

Анна Вероніка ВЕНДЛАНД

Русофіли Галичини

УКРАЇНСЬКІ КОНСЕРВАТОРИ МІЖ АВСТРІЄЮ ТА РОСІЄЮ, 1848–1915

ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

АННА ВЕРОНІКА ВЕНДЛАНД

РУСОФІЛИ ГАЛИЧИНИ
Українські консерватори
між Австрією та Росією, 1848–1915

Переклала з німецької
Христина НАЗАРКЕВИЧ

ЛІТОПИС
ЛЬВІВ – 2015

ББК 63.3(4УКР33) – 2
УДК 94(477.83/.86)
В 29

Анна Вероніка Вендланд. Русофіли Галичини. Українські консерватори між Австрією та Росією, 1848–1915 / Переклала з німецької Христина Назаркевич. – Львів: Літопис, 2015. – 688 с.

Праця німецької дослідниці Анни Вероніки Вендланд відкриває світ ідей австрійської Галичини. Книжка знайомить з середовищем громадських активістів XIX століття, які, шукаючи свою ідентичність, урешті-решт ставали поборниками ідеї всеруської культурно-духовної спільності. Це – перше в історіографії системне дослідження феномену галицького русофільства. Читач не знайде в книжці ані похвали, ані осуду цього явища. Авторка окреслює русофільство як один із консервативних напрямів розвитку дискусії про українську ідентичність. Історія досягнень і поразок русофільського руху викладена з акцентом на постатях інтелектуалів, які, опинившись на межі традиційного й модерного світів, переймалися долею своєї спільноти, прагнули бути для неї корисними.

Для істориків та широкого кола читачів.

Науковий редактор
Мар'ян Мудрий

Український переклад цього видання здійснено в рамках програми перекладів
Інституту гуманітарних наук у Відні

За сприяння у підготовці цього видання особливу подяку висловлюємо
федеральній землі Штирія, ландесгауптманові цієї землі пану Францу Вовесу та
професорові Вольфгангові Мантлю (Грац)

Дякуємо добротинцям партнерського університету Юліуса-Максиміліана у
Вюрцбурзі, які фінансово підтримали це видання

© Anna Veronika Wendland, 2001
© Христина Назаркевич, український переклад, 2015
© Анна Ладик, обкладинка, 2015
© Літопис, 2015

ISBN 978-966-8853-16-6

ЗМІСТ

Передмова до українського видання	9
Від наукового редактора	13
Подяка	19
Вступ	21
Розділ 1	
Русофільський проект: Культурна битва за Русь, 1848–1890-ті роки	38
1.1. «Вірність веде до перемоги»: українські консерватори і лояльне до системи національне відродження 1848 року	38
Пролог: Галичина в 1848 році • Місце дії – Львів • «Руська Трійця» і реакція • Вірність і зрада: травма 1848 року для українського руху • Ліві стереотипи про русинів і закиди в русофільстві 1848–1849 років	
1.2. Мовні суперечності. Зародки національно-культурної самоорганізації і перші русофільські гуртки, 1830-ті – середина 1860-х років	58
Письменники у мовній майстерні: перші дискусії про культурно-мовні орієнтири • Ранні російські впливи • «Галицко-руська Матиця» як національне товариство й освітня організація • Постановка мети «культурна нація» I: русофільські історики та їхні дослідження • Постановка мети «культурна нація» II: елітарна культура проти народної освіти • «Національний дім» русинів: Народний Дім • Погодінські колоністи: перший русофільський гурток 1850-х років і його концепція Русі	
1.3. Азбучна війна і обрядовий рух: «русофільський» спротив державній мовній та релігійній політиці, 1859–1890-ті роки	111
Правопис як політика • Азбучна війна та її резонанс • «Какографія» декретом • Поразка мовної пропаганди русофілів в останній третині XIX ст. • Церковна унія на оборонних позиціях: причини реформаторського руху та	

його попередники • Назад до «віри батьків»: «обрядовці» • Іполит Володимир Терлецький і обрядовий рух • Поразка руху – і його пізніше визнання

1.4. Підсумки:

«Антиквари» чи першопроходці? Підсумок русофільського проекту 148

Розділ 2

Русофільська політика і політика щодо русофілів в Австрії

від початку конституційної ери до зламу століть 156

2.1. Політична епоха русофілів: від перших кроків у конституційній монархії до передодня Львівського процесу, 1860–1881 роки 156

Сойм для Галичини – і газета для українців • Крайова політика і русофільство: шлях до «маніфесту русских» 1866 року • Проти поляків: «маніфест русских» у газеті «Слово» • Відмова з принципу: утвердження русофільського політичного курсу, 1868–1870 • Безпорадні централісти: «велика» русофільська політика у безвиході, 1870–1879 • Підривна діяльність і співпраця: русофіли та їхні українські національні конкуренти • «А тому ми піддалися москалеві»: форми публічної демонстрації русофільства в 1860–1870-х роках

2.2. «Небезпечні для держави»: русофільство і реакція на нього, 1882 – кінець 1890-х років 213

Конфіскації і заборона читання: держава і Церква проти русофільської преси • Русофіли як державні вороги: Збараж, Гнилички і Львівський процес про державну зраду • Русофіли перед судом: процес • Вироки й реакція • Львів і наслідки I: політика русофілів і бюрократична суперечка • Львів і наслідки II: політичний і церковний розвиток у середовищі галицьких українців від 1882 року • Розкаяння чи еміграція: львівські підсудні після 1882 року • Єдиний фронт на вимогу: що було далі

2.3. Підсумки: від співпраці до конфронтації 262

Розділ 3

Русофільські діячі та українське суспільство 265

3.1. Русофільська діяльність у народі I: виборчі кандидати від «Русскої Ради» 265

«Русская Рада» • Боротьба з виборчими маніпуляціями • Селяни в політичній роботі з народом • «Русская Рада» як українське лобі • Нав'язані кандидати, запізнілі кампанії: критика «Русскої Ради» • Поразки русофілів: приклад із провінції

- 3.2. Русофільська діяльність у народі II: рух за народну освіту 288
 Русофіли відкривають для себе «народ»: до історії заснування Товариства імені Качковського • «Молися, трудися, учися, тверезися»: завдання товариства • Еліти й «мораль» селян • Розвиток діяльності товариства • Пляма на монаршому оці: «політична» діяльність товариства та державна реакція • Читальні та сільська побутова культура • «Ми сиплемо зернята освіти»: власні свідчення читалень • Контакти з кооперативним рухом • Зростання кількості членів і розвиток філій • «Хлопське товариство» і «братство народне»? Соціальний склад членства ОМК • Жінки в Товаристві імені Качковського • Народна література Товариства імені Качковського • Символи, ритуали, культ прикладу; культура святкувань і самоінсценізація русофілів у русі за народну освіту
- 3.3. Русофіли і євреї 349
 Русофільсько-єврейська передвиборча співпраця • Нові організації – і старі стереотипи: русофільський рух самопомочі та євреї • Іван Наумович і євреї • Русофіли й антисемітизм – декілька засадничих міркувань
- 3.4. Діячі 367
 Три покоління • Професійні групи • Біографії русофілів: повідомлення про ранні впливи • Русофільські кар’єрні дороговкази • Кар’єристи і невдахи – нетипові біографії • Від прочан до прагматиків: русофільські послы у світлі професіоналізації • Родинні зв’язки русофілів: про роль родинних контактів • Русофільські «народні отці» на провінції • «Рубіжні» діячі • Селяни й ремісники як русофільські активісти
- 3.5. Криза й розкол русофільського руху. Банківський крах: втрата економічної стійкості 429
 Привид православ’я: перші змістовні суперечності • Російська чи «діалект»? • Централізаційний тиск та українська конкуренція • «Новий курс» та старомодні русини: розкол русофільського руху • Незвичні коаліції: русофіли й польська партійна політика
- 3.6. Підсумки: «повернення» русофілів в українське суспільство 457

Розділ 4

Росія та русофіли 464

4.1. Непроста земля обітована. Стигма «русофільства» 464

Галичина з російської перспективи • Слов’янські комітети та їхня клієнтура: приватна російська підтримка галицьких русофілів • Русофільська

преса і російське фінансування • «Батюшка» Раєвський та його підопічні: русофільське студентське життя у Відні • Холмське питання і русофільська еміграція • Останній єпископ: Михайло Куземський у Холмі, 1868–1871 • Австрійські вчителі • Росія, з якої зняли чари: розчарування галицьких емігрантів • Земля обітована Росія? Галицькі емігранти-селяни

- 4.2. Допомога «русским у Галичині»: російські націоналісти, петербурзька центральна влада та її галицька заангажованість на початку ХХ століття 508
- Галичина як друга Холмщина • «Галицко-русское благотворительное общество» • Піар графа Бобринського • Галицька політика Священного Синоду
- 4.3. Підсумки: аргументи на користь переоцінення ролі Росії в русофільському русі 527

Розділ 5

Русофіли та Світова війна 530

- 5.1. Культура пограниччя, соціальний протест і русофільство напередодні Світової війни 530
- «Коли прийдуть руські»: «русофільські» чутки у прикордонні • Передісторії русофільських успіхів: приклад пропаганди православ'я • «Пропаганда схизми» напередодні війни: інцидент у Теляжі • Сільська традиція обурення: Залуччя і Ляцьке • Рух за православ'я на Лемківщині • Відпусти русофілів: перехід кордону як політична й релігійна демонстрація
- 5.2. Держава й русофіли перед Світовою війною 558
- Шпигунофобія й суперечка про компетентність • Заокеанське полювання на русофілів • Українські національні сили як антирусофільські лобі • Русофіли в полі напруги австро-російських відносин
- 5.3. Невинні жертви, розчаровані колабораціоністи: русофіли у Першій світовій війні, 1914–1915 роки 587
- Надзвичайний стан: доля русофілів на початку війни • Епілог: Галичина в час російської окупації 1914–1915 років

- 5.4. Підсумки: в тіні війни 614

Розділ 6

Заключні спостереження. Русофіли у своєму столітті 617

Джерела талітература	624
Архівні матеріали • Опубліковані джерела • Періодичні видання • Біографічні джерела (за особами) • Бібліографія • Енциклопедичні видання	
Іменний покажчик	669

Передмова до українського видання

Монографія про русофілів з'явилася 2001 року в німецькому книжковому просторі, у країнах, де, поза фаховими колами, спостерігається, зрозуміло, помірно зацікавлення питаннями творення української нації в Галичині та ролі «загально-східнослов'янських», а згодом русофільських чи, краще сказати, русьофільських концепцій та дійових осіб у цьому процесі. Не так, звісно, в Україні – властиво, я завжди вважала, що місце цієї книжки саме тут і значно меншою мірою – у Німеччині чи Австрії. Тому хочу наголосити на заслугі ініціаторів цього видання – насамперед перекладачки та видавництва «Літопис». Це завдяки їм книжка знайшла шлях в Україну.

Галичина по сьогоднішній день вважається в Україні, особливо у східній, колискою і твердиною української національної ідеї. Такий склався імідж Галичини – попри невтомні запевнення істориків, що насправді все було навпаки, що національна українська ідея народилася в середовищі мешканців Наддніпрянщини, тобто в Російській імперії, і що до Галичини ця ідея потрапила лише згодом, завдяки численним публікаціям та обміну знаннями. Тривалий час галичани самостійно розвивали концепції своєї ідентичності в краї – нещодавно це наочно продемонстрував у своїй культурологічній монографії «Ідея Галичини» Ларрі Вулф (Larry Wolff, «The Idea of Galicia. History and Fantasy in Habsburg Political Culture»). Та й історія раннього періоду русинсько-українського руху в Галичині – це перш за все історія самої Галичини. А більшість концептів Росії від галицьких русофілів були доморощеними продуктами, які жодним чином не зводилися до «російської агітації» чи фінансування з Петербурга, як хотілося б пояснити джерело русофільських ідей владі. Ці ідеї були реакцією на «умови життя», *condition humaine*, галицького населення під подвійною владою Австрійської монархії та польських еліт, а одночасно спробою поєднати консервативну політичну програму з вимогами народного просвітництва та шкільництва, які ставила, починаючи з 1848 року, революційно-національна доба.

Проте галицька історія важлива для усіх українців. Вона має певне значення навіть для сьогоднішніх українсько-російських відносин. У завер-

шальному розділі монографії я підсумовую, що зв'язки з Росією – це єдиний з історичних фронтів, який продовжує тривати. Для України він все ще «відкритий». Інші історичні конфлікти та контакти давно вже «зачинено», такі як, скажімо, тюрксько-татарські історії домодерної доби або ж польська, яка була відкритою ще до 1947 року. Натомість російсько-українські відносини як були, так і залишаються вельми вразливими. Сьогодні, на третьому десятку існування самостійної Української держави ці відносини переживають ренесанс історичних образів, про які гадалося, що їх уже давно подолано, а також відбувається пожвавлення державної історіографії, яка тепер пишеться з національної позиції. До написання докладаються російські діячі, які прагнуть у новій версії глорифікувати історію імперії та сталінізму. Знову настав непростий час для незалежно-критичного погляду, який оцінює історичні джерела як конструкти часу, в якому вони постали. Тривалий час українські патріоти згадували про русофілів не інакше як про «москвофілів», а з російського боку існував постулат про «русских в Галиции», а також, відповідно, про «русский» рух у Галичині – що слугувало надійним аргументом для проектів експансії та анексії. Сьогодні все ще міцно закорінені стереотипи: галицькі русофіли – це або фінансовані, залежно від перспективи, Петербургом чи пізніше власне тією «Москвою» ренегати, або, навпаки, борці за східнослов'янську єдність влади, культури й Церкви проти австро-польської «інтриги». Доказом того, що це друге уявлення аж ніяк не відійшло в минуле, служать найновіші російські зусилля реставрувати оту розрекламовану єдність під знаком нафти, газу та державної Російської Православної Церкви, а також давні лякалки про «Захід», який має намір вирвати Україну зі східнослов'янського союзу.

Однак усе це аж ніяк не може бути для українців достатньою причиною, щоб відректися від російських чи русофільських традицій. Навпаки, саме визнання того, що процес націєтворення відбувався на загал не телеологічно і що націєтворення містило багато сьогодні незнаних, відкинутих або й затаврованих джерел, є свідченням політичної зрілості будь-якої нації. У перспективі історичних досліджень такий погляд називають «конструктивістським»: власне усвідомлення, що нація як така не існувала завжди, а що її створило багато поколінь у результаті дискурсивних та проектних пошуків. І лише завдяки цьому маємо сьогодні існування нації як очевидну даність. Галицькі русофіли – а з ними й політично-культурний концепт русофільських ідей – були важливим елементом українського націєтворення у Західній Україні, що я і намагалася показати. Стосунок до Росії, чи то ствердний чи конфронтаційний, або ж всього лиш адаптаційно-комунікативний, завдяки якому було можливим сприйняття універсальних ідей через посередництво російських великих міст та російських публікацій – є центральною складовою української історії, а отже легітимним об'єктом української історіографії.

Український переклад цієї монографії – це переклад оригінального тексту 2001 року, створеного на базі докторської дисертації під керівництвом мого дорогого й шанованого вчителя Андреаса Каппелера. Я нічого не доповнювала і не переробляла для українського видання. Попри те, що за час, який минув від першої публікації, деякі з постулатів було доповнено й модифіковано завдяки працям моїх колег про окремі проблеми староруського та русофільського руху та про загальну історію націєтворення галицьких українців. Назву лише деякі імена цих шанованих мною колег, це – Міхаель Мозер – з лінгвістичної перспективи, Алексей Міллер, Остап Середа та Ярослав Грицак. Я рада, що в Австрії моя монографія стала внеском у запізніле опрацювання історії австрійських репресій, застосованих до галицьких українців у Першій світовій війні. Та найбільше щастя, яке могло спіткати цю книгу, я в цьому переконана, трапилося щойно тепер: той факт, що вона з'явилася у Львові українською мовою, в місці, навколо якого зосереджена тема монографії. Висловлюю велике сподівання на прихильного й поблажливого до авторки-іноземки читача.

Анна Вероніка Вендланд
Кузнецовськ, серпень 2013 року

* * *

Минув фактично рік, відколи я писала передмову до українського видання, запланованого на осінь–зиму 2013/2014 років. Історичні зрушення в Україні, які набрали обертів у листопаді минулого року, змінили всі графіки й у Львові.

Цю передмову, як і попередню з 2013 року, я пишу в західноукраїнському місті Кузнецовську, місті-сателіті Рівненської АЕС. У це незвичне для історичних розвідок галицьких науковців місто, якому тільки сорок років, мене привели дослідження історії атомної енергетики та специфічних для неї урбаністичних форм, які складуть основу моєї наступної монографії. Попри те, що культурна й соціальна історія політичного руху, з одного боку, та технічна й соціальна історія індустріального утворення, з іншого, значно різняться між собою, обидві теми мають усе ж більше спільного, ніж може видатися на перший погляд. Адже, як і русофільство, «атомогради», засновані в радянські часи на українській території, є породженням тісно переплетеної російсько-української імперської історії. І русофілам, і атомографам тривалий час приписували роль інструмента русифікації. Атомоград же є в дійсності складним мікрокосмом із західноукраїнського субстрату, трансна-

ціональних технологій та радянського міграційного явища, і в історії модернізації Полісся цей феномен відіграв важливу роль.

Сьогодні колишній проект імперського планування енергетики на українській периферії є позитивним прикладом безпроблемного співжиття і співпраці людей, для яких рідною мовою є російська чи українська. Тим самим – це наочний матеріал для спростування твердження, що Україну, мовляв, зіштовхнули в кризу мовно-культурні фактори. Як і у випадку з русофілами, які стали сто років тому першими політичними жертвами Першої світової війни на галицькій землі, місто-атомник учить нас, що спільна українсько-російська історія не обмежується Східною Україною – і що вона сповнена амбівалентностей та несподіваних поворотів. Тож я можу стверджувати, що залишилася вірною своїм науковим історичним лейтмотивам.

Коли я перечитую передмову, яку написала 2013 року, то виявляю в ній чимало пророчого щодо нової дійсності російської історичної «лінії фронту» та щодо конфлікту, який тоді назрівав, хоча ніхто (а найменше – сторонній спостерігач) не повірив би рік тому в можливість фронту кривавої війни за анексію територій. Той же факт, що українське видання монографії з'являється за умов, у яких, зі зрозумілих причин, українцям важко трактувати українсько-російські відносини *sine ira et studio* («без гніву й пристрасті»), може вплинути на якийсь час на рецепцію монографії. Однак саме те, що книга вийде восени 2014 року у Львові і до неї проявлять інтерес, – хоча монографія й ревізує такі милі серцю національні стереотипи, – засвідчує наскільки сильно Україна, як відкрите до світу і для дискусій плюралістичне суспільство, відрізняється від Росії.

Анна Вероніка Вендланд
Кузнецовськ, 2 вересня 2014 року

Від наукового редактора

Вихід у світ в українському перекладі книжки Анни Вероніки Вендланд про галицьке русофільство – подія довгоочікувана. Це дослідження, після появи друком німецькою (Відень, 2001), за кільканадцять років піднялося до рангу історіографічної класики в інтелектуальному просторі не тільки Галичини, а й Центрально-Східної Європи загалом. Книжка описує одну з історій шукання галицькими українцями (тоді русинами) новочасної ідентичності, відкриття ними «власного» національно-культурного простору, тобто ставить в основу явище, яке в XIX столітті так чи інакше визначало розвиток більшості народів Габсбурзької монархії та Російської імперії. Останні кілька років мені не раз доводилося чути про монографію Вендланд як про бібліографічну рідкість. Можна по-різному ставитися до міркувань Авторки (немає сумніву, що нові публікації та й саме життя неминуче вноситимуть у них корективи), однак кожен, хто береться нині за вивчення підавстрійської Галичини й загалом тогочасної України, має прочитати це видання.

Чому потрібно прочитати монографію Вендланд? Бо це – прониклива й важлива книжка. Вона постачає матеріали й тези, які суттєво розширюють відомості про Галичину XIX століття і навіть передують інтелектуальним відкриттям. Найбільше, як думаю, книжка може бути корисною для тих, хто шукає власних дослідницьких тем, а в роботі історика цінує індивідуальний стиль мислення. Центральною «одиницею дослідження» в ній є світогляд – творення і впорядкування людиною смислів, пізнавальних і естетичних цінностей, які визначали її відношення до світу, мали на меті гармонізувати знання про минуле, поточний життєвий досвід та уявлене майбутнє, в яке хотілося зазирнути. Книжка Вендланд вимагає розумової роботи, ставлячи її умовою свободу думки і бажання пізнавати. Показово, що в книжці Читач не знайде традиційних закінчених висновків. Це будуть тільки «прикінцеві міркування», відкриті для нових запитань і позначені сумнівами. Якщо зважити, що кожне покоління цікавиться історією інакше, то така відкритість з часом тільки заохочуватиме до нового прочитання книжки.

Монографія Анни Вероніки Вендланд з'явилася на хвилі великого пізнавального зацікавлення минулим підавстрійської Галичини. Тоді, у 1990-х роках, історики підняли галицько-австрійський спадок до рівня мало не ключової культурно-історичної сутності, здатної змінити Центрально-Східну Європу. Докорінні політичні перетворення кінця ХХ століття, зумовлені розпадом Радянського Союзу, актуалізували й питання про природу русофільських настроїв, які в минулому були популярними серед австрійських слов'ян; для галицьких русинів вони стали ще й частиною дилеми про національну ідентичність, частиною складних пошуків «свого» простору, що мав бути перетворений на вітчизну/батьківщину. У той час про русофільство писали, здебільшого окремо один від одного: в українській історіографії – Олена Аркуша, Володимир Осадчий, Остап Середа, Олексій Сухий, Олег Турій; в англомовній, але пов'язаній з Україною історіографії – Павло Роберт Магочій, Іван-Павло Химка; у польській – Анджей Земба, Ярослав Мокляк, Збігнев Фрас; у російській – Александра Бахтуріна, Алексей Міллер, Ніна Пашаєва. На цьому національно поділеному тлі дослідження Анни Вероніки Вендланд відразу мало свою перевагу – вирізнялося тим, що Авторка не була прямо пов'язана з жодною «національною історією» – українською, польською чи російською. У підсумку вона відносно швидко створила текст, вільний від сучасних уявлень про національні історичні порахунки, які розвинулися в польсько-українсько-російському трикутнику. Це текст, який використовує універсальні мисленеві категорії, розрізняє поняття історичної дійсності та уявлення про неї, наголошує роль уяви у творенні власних і чужих образів.

Залишаючи Читачеві можливість самому здійснити інтелектуальну мандрівку у світ галицьких русофілів, зверну увагу тільки на два ключові твердження Авторки, які можуть слугувати своєрідними дороговказами: перше – русофільство було консервативною течією всередині українського руху, і друге – русофіли були однозначно галицьким феноменом, а не керованим з Росії штучним продуктом, вони висловлювалися і діяли насамперед як українські галичани. Сьогодні, з деякої часової відстані, видно, що дослідження Анни Вероніки Вендланд має якусь частку закладених інтуїтивно ще не відкритих смислів, і у світлі нових публікацій ця книжка буде прочитуватися по-новому. Насамперед представлений Авторкою образ галицького русофільства дає підстави стверджувати його взаємодію з такими орієнтаціями, як австрофільство, полонофільство і, врешті-решт, українофільство. Із взаємодії цих течій до зламу ХІХ–ХХ століть у Галичині визріло модерне українство. Модерна українська національна ідентичність була, швидше за все, результатом перехресної взаємодії кількох національно-політичних орієнтацій та багатьох індивідуальних ідентичностей, гострих дискусій про суспільні ідеали, що їх приватно й публічно вели представники тогочасної

інтелектуальної еліти, а то й прості селяни та містяни, натхненні новим для себе й емоційно привабливим почуттям громадянського обов'язку. Роль русофілів, особливо на низових рівнях, у становленні українського суспільства була аж ніяк не другорядною, у деякі періоди – навіть ключовою.

Перші слова завжди важливі. Анна Вероніка Вендланд розпочинає монографію цитуванням Франкових «Рутенців», насичених людськими характеристиками літературних нарисів – замальовок «типів галицьких русинів» 1860–1870-х років. Я не знаю, чи був це свідомий вибір Авторки. Хай там що, а використання Франкових спостережень як відправної точки для дослідження галицького русофільства – прийом вдалий з багатьох поглядів: і для формування читацької інтриги, і як маніфестація застосованих у монографії методологічних підходів. Властиво книжка не має якоїсь однозначної методологічної прив'язки, багато дослідницьких кроків, до яких вдається Авторка, продиктовані бажанням зрозуміти мотиви вчинків звичайної людини – партійного функціонера, громадського діяча, чиновника, вчителя, селянина чи ремісника. Тому цю книжку можна прочитати і як складне мереживо людських доль. Вже звернення Авторки до світу уявлень конкретної людини свідчить про обмеженість дослідницького інструментарію, що використовує традиційна політична історія, та про нагальну потребу залучення відомостей з ділянки психології особистості, використання художніх образів як своєрідних проєкцій історичної реальності, які відображали й одночасно формували світоглядні позиції, увиразнювали дилеми, визначали мотиви та зумовлювали реальні дії конкретних людей.

З-поміж досліджень русофільського руху в Галичині монографія Анни Вероніки Вендланд вирізняється цілісністю та глибиною проникнення в історичну дійсність. Перед Читачем розгортається своєрідна епопея галицького русофільства – від перших спроб галицьких інтелектуалів вийти у пошуках власної географічно-культурної сутності поза межі австрійської Галичини аж до драматичного краху русофільства в роки Першої світової війни. Історія галицького русофільства, по суті, майже повністю вмістилася в життя трьох поколінь, які намагалися балансувати між вірністю і зрадою, часто плутаючи ці поняття. На цьому часовому просторі русофільство представлене в книжці від найнижчого рівня – рівня звичайного священика чи селянина, який проживав свою «руськість» у категоріях повсякденного життя з його матеріальними, духовними чи пізнавальними інтересами, до найвищого, коли стало предметом клопотів на рівні міністерств закордонних справ чи військових відомств Російської та Австро-Угорської імперій. У широкій історичній перспективі історія русофільського руху в Галичині – це історія поразки. Але у вузьких межах, якими властиво й живе людина, русофіли та контрольовані ними інституції здійснили величезну просвітню роботу. Монографія Вендланд якраз про це поєднання – про світлі й темні сторони

діяльності галицьких русофілів. Попри крах русофільської політичної практики та особисті життєві драми і навіть трагедії багатьох з лідерів русофільського руху, ця книжка оптимістична за настроєм. Вона цілком позбавлена соціологічного схематизму, переконує в пізнаваності людини минулого.

Текст Авторки не має полемічного запалу. І в цьому теж його перевага – захист від сучасних політичних дискурсів і маніпуляцій. Цю книжку не можна втягнути в політику, бо її первісні інтенції не мають з політикою нічого спільного. Робота Вендланд спрямована не так на доведення власної інтерпретації, як на створення образу русофільського руху, вірогідність якого спирається на ретельне і вдумливе прочитання текстових джерел і біографій. Єдина персональна інтенція, яку можна вчитати в книжці Вендланд, зумовлена незгодою з концепцією Магочія, що ґрунтувалася на пропозиції чіткого розрізнення та хронологічної логіки. Згідно з концепцією канадського вченого, матрицею українського руху в Галичині протягом усього австрійського періоду була так звана старорусинська орієнтація, в основі якої стояв місцевий галицько-австрійський патріотизм. Власне з неї виокремилися спочатку українофільська (у 1860-х роках), а згодом русофільська (у 1890-х роках) течії. Анна Вероніка Вендланд у відповідь пише: «Дискусія навколо «походження» русофілів та українофілів навколо дихотомічної чи трирівневої концепції хибна, адже намагається чітко розмежувати різні напрями, яких насправді ніколи не існувало в чистому вигляді, настільки розмаїтими були відтінки між різними формами українофільства та русофільства, настільки розмитими переходи, недостатньо однозначними ідентичності, про що мали б засвідчити результати вивчення діяльності русофілів на провінції та життєписи русофільських активістів».

Якою була робота наукового редактора? Насамперед скажу, що вона відбувалася у порозумінні з авторкою перекладу Христиною Назаркевич і літературною редакторкою Анною-Марією Волосацькою, яким належить головна заслуга в підготовці книжки до видання. Одним з найважливіших завдань науково-термінологічного опрацювання тексту, після його перекладу на українську та літературної обробки, було зберегти точність думки через прийняте в українській історіографії написання тогочасних інституцій, зокрема органів влади, правосуддя, культурно-освітніх та політичних товариств, а також етнізмів і найрізноманітніших відтінків ідентичності тощо. Найбільше клопотів виникло з цитуваннями і посторінковим науковим апаратом. Як науковий редактор я докладав зусиль, аби цитати з русофільських видань були представлені в автентичному правописі. Так само мовою оригіналу подано посторінкові бібліографічні вказівки, водночас збережено їхній авторський стиль – це і сам спосіб бібліографічного опису, і практика включення посилань у текстові примітки та роз'яснення. Зауважені дрібні

неточності (у датах, бібліографічних описах, назвах видань, інституцій, топонімах чи іменах) були виправлені без зазначення. Звичайно, після німецькомовного видання книжки 2001 року, українська історіографія зробила значний поступ у вивченні південно-західної Галичини. Ці дослідження стосуються історії Церкви, емансипації галицького селянства, відкритих і прихованих домовленостей між русофілами та народовцями (українофілами), українсько-польських відносин і полонофільської течії в українському русі, діяльності представницьких інституцій, насамперед Галицького крайового сейму, механізмів управління провінцією, історії шкільництва, біографістики тощо. Однак, думаю, що додаткове коментування тексту монографії, обтяження його відомостями з інших мисленневих обширів, навряд чи було б сьогодні доречне. Науковий потенціал книжки Анни Вероніки Вендланд ще не вичерпаний, а тому цю книжку треба читати винятково як авторський текст без будь-якого зовнішнього втручання. А самій Авторці належить ся щира подяка за те, що вона цікавиться історією Галичини й проникливо її зображає засобами історії.

Мар'ян Мудрий,
Львів, серпень 2014 року

Подяка

Пропонована праця є скороченою версією однойменного дослідження, прийнятого в листопаді 1997 року філософським факультетом Кельнського університету до захисту. Без підтримки Фонду наукових досліджень німецького народу, який надав мені докторантську стипендію, неможливими були б тривалі перебування за кордоном для вивчення архівних матеріалів. Хочу висловити подяку всім тим, хто своїми порадами, думками й коментарями спричинився до успішного завершення мого дослідження. Це мій науковий керівник Андреас Каппелер, кореферент Манфред Александер, а також Гаральд Біндер, Рікарда Вульпіус, Торстен Верган, Ярослав Грицак, Ярослав Ісаєвич, Алексей Міллер, Володимир Потульницький, Василь Расевич, Дейвід Сондерс, Остап та Вікторія Середи, Кай Струве, Таїсія Сидорчук, Франк Сисин, Олег Турій, Даніель Уновські та Іван-Павло Химка. Особлива подяка всім тим людям в Україні та Росії, які в непростих умовах пострадянського періоду допомагали мені швидко і без бюрократичної тяганини отримувати доступ до архівних матеріалів та бібліотечних фондів: архіваріусам українського Центрального державного історичного архіву у Львові і Російського державного історичного архіву в Санкт-Петербурзі, а також директорові Львівської наукової бібліотеки імені Василя Стефаника НАН України Ларисі Крушельницькій та працівникам відділу рукописів цієї бібліотеки.

Я вдячна за підтримку Леопольду Каммергоферу з Віденського придворного державного архіву і Петерові Урбанічу з Австрійської Академії наук. Усі три з половиною роки, поки писалася моя робота, в усіх життєвих ситуаціях мене підтримував чоловік, Роман Осадчук. Щоб під час тривалих наукових перебувань у Львові й Відні я почувалася як удома, чимало доклалися Світлана Бовтач, Гіля Моффат-Пероз, Софія Онуфрів, Ігор Юрченко та їхні рідні. Мої тексти критично обговорювали зі мною і уважно й прискіпливо їх вичитували Дорамарі Вендланд, Катаріна Вендланд та Кордула Метьюс.

И для чогожь мы не сказали въ 1848 роцѣ, що мы русскіи, що границею нашею народною ни Збручъ, но дальше Днѣпра? Бо тогда настрашили бы ся насъ были, чтобы мы, связаны исторією тысячилѣтною, обрядомъ церковнымъ, языкомъ и литературою съ великимъ русскимъ народомъ, не забавли коли отъ Австріи оторватися, и не были бы насъ допустили до свободъ конституційныхъ. [...] Но доки мы Рутенами, ограниченными съ языкомъ и литературою нашою на сельскіи хаты дванадцяти округовъ галицкихъ, а не признающимися до цѣлости русского міра: горе намъ отъ канцлерства польского! [...] Для того есть мнѣніемъ нашимъ, що время уже переступити нашъ Рубиконъ и сказати откровенно въ слухъ всѣмъ: ... Мы не Рутены зъ 1848 року, мы настоящіи Русскіи.

З «маніфесту» галицкихъ русофілів.

Отъ Львова. Поглядъ въ будучность, у: *Слово*, № 59/1866 (27 липня/8 серпня 1866 р.).

Підпис: *Одинъ именемъ многихъ* [Іван Наумович].

Вступ

Восени 1878 року молодий український письменник-соціаліст Іван Франко написав для польського тижневика «Літературний, мистецький, науковий та громадський тиждень» (*Tydzień Literacki, Artystyczny, Naukowy i Społeczny*) цикл коротких оповідань «Рутенці». У польській, як і в українській, мові ця назва мала злегка іронічне й зневажливе забарвлення і, як сам І. Франко зазначив у передмові, була «загальнопсихологічним терміном. Її основою ... треба вважати буржуазні (міщанські) інстинкти»¹. Передмова відкривала серію сатиричних нарисів із «життя галицьких русинів 60-х та 70-х років» XIX століття. Перед читачем поставав калейдоскоп жалюгідних, зарозумілих, обмежених (власне отих «дрібноміщанських») інтелігентів, які провадили вигідне життя коштом простолюду. Серед постатей натрапляємо на руського «патріота», сільського греко-католицького пароха з політичними амбіціями:

Нараз ... появилася висока, горда постать отця Ілії, господаря дому. Його довге чорне волосся було сміливо закинено взад; довга нова реверенда лежала на нім як вилита, а чорні бистрі очі і орлячий ніс показували чоловіка, що любить розказувати і не терпить супротивлення. О. Ілія був удовець, бездітний і славився на всю околицю першим патріотом, підпорою Русі. Ім'я його часто появлялося в «Слові» під списом жертв, котрі збирав і надсилав чи то на «вторую городскую церковь», чи на бурсу при «Народном доме», чи на «одновленіє церкви св. Юра», чи загалом на інші «благородныи» цілі. ... Як кождий щиро рутенський патріот, відказував («уїдав» – говорили тривіально сусіди) о. Ілія на ляхів, хоч, розуміється, не мав з ними ближчих зносин, а польського «народа» зовсім не знав; радувався, що мудрі правителі європейські розбили Польщу, що Росія так розумно і систематично відбирає їм їх давні фантазії, і нарікав, що Австрія, не знати за що дала їм так багато волі.²

- 1 ІВАН ФРАНКО, Рутенці. Типи галицьких русинів із 60-тих та 70-тих рр. минулого віку, у: Зібрання творів у п'ятдесяти томах (Київ 1976–1986), т. XV, с. 7–41. «Рутенці» або польською «Ruteńcy» було спотвореним варіантом прийнятого в Австрії перекладу українського слова «русини» (= галицькі українці). У німецькій мові слово «русини» не мало ані крихти зневаги і було прийнятим на той час позначенням галицьких українців.
- 2 ФРАНКО, Рутенці, с. 37 (текст під заголовком «Патріотичні пориви»).

«Отець Ілія з Д.» був русофілом, галицькі читачі Івана Франка мали змогу без труднощів зрозуміти це з читацьких уподобань отця, його переконань і назв установ, яким він жертвував кошти. Тож як такий він просто не міг не потрапити до Франкової галереї галицько-українських антигероїв, а навколо нього автор згрупував відразу цілий паноптикум інших постатей клерикалів, які добре бавляться на гостині в парохії при грі в карти, танцях і бесідах про високу політику. Коли наступного після гостини ранку до пароха приходять селянин, у котрого померла вночі дружина, русофільський панотець не має для бідаки жодного слова потіхи, а вимагає від нього останніх заощаджень за чин похорону – селянських кривавих грошей, котрі врешті перетворяться на пожертву пароха і опиняться в касах русофільських товариств. Зрештою, постать «отця Ілії» зображена ще доволі приязно; натомість цілковитим кацапським пострахом виглядає «надзиратель» бурси Народного Дому, русофільського школярського гуртожитку у Львові, який у Франка з'являється в іншому оповіданні циклу і є саме таким, яким його уявляли в австрійській Галичині: «Господин надзиратель, чоловік низький, грубий, чорновидий, зі скляними, тупо спокійними очима і з лицем напівмонгольським, напівмавпячим, в одній хвили своєю появою кинув загальний перестрах на бурсаків»³.

Що ж то за партія така була, яка спонукала інтернаціоналіста й людинолюба Івана Франка до гострої полеміки, включно з расистськими випадками? Із сьогоднішньої перспективи існування русофільських українців у Галичині видається парадоксальним. Східну Галичину, що належала до Габсбурзької монархії у 1772–1918 роках і більшість населення якої становили українці, вважали «українським П'ємонтом», територією, на якій зосередився національний рух у часи, коли на Наддніпрянщині забороняли українські партії і україномовні часописи, не було шкіл з українською мовою навчання, а публічне використання української мови суттєво обмежували царські укази. Східна Галичина, якій у сучасній Українській державі відповідає три адміністративні області – Львівська, Тернопільська та Івано-Франківська, продовжувала бути твердиною антиросійського українофільства. Тож проросійська течія в політичному спектрі галицьких українців у тому вигляді як її атакував І. Франко видається явищем далекої минувшини. І навіть якщо

3 ФРАНКО, Рутенці, с. 20 (назва оповідання «Молода Русь»). Серед інших антирусофільських творів Івана Франка: Дума про Маледикта Плосколоба, Зібрання творів, т. III, с. 228–239, про Венедикта Площанського, русофільського журналіста; Дума про Наума Безумовича, Зібрання творів, т. III, с. 239–246, про священника й лідера русофілів Івана Наумовича; Ботокуди, Зібрання творів, т. I, с. 105–126. Для позначення на нібито відсталу, не зачеплену досягненнями європейської цивілізації, а відтак приречену на вимирання партію русофілів Франко вибрав назву автохтонної південноамериканської народності – такий собі доволі расистський стилістичний прийом. Див. щодо цього: LEONID RUDNYTZKY, *The Image of Austria in the Works of Ivan Franko, у: Nationbuilding and the Politics of Nationalism. Essays on Austrian Galicia*, вид. Andrei S. Markovits та Frank E. Sysyn (Cambridge, Mass. 1982), с. 239–254.

вона мала колись значний вплив, то, виглядає, що спогад про неї ґрунтовно викорінено зі спільної пам'яті галичан.

Більшість українців, яких я опитала,⁴ на запитання про «русофільство» відповідала приблизно таке: «Русофілами були ті галичани, котрих у минулому столітті фінансувала Росія з метою знищити український рух і приєднати Галичину до Росії». При цьому, зазвичай, звучало негативно конотоване позначення «москвофіли». Дехто запитував одразу, чи вартує така тема окремого дослідження, ідеться ж бо про давно зниклий рух, який жодного сліду не залишив у політичному мисленні українців. Львівські колеги, насамперед представники молодшого покоління, об'єктом наукових зацікавлень яких є історія Галичини у ХІХ столітті, підтверджували, що з наукової перспективи русофільська тема в українській історичній науці занехаяна.

Інформацію про «останніх русофілів» у Львові, які були екзотичним посміховиськом, я завдячую Тетяні Гуцаленко з відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України. Згідно з її даними, ще в 70-х роках ХХ століття в бібліотеці працювало двоє провідних фахівців-галичан з покоління, народженого ще перед Першою світовою війною, які (на відміну від багатьох інших українців) говорили досконалою російською, а в приватних розмовах, як повідомляли інші свідки, використовували «язичіє» (українсько-російсько-церковнослов'янську книжну мову).⁵ Що ще нагадує сьогодні про русофілів? Кілька могил на Личаківському цвинтарі, серед яких і спільний гробівець декількох найвизначніших діячів, і споруджений 1934 року пам'ятник русофілам, які загинули під час Першої світової війни в австрійському таборі для інтернованих Талергоф. Як би там не було, а ці поховання в путівнику Личаківським цвинтарем зазначено. Та й, врешті, у сучасному Львові існує дві вулиці, названі на честь русофілів, утім з огляду на їхню діяльність на благо установ, які вшановують сьогодні як українську національну культурну спадщину.⁶

4 Від 1994 до 1996 року, в період пошуку джерел до цієї праці, я провела серед знайомих опитування на предмет асоціацій, які у них викликає слово «русофіл». Опитування це не має якоїсь статистичної вартості, проте в його результатах можна помітити основні позиції українців.

5 Існує запис цієї інформації, який мені люб'язно надала пані Гуцаленко (Львів, 27 березня 1995 р.).

6 ЛИЧАКІВСЬКИЙ ЦВИНТАР. СХЕМА (Львів 1992); і в цьому довіднику русофілів названо москвофілами. ТАЛЕРГОФСЬКИЙ АЛЬМАНАХЪ. ПРОПАМ'ЯТНАЯ КНИГА АВСТРИЙСКИХЪ ЖЕСТОКОСТЕЙ, ИЗУВЪРСТВЪ И НАСИЛІЙ НАДЪ КАРПАТО-РУССКИМЪ НАРОДОМЪ ВО ВРЕМЯ ВСЕМІРНОЙ ВОЙНЫ 1914–1917 ГГ., у 4-х т. (Львовъ, 1924 і наст. роки), т. I, с. 205 і далі, з фотографіями освячення пам'ятника. У випадку назв вулиць ідеться про назви ще з радянських часів, коли русофіли (поряд із розрекламованими борцями за соціалізм) були єдиними галичанами, «достойними потрапити на вуличну табличку». Вони не стали жертвами перейменування львівських вулиць, яке почалося 1990 року, адже обое прислужилися й українській культурі. Ідеться про вулицю Головацького (Яків Головацький, один із перших українських літераторів, 1814–1888) та вулицю Свенціцького (Іларіон Свенціцький, історик, директор Національного музею, 1876–1956).

Немає сумнівів, що й сьогодні галицьке русофільство – тема зі значним політичним зарядом. Коли заходить мова про проросійських українців минулого, під приціл потрапляють і сучасні українсько-російські відносини. Із моменту відновлення Україною незалежності ці відносини характеризуються напруженістю і взаємною чутливістю. Обидві сторони тримають у сьогоднішній російсько-українській дискусії (чи, радше, полеміці) наготові низку аргументів. З національної української перспективи вже саме твердження про існування впливового руху галицько-українських русофілів та зазначення його ролі стає загрозою для «історії успіху» української національної ідеї в Галичині. З такого погляду історія галицьких русофілів – це історія поразки, повчальний приклад того, що сходження на манівці може бути фатальним – тож уся ця історія стає історією «втраченої» для нації групи або ж, кажучи гостріше, історією ренегатів. Натомість російсько-імперська перспектива з радістю вітає кожний аргумент, який може підважити легітимність і життєдайність української національної ідеї. Власне таким аргументом видається свідчення існування впливових проросійських течій саме в «українському П'ємонті».

Обидві протилежні орієнтації характерні для значної частини літератури до цієї теми, яка досі з'являється друком. Полемічною є і більшість публікацій сучасників з українського національного та з русофільського або російського табору, які займалися, почавши від кінця XIX століття і аж до кінця 1940-х років, політичним мисленням східногалицьких українців. У цій же традиції витримано багато новіших і найновіших публікацій. Ці публікації черпають інформацію та аргументаційні штампи переважно з полемічних часописів «своїх» таборів.

Погляньмо на національні українські дописи. Такі автори як уже цитований Іван Франко, Остап Терлецький, Микола Андрусак та інші представляють жанр антирусофільської полемічної статті з перевагою заперечливих аргументів.⁷

7 Див. для періоду перед Першою світовою війною: ВАСИЛЬ БУДЗИНОВСЬКИЙ, Наше москвофільство, у: *Народ*, № 3 (1891); ОСТАП ТЕРЛЕЦЬКИЙ, Москвофіли й народовці в 70-их роках (Львів 1902); ІВАН ФРАНКО, «Ідеї» й «ідеали» галицької москвофільської молодіжи (Львів 1905); ІВАН ФРАНКО, Із історії москвофільського письменства в Галичині, Зібрання творів, т. XXXI с. 558–480; ДМИТРО ДОНЦОВ, Модерне москвофільство (Київ 1913); ІВАН КРЕВЕЦЬКИЙ, Галичина і Росія. Кілька історичних пригадок (Львів 1914); С. ТОМАШІВСЬКИЙ, Наше старе і нове москвофільство (Львів 1914). Для 1930–1940-х років: МИКОЛА АНДРУСЯК, Нариси з історії галицького москвофільства. З портретами москвофільських діячів (Львів 1935); МИКОЛАЄВИЧ (МАТВІЙ СТАХІВ), Москвофільство, його батьки і діти (Львів 1936); МИКОЛА АНДРУСЯК, Генеза й характер галицького русофільства в XIX–XX ст. (Прага 1941); МАТВІЙ СТАХІВ, Про москвофільство в Зборівщині і Золочівщині, у: *Наш рідний край Зборівщина. Над берегами Серету, Стрипи і Золотої Липи* (Торонто–Нью-Йорк–Париж–Сідней 1985), с. 121–133; МИХАЙЛО ЛОЗИНСЬКИЙ, Українство і москвофільство серед українського народу в Галичині (Львів 1909); КИРИЛО СТУДИНСЬКИЙ, «В адін час» [протягом однієї години можна, мовляв, вивчити російську мову. Алюзія до відомої русофільської книжки. – *Прим. авт.*]. Російська мова серед москвофілів у Галичині (Львів 1936).

Ці автори погоджуються з тим, що до 1880-х років позаминулого століття українську еліту в Галичині спрямовували старорусинські або москвофільські (рідше вживається позначення: русофільські) інтелігенти, тримаючи під контролем важливі загальноукраїнські установи. При цьому в одному випадку сильніше, в іншому слабше проводиться розрізнення між консервативними відданими монархові культурно-русофільськими австрійцями та зорієнтованими у виразно проросійському дусі силами – далі ще йтиметься про відмінність між цими різними течіями. Втім такі тонкощі не мають у нашому контексті визначальної ролі: вирішальним є те, що антирусофільська полемічна риторика не сприймає русофільства будь-якого штибу, називаючи усіх русофілів гамузом ренегатами, втраченим для нації потенціалом, а триумфальний період цього руху позначає згаяним для українського націєтворення часом. Показовим у цьому плані може бути вислів одного з найвидатніших українських політиків періоду перед 1918 роком Костя Левицького (1859–1941). Він озирається на ситуацію в Східній Галичині середини XIX сторіччя:

[...] тодішнє руське (українське) громадянство було поділене на чотири партії: Чисто руську, значить українську; польсько-руську; австрійсько-руську і російсько-руську ... партія чисто українська хоче України вільної і незалежної ... під партією польсько-руською розуміється той гурток людей в Галичині, який прилучив ся до визнання: *Gente Ruthenus, natione Polonus*; під партією австрійсько-руською розуміється той гурток нашої інтелігенції в Галичині, що не відчував долі рідного народу, а старав ся сліпою льояльністю супроти австрійського уряду зазначувати своє політичне становище, щоби не наражувати собі сильних «міра сего», – а під партією російсько-руською розуміється руссофільський напрям, що вже тоді вказував на «єдинство» з російським народом. Сими трьома чинниками, що тоді нуртували в українським народі галицької землі, була у нас *загрожена українська нація*.⁸

Це висловлення характерне для поглядів українських народовських патріотів. «Польські русини» для української нації так чи так були втраченими, тому що приєдналися до національності, яка економічно й політично панувала у Східній Галичині, творячи аристократію та міську буржуазію. Вони сприймали себе, на що вказує латинська назва, польськими патріотами греко-католицької конфесії – представляли, отже, виразний випадок ренегатства. Спільним між «австрійськими русинами» та «російськими русинами» – а різні автори по-різному наголошують на відмінності між ними – було

8 КОСТЬ ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914. На підставі споминів (Львів 1926), с. 11 і наст. (виділення в тексті – оригінальні). Левицький покликається тут на класифікацію діяча 1848 року ВАСИЛЯ ПОДОЛИНСЬКОГО в його тексті «Слово перестороги»/«Słowo przestrogi» (Lwów 1848).

те, що вони не покладалися на «свої сили», а, щоб закріпити свою позицію порівняно з поляками, вдавалися під захист чужої влади. «Австрійці», читаємо, стали «руськими», коли центральний уряд у Відні відмовився підтримати їх після успішно поваленої революції 1848 року задля міцнішої співпраці з польськими елітами. Вони виконали свою повинність як союзники. Їхнє ренегатство було небезпечнішим, оскільки вони були конкурентами «чистим русинам», українським патріотам: як і «чисті русини», ця течія претендувала на роль проводу і представництва усієї «руської народності», а в період після 1848 року змогла реалізувати свою амбіцію.

Лунали й інші закиди в бік «австрійців» та «руських», насамперед звинувачення у «віддаленості від народу». Із соціальної перспективи звинувачені належали до тонкої верстви української міської інтелігенції та чиновництва, проте переважно то було духовенство різних рівнів, їхні речники були функціонерами греко-католицької церковної ієрархії. Відповідно до присуду, що винесли українські патріоти, спосіб життя, мова та світогляд цих людей відчужив їх від пригнобленої більшості галицьких українців, яку становили селяни. Вони, мовляв, погано, якщо взагалі, розмовляли «мужицькою мовою», наголошували на своєму дрібношляхетському походженні, укладали генеалогічні роди і, подібно до «отця Іллі з Д.», намагалися, попри ненависть до поляків, копіювати стиль життя польської аристократії – танці, картярство, салонні балачки. Вони представляли вузькі інтереси свого класу, насамперед інтереси кліру. Вони, мовляв, були противниками соціальних змін, намагалися втримати контроль Церкви над усіма життєвими сферами селян з метою їх економічного визиску. Так до закиду в ренегатстві внаслідок браку віри у «свою» силу долучається закид в елітарності, клерикалізмі та належності до політичних реакціонерів. Частково ці закиди виправдані, що буде згодом продемонстровано, частково ж вони були звичайними засобами політичної дискредитації. Особливо виправданим є закид, який, як жодний інший, невитравно закріпився у свідомості галицьких українців: що русофілів, мовляв, коли їм уже не було на що розраховувати з боку Відня, оплачували правлячі верстви Російської імперії. Аргумент «російських рублів», які буцімто нестримно текли в кишені русофільських галичан, вважався доказом неприродності проросійської орієнтації, яку на галицькому ґрунті підтримували «штучно». Русофілство називали чужим впливом без жодного підґрунтя в краї, рухом, керованим ззовні, а згодом – агенцією шпигунства, що пізніше, в час Першої світової війни, матиме для багатьох справжніх або гаданих русофілів смертельні наслідки.⁹

9 Це звинувачення заходить так далеко, що тим, хто підтверджено ніколи не брав грошей, закидали таке: «Всі інші думали те саме, що й вони, лиш зверху жирували себе католиками і старорусинами, а рублів не брали лиш тому, що їм їх не давали». Так писав український політик і правник ЄВГЕН ОЛЕСНИЦЬКИЙ, Сторінки з мого життя, у 2-х т.

Але й серед ранніх критиків русофілів існували диференційовані погляди, які зосереджували увагу на діяльності русофілів у галицько-українському суспільстві. До таких належить Михайло Грушевський, Нестор української історичної науки, думка якого була визначальною для широких кіл. Він наголошував, що, можливо, русофіли й консервативні та «старомодні», проте вони ні в якому разі не були керованими ззовні національними зрадниками або «кацапами»; їхню роль не варто недооцінювати, тому що вони здійснили значний вплив на провінційну інтелігенцію та займалися важливою політичною й господарською роботою на селі.¹⁰ Таких представників соціалістичної критики галицько-українського суспільства як Михайла Драгоманова чи Михайла Павлика цікавила насамперед соціальна база різних політичних спрямувань серед галичан. Вони вказують на те, що довший час між русофілами й українофілами взагалі не було жодної різниці, якщо виходити з «користі для народу»; і що такі типові, як вважають, русофільські ознаки як віддаленість від народу та елітарність до кінця 1870-х років характеризували всю українську інтелігенцію. Вони приписували російському маніпулюванню менше значення й дивилися на русофільство як на доморощений «типово галицький» феномен. Вони також були готові визнати незаперечні заслуги русофільських сільських діячів, попри ідеологічні розбіжності з ними. Федераліст Драгоманов, який пропагував співпрацю і взаємоповагу прогресивних українців та росіян, брав русофільство за вихідну позицію, щоб розкритикувати спотворений образ Росії в середовищі українських галичан. Він закидав русофілам, що ті творили ідеал із реакційної, відсталого, самодержавної Росії, не маючи найменшого уявлення про актуальний стан подій у реальному російському суспільстві. Саме такі уявлення про Росію зміцнили, на його гадку, і без того присутню латентну «австрійську» русофобію не-русифілів, для якої все російське було не чим іншим, як батоном, імперіалізмом, православ'ям та реакційною слов'янщиною.¹¹

(Львів 1935), т. I, с. 130 і наст. Наскільки закид в оплаті вкорінився в уявленнях багатьох національно свідомих українців, я могла зрозуміти з почутих висловлювань: що, мовляв, русофілів фінансувала Москва (насправді ж, якщо надходили державні гроші, то це в той час був Петербург!) – аналогічно до закидів, спрямованих на діяльність сучасних проросійських сил в Україні, що їх фінансує Москва.

- 10 МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ, Конец рутенства, у: *Літературно-Науковий Вістник* (Київ–Львів 1907), с. 139.
- 11 МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ, Австро-руські спомини, у: *Літературно-публіцистичні праці у двох томах* (Київ 1970), т. II, с. 151–288; насамперед у статтях Драгоманова про Галичину в російському ліберальному часописі *Вістникъ Европы*, як-от Т-ОВ, Русскіе въ Галиціи, у: *Вістникъ Европы*, № 1 (1873), с. 115–152, № 2 (1873), с. 769–789; М. Т-ОВ, Литературное движеніе въ Галиціи, у: *Вістникъ Европы* № 9 (1873), с. 240–268; № 10 (1873), с. 681–717. МИХАЙЛО ПАВЛИК, Про русько-українські читальні (Львів 1887), насамперед с. 170 і далі.

Загалом диференційованіші та фаховіші оцінки спостерігаємо в більшості новішої української (еміграційної) історіографії. Щоправда, і тут русофільство розглядається лише в нарисових представленнях галицько-української історії. Попри те, що віддається належне значенню русофільства для кількох десятиліть галицько-української історії, все ж зберігається протиставлення «далеких від народу» русофілів та «близьких народові» народоців. Залишається загальне враження про «втрачений» потенціал та змарнований час. *Енциклопедія Українознавства* Володимира Кубійовича подає загалом вельми об'єктивне представлення з позиції української еміграції після Другої світової війни (від 1993 року українці отримали змогу користуватися репринтним виданням *Енциклопедії*). Втім показово, що й тут відповідне гасло енциклопедії подано під пейоративом «Москвофільство». І тут «мотором» русофільства вказано брак віри у власні сили; і тут зазначено, що вже на ранній стадії русофілів спрямовували з Росії – і свідченням цього названо процес про державну зраду (Львів 1882), який, додамо, саме від цього звинувачення провідних русофілів і звільнив. Тут також русофільство засадничо розглянено як хибний шлях, на якому ослаб потенціал національного українського руху. У новішому, значно деталізованому гаслі опрацьованого і перевиданого *Української енциклопедії*. *Encyclopedia of Ukraine* русофіли вже з'являються під загальним позначенням *Russophiles*.

Це зображення вже не приділяє «субвенціонуванню» російськими установами великого значення, зате наголошує на елітарності русофілів як причині їхньої поразки. Усі названі тексти називають доволі ранній занепад русофільського впливу в українському суспільстві, вказуючи точкою відліку Львівський судовий процес над русофілами 1882 року, на якому рух було остаточно дискредитовано. Їхні автори згоджуються щодо того, що основною ознакою взаємин між русофілами й українофілами були конфронтація та «постійна боротьба» за вплив на загальноукраїнські інституції. Таке враження почерпнуто знову ж таки з полемічних дописів сучасників, які належали до обох таборів, і посилення на які наведено в бібліографії до енциклопедичних гасел. Найзначніший з новіших оглядів української історії *Ukraine. A History* Ореста Субтельного (в українському перекладі: *Україна. Історія*) дотримується фахової, проте забарвленої українським національним підходом інтерпретації. Субтельний також називає «комплекс меншовартості» та елітарність русофілів основним мотивом їхньої спрямованості на російську культуру й наголошує на українсько-русофільській конфронтації.¹²

12 IVAN L. RUDNYTSKY, *The Ukrainians in Galicia Under Austrian Rule*, у: *Nationbuilding*, с. 30–48; С. РІПЕЦЬКИЙ, *Москвофільство*, у: *Енциклопедія Українознавства*, у 10(11)-ти т. (Львів 1993 і наст.), т. V, с. 1652–1654; S. RIPETSKY, O. SEREDA, *Rusophiles (rusofily, or moskwofily)*, у: *Encyclopedia of Ukraine*, у 5-ти т. (Торонто 1985–1993), т. IV, с. 473–475; ОРЕСТ СУБТЕЛЬНИЙ, *Україна. Історія* (Київ 1991), с. 279–281.

Із новіших праць, об'єктом досліджень у яких є різні верстви і групи галицьких українців (духовенство, селяни, сільські нотаблі, інтелектуали) та ранній період українського національного руху, стає зрозуміло, що шаблонна інтерпретація «втраченого» потенціалу не є надійною. Тут задають тон праці Івана-Павла Химки про Церкву, клір та проторусофільські переконання серед руських селян Східної Галичини, а також дослідження Стелли Гринюк, яке спростовує стереотипи про вкрай зубожілих і безпорадних українських селян, а ще тематизує русофільську народну просвітницьку діяльність у середовищі сільського населення, щоправда, не акцентуючи на цьому факті надміру.¹³ Окреме місце в українській еміграційній літературі посідає Павло Роберт Магочій. Його погляд виводиться із закарпатської «русинської» традиції, яку до початку Другої світової війни характеризувало сформоване політичне й культурне русофільство (що стало реакцією на мадярську політику домінування в регіоні, який тривалий час належав до Угорщини), а ще ця традиція ожила останнім часом серед українців Закарпаття та Східної Словаччини. Національна українська ідея, народжена в Галичині і на Наддніпрянщині, ніколи не була надто успішною, поки не настала (мовна) українізація після 1945 року. З цієї перспективи русофільство представляє занедбаний українськими дослідниками феномен із великим значенням для власної історії. Магочій береться до опрацювання таких дослідницьких прогалин, наголошує на русофільських заслугах і демонструє альтернативні українському національному рухові погляди на історію, не приховуючи певної симпатії до русофільського руху. Зрештою, русофілами він називає тільки молодших, радикальних діячів періоду перед Першою світовою війною, тих, хто орієнтувався на великоросійських націоналістів Російської імперії і відкрито виступав за приєднання Галичини до Росії. Вони, на думку

13 STELLA HRYNIUK, *Peasants with Promise. Ukrainians in Southeastern Galicia 1880–1900* (Edmonton 1991); JOHN-PAUL HIMKA, *Priests and Peasants. The Greek Catholic Pastor and the Ukrainian National Movement in Austria, 1867–1900*, у: *Canadian Slavonic Papers* 21 (1979), с. 1–14; J.-P. HIMKA, *Hope in the Tsar. Displaced Naive Monarchism Among the Ukrainian Peasants of the Habsburg Empire*, у: *Russian History* 7, pts. 1–2 (1980), с. 125–138; J.-P. HIMKA, *The Greek-Catholic Church and Nation-Building in Galicia, 1772–1918*, у: *Harvard Ukrainian Studies* 8 (1984), с. 426–452; J.-P. HIMKA, *Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century* (Basingstoke–London 1988); J.-P. HIMKA, *The Greek-Catholic Church in Nineteenth-Century Galicia*, у: *Church, Nation and State in Russia and Ukraine*, ed. by G. Hosking (London 1991), с. 52–64; J.-P. HIMKA, *Religion and Nationality in Western Ukraine* (Montreal–London–Ithaca 1999); J.-P. HIMKA, *The Constructions of Nationality in Galician Rus': Icarian Flights in Almost All Directions*, у: *Intellectuals and the Articulation of the Nation*, ed. by Ronald Grigor Suny and Michael D. Kennedy (Ann Arbor 1999), с. 109–164. Дороговказом є найновіше українське дослідження ОЛЕНА АРКУША, МАР'ЯН МУДРИЙ, *Русофільство в Галичині в середині XIX – на початку XX ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд*, у: *Вісник Львівського університету. Серія історична* 34 (1999), с. 231–268.

Магочія, були не згіршими за своїх ворогів українських націоналістів «модерністами», які на культурному поприщі кинули виклик старорусинським «традиціоналістам»: вони виступали за перехід на великоросійську мову, подібно як українофіли фаворизували літературну мову українців з-над Дніпра, протиставляючи таким чином свою «новацію» властиву галичанам, зродженій з церковнослов'янської, мові традиціоналістів. Тож і від української національної періодизація Магочія істотно відрізняється: замість «дихотомії» русофіли – українофіли в політичному мисленні галицьких українців існувала, мовляв, «тройкість» орієнтацій, українофіли та радикальні русофіли вийшли зі «старорусинства» як його заперечення.¹⁴

У тих небагатьох публікаціях, які декларують розгляд російсько-українських відносин, тему русофілів заторкнуто лише побіжно. Скажімо, у збірнику *Ukraine and Russia in their Historical Encounter* немає ані однієї відповідної статті. Щоправда, Джон А. Армстронг формулює декілька тез щодо «конкуренції» українських та російських історичних міфів та символів, які можуть стати в нагоді при інтерпретації русофільсько-національно-українського конфлікту. Цікаво, що й недавня дискусія львівських інтелектуалів про російсько-українські зв'язки майже не зачепила цієї прагалицької проблематики.¹⁵

Від часу відновлення державної незалежності та через спричинені цим фактом напружені відносини з Росією антиросійська полеміка, як видається, знову має в Україні кон'юнктуру. І хоча сьогодні галицьким симпатикам

14 PAUL ROBERT MAGOCSI, *Old Ruthenianism and Russophilism: A New Conceptual Framework for Analyzing National Ideologies in Late 19th Century Eastern Galicia*, у: *American Contributions to the Ninth International Congress of Slavists, Kiev, September 1983*, ed. by Paul Debreczeny, 2 V. (Columbus 1983), P. R. MAGOCSI, *The Kachkovs'kyi Society and the National Revival in Nineteenth-Century East Galicia*, у: *Harvard Ukrainian Studies* 15 (1991), с. 48–75; P. R. MAGOCSI, *The Rusyns of Slovakia. An Historical Survey* (New York 1993); P. R. MAGOCSI, *The Language Question as a Factor in the National Movement in Eastern Galicia*, у: *Nationbuilding*, с. 220–238.

15 До питання українського історичного міфу в конкуренції з російським історичним мітом див.: JOHN A. ARMSTRONG, *Myth and History in the Evolution of Ukrainian Consciousness*, у: *Ukraine and Russia in Their Historical Encounter. Papers from the 1. Conference on Ukrainian-Russian Relations, 8–9 жовтня 1981, Гамільтон, Онтаріо* (Едмонтон 1992), с. 125–139. Не тематизує проблематики русофільства й презентація результатів низки семінарів, присвячених російсько-українським відносинам, див.: PEOPLES, NATIONS, IDENTITIES: THE RUSSIAN-UKRAINIAN ENCOUNTER. *Selected Papers from 4th Workshop*, ed. by Mark von Hagen (= *The Harriman Review* vol. 9 (1996), Н. 1–2, New York 1996). Про актуальну львівську дискусію див.: *Ї. Незалежний культурологічний часопис*, 7 (1996), який під заголовком *Пост-Рим-Візантія-Росія? ціле число присвячує «російсько-українським відображенням»*, не долучаючи, зрештою, галицько-русофільських традицій. Таке долучення відбулося аж у: АННА ВЕРОНІКА ВЕНДЛАНД, *Русофільство: Ще один український проєкт? Зауваги про невідлене прагнення*, у: *Ї*, 18 (2000), с. 113–122.

росіян ніхто вже не присвячує полемічних праць, проте їх усе ж згадують на маргінесі та у підзаголовках. Те, що в сучасній українській літературі втрималися розвинені ще в ХІХ ст. стандарти войовничих писань, засвідчують нещодавні українські праці. Роман Петрів пише про москвофілів (так він позначає їх у назві розділу, в інших місцях ідеться і про русофілів): русофіли не мали жодної підтримки з боку населення; вони орієнтувалися на Росію, тому що нічого не могли і не хотіли створювати «своїми силами». Перебільшується значення російського фінансування, русофілів кінця ХІХ століття подано «російськими агентами». Знову висувається твердження, що русофіли «шкодили національному розвиткові галицьких українців». Сценарій ХІХ століття представлено як «боротьбу за кожне село» під гаслом «За царя чи за Шевченка?». ¹⁶ Схожі аргументи й у Василя Вериги в оглядовій історії України, і тут у розділі, в назві якого фігурує позначення «москвофіли», головно зацентровано на російському фінансуванні й маніпулюванні рухом: «Платні агенти ширили ненависть до всього, що українське, агітували за російське православ'я». ¹⁷ У новій українській літературі знайдемо й віршовані рядки в душі молодого Франка: в опублікованому 1994 року вірші про закарпатських українців Дмитро Павличко, шанований письменник і політик, таврує приписуване закарпатцям русофільство, «руснацтво», використовуючи давно відомі стереотипи («продаж» батьківщини, захланність до російських «рублів»). ¹⁸

Антирусофільська полеміка сучасників з польського боку мало відрізнялася від української. Хіба що сформульовано її було значно раніше, вона з'явилася відразу ж після революції 1848 року. Найінтенсивніше провадила таку полеміку польська патріотична газета *Gazeta Narodowa*. Реакцією на наклепницькі статті в газеті стало декілька правничих розслідувань проти гаданих чи дійсних русофілів. Полякам було легше провадити полеміку, ніж українцям: адже їм не потрібно було дискредитувати конкурентів у боротьбі за провідну роль серед своїх братів-поляків, вони всього лиш провадили боротьбу з зовнішнім ворогом; відповідно невибагливо зліпленими були й аргументи поляків. Переважно вони покликалися на проросійські та проправославні симпатії осіб, яких критикували, та на російську фінансову допомогу. Антипольська позиція більшості русофілів постачала достатньо вибухової суміші до конфлікту. Через деякий час на видноколі з'явилися куди небезпечніші неприятели – українофіли, а вже перед війною навіть виникали прагма-

16 РОМАН ПЕТРІВ, Проблеми українсько-польських відносин у Східній Галичині, ХІХ – початок ХХ ст. (Коломия 1996), с. 30–35.

17 ВАСИЛЬ ВЕРИГА, Нариси з історії України (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) (Львів 1996), с. 190–192.

18 ДМИТРО ПАВЛИЧКО, Закарпатські русини, у: Покаянні псалми (Київ 1994), с. 153 і наст.

тичні спілки русофілів з польськими правими консерваторами та націонал-демократами, спрямовані проти українців.¹⁹ Натомість сучасним польським дослідженням завдячуємо деякі солідні аналізи галицького українського суспільства в XIX та XX сторіччях, у яких враховано й проблему русофільства. Хрестоматійний твір Яна Кози́ка про український рух в Галичині від 1815 до 1848 років подає докладну «передісторію» русофільства, опрацьовує ранні контакти окремих українських інтелектуалів зі слов'янофільськими, панросійськими ідеями та подає у висновках зарис ліній конфліктів на період після 1848 року. Окрім того, в Польщі з'явилися дослідження українських політичних ідей XX століття та русофілів у міжвоєнну добу.²⁰

Звернімося до російської та української русофільської перспективи. Беземоційні фахові огляди сучасників російською мовою писали переважно українці – Михайло Драгоманов та Михайло Грушевський, а отже, їх не назвеш «російськими» голосами у вузькому значенні; все ж таки, мабуть, їх чули (ліберальні) росіяни, і в цьому сенсі вони мають вагу. Зокрема з цієї теми підо впливом оглядових представлень Драгомановим української культури та російсько-українсько-польських культурних відносин висловився провідний російський літературознавець Александр Пипін, що звісно помі-

19 Прикладом «класичного» польського антирусофільства («русофільство» = «рублефільство») є: STANISLAUS VON SMOLKA, *Die reussische Welt. Historisch-politische Studien. Vergangenheit und Gegenwart* (Wien 1916). У деяких розділах своїх мемуарів польський історик та галицький намісник Міхал Бобжинський диференційовано й пророчо заторкує цю проблематику (насамперед ідеться про перехресні відносини русофілів і поляків перед 1914 роком): MICHAŁ BOBRZYŃSKI, *Z moich pamiętników* (Wrocław–Kraków 1957). До давніших наукових розвідок належать також: OS-RZ ST. (LEON WASILEWSKI), *Ukraiństwo, moskalofilstwo a sprawa rosyjska w Galicji*, у: *Krytyka* 9, (Kraków 1910), с. 71–79; F. PODLESKI, *Rusofilizm a ukrainizm* (Lwów 1931).

20 JAN KOZIK, *The Ukrainian National Movement in Galicia, 1815–1849* (Edmonton 1986); WŁADYSŁAW A. SERCZYK, *Drogi i bezdroża ukraińskiej myśli politycznej i narodowej w XX stuleciu*, у: *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*, № 103 (1993), с. 11–19; PAUL J. BEST, *Moskalofilstwo wśród ludności łemkowskiej w XX wieku*, у: *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace historyczne*, № 103 (1993), с. 143–147; JAROSŁAW MOKLAK, *Koncepcje staroruskie i prorosyjskie w ukraińskiej myśli politycznej. Rуска Agrarna Organizacja (RAO) i Russka Włościańska Organizacja (RSO)*, у: *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*, № 103 (1993), с. 149–154. Окрім названих текстів, J. BARDACH, *Starorusini a monarchia habsburska w dobie pierwszej wojny światowej* (= *Studia z dziejów ZSSR i Europy środkowej* 5, Wrocław 1969). Російські зв'язки австрійських слов'ян, а отже, і галицьких русофілів є темою у: MIECZYŚLAW TANTY, *Kontakty rosyjskich komitetów słowiańskich ze Słowianami z Austro-Węgier (1868–1875)*, у: *Kwartalnik Historyczny*, № 1 (1964), с. 59–77. Мокляк і Козік були свого часу авторами двох магістерських праць, захищених у Кракові: JAN KOZIK, *Moskalofilstwo w Galicji w latach 1849–1866 na tle odrodzenia narodowego Rusinów* (Uniwersytet Jagielloński, Kraków 1958); JAROSŁAW MOKLAK, *Relacje między ukraińskim ruchem narodowym a moskalofilstwem w Galicji w latach 1866–1890* (Uniwersytet Jagielloński, Kraków 1986).

тили русофіли, які на нього гостро напали.²¹ Загалом варто наголосити, що перед і під час Першої світової війни проблему Галичини в Російській імперії тематизували майже виключно в російських націоналістичних та шовіністичних колах. Тож російськомовні публікації до цієї теми позначені впливом відповідно зорієнтованих авторів. Вони вторували своїм русофільським «братом по крові» в Австрії. І в русофільських або російських авторів переважає потяг до полеміки. За своєю структурою аргументація така ж, як і в українофілів, лише з протилежними засновками: тут русофіли виступають першорядними національними борцями, представниками правдивих інтересів галицьких українців, опозицією до польського націоналізму та «германської» політики Берліна й Відня щодо Сходу. Із цієї перспективи саме русофіли висловили «природне» прагнення східних слов'ян Галичини до об'єднання з одноплемінними братами в Російській імперії та до набуття російської культури. Систематично замовчувалися факти проавстрійських течій у старшому поколінні русофілів, пропольської союзницької політики молодших русофілів-радикалів, оскільки така інформація не вписувалася в образ безкомпромісних борців за руськість. Знову ж таки «протиприродним», керованим ззовні й фінансованим чужою владою називали український рух. Існування «українців» у Галичині цілком заперечували; «українцями» були тільки декілька фанатично налаштованих інтелектуалів, тоді як «народні маси» називали руськими або, щонайбільше, малоросами.²²

- 21 МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ, див. цит. вище статті; МИХАЙЛЪ ГРУШЕВСКІЙ, Украинский народъ въ его прошломъ и настоящемъ (Санктъ-Петербургъ 1914), с. 330–339. Принагідно торкається у своєму дослідженні російсько-українсько-польських зв'язків цієї теми Александр Пипін, див.: АЛЕКСАНДРЪ ПЫПИНЪ, Польскій вопросъ въ русской литературѣ, у: *Вѣстникъ Европы*, №№ 2, 4, 5, 10, 11 (1880); А. ПЫПИНЪ, Этнографія малорусская (Санктъ-Петербургъ 1891). Із Пипініним вступив у полеміку русофіл Яків Головацький, не погоджуючись з таким «неросійським» поглядом Пипіна на ці зв'язки, див.: А. ПЫПИНЪ, По поводу статьи г. Головацкаго «Замѣтки и дополнения г. Пыпина: Обзоръ малорусской этнографіи», у: *Вѣстникъ Европы*, № 1 (1887), с. 440–444.
- 22 Ось приклади русофільської позиції: ОСИПЪ МОНЧАЛОВСКІЙ, Литературное и политическое украинофильство (Львовъ 1898); ОСИПЪ МОНЧАЛОВСКІЙ, Главныя основы русской народности (Львовъ 1904); ОСИПЪ МОНЧАЛОВСКІЙ, Святая Русь (Львовъ 1911); ИЛАРИОНЪ СВѢНЦИЦКІЙ, Матеріали по истории возрождения Карпатской Руси, у 2-х т. (Львовъ 1906–1909); ФИЛИПЪ СВИСТУНЪ, Прикарпатская Русь подъ владеніемъ Австріи, у 2-х т. (Львовъ 1896), т. II (1850–1895). Російська література про Східну Галичину та про роль політичних спрямувань українців з'являлася передусім напередодні та в контексті австро-російської військової конфронтації, див.: П. КАЗАНСКІЙ, Современное положеніе Червонной Руси (Одесса 1914); Н. В. ЯСТРЕБОВЪ, Галиція накануне Великой Войны 1914 года (Петроградъ 1915); ДМИТРИЙ ВЕРГУНЪ, Что такое Галиція (Петроградъ 1915); ГАЛИЧИНА, БУКОВИНА, УГОРСКАЯ РУСЬ, Москва 1915; В. ЛАЗОРОВСКІЙ, Русскій народъ въ Карпатахъ (Кіевъ 1915); Г. А. ЛЫСОГОРСКІЙ, Галицкая Русь (Москва 1915); М. ГЛУШКЕВИЧЪ, Взглядъ на прошлое, настоящее и будущее Прикарпатской Руси въ связи съ Великой войной (Ростовъ-на-Дону 1917).

Заданий напрям перейняла радянська література, коли мова зайшла про історіографічне виправдання анексії Східної Галичини 1939–1945 років. Існування русофілів у Галичині, вагу яких, подібно як це було перед Першою світовою війною, значно перебільшували, покликане було тепер послужити доказом «природної» належності Східної Галичини до здомінованої російським елементом імперії. Звісно, очевидним був факт, що саме клерикально-консервативні, частково російсько-монархічні галицькі русофіли та їхні «білі» покровителі з Санкт-Петербурга, Києва та Москви не надто надавалися на роль героїв марксистсько-ленінської історіографії, і саме це було одним із суперечливих моментів пізнього сталінізму, який систематично інтегрував «білі» російсько-шовіністичні пересувні декорації в радянську імперську ідеологію. Проте далі такого прагматичного підходу до русофілів справа не зайшла; і нині, не враховуючи кількох пізніших окремих досліджень, тему так і не розвинули.²³

За останні роки серед росіян галицькою проблематикою спеціально займався Алексей Міллер, з особливим врахуванням, зрештою, польсько-українських відносин. Його сухий погляд на русофілів схожий на тон, притаманний новішим діаспорно-українським працям. Усе ж те, що найновіші російські дослідження не здужали ще позбутися «сталіністської» русофільської апологетики, засвідчує стаття московського історика Владіміра Савченка в журналі *Вопросы истории*. Савченко вступає в дискусію (що не заборонено) про те, наскільки масовим явищем у ХІХ столітті була українська свідомість серед східних слов'ян Галичини і чи не варто, принаймні в певний період, вести мову радше про русинів, а не українців. Одночасно автор мобілізує всі названі вище стереотипи про сферу впливу і легітимність русофільського та українського рухів. Без жодної перевірки він переймає твердження русофільської полеміки давніх часів, цілком ігнорує українську перспективу, насамперед новіші дослідження західної української діаспори. Русофільський рух напередодні Першої світової війни подано мало не єдиною серйозною політичною силою серед галицьких українців, а український національний рух постає слухняним австрійцям та полякам конструктором без підтримки населення, та й сталінська формула про «закономірне прагнення галичан об'єднатися з Росією» та «добровільне» рішення приєднатися до російської культури знову набуває ваги. Австрійський військовий терор проти гаданих і справжніх русофілів 1914–1918 років перетворюється на «геноцид», а його натхненниками й організаторами насамперед називають українофілів. Цілком очевидно, що йдеться не про висвітлення історичного феномену, а

23 В. К. ОСЕЧИНСКИЙ, Галичина под гнетом Австро-Венгерской монархии в годы первой империалистической войны (Львов 1949); В. К. ОСЕЧИНСЬКИЙ, Під прапором жовтня (Львів 1957); Н. М. ПАШАЕВА і Л. И. КЛИМКОВА, Галицко-русская Матица во Львове и ее издательская деятельность, у: Книга. Исследования и материалы, сборн. XXXIV (Москва 1977), с. 61–77.

радше про озброєння сучасної російсько-української полеміки щодо сенсу та доцільності української державності.²⁴

У зв'язку із суперечками навколо русофілів постає питання: котре з визначень найліпше надавалося б для написання «історії русофілів»? Якщо за Маґочієм, то вже сама назва цієї монографії мала би бути суперечливою, оскільки значна частина досліджуваного періоду не мала русофілів. Без сумніву, дещо в цій позиції, насамперед теза про «модерність», висловлена на адресу радикальних русофілів, підкуповує. Автор також справедливо критикує недиференційовану позицію багатьох українських національних історичних розвідок. Утім ревізія Маґочієм періодизації виводиться з доволі вузького визначення «русофільства»: а воно в нього постає безкомпромісною великорусько-національною політичною програмою, змістом якої було засвоєння галицькими українцями російської мови та приєднання Східної Галичини до Росії. Така інтерпретація з багатьох причин видається мені немічною: адже таким чином усі культурно-русофільські спрямування, які перебували нижче від цієї планки і які задомовилися в галицькому українському суспільстві задовго до 1890-х років, відсилаються у невизначений простір «галицького традиціоналізму». За тодішніми діячами не визнано здатності дивитися й мислити поверх кордонів їхньої надто тісної батьківщини. Відповідно й русофільство існувало, мовляв, аж до початку ХХ століття лише в затьмареному полемічними дискусіями сприйнятті політичних суперників. Таке затьмарене сприйняття безперечно існувало, відіграючи значну роль у конституюванні русофільської «партії»; однак воно відображало й реальні процеси. Розмиваються традиційні лінії, які об'єднують «правдивих» русофілів Маґочія з їхніми «традиціоналістськими» попередниками і/або опонентами. До того ж, таке вузьке визначення виключає можливість принагідного співіснування лояльного австріяцизму і культурного русофільства, внаслідок чого виникали подвійні ідентичності. Тож моєю робочою гіпотезою буде значно ширша дефініція русофільства: русофільство підо впливом польського домінування було відповідно сформульованою галицькими українцями ідеологічною програмою, в якій поєднувалися пропагування культурної спільноти українців («малоросів» по обидва боки кордону) і росіян, консервативні політичні тези. Русофілом можна вважати ту особу, яка вбачала благо для національної емансипації галицьких українців у зв'язках з російською культурою і з Російською імперією. Різниця між «радикально-

24 ALEXEY MILLER, *Galicja after the Ausgleich. Polish-Ruthenian Conflict and the Attempts of Reconciliation*, у: *Central European University History Department Yearbook* (Budapest 1993), с. 135–143; АЛЕКСЕЙ И. МИЛЛЕР, «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) (Санкт-Петербург 2000), насамперед с. 197–203; ВЛАДИМИР Н. САВЧЕНКО, *Восточная Галиция в 1914–1915 годах (этнографические особенности и проблема присоединения к России)*, у: *Вопросы истории*, № 11–12 (1996), с. 95–106.

русофільськими» та «старорусинськими» діячами в цій дефініції пролягає в ступені політизації, який можна визначити, відповівши на запитання, наскільки політичні вимоги виводилися з культурної спорідненості з Росією.

Це дослідження ставить у центр наукового інтересу рух, який досі розглядали переважно на маргінесі досліджень галицько-української історії (як і годилося для «маргінального явища»). Вперше зроблено спробу залучити до розгляду сукупність джерельних матеріалів до теми, які розпорошені по кількох європейських державах. Більшість використаних для цієї праці джерел міститься в архівах та бібліотеках Львова (Центральний державний історичний архів України, м. Львів: ЦДІАЛ; Державний архів Львівської області: ДАЛО; Львівська наукова бібліотека імені Василя Стефаника НАН України: ЛНБ [тепер: Львівська національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника. – *Прим. наук. ред.*]). У них зберігаються документи русофільських товариств та регіональних юридичних і поліційних служб, а також матеріали приватних осіб. Проте не менше значення мають і джерельні матеріали віденського Придворного та державного архіву (Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien; HHStA. – *Прим. наук. ред.*), а також Загального адміністративного архіву у Відні (Allgemeines Verwaltungsarchiv Wien; AVA. – *Прим. наук. ред.*), в яких відображено погляди центральних австрійських установ і які, завдяки численним звітам Галицького намісництва, поліції та дипломатів, надісланих до Відня, постачають важливу доповнювальну інформацію про діяльність галицьких русофілів та їхніх російських симпатиків (навіть якщо ці джерела забарвлені припущенням, що йдеться в них, мовляв, про ворогів держави). Ще один важливий джерельний корпус постачає Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі (Российский государственный исторический архив в Санкт-Петербурге; РГИА СПб. – *Прим. наук. ред.*), звідси можна почерпнути інформацію про російські зв'язки русофілів. З опорою на ці неопубліковані архівні матеріали, а також на опубліковані джерела (такі як листування, мемуари, літературні твори досліджуваної доби, написані русофільськими авторами та їхніми опонентами) зроблено спробу зобразити історію галицьких русофілів від самих початків у період перед Весною народів аж до їхнього краху в Першій світовій війні.

Йдеться про класичну історію *rise and fall* (перемог і поразок), яка пропонує достатньо багато моментів для систематичного структурування. У монографії – п'ять великих тематичних блоків, у яких центральними є щоразу інші аспекти історії русофілів. Проте не випадково ці тематичні розділи доволі добре вписуються у шаблон хронологічного розвитку: у Розділі 1 русофільство розглянено як культурний рух – тут наведено зокрема ранні вияви русофільства, які привели від австро-русинського консерватизму та від деяких ранніх представників народовства до русофільства. Тема Розділу 2 – політична діяльність русофілів, події в ньому розпочинаються конституцій-

ною ерою початку 1860-х років, коли русофіли володіли ще беззаперечною монополією на представництво інтересів галицьких українців. Тут зображено їхню поступову радикалізацію під час конфлікту з галицькими поляками – що, звісно, провокувало бурхливу державну реакцію, про що йдеться у підрозділі 2.2. Цей розділ вписується у названу Грохом фазу політизації національних рухів, яка настає після фази культурної мобілізації. Змістом найоб'ємнішого Розділу 3 є процес, який розпочався дещо згодом, а саме – тривале входження русофілів у галицьке українське суспільство. Організаційними гарантами цього розвитку були русофільські виборці та освітні товариства, які не тільки мобілізували широке коло прихильників та створили першу форму національної публічності (яка втягнула в активну діяльність і села з віддалених закутків краю), а й змінили життя селян та їхній світогляд. Тут зроблено спробу представити «простих» прихильників русофілів, про яких загалом рідко згадують. Широту впливу русофільського руху в українському суспільстві Галичини покликана проілюструвати розвідка про походження, життєписи та кар'єрні шляхи трьохсот русофільських діячів, які належали до трьох поколінь. Збірка даних послужила в дисертації, на базі якої виникла ця монографія, об'ємним біографічним додатком, який тут, через значний обсяг, не публікується (проте ознайомитися з ним можливо в тексті дисертації). Окрім того, в Розділі 3 розглянено проблему взаємин русофілів та євреїв, яка мала вплив на українське суспільство загалом. Закінчується цей розділ підрозділом про причини поступової маргіналізації русофілів, внаслідок якої нанівець звелось багато здобутків, які до того часу стояли в центрі суспільного життя. Ключовою темою Розділу 4 є ставлення русофілів до ідеалізованої ними і часто незрозумілої для них Росії. Тут розглянено обидві перспективи – галицьку й російську, а також обговорено російські ініціативи, спрямовані на підтримку русофілів.

Передвоєнні події та події Першої світової війни творять тло Розділу 5 і прикінцевого розділу. Тут тематично й хронологічно сходяться представлені раніше окремі відрізки розвитку: окремі розвідки досліджують взаємозв'язки між умовами соціального середовища (у цьому випадку: галицька «культура пограниччя»), русофільською «культурною боротьбою» та політичним протестом. В аналізі державних реакцій на них і поєднаних з ними зовнішньополітичних імплікацій ще раз підхоплюються нитки другого й четвертого розділів. І врешті кінцівку представляє зображення подій після вибуху війни, коли русофільські українці помирали від руки «своїх», ще заки дійшло до бойових дій. Історія русофілів закінчується, як 1848 року почалася: інтермецо російської військової присутності в Східній Галичині, коли на короткий час здійснилася русофільська мрія: «русські» прийшли в Галичину! Все, що поміщається між цими двома точками, – історія людського віку, епоха майже повністю забутого руху.

Розділ 1

Русофільський проект: Культурна битва за Русь, 1848–1890-ті роки

1.1. «Вірність веде до перемоги»: українські консерватори і лояльне до системи національне відродження 1848 року

Для появи русофільських течій серед галицьких українців надзвичайно важливими були два чинники: крах українського руху відродження у до-березневий період та домінування консервативних еліт в українському русі 1848 року. Обидва чинники тісно переплетені: у випадку успішного демократичного українського літературного руху 1830-х років, зорієнтованого на народну мову, він міг би поповнювати особовий резервуар «ліберальних» активістів, які могли б, у разі початку революції, активізуватися політично. Він міг би також впливати на образ Росії в уявленні галицьких українців, адже саме в оточенні цього руху вперше прозвучало зацікавлення російською культурою, без укріплення, зрештою, симпатій до політичної системи Росії. Ні першого, ні другого не трапилося чи, якщо й трапилося, то дуже обмежено: визначення напряму українського руху 1848 року йшло не від демократів, а від консервативних, відданих цісареві «староруських» еліт. Це вони визначали масштаби, на які мали орієнтуватися українське культурне відродження, поширення письменності й шкільництво – і, як ми побачимо, вони впроваджували в дискусію цілком вагомні аргументи. Це вони запровадили у своїх лавах єднання на життя і смерть з центральною віденською владою в боротьбі проти опозиції, проголосивши таку політику єдино можливим варіантом «австріяцтва». Тривалий час їхня політика блокувала українському рухові вихід на інші шляхи, позбавляючи його потенційних союзників. Коли омріяні перспективи виявилися дріб'язковими і облудними, то й питання австріяцтва знову стало для багатьох об'єктом дискусій, тоді як Росія, яку розуміли в новий (і часто хибний) спосіб, як видавалося, могла стати альтернативою. Та перш ніж тут докладніше буде представлено цей розвиток, доречно глянути на умови, в яких діяли наші консерватори.

Пролог: Галичина в 1848 році

До революції 1848 року в Австрії галицькі українці, як виявилось, були цілковито не готові. Українське населення Східної Галичини значною мірою становили залежні селяни. У перші десятиліття XIX століття їхній протест проти польських поміщиків часто виливався у стихійні бунти місцевого значення або ж, особливо в гірських регіонах, маніфестувався у соціальному розбійництві неодноразово оспіваних опришків¹. Шкіл по селах не було, за винятком скромно представлених парафіяльних, які в 1840-ві роки діяли в півтора тисячі сіл. У них дяки вчили сільських дітлахів псалтиря, азів читання, молитов і церковного співу. Селянам видавалося, що вихід зі скрутного становища їм принесуть не скілька освіта та абстрактні демократичні принципи революційних заколотників, натомість, вони доволі туманно сподівались на справедливість, яку втілював далекий цар у Відні. Це він, дізнавшись про панські зловживання владою, захистить селян від «панів». Така наївна лояльність українських селян мала цілком реальне підґрунтя. У часи їхніх дідів та прадідів реформи Марії Терезії та Йосифа II справді принесли селянам деяке полегшення: було обмежено панщину, запроваджено право оскаржувати пана в державних органах, право піти від пана і захист селянської землі від поміщицьких домагань. Поміщиків, колись всемогутніх, було обмежено в їхніх феодалських привілеях до юрисдикції в межах власного помістя, а селянські громади отримали своїх, виборних керівників, війтів.²

Українські селяни визначали свою ідентичність, протиставляючи себе тим, які над ними панували, які ними керували або ж економічно переважали: таким чином вони були, на відміну від польських панів і підпанків, «хлопами», «тутейшими», на противагу до містян і чиновників, поляків, німецькомовних австрійців та чехів; вони визнавали «руську віру», греко-католицьку «руську віру» на противагу до римо-католицьких польських поміщиків і містян, а також до «латинників» або «мазурів» – часто україномовних нащадків польських селян-колоністів. Як «русини» чи «руснаки» вони відрізнялися від загалу поляків, котрих переважно називали «ляхами»; а як селяни і християни – від юдейських ремісників, гендлярів, корч-

1 Повстання відбулися 1819 р. у Волі Якубовій, 1824 р. – в околицях Сколе, 1832 р. – в околиці Нагуевич, пор.: О. І. БІЛЕЦЬКИЙ, «Русалка Днієстровая». [Вступ. стаття], у: Русалка Дністрова. Фотокопія з видання 1837 р. (Київ 1972).

2 RUDNYTSKY, Ukrainians Under Austrian Rule, с. 23 і далі; KOZIK, National Movement, 19 і наст., 24. ROMAN ROSDOLSKY, Untertan und Staat in Galizien. Die Reformen unter Maria Theresia und Joseph II (Mainz 1992). Про демографічну ситуацію і соціальну структуру галицьких українців пор.: WOLFDIETER BIHL, Die Ruthenen, у: Die Habsburgermonarchie 1848–1918, hrg. von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch, на час публікації 7 т. (Відень 1973 і наст.), туп III/1, с. 559–565.

марів і панських економів. Свій рідний край галицькі українці називали Галицькою Руссю – використовуючи східнослов'янське позначення періоду середньовічної Київської Русі.³

Схоже мислення було і в римо-католицьких польських селян у Західній Галичині, які самі себе ніколи не називали поляками. «Поляками» відчувала себе національно, а частково й демократично налаштована шляхта, що мріяла про реставрацію давньої Речі Посполитої. Тож у лютому 1846 року, коли польські революціонери-шляхтичі розпочали повстання проти австрійського панування, галицькі селяни не йняли віри розмаїтим обіцянкам аристократів про час, який настане після польської революції, а давали відсіч повстанцям або брали їх у полон і здавали австрійським урядовцям; щоправда, у Східній Галичині, на відміну від деяких західногалицьких округів, до проливання крові не дійшло – в історію ті західногалицькі події увійшли під назвою «галицька різанина».⁴

Наївний селянський консерватизм, який не приймав революційних новацій, вбачаючи в них щось чуже, міське, суперечливе порядку речей, щось, що йшло «від панів» і спрямовувалося проти цісаря, знайшов своє продовження в позиції нечисленної української еліти, яка переважно складалася з греко-католицького духовенства, а меншою мірою – з державних службовців. Вони також завдячували австрійській верхівці й реформам, які від 1774 року примусово впроваджували в церковній сфері, своїми привілеями, котрі, принаймні частково, зрівняли їх з поляками. Рівень їхньої освіти значно підвищився, завдяки створенню у Відні та Львові освітніх закладів для греко-католицького духовенства, їхнє економічне становище зміцнилося, відколи запровадили державну мінімальну платню для духовенства. Крім того, релігійне протистояння з Польщею забезпечило їхній Церкві статус галицько-української національної церкви; оскільки священники, єдині освічені люди в селі, перебували разом зі «своїми» селянами в опозиції до поляків, їх повсюдно визнавали за духовних провідників. Попри все між селянами і духовенством існували нездоланні перепони: завдяки одруженню священників, регламентованим передшлюбним практикам (відповідно до яких молоді семінаристи обирали собі за дружину майже без винятку священничих доньок), а також через поширену практику успадкування парафій синами або зятями, утворилася герметична верства, стандарти життя і поведінка якої мала схо-

3 Пор.: PAUL ROBERT MAGOCSI, *The Meaning of Rus', y: A History of Ukraine* (Toronto 1996), с. 67 і наст.

4 ARNO GILL, *Die polnische Revolution von 1846. Zwischen nationalem Befreiungskampf des Landadels und antifeudaler Bauernerhebung* (München 1974). Щодо історії галицьких поляків перед 1848 роком див.: STANISŁAW GRODZISKI, *Historia ustroju społeczno-politycznego Galicji 1772–1848* (Wrocław 1971); STANISŁAW GRODZISKI, *W Królestwie Galicji i Lodomerii* (Kraków 1975). Докладний опис сучасника подій 1846 року (з австрійської лояльної перспективи) див.: LEOPOLD V. SACHER-MASOCH, *Polnische Revolutionen. Erinnerungen aus Galizien* (Praga 1863).

жість з життям дрібної шляхти. Однак мовно ця верства відрізнялася від селян: у священничих родинах розмовляли переважно польською мовою, а українську вживали тільки в розмовах із селянами. Між священниками та вірянами могли виникати конфлікти, коли йшлося про громадські кошти на будівництво церкви або про оплату літургійних послуг, які, поряд із доволі мізерною державною платнею і прибутками від парафіяльного сільського господарства, становили істотну частину священницьких доходів. До того ж, українське духовенство залежало від польських поміщиків, які могли впливати на вибір священника для свого помісного володіння, коли (як це переважно й було) церкву фундував поміщик. Таке феодальне право, так зване *praesenta* (право презентації), дбало про те, щоб молоді священники, займаючи покірну позицію стосовно поміщиків, змушені були кваліфікуватися до добре дотованої, багатой парафії; якщо ж священники не відповідали очікуванням, а навіть принагідно зважувалися обороняти селянські інтереси, то їм залишалися тільки зубожілі й віддалені парафії, де священник і сам часто був на межі виживання.⁵

Отож, галицько-українське суспільство майже не було соціально диференційованим; відповідно провокуючи польську насмішку, що українці – народ із «хлопа і попа». Українці, хоч і не були поляками, і одних від других можна було відрізнити соціально й конфесійно, все ж становили невіддільну частину історичної Польщі. Втім тоненька верства української світської інтелігенції таки існувала, і її представники скористалися з нагоди, яку надала їм австрійська панівна верхівка. Для священничих синів, як альтернатива до церковної кар'єри, відкривалася можливість просуватися догори державною службою; те саме стосувалося синів греко-католицької дрібної шляхти, яка, хоч і була акультурована в польське русло, однак зберігала вірність своїй конфесії. Власне ці нові можливості не залишалися поза увагою українців, які хотіли піднятися вище, тоді як польська верхівка тривалий час не йшла служити непопулярним новим господарям. Саме тому в перші десятиліття XIX ст. кількість української професури у створеному 1784 року у Львові університеті була доволі високою. Практично не існувало професійних інтелектуалів, як ми їх собі сьогодні уявляємо; українські науковці або письменники, які виявляли зацікавлення власною культурою та історією, навіть не належали до університетських професорів, а заробляли на прожиття геть інакше. Вони були функціонерами церковної адміністрації, священниками або чиновниками і заявляли про себе як про «дилетантів», а свої твори публікували

5 Про соціальне й економічне становище українського кліру в Галичині див.: RUDNYTSKY, Ukrainians under Austrian Rule, с. 25; ІВАН ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ, Структура української історії в XIX столітті, у: Історичні есе, у 2-х т. (Київ 1994), т. I, с. 199 і наст.; НІМКА, Priests and Peasants, с. 1–14. Про Греко-Католицьку Церкву перед 1848 роком RUDOLF MARK, Galizien unter österreichischen Herrschaft. Verwaltung – Kirche – Bevölkerung (Marburg 1994), с. 27–39.

німецькою, польською або латиною.⁶ Усі верстви галицько-українського суспільства перед 1848 роком – чи то велика маса селян, чи то духовенство, а чи кількісно ще незначна, повільно творена група світської інтелігенції – всі вони, попри численні суперечливі інтереси, були єдині в тому, що вони, русини, виграли від австрійського правління в Галичині і що, у відповідь на ці «добродійства» династії Габсбургів, мають відплатити вдячністю і обов'язковою лояльністю.

Місце дії – Львів

Українці вважають Львів або місто Лева (польською Lwów) своєю історичною столицею та культурним центром Галичини. У середині XIX ст. про минуле міста-фортеці східнослов'янського Галицько-Волинського князівства XIII століття нагадували лише руїни давнього муру на Замковій горі над містом. Від середини XIV ст. Львів належав до Польщі, а католики, поляки й німці, які прибували до міста, витіснили православних містян, котрі через магдебурзьке міське право на підставі своєї некатолицької конфесії деградували до рівня другосортних мешканців і змушені були переселитися на передмістя. Після першого поділу Речі Посполитої (1772) Львів перетворився на столицю вже австрійського *Коронного краю Галичини і Лодомерії з Освенцімським і Заторським герцогствами*, як звучала повна назва території, званої як «Галичина».* Назва свідчить, що український елемент населяв коронну землю, адже виводиться з давніх східнослов'янських територій Галицько-Волинського королівства. Цей історичний поворот до минулого формально слугував правовою підставою «ревіндикації» Галичини Габсбургами, адже ці землі якийсь час у середні віки належали до Угорської корони. Зрештою, згадка обох східнослов'янських князівств не мала жодних політичних чи державно-правових наслідків. Українців у «їхній» частині Схід-

6 МИХАЙЛО ПАВЛИК, Про русько-українські читальні (Львів 1884); дані про священника й історика церкви Михайла Гарасевича (1763–1836), у: Енцикл. Українозн., т. I, с. 255; історика Дениса Зубрицького (1777–1862), у: Енцикл. Українозн., т. III, с. 849; *Временникъ Ставропигійского Института на 1896 годъ* (Львовъ 1897), с. 164–166; декана Антіна Могильницького (1777–1831), фундатора українського шкільництва, заснував 1816 року освітнє товариство, автор «Розправи про мову руську» (*Rozprawa o języku ruskim*), де постулатом була самостійність української мови, у: Енцикл. Українозн., т. V, с. 1632 і наст.; отця Йосифа Левицького (1801–1860), який 1834 року опублікував «Граматику руської або малоруської мови», у: Енцикл. Українозн., т. IV, с. 1267 і наст.; отця Йосифа Лозинського (1807–1889), ініціатора впровадження латинки в українську писемність, у: Енцикл. Українозн., т. IV, с. 1374; RUDNYTSKY, *Ukrainians under Austrian Rule*, с. 27.

* В українській історіографії повну назву цієї провінції, так як вона територіально сформувалася на середину XIX століття, прийнято писати: Королівство Галичини і Володимирії/Лодомерії з Великим князівством Краківським, князівствами Освенцімським і Заторським. – *Прим. наук. ред.*

ної Галичини маргіналізували, попри те, що вони становили більшість населення. Особливо виразно виявилася ця маргіналізація в галицькій столиці: перед революцією 1848 року Львів був польським містом, чиновницька еліта котрого розмовляла німецькою; німецька і польська були мовами вивісок, а кирилицю можна було в кращому разі побачити на розкиданих по всьому місту українських церквах або всередині церков. Українці становили всього лиш меншість, точніше, приблизно десяту частину від майже 65 тисяч мешканців міста: понад половина населення були поляки, близько третини – євреї, решту – німці, вірмени та інші.⁷

Єдиною установою, котра представляла інтереси українського населення Галичини перед австрійським урядом, була Греко-Католицька Церква – репрезентант і провідник тримільйонного народу на північно-східному краї монархії. Глава Греко-Католицької Церкви, митрополит Галицький і архієпископ Львівської єпархії мав резиденцію у Львові. Адміністративний і духовний центр Церкви був розташований на відстані від польського, по суті, міста, на Святоюрській горі в соборі Святого Юра, показній бароковій будівлі. Внизу ж, у самому місті, українці жили у своєму кварталі навколо вулиці Руської: тут містилася Успенська (Волоська) церква, парафіяльна церква українських містян, зведена колись коштом волоських воєвод, тут був великий ансамбль так званого Ставропігійського Інституту. Ця установа одержала таку назву щойно наприкінці XVIII ст. і була правонаступницею найвизначнішого західноукраїнського церковного братства, об'єднання православних містян, котре виникло в XVI ст. як реакція на польсько-католицький асиміляційний тиск і надалі провадило успішну діяльність у шкільництві, на вчительських курсах, видавало релігійні книжки завдяки власній друкарні. Почесне право братство одержало 1586 року від Антіохійського патріарха. Це означало, що братство підпорядковувалося безпосередньо патріархові й мало церковно-правову автономію. Із запровадженням церковної унії, котра після тривалої боротьби остаточно встановилася на початку XVIII ст. у Галичині, класична функція братства відпала, і воно перетворилося на об'єднання заслужених містян-українців, яке піклувалося винятково про церковні та літургійні справи, а також – видавало релігійну літературу. Ставропігійська друкарня була найдавнішою, безперервно чинною аж до XIX століття друкарнею Європи. Усі члени братства, яким керував котрийсь із «сеньйорів», належали до заслужених вірних греко-католицької конфесії. Братство було єдиною українською нецерковною інституцією міста, об'єднанням шанованих містян,

7 Галицький намісник граф Агенор Ґолуховський в одному зі звітів до Головного управління поліції, Львів, 27 квітня 1859 р., наводить такі цифри населення Львова станом на 1851 рік: загальна кількість мешканців 68 835 осіб, з них римо-католиків 33 224, греко-католиків (= українців) 4 090, євреїв 21 357, інших 626, «чужинців» 9 538 осіб, див.: DIE RUTHENISCHE SPRACH- UND SCHRIFTFRAGE IN GALIZIEN (Львів 1861), с. 246.

котре, проте, було б неможливим без контактів із Церквою.⁸ Неконтрольованого Церквою українського громадського та культурного життя – салонів, театрів, вечірніх товариств тощо – не існувало. Та освічені львів'яни-українці й не сприймали цього як недолік чи упослідження: усі вони володіли німецькою, тим паче польською, у будь-якому разі ліпше, ніж українською; дуже полонізовані були й українські нижчі верстви населення, отож розваги для українців і соціально рівних їм поляків були спільними. Конфесія була єдиною сув'яззю, яка поєднувала майже повністю асимільованих львів'ян, відділяючи їх від польських та юдейських співгромадян. Їхня Церква була єдиною «національною» точкою єднання в міському житті; їхні духовні провідники на Святоюрській горі були одночасно їхніми політичними репрезентантами, і це власне вони пильно стежили за тим, щоб непорушним залишався основний консенсус відданості Відневі.

«Руська Трійця» і реакція

Історія почалася – принаймні з перспективи верхівки та австрійських урядовців губернії і поліційної управи Львова – у 30-ті роки XIX ст. з виникнення українського літературного руху з джерелами насамперед у середовищі романтично налаштованого молодого духовенства, що вперше здійснило спробу «ходіння в народ». Історію цього руху – на противагу історії русофільства – докладно розглянуто в новіших дослідженнях, насамперед у дослідженні Яна Козіка про український рух доберезневого періоду.⁹ Тому в цьому розділі тільки згадано ті визначні риси цієї історії, які мали першочергове значення для виникнення русофільського руху. На те, що це значення було, вказує чимало фактів: по-перше, на багатьох з юних адептів у середовищі «Руської Трійці» – саме так називалася група літературних піонерів – натрапимо знову в пізнішому русофільському контексті: варто згадати Якова Головацького, котрий разом із Маркіяном Шашкевичем (1811–1843) та Іваном Вагилевичем (1811–1866) належав до співзасновників «Руської Трійці», а ще Антіна Любича Могильницького (1811–1873) та Миколу Устияновича (1811–1885), Лева Трещаковського (1810–1874), Рудольфа Моха (1816–1891) та Йосафата Кобринського (1818–1901), котрий ще 1842 року опублікував

8 Про Львів див.: Б. КРАВЦІВ, Львів, у: Енцикл. Українозн., т. IV, с. 1404–1418; LEMBERG–LWÓW–LVIV. EINE STADT IM SCHNITTPUNKT EUROPÄISCHER KULTUREN, hrg. von Peter Fäßler, Thomas Held und Dirk Sawitzki (Köln–Weimar–Wien 1993), насамперед статті ISABEL ROESKAU-RYDEL, Die Stadt der verwischten Grenzen. Die Geschichte Lembergs von der Gründung bis zur ersten Teilung Polens (1772), с. 18–45, та RUDOLF A. MARK, Polnische Bastion und ukrainisches Piemont. Lemberg 1772–1921, с. 46–74.

9 KOZIK, National Movement, цит. вище.

дві засадничі, призначені для селянства абетки. По-друге, основним поштовхом до цього руху стала подія, котру багато русофілів у першому поколінні сприймали як головну для свого становлення: йдеться про польське повстання 1830–1831 років у Російській імперії, яке серед української студентської молоді Галичини спричинило бурхливі дискусії. Чи привітати повстання, метою якого було відновлення Польщі, і цим заявити про себе як про *gente Ruthenus, natione Polonus*, чи сприймати польську національну ідею як таку, що залишала українцям тільки перспективу існування на позиції другосортних «поляків»? Багатьом молодим українцям бракувало інформації про власну історію, особливо коли їхні патріотично налаштовані польські товариші зі студій втягали їх у дискусії. Українці вперше почали виявляти зацікавлення своєю культурою – заглядаючи через східний кордон Галичини.¹⁰ Окрім цього, вперше було здійснено спробу в умовах неймовірного тиску насмішників і політичних неприятели допомогти усталитися у своїх правах, у «легітимній культурі»¹¹ – красному письменстві – а також у громадському житті, наприклад, у літургійній проповіді, розмовній мові селянського населення. Згодом Яків Головацький пригадував:

[Симон Плешкевич¹²] був першим, хто підготував руську проповідь, і тільки дивуватися можна було, наскільки стійкими є упередження і звичка. Проповідник піднявся на амвон, зачитав текст проповіді церковнослов'янською мовою, та, глянувши на освічену публіку перед собою, не зміг видусити з себе жодного русинського слова. Повністю виведений з рівноваги, він взяв рукопис, затинаючись переклав свою проповідь на польську мову і з трудом присилував себе гідно завершити проповідь.¹³

10 Травма «поразки» в дискусіях з польськими студентами на тему повстання 1830–1831 років стала для багатьох українців чинником, який спонукав їх уперше перейнятися своєю історією. Антоній Добрянський (1810–1877), який вчився на той час у Віденській центральній духовній семінарії, пригадує собі тамтешню ситуацію у: *Бесѣда*, № 17–18/1898. Існувало ще неясне критичне ставлення до польської ідеалізації нібито «рівноправності» українців і поляків у давній Речі Посполитій; збереглися перекази про придушення українців за польського панування, проте конкретних історичних знань і доказів не було. Польські дискусанти завжди виходили в суперечках переможцями. На прохання Петра Паславського, сотрудника у віденській греко-католицькій церкві Св. Варвари, Добрянський опрацював історію Церкви Михайла Гарасевича *Annales Ecclesiae Ruthenae*. Для семінариста це стало початком інтенсивного ознайомлення з літературою на українську, російську та слов'янську історичну тематику.

11 Див. використання цього терміна у: PIERRE BOURDIEU, *Die feinen Unterschiede* (Frankfurt/M. 1982), розділ 1.

12 Симон Плешкевич (1811–1867) також перебував у колі друзів «Руської Трійці», згодом священник.

13 Так писав у спогадах Яків Головацький, цит. за: ПАВЛИК, Читальні, с. 9.

Третій важливий у нашому контексті момент – це те, що державна влада і Церква майже відразу поставили гурток «Трійці» та його літературний доробок у зв'язок з «Росією». Перший альманах (відразу ж і заборонений 1834 року) молоді літератори записали народною мовою і «фонетичним» кириличним письмом. Тим самим було оголошено бій стандартам церковної літератури. До того ж, в альманасі надто часто звучала тема поневолення українців поляками, а ще був страх втручання Росії у випадку контактів русинів по обидва боки кордону, навіть якщо спочатку йшлося лише про інтелектуальні контакти. Львівський професор богослов'я Венедикт Левицький, цензор цієї публікації, добачив у псевдонімі Шашкевича «Руслан» натяк на «Росію». Основний же твір цього середовища «Русалка Дністровая» зміг побачити світ 1837 року лише за межами Галичини, в Буді, причому до Галичини потрапило всього декілька примірників. Згодом ініціаторів видання переслідувала поліція, їм забороняли працювати – зрештою, насамперед через боязнь (польських) революційних заворушень, меншою мірою – зі страху перед втручанням Росії.¹⁴ То був час, коли зайнятий приведенням до порядку українських активістів директор Львівської поліції видав фразу, яка згодом стала широковідомою: «У нас тут повно роботи з поляками, а ці безумці ще намагаються розбуркати мертву і давно поховану руську національність!»¹⁵

Вірність і зрада: травма 1848 року для українського руху

Програму «Руської Трійці» політично амбітною не назвеш, а соціально вона навіть була доволі консервативною: становище селян пропонували поліпшити через освіту та розмаїті полегшення, схожі з реформами кінця XVIII століття, але про докорінні зміни майнових і владних відносин на рівні краю чи монархії, не кажучи вже про хоч якісь вимоги автономії, у ній не йшлося. І все ж орієнтоване на народну мову середовище навколо М. Шашкевича зважалося на поодинокий почин руху за незалежність серед інтелектуалів. Його можна віддалено зіставити з революційними цілями 1848 року. Рух було розбито. Спочатку налаштовані на «популістський» лад українські активісти потрапили у відкриту опозицію до консервативної монархічної течії. Надалі саме ця політична констеляція визначатиме процеси в українському суспільстві. Неможливою була поява потенційних лідерів, вихідців не з

14 KOZIK, National Movement, с. 59–62, 67 і наст.; РУСАЛКА ДНІСТРОВАЯ (Буда 1837, репринтне видання Київ 1972); ПАВЛИК, Читальні, с. 8–13; Звіт Вагилевича Погодіну, б/м, 13 серпня 1845 р., у: ПИСЬМА КЪ М. П. ПОГОДИНУ ИЗЪ СЛАВЯНСКИХЪ ЗЕМЕЛЬ, вид. Ниль Поповъ, у 5-ти т. (Москва 1879–1880), т. III, с. 648.

15 Цит. за: ПАВЛИК, Читальні, с. 15.

ієрархічних структур, а з низів. Відтак, коли Австрією стрясла революція, на політичну арену спочатку вийшли інші дійові особи.

На момент вибуху революції у центрі подій та при інституційних політичних центрах українців перебували ті, хто мав сильніший (за гурток Шашкевича) вплив: консервативні клерикали в церковній ієрархії, для яких усе, пов'язане з революцією, було суцільним жахом. Григорій Яхимович (1792–1863), який у часи «Трійці» був ректором духовної семінарії, а тепер став єпископом Перемильським, відтак – другою після митрополита Левицького людиною в українській церковній ієрархії, згуртував навколо себе невелику групу молодих патріотів. Серед них були і духовні особи: Михайло Куземський (1809–1878) і Михайло Малиновський (1812–1894). Куземський ще замолоду зробив кар'єру в церковній адміністрації і з 1842 року обіймав посаду «схоліарха», уповноваженого консисторії у справах народної освіти у Львівській єпархії. Упродовж кількох років, доки працював у цій царині, він значно спричинився до створення сільських шкіл з українською мовою викладання.¹⁶ Малиновський також був функціонером на Святоюрській горі. На нього звернули увагу 1842 року, коли він виступив з меморандумом до Ватикану, у якому робив пропозиції щодо збереження греко-католицького обряду в Галичині. Він, серед іншого, вимагав ефективнішого церковного управління через створення нових єпископств, рівності уніатського і римо-католицького духовенства, передусім у праві приймати на роботу вчителів релігії і професорів-богословів. Окрім того, М. Малиновський вимагав заборонити пропаганду переходу до римо-католицького віросповідання, жертвами якої повсюдно ставали віряни-уніати. Він атакував єзуїтів у відповідь на їхні випадки проти Греко-Католицької Церкви. Ця ініціатива коштувала йому наклепу, що він, мовляв, русофіл, якого надихають панросійські праці Міхаїла Погодіна та інші «схизматики».¹⁷

16 ДМИТРО ВІНЦКОВСЬКИЙ (Вънцковскій), Михаилъ Куземскій, у: *Календарь Общества имени Михаила Качковского* [далі: *Календарь ОМК*] на 1892 годъ (Львовъ 1891), с. 85–90; Protest des Domkustos M. Kuziemskij: RUTHENISCHE SPRACH- UND SCHRIFTFRAGE, с. 42; про австрійське династійно визначене судження про русинську еліту див. SACHER-MASOCH, Polnische Revolutionen, особливо слід звернути увагу на його розхвалювання Михайла Куземського, там само, с. 21. Автор, син проукраїнсько налаштованого директора поліції у Львові, листувався з Куземським і, пишучи цей твір, частково радився з Куземським. Їхня кореспонденція є документом консервативного австро-русинського патріотизму – з обох сторін, бо і Захер-Мазох полюбляв називати себе русином, «хоч і здаля від вітчизни з освітою переважно німецькою», пор.: ЦДІАЛ ф. 130 (Народний Дім), оп. 1, спр. 934 (цитата: там само, арк. 8). Про русофільську інтерпретацію див. СВИСТУНЪ, Прикарпатская Русь, т. I, с. 165; ДЪДИЦКІЙ, Своежитъевыи записки, т. I, с. 6: «я пригадую з жалем і соромом, як [1848 року] навіть наші знаючі провідники змушені були під тиском політики відмовитися від цієї єдності [русинів зі східнослов'янським світом]».

17 Михаилъ Малиновскій, у: *Временникъ Ставропигійского Института на 1899 годъ* (Львовъ 1898), с. 143–146.

Цим так званим «святоюрцям» мимовільно припала в момент «пробудження» роль ініціаторів, і так вони стали предтечами боротьби української нації, а разом союзниками центрального уряду – не тому, що активно працювали заради одержання цієї ролі, а через захисну реакцію проти польських зазіхань на виняткову репрезентацію всього населення Галичини і проти «переворотних» ідей польських демократів. Ті нечисленні українці, які виявляли ліберально-демократичні симпатії, не так заради національних, як заради політичних мотивів, зблизилися з польським демократичним рухом – ціною відмови від українських прав на мову і самовизначення. Коли ж вони прагнули поставити на передній план національне відродження українців, то потрапляли в залежність від консерваторів, які домінували в українських політичних структурах і дисциплінували підлеглих з «революційними» симпатіями заборону праці та штрафними санкціями.¹⁸

Події, які відбувалися від початку березня 1848 р., надто вразили українців, щоб вони могли відразу ж і собі діяльно втрутитися з якоюсь підготовленою політичною програмою.¹⁹ Українському політикуму того часу не залишалося нічого іншого, як гарячково реагувати на доконані факти, що здійснили інші – польський рух, уряд у Відні, краєва адміністрація Галичини. Однак існували засадничі орієнтації, стосовно яких українська еліта дотримувалася спільних поглядів. Вона не сприймала революційних перетворень, відхиляла польські претензії на єдино польську репрезентацію усїєї Галичини (присутні в перших польських резолюціях від 18 березня і 6 квітня): у резолюціях про українців навіть не згадували, натомість там містилися вимоги широкої автономізації Галичини, колонізації адміністрації та шкільництва, а також, як майбутня мета – відновлення Польщі. Коли українців закликали підписатися під першою резолюцією, фінансовий урядник Кирило Вільковський, член Ставропільського Інституту, висунув вимогу спеціально згадати в тексті про українців. Цим він тільки спричинив лють і звинувачення в «московській зраді» – то був перший наклеп, перша неправдива підозра в русофільстві часів «Весни народів». Польською реакцією на українські зауваги було *Niema Rusi* – «Руси не існує», тому не може існувати ніякої «руської» нації, а лише єдина і неподільна Польща.²⁰

Таке ігнорування українців виявилось фатальним – у підсумку і для польської сторони: з української перспективи і польські національні пункти програми, і демократично-революційні почали розглядати як щось єдине. Вимоги громадянських прав, свободи преси, конституції та аграрної реформи, про

18 KOZIK, National Movement, с. 187 і наст.

19 Про докладне зображення подій березня-травня 1848 року див.: KOZIK, National Movement, с. 177–192; ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 11–33.

20 ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 15.

які також ішлося в резолюціях, було відхилено, як інспіровані «польськими інтересами». Консервативне угруповання від початку принципово відхиляло революційні ідеї, і той факт, що ці ідеї висували *поляки*, ще більше укріплював консерваторів у їхніх переконаннях. Така абсолютна опозиція супроти польських вимог перетворювала українців, причому однаковою мірою інтелектуалів, духовенство і селян, на союзників централістського та антидемократичного урядового табору. Як саме відбувся цей процес, дуже докладно засвідчили сучасники, такі як Кость Левицький та Михайло Павлик. Можемо дізнатися про це також з історичних досліджень Яна Козіка і Романа Роздольського, тому тут обмежимося лише начерком найважливіших пунктів. Для виникнення русофільського руху серед українців Галичини центральне значення мали ті висновки, які змушений був зробити український провід під кінець революційного періоду: не виправдала себе міфічна вірність русинів, які на добро і зло поєднували свої національні інтереси з реакційними. Політичні події, які настали після революції 1848 року, з певністю видалися українцям на далеку перспективу справжнісінькою «зрадою». Українську політику 1848 року, тією мірою, якою вона спричинилася до появи русофільського руху, можна загалом схарактеризувати так:

По-перше: Консервативний табір і революція. Усі революційні здобутки, які послужили зокрема й українцям, сприймалися не як наслідок політичної боротьби, а як вияв милості монарха – і навпаки, як позбавлення милості сприймалися політичні невдачі й неотримання привілеїв. Український провід в Головній Руській Раді (ГРР) систематично заперечував, що «надана» 25 квітня 1848 року конституція Піллерсдорфа, парламент, свобода преси та зборів і скасування панщини були завоюваннями революції – і що висунені негайною вимогою права на мову і самоврядування можна отримати тільки разом з громадянськими свободами.²¹ Окрім того, ГРР брала активну участь у намаганнях не донести до української громади інші версії: так вона стала на заваді публікації українського перекладу першої польської резолюції, у якій, серед іншого, йшлося про скасування панщини. Коли врешті-решт влада сама через місяць видала розпорядження про скасування і призначила припинення панщини на 15 травня, то тим самим було зроблено перший крок до творення міфу про визволення селян самим цісарем. Цісарські урядовці з усіх сил підтримували створення цього міфу, а історія про це цісарське добро-

21 Пор. петицію українців від 19 квітня 1848 р., цит. за: ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 17 і наст.; KOZIK, National Movement, с. 190 і наст.

22 Така політика українського проводу послужила Івану Франкові для карикатурного зображення у його сатиричному творі 1880 року «Ботокуди»: «Ми лояльні! Ми за волю / шабельками не махали, – / Що дали, ми брали смирно, / ще й у ручку цілували», цит. за: РУДНИЦЬКИЙ, Іван Франко, с. 245. Про русофільську народну літературу див. далі розділ 3, підрозділ 3.2.

дійство ще й через десятиліття містилася в народних читанках русофілів.²² А от спротив польському вердиктові «Руси не існує» мав далекосяжні наслідки, які потенційно могли становити загрозу проголошеній монархові та його родині вірності: автори українських прокламацій докладали зусиль до наголошення статусу галицьких українців як культурної нації з багатим історичним минулим і власними колись правителями, декларуючи таким чином претензії на заселені українцями землі Галичини. Українців названо тут було «великим руським народом, який має одну мову і налічує 15 мільйонів, з яких три мільйони мешкає у Галичині», – таке визначення стало першою ластівкою української національної програми. Особливо цікавим у цьому контексті є те, що це формулювання виразно містило і вказівку на коріння в Київській Русі, що тягло за собою й інші взаємопов'язаності та вияв інших лояльностей.²³

Згадка про питання панщини тягне за собою таке важливе твердження: соціальні програмні положення українського проводу були зорієнтовані на еліти. Йшлося про рівність греко-католицького духовенства і поліпшення кар'єрних шансів освічених українців в адміністрації; про сільське населення взагалі не згадували, винятком була хіба що вимога шкільної освіти рідною мовою. Ця докорінно реакційна програма не всім українцям припала до вподоби, передусім її критикувало молоде духовенство.²⁴ До травня 1848 року селянське питання, яке насамперед цікавило переважну більшість українців, було знято – зокрема й тому, що скликана з ініціативи галицького губернатора графа Франца Стадіона Головна Руська Рада складалася з духовенства і представників інтелігенції, не маючи в своєму складі жодного селянина. Заклик до «спокою і порядку» став єдиною реакцією проводу ГРР на галицькі селянські заворушення влітку 1848 року.²⁵ І тільки тиск з боку чільних активістів у провінційних філіях ГРР, котрі використовували селян як форум для свого невдоволення поміщиками, дав змогу Головній Руській Раді усвідомити, що успішність її політики залежить не тільки від ласки уряду, а й від масової селянської підтримки.²⁶ Своєрідною пересторогою керівництву ГРР мала б стати електоральна поведінка українських селян, яка виявила їхню глибоку недовіру до «освічених» кандидатів від ГРР. Провід у неоднорідній українській фракції, де, за уявленням інтелігенції був надмір «поганих кандидатів» (тобто делегатів від селян), перейняли Григорій Яхи-

23 Передрук тексту, опублікованого 15 травня в газеті *Зоря Галицка*, у: ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 21–24.

24 ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, 17 і наст.; KOZIK, National Movement, с. 190 і наст.

25 ПАВЛИК, Читальні, с. 64 і наст.; KOZIK, National Movement, с. 252, 258–260.

26 KOZIK, National Movement, с. 199 і далі, 207–209; Григорій Шашкевич, у: *Календарь ОМК на 1890 годъ* (Львовъ 1889), с. 93–97.

мович і Григорій Шашкевич.²⁷ Незабаром провід цей опинився в не надто доброму становищі, зважаючи на виступи деяких упевнених у своїх силах селянських послів (депутатів), які, на відміну від «освічених» представників, виступали проти викупних платежів для поміщиків за скасування панщини або ж ставили під сумнів привілеї духовенства. Не хотілося виглядати соціал-революціонерами в очах центрального уряду, але й без підтримки селян неможливо було здійснювати жодних політичних кроків, у разі, якщо не було наміру відступити все поле боротьби полякам. Допомогу мала забезпечити подвійна стратегія: спочатку здійснили спробу роззброїти надокучливих селян наклепами на них. Було закріплено уявлення про «лінивого» селянина-«пияка», який набридає цісареві вимогами, замість важко працювати на благо цісаря – згодом від цього відштовхуватимуться у своїй основній діяльності русофіли.²⁸ Одночасно ГРР переймала поодинокі вимоги селян і позбавляла їх гостроти. Окрім відхилення селянами «виплат» для поміщиків за скасування панщини, йшлося насамперед про встановлення меж між селянською і поміщицькою власністю та про так звані сервітути, зокрема право селян збирати лозу, дерево, ловити рибу в поміщицьких угіддях. На думку поміщиків, ці феодальні права було скасовано разом із панщиною; відтак тепер вони вимагали грошових виплат за поновний дозвіл на ці права. Тим часом сільські громади вимагали незалежних комісій або спеціальних судів, щоб з'ясувати питання власності й користування. Інші вимоги стосувалися не аграрного питання, а важливих для повсякденного життя селян проблем, як, наприклад, скорочення військової служби або право на полювання чи власну зброю.²⁹ І все ж, у «приглаженій» у ГРР селянській програмі проблему компенсацій поміщикам було знято. Затяганню прийняти остаточне рішення у парламентських комісіях не перешкоджали, аж поки край реформаційним сподіванням не поклато придушення революції. Так і не було

27 Про позицію обраних депутатів див. ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 32 і наст.; *Зоря Галицька* № 3/1849, цит. за: ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 33. Прірву між «освіченими» депутатами і селянами, а також політичне мислення багатьох селянських послів ілюструє епізод, що його описав Олексій Заклинський, який допомагав українській фракції у парламенті як перекладач, у мемуарах: «У посла Гриня Петришина з Тисмениці вкрали, поки його не було вдома, двох волів. Він подав петицію на відшкодування з державної казни, а заперечення відхилив тим, що, мовляв, монархія винна йому відшкодування, тому що «цісар покликав мене сюди, щоб я давав йому поради і захищав його монархію». Це прохання стало приводом до загальних веселоців на адресу Петришина: «Посли аплодували і вигукували: «Браво, Петришин! Слава йому! Має рацію! Якби не він, то монархія би пропала! Рятівник монархії! Заплатить йому за волів!», вигукували вони це і ще багато чого». Пор.: ОЛЕКСІЙ ЗАКЛИНСЬКИЙ, Записки пароха Старих Богородчан (Львів 1890, передрук Торонто 1960), с. 75–77.

28 Див. епізоди про поводження ГРР з селянськими або ремісничими прохачами у: ПАВЛИК, Читальні, с. 63, 65–70, та ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 36 і наст.

29 KOZIK, National Movement, с. 253–256.

розв'язано питання демаркації землі та сервітутів, а в наступні десятиліття не відбулося незалежних консультацій у справі примирення, тільки тривали затяжні процеси в офіційних судових установах, на яких селяни самотужки змушені були захищати свої вимоги, переважно безуспішно.³⁰

По-друге: Поразка в питанні поділу. Лояльна політика ГРР поглинула і єдиний справді політичний пункт в українській програмі: вимогу адміністративного поділу Галичини з метою надання сильнішого впливу українській більшості у східній частині краю. Один із компромісів з поляками, досягнений на Празькому слов'янському конгресі в червні 1848 року, а саме – про поділ провінції за рішенням Галицького сойму, провід львівської ГРР уневажнив, передчасно представивши його цісарському урядові.³¹ Відповідні меморандуми хоч і свідчать про неймовірно успішну мобілізацію (майже 100 тис. підписантів висловилися за поділ Галичини), проте і в цьому випадку аргументи не підкріплювалися вказівкою на конституційні права, а мали, радше, форму прохання підданого про милість. «Treue führt zum Siege» («Вірність веде до перемоги»): це гасло прикрашало хоругву заснованої восени 1848 року української національної гвардії і стало девізом української політики в питанні про поділ.³² І хоча спочатку видавалося, що ця акція закінчиться успішно – у червні 1848 року вийшла імператорська постанова, згідно з якою від серпня мав відбуватися поділ Галичини на дві провінції³³ – проте врешті-решт її скасували через опір поляків, які в парламенті оперували зокрема підозрами, що прихильники поділу виявляють симпатії до Росії. Внаслідок цієї кампанії Відень вирішив, в ім'я спокою і порядку, продовжувати надійну співпрацю з уже випробуваними елітами краю, що означало відтермінування планів поділу. Шоковані українські консерватори змушені були визнати, що їхні впливи у владі надто слабкі, щоб допомогти їм стати єдиним

30 KOZIK, National Movement, с. 257–263; ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 36 і наст.; звіти Куземського про аудієнції делегації у віденських міністерствах у вересні–жовтні 1949 р., *Зоря Галицька* № 99/1849, с. 589–591; № 100/1849, с. 597 і наст. Про питання сервітутів див. зокрема: НІМКА, Galician Villagers, с. 26–48.

31 ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 33–35, 48–50. У компромісному документі «Вимоги русинів Галичини» від 7 червня 1848 року містилися вимоги рівноправності української мови в адмініструванні й шкільництві, рекрутування спільної польсько-української національної гвардії, утворення спільного краєвого уряду і спільного ландтагу; прийняття краєвої конституції з гарантіями прав національностей і, врешті, адміністративного поділу, рішення про який мав ухвалити сойм. Докладно про українську політику на Слов'янському з'їзді див.: KOZIK, National Movement, с. 215–236, а також спогади українського делегата: ЗАКЛИНСЬКИЙ, Записки, с. 45–61.

32 Якщо точніше, то йшлося про почесну стрічку національного війська, що виготовила матір пізнішого імператора Франца Йосифа I, ерцгерцогиня Софія, див.: ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 55. Вислів цитували і пізніше, пор.: RUTHENISCHE SPRACH- UND SCHRIFTFRAGE, с. LXV.

33 Тексти обох адресів див.: ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 26–30.

партнером імператорського уряду, вони сприймали себе обманутими ціною своєї обітниці у вірності.³⁴

Одночасно політика обов'язкової орієнтації на центральний уряд ізолювала українців у парламенті й вела до зменшення кількості осіб, які на засіданнях конституційної комісії могли б виступати в питанні адміністративної імперської реформи на захист поділу. Чеські послы, котрі початково, в ім'я слов'янської єдності, виявляли значне розуміння до українських вимог, не визнали процентристської української політики. До того ж, вони неприхильно ставилися до поділу Галичини на дві провінції за етнічними ознаками, оскільки застосування цього принципу у випадку Чеського королівства (Королівства Богемії) з його численною німецькою групою населення могло б мати непередбачувані наслідки. У січні 1849 року конституційна комісія ухвалила рішення залишити територіальний поділ Австрії непорушним. Передбачена раніше (і відхилена українцями) краєва автономія мала, у дуже скоригованому вигляді в формі письмово гарантованих прав меншин, одержати парламентські представництва меншин – це пункти, які могли примирити ГРР з кромержізькими рішеннями.³⁵ Та цього вже не трапилося: 7 березня 1849 року, перед запланованим прийняттям кромержізької конституції, уряд Шварценберга (Schwarzenberg) розігнав парламент і нав'язав конституцію. У цій же конституції про державну «гарантію» мовних прав у школах, урядових установах і громадському житті вже навіть не згадувалося, тим самим в українців зменшилися можливості захисту своїх національних прав, порівняно з тим, як це було б у разі прийняття кромержізького проекту. Єдиним засадничим успіхом на поприщі мовних прав було декілька поступок українській мові в галицькій адміністрації:

Після перемоги реакції на урядовців чинили сильніший тиск, від них вимагали вивчати українську, щоб могли відповідати на звернення населення, написані своєю мовою.³⁶

Що ж стосується мови викладання в середніх та вищих школах, то в цьому питанні Головна Руська Рада сама себе восени 1848 року загнала в глухий

34 KOZIK, National Movement, с. 265–273, ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 45–48.

35 KOZIK, National Movement, с. 276–279. Кромержізький проект конституції містив гарантії, на які могла б опертися органічна праця українців, як, скажімо, «рівність народностей», «непорушне право на збереження і плекання» національності, а особливо мови, а також – найважливіший для українців пункт, а саме «рівність усіх вживаних у краї мов у школах, урядових установах і громадському житті», що мала «гарантувати» держава, див.: GERALD STOURZH, Die Gleichberechtigung der Volksstämme als Verfassungsprinzip 1848–1918, у: Habsburgermonarchie III/2, особливо частина А. «Nationale Gleichberechtigung und Verfassungswandel 1848–1867», с. 975–986.

36 МИХАЙЛО МАЛИНОВСЬКИЙ, Bemerkungen des Herrn Domherrn M. Malinivskij, у: Ruthenische Sprach- und Schriftfrage, с. 79.

кут, оскільки, перед загрозою запровадження польської мови викладання, виступила з підтримкою «меншого зла» – німецької мови викладання в гімназіях і Львівському університеті. Німецька, зазначалося в підтримці, мала діяти доти, доки українська не досягне певного ступеня розвитку. Коли ж на початку грудня новий уряд Шварценберга зайнявся цією пропозицією, чим було створено один із рідкісних прецедентів, коли українські пропозиції безпосередньо враховували в урядових рішеннях, то і цей «успіх» знову приніс українцям невдачу. Вони вкотре дискредитували себе, ставши інструментом Відня проти польських революційних поривань. Згодом проти германізації протестували й самі українці.³⁷ Граф Франц Стадіон (Franz Stadion), тепер міністр внутрішніх справ і «батько» березневої (так званої октройованої, тобто дарованої) конституції 1849 року, спробував розпорядитися про відповідний запис у майбутньому краєвому статуті про утворення двох галицьких сеймів відповідно для східної і західної частини, проти чого успішно боровся новий намісник Галичини граф Агенор Голуховський (Agenor Gołuchowski) (1812–1875). Стадіон, який на початку урядової кар'єри заявив про себе як про «приятеля русинів» і лояльну особу, в сумнівних випадках голосував, захищаючи інтереси польської консервативної шляхти. Це він сформулював аргумент, який навряд чи можна було б очікувати з польської сторони: створення русинської адміністративної одиниці може зашкодити добрим відносинам Австрії та Росії. Отож, у цьому питанні дружелюбність до Росії поєдналася з австрійською державною розсудливістю. Врешті-решт єдиним, що залишилося від різноманітних проєктів поділу, став поділ верхньої судової палати на Львівський і Краківський округи. Цей поділ приблизно збігався з етнічними межами.³⁸

Попри це, представники русинів і в 1850-ті роки відправляли до уряду вірнопіддані депутації. Відхилення поділу Галичини конституційною комісією затерло пам'ять про те, що це ж таки уряд покинув українців напризволяще. У лютому 1851 року Головна Руська Рада сформулювала «подячну грамоту русинів» за «відновлення порядку». Грамоту підписали всі члени Ради, і в березні делегація Ради передала її прем'єр-міністрові. Про «анархію» 1848 року консервативні українці полюбляли висловлюватися і згодом.³⁹ Відень не схвалював ініціативи ГРР, а, навпаки, тиснув на неї: вона, мовляв, обговорює і піддає сумніву урядові розпорядження (йшлося про передані до Відня в обхід звичних чиновницьких служб селянські петиції). Головна Руська Рада

37 «Bericht des galiz. Statthaltereii-Präsidiiums ddo 27. April 1859 Zahl 77/g der oberst. Polizei-Behörde Baron Kempen von Fichtenstamm in Wien», передрук у: RUTHENISCHE SPRACH-UND SCHRIFTFRAGE, с. 236.

38 STOURZH, Gleichberechtigung, с. 991; ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 54, 57–60; KOZIK, National Movement, с. 306–307, 324 і далі.

39 МИХАЙЛО КУЗЕМСЬКИЙ, Protest des Herrn Domkustos M. Kuziemsjki, у: Ruthenische Sprach- und Schriffrage, с. 37.

випередила свій розпуск, із запопадливою слухняністю 30 червня 1851 року саморозпустившись, оскільки, мовляв, її «місію було завершено». І навіть документацію Ради не було повністю збережено, адже в ній, за висловом втомленого від посади голови Ради Куземського, було стільки всілякого непотребу. Саме тому багато важливих документів про діяльність Ради втрачено.⁴⁰

Ліві стереотипи про русинів і закиди в русофільстві 1848–1849 років

Безумовна вірність урядові з боку українського проводу обіцяла важкі наслідки для українського престижу. Тими українськими послами-селянами в парламенті, які не розуміли німецької, освічені представники Ради маніпулювали на користь уряду. Українських селян як солдатів монарха або партизан-добровольців закликали вірно служити на галицькому кордоні, захищаючи його від мадярських революціонерів. Різноманітні військові формації, у яких українці несли службу під час угорського повстання, Головна Руська Рада з метою успішної пропаганди представляла як «рятівників монархії», завданням яких було перейняти на себе місію забезпечення міцного кордону і розвантажити регулярне військо. З військового погляду їхнє завдання не було важливим, і як тільки справу було зроблено, військові підрозділи розпускали: чого уряд собі не бажав, то це постійних формацій озброєних селян. Зрештою так українські селяни стягнули на себе як на затуркане «селянське бидло» ненависть демократів, які вважали, що керовані монархом і попівством мужики дозволяють перетворити себе на стадо для голосування і гарматне м'ясо.⁴¹

Ці події стали поштовхом до містифікації «русинських селян», яка невдовзі розпочалася і змістом якої став образ русинів як кривавих псів контрреволюції, що його поширювали насамперед польські автори-демократи. Вони намагалися переконати своїх однодумців у Західній Європі, що і сумнозвісну «галицьку різанину» 1846 року, коли польські селяни Західної Галичини, озброєні революціонерами-шляхтичами, котрі сподівалися отримати в їх особі слухняних союзників, накинулися на своїх поміщиків, треба записати на рахунок українських селян, яких нацькував Меттерніх. На гачок такого зображення потрапив 1849 року і Фрідріх Енгельс, а польську демократичну версію тих подій поділяли багато авторів щонайменше до середини ХХ століття. Сюди

40 Див. зображення події у звіті президії Галицького намісництва від 27 квітня 1859 року, RUTHENISCHE SPRACH- UND SCHRIFTFRAGE, с. 234 і далі; ПАВЛИК, Читальні, с. 63–75; ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 57. Втрапою актів журилися згодом і русофіли, пор.: Галичанинъ, № 105/1898.

41 ПАВЛИК, Читальні, с. 65, 71; про українські військові формації див.: KOZIK, National Movement, с. 287–300.

добре вписувалося твердження про «винайдення» руської нації 1848 року галицьким губернатором графом Францом Стадіоном, котрий таким чином мав намір розколоти польський національний рух і не дати йому розвинутися.⁴²

Тодішня демократична лівиця схилилася до того, щоб поділити Центральну Європу на «революційні» та «реакційні» нації; «революційними» були поляки, німці та мадяри, тоді як нації «без історії» опинилися на іншому боці барикади. Відповідно до такого поділу, українці, разом із чехами, хорватами та іншими «слов'янами», належали до таких реакційних націй, тому в їхньому випадку більш ніж природними мали бути симпатії до найбільшої серед реакційних націй, до Росії. Доказом такого припущення послужила привітна зустріч, яку мали російські війська, пересуваючись Галичиною, щоб придушити малярську революцію. Ці ранні підозри в русофільстві з'явилися не в канцеляріях цісаря, як було раніше, а в редакціях німецької демократичної преси. Німецькі ліві були переконані, що австрійські слов'яни, очільники яких після придушення Віденського повстання шукали щастя у співпраці з центральним урядом, бажали собі «вигідного міністерства», іншими словами: уряду за російським зразком.⁴³ Сучасник Фрідріх Енгельс писав: «...слов'яни брали штурмом Відень, а тепер слов'яни ж з усіх сторін нападають на мадярів».⁴⁴ У полеміку проти «вигаданих націй» або «наційок» почали закрядатися шовіністично-расистські інтонації. До прикладу, віденський кореспондент «Нової рейнської газети» (*Neue Rheinische Zeitung*) нарікав у січні 1849 року:

У міністерства призначають самих лише русинів, чехів і хорватів. Доказ того, що Австрія, щоб віднімечитися і відмадяризуватися, має щораз більше хорваточехо-русинізуватися, або ж, що те саме, русифікуватися. Надійшов момент, коли треба буде з допомогою слов'янських бестій ще раз зшити докупі прогнилу монархію.⁴⁵

42 До історії революційно-демократичного міфу про українського селянина як інструмент контрреволюції див.: ROMAN ROSDOLSKY, *Zur nationalen Frage. Friedrich Engels und das Problem der «geschichtslosen» Völker* (Berlin 1979), с. 55–64, 86 і наст. Аналогічно виник, особливо в італійському та німецько-австрійському національних рухах, стереотип «хорвата» як лакейської реакційної машини придушення – і в цьому випадку цілковито ігнорували німецькі військові частини, задіяні у військових акціях, особливо в облозі Відня. Леопольд фон Захер-Мазох узяв селян (польських і українських) під свій захист від незаслужених підозр, щоправда, з погляду вірного панівній династії австрійця, пор.: SACHER-MASOCH, *Polnische Revolutionen*, с. 27–116.

43 ROSDOLSKY, *Nationale Frage*, с. 76 і наст., 81–84. Вислів про «вигідне міністерство» з'явився в *Neue Rheinische Zeitung*, № 105, від 17 листопада 1848 р., цит. за: ROSDOLSKY, *Nationale Frage*, с. 33.

44 ROSDOLSKY, *Nationale Frage*, с. 85.

45 *Neue Rheinische Zeitung*, № 186, 4 січня 1849 р., цит. за: ROSDOLSKY, *Nationale Frage*, с. 35. ROSDOLSKY, там само, с. 32–36, наводить промовисті приклади розлого висловленої ненависті до слов'ян (ніколи не йшлося про поляків) у німецьких публікаціях революційного періоду.

«Русинізувати – русифікувати»: такого штибу оцінки з'являлися, стосовно українців, переважно через цілковитий брак інформації про стосунки в Галичині та відомості, почерпнуті винятково з польських джерел – соціальні причини польсько-українського протистояння були німецьким і німецько-австрійським демократам практично невідомі. Буржуазні демократи 1848 року робили навколо селянського питання великий гак та ігнорували емансипаційний потенціал галицького українського (і польського) селянського руху, який виокремився влітку 1848 року. Та вони й не могли інакше дивитися на це питання, оскільки це могло б поставити під загрозу союз з польськими і мадярськими демократами. Тим легше було справжнім реакціонерам залучити селян на сторону контрреволюції. Консервативні проводирі русинів, які щораз то запевняли у відданості «тирольців Сходу», також, звісно, вносили значну лепту до підтвердження викривлених уявлень їхніх демократичних опонентів. Це мало далекосяжні наслідки, зокрема ті, що, потрапивши нарешті в поле зору ширшого загалу, українці відразу ж опинилися під підозрою у русофільстві. Поряд з нібито русофільськими чехами, які надавали перевагу перед «німецькою свободою» «російському батогові», галицькі українці перетворилися на образ ворога німецько-австрійських лівих.⁴⁶

Цікавим у цьому контексті є, однак, те, що, коли йшлося про сервітути, компенсацію поміщикам, право на полювання і пропінацію, галицькі «поляки у фраках» (посли-шляхтичі) разом з німецькими лівими дбали в парламенті про те, щоб усунути із зали засідань або звести наклеп саме на радикальних послів-селян, які не були сліпим знаряддям духовенства і завзято представляли селянські інтереси. Промова проти виплати за панщину, після якої на посла Івана Капущака в серпні 1848 року посипалася критика консервативної української преси, супроводжувалася в парламенті «зашикуванням лівих». Тут «ліві» діяли спільно з ненависними прогабсбурзькими провідниками Ради.⁴⁷

46 Про образ ворога – реакційного русофільського чеха, прихильного до «батoga», – який займав ліберальну пресу ще більше як русини далекої Галичини, оскільки саме формувався німецько-чеський конфлікт у Богемії, див.: ANDREAS GOTTSMANN, «Stockböhmern» oder «Russenknechte»? Про образ чехів у німецькомовній пресі Австрії в революційний час 1848–1849 років у: *Österreichische Osthefte* 34 (1992), с. 284–311.

47 Жертвами такого ж ворожого ставлення стали й українські селянські послы Йосиф Савка з Городка і Лукіян Кобилиця з Буковини. Кобилиця був на початку жовтня 1848 року єдиним українським депутатом, який брав активну участь у Віденському повстанні на боці революціонерів, див.: ROZDOLSKY, *Nationale Frage*, с. 31 і наст., 64, 66 і наст., 83.

1.2. Мовні суперечності. Зародки національно-культурної самоорганізації і перші русофільські гуртки, 1830-ті – середина 1860-х років

*Письменники у мовній майстерні:
перші дискусії про культурно-мовні орієнтири*

Гурток «Трійці» не мав якоїсь політичної програми у властивому сенсі, його учасники тільки поділяли деякі засадничі переконання щодо того, що стосувалося розвитку власної, української культури. Сюди належало усвідомлення потреби «ходіння в народ», навчання грамоти селян і, як один із шляхів до цього, створення літератури мовою, якою розмовляла переважна більшість українського населення. Отже, адепти «Трійці» вперше сформулювали програму, протилежну до інших концепцій, які вбачали в оперті на польську або церковнослов'янську мову можливий шлях розвитку галицької української культури. До «польського» спрямування належав Йосиф Лозинський, бажанням якого, з суто практичних міркувань, було запровадження латиниці на письмі; церковнослов'янський напрям представляв Йосиф Левицький, який десятком років пізніше, у 1843 році, виступив на захист єдиного російсько-українського правопису, причому росіяни і українці мали б, відповідно, вимовляти однакові літери щоразу в спосіб, характерний для тих чи тих. Ця концепція «етимологічного» письма, якою наголошувалося на спорідненості мов і залишалося простір для різної вимови, стала орфографічним кредо українських консерваторів. Історик Денис Зубрицький вказав на небезпеки, які чаїлися в розриві з дотеперішніми традиціями східнослов'янських літератур у Галичині. Він відхилив будь-які новації в алфавіті, чи то латинські, чи реформовано кириличні, вважаючи їх підозрілими революційними новаціями. Принаймні очевидності першого з його аргументів важко було заперечити: азбучні реформи і орієнтація на народну мову обов'язково призведуть до відірваності від колишніх літературних традицій. Щоб підняти народну мову на рівень літературної, необхідні будуть незчисленні термінологічні новотвори, які прийдуть на зміну вживаному професійному словникові освіченого прошарку в царині права, філософії, богослов'я та інших наук. Відмова від церковнослов'янської української культури завадить пізнішим поколінням долучитися до літератури середньовіччя і бароко, багатой культурної спадщини, створеної в руслі церковнослов'янської мови, спадщини, яка почала повертатися до українців щойно наприкінці XIX і у XX сторіччі, останнім часом – через перевидан-

ня і переклади. Не потрібно жодних «реакційних» чи «російських» впливів, щоб навести вагомі аргументи проти розриву з традицією. Дуалізм писаного і промовленого слова розпочався разом із християнізацією Київської Русі і вважався у середовищі східнослов'янських еліт аж до XIX ст. цілком звичним явищем. Відповідно немислимим для багатьох було звернення до діалектів простого люду. Традиціоналісти захищали «глибинну» правописну систему, тобто таку, яка постачала б інформацію про історію мови, і послуговувалися у своїх аргументах такими промовистими прикладами як французька, англійська чи російська мови. Фонетисти ж ратували за дидактично доцільну «поверхневу» правописну систему, досягнути якої можливо тільки, відмовившись від історичної глибини.⁴⁸ Такої ж думки притримувався і Денис Зубрицький, який почав зі спонтанно складеної безкомпромісної консервативної програми, а згодом, у 1850-х роках, тоді вже явно натхненний Росією, виклав недвозначну апологію великоросійської літературної мови. Щоправда, в 30-ті – 40-ві роки він ще публікував свої твори про середньовічну історію Галичини і Львова польською мовою.⁴⁹

Як би там не було, незаперечним є те, що вже в першій половині 1830-х років у середовищі української інтелігенції почали вимальовуватися конфліктні напрями, які надалі визначатимуть всі дискусії про мову, літературу й культурні орієнтири. З одного боку, стояли зусилля соціальних парвеню створити рівну німецькій і польській культурі руську високорозвинену культуру, носіями якої мали намір стати самі творці культури, тобто еліта освічених, котра раніше постійно орієнтувалася на ту чужу елітарну культуру, котра саме домінувала. Ці зусилля спричинили появу досліджень про власну культуру й мову і живили переконання, що літературна мова насамперед має служити дискурсові освіченої верстви. На іншому боці, видно прагнення поступово розвинути до рівня літературної народну мову, яку сприймали як «чисту», «живу» і «первинну». Розвинена, ця мова мала стати засобом масової освіти і докластися до поліпшення соціальних умов. Обидві позиції об'єднувала думка, що надійшов час важкою працею «створити»

48 Про мовознавчу класифікацію правописних систем див.: TRUDEL-MEISENBURG, Zur Typologie der Alphabetschriftsysteme anhand des Parameters der Tiefe, у: Linguistische Berichte 173 (1998), с. 43–65.

49 KOZIK, National Movement, с. 85–104. До питання зриву з традицією, спричиненого народномовною орієнтацією українських народовців XIX ст., який змусив українську літературу почати «спочатку», див.: ІВАН ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ, Формування українського народу й нації, у: Історичні есе, т. I, с. 20. Основними польськими творами Дениса Зубрицького були: DIONIZY ZUBRYCKI, Rys historyi narodu ruskiego; Його ж, Kronika miasta Lwowa. А в 1852–1855 роках російською з'явилася праця ДЕНИСЪ ЗУБРИЦКІЙ, Історія древняго Галичско-Русскаго княжества, у 3-х т. (Львовъ 1852–1855). Відтоді Зубрицький публікувався російською або на язиччі – як називали російську з галицькими українсько-польсько-латинськими вкрапленнями.

щось нове; а різноманітні розмірковування про орфографію, запозичення, мовні зразки походять з уявлення, що ми подібні до робітників національно-культурного цеху і маємо виготовити собі спочатку інструменти. Від самого початку різні мовні та правописні варіанти отримали різну символіку. Кожен із варіантів представляв певні політичні преференції і використовувався як прапор, навколо якого групувалися в політичному протистоянні прихильники відповідного напрямку – «русини», «поляки» чи «московити», «старі» і «молоді» русини, «історична партія» або «національні популісти». Така ситуація слугувала типовою ілюстрацією національних рухів у їхній початковій фазі: на початку стояло зацікавлення власною культурою, яку належало захищати від домінування чужої; шлях найефективнішої стратегії захисту культури, а саме створення літературної мови, привів до публічних полемік.⁵⁰ Цим пояснюється бурхливість суперечок, які часто спалахували з приводу одного-єдиного графічного азбучного значка. Спочатку жоден з окремих напрямів не виборював у спорах остаточної перемоги, яка полягала б у обов'язковій для всіх кодифікації української мови. Переважали високорозвинені німецька і польська мови, які галицькі українці використовували для наукових розвідок. Усі, хто писали українською – або ж мовою, яку вважали «своєю» – дотримувалися власної орфографії. Тимчасово табір народовців з гуртком «Русалки» міг поставити собі на карб невелику перемогу, адже в гуртку зібралися інтелектуали з особливо багатою уявою і особливо потужним бажанням дій. Та й «латинник» Йосиф Лозинський висловився врешті, вражений перебігом дискусії, за компроміс, який полягав би в застосуванні очищеного, сучасного кириличного «цивільного письма», так званої «гражданки», якою користувалися в російській і сербській літературі. Саме цим правописом надруковано було «Русалку Днястровую», а керівництво до дії стояло вже в передмові до «Русалки»: «Пиши, як чуєш, а читай, як видиш», що полюбляв повторювати й Лозинський.⁵¹

Ранні російські впливи

Для більшості галицьких українців у період революції 1848 року географічно близькою, хоч поза тим *terra incognita*, була Росія. Добре стережений кордон розділяв українців, а прикордонні регіони орієнтувалися відповідно

50 MIROSLAV HROCH, *Language and National Identity, y: Nationalism and Empire. The Habsburg Empire and the Soviet Union*, hrg. von D. Good und R. Rudolph (New York 1992) с. 65–76; JOSHUA A. FISHMAN, *Language and Nationalism: Two Integrative Essays* (Rowley, Mass., 1972), с. 40 і далі.

51 Передслівце, у: РУСАЛКА, с. V; KOZIK, *National Movement*, с. 93 і наст.

кожний на свої адміністративні та економічні центри.⁵² Погляд галицьких українців був звернений до Львова, Кракова або ж далекого Відня, розкішного центру монархії, і зовсім відвернений від кордону. Київ, чи скажімо Петербург і Москва, перебували поза полем зору. Контакти з Росією були спорадичними і мали печать забороненого або принаймні небажаного плоду: селяни і євреї прикордоння обмежувалися принагідною контрабандою. Прочани до Почаївського монастиря, який після поділів Польщі опинився на «російському» боці, перетинали кордон нелегально. Переважна більшість освічених українців значно ближче перебували до польської (чи німецької) культури, ніж до східнослов'янської, україномовної народної культури своєї вітчизни, не кажучи вже про російську культуру. Останнім незабутнім масштабним перетином кордону була втеча польських повстанців 1831 року, майже два десятиліття перед революцією, від російського війська, яке їх нищівно розбило. Поляки втекли тоді в Галичину, здавшись на милість австрійців. То був час загального неспокою. Про російські війська, які здійснили марш Галичиною в період наполеонівських воєн, могли собі пригадати тільки старші люди. Тому першим зіткненням з Росією для більшості галичан стало перебування російської військової підмоги, яка перейшла Галичиною 1849 року, щоб допомогти австрійцям придушити мадярську революцію. У своїх опублікованих на зламі століть спогадах Богдан Дідицький (1827–1909), один із найбільш різносторонніх русофільських публіцистів, так описував ситуацію 1848 року:⁵³

Подъ понятіємъ «Русь» я представлялъ собѣ тогда такъ, якъ и наибольшая часть ново въ то время возрожденныхъ нашихъ Русиновъ, только южную или Малую Русь съ ея древними стольными городами Кіевомъ и Галичемъ, а сѣверную Великую Русь уважали мы хотя сродною намъ по общеславянскому происхожденію, но мало-же ... не своею ... Тую сѣверную Русь изъ-давна называно у насъ загаломъ «Москвою», противъ которой именно во мнѣ, яко бывшомъ до недавна рянымъ патріотомъ польскимъ, еще не цѣлкомъ усмирились вовсе не братерскіи реми-нисценціи, набранныи изъ Мицкевича, Словацкого, Красинского и цѣлого мира литературы московвражихъ Поляковъ... Не имѣлъ я до той поры о Москаляхъ, особенно же о ихъ языцѣ и письмѣ ніякихъ, хотьбы немного вѣрныхъ познаній.

52 Лист Дениса Зубрицького до Міхаїла Породіна 1840 року ілюструє відомості тодішніх українців про Росію та їхні знання російської: «...Росія для нас *terra incognita* ... [німецькою:] Ви ... дозволите мені на майбутнє писати до Вас німецькою... Для мене, хоч я і розумію російську, важко висловлювати свої думки вимовно і належним чином російською. Бо ж, як Вам відомо, одне – розуміти мову, а цілком інше – цією мовою писати», Зубрицький до Погодіна, Львів, 14 березня 1840 р., ПИСЬМА КЪ ПОГОДИНУ, т. III, с. 548.

53 БОГДАНЪ ДЪДИЦКІЙ, Своежитъевыи записки, у 2-х т. (Львовъ 1906), т. 1 (Где-що до історії саморозвитія языка и азбуки Галицкой Руси), с. 7–11. Свої мемуари Дідицький присвячує двом «малоросам»: чинovníкові в петербурзькому Міністерстві народної освіти Антонію Будилівичу і київському історикові Володимирі Антоновичу – провісникові українського національного руху в російській Україні.

Однако власне въ томъ родинномъ закутку, въ Великихъ Мостахъ, имѣла вскорѣ же тогда послѣдовати радикальная перемѣна въ моихъ міровозрѣніяхъ на Великую Русь. [...] Ото бо подъ осень того года явились въ Мостахъ проходомъ на Угры якихъ зъ 200 мужа російскихъ дрануновъ, самы то настоящіи Москали, здесь ажъ зъ найдалшихъ сѣверныхъ губерній царства. Зѣхали они сюда на двѣ doby постоя, и наши Мостенцы та Мостенки сейже-часъ запускались съ ними въ разговоры, а porozумѣваясь взаимъ весьма легко, уважали ихъ за РусинѠвъ.⁵⁴

За якийсь короткий час Богдан Дідицький встановив, що православний капелан, якщо не враховувати різниці в вимові, читав ті самі літургійні тексти, що й батько Дідицького, місцевий греко-католицький парох. Це досвідчення майже «однакової у звучанні» мови і спільного алфавіту українців і великоросів можна реконструювати – адже Дідицький є автором програмної брошурки, яка обіцяла українцям, що вони в стані вивчити російську мову за годину.⁵⁵ Релевантною в нашому контексті є і великомостівська легенда навернення Дідицького, тому що вона ілюструє значення, яке мусив тоді мати для багатьох спраглих освіти галицьких українців новий погляд на сусідню, споріднену у вірі й мові, культуру. Перспектива юного Дідицького перетворила маргіналізований тримільйонний селянський народ імперії з пануванням «німців» на частину великої східнослов'янської культури, яка в сусідній державі, безмежній Російській імперії, була елітною культурою освіченого і панівного класу.

Щоправда, до такого штибу поглядів у доберезневий період ще далеко. Єдине політично сприйняте висловлювання активістів «Руської Трійці» було досить невпевненим і містило думку про єдність і співпрацю усіх слов'янських народів на основі політичної рівності та свободи. Водночас цього для правлячої еліти виявилось достатньо, щоб провести паралелі з «Росією». Відомості чиновників про національну належність українців були тоді доволі невиразними; ще 1813 року українську мову визначили як «різновид російської», що спричинило протест у середовищі українського духовенства. «Тяжіння» русинів у напрямі споріднених з ними мовою і релігією східних сусідів, як зазначалося в урядових документах, було, як видавалося, не за горами. Польська реакція на всі зусилля, скеровані на визначення українців як відбрунькованої від поляків нації в Галичині, спрямовує увагу в тому самому напрямі: після придушення польського повстання 1830 року на кожного українця, який не приймав польської патріотичної програми, падала підозра у потенційному союзництві з Росією.⁵⁶

Ким же були ті «росіяни», які могли мати ранній вплив на галицьких українців і принагідно докластися до формулювання проторусофільських

54 ДЪДИЦКІЙ, Своежитъевы записки, т. I, с. 8 і наст.

55 БОГДАНЪ ДЪДИЦКІЙ, Въ одинъ часъ научиться Малорусину по великорусски (Львовъ 1866).

56 KOZIK, National Movement, с. 47, 51.

програм? Коли мова заходить про перші контакти галицько-українських інтелектуалів з Росією, першим, як правило, називають Михаїла Погодіна (1800–1875), одного з предтеч російського панславізму. Його іменем пізніше скористалися для насмішкуватого називання невеликої групи львівських русофілів 1850-х років (серед яких були Денис Зубрицький, Яків Головацький, Богдан Дідицький, Северин Шехович, Антоній Петрушевич, Михайло Малиновський), позначаючи їх «погодінською колонією».⁵⁷ Погодін, без сумніву, відігравав значну роль. Він єдиний серед російських інтелектуалів того часу, хто доволі рано виявив інтерес до ситуації галицьких українців, і єдиний доклав зусиль, щоб особисто відвідати Галичину. Року 1839, вдруге об'їхавши слов'янські території Австрії, Погодін у звіті до свого начальника, міністра освіти Сергея Уварова, сформулював програму, в якій особливу роль відвів галицьким українцям. У ній він спрогнозував доволі швидкий розпад поліетнічної держави Австрії і впевнено вимагав від російського уряду гарантувати собі з цієї збанкрутілої маси народів частинку, а саме Східну Галичину з її «істинно російським населенням».⁵⁸ Тим часом треба було переконати галичан у їхній належності до Росії: цьому мали сприяти пересилання книжок, поїздки російських науковців, принагідна матеріальна підтримка окремих дослідників на місцях, допомога у вивченні російської мови.⁵⁹ Такі вимоги згодом знову вигулькнули у програмах російських націоналістів: перед Першою світовою війною і у війсьній політиці російського уряду. Однак у період правління Ніколая I державна влада не сприймала ще вимог проводити національну російську зовнішню політику. Політичне мислення царя, попри усі запевнення про належність до дифузної «офіційної народності», перебувало цілком у полі традиційного династійного легітимізму, а національно мотивований вплив на державу дружнього правителя видавався йому немислимим, не кажучи вже про ненависні демократично-республіканські асоціації, які викликало поняття нації.⁶⁰ Отож, Погодін та його однодумці змушені були діяти обережно і, по суті, обмежувалися приватними можливостями.

Перший контакт із «Руською Трійцею» відбувся навесні 1836 року, після візиту Погодіна до Львова восени 1835 року. Іван Вагилевич розпочав тоді листування з Погодіним, яке протривало аж до 1845 року. За порадою московського

57 ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 59: «З загальною реакцією 50-тих років здержується також національно-політичне життя галицьких Українців, а слабодушні і мало утвержені національно одиниці попадають тим часом у російський панславізм, підсунений московським професором Михайлом Петровичем Погодіном ... З [його] “пособій” виплачував Зубрицький “гонорарі” Головацькому, Северину Шеховичеві і іншим, і так повстає при Зубрицькім 1856 р. “Погодинская колонія Галичско-Руская”».

58 Цит. за: KOZIK, *National Movements*, с. 155.

59 KOZIK, *National Movements*, с. 155.

60 Про експансивну концепцію Погодіна і виведення на передній план державного блага див.: ANDRZEJ WALICKI, *The Slavophile Controversy. History of a Conservative Utopia in Nineteenth Century Russian Thought* (Oxford 1975), с. 47–63.

професора він розпочав публікувати не надто об'ємні літературознавчі статті. У мові його перших листів до Погодіна помітно, як важко давався йому пошук доречної норми для «руської» літературної мови – вона становить барвисту суміш українських, польських і церковнослов'янських елементів.⁶¹ А от Денис Зубрицький дізнався про російського вченого тільки після другого візиту Погодіна до Львова влітку 1839 року. І зразу ж у серпні того ж року вперше звернувся до Погодіна з проханням про публікацію в Росії другої частини історії Галичини, що затримала цензура. Прохання було задоволено, і, починаючи з 1841 року, за протекції Погодіна, в Росії з'явилося друком декілька статей Зубрицького. То були переклади його статей з польської на російську; сам же Зубрицький ще 1840 року попросив Погодіна дозволу писати німецькою, бо він, мовляв, ще недостатньо добре володіє російською. Крім того, він хотів отримати інформацію про Росію, тому що «Росія є для нас *Terra incognita*».⁶² Щойно 1849 року, під враженням проходження російського війська через Галичину, Зубрицький розпочав систематично вивчати російську. Знайомство із Зубрицьким стало і Погодіну в нагоді, тому що галицький історик постачав йому антикварні книги XVIII–XIX ст., а не раз і рідкісні галицькі інкунабули, ікони або ранню поліграфічну продукцію – все це перевозив до Росії бродівський експедитор Даніель Гартенштайн; у зворотну дорогу Гартенштайн брав російські книжки для галицьких адресатів. Свої зусилля Зубрицький спрямовував на регулярну торгівлю російськими книжками в Галичині. Року 1843 він підтримав ініціативу львівського власника книгарні Каєтана Яблонського: той хотів за допомогою Погодіна налагодити контакти з Росією. Часто книжки, документи, а ще рукописи Зубрицького брали зі собою приватні особи, які подорожували в Росію.⁶³ На початку 1840-х років контрабандою мистецьких творів і документів зацікавився провід Греко-Католицької Церкви, відтак галицьким контактним особам Погодіна було заборонено вивозити документи монастирських архівів.⁶⁴ У 1841 році з Погодіним почав листуватися також і Яків Головацький.⁶⁵ Року 1842, коли росі-

61 Листи Вагилевича до Погодіна, у: ПИСЬМА КЪ ПОГОДИНУ, т. III, с. 622–651, особливо від 22 серпня 1836 р., с. 622–626; СВИСТУНЪ, Прикарпатская Русь, т. I, с. 210–215; KOZIK, National Movements, с. 146 і далі.

62 Листи Зубрицького до Погодіна, у: ПИСЬМА КЪ ПОГОДИНУ, т. III, с. 545–621, див. також Вступ, там само, с. 537–545; особливо лист Зубрицького від 14 березня 1840 р., там само, с. 548.

63 ПИСЬМА КЪ ПОГОДИНУ, т. III, примітки до тексту с. 536, 572; Зубрицький до Погодіна, 8 серпня 1839 р., там само, с. 545 і наст.; 14 березня 1840 р., с. 547–549; 30 серпня 1840 р., с. 549; 10 березня 1841 р., с. 550 і далі, з докладними інформаціями Зубрицького про львівські освітні установи, бібліотеки, архіви, книгарні, друкарні; 5 серпня 1842 р., с. 564 і наст.; 24 січня 1845 р., с. 572; 17 серпня 1845 р., с. 576 і наст.; тут міститься список надісланих книжок від початку XVIII ст. і примітка: «Греко-русинська грамати́ка з 1592 року є надзвичайною рідкістю. В бібліотеці перемиського єпископа є тільки один примірник, тож я не можу її отримати».

64 Зубрицький до Погодіна, 13 жовтня 1842 р., у: ПИСЬМА КЪ ПОГОДИНУ, т. III, с. 566 і наст.

65 Листи Головацького до Погодіна, у: ПИСЬМА КЪ ПОГОДИНУ, т. III, с. 652–655.

янин утретє перебував у Львові, він врешті особисто познайомився з одним зі своїх кореспондентів Денисом Зубрицьким. У своїх порадах галичанам Погодін зосереджувався насамперед на наукових питаннях. Він підбадьорював Зубрицького та молодих семінаристів зробити крок до професійного вивчення історії та культури їхньої батьківщини і публікувати результати своїх досліджень: при цьому він також надавав допомогу – не безкорисливо, як свідчить приклад Зубрицького.

Погодін був не єдиним російським партнером галичан. Невдовзі Галичиною зацікавилися деякі вчені й письменники Наддніпрянської України: Михайло Максимович (1804–1873), Осип Бодяньський (1809–1888) і Платон Лукашевич (1809–1888), а також російський літературознавець Ізмаїл Срезневський, які листувалися і, разом із Погодіним, пересилали російську літературу до Галичини. То були письменники, історики та етнографи, які зробили кар'єру в російських університетах і заклали своїми творами підґрунтя українського національного відродження. Жоден із них не пов'язував зі своєю культурною заангажованістю ніяких політичних вимог; вони були вірними підданими свого царя і щонайбільше романтично налаштованими місцевими або регіональними патріотами, які ідеалізували козацьке минуле своєї батьківщини і колекціонували козацькі старожитності. Найрадикальніше «політичне» висловлювання обмежувалося ностальгійною згадкою про давні «права і вольності» козацької старшини за Гетьманщини, вихідцями з якої була переважна більшість цих російсько-українських учених. У 1830-х роках, коли освічених росіян під впливом західного романтизму займало питання російської або слов'янської ідентичності, ці учені отримали в їхньому середовищі зацікавлену публіку: ідеалізація України, яка, залежно від політичної позиції, сприймалася то як волелюбна і соціально-революційна «російська Італія», то як традиціоналістська, неторкнута шкідливими західними впливами «відвічно слов'янська» земля, посилювала успіх українських досліджень і постачала захоплених читачів для українських оповідань Миколи Гоголя, коріння якого теж виводилося з козацької старшини.⁶⁶ У зацікавленнях цих раних патріотів українською культурою не містилося захоплення ідеєю створення літературної мови на базі народної – освічені українці цього покоління були переконані, що російська мова як високорозвинена мова прекрасно відповідає їхнім потребам. Таким чином вони цілком перебували в полі того, що тоді вважалося звичайнісінькою річчю: так склалося, що

66 KOZIK, National Movement, с. 150 і наст.; с. 175 і наст.; О. ОГЛОБЛИН, Михайло Максимович, у: Енцикл. Українозн., т. IV, с. 1442–1443; Платон Лукашевич, у: Енцикл. Українозн., т. IV, с. 1384; Осип Бодяньський, у: Енцикл. Українозн., т. I, с. 148; DAVID SANDERS, The Ukrainian Impact on Russian Culture 1750–1850 (Edmonton 1985), с. 215 і далі, 231 і далі; про політичні імплікації раннього українського патріотизму в Росії і про питання українського «легітимізму» див.: ІВАН ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ, Переяслав. Історія і міф, у: Історичні есе, т. I, с. 71–82; ІВАН ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ, Роля України в новітній історії, у: Історичні есе, т. I, с. 153 і наст.

мова освічених людей завжди відрізнятиметься від місцевої говірки простого люду. Ніхто не міг протиставити хоч якоїсь поважної альтернативи надзвичайно привабливій перспективі бути учасником і співтворцем імперської розвиненої культури, вживаючи російську мову. Відповідно 1840 року Максимович переконував у своєму листі Зубрицького у довготривалому використанні галицькими українцями «універсальної» великоросійської літературної мови. Правда, для перехідного періоду, поки галичани дозріють для переходу на великоросійську мову, важливу роль відіграватиме народна мова, зазначав Максимович, привітавши поезію гуртка «Трійці». Він був явно захоплений ініціативами галицьких українців, навіть вважав передумови для розвитку освітньої системи на ґрунті народної мови в австрійських умовах ліпшими, аніж у ніколаєвській Росії. Ще він здогадувався, що безумовна згода на прийняття російської мови галичанами, які перебували під Австрією, нашоувхнеться на значні труднощі. Тому він зробив компромісну пропозицію. Її кожний проінтерпретував на свій лад: «народовці» сприйняли її на свою користь, так само як Зубрицький і Микола Устиянович, які побачили в ній заклик поступового наближення галицької літератури до «загальноросійської». Саме тому пізніші критики-русофіли закидали Максимовичу непослідовність: чому він висловився за розвиток україномовної літератури, якщо, у випадку Наддніпрянської України, визначав таку літературу як літературу без майбутнього. І чому галичани повинні були спочатку створити власну українську літературну мову, якщо пізніше вони мали перейняти російську мову?⁶⁷

Російські контакти зав'язувалися в період, коли повним ходом ішла дискусія про вибір літературної мови і правопис, тож аргументи російських і/або українських дискусійників наштовхувалися на вже сформовані основні орієнтири. «Російські впливи» стали не провокативним моментом, а з'явилися саме вчасно, щоб укріпити традиціоналістів і консерваторів у їхньому ставленні до «народовців». При цьому наддніпрянці, які, попри позитивну реакцію Максимовича на «Руську Трійцю», підтримували таки «общеросійську» елітарну культуру, істотно доклалися до формулювання важливого аргументу консерваторів, якому судилося стати кредо «русофільської» партії: навіщо докласти зусиль до створення «нової» літературної мови, якщо вже існує «готова», однаково далека від усіх східнослов'янських «діалектів» «нейтральна» елітарна мова, якою можна послуговуватися? Навіщо здалася провінційна ізоляція, коли ваблять далекі виднокраї вітальної культури? Хіба не були достатнім доказом патріотичного служіння своїй батьківщині без будь-якого використання народної мови написані російською твори українських учених? Тим паче що освічена публіка, до якої таким чином можна було достукатися, була без порівняння численнішою, ніж вузьке коло прихильників української мови.

67 СВИСТУНЪ, Прикарпатская Русь, т. I, с. 203–207.

Кость Левицький не цілком мав рацію, коли згодом писав, що галичанам цей шлях вказав на початковому етапі «московський професор» Погодін. Насправді першими були українські «будителі» в першому поколінні, які закладали російською мовою науковий фундамент, на який згодом зміг би опертися український національний рух. Їхні аргументи почуло і декілька молодих активістів гуртка «Трійці», які тоді ще наполягали на народномовній платформі, хоча згодом зайняли іншу позицію. На перших порах Погодін мало втручався в мовні дискусії, хоча й не приховував свого переконання про першість російської мови. Та він дотримувався думки, що спочатку варто вітати кожне, якого плану воно б не було, зацікавлення галицьких українців власною культурною спадщиною. Тож він зосередився на підтримці галицько-української «наукової діяльності», яка саме переживала своє становлення. З певністю дуже перебільшує пізніша русофільська інтерпретація, згідно з якою народження галицько-української історичної науки та етнографії приписують винятково Погодіну.⁶⁸ Українці самотужки шукали контактів з Погодіним та його колегами з російських університетів, оскільки вже розпочали мислити в ширшому науковому контексті. Їхні погляди спрямовувалися через галицькі кордони, тому що в них був намір збирати джерела й літературу для своїх наукових починань і вони шукали можливостей для публікацій. Участь у цьому брали не тільки консерватори на кшталт Зубрицького, а й народовці з гуртка «Трійці». При цьому перед деким з них простір російської науки відкрив неймовірні перспективи. Усе ж поштовх до наукового опрацювання власної культури відбувся раніше, навіть якщо спонукальні чинники Погодіна і галичан у дечому збігалися.

Як би там не було, а з розмірковувань українських консерваторів про російську культуру як альтернативну високорозвинену культуру народився конфлікт з владою. На початку XIX сторіччя на «світських» факультетах Львівського університету мовою викладання було запроваджено німецьку – тоді клерикальні еліти ухвалили рішення зупинитися на доступній їм у межах Австрії імперській елітарній культурі – німецькій. На їхні настійні прохання «словено-руську» (церковнослов'янсько-українську) мову викладів на греко-католицьких кафедрах богословського факультету замінили 1808 року німецькою.⁶⁹ Отже, маніфестувалося бажання гарантувати собі ті самі кар'єрні шанси, що стояли перед польськими студентами-шляхтичами і містянами, котрі вивчали німецьку. І якщо галицькі українці відмовлялися від доступних їм у власному краї високорозвинених культур на користь елітарної культури сусідньої держави Росії, то, звичайно ж, на порядок дня виводився конфлікт лояльності. Захисники чіткого поділу народної і високої культури в Галичині, які не мали наміру погоджуватися на «селянську мову», не могли просто так перейняти концепцію,

68 СВИСТУНЪ, Прикарпатская Русь, т. I, с. 217.

69 KOZIK, National Movement, с. 25.

підлаштовану під російську Україну. Відповідно, незначною була кількість осіб, які робили спроби вже тепер використовувати у своїх працях російську мову – чи те, що вони вважали російською. Йдеться про Дениса Зубрицького, Йосифа Левицького, Антонія Петрушевича та Михайла Малиновського, а згодом до них долучилися Яків Головацький і Богдан Дідицький. Більшість консерваторів залишалася на позиції русько-церковнослов'янської літературної мови й «етимологічного» правопису; так підкреслювався зв'язок з російською мовою, однак демонстративним перейманням цієї мови не ставилася під сумнів австрійська лояльність, тобто суть їхнього консерватизму.

Насамперед ішлося тоді зовсім не про вивчення мови, а про отримання знань про сусідню державу – що передбачало і знання про російську Україну. Від 1822 року забороняли ввозити російську друковану продукцію до Австрії, тому російських книжок у книгарнях або взагалі не було, або ж їх можна було придбати лише за дуже завищеними цінами. Приватні російські книжкові посилки вперше дозволили галицьким українцям отримувати інформацію про нову і найновішу російську літературу. В протилежному напрямку Д. Зубрицький, Я. Головацький, І. Вагилевич та А. Могильницький пересилали російським партнерам результати своїх наукових досліджень, які ті публікували в російських журналах. Серед книжок, які читали в Галичині, були твори Погодіна, Хомякова, Венеліна, Шевирьова і *Історія государства Россійскаго* Карамзіна, а також твори М. Гоголя, *Історія Малої Россіи* Д. Бантиша-Каменського та п'ятитомова *Історія Малороссіи* Миколи Маркевича.⁷⁰ Зрештою коло користувачів було обмежене, причиною тому – труднощі з розумінням (небагато галичан розуміли російську настільки добре, щоб читати цією мовою) і невелика кількість надісланих примірників. Іван Гушалеви́ч (1823–1903), на початку 1840-х років студент Львівської духовної семінарії, повідомляв згодом, що «слов'янофільні» українські студенти з кола його друзів читали Карамзінську історію Росії в німецькому перекладі. Схожі спогади мав про своє гімназистське життя у Львові й Антоній Петрушеви́ч (1821–1913). Читання Карамзіна стояло біля витоків зміцнення «російської» або «слов'янської» свідомості інших знаних згодом русофілів.⁷¹ Попри різні перешкоди, ті, хто мав доступ до російської літератури, сприймали її справді зацікавлено. Ті, які знали мову, конспектували прочитане і передавали свої записи іншим; в обігу були різні конспекти з російських творів. А. Терещенко, подорожній з Росії у Галичині, 1840 року писав:

70 KOZIK, National Movement, с. 151 і наст., 166.

71 У своїх спогадах на визначальній ролі лектури Карамзіна наголошували: Іван Гушалеви́ч, у: *Временникъ Ставропигійского Института на 1893 годъ* (Львовъ 1892), с. 162–167; Антоній Петрушеви́ч, у: *Календарь ОМК на 1888 годъ* (Львовъ 1887), с. 56 і наст.; Йосафат Кобринський, у: *Галичанинъ*, № 60/1901; Антоній Добрянський, у: *Бесѣда*, № 17–18/1898; Яків Головацький, див.: ФЕДОРЪ ИСТОМИНЪ, Яковъ Головацкій, у: *Известія Санкт-Петербургскаго Славянскаго Благотворительнаго Общества*, № 4–5/1888, с. 239 і далі.

Русини в Червоній Русі та Галичині жадібно читають усе, написане нашою мовою. Молоді львівські семінаристи переписують один в одного все, що вважають вартим прочитання ... вони добре ознайомлені з пожиточними творами російських учених, істориків і літераторів, і з запальним старанням читають усі наукові здобутки російською мовою... У всіх цих слов'янських землях існує ... палке бажання ближче познайомитися з нами і з нашою ученістю, тільки в них немає для цього засобів, а ми не приділяємо їм достатньої уваги, немов і знати не знаємо, як сильно люблять вони нашу батьківщину, щасливу Росію. І чому б нам не нав'язати літературних контактів з ними, не обмінюватися думками і творами, як це прийнято в освіченій Європі...? Тільки шляхом взаємного зближення слов'янських народностей можна збагатити свою мову і позбутися всього чужорідного.⁷²

Вище вже згадано звинувачення, які лунали 1834 року на адресу літературної діяльності «Руської Трійці» з боку політичних опонентів та австрійської влади. У цих звинуваченнях визначальними були гадані проросійські позиції молодих літераторів. І ось тепер, через декілька років, справді почався обмін інформацією між українськими інтелектуалами і Росією. Подорожній репортаж Терещенка, який з'явився також і в німецькому перекладі в журналі *Das Ausland*, викликав нові підозри щодо нібито російського впливу на галицьких інтелектуалів.⁷³ Почали кружляти перші чутки про «емісарів» і «рублі». Парадоксальним чином для протидії російським впливам задіяли тих, кого раніше називали ворогами держави: тепер українсько-народницькі концепції тільки віталися – як інструмент стримування російських впливів. Восени 1842 року у Віденській придворній поліції Іванові Головацькому, який на той час був у Відні публіцистом, запропонували видавати фінансовану урядом руську газету, метою якої була би протидія російським тенденціям серед галичан. Головацький повідомив про це своєму братові:

Мы, кажутъ, довѣдалисьмо ся, що Влада руська має в Галичинѣ значну партію ... одних тягне язык побратимчій, литература ... других вѣра и обрядок, а третих вяже може таки безпосередно Влада руска своїми емиссарями – рублями... щоб тому якось запобѣгти, щоб око Галичан стягнути бѣльше на сторону Словенщины Австрійскои, вѣдлучаючи ю яко рывальку вѣд цѣлости великорускои... буде Граб. Борковскій выдавати часопись польску *Tygodnik Wiedeński* – яко antagonista и противник часописи *Tygodnik Petersburski*. Отже ж, кажутъ ми, чи не пѣднвѣя бы ся у Вѣдни подобную часопись мало- чи галицько-руську выдавати... Выдатки и кошта на початок дасть Влада – от и казали, хочбы зразу и не докладна у чѣм, и не дуже глибоко учена і обширна часопись... коб лишень часопись питома на-

72 А. ТЕРЕЩЕНКО, Очеркъ путешествія по некоторымъ славянскимъ землямъ и главнымъ европейскимъ городамъ, относительно славянской литературы и исторіи, у: *Северная Пчела*, № 267–270/1840, цитата с. 1072 і наст., цит. за: ПИСЬМА КЪ ПОГОДИНУ, т. III, с. 562 і наст.; пор. також: СВИСТУНЪ, Прикарпатская Русь, с. 215 і наст.

73 Зубрицький до Погодіна, Львів, 24 травня 1841 р., у: ПИСЬМА КЪ ПОГОДИНУ, т. III, с. 562.

родна малоруска чи русинска, писана чистым народным языком малоруским, нѣ з Польщиною нѣ Московщиною не помѣшаним; котра бы язык, народнѣсть Галиччини и всеи малои Руси, яко истный вѣдземок корѣня Славянского почитовала и за себе особно становила; вѣд Московщины вѣдлучала, и духа славенского в Галиччинѣ пѣднимаючого ся на сторону Славян Австрійских накланяла.⁷⁴

Отож, влада взялася прокручувати широкі політичні сценарії. Уперше було зважено можливість конкретних заходів проти гаданого російського впливу на галицьких українців; вже можна було розпізнати в основних рисах ідеї української пропаганди проти російських впливів, дія якої покликана була поширюватися і на підросійські українські території. Проте найголовнішим було те, що австрійський уряд уперше збагнув можливість інструменталізації національного руху галицьких українців, який почав розвиватися. На початках інструменталізація проти підозрюваного російського впливу була умоглядною і, зрештою, не вийшла зі стадії планування; для реалізації цього російська загроза була надто нечіткою. Так ніколи і не вийшов часопис, що ініціювала придворна поліція.⁷⁵ Справжня небезпека чигала на австрійський режим у Галичині не з російського боку, а з боку польського національного руху. Події 1846 року наочно продемонстрували Відню цей факт, тож зважування можливостей використання українського руху передбачали інструменталізацію проти польської загрози.

Це відчували і представники української церковної ієрархії та інтелігенції: Григорій Яхимович, від 1841 року єпископ-суфраган при митрополитові Левицькому, у меморандумі про прикре становище галицьких українців наголосив на вірності, яку вони засвідчили в лютневих (1846 року) подіях. Та й учорашній бунтар Яків Головацький був тепер вірним державі та в одній зі своїх статей пропонував владі підтримувати українців, перетворюючи їх на союзників у боротьбі з польською загрозою. Принагідні російські симпатії серед українців, щодо цього обое мали єдину думку, зникнуть у разі підтримки українців самі собою. Так Яхимович і Головацький цілком прагматично сформулювали першу версію «австро-русинської» програми, яка наступними роками визначатиме українську політику.

Галицький губернатор граф Рудольф Стадіон (Rudolf Stadion), який обійняв цю посаду невдовзі після повстання 1846 року і симпатизував «селянам і русинам» (Захер-Мазох), почув це послання і впродовж наступних двох років, до початку революції здійснював обережні кроки в напрямі зміцнення українського елемента Галичини, не піддаючи проте сумніву соціального і політичного статус-кво. Новозаснована придворна комісія у справах Галичини

74 Лист Івана Головацького до брата Якова, Відень, 29 жовтня 1842 р., у: КОРЕСПОНДЕНЦІЯ ЯКОВА ГОЛОВАЦЬКОГО В ЛІТАХ 1835–49, вид. Кирило Студинський (Львів 1909), с. 69 і наст.

75 KOZIK, National Movement, с. 164–166.

рекомендувала провести далекосяжні реформи в аграрному секторі, включно зі скасуванням панщини і заміною панщини на податок; та рекомендації не стали ділом. Від весни 1847 року урядові сповіщення друкували й українською мовою (кирилицею). Влада підтримувала плани українців (у яких активну участь брав Денис Зубрицький) щодо створення газети. Про адміністративний поділ Галичини на східну українську і західну польську частини вели дискусії, які проте не виливалися в якісь конкретні справи. Вимога поділити край в період революції стала центральною політичною вимогою українців. Унаслідок далекосяжної політики губернатора графа Франца Стадіона (1806–1853), який улітку 1847 року замінив на цій посаді свого молодшого брата, про нього в польських колах пішов погослос, що він «винайшов русинів».⁷⁶

«Галицко-руська Матиця» як національне товариство й освітня організація

До найважливіших вимог галицьких українців протягом революції належали культурно-політичні вимоги: організація відповідної для українського населення системи народних і середніх шкіл, запровадження української мови викладання на всіх рівнях освітньої системи, навчання вчительського персоналу. Щоби посприяти успішному створенню рівних освітніх шансів для українського населення, потрібна була стандартизована літературна мова як засіб шкільництва і науки; потрібні були підручники і засоби для їх написання і видання; потрібно було розробити навчальні плани для майбутніх занять українською мовою.

У зв'язку з цим уже на початках національного руху було висунуто вимогу заснувати національне культурне товариство, завдання якого – видавати підручники народною мовою та іншу доступну за ціною літературу, і яке мало стати центром спілкування української інтелігенції. Уже в травні 1848 р. львівські чиновники Іван Гуркевич і Лев Сосновський внесли пропозицію про заснування такого товариства. Пропозицію підтримали церковні діячі Куземський, Малиновський та Іван Лотоцький. Товариство *Галицко-руська(-русская) Матиця* офіційно заснували 16 червня на засіданні Головної Руської Ради. Першими членами товариства стали майже 50 освічених українців, мешканців Львова.⁷⁷ Визначення «Матиця» взяли з чеських і сербських зразків, а в статутах товариства основною метою значилося «друкувати до-

76 СВИСТУНЪ, Прикарпатская Русь, т. I, с. 164; SACHER-MASOCH, Revolutionen, с. 259–268; KOZIK, National Movemens, с. 171 і наст., 179–181.

77 ЯКОВЪ ГОЛОВАЦКІЙ, Историческій очеркъ основанія Галицко-рускои Матицѣ и справозданье первого собору ученыхъ рускихъ и любителей народного просвѣщенія (далі: ГОЛОВАЦЬКИЙ, Галицко-руська Матиця) (Львовъ 1850), с. III–VIII.

брі й пожиточні книжки і продавати їх народові за мінімальною ціною для укріплення віри і моралі, розповсюдження новин, а ще розвитку літератури, ремесел, селянського господарства і педагогіки».⁷⁸ Дуже скоро стало зрозуміло, що для мобілізації достатньої кількості покровителів, авторів і фінансів база такого товариства має бути значно ширшою. Так виникла ідея запросити усю галицьку інтелігенцію для участі в дискусійному форумі до Львова і там вирішити всі нагальні питання: мовну кодифікацію, усталення навчальних планів і зміст підручників та заснування освітнього товариства на базі уже створеної «Матиці». Про «політику» в дискусіях вирішили не згадувати. Микола Устиянович та Іван Борисікевич були першими, хто доніс цю ідею до громадськості. Спільно з Малиновським, Сосновським і п'ятьма іншими українськими достойниками вони увійшли в організаційний комітет «Собору руських учених», який мав відбутися у Львові від 18 до 26 жовтня. Ця звістка розбурхала і політичних опонентів українського руху: почувалися погрози, відповідно до яких польська Національна гвардія нібито планувала зірвати збори. Губернатор Голуховський спробував переконати українців у необхідності відмовитися від цього наміру, однак безуспішно. Врешті-решт Собор таки відбувся – у напруженій атмосфері й під захистом батальйону австрійських солдатів – через погрози виступів проти Собору.⁷⁹

Як і слід було очікувати, дискусії на «Соборі руських учених» вкотре окреслили конфліктні лінії навколо питань мови і літератури. Що ж стосується декларативної частини, то в цьому плані переважали прогресивні висловлювання: прикметні виступи Миколи Устияновича, Лева Трещаківського, Рудольфа Моха, Івана Гушалевича та Йосифа Лозинського звучали в традиції романтичного слов'янофільства та українського месіанізму. Ледей не всі згадували славне минуле Галицько-Волинського князівства, кляте польське панування у Східній Галичині як панування чужинецьке, прославляли «воскресіння» своєї нації і наголошували на ролі народної освіти.⁸⁰ Досвідчений боець Йосиф Левицький вніс усе ж консервативну ноту в дискусію. Він, хоч і не скупився на критику церковної ієрархії, яка мала долю вини за колишню денационалізацію, проте в підсумку таки поставив у центр свого висту-

78 Уставы Соединения къ размноженію писемъ рускихъ, у: ГОЛОВАЦЬКИЙ, Галицко-руська Матиця, с. VIII–XIV.

79 ГОЛОВАЦЬКИЙ, Галицко-руська Матиця, с. XVI–XXV; XLVIII, 6, 96; МИХАЙЛО КУЗЕМСЬКИЙ, Memorandum des Domkustos Michael Kuziemijskij, RUTHENISCHE SPRACH- UND SCHRIFTFRAGE, с. 24.

80 Рѣчь держана при запроводѣ товарищества Руского народного Просвѣщенія Николаемъ Устияновичемъ у Львовѣ дня 19го жовтня 1848, у: ГОЛОВАЦЬКИЙ, Галицко-руська Матиця, с. 1–11; Промова Льва Трещаківського о потребѣ поднесенія краевого земледѣльства 19го жовтня 1848, там само, с. 12–16; Слово голошене Рудольфомъ Мохомъ 26го жовтня 1848, там само, с. 89–98; До моеи родини. Стихъ Івана Гушалевича, там само, с. 99–101; Прощальная промова Николы Устияновича 26го жовтня 1848, там само, с. 102–107; Послѣдніи слова казаны Іосифомъ Лозинскимъ до Собратіи Русиновъ, там само, с. 108–111.

пу елітарну культуру й вірність монархові: «Покажімо світові, що руський нарід ... хоче бути освіченим і моральним народом. Він хоче бути окрасою Австрійської держави й опорою цісарського трону... стійко триматися своїх традицій і віри своїх батьків».⁸¹

Розкол української інтелігенції позначився і на рішеннях Собору. Хоч як не хотіли церковні консерватори, та лібералам вдалося переконати більшість учасників надати перевагу народній мові як мові викладання; найвизначнішими захисниками цього шляху були, окрім Якова Головацького, священники і письменники Микола Устиянович, Рудольф Мох, Іван Жуковський, Йосиф Лозинський та Теофан Глинський. Промова Головацького містила програмні положення про самостійність української мови, яку Головацький відокремлював і від польської, і від церковнослов'янської, і від російської.⁸² З іншого боку, об'єднання секцій мовної кодифікації/правопису і літератури під керівництвом Головацького мало фатальні наслідки: «література» розумілася «і як давніша, і як сучасна література», тож у дискусію про кодифікацію знову втрутилися представники високого церковнослов'янського літературного стилю. Результат дискусії кожна сторона могла тимчасово зарахувати собі як успіх. Взаємовиключні позиції в протокол не записували, натомість було ухвалено рішення доручити погоджувальній комісії виробити засадничі положення. Ці засадничі пункти були компромісним рішенням, покликаним задовольнити обидві сторони. Найважливішою перемогою народовців було визнання «мови, якою говорить наш нарід», принциповою нормою мовної кодифікації. Консерватори могли задовільнитися тим, що рівноправними визнавали і церковнослов'янську кирилицю, і сучасну «гражданку», причому першу називали пріоритетною. Запит Рудольфа Моха про скасування твердого знака «ер» (ѣ) наприкінці слів гнівно відхилили. Нечітко сформульованою виявилася і вимога фонетичного письма. Хоч і було прийнято рішення про засадниче написання так, «як вимовляє більшість народу», однак «при цьому конче враховувати етимологію, якщо потрібно».⁸³ То була справа інтерпретації; остаточне ж рішення було за реальними владними відносинами у практичному втіленні постанов у 1850-х роках. Вони мали вирішити, чия орієнтація візьме гору.

81 Слово говорене Іосифомъ Левицкимъ 26 жовтня 1848 г., у: ГОЛОВАЦЬКИЙ, Галицко-руська Матиця, с. 81–88, тут с. 87 і наст.

82 Протоколи нарад у секціях, у: ГОЛОВАЦЬКИЙ, Галицко-руська Матиця, с. XXX–СХХ: ЯКІВ ГОЛОВАЦЬКИЙ, Розправа о язицѣ южнорускомъ и его нарѣчїяхъ, у: ГОЛОВАЦЬКИЙ, Галицко-руська Матиця, с. 17–80.

83 Протокол VII-ої та VIII-ої секції, у: ГОЛОВАЦЬКИЙ, Галицко-руська Матиця, с. ХСІХ–СІV. Важливим опонентом Моха в гарячих дискусіях навколо твердого знака був Йосиф Левицький, якому підлеглий намалював на спині крейдою на знак жартівливої «помсти» великий помітний знак Ъ, див.: *Діло*, № 167/1891.

У рішеннях Собору виринають і потенційно русофільські тези, у яких, зрештою, містився не так мотив орієнтації на Росію, як на загальну європейську освіту і слов'янську взаємність. У запропонованому ідеальному навчальному плані для майбутніх українських гімназій стояла і російська мова як навчальний предмет, щоправда, в рубриці «європейські (сучасні) мови», в товаристві чеської, французької та англійської.⁸⁴ В історико-географічній секції основна тематика запланованих історичних досліджень стосувалася «історії Південно-західної Русі», під чим розуміли Наддніпрянську Україну й Галичину. Одночасно акцентували на спаяності «всієї Русі», а особливий розвиток крайнього Заходу, який перебував під польською владою, називали «відчуженням» і «ляхолітєм/ляхоліттям».⁸⁵

25 жовтня учасники Собору на підставі вже наявного корпусу «Матиці» урочисто заснували національне культурне товариство *Общество просвѣщенія народного Галицко-руска Матиця*. Членом-засновником товариства міг стати кожен, хто вніс 50 ринських; суму можна було виплачувати частинами. Ця сума для галицько-українських умов була дуже значною, тому зрозуміло, чому «Матицю» насамперед було задумано як почесне товариство. Тільки «стовпи суспільства» були спроможні на фінансову підтримку запланованої продукції підручників та іншої культурної діяльності, до якої, окрім закріплених у статутах завдань, належало й видання наукового часопису, що мав служити органом інформування та комунікації.⁸⁶

Із 193-х членів-засновників більшість становили священики – 73 особи. Зрештою чогось іншого годі було очікувати. Дивує те, що на другому місці (39 членів) – громади селян і містян як колективні членства. І хоча багато з громадських членств пояснюється впливом священиків на місцях, однак їхня кількість свідчить про успішне поширення освітньої пропаганди серед українського населення до осені 1848 року. Якщо додати сюди ще вісім зареєстрованих церковних братств, то матимемо показну кількість селян, які, нехай і не завжди безпосередньо, були членами цього освітнього товариства. Серед членів-засновників був і один селянин. Кількісно другу групу серед окремих членів-засновників становили державні чиновники (26), за ними – вищі церковні чини (13), деканати й монастирі (11), а також вчителі та особи вільних професій (по шість). Окрім того, до засновників оновленої «Матиці» належали дві їмості, п'ятеро гімназистів, один «попович» без жодного роду занять і, врешті, губернатор Галичини А. Голуховський. Троє із шести осіб вільної професії не були українцями: йдеться про чеського симпатика укра-

84 Протокол секції V, Шкільництво, у: ГОЛОВАЦЬКИЙ, Галицко-руска Матиця, с. XCIV і наст.

85 Протокол секції IV, Історія та географія, у: ГОЛОВАЦЬКИЙ, Галицко-руска Матиця, с. LXXIV.

86 KOZIK, National Movement, с. 308–314.

їнського відродження, письменника Карела Гавлічека-Боровського, фрідландського підприємця Йозефа Данека і празького суддю Антоніна Стробаха.⁸⁷

. Незабаром, однак, виявилось, що «Матиця» не в змозі безперешкодно виправдати покладені на неї сподівання. Насамперед товариство дуже швидко потрапило в консервативне русло. Якщо на Соборі учених протестувальники ще займали сильнішу позицію стосовно панівної лінії Головної Руської Ради, то тепер провід Ради перебрав і керівництво «Матицею». Попри різницю в поглядах, збори визнали очільників ГРР, завдяки соціальному престижу і домінуванню в політичних представництвах, найбільш гідними кандидатами. Михайло Куземський став головою, Михайло Малиновський – секретарем, радник консисторії Іван Лотоцький – касиром – як видно, вирішальні посади обійняло духовенство. Серед керівництва певною ліберальною протиположною були світські особи Іван Гуркевич, Іван Борисікевич та юрист Юліян Лаврівський.⁸⁸ Попри те, що українські громади становили значний відсоток членів-співзасновників, контроль за діяльністю товариства зберігали «освічені» та знані шановані люди. Це було передбачено і статутами: лише особи «грецького обряду, а саме вчителі, письменні, освічені й добропорядні громадяни конституційної Австрійської монархії» могли бути в провіді товариства.⁸⁹ Не було здійснено жодних зусиль, щоб запросити до проводу, наприклад, делегатів від громад, хоча такий крок був би цілком виправданим: адже це громади співфінансували розбудову шкільництва, яке «Матиця» зобов'язувалася постачати літературою, і участь в ухваленні рішень могла б підвищити мотивацію спорудження шкіл, яке все ще не було обов'язковим.⁹⁰ У характері «Матиці» як товариства почесних людей і в пізніші часи нічого не змінилося: на Загальних зборах 1864 року, перших після фази заснування товариства, далі переважали священники і високе духовенство, за ними йшли гімназійні вчителі й чиновники. Розподіл сил ледь змінився тільки в сере-

87 Список членів-засновників та статистичні дані про «Матицю», у: ГОЛОВАЦЬКИЙ, Галицько-руська Матиця, додаток I–XIV. Селянин Андрій Діваковський з Пісочного під Стриєм і містянин Константин Посацький з Ракова належали до невеликої меншості засновників, які сплатили 50 ринських відразу ж, опинившись таким чином у блискучому товаристві А. Голуховського, митрополита Й. Левицького, перемиського єпископа Яхимовича, отця Григорія Шашкевича, який піднявся до рівня радника міністра, названих трьох чехів та ще двох священників.

88 KOZIK, National Movement, с. 315; Выказъ доходѡвъ и выдаткѡвъ Галицко-русской Матицѣ за часъ ѡтъ 1 Червня 1848 до 13 Марта 1850 года, у: ГОЛОВАЦЬКИЙ, Галицько-руська Матиця, с. XX і наст.

89 Уставы, у: ГОЛОВАЦЬКИЙ, Галицько-руська Матиця, с. XI.

90 Пор. у цьому питанні укладання урядових указів та розпоряджень церковного керівництва стосовно галицько-українських шкіл у: МИХАЙЛО МАЛИНОВСЬКИЙ, Bemerkungen des Herrn Domherrn M. Malinowskij über die Broschüre: «Über den Vorschlag das Ruthenische mit lateinischen Schriftzeichen zu schreiben. Eine im Auftrage des k.k. Ministeriums für Cultus und Unterricht von Josef Jireček verfasste Denkschrift. Wien 1859», у: RUTHENISCHE SPRACH- UND SCHRIFTFRAGE, с. 74–81, особливо с. 80 («Школи і дотація»).

довищі української еліти: список присутніх засвідчує, що від часу революції зросла верства світської української інтелігенції, особливо вчителів, тож тепер, порівняно з 1848 роком, вона становила вищий відсоток. Представники селянства або ж громад-засновниць участі в зборах не брали.⁹¹

Сюди варто додати гнітючий політичний клімат реакційних 1850-х років, у якому задихнулася не одна добра ініціатива. Організаційні проблеми паралізували «Матицю», зрештою, не з вини самого товариства: ставлячи все нові вимоги, урядова влада ускладнювала таким чином прийняття остаточних статутів товариства. Тому після 1850 року на 14 років заборонили скликати Загальні збори членів товариства; це давало можливість керуючим органам тривалий час діяти безконтрольно і робити власну політику. Гальмівну тактику влади виправдовували зокрема докорами керівним членам товариства, які нібито фаворизують русифікацію української літератури. І тільки в серпні 1861 року Михайлові Куземському, який був членом галицького парламентського представництва у Відні, вдалося в обхід крайової влади добитися прямого імператорського підтвердження статутів.⁹² Після цього знову затягнулося скликання членських зборів, аж поки врешті вони не відбулися 19–21 липня 1864 року. Перешкоджали виданню шкільних підручників: на розгляд цензури ще 1852 року надійшла граматика для нормальних шкіл, яку готував Головацький, але і на початку 1860-х років процедуру дозволу все ще не було закінчено. Підручник літератури цього ж автора, вже надрукований, несподівано розкритикували. Історія літератури в ньому спочатку задовольняла, коли йшлося про мову викладу, проте підручник віддали авторові на тематичне доопрацювання. Коли ж він поправив зміст, то розкритикували мову як «сильно зрусифіковану».⁹³

Наступною перешкодою для роботи «Матиці» було перевантаження керівництва найрізноманітнішими професійними і додатковими обов'язками. Вони були активними одночасно і в спорудженні українського *Народного Дому*, що, знову ж таки, відтягало сили й енергію від «Матиці». Правління, відповідно, зустрічалося тільки зрідка. Протягом двох років, від червня 1853 до травня 1855 року взагалі не було зборів проводу; після того знову минуло півтора року, поки скликали наступні збори. «Матиця» не мала закріпленого

91 Список учасників Загальних зборів «Матиці», липень 1864 р., ЦДІАЛ, ф. 148, оп. 1, спр. 12, арк. 5–8. Записано 111 учасників, із них 52 священники (враховуючи і висвячених на священників гімназійних катехитів та університетських професорів), 20 гімназійних учителів або професорів, 15 чиновників (з них двоє шкільні інспектори, решта – урядові юристи й фінансисти), п'ять осіб вільних професій (двоє журналістів, по одному акторові, комівояжерові й лікареві), три студенти, два дідиці й один страховий агент (щодо інших дані відсутні).

92 Звіт голови Михайла Куземського перед Загальними зборами від 19 липня 1864 р., ЦДІАЛ ф. 148, оп. 1, спр. 59, арк. 12–23.

93 Перше засідання комісії (протоколи переговорів про запровадження латиниці для української мови, травень-червень 1859 р.), у: RUTHENISCHE SPRACH- UND SCHRIFTFRAGE, с. III і далі, XXIV і наст.

за собою приміщення; основну роботу Куземський і Малиновський виконували у своїх робочих кабінетах, паралельно з церковним адмініструванням.⁹⁴ Фінанси «Матиці» скорочувалися і від будівництва Народного Дому, фундамент якого було закладено 1851 року в присутності імператора Франца Йосифа I. «Матиця» інвестувала частину свого капіталу в будівництво. Попри шляхетні пориви, використання коштів з непередбаченою метою спричиняло різку критику. Народний Дім був у ті роки, без сумніву, улюбленим проектом шанованих громадян; цьому проекту підпорядковувалися інші потреби, адже йшлося про репрезентаційну будівлю руху і майбутній громадський центр львівського українського життя.⁹⁵

Початок було зроблено виданням шести книжок; до 1865 року в планах «Галицько-рускої Матиці» стояло загалом 48 найменувань. Ядро видавничої програми творили читанки і релігійна література. Першими публікаціями «Матиці» були, поряд зі статутами товариства, «Букварь рускій» Антонія Добрянського, мовознавчі праці Головацького «Три вступительніи преподаванія о руской словесности», «Розправа о языцѣ южнорусскѣмъ и его нарѣчїяхъ» і «Грамматика руского языка» та ще молитовник «Молитвословець».⁹⁶ Пізніше до списку додалися читанки для народних шкіл і передруки українських авторів з-над Дніпра, наприклад, Гребінки, а ще (свідчення, що в полі зору була не тільки Галичина) портрети українських гетьманів, які видавала «Матиця».⁹⁷ Різниця між цифрами накладу і збуту перших двох років ілюструє початкові труднощі: з 10 тисяч виданих букварів продали тільки 3 500, з 10 тисяч граматик – 600, із 2 000 молитовників – 771.⁹⁸

Причина цього – не брак попиту. Попит був, і можна тільки припускати, скільки публікацій товариство могло б поширити серед народу, якщо б існу-

94 Чернетка виступу Куземського для засідання виділу 29 червня 1853 р., ЦДІАЛ ф. 148, оп. 1, спр. 15, арк. 15 і наст.; Іван Гушалевиц, проект звіту про видавничу діяльність «Матиці» за 1850–1863/64 рр., Львів 1864 р., ЦДІАЛ ф. 148, оп. 1, спр. 28, арк. 6–9.

95 Ще 1855 року у віденському *Вістнику* критикували безгосподарність товариства – що воно, мовляв, замість інвестувати в книжкову продукцію, надто багато грошей відкладає. Виділ захистив таку свою позицію, аргументуючи, що таким чином завжди маєть-ся достатньо резервних коштів, див. протокол засідання правління від 25 травня 1855 р., ЦДІАЛ ф. 148, оп. 1, спр. 15, арк. 44 і наст.; заклик правління «Матиці» «до наших краян», Львів, 26 лютого 1865 р., ЦДІАЛ ф. 148, оп. 1, спр. 20, арк. 25.

96 Выказъ доходѣвъ, у: ГОЛОВАЦЬКИЙ, Галицько-руська Матиця, с. XVII.

97 Список видавничої програми «Матиці» від 1864 року, представлений Дирекції поліції у Львові, 18 січня 1865 р., ЦДІАЛ ф. 148, оп. 1, спр. 20, арк. 27 і наст.; щоправда, до списку потрапили і статути та ілюстрована продукція (портрети Івана Наумовича, Володимира (Іполита) Терлецького, українських гетьманів Дорошенка і Хмельницького); заклик виділу «Матиці» «до наших краян», Львів, 26 лютого 1865 р., із переліком підсумкових досягнень, ЦДІАЛ ф. 148, оп. 1, спр. 20, арк. 24–25, подає 30 назв.

98 Про обсяги збуту за 1848–1850 роки див.: Выказъ доходѣвъ, частина III (Печатаніе и продажъ книжокъ), у: ГОЛОВАЦЬКИЙ, Галицько-руська Матиця, с. XVII і наст. Щодо цін: букварі й «преподаванія» коштували по 10 крейцерів, граматика 12 крейцерів, молитовник 4 крейцери, статути 3 крейцери.

вали політична воля і відповідні кошти. Ще 1850 року виділ вирішив достукатися до уряду, котрий мав надати товариству гроші для видання підручників, через консисторію. Проте фінансову допомогу було надано аж 1868 року.⁹⁹ Школи і парафії штурмували «Матицю» замовленнями підручників і молитовників, насамперед читанок і букварів, незамінних для читання і письма у початкових класах. Дуже великий попит був на релігійну літературу, скажімо, на молитовники й біблійні історії, які використовували на заняттях. А от «учена» література, яка стояла вище від цих елементарних потреб, як, наприклад, «Граматики» Головацького, надовго залежувалася на полицях книгарень.¹⁰⁰ Через недорозвинену інфраструктуру збуту «Матиця» не давала собі ради з таким попитом. Переважно агентами з розповсюдження були місцеві парахи, вони замовляли й оплачували книжки; від 1850 року на рівні деканатів створювали підручкові комісії, які мали би перебрати такі завдання на себе. Проблеми виникали при пересиланні, у фінансових звітах та наданій до Львова інформації про реалізовані книжки – без належної статистики важко було ефективно видавати нові накладки. Участь консисторії в опрацюванні книжкових замовлень (адже спочатку парахи нерідко зверталися саме до неї) тільки ускладнювала постачання. Часто на оплату вже доставлених книжок доводилося довго чекати.¹⁰¹

99 Протокол засідання правління, 6 червня 1850 р., ЦДІАЛ ф. 148, оп. 1, спр. 15, арк. 10 і наст.; шкільний інспектор Амврозій Яновський до «Матиці», 23 травня 1868 р. про фонд поліграфічних коштів «ц.-к. комісії реалізації необхідних для середніх шкіл руських підручників», що існувала від 1862 року. Цю комісію, до якої входили вчителі й духовенство, було невдовзі після реорганізації шкільництва 1867 року (тепер за системою шкіл наглядала Краєва шкільна рада і світські окружні шкільні ради, а не консисторії, як це було раніше) перейменовано на «Комісію з ревізії руських підручників». Завданням комісії було модернізувати українські шкільні підручники. У зв'язку з цим під приціл потрапили всі давніше видані «Матицею» підручники, їх оцінювали весь наступний час. І вже 1868 року з посади гімназійного інспектора було звільнено русофіла Яновського, див.: *Слово*, № 15/1866, № 90/1869; некролог Яновського у: *Слово*, № 20/1884. Першим підручником «Матиці», підтриманим дотацією на друк, була «Руська читанка для висшої гімназії» Олексія Торонського, збірник текстів наддніпрянських і галицьких авторів, див.: ЦДІАЛ ф. 148, оп. 1, спр. 33, арк. 5–7.

100 Загальні збори «Матиці» 1864 року, протокол обговорень у мовно-історичній секції, ЦДІАЛ, ф. 148, оп. 1, спр. 21, арк. 14: Граматика Головацького лежить «на складі»; список нереалізованих книжок, що склав декан Білинський, Тернопіль, 29 червня 1856 р.: «учену» літературу, насамперед цю граматику, зі складу не брали, зате брали багато потрібних для шкільних занять читанок і молитовників, там само, спр. 42, арк. 11–13.

101 Кореспонденція різних деканатів та шкільних інспекторів (а ними аж до впровадження посади шкільних радників у 1867 році були переважно священники-декани) з «Матицею», жовтень 1850 р. – травень 1853 р., ЦДІАЛ ф. 148, оп. 1, спр. 13, арк. 21–27. Зі списків замовлень видно, що найбільший попит мали читанки й букварі, за ними йшли молитовники і коментарі до Біблії; листування і замовлення між «Матицею», консисторією та деканом Михайлом Фортуною, шкільним інспектором в окрузі Сколе, листопад 1851 р. – жовтень 1855 р., ф. 148, оп. 1, спр. 37, арк. 1–35. І тут списки очолюють букварі, далі йдуть різноманітні молитовники. Послання Куземського до деканатів для дотримання справедливості у справах оплати книжок, Львів, 30 березня 1868 р., ф. 148, оп. 1, спр. 20, арк. 35.

Децо професійнішим і численнішим був збут через регулярну торгівлю. Якщо деканати замовляли, як правило, невеликі партії – щонайбільше 100 книжок, то до книгарень забирали більше. Йоганн Розенгайм, власник книгарень у Самборі й Тернополі, замовляв декілька сотень книжок (протягом 1850–1854 років приблизно раз на місяць), переважно то були букварі й читанки; найбільшим зафіксованим замовленням було 600 букварів і 400 читанок. Розенгайм постачав цілі округи краю, проте вимагав відсотки за кількість, тоді як священники продавали книжки без вигоди для себе. Він теж підтверджував, що ледво встигає задовольняти високий попит, спричинений заснуванням багатьох народних шкіл.¹⁰² Подібним є повідомлення книгаря Неранці з Бережан, який одночасно звертав увагу на значні недоліки в постачанні книжок:

Я вже ... неодноразово писав про руські абетки, букварі, проте візники щоразу приїздять без них, вимовляючись тим, що не застали Мосьпана вдома. Попит був такий великий, що я напевно зміг би реалізувати 200 примірників, бо питають за книжками щодня, а моя обіцянка залишається марною – без букварів, таж пізніше ніхто і інших книжок вже не захоче. Ваша Милість самі зрозуміють, що я тут багато заробітку не маю, а що моїм прагненням є ширити цю мову, а не робити собі на ній маєтки, тому Вони вибачать мені мою наполегливість.¹⁰³

Неранці наполягав на тому, щоб «Матиця» організувала при друкарні Ставропігійського Інституту постійно доступний склад, щоб не залежати від приватних контактів. Виглядає, що товариство задовольнило цю вимогу, тому що ділові контакти з Неранці були довготривалими і більше скарг не надходило. Критика недоладної системи збуту пролунала і 14 листопада 1856 року на зборах проводу «Матиці». Року 1861 критика повторилася, таку ж критику читаємо й у відозві до Загальних зборів 1862 року, які того року через організаційні недопрацювання не відбулися. Вину за такий стан справ доволі охоче перекладали на «несприятливі обставини» або на «долю», неприхильну до українців. Загальні збори у липні 1864 року настійно висловлювалися за необхідність нового початку, було вирішено реформувати бухгалтерію, підвищити основний капітал і здешевити на половину багато які книжки.¹⁰⁴

102 Листування і фінансові звіти «Матиці» з власником книгарень Йоганном Розенгаймом, грудень 1850 р. – січень 1854 р., ЦДІАЛ, ф. 148, оп. 1, спр. 34, арк. 1–38; листи священників з висловленою готовністю збувати книжки без відсотків (відповіді на заклик консисторії від 28 червня 1850 р.), ф. 148, оп. 1, спр. 36.

103 Листування і фінансові звіти «Матиці» з книгарем Неранці, Бережани, 1851–1855 рр., ЦДІАЛ, ф. 148, оп. 1, спр. 35; лист Неранці, Львів, 12 лютого 1851 р., ф. 148, оп. 1, спр. 35, арк. 11.

104 Критика системи збуту: ЦДІАЛ ф. 148, оп. 1, спр. 18, арк. 8 (підбиття підсумків Гушалевицем на Загальних зборах 1864 року); протокол засідання правління, б/д, жовтень 1861 р., ф. 148, оп. 1, спр. 17, арк. 1; звернення правління «Матиці» до Загальних зборів, Львів, 24 травня 1862 р., ф. 148, оп. 1, спр. 18, арк. 3; протокол Загальних зборів 19–21 липня 1864 р., ф. 148, оп. 1, спр. 20, арк. 6.

Мовно-правописно «Матиця» дотримувалася напрямних, що задав Собор руських учених: на загальних зборах в липні 1864 року, після бурхливих дебатів між «фонетистами» і «етимологами», зійшлися на тому, що надалі дотримуватися треба етимологічного правопису, тільки при потребі змінювати його «відповідно до духу народної мови» – в чому саме мали полягати зміни, було особистим рішенням кожного зокрема, що, знову ж таки, відразу зауважили критики. Перші випадки «українофілів»¹⁰⁵, які остаточно хотіли граматично унормувати українську літературну мову, засуджували церковнослов'янські та великоросійські «домішки» і надавали перевагу фонетичному правопису, відбили на дискусіях пленарного засідання і в секціях. Визначальна роль у цьому належала Якову Головацькому: він спробував припинити дискусію, зазначивши, що мовне питання врегульоване в статутах і що право ухвалювати остаточне рішення зберігає за собою виділ. Так і трапилося: консерватори в новому виділі, у якому тепер було менше духовенства, а більше фахівців (переважно гімназійні вчителі або інспектори шкіл) витлумачили компроміс на свій спосіб.¹⁰⁶ У 1860-х роках «Матиця» залишалася прихистком ретроградів. Про це свідчить і випадок члена правління Кульчицького проти надто сучасної «гражданки», і анонімна петиція

105 А це, зокрема, суддя Юліан Лаврівський, гімназійний учитель Юліан Романчук, крилошанин Григорій Гинилевич, священник і вчитель Олексій Торонський, гімназійний професор Михайло Осадца і краєвий адвокат Олександр Іскрицький. Правда, Іскрицький незабаром перейшов у табір русофілів.

106 Петиції до Загальних зборів «Матиці» судді Юліана Лаврівського і гімназійного вчителя Омеляна Городського на врегулювання правопису і запровадження «єдиної» з наддніпрянськими українцями мови для народної літератури, 21 липня 1864 р., див.: ЦДІАЛ ф. 148, спр. 19, арк. 1 і наст. (Лаврівський), 6 і наст. (Городський), петиція Олександра Іскрицького про єдиний правопис, там само, спр. 21, арк. 16зв.; протокол Загальних зборів від 19 до 21 липня 1864 р., пленарне засідання: ф. 148, оп. 1, спр. 20, арк. 6; там само, спр. 21, арк. 6–7; секція «мова та історія»: там само, арк. 10–13. Судовий радник Василь Ковальський виступив за етимологічний правопис, зазначаючи, що коли «Матиця» прийме таке рішення, то до нього прислухаються всі письменники. Олександр Іскрицький сказав на це, що не існує єдиної лінії в самій «Матиці», див.: там само, арк. 10зв., 11зв. «Що ми маємо триматися нескаламученої народної мови», – за цим обстоювали Гинилевич, Торонський, Осадца та Іскрицький, там само, арк. 12. Отець Іванчуковський подбав про компромісну формулу: «Етимологія, але з урахуванням духу народної мови», там само, арк. 12зв.; список членів проводу: Михайло Куземський (голова), Яків Головацький (заступник), Йосиф Кульчицький (клірик, касир), Антін Писулинський (фінансовий урядник, касовий контролер), Климентій Мерунович (гімназійний професор), Филип Дячан (гімназійний учитель, обоє – секретарі). «Простими» членами були гімназійний інспектор Амврозій Яновський, інспектор народних шкіл Яків Кульчицький, ректор духовної семінарії Іван Ільницький, Михайло Малиновський, гімназійні вчителі Михайло Полянський, Омелян Огоновський та Ісидор Шараневич, гімназійний професор Михайло Осадца. Замісниками членів проводу були купець Михайло Димет, суддя Юліан Лаврівський, священник, письменник і депутат сейму Іван Гушалевич та журналіст Богдан Дідицький. Фонетичний правопис обстоювали Осадца, Огоновський і Лаврівський, див. протокол пленарного засідання, ф. 148, оп. 1, спр. 20, арк. 3–6.

когось із членів до виділу від жовтня 1864 року, у якій вимагалось закликати до дисципліни зорієнтовану народномовно і фонетично театральну трупу «Руська Бесіда»: як же, та ж усі культурні заходи галицьких українців мають підпорядковуватися приписам «Матиці»! І консерваторам справді вдалося витіснити на якийсь час фонетику з театральних текстів. Навіть назва «Матиця» як «неруська» потрапила під обстріл критики.¹⁰⁷ Заклик товариства до галицьких українців 1865 року, оригінальний рукопис якого зберігся в документації, було, перш ніж він потрапив у друк, старанно відкориговано в «російському» дусі.¹⁰⁸ З іншого боку, «Матиця» за певних обставин виступала як видавець творів, інспірованих однозначно українським національним духом, не виключено, що й під тиском влади. Пропозиція Юліяна Романчука, щоб «Матиця» почала видавати не обмежену кордоном «Бібліотеку руських писателів» з творами галицьких та наддніпрянських авторів, отримала схвалення 1864 року на Загальних зборах.¹⁰⁹ У такому дусі 1868 року було, зрештою, видано читанку для вищої гімназії Олексія Торонського. У ній містилися об'ємні текстові збірки українських авторів з Росії та Австрії, серед них І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Максимовича, М. Костомарова, Т. Шевченка, П. Куліша, Марка Вовчка, авторів галицького гуртка «Руської Трійці» та Богдана Дідицького.¹¹⁰

Брак відповідних підручників, спричинений адміністративними перепонами і організаційними проблемами, а також схильність консервативних учителів і шкільних наглядців до церковнослов'янізмів та етимологічного

-
- 107 Випад настоятеля храму Кульчицького на засіданні проводу, б/д, жовтень 1861 р., проти використання гражданки в релігійних текстах, ЦДІАЛ ф. 148, оп. 1, спр. 17, арк. 12; петиція проти русинського театру до правління від 1 жовтня 1864 р., ф. 148, оп. 1, спр. 19, арк. 3. Функціонер «Матиці» Климентій Мерунович на якийсь час перейняв 1864 року керівництво театром «Бесіда» і подбав про вірність орфографічній лінії, див.: СВИСТУНЬ, Прикарпатская Русь, т. II, с. 180 і далі; петиція проти західно- і південнослов'янського називання «Матиця», протокол підготовчих засідань до Загальних зборів, 30 жовтня 1861 р., ф. 148, оп. 1, спр. 17, арк. 5; рішення про збереження назви, яка вже «прижилася» 28 грудня 1861 р., там само, арк. 8. «Руська Бесіда» було розважальне товариство і літературний гурток зі своїми приміщеннями в Народному Домі, тут збиралися перші «українофіли».
- 108 Заклик проводу «Матиці» «до краян», оригінальний рукопис з коректурами, лютий 1865 р., ЦДІАЛ ф. 148, оп. 1, спр. 20, арк. 24–26. До прикладу, «русський» замінили на «русский», «нешасна» на «несчастна», «кидає» на «кидает», «польську» на «польскую», «місце» на «место», «що» на «что», «як» на «когда», «під-» на «под-». Щоправда, й сам коректор був не надто сильний у російській мові, так що переочив у тексті чимало українізмів.
- 109 Петиція Романчука, ЦДІАЛ ф. 148, оп. 1, спр. 19, арк. 12; рецепція петиції (тобто представлення на пленарному засіданні), засідання літературно-мистецької секції, 21 липня 1864 р., ф. 148, оп. 1, спр. 19, арк. 6.
- 110 Відповідальною за добір текстів була не «Матиця», а русинська підручкова комісія, див. лист Амврозія Яновського до Краєвої шкільної ради, Львів, 31 березня 1868 р., ЦДІАЛ ф. 148, оп. 1, спр. 33, арк. 5–7.

правопису мали безпосередній вплив на шкільні заняття. Олександр Барвінський, який інспектував у 1850-х роках гімназію в Тернополі, пізніше у спогадах описав неймовірні труднощі, з якими доводилося зіштовхуватися учням на уроках руської мови з їх церковнослов'янсько забарвленим викладом. Ще більше труднощів мусили долати учні, для яких рідною була польська, німецька чи їдиш, адже заняття руською було для них, відповідно до тодішнього шкільного розпорядження, обов'язковим. Климентій Мерунович, також член «Матиці», якого як вчителя німецької учні любили, на заняттях руської мови придушував у зародку будь-які потенційні симпатії до цього предмета. І тільки молодий учитель Яків Гудик ознайомив учнів з україномовною літературою з Росії – до прикладу, він читав з ними «Енеїду» Котляревського. Шевченка учні читали приватно. Український краєвий інспектор шкіл Амврозій Яновський, теж строгий прихильник етимологічної лінії, подбав про покарання для Гудика і переведення його до Бережан, коли під час одного з інспектувань помітив, що вчитель задає учням писати мовні вправи кулішівкою, українським фонетичним правописом, який запровадив Пантелеймон Куліш. Поміркованим, серединним шляхом рухався вчитель історії і активний меценат Теодор Білоус, «справжній народний приятель, хоч і без чітко окресленої свідомості». Для нього все, що стояло «гражданкою» або кирилицею, було «руське». Його активна позиція 1867 року стала причиною штрафного переведення до Західної Галичини, де він аж до пенсії працював директором гімназії. На заощаджені гроші Т. Білоус підтримав чимало русофільських проєктів у Коломиї, яку вибрав собі на старість для проживання. Окрім того, він фінансував друкарню, що заснував там 1864 року його брат Михайло Білоус, яка незабаром стала видавничим центром русофільської літератури.¹¹¹

*Постановка мети «культурна нація» I:
русофільські історики та їхні дослідження*

Вагомим аргументом українців проти польських домагань на Східну Галичину завжди була вказівка на вік східнослов'янських поселень у краї. І коли в 1830-ті – 1840-ві роки інтелектуали, запалені народним духом, в експедиціях збирали етнографічний матеріал і готували мовні дослідження про різницю між українською і польською мовами, то польським домаганням було про-

111 Підручниками були: для нижчих класів «Руска читанка для нижчої гимназії» Василя Ковальського, Відень 1852 р., для вищих класів «Хрестоматія церковно-словенская и древноруская» Якова Головацького, Відень 1854 р., і його ж «Грамматика русского языка», Львів 1849 р. У школі читали й тексти «Русалки Дністрової» і «Слова о полку Ігоревім», щоправда, без роз'яснень для учнів. Див.: ОЛЕКСАНДЕР БАРВІНСЬКИЙ, Споми́ни з мого життя, у 2-х т. (Львів 1912), т. I, с. 31–35.

тиставлено українське претендування на «право першородства» українців у Східній Галичині. Ця спадщина перейшла до народівців 1860–1870-х років, які ідеалізували народну мову і народну культуру, орієнтуючись у своїх історичних поглядах на низи. Проте, щоб зміцнити політичну вимогу про рівні права, самої лише вказівки на автохтонність було замало. Українські консервативні інтелектуали зауважили недолік, який супроводжував виняткову зосередженість доказів на етнічному чинникові. Вони взялися шукати інших традицій, які змогли б укріпити українські вимоги і підняти українців до рівня «культурної нації».

Ті українці, які розмірковували про такий шлях умовиводів, становили частину нечисленною освіченої еліти свого народу, були мешканцями території, істотно позначеної впливом польської шляхетської культури, і були, в підсумку, підданими династійної держави, у якій політичний клас складався переважно з аристократів. Як консерватори вони були скептично налаштовані до будь-яких змін у такому порядку речей. Тож не дивно, що основною перешкодою на шляху національного унезалежнення українців вони вважали відсутність традиційних еліт. Польський крилатий вислів про «попа і хлопа» ранив їх – адже не може бути культурної нації, яка складатиметься лише із священників і селян, якщо вона не хоче бути «мертвою і похованою». Окрім того, культурна нація мала засвідчувати історію, яка сягала би в таку «сиву давнину», що вже навіть народні перекази не могли б її усю вмістити. Отож, якщо тепер на службу пошукам ідентичності мали прийти історичні дослідження, то в центрі зацікавлень опинилися історичні еліти.

Ці історичні еліти – середньовічні князі, бояри, єпископи та інші, а теж самодостатнє православне міщанство раннього нового часу – були орієнтирами, на які спрямовували увагу консервативні та русофільські галицькі історики, щоб знайти доказ того, що українці не є просто «етнографічною масою» і «народом без історії», а нацією з диференційованою колись соціальною структурою і з державотворчими та інституційними традиціями, від яких українців було відчужено тільки через примхливі повороти історії. Вже у першому випуску «Зорі Галицької» отець Антоній Петрушевич (1821–1913), який здобував перший науковий досвід як співробітник Дениса Зубрицького, опублікував вірша, у якому виразно помітно таку орієнтацію:

Новы князи съ городами / Но ще русски / Живуть люде / Селянами. / [...] Так то колись перед вѣки / Славны жили / Князи русски / Тай владики.¹¹²

112 Цит. за: Антоній Петрушевич, у: *Календарь ОМК на 1888 годъ* (Львовъ 1887), с. 56–67.

У пошуках власних державних традицій галичани вимушені були глибоко зазирати в історію: «козацька революція» і спроба створити українську державу за гетьмана Богдана Хмельницького в XVII столітті галичан надто не зачепили. Зате вони ревно взялися вивчати середньовічну історію Галичини і досліджувати найрізноманітніші письмові та матеріальні джерела: грамоти в архівах аристократів, єпископів, монастирів і міст, ранні зразки українського друкарського мистецтва, церкви, сакральні будівлі, знахідки з археологічних розкопок. Епоху належності до Київської Русі та історію Галицько-Волинського князівства ідеалізували як «княжу добу», що імплікувало розширення звичних рамок: середньовічна Галичина перед польським завоюванням була успішним, східнослов'янським православним «державним тілом», поєднаним політично, династійно, церковно і культурно з територіями, які в XIX столітті гамузом іменували «Росією». Та при вивченні «княжої доби» з'явилася проблема, що оригінальних документів практично не збереглося; тож українські дослідники зосередилися на пошуку переписаних у наступні століття, у «польську добу», місць з відповідних джерел – і так дійшли до раннього нового часу. Тут основним зацікавленням було дослідження українських емансипаторних спроб проти польського панування. Через це в поле зору дослідників потрапили українські містяни, церковні братства та їх шкільництво, а також східнослов'янські друкарні у Польсько-Литовській державі.

Дослідники любили наголошувати, що високорозвинена східнослов'янська культура старша за польську. Михайло Малиновський вбачав у Русі середньовічну культурну націю, яка раніше за поляків мала визначні писемні пам'ятки «своєю» мовою. Прикладом йому слугувало «Слово о полку Ігоревім» і хроніки південно-західної Русі й Галичини, після чого йшла вказівка на східнослов'янські друкарні раннього нового часу і шкільництво церковних братств Галичини.¹¹³ Те саме робив і Яків Головацький, який публікував статті про ранні літературні пам'ятки південно-західної Русі або ж видавав їх в оригіналі зі своїми коментарями. Галицькі русофіли, які займалися іс-

113 МАЛИНОВСЬКИЙ, *Bemerkungen*, у: RUTHENISCHE SPRACH- UND SCHRIFTFRAGE, с. 64–73. Михайло Малиновський публікував статті до історії Церкви в численних періодичних виданнях, наприклад, *Рускій Сіонъ*, *Душпаствърь*, *Oesterreichische Zeitschrift für Geschichts- und Staatskunde*, *Würzburger Philothea*. Він видав повне зібрання церковних і державних актів про греко-католицький обряд русинів у Галичині (KIRCHEN- UND STAATSSATZUNGEN BEZÜGLICH DES GRIECHISCH-KATHOLISCHEN RITUS DER RUTHENEN IN GALIZIEN) (Львів 1861) і «*Annales Ecclesiae Ruthenae*» МИХАЙЛА ГАРАСЕВИЧА (Львів 1863); наступними важливими творами є: *О униі коścioła gr.-kat. Ruskiego* (Lwów 1862); Историческое обозрение митрополии русской Галицкой, у: *Зоря* (Львовъ 1860); Историческая вѣдомость о митрополии русской въ Галичинѣ (Львовъ 1875).

торичними дослідженнями, до кінця ХІХ ст. випрацювали показний джерельний і літературний корпус, який частково стає в нагоді ще й сучасним дослідникам і який Михайло Грушевський критично оцінив у своїй «Історії України-Руси». ¹¹⁴ Про Дениса Зубрицького як піонера галицької історіографії тут уже згадувалося. ¹¹⁵ Невтомним видавцем джерел був Антоній Петрушевич, який загалом видав майже двісті монографій і статей до історії Галичини; окрім цього, він був піонером археології і музейництва краю. Багато з його робіт можна було б охарактеризувати як «каменоломню», та Грушевський критикував брак систематики в Петрушевича. ¹¹⁶ Подібний висновок робив Іван Франко, коли засвідчував «неймовірну ерудованість і нерідко також критичний змісл», та одночасно зауважував «повну відсутність наукової систематичності і логічної побудови». ¹¹⁷ Спільно із визначним істориком краю Ісидором Шараневичем (1829–1901), Петрушевич колекціонував *Музей галицко-руських древностей*, експонати якого помножаться згодом в Українському Національному музеї, який 1905 року заснував митрополит

114 Див.: МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ, *Історія України-Руси*, в 11-ти т., 12 кн. (Львів 1905 і наст., передрук Київ 1991 і наст.), бібліографічні зауваги до середньовічної історії Галичини, т. II, с. 569–573; т. III, с. 520 і наст.; т. V, с. 653–660; т. VI, с. 631. Подібну критику й визнання подибуємо і в історика української «державної школи»: ДМИТРО І. ДОРОШЕНКО, *Огляд української історіографії*. Державна школа: Історія. Політологія. Право (Прага 1923, передрук Київ 1996), с. 180 і далі.

115 ГРУШЕВСЬКИЙ, *Історія України-Руси*, тут прихильно згадано загалом 10 більших публікацій Зубрицького про галицьку історію, таких як: DIONIZY ZUBRYCKI, *Kronika miasta Lwowa* (Lwów 1884), та численні праці до історії галицьких церков і львівських церковних братств. Праці Зубрицького, незважаючи на їхню політичну тенденційність, усе ще є корисними як джерельні масиви. Про працю ДЕНИСЪ ЗУБРИЦКІЙ, *Історія древняго Галицко-Русского княжества*, у 3-х т. (Львовъ 1852–1855), Грушевський висловився так: «Повністю опирається на карамзінську історіографію, проте старанно і в визначній мірі критично написано».

116 ГРУШЕВСЬКИЙ, *Історія України-Руси*, тут він цитує загалом 15 праць Петрушевича (опублікованих від кінця 1840-х аж до 1890-х років) до історії Церкви, ордену Василіян, книгодрукування, середньовічних міст. Вердикт Грушевського: «Хаотично ... але серед нагромадженого матеріалу de omnibus rebus et quibusdam aliis містяться і цікаві інформації». Чимало статей і джерелознавчих видань Петрушевича з'явилися друком у періодиці, наприклад у *Галицкій Историческій Сборникъ*, 1854 і наст. роки, *Науковий Сборникъ Галицко-Русской Матицы*, 1867–1868, і у *Временникъ Ставропигійского Института*, 1869–1883; поза тим у *Вѣстникъ Народного Дома* і *Слово*. Як і Денис Зубрицький та Яків Головацький, Антоній Петрушевич був членом багатьох російських наукових товариств, таких як Археологічне товариство в Москві, київське *Историческое Общество имени Нестора лѣтописца* та Одеського товариства історії та старожитностей.

117 ІВАН ФРАНКО, *Стара Русь*, у: *Літературно-Науковий Вістник* (Львів 1901), цит. за: ДОРОШЕНКО, *Огляд*, с. 181.

Андрей Шептицький.¹¹⁸ Першим музейним хранителем Національного музею був знову ж таки русофіл (молодшого покоління) Іларіон Свенціцький (1876–1956), який інтегрувався після Першої світової війни в українську національну науку і перебував на посаді хранителя музею до 1945 року.¹¹⁹

Яків Головацький теж мав визначні здобутки на ниві освоєння джерел. Уже на початку 1830-х років він разом з Іваном Вагилевичем ґрунтовно опрацював архів василіянського монастиря у Крехові, що неподалік Львова, і бібліотеку графа Тарновського у Західній Галичині, розшукуючи українські документи. Незабаром до знайденого додалися нові документи, переважно з архівів інших василіянських монастирів і Львівського Ставропігійського Інституту. Завдяки згаданим уже науковим контактам з Росією і з Павлом Йосефом Шафариком, існувала можливість публікації джерельних знахідок. У 1850–1860-ті роки Головацький публікував результати своїх досліджень у часописах «Матиці» і Ставропігійського Інституту. Року 1867, після еміграції до Росії, він почав керувати Віленською археографічною комісією. У наступні двадцять років комісія під проводом Головацького публікувала щорічно

118 Про галицько-українську музейну історію і про роль Шараневича в галицьких історичних дослідженнях див. некролог авторства Грушевського, Ісидор Шараневич, у: *Діло*, № 262/1901; Львівський Державний Музей Українського Мистецтва, у: *Енцикл. Українозн.*, т. IV, с. 1419; Ісидоръ Шараневичъ, у: *Галичанинъ*, № 262/1901. Серед іншого Шараневич був організатором ювілейної виставки галицьких старожитностей до 300-річчя Ставропігійського Інституту, після перегляду якої крон-принц Рудольф не стримався від зауваги, що українці є «давнім культурним народом». Це висловлювання *Галичанинъ*, № 262/1901, цитував в оригіналі («...що Галицка Русь єсть ein altes Kulturvolk») – ще одна вказівка на мотивацію русофілів до заняття галицькою історією. Грушевський цінував різні праці Шараневича, як вартісну базу до українських середньовічних студій, насамперед цінував історію міст і сіл Шараневича. Загалом він називає 29 праць Шараневича, на особливому місці IZYDOR SZARANIEWICZ, *Trzy opisy historyczne staroksiążęcego grodu Halicza w roku 1860, 1880 i 1882 skreślone* (Lwów 1883); ИСИДОРЪ ШАРАНЕВИЧЪ, Указанія въ писанныхъ источникахъ а особливо въ документахъ до археологическихъ изслѣдованій (Львовъ 1886); Історія Галичско-Владимирской Руси (Львовъ 1863); Изслѣдование на полѣ отечественной географіи и історіи (Львовъ 1869). Всупереч високій оцінці Грушевського, українські націоналісти різко нападали на цього історика (він, мовляв, відповідає в Ставропігійському Інституті за «татарщину»). Року 1886 дійшло до протестів через видання російською мовою ювілейного збірника Ставропігії ЮБИЛЕЙНОЕ ИЗДАНИЕ ВЪ ПАМЯТЬ 300-ЛЕТНЯГО ОСНОВАНІЯ ЛЬВОВСКОГО СТАВРОПИГІЙСКОГО БРАТСТВА, вид. Ісидор Шараневич та ін. (Львовъ 1887), див.: *Діло*, № 28/1901.

119 Після Першої світової війни русофіл Іларіон Свенціцький без проблем перейшов в українське наукове середовище. Ділянки його досліджень нагадували дослідження російських попередників (книгодрукування, церковні братства). ГРУШЕВСЬКИЙ, Історія України-Руси, т. V, с. 637, наводить окремі дослідницькі здобутки русофілів у питанні галицької української історії та історії культури, називаючи Антонія Добрянського, Ю. А. Яворського, Ф. Лабенського, О. А. Мончаловського, Венедикта Площанського (якого, як Головацького, після еміграції взяли працювати до Віленської археографічної комісії, і який був видавцем актів Холмщини).

джерельні зібрання судових та магістратських актів (головно XVI–XVII століть) Віленської, Мінської, Гродненської, Смоленської і Могильовської губерній. Ці джерела мають істотне значення для польської, литовської, білоруської та української історіографії, особливо ж – для економічної та соціальної історії ранньомодерного часу. Дослідження джерел українських селянських та козацьких повстань XVIII століття засвідчує, що Головацький цікавився не тільки історією еліт. Зрештою, саме в цьому пункті чітко простежується антипольський мотив його наукових зацікавлень. Навіть живучи в Росії, Головацький намагався впливати на галицьке наукове життя, тепер уже безуспішно: так ніколи й не було здійснено плану, який він представив на розсуд Перших археографічних зборів у Москві 1871 року, метою якого було отримати російську кадрову і фінансову допомогу для реставрації і видання галицьких джерел.¹²⁰

Наукові дослідження призначалися для елітарного кола фахівців; «народ» у такого штибу публікаціях завжди виступав у ролі етнографічного матеріалу. Народна культура як джерельна база була доволі поширеною. До завдань, які мали загальний відгук серед членів «Матиці» – як і в часи «Руської Трійці» – належало, зокрема, збирати народні пісні й перекази, які піддавали поширеним критичним методам дослідження. Отже, і в цьому контексті виринав мотив «наздоганяння» культурних націй: як і раніше, належало зізнатися до своєї спадщини й охопити її професійно, щоб зміцнити історичну свідомість. Збирачі джерельної бази повинні були випитувати у своїх «респондентів» докладну інформацію: Чи існували інші версії тексту? Хто зазвичай співав ці пісні і з якої нагоди? Коли і звідки відповідна пісня чи казка потрапила до села? Дослідники замислювалися і над «чистотою» народної культури: таким чином збирачі матеріалу завжди мали нотувати, коли саме в тексти «прокралися» «покручі» та чужомовні слова. Як це не парадоксально, але саме тут, попри всі запевнення в історичності власної культури, виринало припущення, що народна культура однаковою мірою позаісторична сфера первинності й неспотвореності, яку належить оберігати від втручання сучасності або, принаймні, записати для нащадків.¹²¹

120 Про видавничу діяльність Головацького див.: ЗІНОВІЙ МАТИСЯКЕВИЧ, Український археограф Я. Ф. Головацький (Київ 1993), с. 6–17; про ранні часи див. зокрема: Я. Ф. ГОЛОВАЦЬКИЙ, Воспоминаніе о Маркіянѣ Шашкевичѣ и Иванѣ Вагилевичѣ, у: *Литературный Сборникъ* (Львовъ 1885). Першою науковою публікацією Головацького була: ЯРОСЛАВ ГОЛОВАЦКІЙ, Коротка вѣдомость о рукописях Славянских и Руских находящих ся в книжници Монастиря Св. Василия Вел. у Львовѣ, у: РУСАЛКА ДНѢСТРОВАЯ (Буда 1837). Наступними його публікаціями – джерельними виданнями і дослідженнями до літературознавства та історії Галичини, Волині й Поділля – відповідно до переліку Матисякевича і Грушевського, було 18 важливих назв.

121 Петиція Платона Костецького (літературно-мистецька секція на Загальних зборах 20 липня 1864 р.), ЦДІАЛ ф. 148, оп. 1, спр. 19, арк. 6, 8–9.

Оскільки історіографію, а насамперед історію церкви як «конститууючу складову вітчизняної історії»¹²² консервативні патріоти розглядали як першорядну науку, історичні дослідження мали добрі шанси на публікацію у виданнях «Матиці». Так у 1854 році з'явився часопис *Галицькій Историческій Сборникъ*, заснований з ініціативи Антонія Петрушевича за підтримки Якова Головацького, що проіснував до 1856 року. У листопаді 1853 року Петрушевич шукав можливості для публікації своїх досліджень про історію галицьких і львівських українських церков; звідси зародилася ідея налагодити регулярні публікації наукових праць про історію Галичини. Уже на початку 1854 року було ухвалене рішення видати *Сборникъ* накладом 500 примірників – проект дуже сміливий, особливо якщо взяти до уваги вислів Дениса Зубрицького приблизно з того самого часу, згідно з яким історичні праці про Галичину знайдуть у краї 150 – щонайбільше 200 передплатників.¹²³ Зважували в середовищі виділу «Матиці» й питання доцільності видання або фінансової підтримки церковно-історичних монографій, зрештою вони часто так і не з'являлися через брак коштів.¹²⁴

На самому початку до каталогу підтримуваних «Матицею» видань належала й «популярна» історія, але за якийсь час її було цілком занедбано. Ще 1850 року Петрушевич запропонував «Матиці» видати шкільний підручник з історії «Історія нашего отечества». Цього плану він так і не зреалізував, натомість писав невеликі за обсягом статті до свого постійного форуму – в *Сборникъ*. Вони були спрямовані до фахового читача, а не до широкого загалу чи школярів. Надзвичайно прогресивно звучало одне із завдань «Матиці», яке також ніколи не було реалізоване: підтримка місцевих історичних хронік парохами, які мали б фіксувати у сільських хроніках місцеві події минулого або безпосередньо актуальні події.¹²⁵ На членських зборах 1864 року знову було порушене питання проекту «популярно» написаної історії, яку можна було б використовувати і як підручник у школі. Суддя Василь Ковальський наголошував на окресленні «популярний» і ставив вимогу народної книги з історії, насамперед з тієї причини, що базові історичні знання становлять, на його думку, передумову розвиненої національної свідомості населення:

122 На таке формулювання натрапляємо в додатку до рішень мовно-історичної секції на Загальних зборах членів «Матиці» в липні 1864 р., ЦДІАЛ ф. 148, оп. 1, спр. 21, арк. 13зв.

123 Головацький до «Матиці», Львів, 17 листопада 1853 р.; протокол зборів виділу «Матиці» від 15 січня і 28 лютого 1854 р., ЦДІАЛ ф. 148, оп. 1, спр. 13, арк. 28–32; Зубрицький до Погодіна, Львів, 20 лютого 1854 р., у: ПИСЬМА КЪ ПОГОДИНУ, т. III, с. 590.

124 Після тривалих нарад Малиновський видав нарешті 1863 року ГАРАСЕВИЧ, *Annales Ecclesiae Ruthenae*, і другу редакцію DIE KIRCHEN- UND STAATSSATZUNGEN. А ІСТОРИЮ ЦЕРКВИ класифікували як підручник для гімназії, див. протоколи засідань правління 27 червня 1862 р., 19 серпня 1862 р., ЦДІАЛ ф. 148, оп. 1, спр. 15, арк. 20–24.

125 Звіт Гушалевича, ЦДІАЛ ф. 148, оп. 1, спр. 28, арк. 4–5зв.

народ має «дізнатися, звідки взялися великі бої за нас, і які великі милості завдячуємо ми австрійському скіпетру». Тут не могло бракувати австрійської лояльності. Та щодо змісту, концепція Ковальського була доволі прогресивною: він акцентував на випрацюванні історичних взаємозв'язків і також не цурався на свою користь застосовувати статистику та краєзнавство. Це налаштувало проти нього «експертів», які вважали, що вони краще знають, як найліпше донести до народу його власну історію. Ісидор Шараневич, згодом один із найвизначніших галицьких істориків, дотримувався думки, що «історія для народу має бути біографічною» – тому переважати в ній повинні життєписи правителів і церковних діячів. А міждисциплінарність, уважав він, є завданням фахівців і не має сенсу в популярній історичній книжці. Проте концепція Шараневича не пройшла: хоча в пізніших народних книжечках і «календарях» Товариства імені Качковського історію часто презентували в її біографічному вимірі, проте паралельно з'являлося, все ж, чимало текстів, близьких до пропозиції Ковальського, наприклад, оглядові представлення галицької історії і статті про церковні братства, про книгодрукування або ж про закони і судочинство в Середні віки.¹²⁶

Постановка мети «культурна нація» II: елітарна культура проти народної освіти

Наукові концепції відігравали визначну роль і в програмних дискусіях про характер «Матиці» і про видання друкованого органу товариства. Коли восени 1861 року було нарешті отримано дозвіл на статуту товариства, правління взялося до підготовки Загальних зборів і випрацювання тез рішень для реорганізації діяльності товариства. Вже та програма, яку для Загальних зборів опрацював Климентій Мерунович (бл. 1820–1885), була науково переобтяженою: у ній, крім пленарного засідання, передбачили секції «мовознавства», «історії», «філософії і природничих наук»; на секцію «рільництво і національна економіка» погодилися після деяких вагань.¹²⁷ Саме Мерунович представив візіонерський план зрощення Народного Дому і «Матиці» в руський Інститут великої культури. У центрі уваги стояли науки і висока культура: план передбачав «Академію мистецтв» з мистецькою школою іконопису, музичною школою, театром і літературним гуртком. Окрім того, «Академія» мала б контролювати церковне будівництво. Центром товариського життя

126 Дискусія про історичні книжки в мовно-історичній секції, 20 і 21 липня 1864 р., ЦДІАЛ ф. 148, оп. 1, спр. 21, арк. 13–14.

127 Начерк програми Меруновича, див. протокол засідання комісії з підготовки до Загальних зборів, 10 і 17 листопада 1861 р., ЦДІАЛ ф. 148, оп. 1, спр. 17, арк. 3–4; протокол засідання підготовчої комісії, 1 грудня 1861 р., там само, арк. 7.

мало би стати «казино». В «Академії наук» передбачалися бібліотека і музей, вона мала перейняти нагляд за приєднаними до неї гімназіями і народними школами, видавати наукові книжки.¹²⁸

Дискусії навколо часопису товариства «Матиця» віддзеркалюють конфлікт між орієнтацією на високу культуру та науку і орієнтацією на народну освіту. План видань, ухвалений ще в час заснування освітнього товариства, вдалося реалізувати лише 1864 року. Коли врешті *Науковий Сборникъ Галицко-русской Матицы* було засновано, то вже його назва – «Науковий збірник» визначала напрям.¹²⁹ Це аж ніяк не було очевидним від самого початку: пропозиції до змістового наповнення такого часопису, які надходили до проводу в 1850-ті роки, суттєво різнилися між собою. Пропозиція Антонія Петрушевича була спрямована в керунку форуму для «освіченого» дискурсу. Поважним зразком для Петрушевича було російське освічене товариство і його читиво: тож пропозиції Петрушевича орієнтувалися на «зразки великоросійських учених часописів», як він це формулював. Йому йшлося про *толстые журналы*, чималі за обсягом публікації, переважно місячники, у яких провадили літературні, наукові та політичні дискусії, важливі та визначальні для свого часу. Щоправда, Петрушевич надавав перевагу неполітичному варіантові та наголошував, що запланований часопис (пропозиція назви: *Галицко-русскій Временникъ*) мав би триматися «позапартійно» і не вплутуватися ні в які суперечки з іншими друкованими органами. Як і *толстые журналы*, він мав би складатися з кількох частин: одна частина була би для літературних публікацій і називалася б *Изящная русская словесность*, тоді були би частини «Науки і мистецтва», «Ремесло і рільництво», літературно-критична «Літературна хроніка», «Різне». Схожі пропозиції надійшли від К. Меруновича і якогось М. Биліцького. Василь Ковальський також наголошував на науковості, але висловлювався за те, щоб часопис отримав галицьке спрямування. У запропонованому ним *Чвертьрочнику Галицко-русской Матицы* поряд із мовознавчими статтями про «південноросійську мову» мали вміщати природничі й історичні публікації; крім того, у кварталнику треба було друкувати галицькі народні перекази і краєзнавчі статті. Передбачали літературну й економічно-сільськогосподарську частини. Григорій Шашкевич, радник у

128 Промова Меруновича про об'єднання Народного Дому й «Матиці» в одному Народному Домі, 23 жовтня 1862 р., ЦДІАЛ ф. 148, оп. 1, спр. 17, арк. 11.

129 Звіт Гушалевича 1864 року, ЦДІАЛ ф. 148, оп. 1, спр. 28, арк. 2зв., подає насамперед труднощі у знаходженні «невразливої на впливи» концепції для такого часопису, пов'язані з постійними змінами в законодавстві про пресу 1850-х років. Назву для часопису вибрали на пропозицію гімназійного вчителя Климентія Меруновича, див. протокол секцій «мова та історія» під час Загальних зборів 1864 року, ф. 148, оп. 1, спр. 21, арк. 11–12зв. Планувати видання розпочали ще в липні 1852 року, пропозиції можна було подавати з грудня, див. лист Василя Ковальського до відділу «Матиці», Відень, 20 лютого 1853 р., ЦДІАЛ ф. 148, оп. 1, спр. 38, арк. 16–17.

міністерстві освіти, власної пропозиції не надіслав, але пообіцяв усіма силами підтримувати цей проект. Він також був переконаний, що часопис «має звертатися до обмеженого, але освіченого кола читачів» і ставив вимогу «всебічно й естетично освіченого» редактора.¹³⁰

Цим пропозиціям протистояли популістські концепції. Гімназійний учитель Василь Ільницький зі Станіславова обстоював публікацію, написану народною мовою, у якій не буде місця ані богословію чи філософії, ані «наукам як таким», а друкуватимуть лише ясною і зрозумілою мовою написані краєзнавчі, історичні й літературні статті. Добре було б публікувати тут також українські вірші та оповідання, а також «різні новини», головню зі слов'янських країв. Подібні пропозиції надійшли від отця Михайла Петрушевича. Його концепція була напрочуд сучасною, у ній містився докладний аналіз ринкової ситуації для такого друкованого органу. Спочатку, міркував він, треба визначити коло потенційних читачів – поки що це тільки освічені люди – через це треба спробувати достукатися до нових сегментів українського суспільства. Михайло Петрушевич був єдиним, хто пам'ятав про жіночу частину читачів. Він пропонував рубрики, зібрані під однією назвою, які можна було б передплачувати власне почастинно: це був би випуск для священицтва, щось на кшталт «альтанки» з оповіданнями, віршами, загадками і дописами про музику і мистецтво, а також практично зорієнтований poradnik про рільництво, садівництво, тваринництво та бджільництво.¹³¹

Як видно, щодо ідеї «Матиці» організуватися в душі високої культури в наукове товариство велися суперечки. Вони стосувалися не лише друкованого органу товариства: багато хто з членів пропонував товариству взятися, окрім видання підручників, релігійної літератури і фахових публікацій, за видання, призначені для ширших народних мас. Утім і такого штибу пропозиції, подібно як і випадки «народовців» та «фонетистів», які в дискусіях про літературну мову намагалися модернізувати профіль «Матиці», наштовхувалися на байдужість і опір керівництва. Ще до відтермінування багатообіцяючих планів та книжкових проектів спричинялася напружена фінансова ситуація. Тому зрідка у видавничій програмі «Матиці» виринало щось наближене до реального життя. Через брак грошей не вийшов «Порадник садівника і ботаника» Михайла Петрушевича, що призначався для шкільного вжитку.¹³² Та й інші зорієнтовані на практику проекти «Матиці» ніколи не було зrealізова-

130 Пропозиції Антонія Петрушевича, б/м, б/д, 1853 р.; Климентія Меруновича, Тернопіль, 26 лютого 1853 р.; М. Биліцького [отець Михайло Білецький?], б/м, б/д, 1853 р.; Василя Ковальського, Відень, 20 лютого 1853 р., Григорія Шашкевича, Відень, 13 лютого 1853 р. (в ориг. нім.), ЦДІАЛ ф. 148, оп. 1, спр. 38, арк. 1, 4, 6–9, 16–19, 21.

131 Пропозиції Василя Ільницького, Станіславів, 15 лютого 1853 р., і Михайла Петрушевича, Підгірці, 24 лютого 1853 р., ЦДІАЛ ф. 148, оп. 1, спр. 28, арк. 14–15, 22–23.

132 Протоколи, листи та інші матеріали до проекту, лютий–квітень 1850 р., ЦДІАЛ ф. 148, оп. 1, спр. 13, арк. 5 і наст., 9 і наст.

но, а це: видання рільничого часопису, пробивання сільськогосподарських фахових шкільних занять, заснування рільничого товариства. Обґрунтуванням члена виділу Івана Гушалевича 1864 року була недостатня кількість засобів для цього; та насамперед нереалізацію цих планів пояснювали тим, що «народ», мовляв, ще не перейнявся необхідністю раціонально вести господарство – так було знайдено винних у ситуації. Сільськогосподарський порадник Йосафата Кобринського, поданий до друку ще наприкінці 1840-х років, чекав на опрацювання до 1864 року. Щоправда, у цьому випадку зволікання вийшло на добре, тому що рецензенти скритикували надто абстрактну мову та численні русизми (росіянізми), які були б незрозумілими для селян; Кобринського зобов'язали допасувати правопис до народної мови – так було здійснено невеликий крок у напрямі «народної літератури».¹³³ У перші роки видали тільки один практичний порадник – книжку отця Лева Трещаківського про бджільництво.¹³⁴ Окрім практичних порадників, справжнім «дезидератом» фракції народної освіти в «Матиці», такими потрібними і все ж відсутніми були народні газети і часописи. Парох Іван Наумович перед Загальними зборами 1864 року подав заявку на видання товариством такого «популярного часопису». Він мотивував тим, що, завдяки швидкому поширенню грамотності, постійно зростає потенційне коло читачів такого часопису, а, окрім підручників і молитовників, читати більше нічого, тим паче нічого, що було б доступне за ціною. Наумович уявляв собі видання, у якому поєднувалися б довідникова література, розважальне читиво і тексти повчального змісту. Прохання сприйняли позитивно, і все: конкретного результату так і не було, тож за якийсь час зовсім не «Матиця», а окремі ентузіасти, серед них і Наумович, взялися власним коштом за видання народних газет.¹³⁵

Малі шанси були і в творів, призначених для дозвілля. Відхилено збірочку оповідань отця Михайла Білецького, тому що рецензент рукопису Іван Льницький мав до тексту політичні зауваги: в одному з оповідань, де темою була жорстокосердність багатців, він добачив бунтарський дух. Інше оповідання Білецького «Великодушний жид» не сподобалося цензорові від «Матиці» через надто позитивно зображену постать головного персонажа.

133 Йшлося про переклад німецького порадника. Рецензії, замовлені на книжку, з'явилися 1850, 1851, 1858 і 1865 року, і всі одноставно мали ті самі висновки, ЦДІАЛ ф. 148, оп. 1, спр. 37, арк. 41 і наст.; ф. 148, оп. 1, спр. 64, арк. 46–49.

134 Звіт Гушалевича від 1864 року, ЦДІАЛ ф. 148, оп. 1, спр. 28, арк. 1–5; протокол засідання проводу від 25 травня 1855 р., із обговоренням нових книжкових проектів: наклад праці Трещаківського 2 500 примірників; МАЛИНОВСЬКИЙ, О Великомъ Божомъ мирѣ; біблійні історії для молоді Ігнатія Гальки; новий молитовник. На популярну історію середньовічної Галичини серед авторів було оголошено конкурс. Ще дві книжки релігійного змісту, що написав отець Гавришкевич, було відкладено з політичних міркувань через їхні «східноцерковні» імплікації, див. ф. 148, оп. 1, спр. 28, арк. 7.

135 Подання Івана Наумовича до Загальних зборів, липень 1864 р., ЦДІАЛ ф. 148, оп. 1, спр. 19, арк. 11.

Третя історія, згідно з Ільницьким, ставить під загрозу мораль читачів, адже в ній ідеться про виграш у лотереї. А селянин, зазначав цензор, має досягати добробуту не через гру на удачу, а важкою працею, і не має селянин «заздрісним оком дивитися на майно інших людей». Критичні зауваги Ільницького, які він записав зокрема на сторінках рукопису, спричинили гнівний протест автора.¹³⁶ П'єсу отця Гаврила Паславського з Рави-Руської, комедію «Блізнеці» товариство відхилило з подібних причин: п'єса служить, мовляв, тільки «розвазі» читачів, а завдання «Матиці» – написання «повчальних» і «пожиточних» книжок.¹³⁷ «Матиця» підтримувала ті розваги для простого народу, які б провадили його на вищі щаблі культури. Туди ж була скерована пропозиція отця Івана Лаврівського, який прагнув культивувати і коригувати «прекрасний, але хибний» народний спів через видання пісенника і запровадження музичних занять у школах.¹³⁸

«Національний дім» русинів: Народний Дім

Цілі, які сформулював К. Мерунович у пропозиції створити культурний центр (казино, бібліотека, музей, власний часопис, бурса), згодом були частково реалізовані в рамках Народного Дому. Ідею створити «національний дім» українці перейняли від чехів; поза тим важливу роль зіграло, як і у випадку заснування «Матиці», міркування про українську відповідь й альтернативу славнозвісній польській культурній фундації Оссолінеум. Першу таку пропозицію заснувати у Львові національний культурний центр з бібліотекою, музеєм, друкарнею, бурсою і конференційною залом авторства Лева Трещаківського було подано в петиції до Відня у квітні 1849 року. Уряд прихильно сприйняв цей план і подарував львівським українцям ділянку під забудову в центрі міста, призначену спочатку тільки для церковного будівництва. Раніше там містилась університетська бібліотека. Її було вщент зруйновано 2 листопада 1848 року під час артилерійського бомбардування міста австрійцями, щоб змусити польських революціонерів до капітуляції. Отже, українським репрезентантам Головної Руської Ради було передано дуже символічне місце. У лютому 1850 року Рада закликала українське населення до пожертв, щоб зібрати гроші на будівництво. У жовтні 1851 року цар особисто був присутній при закладенні наріжного каменя, і після 13-ти років побудови національний дім врешті освятили. То була велика будівля,

136 Рецензія Ільницького, 13 березня 1850 р.; скарга Білецького, Ворочів, 30 травня 1850 р., ЦДІАЛ ф. 148, оп. 1, спр. 13, арк. 15–20.

137 Протокол засідання правління від 27 липня 1853 р., ЦДІАЛ ф. 148, оп. 1, спр. 15, арк. 14.

138 Прохання Лаврівського про видання пісенника, літературно-мистецька секція Загальних зборів «Матиці», 20 липня 1864 р., ЦДІАЛ ф. 148, оп. 1, спр. 19, арк. 10.

яка домінувала у довкіллі, немов вилитий у камені виклик львівським полякам. Пригадаймо собі процитовану на початку книжки історію Івана Франка про гірко заощаджені на шматку хліба, майже витиснені з селян пожертви на національний дім і «другу міську церкву». Будову справді фінансували саме так – тому й вона довго тривала, – проте переважно пожертви надходили все ж не з примусу, а з переконання: жертводавці повністю усвідомлювали символічну функцію Народного Дому, та й згодом любили підтримувати міф про національну святиню, збудовану на скромні «лепти» бідних селян. Центром будівлі була велика зала на тисячу осіб, яка надалі стала місцем визначних політичних зібрань. Церковну присутність українців у центрі міста, де панували поляки, також було зміцнено: у безпосередньому сусідстві до національної домівки українці спорудили свою так звану «другу міську церкву» – як продовження до Волозької церкви, давньої парафіяльної церкви українських містян на вулиці Руській. У лютому 1869 року Галицьке намісництво затвердило статuti національного дому – із зазначеною повною назвою – *Рускій Народный Институтъ «Народный Дѣмъ» у Львовѣ*. У період між саморозпуском Головної Руської Ради 1851 року та утворенням постійнодіючої «адміністративної ради» («управляющій совѣтъ») 1872 року нагляд за будівництвом і зведенням національного дому здійснювала тимчасова «комісія з ведення справ». Від 1883 року адміністративна рада почала видавати щомісячний друкований орган *Вѣстникъ «Народного Дома»*, у якому, як і в розмаїтих публікаціях «Матиці», поміщали й наукові статті.¹³⁹

Не помітити Народного Дому, переробленого на офіцерський клуб місцевого гарнізону і на місце проведення найрізноманітніших заходів, неможливо і в сучасному Львові. Окрім меморіальної таблиці про тимчасовий український національний уряд Західної України, який засідав тут у листопаді 1918 року, нічого більше не нагадує про минуле Народного Дому – і таки справді нічого не нагадує про його минуле як твердині українського консервативного почесного громадянства. Поряд із закоріненим тут Ставропігійським Інститутом та «Матицею», як освітнім товариством, Народний Дім став третім організаційним ядром, навколо якого гуртувалася українська еліта (переважно львів'яни). І хоча членство в Народному Домі, яке становило 10 ринських вступного внеску, не було аж таким високим як членство в «Матиці», проте членів добирали ретельно і їх не було надто багато. У 1860–1870-ті роки кількість членів Народного Дому рідко перевищувала 450 осіб, а у 1880-ті роки навіть скоротилася в середньому до 350 осіб. Духовенство, чиновники, вчителі та декілька незалежних – переважно адвокатів і кілька заможних ре-

139 Народний Дім у Львові, у: Енцикл. Українозн., т. V, с. 1697; Руський народний інститут «Народний Дім» у Львові (текст впровадження у ЦДІАЛ, ф. 130, оп. 1, 1849–1939 pp).

місників – залишалися в своєму середовищі; багато з них ще одночасно були членами «Матиці» або Ставропільського Інституту.¹⁴⁰

Хоча Народний Дім і був відкритий для усіх українців, проте «комісія» або адміністративна рада вирішувала, які саме заходи можна проводити. Тут довгі роки політику визначали давні знайомі з консервативних кіл: святоюрці М. Куземський, М. Малиновський, отець крилошанин Йосиф Кульчицький і Антоній Петрушевич, судовий радник Василь Ковальський та письменник Іван Гушалевич, на зміну яким у 1880-ті роки прийшли молодші русофіли Юліян Геровський, юрист у фінансовому управлінні, та Омелян Савіцький, гімназійний професор.¹⁴¹ Українофілам (народовцям) у вступі неодноразово відмовляли. Коли розміщене в Народному Домі, засноване 1860 року товариство «Руська Бесіда» стало місцем зустрічей українофілів, то їх спробували не впускати на тій підставі, що вони не є постійними членами; коли ж декілька студентів подали після цього заяву на вступ, то їхні заяви відхилили. Коли ж припливу українофілів у «Бесіду» вже не було як стримати, то адміністративна рада Народного Дому виставила врешті-решт товариство на вулицю.¹⁴² У грудні 1868 року подібно було виставлено і засновників українського освітнього товариства «Просвіта», які просили про надання приміщень для своїх

140 «Річний виказ діяльності» Народного Дому, який писали щорічно, починаючи з 1869 року, подає на 1877 рік максимальну кількість членів – 455 осіб, на 1883 і 1884 роки – найнижчий стан членства – 373 або навіть 355 членів (на місце померлих не приходили нові члени, це було напевно наслідком львівського процесу русофілів, який відлякав багатьох українців від членства в русофільських товариствах), див.: «річні викази» за 1869–1885 роки, ЦДІАЛ ф. 130, оп. 1, спр. 108, арк. 20 зв. і наст., 25, 27, 33, 37 і наст., 41 і наст., 46, 52, 62, 64; членські списки, списки нових членів і списки пропонованих членів з 1872–1899 років, ЦДІАЛ ф. 130, оп. 1, спр. 109, арк. 5 і наст, 8 і наст., 10–17, 25 і наст., 29 і наст., 30–39, 40 і наст., 42–48, 49–61. Правління докладно пересіювало пропозиції: з-поміж запропонованих приймали тільки меншу частину, див. Виказ запропонованих до прийому, б/д, після 1885 р., ф. 130, оп. 1, спр. 109, арк. 18–21: із запропонованих 14 парохів Львівської єпархії прийняли тільки трьох, з 21 запропонованого пароха Перемиської єпархії прийняли тільки шістьох, і чотирьох осіб прийняли з-поміж восьми запропонованих від Станиславівської єпархії. Правда, більшість, а саме семеро осіб, прийняли з-поміж запропонованих 11 світських осіб. У цих пропозиціях, які мали омолодити членство, виразно видно перевагу духовенства та й серед прийнятих членів переважали священники. Див. також протокол засідання адміністративної ради від 16 листопада 1872 р., де було наголошено, що значення для прийому мають не тільки сплачені вступні внески, а й «інші заслуги»; протокол від 25 вересня 1875 р., 26 лютого 1876 р., 4 березня 1876 р. про відмову в членстві префектові духовної семінарії Теодорові Пюркові, попри сплачений внесок, ф. 130, оп. 1, спр. 110, арк. 5, 35–39.

141 Приклад: «Річні викази діяльності» за 1869–1885 роки, ЦДІАЛ ф. 130, оп. 1, спр. 108, арк. 20 і наст., 25, 27, 33, 37 і наст., 41 і наст., 46, 52, 62, 64; див. також: СВИСТУНЪ, Прикарпатская Русь, т. II, с. 48 і наст.

142 БАРВІНСЬКИЙ, Спомини, т. I, с. 129, 140; КОРНИЛО Н. УСТІЯНОВИЧЪ, М. Ф. Равевскій и російскій панславизмъ. Споминки зъ пережитого и передуманого (Львовъ 1884), с. 39 і наст.

заходів.¹⁴³ У березні наступного року, коли народовці виявили бажання влаштувати в залі Народного Дому Шевченківське свято, вони отримали спочатку повторну відмову; та невдовзі таки зуміли наполягти на своєму.¹⁴⁴ Керівництво Народним Домом уважно стежило за тим, щоб до проводу не було обрано жодного «українця». Незабаром членство в Народному Домі стало синонімом належності до консервативної або русофільської партії. Ситуацію ілюструє лист русофіла-активіста Василя Климковича від березня 1871 року:

Тут у Львові виходить газета «Основа» [видання українського національного спрямування], яке сіє розбрат у нашому руському народіві і називає нас русинів москвофілами. Але ж усьому світу відомо, що це ми – славні русини, що це ми нашими внесками побудували Народний Дім, в якому тепер нараджуємося щодо справ, які стосуються нашого руського народу і в якому ми збираємо внески на користь нашої шкільної молоді – і от у цьому Народному Домі основчики зайняли кімнату... Вимагаю, щоб виділ позбавив основників цієї кімнати в нашому Народному Домі.¹⁴⁵

Його формулювання демонструють, наскільки сильно цей чоловік ідентифікував усю націю зі своєю партією. Не міг бути руським патріотом (а отже, правовим користувачем Народного Дому) прихильник «розкольніцької» української ідеї. Коли українська національна партія стала врешті рівною русофілам силою, Народний Дім перетворився на яблуко розбрату: невдовзі перед Першою світовою війною українські націоналісти і русофіли вели юридичну війну за право розпоряджатися Народним Домом. А оскільки, відповідно до грамоти про заснування, імператор подарував розпорядження Народним Домом усьому «руському народіві», а керівні органи – спочатку Головну Руську Раду, а згодом адміністративну раду – призначив тільки чимось на кшталт опікунів, то націоналісти, які вже привернули на свій бік більшість населення, цілком обґрунтовано заявляли про свої права. І йшлося тут аж ніяк не про право проводити заходи та визначати тематику, а насамперед про доволі по-

143 Про політику виключення, яку провадило керівництво Народного Дому, див.: СВИСТУНЬ, Прикарпатская Русь, т. II, с. 152, 175, 180; БАРВІНСЬКИЙ, Спомини, т. I, с. 139; поліційний звіт про урочистості з нагоди заснування «Просвіти», Львів, 10 грудня 1868 р., ННStA Informationsbureau / Інформаційне бюро (ІВ), Karton [коробка] (к.) 3, VM 1868, El. 184, арк. 50 і наст.

144 Нотатка Дирекції поліції у Львові, 10 березня 1869 р., № 437, 488/деп. II, копія в ЦДІАЛ ф. 129, оп. 4, спр. 39, арк. 4зв.; звіт Дирекції поліції у Львові, 3 квітня 1869 р., із повідомленням, що ось «молодорусини» можуть нарешті вперше зібратися в Народному Домі, що, мовляв, свідчить про «консолідацію партій». Народовці нібито виторгували собі дозвіл, наблизившись до деяких русофільських позицій, як наприклад, у питанні мови і правопису; див.: копія в ЦДІАЛ ф. 129, оп. 4, спр. 43, арк. 1–5.

145 Скарга Василя Климковича, члена русофільського політичного товариства «Русская Рада», до правління цього товариства, Львів, 21 березня 1871 р., ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 6, арк. 13зв.

казну маєтність, яка впродовж років назбиралася при Народному Домі, як у жодної іншої української організації. Ці кошти виводили з пожертв, дарувань або спадщин; крім того, Народному Дому належала численна львівська нерухомість і два помістя в Білці та Костенові. Грошові суми, якими протягом року оперував Народний Дім, значно перевищували суми інших українських товариств. Щоправда, більшість маєтностей було вкладено в стипендійні фонди, тому не можна було розпоряджатися ними довільно.¹⁴⁶

146 Про конфлікт навколо Народного Дому в пізніший період див. далі, розділ III, підрозділ 5. Обширні матеріали про фонди і спадщину Народного Дому зберігаються в ЦДІАЛ ф. 130, оп. 1, спр. 181–245 (це документи загалом 39 фундацій від 1856 до 1914 року, більшість – фонди приватних осіб, проте є й «фонд 3 травня» з пожертв населення (на честь скасування панщини, ф. 130, оп. 1, спр. 245, 256) і «стипендія Франца Йозефа», яка фінансувалася жертвами, ф. 130, оп. 1, спр. 108, арк. 20). Більшість фондів подавали себе як стипендії або взагалі не були прив'язані до певної конкретної мети, пор. ф. 130, оп. 1, спр. 246–306 (це документація 25 таких фондів); ф. 130, оп. 1, спр. 307–340 (документація про пожертви на Народний Дім від приватних осіб); ф. 130, оп. 1, спр. 341–443 (понад 100 сувоїв документів з жертвами «з деканатів», впорядковані в алфавітному порядку по всій Галичині, переважно це дрібні пожертви селян розміром менше за один ринський, що зібрали парохі і перевели в фонд). Окрім стипендійних, було багато фондів з визначеною метою: фонд Теодора Білоуса призначався для спорудження пансіонату для дівчат у Коломиї. Акти про його діяльність від 1873 до 1914 року див. ф. 130, оп. 1, спр. 266, 268; фонд Теодора Білоуса для потребуєчих у Бродах, 1876–1898 рр., там само, спр. 447; фонд «на літургійні потреби», на користь якого працювали деякі фонди, ф. 130, оп. 1, спр. 448, 449, 453. Щорічні доходи Народного Дому з нерухомості (плата за помешкання), обидвох помість (оренда), пожертв, відсотків фондів (частково готівкою, частково у вкладених цінних паперах) зростали, згідно з «річними виказами» від 1871 року (30 325 ринських) через 1875 рік (36 810 ринських) аж до найвищої цифри в 1879 році (74 098 ринських); у 1884 р. доходи все ще становили 43 817 ринських готівкою і 6 275 ринських у цінних паперах. Видатки були відносно постійними: від 29 929 ринських (на 1871 рік), 29 897 ринських (на 1875 рік), 36 179 ринських (на 1879 рік) і 40 988 ринських готівкою / 5 050 ринських у цінних паперах (на 1884 рік). Адміністративні кошти, у випадку якщо їх було вказано окремо, коливалися між однією четвертою і однією сьомою загальних коштів; таку інформацію маємо з даних про адміністративні кошти за 1874–1878 роки (касові звіти у «Вѣстнику Народного Дома» від 1882 року перестали окремо подавати інформацію про адміністративні кошти, частково їх надають «річні викази»), див.: «викази діяльності» за 1871–1883 рр., ф. 130, оп. 1, спр. 108, арк. 20, 25, 33, 37 і наст., 41 і наст., 46зв., 52, 62, 64; фінансовий звіт за 1884 рік у *Вѣстникъ Народного Дома*, № 28/1885, с. 245–260. Стипендії становили близько 90–100 ринських на рік і на особу. Проте фінансова підтримка надавалася значно меншій кількості осіб, ніж це теоретично було можливо, наприклад, 1881 року лише чотири особи отримували повну стипендію, ще 157 осіб отримували «учнівську допомогу», яка становила тільки 6 ринських на учня; окрім того, в бурсі Народного Дому на утриманні жило 30 учнів, що означало видатки 3 222 ринських і 48 крейцерів. Безпосередні видатки на підтримку учнів і студентів становили 4 495 ринських 78 крейцерів, порівняно з 61 138 ринськими видатків на утримання і адміністрування Народного Дому. Тим часом у стипендійному фонді було близько 10 тис. ринських готівкою і понад 30 тис. ринських у цінних паперах, див. ф. 130, оп. 1, спр. 108, арк. 256 і далі, і *Вѣстникъ Народного Дома*, № 28/1885, с. 250–255.

Окрасою Народного Дому була його бібліотека з обширною колекцією стародавніх рукописів; найцінніші екземпляри раніше належали до приватної бібліотеки Антонія Петрушевича, яку він заповів Народному Дому. Неоціненну вартість мав також «музей», колекція, переважно ікон і стародруків, з фондів Ставропігії та монастирів і церков усієї Галичини. Згодом ця збірка стане частиною українського Національного музею.¹⁴⁷ Русофіли, які аж до Першої світової війни визначали політику Народного Дому, могли триумфувати: до господарської сили тепер додався культурний престиж інституції, котру тривалий час вважали національним символом галицьких українців і яка жила славою національного прориву після 1848 року. Спорудження регіональних національних домівок за зразком львівської установи – чи то під керівництвом русофілів, а чи українських національних сил – підкріплює прикладом потужну приваблюючу ідею народних домів.¹⁴⁸

Утім на початку 1860-х років Народний Дім ще не утвердився остаточно, більшості стипендій ще не існувало, ще не було записано спадщин на користь Народного Дому. Той великий ривок, який бачився Климентію Меруновичу в його інтеграційному плані, ще мусив бути приреченим на провал: інтелігенція галицьких українців ще не досягла тієї «критичної маси», у якій такі установи могли б процвітати; у час, коли справді першорядна освітня потреба українців перебувала на рівні народних шкіл, просто не могло ще бути достатньо грошодавців, персоналу або ж читачів для таких задумів. Виключна орієнтація на інші «культурні нації», на поляків, німців або тих же чехів, які мали для таких ідей соціальні передумови, стала для українських політиків, які хотіли реформувати культуру, фатальною. Зосередженість на високорозвиненій культурі призвела до того, що інші, початкові плани народних читалень або правничо-дорадчої канцелярії в Народному Домі в післяреволюційні роки або розсіялися, як дим, або ж змінилися до невпізнання. Народний Дім і розташоване в ньому «Русское Казино» стали товариським центром консервативних українських еліт. Тут читали періодику, дискутували, грали в карти, влаштовували бали. І хоча існували й «близькі до народу» починання, такі як театр «Бесіда», та проте й він, як ми вже могли побачити, мав проблеми з критикою консерваторів.¹⁴⁹ І хоча «Матиця» мала своє приміщення в Народному Домі, її так і не було інтегровано в його структуру. Так вона й існувала у своєму колишньому полі діяльності, аж поки інші,

147 Про бібліотеку і фонди Національного музею та різноманітні пожертви (приватні бібліотеки, колекції монет, картини, ікони тощо) див.: ЦДІАЛ ф. 130, оп. 1, спр. 802–813, 814–817, 826.

148 Народні дома в Стрию, Станіславові, Калуші й Коломиї, див.: ЦДІАЛ ф. 130, оп. 1, спр. 960, 962, 963; про Коломию див. також розділ III, підрозділ 4 (про ініціатора Йосафата Кобринського). Про Стрий є також у: ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 341; Народні дома (будинки), у: Енцикл. Українозн., т. V, с. 1712.

149 ПАВЛИК, Читальні, с. 52 і наст., 75.

спрямовані на народну освіту товариства – такі як українське національне товариство «Просвіта», русофільське Товариство імені Качковського – не зробили її зайвою. І тільки наприкінці XIX століття було засновано Наукове товариство імені Шевченка, а з ним – справді вагомий галицько-український науковий форум. Щоправда, русофіли, з політичних міркувань, відмовлялися підтримувати це товариство. Вони, натомість, намагалися (безуспішно, до речі) оживити «Матицю» як конкурентну організацію.¹⁵⁰

*Погодінські колоністи:
перший русофільський гурток 1850-х років і його концепція Русі*

Спрямованість на першочергову підтримку елітарної культури і «окультурення» має мало далекоюсяжні наслідки: освіта українською народною мовою обмежувалася насамперед елементарними початковими знаннями та релігійно-моральним повчанням, вона мала якомога далі триматися від фахових тем, таких як сільське господарство, природничі науки, національна історія.¹⁵¹ Найперше українську мову опустили до рівня мови нижчих верств населення, мови, яка не зможе піднятися на рівень високої літератури; більшість наукових праць з'являлася церковнослов'янською мовою або мовою із суттєвими російськими впливами, котра стилістично, варто зазначити, була доволі неповороткою і важкочитабельною. Наслідком для більшості освічених людей було повернення на щодень до літератури польською та німецькою мовами. Зрештою, в застійний період неоабсолютизму всі намагання форсувати освіту мас народною мовою, що привело б і до розвитку нижчих верств, мали не надто добрі шанси. Адже розширивши свої знання завдяки шкільній освіті, можна уже було «писати скарги» (такий був улюблений аргумент поміщиків, ворожо налаштованих до сільських шкіл), а за певних обставин це могло вже становити загрозу пануванню традиційної верхівки. За таких умов розпочався новий розвиток: розчаровані урядом, позбавлені ілюзій «народолюбці», які не бачили більше можливостей для розвитку народної мови, почали орієнтуватися на своїх колишніх опонентів і взялися за пошуки альтернативної розвиненої мови. Пригнічені реакційною атмосферою 1850-х років вони вирішили відступити в цілковиту опозицію на знак протесту і здійснили поворот у консервативному напрямі. Вони прийшли до висновку, що найліпшою стратегією захисту руської культури від

150 Див. протоколи засідань виділу «Матиці» за 1900–1914 роки, ЦДІАЛ ф. 148, оп. 1, спр. 23, а особливо фінансовий звіт Василя Лаголи від 10 липня 1906 р., ф. 148, оп. 1, спр. 23, арк. 11–14.

151 Пор., наприклад, пропозицію Зубрицького видавати для народу щонайвище молитовники, та й ті не народною мовою, див.: ПАВЛИК, Читальні, с. 59.

польських і німецьких домагань стане якомога швидше створення «рівноправної» високої культури, яка поступово, через шкільну освіту, передаватиметься й темним масам; та насамперед треба було подбати про високорозвинену мову для освіченого класу, інакше неможливою була наукова діяльність, а отже – неможливим був би й доказ свого існування як «культурної нації». Так коло консерваторів передреволюційної доби і часу Весни народів, до якого входили Д. Зубрицький, Й. Левицький, М. Малиновський і А. Петрушевич, розширилося представниками молодшого покоління. Поряд з добре відомим варіантом писання власної «руської» мови із запозиченими словами церковнослов'янського і латинського походження, з'явилися перші спроби писати російською мовою – так би мовити найближча, вже «готова» альтернативна високорозвинена мова. Цю нечисленну групу раних русофілів у середовищі української інтелігенції насмішкувато прозивали «погодінською колонією», наголошуючи на тому, чийого духу дітям ця група (начебто) була.¹⁵²

Щоправда, члени «погодінської колонії» уникали прямих запевнень у вірності великоросійській культурі як такої. Точніше, вони сприймали російську високу культуру не як здобуток і спадщину самих лише великоросів, а як спільну власність усіх східних слов'ян. Богдан Дідицький, який, згідно з його висловлюванням, був спочатку польським патріотом, а згодом полум'яним «українчиком», розвинув таку концепцію вже влітку 1849 року, коли видавав спільно з Яковом Головацьким, Миколою Устияновичем і Михайлом Косаком *Галичо-руській Вѣстникъ*, тобто здійснював першу «реальну роботу», як він це називав. Свою концепцію він іменував «общерусскою»: суттю «общерусскості» було твердження, що обраний мовний і правописний варіант надзвичайно схожий з великоросійською мовою (окрім деяких українізмів – «як», «що», «то» та деяких морфологічних і лексичних відхилень), однаково віддалений від усіх «руських» діалектів, тобто таким чином був нейтральним і однаково добре зрозумілим для кожного східного слов'янина, який, маючи належну підготовку, вимовлятиме написане відповідно до звичного собі способу. Перевагою цього варіанта було збереження галицької або ж малоросійської індивідуальності при одночасній гарантії приєднання до привабливої «общерусскої» елітної культури сусідньої держави. Дідицький покликався на наукове товариство наддніпрянських українців, які писали російською, щоразу наголошуючи на тому, скільки російських понять з'явилося під українським впливом, так додавався ще один аргумент на користь нейтральної, триєдиної високої мови для «великоросів, білорусів і малоросів». Народномовні експерименти, які також виводили із Наддніпрянщини, було насмішкувато відметено як «фонетику і хлопістику»; коли ж врешті-решт ці експерименти почали у вигляді нового правопису закорінюватися серед га-

¹⁵² Зубрицький до Погодіна, Львів, 19 червня 1856 р., у: ПИСЬМА КЪ ПОГОДИНУ, т. III, с. 597.

лицьких українців, то реакція загострилася і їх вже назвали «сепаратизмом». Дідицький стверджував, що навіть *перед* зазіранням у російські джерела інстинктивно правильно вибиралися вислови, а тоді, вже під час читання російських словників, виникало приголомшливе відчуття причетності, незольованості. Тому що цього разу в мовній майстерні користувалися імпортованими інструментами: для укладення абстрактних понять Дідицький і його однодумці зверталися за порадою до замовленого в Лейпцигу «Карманного русско-немецкого і немецко-русского Словаря» А. Е. Шміда. Згодом до цього словничка додався великий словник російської мови Даля. Так російські джерела вперше потіснили церковнослов'янську, чеську або сербську літературу як зразок. Подібні погляди, починаючи «природним» розвитком мови і закінчуючи золотою серединою між українським і «московським» діалектом, мав і Антонія Петрушевич.

Та це аж ніяк не означає безумовного погодження на російську національну перспективу: відкидалися теорії, такі як «гіпотеза Погодіна», які хотіли довести на підставі мови, що українці є нащадками населення Карпат, яке поселилося вже на спустошені монголо-татарськими завоюваннями території Київської Русі. Такого штибу теорії підважували не тільки фундамент галицько-русофільської національної гордості, а й саме їх претендування на спадщину Київської Русі. Крім того, визнання таких теорій привело б до заперечення історичного обґрунтування «общерусскості» – тобто Русі як колись усіх трьох східнослов'янських «племен».¹⁵³

Дідицький, який згодом сформулює концепцію «культурної нації Русі» у своїх спогадах докладніше, також був серед тих, хто постійно наголошував на «малоросійському» внескові до російської (у його сприйнятті – «общерусскої») культури, гордо відсилав до української ученості XVII століття (наприклад, до Могиллянської академії), яка постачала культурному розвитку Московської держави, а згодом Петровської Росії важливі імпульси. У тому самому напрямі вказує і постійне виокремлення заслуг «малоросійських» науковців для Росії у XIX ст. Великоросійського шовінізму, який з погордою позирав на «хохлів», не бажаючи оцінити цих заслуг, Дідицький не приймав. Український елемент, видавалося йому, цілковито рівноправний із сучасною високорозвиненою російською культурою. Таким чином, можна говорити радше про *русофільство*, а не про *русофільство* аж до заперечення самих себе. Вірили в те, що факти на їхньому боці: більшість освічених українців Російської імперії в 1850-ті роки мислили подібно. Українського руху не існувало ще навіть у зародку, а «сепаратистські», мовно-культурні

153 Для прикладу, Головацький пише в одному з листів до Антонія Петрушевича, Львів, 21 березня 1857 р.: «Ці панове *ляхи* хочуть нам довести, що наша мова є польським діалектом – а панове москвити твердять, що нібито малоросів ніколи не було в Малоросії... Так що, хочеш ти того чи ні, а зникни, *малоруцино!*», ЛНБ ф. 77 АСП, оп. IV, спр. 137/п. 4, арк. 28.

амбіції вважали абсурдними або принаймні чимось ніби аматорством без жодного зв'язку з дійсністю. Перед українцями, якщо вони усвідомлювали себе як частину російської імперської культури, відкривалися блискучі наукові кар'єри. Згодом такі погляди Дідицького підтверджували і заїжджі до нього на гостину російські науковці й письменники. Ті з них, які були українського походження, зберегли в собі місцевий патріотизм і жвавий інтерес до української народної культури, проте ніколи не піддавали сумніву того, що майбутнє – за «общерусскою» культурою.¹⁵⁴

У зв'язку з «общерусскими» мовними експериментами вперше на позначення новопосталої літературної мови було вжито слово «язичіє»: Михайлові Коссаку російські іменники на -іє, що українізував Дідицький до -є, аж надто нагадували «мертву» церковнослов'янську мову; запровадження таких форм він назвав «язичієм». Коссак запропонував й інші звороти, зокрема терміни, що і сьогодні вживають в українській мові. У споминах Дідицький писав, що ідентифікував свого доброго приятеля Коссака ще тоді як попередника «фонетистів» 1890-х років.¹⁵⁵

Не тільки російська мова, а й російська література сучасників мала, відповідно до волі «погодінських колоністів», служити прикладом галичанам. Йосиф Левицький, Микола Устиянович, а також «ліберал» Антін Могилянницький сформулювали цю пропозицію 1853 року, після чого Головацький надав у користування свої, тривалий час збережені в таємниці конспекти російських авторів, які частково зроблено було ще в часи «Руської Трійці». З остраху перед репресіями чиновників, Головацький дозволив ознайомитися з цими записами тільки кільком довіреним особам. На підставі його записів з'явився перший книжковий проект під назвою «Русская антоло-

154 Про концепцію «общерусскості» див.: Д'ЯДИЦКІЙ, Своєжитєвьи записки, т. I, с. 10–18, 86–93; МИКОЛА УСТИЯНОВИЧ, Нѣсколько словъ Николая Устыяновича въ отвѣтъ на статью г-на Костецкого, у: Слово, № 6/1861. Дідицький завершує першу частину споминів словами Гоголя «Рускій і Малороссъ то души близнецовъ, пополняющія одна другую, родныя і однаково сильныя. Отдавать предпочтєніє одной въ ущербъ другой – невозможно», див.: СВОЕЖИТ'ЄВЫИ ЗАПИСКИ, т. I, с. 93. Любив Дідицький цитувати й вислів Миколи Костомарова, зачинателя української історіографії, який також не сприймав політичного українського сепаратизму: «Анафема тому, кто задумаетъ отторгнути Украину отъ Россіи», див.: СВОЕЖИТ'ЄВЫИ ЗАПИСКИ, т. I, с. 90. Серед російських гостей Дідицького були Володимир Антонович (один з лідерів українського руху, висловлювання якого про українські впливи на російську культуру служили Дідицькому основними свідченнями «общерусскості» й збереження етимологічного правопису), ректор Харківського університету Петро Лавровський, київський професор філософії Сильвестр Гогоцький, мовознавець і фольклорист Александр/Олександр Потебня, шкільний інспектор Феофан Лебедінцев/Теофан Лебедінців, славіст Антоній Будилович і письменник Ніколай Лесков. Окрім Антоновича, всі «росіяни», писав Дідицький, висловлювалися в дусі його концепції, СВОЕЖИТ'ЄВЫИ ЗАПИСКИ, т. I, с. 59–91.

155 Д'ЯДИЦКІЙ, Своєжитєвьи записки, т. I, с. 10–18.

гія». Видавцем книжки, яка побачила світ 1854 року, вважали Дідицького, фінансували видання Головацький і самбірський судовий радник Михайло Качковський, який так розпочав свою видатну спонсорську діяльність на благо української літератури. Про нього йтиметься в іншому контексті. За порадою Головацького було вжито деяких заходів безпеки, щоб таки просунути книжку крізь цензуру: імена російських авторів у назві не значилися, крім того, до антології додали декілька австрійських патріотичних «паровозів». Щоправда, основної мети видавці так і не досягли. Адже вони хотіли отримати дозвіл на використання книжки на шкільних заняттях. Дозволу вони так і не отримали, та й розголос серед публіки був доволі незначний.¹⁵⁶ Не кращі справи були і в газети Головної Руської Ради «Зоря Галицка», яку від 1850 року видавав спочатку Іван Гушалевиц, а потім Богдан Дідицький. Коло читачів постійно зменшувалося, аж поки наприкінці 1854 року Ставропігійський Інститут не прийшов тут русофілам на зміну. Незрозумілим залишається чи причина полягає в русофільській орієнтації, чи в незвичній для галицьких інтелектуалів мові, чи може, що значно достовірніше, в тому, що в першій половині 1850-х років українська інтелігенція загалом запала в стан суцільної апатії і не читала «ані по-російськи, ані по-хохляцьки».¹⁵⁷

Ще одним літературним першопрохідцем у «погодінській колонії» був Северин Шехович, який також листувався з Погодіним і у 1855–1856 роках видавав російською мовою газету «Семейная библиотека». Він також починав як палкий захисник шкільної освіти народною мовою, та згодом вдруге змінив лінію фронту у своєму письменницькому житті.¹⁵⁸ Яків Головацький, який на Соборі учених виступав ще з програмною промовою про самостійність української мови, тепер зовсім не використовував своєї посади професора руської літератури у Львівському університеті, щоб поширити цей постулат. У 1850-х роках він відвернувся від проблем сучасності й утік у внутрішню еміграцію, у літературну минувшину: його лекції про *Ruthena litteratura* і *Lingua Ruthena* завжди закінчувалися, що підтверджує список лекцій, у XVIII столітті. Новіший розвиток у підросійській Україні він ігнорував. Уже ніщо більше не нагадувало про того талановитого літературного піонера й організатора періоду «Руської Трійці»: його заняття славилися тягучістю і нудьгою; ходили навіть чутки, що Головацький під час лекцій має звичку задрімати. Так єдина українська небогословська кафедра, один із небагатьох українських здобутків 1848 року, незабаром перетворилася на мішень

156 БОГДАНЪ ДЪДИЦКІЙ і ЯКОВЪ ГОЛОВАЦКІЙ, Русская антологія или выборъ лучшихъ поезій подлинныхъ и переводныхъ (Львовъ 1854); ДЪДИЦКІЙ, Своежительство записки, т. I, с. 46–48.

157 Так писав Денис Зубрицький у 1856 році, покликаючись на «Семейную Библиотеку» Шеховича, див.: СВИСТУНЪ, Прикарпатская Русь, т. II, с. 32.

158 ПАВЛИК, Читальні, с. 54 і наст.

для загальних насмішок, а українських студентів ґрунтовно відлякували від наукового зацікавлення власною літературною спадщиною. Головацький взявся, як про це писали його критики, «іхати верхи на двох жеребцях», і з кожним роком все однозначніше висловлювався за російську перспективу; окрім того, відомими були його полонофобські випадки. У середині 1850-х років праці Головацького вже повністю писані російською мовою, хоча й повсякчас траплялися українізми та стилістичні непевності.¹⁵⁹

Виятком у колі «русофілів» був Денис Зубрицький, чільна постать і найстарший член «погодінської колонії». Він єдиний регулярно листувався з М. Погодіним. В останні роки життя, позначені хворобою, цей контакт став для нього справді життєво важливим, адже гонорари російських часописів і приватна фінансова допомога московського вченого становили значну частину коштів Зубрицького на існування. Таким чином Зубрицького можна було б назвати єдиним галицьким українцем того часу, у випадку якого закид у «фінансуванні з Росії» був доречним.¹⁶⁰ Його доволі швидко прийняли до кількох російських наукових товариств та наукових комісій: 1842 року він став членом-кореспондентом Російської археографічної комісії, 1844 року – почесним членом Київської комісії з опрацювання давніх актів, врешті 1855 року – членом Імператорської академії наук.¹⁶¹ Зубрицький склав подяку, поставивши на одній зі своїх статей присвяту царю Николаю I. Час був такий, що у присвятах могли, як правило, фігурувати тільки власні правителі. Тому присвята була сміливою демонстрацією і може служити підтвердженням того, що Зубрицький не приховував своєї прихильної до Росії позиції.¹⁶²

Д. Зубрицький був єдиним галицько-українським інтелектуалом, який у 1850-х роках розвинув політичні переконання, які можна беззастережно назвати проросійськими. Ті листи, які від кінця 1830-х років він писав до свого друга та покровителя Погодіна, промовисто свідчать про поступовий розвиток російського патріотичного духу. У своїх перших листах галича-

159 ПАВЛИК, Читальні, с. 58, 94; ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 58 і наст.; БАРВІНСЬКИЙ, Спомини, т. I, с. 102 і наст.; фрагменти щоденників Головацького, січень 1856 р., ЛНБ ф. 36, спр. 834/п. 59, у яких міститься антипольська полеміка і вияв загального невдоволення застоєм у русинському літературному житті. Про поступове поширення полонофобії Головацького свідчать його листи до Антонія Петрушевича в першій половині 1850-х років, див.: ЛНБ ф. 77 АСП, оп. IV, спр. 137/п. 4, арк. 22–49. Перші листи Петрушевича від 1844 до 1849 року написані ще українською мовою; від початку 1850-х років множаться русизми.

160 Йдеться про невстановлені докладно в сумарному вимірі гонорари й неодноразові приватні перекази грошових сум від 100 до 150 рублів Погодіним, див. листи Зубрицького до Погодіна, 20 лютого 1854 р., у: ПИСЬМА КЪ ПОГОДИНУ, т. III, с. 590–592; 23 квітня 1856 р., там само, с. 592–595; 19 червня 1856 р., там само, с. 596; 7 листопада 1856 р., там само, с. 600; 3 січня 1861 р., там само, с. 615.

161 Письма Дениса Зубрицького, у: ПИСЬМА КЪ ПОГОДИНУ, т. III, с. 544.

162 ДЕНИСЪ ЗУБРИЦКІЙ, Анонимъ Гнезненскій и Іоаннь Длугошъ (Львовъ 1855); див. також: Письма Дениса Зубрицького, у: ПИСЬМА КЪ ПОГОДИНУ, т. III, с. 543 і наст.

нин обмежувався натяками, які зраджували його симпатії до «чистого», не спотвореного зумовленими Унією новаціями православного обряду в Росії; щоправда, такі переконання він поділяв із багатьма іншими галицькими українцями, особливо з числа духовенства. Та невдовзі він спрямував свої зацікавлення на Росію, вважаючи своїм обов'язком дати сусідам деякі поради, заторкуючи при цьому найрізноманітніші сфери: його поради були спрямовані проти «недоладного» виховання дітей еліти «чужинцями», нерелігійність яких начебто провадить до небезпечної «байдужості стосовно віри»; проти «множення» єврейського населення в Росії, з яким, переконував він Погодіна, треба вести публіцистичну війну.¹⁶³

Після революції 1848–1849 років, яка на деякий час перервала листування, а особливо після початку Кримської війни основною темою галичанина остаточно стала ксенофобія, спрямована проти західних європейців, ненависть до євреїв та реакційна критика культури. Ненависна революція, справа рук «жидів» і «червоних», була для Зубрицького тією цезурою, яка відділила добрі старі часи від огидної сучасності. Він навіть відкидав здобуток революційних років, загально визнаний серед галицьких консерваторів, а саме скасування панщини: гніт поміщиків було замінено, на його думку, значно нестерпнішим, тому що продуктивнішим, гнітом державної бюрократії й запроваджених податків. Будівництво залізниці стало для Зубрицького уособленням зла, з яким він пов'язував усі зміни свого оточення: зростання цін, спекуляцію, масову промислову продукцію, нові міри й ваги, організаційні реформи адміністрації – словом, все те, що разом із настанням модерного капіталізму прийшло в його галицьку батьківщину. Його дезорієнтацію посилював настрій кризи й очікування війни, який ширився Австрією наприкінці 1850-х років. Нарікання на тягар податків, розростання чиновницької могутності та зростання кримінальності на львівських вулицях (ці класичні компоненти консервативної критики модернізації) доповнювали безконечні тиради Зубрицького. Своім твердженням, що, мовляв, на новій ситуації наживаються тільки «ці жиди», Зубрицький ішов в ногу зі своїм часом або навіть дещо випереджав його: його юдофобія має всі ознаки модерного антисемітизму, який демонізує євреїв рівною мірою і як капіталістів, і як революціонерів.¹⁶⁴

163 Зубрицький до Погодіна, 14 березня 1840 р., у: ПИСЬМА КЪ ПОГОДИНУ, т. III, с. 548; 10 березня 1841 р., там само, с. 551; 5 серпня 1842 р., там само, с. 565 і наст.; 3 серпня 1845 р., там само, с. 574; 7 травня 1847 р., там само, с. 584.

164 Зубрицький до Погодіна, 23 квітня 1856 р., у: ПИСЬМА КЪ ПОГОДИНУ, т. III, с. 593; 7 листопада 1856 р., там само, с. 601 і наст., 605; 21 квітня 1858 р., там само, с. 609; б/д середина 1858 р., там само, с. 610 і наст.; 19 грудня 1858 р., там само, с. 614 і наст.; 19 січня 1861 р., там само, с. 616, 620.

Порівняно з Австрією, цією «державою, яка наблизилася до розпаду», де «найнижче» перевернулося «на сам верх»¹⁶⁵, Росія здавалася твердиною закону і порядку, опорою і прихистком постійності, моралі, релігійності. «Тільки в Росії» існували добрі церковні традиції, про які в Галичині вже забули – «і не тільки внаслідок церковної Унії, а й просто з байдужості». «Тільки в Росії» існувало ще милосердя як публічно засвідчувана християнська чеснота – такою була реакція вдячності Зубрицького Погодіну за отримані гроші.¹⁶⁶ Модерн становив загрозу цій «консервативній утопії»: і у випадку Росії Зубрицький перекладав відповідальність за все зло на збудовану на французькі та англійські гроші залізницю – посланницю і поставницю ненависних змін. Масові товари із Заходу становили загрозу для російського ринку і «доброго рубля», до того ж – скоро іноземці самі перейдуть кордон і, принісши зі собою свої політичні переконання, «розбурхають» народності Росії. Залізниця добра тільки у військових цілях, для швидкого переміщення військ – так, наприклад, щоб втихомирити бунтівних поляків або потенційних німецько-австрійських нападників.¹⁶⁷

Ксенофобськими настроями були охоплені теж його міркування про завдання та цілі галицької історіографії: найважливішою її функцією, вважав Зубрицький, є пробудження російського «патріотизму»; «чужинці» не могли зрозуміти російської історії (частиною якої була галицька історія), через це потрібні «вітчизняні» автори, які би провадили дослідження тільки на підставі «вітчизняних» джерел. Такими ж російськими національними засадами була просякнута реакція Зубрицького на літературні спроби українською народною мовою по обидва боки австро-російського кордону: нападки на українську мову як «польско-хохляцкоє наречіє», яке українцям у Галичині нав'язує польсько-німецька влада, а українцям у Росії – «панове малоросійські письменники» можна знайти в численних листах.¹⁶⁸ Що ж стосується політичних імплікацій української літературної мови, яка розвивалася незалежно від російської, то тут Зубрицький демонстрував подиву гідну далекоглядність:

165 Зубрицький до Погодіна, 19 червня 1856 р., у: ПИСЬМА КЪ ПОГОДИНУ, т. III, с. 598; 19 січня 1861 р., там само, с. 619.

166 Зубрицький до Погодіна, 7 листопада 1856 р., у: ПИСЬМА КЪ ПОГОДИНУ, т. III, с. 603; 21 квітня 1858 р., там само, с. 608; 3 січня 1861 р., там само, с. 615 і наст.

167 Зубрицький до Погодіна, Львів, 7 листопада 1856 р., у: ПИСЬМА КЪ ПОГОДИНУ, т. III, с. 602–605; 19 січня 1861 р., там само, с. 616 і далі. Поняттям «консервативна утопія» Анджей Валіцький (Andrzej Walicki), *The Slavophile Controversy*, окреслює подібні за своєю структурою консервативні та слов'янофільські ідеології в Російській імперії.

168 Зубрицький до Погодіна, 13 червня 1851 р., у: ПИСЬМА КЪ ПОГОДИНУ, т. III, с. 586; 17 травня 1852 р., там само, с. 588; 19 червня 1856 р., там само, с. 596; 21 квітня 1858 р., там само, с. 608.

Повертаючись до пана [Пантелеймона] Куліша... Добре, що він займається збиранням народних пісень, переказів, казок тощо; це може на щось придатися. Але яку користь може мати укладення граматики? Коли в єдиній Русі існуватиме дві граматики, то існуватиме таким чином і дві мови, і дві літератури, і дві нації і, врешті, дві держави. [...] Справжній патріот має збирати, вливати в загальну цілість кожний і всі фольклорні елементи, а не розколювати і ділити. Краще б він [Куліш] навчав своїх земляків якомога більше великоросійської мови.¹⁶⁹

Русофільство Зубрицького не було імпортованим з Росії, це не було просто реферування прочитаного в слов'янофільських часописах; воно радше виводилося з екстремального консерватизму, послідовником якого Зубрицький був ще перед знайомством з Погодіним. У політичному мисленні Зубрицького Росія була альтернативною моделлю до постреволуційної, розшарпуваної кризою Австрії, тож він жадібно вбирав усе, що могло би вписатися в таку концепцію. Його сприйняття сусідньої держави було відповідно селективним. Російські дискусії навколо реформ, які розпочалися після Кримської війни, не надто цікавили Зубрицького; так само мало захоплення викликала в нього конституційна дискусія в Австрії 1860–1861 років. Він узявся захищати від європейської критики російські умови, хоча в Росії вважали, що вони потребують реформ. Модернізація, яка охопила й Росію, відлякувала його, тож він рятувався втечею в російські фантазії держави світового розмаху, про що красномовно й багатослівно розписував у листах до Погодіна.¹⁷⁰

Реакція земляків у Галичині Д. Зубрицького не лякала – його життя закінчувалося і йому нічого було втрачати. Він із гордовитою впертістю сприймав назву «погодінська колонія», яку створили політичні опоненти, як почесне звання, а самого себе назвав якимось «львівським московитом» або «атаманом погодінської колонії в Галичині». Свої сподівання він покладав на молодших колег і послідовників, насамперед на Головацького. Про Шеховича він був не надто високої думки, називаючи журналіста ненадійним «пронозою», одночасно наголошуючи на тому, що такі особи, незалежні від милості державного чи церковного керівництва, піддаються більшому ризику. Зубрицький нерідко висловлювався, що написав свої історичні дослідження, сприйняті

169 Зубрицький до Погодіна, 19 грудня 1858 р., у: ПИСЬМА КЪ ПОГОДИНУ, т. III, с. 614. Пантелеймон Куліш (1819–1897), один із найвизначніших українських письменників, історик та етнограф, планував видати 1858 року українську граматику для народних шкіл, наступного 1859 року така граMATика побачила світ.

170 У листах Зубрицького того часу міститься всього лиш одна згадка про російську реформаційну дискусію: Львів, б/д, середина 1858 р., у: ПИСЬМА КЪ ПОГОДИНУ, т. III, с. 610 і наст. Він і тут цікавиться не стільки самою дискусією в Росії, як шкідливими, на його переконання, наслідками такої дискусії для престижу Росії. Як доказ він наводить припущення західної преси про майбутні революційні безпорядки внаслідок звільнення селян у Росії. 7 листопада 1865 р., там само, с. 603, Зубрицький пише про наміри дати відсіч антиросійським «наклепам».

в Галичині «щонайбільше 150–200» читачами, для прийдешнього покоління: «Погодінська колонія зі мною не помре». ¹⁷¹

Негативної реакції на діяльність «погодінських колоністів» довго чекати не довелося. Австрійська політика у Кримській війні 1853–1856 років (спочатку вичікувальний нейтралітет, згодом підтримка антиросійської коаліції) зіпсувала відносини з Росією. У Росії австрійцям закидали невдячність і «зраду», тому що вони не віддячили за російську допомогу 1849 року. В Австрії ж протягом війни щораз сильніше відчувалася російська «загроза» на південно-східному кордоні, що вплинуло на зовнішньополітичні орієнтири на довгі роки. ¹⁷² Таке обширне погіршення відносин з Росією мало в Галичині й внутрішньополітичні наслідки: тепер уже жодні зовнішньополітичні чинники не стояли на заваді польським нападам на русофілів. Та й влада почала більше цікавитися «панславістською» діяльністю. Почалося все з першої антирусофільської журналістської кампанії. Жертви нападок згуртувалися, відбиваючись від закидів, і так дали ще більше поживи підозрам, що вони, мовляв, уже організувалися в «партію». Закиди в русофільстві отримувала загалом «руська література», щоправда, без наведення жодних конкретних доказів чи текстових ілюстрацій. ¹⁷³ Тоді влада відреагувала першими заходами: намісник Голуховський закинув редакторові «Зорі Галицької» Іванові Гушалевичу, що видавці «Галичо-руського Вѣстника» й «Зорі» мають намір «змосковщити мову руського народу в Галичині», такий же закид стосувався й тих, хто використовував «московську» гражданку. Відповідно намісник видав заборону щодо вживання «гражданки» в обох журналах. Таку саму пісню співав Йосиф Лозинський, один із найзатятіших борців у мовних дискусіях 1830-х років, який щось подібне закинув в урядовій газеті «Вѣстникъ» групі людей навколо Головацького і Дідицького: вони, мовляв, списують з

171 Зубрицький до Погодіна, 20 лютого 1854 р., у: ПИСЬМА КЪ ПОГОДИНУ, т. III, с. 590, 19 червня 1856 р., там само, с. 596–598; 21 квітня 1858 р., там само, с. 606.

172 Див.: ROBERT KANN, *Geschichte des Habsburgerreiches 1526–1918* (Відень–Кельн–Ваймар 1993), с. 244 і далі.

173 МАЛИНОВСЬКИЙ, *Bemerkungen*, у: RUTHENISCHE SPRACH- UND SCHRIFTFRAGE, с. 54 і далі, 85, а також вступ, с. III і наст. Григорій Яхимович, тодішній єпископ Перемишльський, також сформулював на початку 1853 року подібний текст захисту – щоправда, всього лиш у приватному листі, про який обхідними шляхами дізналася влада. У листі він писав про польські погрози на адресу греко-католицьких священників і скаржився на намісника Голуховського: хто «сильно скомпрометований» польськими революційними симпатіями, того намісник вирізняє своїми візитами, а хто, навпаки, «засвідчив свою вірність, того занедбують». Яхимович мав на увазі візит ввічливості Голуховського до нього самого, греко-католицького єпископа. Тут уже вчувається лейтмотив галицьких консерваторів – враження, що русинська вірність не отримує достатніх почестей, а карається: Яхимович до свого дядька Івана Гарасевича, Перемишль, 20 лютого 1853 р., AVA, Oberste Polizeibehörde, Präsidiale I 1853, 318.

російських словників, щоб «зіпсувати» мову галичан.¹⁷⁴ У червні 1854 року Голуховський повідомив до Відня, що викриті ним українські русофіли вже взялися «планомірно» працювати на майбутнє – вступ росіян у Галичину. У випадку здійснення цього, росіяни «зустрінуть дуже теплі й бурхливі симпатії» серед духовенства і народу. Він же віддав розпорядження в усі краєві установи пильно стежити за діяльністю священиків та інтелігенції. Особливо підозрілою видавалася намісникові освітня діяльність, і він запевняв, що виявив уже навіть «політичне» русофільство. У середовищі інтелігенції «часто під приводом розвитку руської національності намагаються добитися ідентифікації русинства з російськістю як стосовно віросповідання, так і в напрямі державного розвитку».¹⁷⁵ Так близько 1853 року намітився поворот у ставленні державної влади до греко-католицького духовенства. Якщо перед Кримською війною українських священиків сприймали загалом як опору уряду¹⁷⁶, то тепер вони вперше потрапили під приціл влади як потенційні вороги держави.

Із цілком іншого напрямку на початку 1850-х років надходили закиди, що політично активні українці занадто орієнтуються на Росію: закиди лунали від ієрархії римо-католицького духовенства Галичини, яке, хоч і не мало нічого спільного з лівими політиками, котрі власне зазвичай і поширювали такого штибу інформацію, проте формувало подібний образ ворога. Львівський католицький архієпископ Лукаш Баранецький (Łukasz Baraniecki) у своїх звітах 1851 року до Риму і до міністерства освіти висловлював невдоволення активністю своїх греко-католицьких колег, які вимагали запровадити в школах уроки релігії українською або ж церковнослов'янською мовою. Послання Баранецького спричинили втручання Ватикану і запити звідти до митрополита Левицького. Прагнення греко-католицького духовенства Ба-

174 ДґДИЦКІЙ, Своєжильевыи записки, т. I, с. 15; від 1850 до 1853 року Гушалевиц був відповідальним редактором «Зорі». SMOLKA, Reussische Welt. Historisch-politische Studien (Wien 1916), с. 64, називає заборону суто косметичним заходом і висловлює жаль, що «далі справа не пішла».

175 Голуховський до барона Йоганна Кемпена фон Фіхтенштамма, начальника Головного управління поліції, Львів, 18 червня 1854 р., AVA, Oberste Polizeibehörde, Präsidiale II 1854, 3971. Доволі схожі звіти надходили і про русинів, які мешкали на угорських землях. Там, зі страху проросійських демонстрацій, до вказаних сіл було вислано навіть військо з метою залякування населення. Одночасно кружляли чутки, що в Галичині заарештовано проросійських українських священиків, див. ц.-к. військово-цивільне губернаторство Угорщини до Кемпена фон Фіхтенштамма, Офен, 12 липня 1854 р., там само, Präs. II 1854, 4514.

176 Принаймні до періоду відразу ж після Кримської війни греко-католицьке духовенство користувалося своїм бонусом за вірність, отриманим у період революції, див. звіт краєвого губернатора до ц.-к. президії Галицького намісництва у Львові, 4 вересня 1852 р., «зі списком усіх тих осіб, які відзначилися як вірні й порядні симпатиками уряду», AVA, Oberste Polizeibehörde, Präsidiale II 1852, Н. 1. У долученому до листа (конфіденційного) списку міститься схвалення «однозначно доброї постави греко-католицького духовенства» в період революції.

ранецький назвав «фанатизмом» і в приватних розмовах договорювався до того, «що русини загалом, а особливо руське духовенство, тяжіють до Москви».¹⁷⁷

Зі свого боку, українські шановані особи намагалися пом'якшити такі закиди, представляючи експерименти з російською мовою як зусилля незначної меншості, які жодним чином не знаходять підтримки інтелігенції. Згодом Малиновський назвав Шеховича «гімназистом-невдахою», тривалий час «налаштованим не в руському, а в польському дусі».¹⁷⁸ Це останнє окреслення ріднило Шеховича з багатьма русофілами. Правління «Галицько-руської Матиці» намагалося уникати двозначних або «підозрілих» висловлювань у публікаціях товариства. Року 1853 було відхилено рукопис читанки Володимира Федоровича «Бібліотека благополезного чтенія для дѣтей» із вказівкою, що в частині про Галичину під назвою «Австрійська Русь» містяться висловлювання, які «могли б навести на нас підозру в сепаратистських зусиллях». Окрім того, рецензентам не сподобався друк «гражданкою». 1855 року відхилили дві релігійні публікації: «О пасхалии Церкви восточной» Михайла Гавришкевича та «Житіє Святого Ісидора», у яких надто відкрито проявлялися симпатії до східної Церкви.¹⁷⁹

Отож, принаймні в закидах опонентів русофільських активістів початку 1850-х років було однозначно ідентифіковано як русофілів. Самі ж себе вони ніколи так не називали, реагуючи на таке називання радше весело: як на те, що культурна постава, яка видавалася їм такою природною і близькою, інтерпретувалася як «русофільство». Адже жодного німця не називали «германофілом» тільки за те, що він досліджував і розвивав власну культуру! На позначення власної позиції користувалися поняттям «общерусскість», себе ж називали «всерусинами» або «твердими русинами», незламними руськими патріотами.¹⁸⁰

177 Представлення листів у Малиновського, МАЛИНОВСЬКИЙ, Bemerkungen, у: RUTHENISCHE SPRACH- UND SCHRIFTFRAGE, с. 49–53.

178 МАЛИНОВСЬКИЙ, Bemerkungen, у: RUTHENISCHE SPRACH- UND SCHRIFTFRAGE, с. 57 і наст., 86.

179 Заключення рецензентів «Матиці» Кульчицького та Ільницького про «Бібліотеку благополезного чтенія для дѣтей» Львів, 18 червня 1853 р., ЦДІАЛ ф. 148, оп. 1, спр. 41, арк. 2; фінансовий звіт Івана Гушалевича за період від 1850 до 1863/64 років на Загальних зборах 20–21 липня 1864 р., з посиланням на протокол правління від 25 травня 1855 р., ф. 148, оп. 1, спр. 28, арк. 7.

180 ДѢДИЦКІЙ, Своежитъевыи записки, т. I, с. 52, 54.

1.3. Азбучна війна і обрядовий рух: «русофільський» спротив державній мовній та релігійній політиці, 1859–1890-ті роки

Правопис як політика

Спочатку реакція на діяльність «погодінської колонії» та на консервативну мовну політику відповідальних осіб з «Матиці» обмежувалася окремими діями: в польській пресі з'явилося декілька принагідних нападок на українську інтелігенцію та ще були перші заклики до дисципліни з боку державної влади, наприклад, намісництво висловлювало невдоволення кириличною «гражданкою» і церковнослов'янізмами, забороняючи їх або ж затримуючи друк тих чи тих підручників. Проте якоїсь систематичної кампанії не вели ані польські неприятели русофільства, ані влада: на якийсь час проблему відсунули на задній план як внутрішньогалицьку. Та вже наприкінці 1850-х років ситуація змінилася. Внаслідок політичної кризи, у якій Австрія опинилася в першій половині 1859 року через великі втрати у війні з Італією та Францією, Відень з острахом звернув увагу на північно-східну периферію монархії: чи можна взагалі ще розраховувати на хрестоматійну лояльність русинів, якщо вони, як казали, «тяжили» в напрямку російських сусідів? Чи не загрожувала тепер, окрім італійської іреденти, наступна, галицько-руська іредента, яка означала б, з огляду на напружені відносини з Росією, непередбачуваний зовнішньополітичний ризик? Центральні міністерства вперше замислилися про заходи з метою ізоляції русинів від російського впливу. Оскільки чи то гадані, чи то дійсні русофіли особливо активну діяльність розгорнули на поприщі мови, літератури та шкільництва, то треба було їх, очевидно, нейтралізувати саме в цих галузях. Під приціл потрапили, окрім «русифікованого» словникового запасу, насамперед кирилиця, яка не тільки ускладнювала працю цензорів¹⁸¹, а й (особливо у випадку «етимологічного» варіанта «гражданки») була надто схожою з правописом російської мови.

181 Цей аргумент проти кирилиці або ж «гражданки» наводив в одному зі своїх послань до Відня сам намісник Голуховський, див. лист Галицького намісництва до Міністерства внутрішніх справ, Львів, 15 червня 1859 р., HHStA IB, K. 395, BM 1867, El. 1525, № 4653/р. II (Йдеться про копії документів з 1859 року, складені 1867 року в спеціальну документацію «Усунення кириличної абетки у русинів»). На такий самий аргумент («непопора в руській пресі... під прикриттям російських літер», яку цензорам було не під силу контролювати) можна натрапити й у звіті намісника Галичини графа Голуховського міністрові внутрішніх справ барону фон Баху, 3 липня 1859 р., RUTHENISCHE SPRACH- UND SCHRIFTFRAGE, с. 265.

Та у Відні такі міркування набирали розмаху не з віденської ініціативи. Матеріал для роздумів постачав львівський намісник граф Агенор Голуховський (1812–1875), якого згодом призначили міністром внутрішніх справ. У докладному звіті Віденській поліційній дирекції він описав, які були настрої серед галицьких українців за день до оголошення Австрією війни Сардинії. Настрої українців 27 квітня 1859 року він називав дуже тривожними.¹⁸² Його інформатором був український шкільний радник і гімназійний професор Евзебій Черкавський, на якого різного часу через його пропольську шкільну політику нападали українські лідери. Русофільські переконання, які, зрештою були задовго до 1848 року, отримували, згідно з намісником, щораз більше послідовників у середовищі руської інтелігенції, особливо серед духовенства. І йдеться аж ніяк не про літературні контакти, а й про «релігійне і навіть політичне зближення з сусідньою російською нацією». На доказ своїх слів Голуховський наводив низку статей у «Зорі Галицькій» і твори Дениса Зубрицького; правда, у списку «русофільських» напрацювань виринув серед іншого також опублікований 1854 року в «Зорі» вірш, який заслуговував би радше на «українофільський» ярлик.¹⁸³ Далі намісник перелічив різноманітні випадки образи Його Величності та русофільські висловлювання, які за минулі роки зафіксували протокольно.¹⁸⁴ Хрестоматійну руську лояльність «треба шукати не в якомусь засадничому переконанні у непохитності австрійських засад урядування», а «в напруженому антагонізмі поборників руської нації і поляків».¹⁸⁵ Іншими словами: ідеться про непевних кантоністів, ба, навіть, про «особливу партію, метою якої є саме опір вірному обов'язкові підданого». Тому А. Голуховський уважав доцільним втручання влади:

Під підозрою стоїть (і цілком справедливо) не вироблення руської мови, а відчуження цієї мови та її ідентифікація з мовою росіян, саме це є для нас небажаним. Ця обставина майже без винятку трапляється у виданих досі нібито руських друкованих творах. За умов, коли частина українських письменників через

182 Звіт президії Галицького намісництва від 27 квітня 1859 р. до начальника поліції барона Кемпена фон Фіхтенштамма у Відні, RUTHENISCHE SPRACH- UND SCHRIFTFRAGE, с. 214–261.

183 Список небажаних творів: Голуховський, звіт від 27 квітня 1859 р., RUTHENISCHE SPRACH- UND SCHRIFTFRAGE, с. 232–237; інтерпретований як русофільський був і вірш самбірського гімназиста Михайла Товарницького про українського козака в кримськотатарському полоні, там само, с. 237.

184 Це були, наприклад, громадські молитви «місцевого гр.-кат. пароха» за російські успіхи у Кримській війні (1854 р., без місця та імені); висловлювання ієрарха з Тернопільського округу до фінансового урядника, «що Росія візьме таки якось Галичину в свою опіку і викурить всіх членів ц.-к. австрійського уряду», звіт Голуховського, RUTHENISCHE SPRACH- UND SCHRIFTFRAGE, с. 238.

185 Звіт Голуховського, RUTHENISCHE SPRACH- UND SCHRIFTFRAGE, с. 223.

невідання, а інша частина з нечесними намірами не тільки не підтримує природного розвитку мови, а й буквально перешкоджає їй у розвитку і заступає шлях, ц.-к. уряд вимушений, на жаль, настійно вплинути на граматичне унормування навчання руської мови в школах.¹⁸⁶

Та ще перед тим, як влада виявила відкрито свої плани, розпочалася (мабуть, з ініціативи намісництва) кампанія в пресі, в якій у статтях про українську літературу і публіцистику, а особливо про праці Богдана Дідицького, пролунали різкі випадки проти кирилиці, громадянки, церковнослов'янізмів та «русизмів».¹⁸⁷ Українські лідери не могли цього не зауважити, тим паче, що у зв'язку з цією кампанією в пресі ширилися різноманітні чутки про нібито близькі антиукраїнські заходи. І попри все, вони були заскочені зненацька, коли в середині травня 1859 року семеро церковних достойників і директорів шкіл¹⁸⁸ отримали з намісництва виклик до участі в «комісійній нараді» у справі запропонованого міністерством освіти «запровадження латиниці в руській літературі». Формально йшлося про «відкритий і невимушений обмін думками». Та щоб не виникало сумнівів щодо бажаних результатів наради, намісник Голуховський доповнив виклик припискою, що «обговорюватимуться заходи», «які мали б вступити в дію з наступного шкільного року», зокрема і широке вилучення книжок церковнослов'янською мовою з державних шкіл. Урядовців, яких викликали – Якова Головацького, Амврозія Яновського і Тому Полянського – тактовно спонукали «підтримати наміри цісарсько-королівського уряду», що означало ніщо інше, як те, що лояльний урядовець не може чинити жодного спротиву планові латинізації. На виклику Йосифа Лозинського, який у 1830-х роках уже пропонував записувати українську мову латиницею, Голуховський власноручно дописав постскрипtum, у якому висловив своє переконання, «тим більше... розраховувати на Вас, адже Ви самі свого часу обстоювали таку саму ідею».¹⁸⁹ У додатку адресати отримали послання із заголовком «Про пропозицію запису руської мови латинським письмом», написане, про що зазначалося на титуль-

186 Звіт Голуховського, RUTHENISCHE SPRACH- UND SCHRIFTFRAGE, с. 259.

187 Насамперед це газети *Przegląd Powszechny* та львівська урядова *Gazeta Lwowska*, яка згодом не погодилася прийняти цілком протилежне представлення Дідицького, див.: RUTHENISCHE SPRACH- UND SCHRIFTFRAGE, с. XI.

188 Адресатами були єпископ Спиридон Литвинович (на той час апостольський адміністратор Львівської архієпархії), о. крилошанин Михайло Куземський, о. крилошанин Михайло Малиновський, професор університету Яків Головацький, шкільний радник та директор гімназії Амврозій Яновський (усі зі Львова), декан і краєвий шкільний інспектор Йосиф Лозинський (Яворів), священник і директор гімназії Тома Полянський (Самбір).

189 Президіальне розпорядження Галицького намісництва у Львові, 15 травня 1859 р., з викликом, передрук у: RUTHENISCHE SPRACH- UND SCHRIFTFRAGE, с. 1–4.

ній сторінці, за дорученням міністерства освіти. Автором послання був Йозеф Їречек, молодий урядовий кар'єрист, який пропагував заміну кирилиці в українських шкільних підручниках латиницею.¹⁹⁰ Свої знання української він завдячував заняттям Богдана Дідицького, який наприкінці 1850-х років вивчав у Відні класичну і слов'янську філологію. Коли Дідицький (а він належав до письменників, на яких нападали за їхню проросійськість) дізнався про мотив Їречека, це спонукало його написати брошуру проти ідеї латинізації.¹⁹¹

У розмові, яка відбулася 30 травня 1859 року в приміщенні намісництва, взяли участь, окрім викликаних на неї українців, також гімназійний інспектор Черкавський, чиновники намісництва Карл фон Мош та Ернст Зеліг і делегат Міністерства віросповідань і освіти Йозеф Їречек. Вів засідання Голуховський.¹⁹² Відразу ж на початку дискусії намісник різко скритикував українських письменників, які стягнули на себе вину «в поширенні великоросійської мови», а також – і українців, які ніяк не завадили цьому, через що уряд вимушений «переїняти ініціативу в цьому питанні». Протягом дискусії Голуховський не приховував політичного підґрунтя урядової ініціативи: «саме тепер» Австрія має «засвідчити силу», а уряд не бажає «спостерігати ніяких поблажок для Росії». Їречек продовжив попередника і наголосив на користі азбучної реформи, яка зможе вберегти українську мову від «перетворення на великоросійську». Подібно звучали й аргументи Черкавського, який також акцентував на тому, що галицькі українці зможуть, використовуючи латинську абетку, «наблизитися до освічених європейських кіл».¹⁹³

Реакція українців не забарилася, вона якісно відрізнялася від попередніх відповідей на подібні звинувачення. Що стосується «освічених європейських кіл», зазначив єпископ Литвинович, то нікому не варто брати на себе роль

190 JOSEPH JIREČEK, Über den Vorschlag das Ruthenische mit lateinischen Schriftzeichen zu schreiben. За дорученням ц.-к. Міністерства віросповідань і освіти написав Йозеф Їречек (Відень 1859). У брошурі містилося докладне обґрунтування задуму, огляд різних попередніх пропозицій запису української мови латиницею, а також «зразки запису руської мови латинським письмом», упорядковані за «польським» і «чеським» правописом; насамкінець стояв запропонований Їречеком алфавіт зі «зразками відповідного правопису», які автор взяв із українських підручників, що були у використанні і перевів на інший шрифт.

191 БОГДАН ДЬДИЦКИЙ, О неудобности латинской азбуки въ русской письменности (Відень 1859). Див. також: СВИСТУНЪ, Прикарпатская Русь, т. II, с. 77.

192 Список учасників, RUTHENISCHE SPRACH- UND SCHRIFTFRAGE, с. XII і наст.

193 Протокол першого засідання комісії, RUTHENISCHE SPRACH- UND SCHRIFTFRAGE, с. XIV і наст., XVII. На побажання міністра освіти дослівних протоколів не вели – як припускали українці, щоб не так різко прозвучав у записі їхній протест і щоб доповідач Їречек міг мати «достатньо простору для оприлюднення своєї особистої думки», там само, с. XXXI.

ментора українців. Саме основи сучасної європейської освіти ставлять вимогу народної освіти на базі національної мови відповідним для неї письмом. Цю вимогу відповідності, заявив єпископ, кирилиця виконує прекрасно.¹⁹⁴ Запевнення в лояльності прозвучали і тут; проте вперше було проявлено волю активної оборони від поголосу. Єпископ не лінувався зображати традиційний образ вірного, покірного русина; а одночасно заперечував закиди в русофільстві, які його вразили – його, хто навіть пастирські послання писав німецькою, «щоб не стати предметом балачок, ніби мене тягне до великоросійської мови».¹⁹⁵

Литвинович задав напрям виступів українських учасників засідання, назвавши кириличний алфавіт однією з останніх національних ознак, які ще взагалі в українців залишилися, через що вони не відмовляться від нього. Оце гасло «Досі, але не далі» в той чи той спосіб сформулювали й інші українці. Насамперед Яків Головацький, Михайло Куземський та Михайло Малиновський, які, будучи експонентами розкритикованої української літератури і/або частини українських консерваторів, почували себе загнаними в кут. Вони не обмежилися поміркованим протестом, а гостро й виразно сформулювали свою позицію у кількох меморандумах, які представили до дискусії під час подальших перемовин.¹⁹⁶ Куземський поклав вину за труднощі «Галицко-рускої Матиці» у виданні підручників і тим самим у розвитку народної освіти на розпалену в пресі русофільську істерію. Журналістські звинувачення, а не церковнослов'янська чи русифікація шкільної літератури становлять основну проблему, вважав він:

Уже роками нас непокоять неясні чутки..., нібито проти нашої національності, а особливо проти нашої мови готується удар, і що нібито дехто з русинських учителів втратить свою посаду. Та хіба може в такій ситуації розвинути наша література? Це все одно, що накласти комусь на ноги кайдани, а тоді звинуватити його, що він не може бігти.¹⁹⁷

194 Виступ на першому і третьому засіданні комісії, RUTHENISCHE SPRACH- UND SCHRIFTFRAGE, с. XXVI і наст., LII.

195 Спиридон Литвинович на першому засіданні комісії, 30 травня 1859 р., RUTHENISCHE SPRACH- UND SCHRIFTFRAGE, с. XVIII і наст.

196 Меморіал о. крилошанина Михайла Куземського, 3 червня 1859 р., RUTHENISCHE SPRACH- UND SCHRIFTFRAGE, с. 5–36; Протест о. крилошанина М. Куземського, після оприлюднення якого він вийшов з комісії, 7 червня 1859 р., там само, с. 37–43; Зауваги о. крилошанина М. Малиновського, там само, с. 44–112; Кілька слів професора університету Якова Головацького на пропозицію секретаря міністерства Йозефа Іречека, там само, с. 113–158; Зауваги гр.-кат. декана Йосифа Лозинського до пропозиції записувати русинську мову латиницею, там само, с. 158–164; Оцінку пропозиції «записувати русинську мову латинським письмом», дав ц.-к. шкільний радник др Амвросій Яновський, там само, с. 165–172.

197 Куземський, Меморіал, RUTHENISCHE SPRACH- UND SCHRIFTFRAGE, с. 23.

Куземський відхилив насамперед твердження Й. Їречека і А. Голуховського, що русини нібито не здужали закріпити єдиної кодифікації своєї мови і відчинили навстіж двері для свавільної русифікації. Тут Куземський звернув увагу на приписи Собору руських учених 1848 року. Виявилось, що ані секретар міністерства, ані намісник (який свого часу був навіть одним із членів-співзасновників «Матиці») ні сном ні духом не відають про такі рішення. То була груба тактична помилка «латинників», навіть якщо не брати до уваги певної обов'язковості рішень Собору.¹⁹⁸ Свій меморіал Куземський закінчив констатацією, що сприймає дані плани як (польський) напад на українську націю в Галичині і на її захисницю Греко-Католицьку Церкву. Віденський уряд легковірно став знаряддям польських партикулярних інтересів і погану службу зіграв русинам за їхню вірність:

Удар, завданий нашій мові і письму, спрямований зокрема і насамперед на нашу Церкву і наш обряд... Що дали неодноразові докази непохитної вірності? Живилися постійні підозри. Нас звинувачували в москвофільстві й у схизмі; проти нас плелися махінації, інтриги, нам приписували все, що тільки можливо. Все було не так – наша мова, наші свята, наш календар – ще тільки одного нас не спитали: Чому ви, русини, ще існуєте на Божій святій землі?... У всьому треба було наблизитися тільки до польської мови, бо тільки в такий спосіб сполонизоване русинство він [інспектор шкіл Черкавський] вважав справжньою руською мовою; і тільки хтось інший важився підняти голос за чисту мову, відразу ж йому приписували москвофільство або слов'янофільство... Я запевняю про свою вірність ц.-к. урядові, в особливо критичні моменти я справді більше зробив, ніж багато хто з тих балакунів, а що я від усього серця люблю свого монарха, то й бажаю в інтересах самого уряду, щоб цієї неfortunної ініціативи, з чийого би боку вона не виходила, не існувало ніколи і щоб ніколи вона не обговорювалася, щоб злостивці... не мали нагоди закинути нам те, що в дійсності чинять вони: Ось вам, русини, за вашу вірність, гляньте, як вам віддячилися.¹⁹⁹

Куземський вимагав скасування планів латинізації, а також – послідовної політики міністерства освіти для поширення української мови навчання і на користь діяльності «Матиці» у виданні шкільних підручників. Крім того, він запропонував опублікувати спростування планів латинізації, щоб заспокоїти «схвильоване населення краю» – перед загрозою воєнного стану, в якому перебуває край, таке спростування є найвищою потребою.²⁰⁰

То був найгостріший публічний виступ Куземського; його текст зводив загальні порахунки з політичними опонентами і містив вибух гірко докору після довгого лояльного мовчання. Уперше, нехай і непрямо, зайшла

198 Куземський, Меморіал, там само, с. 23–25.

199 Куземський, Меморіал, с. 32–35.

200 Куземський, Меморіал, с. 35 і наст.

мова про те, що Відень «зрадив» українців. Тепер відкритий конфлікт з об'єктами нападу було запрограмовано. Дрібниця переросла в резонансну подію: в історичному огляді отець крилошанин згадав зокрема православний переказ про святого Адальберта і його дії проти слов'янського письма і грецького обряду.²⁰¹ Після вручення меморандуму дійшло до перепалок між Куземським і прихильниками латинізації. Куземського вперше прямо звинуватили у використанні «російської схизматичної легенди» для образи Католицької Церкви, що спонукало Ґолуховського закликати до «церковної цензури». Іречек дорікнув Куземському, що той атакує в його особі центральний уряд у Відні – такі звинувачення не могли не видатися лояльному консерваторові образливими.²⁰² Щонайпізніше тут на Куземського наліпили ярлик симпатика русофілів і «захисника, а певною мірою й лідера окремої русинської партії», як це сформулював Ґолуховський. Вражений Куземський 7 червня склав мандат і подав письмовий протест, у якому звинуватив намісництво в тому, що воно є властивим натхненником азбучної акції. Та насамперед «за таких умовин» дебати ніяк не могли відбутися вільно.²⁰³

Михайло Малиновський також сформулював подібні докори, докладно представивши політику адміністрації краю від початку 1850-х років, яка підступно і (як припускав Малиновський) непомічено у Відні вихолощувала мовні права українців: постановами краєвої президії та намісництва від 1856 року скасовано обов'язкові заняття української мови в середніх школах; під тиском поміщиків того ж року було закріплено рішення, що немає примусу відкривати школи; ще від 1851 року чиновники у Східній Галичині вже не мушили вчити української мови.²⁰⁴ З часу Кримської війни додалися ще й підозри в русофільстві, яких ніхто й ніколи не підкріпив цитатами з відповідних текстів чи якимись іншими прикладами; така сама ситуація і з дешевими чутками про «рублі» та українських гімназистів, які вирвалися в Росію. Такі підозри значно нашкодили українському книгодрукуванню. Малиновський іронізував на адресу самозваних фахівців у справах русофільства в газетних редакціях, які видавали себе за «знавців і критиків москальської або великоросійської, малоруської, червоноруської, чорноруської, білоруської та української» мови, зроду не вчивши читати кирилицю. Нема сумнівів, є і такі письменники, які надають перевагу ве-

201 Куземський, Меморіал, с. 13 і наст. цитує тут православну легенду про Адальберта в житті слов'янського апостола Кирила, передруковану в *Галицькому Сборнику* з джерела Московської духовної академії.

202 Протокол третього засідання комісії, RUTHENISCHE SPRACH- UND SCHRIFTFRAGE, с. XXXVII–XXXX.

203 Куземський, Протест, RUTHENISCHE SPRACH- UND SCHRIFTFRAGE, с. 37–43.

204 Малиновський, Зауваги, RUTHENISCHE SPRACH- UND SCHRIFTFRAGE, с. 78–81.

ликоросійській мові, як «уже готовій» літературній мові, але він особисто ніколи такої позиції не схвалював. Справжні русофіли, як-от «давно зниклий без вісти редактор *Семейной Библиотеки*» Шехович належать до щораз нечисельнішої меншості.²⁰⁵ Головацький повторив тезу про самостійність української мови, яку сформулював ще 1848 року, і тим самим засвідчив своє неприйняття поширюваних про нього підозр. Цього разу він, щоправда, разом із відомими постулатами на одному диханні виклав своє нове кредо, згідно з яким основою для створення літературної мови мають бути не лише народні діалекти, а й, насамперед, історичні літературні пам'ятки; але і тоді, мовляв, українська мова не опиниться під загрозою «влитися в російську». Вказуючи на традицію і необхідність усамостійнення розвиненої мови від різних, залежно від регіону, діалектів, він став на захист збереження етимологічного правопису і заперечив гасло «пиши, як говориш». Він виразно відмежувався від тієї лінії, якої дотримувався колись сам, як видавець «Русалки Дністрової».²⁰⁶ Лозинський також відкинув свої переконання 1830-х років і засудив латинізацію: «З чимось подібним, як те, що я радив 25 років тому, я би вже сьогодні ніколи не виступив». Він вимагав підпорядкувати усі народні школи з українською мовою навчання греко-католицькій консисторії, тому що в більшості підпорядкованих римо-католицькому костелу шкіл з високим відсотком українських учнів уроки мови занедбані. Та й загалом інших предметів, наприклад, природознавства, можна було б навчати українською мовою. Крім того, Лозинський активно обстоював запровадження української як «зовнішньої» (для політичного спілкування) урядової мови в Східній Галичині.²⁰⁷ Голуховський, який викликав Лозинського у переконанні, що той підтримає його проект, побачив, що остання надія на підтримку з українського боку розтанула. Критик ідеї з'явився і безпосередньо у віденському Міністерстві віросповідань і освіти – радник міністра українець Григорій Шашкевич. Він окреслив латинізацію так само різко, як це зробив Куземський – як інтригу польської сторони, виконавчим органом якої є намісник Голуховський, котрий намагається задіяти до виконання своїх планів центральний уряд.²⁰⁸

205 Малиновський, Зауваги, RUTHENISCHE SPRACH- UND SCHRIFTFRAGE, с. 55 і наст., 58, 84–86.

206 Головацький, Декілька слів, RUTHENISCHE SPRACH- UND SCHRIFTFRAGE, с. 114–121, 123.

207 Лозинський, Зауваги, там само, с. 158 і наст., 164.

208 Меморандум про проект застосування в руській мові латинської абетки, замість вживаної досі грецько-слов'янської, так званої кирилиці, подав ц.-к. радник у Міністерстві віросповідань і освіти, пан Грегор/Григорій Шашкевич, RUTHENISCHE SPRACH- UND SCHRIFTFRAGE, с. 173–202, особл. с. 178 і наст.

Азбучна війна та її резонанс

Щоб наполягти на своїх попередженнях про азбучну реформу, Михайло Куземський наголосив, що і простий люд «схвильований» планами латинізації. Це звучало дивно, адже йшлося про правописно-граматичну дискусію, яка, мабуть, для більшості неписьменних українських селян була байдужою. Але і граф Голуховський розраховував на «спроби введення руського населення в оману щодо добрих намірів ц.-к. уряду» і дав паралельно до нарад розпорядження повітовим старостам негайно паралізувати будь-яку таку спробу. Із його розпоряджень можна зрозуміти, що намісник зовсім не був стовідсотково впевненим у цій затії. Вимогою в такій ситуації було втихомирення: староства мали запевнити українців у добрих намірах уряду і наголосити на турботі уряду «про збереження русинської літератури», а ще треба було додати, що проект латинізації «зовсім не є вирішеною справою». «Агітаторів» проти проекту – йшлося насамперед про греко-католицьких священників, від яких очікували спротиву, – необхідно переслідувати, але щодо населення поліція завжди має бути спокійною і коректною.²⁰⁹

Донесення з провінції, як виглядало, підтверджували лінію Голуховського. Не один зі старост повідомляв, що неписьменні селяни цією проблематикою не цікавилися; а ті, які вміють читати, ознайомлені з латинськими літерами краще, ніж з кирилицею, так що читають громадські звернення з польських текстів. Із Глинян повідомляли, що письменне населення (яке так чи так становило меншість) пише українською латинськими літерами; і якщо урядові оповіщення розвішують у двох версіях – польській та українсько-кириличній, то українці завжди обирають польську версію. Шкільна молодь ліпше читає латиницю, хоча, варто зауважити, вчителі й священники вельми дбають про вивчення кирилиці. Подібними були звіти з повітових установ Львова, Самбора, Золочева, Сянока, Стрия і Тернополя, а також з Ярослава, Нижанківців та Радимна. Староста Золочева стверджував, що українці в підвладному йому окрузі пишуть латинськими літерами «останні розпорядження, дарчі, цесії (передання прав на власність. – *Прим. перекл.*)». Водночас майже всі звіти одноставно повідомляли про помітний спротив ду-

209 Розпорядження президії Галицького намісництва до повітових старост, Львів, 31 травня 1859 р., ННStA IB, К. 395, VM 1867, додаток до № 4653/р. II.

210 Звіт Львівського староства до Галицького намісництва, 16 липня 1859 р., там само, додаток до № 5804/р. II; звіт Глинянського староства до повітового уряду Золочева, 6/д, червень 1859 р., ННStA IB, К. 395, VM 1867, El. 1525, додаток до № 4653/р. II; звіти Самбірських повітових старостів, 10 липня 1859 р., там само, додаток до № 5415/р. II; Золочів, 22 липня 1859 р., там само, додаток до № 5804/р. II; Станиславів, 19 липня 1859 р., там само, додаток до 5804/р. II; Сянок, 15 липня 1859 р. (3 двома звітами з повітів Устрики Долішні й Балігруд), там само, додаток до № 5804/р. II; Стрий, 17 липня 1859 р. (із звітами старостів Стрия, Войнилова, Болехова, Миколаєва, Рожнятова, Сколього), там само, додаток до № 5804/р. II; Тернопіль, 21 липня 1859 р., там само, додаток до № 5804/р. II.

ховенства.²¹⁰ Можна сказати, Голуховський намагався ширити оптимізм. У своєму звіті до Відня намісництво підсумувало результати запитів на провінцію і дійшло висновку, що «кириличні літери не мають жодного стосунку до національних інтересів»; що йдеться радше про «примхи прихильної до росіян особливої партії» і про наслідок «російських впливів». На міркування руського духовенства зважати не варто, оскільки «існують сумніви щодо чистоти їхніх намірів».²¹¹

Висловлювання округних староств постачали намісникові бажані аргументи, проте їх достовірність щодо дійсних настроїв у провінції була відносною. Писали звіти переважно німецькомовні австрійці; від 1848 року на громадську службу йшло дедалі більше поляків. Ці посадовці мали переважно вже сформовану думку, що вірність кирилиці пояснюється російськими впливами, крім того, їм аж надто добре було відомо, чого очікує від них їхній очільник, вимагаючи звітів про настрої у провінції. Утім навіть якщо виходити з того, що дані в підлеглих установах цілком правдиві, треба проявити обережність. Те, що в розсилці урядових рішень частіше переглядали польську або німецьку версію, було справою очевидною: українські (а до 1867 року і польські) переклади не визнавали юридично обов'язковими автентичними версіями, і якщо хтось хотів повністю переконатися в справі, яка його цікавила, то читав текст німецькою мовою, або ж, принаймні, польською. Не дотягував і аргумент, що старости так чи так радше писали польською – у випадку адміністрації, представники якої як правило української не знали, українським посадовцям не залишалося нічого іншого, якщо вони мали намір успішно повідомити свої дані. Найближчим до дійсності видається твердження, що азбучна війна не відіграла якоїсь особливої ролі для неписьменної більшості українців. Та все одно в суспільстві вирувало – чого не могли приховати навіть ці звіти: критику планів латинізації висловлювали вчителі, парохі в церквах, школах, і так вона доходила і до неписьменних – як звістка про загрозу нападу на традиційну віру і шкільні заняття рідною мовою.

До того ж, звіти інформаторів поліції у Відні та Львові відрізнялися від донесень Галицького намісництва. Вони настійливо відраджували від планів латинізації, яка відчужить процентралістських українців від уряду; так уряд опиниться перед небезпекою втратити важливе знаряддя нейтралізації польських прагнень. Окрім того, весь шум навколо абетки таки справді призведе в багатьох місцевостях до проросійських настроїв, яких перед цим

211 Галицьке намісництво до Міністерства внутрішніх справ, Львів, 24 липня 1859 р., HHStA IB K. 395, BM 1867, El. 1525, № 5804/pr. II ai 1859; звіт Голуховського міністерстві внутрішніх справ Бахові, Львів, 3 липня 1859 р., RUTHENISCHE SPRACH- UND SCHRIFTFRAGE, с. 266 і наст.

там не було. Звіти окружних та повітових установ написані в дусі Голуховського, тому що він зобов'язав своїх службовців записати в звітах тільки ту інформацію, яка відповідає його поглядів на стан справ. Насправді ж мобілізація проти планів Голуховського та Їречека – ширша, ніж це хотіло помічати намісництво: «Старі священники, які ледво вміють читати і писати, починають вивчати кирилицю ... з усіх навколишніх місцевостей до Львова йдуть люди, щоб запитатися, чи уряд хоче забрати в них їхню віру. У василіянських монастирях Добромиля, Дрогобича, Лаврова, Жовкви збираються гурти людей, які запитують, чи це прийняли рішення про кінець їхнього народу». У звітах агентів процитовано й міністерського радника Г. Шашкевича: «Ми добилися того, що серед завжди таких спокійних русинів зараз панує неймовірна схвильованість, що відбуваються політичні агітації, розбуркуються симпатії до Росії». Григорій Шашкевич нібито навіть пригрозив, що на знак протесту піде зі своєї посади, якщо латинізацію таки проведуть.²¹² У віденському інформаційному бюро, відділі новин міністерства закордонних справ, вирішили не покладатися ані на такі звіти, ані на висловлювання Голуховського і його підлеглих, а постановили проводити самостійні дослідження ставлення людей до латинізації. Скерований до Галичини звістун підтвердив, що «дуже багато людей» стурбовано цікавляться у василіянських монастирях і у Львові, як виглядають справи з абеткою, щоправда, додавав він, про «демонстрації» не йдеться. Версію намісництва, що українські школярі ліпше, мовляв, вивчили латиницю, ніж кирилицю, відхилили як необ'єктивну, так само і твердження в деяких окружних звітах, що є навіть такі священники, які донедавна не вміли кирилицею читати. Інформатор підтвердив, що тепер духовенство «вельми старанно перебудовується на кирилицю». Та й твердження, що, мовляв, українці самостійно пишуть особисті документи латиницею, не відповідає дійсності: це радше пояснюється використанням послуг писарів, які, хоч і розуміли українську, але писати вміли тільки латиницею. Як би там не було, а версію Голуховського було поставлено під сумнів. Зрештою, на той час міністерство освіти вже давно протрубило відбій, що вказувало на те, що і Відень має на цю ситуацію подібну, як і в агентів інформаційного бюро, точку зору.²¹³

212 Рапорт агента № 223, Відень, 6 серпня 1859 р., HHStA IB K. 395, BM 1867, El. 1525; рапорт агента № 224, Відень, 7 серпня 1859 р., там само; нотатка в актах Інформаційного бюро (ІВ), Відень, 9 червня 1859 р., про перебіг консультацій у Львівській комісії, там само.

213 Нотатка в актах ІВ, Відень, 15 серпня 1859 р., HHStA IB K. 395, BM 1867, El. 1525, з переліком питань про дійсний стан справ у Галичині, які потрібно в'яснити; звіт інформанта ІВ про «політичну ситуацію в Північній Угорщині, Галичині й у Краківській адміністративній області», б/д, очевидно відповідь на сформульовані 15 серпня запитання, там само.

Непогора надійшла і з цілком іншого боку. Голуховський роздратовано повідомив до Відня, що львівська Дирекція поліції, безпосередньо відповідальна за контроль над «російськими» тенденціями, тривалий час була бездіяльною. Це має, писав він, свою причину: директор поліції Яким Хоминський (1796–1867) є на короткій нозі з особами однієї з ним національності з «прихильної до Росії партії» та ідентифікує, мовляв, благо українського населення з цілями, які ставить перед собою ця партія. Він «у жодному випадку не відповідає своїй посаді». У своєму посланні Голуховський відкрито закидає львівській поліції, що, мовляв, перед лицем близьких заворушень вона «не втручалася вчасно» і недостатньо строго контролювала діяльність українських лідерів. Критика міститься і в примітках намісника до поліційного звіту про перебування у Львові двох російських учених: «І жодного тобі слова про контакти з русинами, а особливо прихильними до Росії особами». Суперечливі висловлювання намісництва і дирекції поліції тільки підкріплюють Віденське інформаційне бюро в думці про необхідність скерувати до Львова власного згаданого вище інформатора. У вересні 1859 року поліцейське управління у Відні як безпосередня вища інстанція зі свого боку теж чинило тиск на директора львівської поліції Хоминського, вимагаючи від нього розпочати «наглядкові заходи» через «можливі випадки російського впливу».²¹⁴

Справді, у Дирекції поліції зберігся дух передберезневого часу і 1848 року, що призвело до тертя з намісником Голуховським. Той, хоч і не симпатизував польським революціонерам, однак намагався поєднати інтереси консервативної польської шляхти з австрійськими державними інтересами. Керівництво поліції провадило помірковану проукраїнську політику, щоб стримувати польські національні амбіції. Батько письменника Леопольда фон Захера-Мазоха притримувався такої лінії у 1840-х роках, це ж саме робив його наступник Хоминський, попри невдоволення Голуховського. Навіть Денис Зубрицький, з яким, як правило, важко було говорити про львів-

214 Галицьке намісництво до Дирекції поліції у Львові, Львів, 13 червня 1859 р., HHStA IB K. 395, VM 1867, El. 1525, додаток до № 4653/р. II; Галицьке намісництво до Міністерства внутрішніх справ, Львів, 12 липня 1859 р., там само, додаток до № 5415/р. II ai 1859; Галицьке намісництво до Міністерства внутрішніх справ, Львів, 24 липня 1859 р., там само, № 5804/р. II ai 1859; звіт Дирекції поліції у Львові Галицькому намісництву про прибуття російського письменника Смірнова до Львова, із заувагами намісника, 2 липня 1859 р.; проект декрету Інформаційного бюро (IB), скерований до Дирекції поліції з критикою її діяльності, б/д; нотатка в актах IB, б/д: «Суперечності між зображеннями, наданими намісником, і звітами директора поліції із зазначеними руськими священиками й ученими здалося би вирішити шляхом відрядження довіреної особи», все там само, додаток до № 5804/р. II; директор поліції Хоминський до Вищого поліцейського управління (відповідь на вказівку від 14 вересня 1859 р.), Львів, 15 жовтня 1859 р., AVA, Oberste Polizeibehörde, Präsidiale II 1859, 7496.

ську владу, свого часу підтверджував, що консервативні українці мають симпатиків у Дирекції поліції.²¹⁵ Поляки Галичини на дух не переносили Якіма Хоминського, який був на посаді директора поліції від 1853 року: це він відіграв 1846 року помітну роль у придушенні польської спроби повстання як цісарський комісар у гміні Тарнув. А те, що колишній «кривавий пес» контрреволюції був до всього ще й українцем, тільки додавав до політичного антагонізму національний аспект.²¹⁶

Спостереження Ґолуховського, що директор поліції є прихильником русофільської «особливої партії», не було далеким від правди. Хоминський не демонстрував під час перебування на посаді відкритої підтримки русофілам, проте після виходу на пенсію 1861 року він активно долучився як сеньйор Ставропігійського Інституту до діяльності русофільських товариств. Це йому Львівська Ставропігія, яка від середини 1850-років мала погану славу безгосподарності, завдячує тотальною реформою, зокрема модернізацією бухгалтерії та друкарні. Окрім того, від імені Інституту, Хоминський нав'язував контакти з Росією і дбав про надходження російської літератури.²¹⁷ Хоминський був одним із небагатьох консервативних українських урядників найвищого рангу, які зробили кар'єру в умовах доберезневого часу та неоабсолютизму; він був важливою опорою своїх однодумців, про що Ґолуховський змушений був зі злістю зауважити.

«Какографія» декретом

У середині липня вже й захисники латинізації у правописній комісії зрозуміли, що реалізувати їхній план не вдасться через затятий спротив українських делегатів. Навіть обидва чиновники намісництва, присутні в комісії, Мош і Зеліг, обережно висловлювалися на підтримку української позиції. Відповідні директиви надійшли і з Відня. Ґолуховський, Їречек та Черкавський несподівано опинилися в ізоляції. Вони ніяк не чекали на такий однастайний спротив, тож, оскільки за будь-яку ціну треба було перешкодити виходові мобілізованого протесту українців поза межі інтелігенції, вирішили змінити тактику: від латинізації відмовилися, зате почали форсувати

215 Директор поліції Захер-Мазох підтримав свого часу «Хроніку міста Львова» Зубрицького, частина накладу містить присвяту автора Захеру. Див. також лист Зубрицького до Погодіна, Львів, 10 березня 1841 р., ПИСЬМА КЪ ПОГОДИНУ, с. 551 і наст. Син Захера також писав свої галицькі спогади з консервативної проукраїнської перспективи і присвятив батькові та деяким іншим чиновникам «старої дати» одну частину твору, див.: SACHER-MASOCH, *Polnische Revolutionen*, с. 52–72.

216 Див. до цього питання також звіт 1848 року про «кривавого» Хоминського в польській пресі, наприклад, *Dziennik Narodowy*, № 64/1848, *Gazeta Narodowa*, № 38/1848.

217 *Слово*, №№ 55, 57/1869.

інші компоненти мовної реформи. Попри все, Голуховський зробив спробу представити перемовини у своєму звіті до міністра внутрішніх справ Баха як успіх: до української делегації, писав він, входять представники «особливої партії», ізольованої, неспроможної «на жодні реальні та науково обґрунтовані мотиви», тож вони спробували знищити проект, «мотивуючи власними симпатіями й емоціями».²¹⁸ У роз'ясненні очевидної суперечності, а саме: чому ж до консультацій було запрошено саме експонентів «особливої партії», амбіції яких були ж, очевидно, добре відомі перед консультаціями, – намісник вдаватися не став.

Декретовані врешті зміни стосувалися насамперед «гражданки», яку Голуховський сприймав як символ «прихильності до Росії»; окрім гражданки, йшлося також про етимологічний правопис зокрема і про граматику української мови загалом. У результаті з'явився наказ міністерства освіти, датований 25 липням 1859 року, про зміни в українському правописі. Відповідно кириличні літери залишалися, а скасовували тільки етимологічний правопис. У загальних рисах ця пропозиція відповідала остаточно запровадженому в шкільництво у 1890-х роках «фонетичному» правописові і, фактично, тому українському правописові, який є обов'язковим і сьогодні. Не дозволено було застосовувати «гражданки» в поліграфії, і навіть зроблено спробу змінити писану кирилицю, яка також була подібною до російської.²¹⁹ Наступної зими Голуховський, тепер вже на посаді міністра внутрішніх справ, спробував обхідними шляхами все ж запровадити провальну досі латинізацію: міністерським наказом він розпорядився, щоб руські петиції писали латинськими літерами. Окрім того, намісник відступив від чинного принципу єдиної німецької урядової мови, виразно передавши окремим керівникам установ можливість вирішувати, якою мовою відповідати на петиції. Досі українці мирилися з німецькою урядовою мовою як із меншим злом; нововведення ж не сприяло українцям, а тільки давало можливість наступу польської мови. Письмове спілкування з українською стороною надалі вели німецькою або ж, дедалі частіше, польською мовою.²²⁰ Регламентация Голуховського щодо вживання латиниці була чинною аж до її скасування навесні 1861 року.

218 Звіт Голуховського міністрові внутрішніх справ Бахові, Львів, 3 липня 1859 р., RUTHENISCHE SPRACH- UND SCHRIFTFRAGE, с. 266 і наст.

219 RUTHENISCHE SPRACH- UND SCHRIFTFRAGE, с. LVIII–LX, наказ Міністерства віросповідань і освіти, Відень, 25 липня 1859 р., оголошено розпорядженням Галицького намісництва у Львові, 4 серпня 1859 р., там само, с. 204–210.

220 Міністерський наказ від 20 грудня 1859 р., цит. за: Петиція руських послів до Державної Ради про збереження прав русинів стосовно використання їхньої мови, Відень, 30 вересня 1861 р., у: *Слово* №№ 72–74/1861, RUTHENISCHE SPRACH- UND SCHRIFTFRAGE, с. 343–362 (тут особл. с. 355 і наст.)

Українцям вдалося відбити основний удар, проте збереглася тенденція державної влади користуватися своїм правом втручання при остаточному вирішенні питань кодифікації та правопису. Тож мав слушність Куземський, стверджуючи, що тут ідеться не про академічне питання, а про політику. Практичне впровадження липневого основного указу виявилось, через пасивний спротив консервативних українських інтелектуалів, повною поразкою. Кирилично-фонетичне письмо підтримували народовці, які і в «Матиці» висували все нові відповідні ініціативи. Вони обстоювали новий правопис з інших причин: з їхньої перспективи йшлося про практичний інструмент для шкільних занять і для поширення грамотності серед мас, а меншою мірою – про засіб боротьби проти російського впливу. Тим часом консервативні «вірні русини» виявили стійкість: учителі й письменники бойкотували новий правопис, який невдовзі отримав насмішкувату назву «какографія». Богдан Дідицький, який подав концесію на видання навздогін закритій (згідно з тлумаченням Литвиновича: добровільно припиненій) «Зорі Галицькій» «белетристичного часопису», відмовляється від свого наміру, у зв'язку з накладеними на нього рестрикціями, які нічого не залишили від первісної концепції видання.²²¹ І щойно конституційні зміни 1860–1861 років зробили видання української газети політичного змісту можливим. Єдиним органом, який відповідав уявленням Голуховського про прийнятний український правопис, була галицька краєва юридична газета, яка виходила від 1860 року з використанням приписаного правопису. На українські подання влада відповідала, якщо в принципі відповідала українською, як і досі – використовувючи латиницю.²²²

Пасивний опір спонукав митрополита-адміністратора Спиридона Литвиновича закликати своїх підлеглих до порядку. Йому (а він був стовідсотковим прихильником центрального уряду) в травні особливо важко далось висловити протест проти урядових розпоряджень; тепер він вирішив, що українці продемонстрували достатньо національної свідомості. У цьому сенсі він звернувся в серпні й листопаді з циркуляром до духовенства та вчителів, закликавши їх використовувати на заняттях тільки дозволені урядовими установами книжки, користуватися правописом, запровадженим новим декретом, і уникати «гражданки». Ще він висловився проти «важко зрозумілої», начиненої церковнослов'янізмами

221 Запланованому виданню *Зоря Галицька* із додатком народною мовою *Приятель Народа* заборонили серед іншого писати на теми нещодавньої історії, обговорювати соціальні, політичні та релігійні питання – «навіть мимохідь» – а також «пояснювати руські церковні звичаї». Щодо мови, то наказано було дотримуватися «приписів, призначених з висока [йдеться про липнєве розпорядження] для руського правопису за винятком так званого цивільного письма «гражданки», див.: Дирекція поліції у Львові до Богдана Дідицького, Львів, 10 грудня 1859 р., цит. за: RUTHENISCHE SPRACH- UND SCHRIFTFRAGE, с. LIX–LXI.

222 RUTHENISCHE SPRACH- UND SCHRIFTFRAGE, с. LXI.

мови багатьох священиків і вчителів, як вона поширилася «за останні роки», і висунув вимогу використовувати на заняттях і в проповідях чисту народну мову.²²³ Ця (сама собою прогресивна) вказівка мала недолік послуху урядові, тому до неї не надто радо дослухалися. Незадовільний стан у церкві й шкільництві зберігався, реформу було загалом відхилено, що у вересні 1860 року стало приводом до нової пропозиції, цього разу – з іншого боку: Григорій Яхимович, який тим часом став митрополитом, поставив «питання мови і правопису» предметом двох скарг до цесаря, де вимагав відкликати указ від серпня 1859 року. Крім того, він повторив загальні вимоги, що висунули ще члени комісії: запровадити обов'язкове навчання українською, якщо в класі існує проста більшість українських учнів, а не дві третини більшості, записувати урядові українські документи кирилицею, а також запровадити знання української як критерію прийняття на службу чиновників у Східній Галичині. Він захистив себе від закидів, які ще перед заявою про латинізацію намісництво поширвало зокрема і про нього.²²⁴

Та все ж перемену в підсумку приніс не опір українських еліт і не протест митрополита, а зміни загальних політичних умов: із запровадженням конституційної системи у 1860–1861 роках державне втручання в правописні питання перетворилося на анахронізм, а з призначенням централістського урядового кабінету запити українців знову почали враховувати – відповідно до випробуваної політики централістських урядів *divide et impera*. У березні 1861 року державний міністр Шмерлінг своїм розпорядженням постановив, що «до функцій державного уряду не належить прямий вплив на освіту та літературний розвиток мови, це, як засвідчує багатий досвід, ніколи не приводило до якогось задовільного результату».²²⁵ Розпорядження Міністерства юстиції від квітня 1861 року приписувало, що відповіді на українські подання у всі установи Східної Галичини та Буковини мають надходити українською мовою і кириличними літерами.²²⁶ То була важлива перемога для

223 Пастирське послання С. Литвиновича до духовенства, Львів, 30 серпня 1859 р.; циркуляр Литвиновича до духовенства, Львів, 25 листопада 1859 р., цит. за: СВИСТУНЪ, Прикарпатская Русь, т. II, с. 80 і наст.

224 Скарга високодостойного митрополита барона Григорія Яхимовича до Його Величності, Львів, 21 вересня 1860 р., RUTHENISCHE SPRACH- UND SCHRIFTFRAGE, с. 211–213; Друга скарга високодостойного митрополита барона Григорія Яхимовича до Його Величності, там само, с. 270–276, крім цього, с. LXII і далі.

225 Розпорядження президії Галицького намісництва у Львові Митрополитому ординаріату, Львів, 24 березня 1861 р., із посиланням на розпорядження державного міністра від 13 березня 1861 р., RUTHENISCHE SPRACH- UND SCHRIFTFRAGE, с. 277 і наст.

226 Президія Вищого краєвого суду у Львові, до усіх ц.-к. установ і служб, повітів і магістратів на території, підлеглий Вищому краєвому судові, 25 квітня 1861 р., з оголошенням розпорядження Міністерства юстиції від 21 квітня 1861 р., RUTHENISCHE SPRACH- UND SCHRIFTFRAGE, с. 279 і наст.

української сторони, попри навіть те, що влада повсякчас шукала ходів, щоб не дотриматися віденських приписів, серед іншого й шляхом наклепів на кирилицю як на «російське» письмо, а також самовільною заміною цього письма писаними від руки друкованими літерами. Для того, щоб зупинити і цю лазівку, знадобилося ще одне розпорядження, яке оприлюднили в липні 1861 року. Водночас грудневого розпорядження Голуховського про «свободу вибору» не скасували, так що двері для наступних зловживань залишалися відчиненими.²²⁷

Поразка мовної пропаганди русофілів в останній третині ХІХ ст.

Опір полонізації та – у випадку боротьби з фонетичним правописом – українізації галицько-українського шкільництва належали в конституційну еру до найвагоміших сфер діяльності русофільських товариств – причому на цей другий пункт витрачалося незрівнянно більше енергії та зусиль. Уже в 1870-ті роки русофіли втратили вплив на видання підручників для галицько-українських шкіл; монополія, яку в ранньому періоді тримали староруські спеціалісти «Галицько-рускої Матиці», перейшла за правління польської Краєвої шкільної ради до авторів з оточення заснованої 1868 року української народовської освітньої організації «Просвіта».²²⁸ Вони докладали зусиль, щоб утвердити народну мову на шкільних заняттях і в підручниках, а, на перспективу, запровадити спрощений «фонетичний» правопис. Це мало, як видно, дидактичне підґрунтя, але було й політично значущим, тому що йшлося зокрема про створення української літературної мови, яка б мала якомога менше спільного з російською. І якщо українські активісти народної освіти наголошували радше на першому аспекті, то політичні установи виразно були зацікавлені другим, політичним аспектом.

Це вивело русофілів на барикади. Вони, щоправда, уникали у своїй аргументації безпосереднього згадування правописної «єдності Русі», про що їм, певна річ, також ішлося: наполегливо наголошувалося на тому,

227 Циркуляр Галицького намісництва у Львові, 18 липня 1861 р., цит. за: Петиція від 30 вересня 1861 р., RUTHENISCHE SPRACH- UND SCHRIFTFRAGE, с. 357 і наст. Серед іншого, ця петиція вимагала позбавити дії розпорядження від 20 грудня 1859 року, див. там само, с. 360.

228 Окрім видання популярної літератури, «Просвіта» від самого початку зосередилася на виданні шкільних підручників, адже відсутність підручників, насамперед для середніх шкіл, була сталим аргументом шкільних установ (у яких від 1867 року переважали поляки) проти заснування українських гімназій, див.: АЛЛА СЕРЕДЯК, Діяльність товариства «Просвіта» в 1868–1914 рр., у: Нарис історії «Просвіти», вид. Роман Іванчук, Теофіл Комаринець, Ігор Мельник та Алла Середяк (Львів–Краків–Париж 1993), с. 24 і наст.

що вони нібито хочуть гарантувати кожному українцеві змогу читати церковну літературу, записану на старий лад. Лунали застереження від розриву з власною літературною традицією, і це був вагомий аргумент. Навіть товариство «Просвіта» й газета «Діло», які обстоювали запровадження фонетичного правопису, тривалий час зволікали з його реалізацією, побоюючись спротиву читачів, звиклих до старого правопису. За це вони отримували щонайрізкішу критику від радикально налаштованих українців, які закидали їм втрату шансу запровадити фонетичний правопис, який можна було реалізувати в шкільній літературі значно раніше.²²⁹

Року 1879 провід русофільського просвітнього Товариства імені Качковського (далі теж ОМК – від *Общество имени Михаила Качковского*) вперше зібрав думки експертів щодо меморандуму проти «калічення мови в шкільних підручниках». Одночасно мобілізувалося політичне об'єднання «Русская Рада», яке мало засвідчувати протест зі свого боку.²³⁰ Наприкінці 1880-х років, коли в усіх українських школах Галичини вже намітилося офіційне запровадження нового фонетичного правопису, Товариство імені Качковського разом із «Русскою Радою» та іншими русофільськими об'єднаннями розпочало кампанію проти фонетичного правопису. Одночасно вони (як, до речі, і українські націоналісти) протестували проти прийняття на роботу в українські школи польських вчителів без знання української мови. Основним інструментом цієї кампанії були скарги та петиції до Краєвої шкільної ради, Міністерства освіти й імператора.²³¹ Року 1889 Товариство імені Качковського спробувало класифікувати книжки товариства як «рекомендовані» для шкільного навчання, що не вдалося через заперечення Краєвої шкільної ради.²³²

Коли стало відомо, що фонетичний правопис буде запроваджено в 1893/94 навчальному році, товариство налаштувалося на конкретні заходи, насамперед видання власних підручників для вивчення «правильного» правопису поза школою. Віддаленішою метою було відкриття приватних шкіл, у яких ді-

229 Щойно в 1898 році «Просвіта» перейшла на фонетичний правопис і могла в рік переходу з прикрістю зафіксувати скорочення кількості членів. Див.: СЕРЕДЯК, Діяльність, с. 19 і наст. Українська національна газета «Діло» навіть і в 1901 році виходила ще з етимологічним правописом. Це означає, що русофіли тривалий час зовсім не були аж такими самотніми. Критику цього див.: ПАВЛИК, Читальні, 165 і наст.

230 ОСИПЪ А. МОНЧАЛОВСКІЙ, Памятная книжка в 25-лѣтній юбилей Общества имени Михаила Качковского 1874–1899 (Львовъ 1899), с. 27 і наст.; правління ОМК до «Рускої Ради», Львів, 21 листопада 1879 р., з проханням підтримати протест ОМК проти «калічення» мови в підручниках та урядових публікаціях (йдеться про українську в фонетичному записі) і польської мови навчання в «школах з більшістю учнів українців», ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 11, арк. 28.

231 Про петиції ОМК щодо мови викладання, оплати за навчання, шкільної політики в 1888–1896 роках див.: МОНЧАЛОВСКІЙ, Памятная книжка, с. 44, 55, 57, 60.

232 МОНЧАЛОВСКІЙ, Памятная книжка, с. 44, 46.

тей тримали б здалека від українських національних впливів з боку громадських освітніх осередків. Ця проблематика стала темою численних брошур та газетних публікацій (див. нижче). Щорічні збори в Стрию 8 вересня 1892 року постановили таке:

Збори закликають усіх членів товариства найняти у випадку запровадження фонетичного правопису приватних вчителів, які б так навчали дітей «русского языка», щоб руська молодь могла читати святі церковні книги. Якщо ж таким заняттям будуть ставитися перешкоди, то ми маємо здолати всі перепони й вивчити в такому разі давню абетку таємно, як перші християни ховалися від своїх переслідувачів.²³³

Збори постановили відправити до цесаря з протестом делегацію авторитетних русофілів та шанованих селян-членів товариства. Плекали сподівання на підтримку Греко-Католицької Церкви і виношували плани відродити колишні «дяківки», дяківські парафіяльні школи, у яких раніше сільські діти вчили кириличну абетку, псалми й церковні піснеспіви. Уніатські єпископи доволі обережно висловлювалися проти надто швидкого запровадження фонетичного правопису, який, на їхню думку, віддалить українців від церковних традицій.²³⁴ Очевидним обов'язком усіх членів товариства було постійне використання етимологічного правопису.²³⁵ Щоб можна було опиратися на відповідний підручник, Товариство імені Качковського взялося за честолюбний проект: випуск «Славяно-русского букваря», надрукованого етимологічним правописом. Наклад букваря перевищив цифри усіх попередніх накладів, склавши 20 тисяч примірників, які двома частинами було розіслано усім членам ОМК, а решту – передано в продаж.²³⁶

У лютому 1892 року з ініціативи «Русскої Ради» стартувала остання розлога кампанія правописного питання. Проте вона вже не в силі була знайти прихильників поза межами кола приятелів товариства. Провід товариства закликав до збору підписів під петицією проти запровадження ненависного фонетичного правопису української мови в народних школах. Було змобілізовано ледь не сто громад, проте результатом виявилися доволі різкі листи опонентів цієї кампанії, у яких «Русській Раді» порадили займати-

233 МОНЧАЛОВСЬКИЙ, *Памятная книжка*, с. 54 і наст.

234 Див. протокол щорічних зборів ОМК в Стрию, 8 вересня 1892 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп.1, спр. 12, арк. 1–7, з пленарною дискусією про реформу правопису; про заклики ОМК до церковної ієрархії МОНЧАЛОВСЬКИЙ, *Памятная книжка*, с. 52, 57; протокол щорічних зборів філії в Бродях, грудень 1892 р., з позитивною оцінкою участі Церкви в несхваленні фонетичного правопису, ф. 182, оп. 1, спр. 23, арк. 4зв.

235 Протокол щорічних зборів ОМК у Стрию, 8 вересня 1892 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 12, арк. 2зв.; протокол щорічних зборів у Бродівській філії, 27 грудня 1892 р., ф. 182, оп. 1, спр. 23, арк. 4.

236 СЛАВЯНО-РУССКИЙ БУКВАРЬ, *Издания Общества имени Михаила Качковского* (далі: *ИздОМК*) №№ 233, 234 (1895); МОНЧАЛОВСЬКИЙ, *Памятная книжка*, с. 56, 59.

ся справді насущними проблемами українців, аніж вести давно програний бій за пару застарілих літер. Деякі із заготовлених у товаристві протестних листів поверталися всього лиш з кількома підписами або навіть з одним-єдиним підписом місцевого пароха, що свідчило про одне з двох: або в цій громаді переважали народовці, або там було надто мало письменних, яких би цікавила ця проблематика. Часто траплялося, що селяни, через недовіру до будь-якого збору підписів, не погоджувалися ставити своє прізвище під листом.²³⁷ І хоча існує безліч свідчень про селян, які демонстрували консервативну прив'язаність до традиційного правопису, та, зрештою, і церковна ієрархія підтримувала русофільську аргументацію (етимологічного правопису як гарантії розуміння церковної літератури), все ж ця кампанія відбувалася не так, як того хотілося б русофілам, тож деякі радикали з кола правника Володимира Дудикевича запропонували на зборах довірених осіб «Русскої Ради», проведених наприкінці року, відіслати заклики про допомогу до російського верховного прокурора Священного Синоду Константина Победоносцева. Утім такий план більшість присутніх прийняла прохолодно.²³⁸ Русофілам засадничо демонстрували марність їхніх зусиль, спрямованих на пропагування специфічних мовних преференцій у середовищі, де основною проблемою все ще була неписьменність, а не обрання того чи того варіанта абетки. Символіка давнього письма, яка перетворилася із запровадженням реформи правопису на політичну справу, була значно важливішою для інтелектуалів, аніж для їхніх адресатів.

237 Акт із закликом «Русскої Ради» проти «фонетики», Львів, 24 лютого 1892 р., і з листами у відповідь, переважно від імені місцевого пароха, з даними про підписання заклику, ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 114, арк. 1–111. Списки було згодом передано до Відня. В акті міститься 96 конкретно зазначених місць висилки, з них із трьох надійшла відмова, за сім громад поставив «від імені» усієї громади свій підпис парох, причому в одній із цих семи громад було понад тисячу мешканців; у 18 громадах зібрано окремі підписи, загалом 1 031 особи; у 68 громадах акцію підтримали, проте не назвали кількості підписантів. На адресу фонетичної суперечки серед селян обох таборів побутувало чимало образливих слів. Наприклад, русофільські селяни називали сучасний український правопис з багатьма «і» та «ї» «мушиним послідом», див. звіт студента Володимира Труша, який зібрав у громаді Гарасимова 52 підписи проти фонетичного правопису, там само, арк. 44. Війт Михайло Червонюк з Розтічок прирівнював «калічення» абетки до демонтажу трираменних хрестів на подвір'ях українських церков, який відбувся під час русофільської істерії 1882 року, б/д, там само, арк. 97. Захисники фонетичного правопису складали куди соромітніші рядки. До прикладу: «1. Лобзайте пса в сраку, то позістане вам в віки «ы» 2. Лобзайте суку під хвіст, то будете імєли красное «ъ». Селяни Нижбірки до «Русскої Ради», ф. 196, оп. 1, спр. 114, арк. 4зв. Селяни Крогульця Гусятинського повіту відіслали до Львова непристойний вірш подібного змісту, ф. 196, оп. 1, спр. 114, арк. 3зв.

238 Конфіденційний звіт агента про збори довірених осіб «Русскої Ради», зокрема в питанні правопису, Львів, 24 грудня 1892 р., № 357/4 ІВ 1892, копія в ЦДІАЛ ф. 129, оп. 4, спр. 65, арк. 3–4.

Відповідно ініціативи русофілів завмирили на самому ж початку: все обмежалося підручником ОМК для приватних занять, русофільських приватних шкіл так і не відкрили. Тільки в русофільських бурсах, заснованих у 1890-ті роки, українські діти могли отримувати у вільний час допомогу в «коректній» мові й правописі. У 1896 році Товариство імені Качковського вирішило ще раз звернутися до цесаря з петицією. Цікаво, що цього разу вимога запровадити традиційну давню орфографію в школах стала однією серед інших: основною вимогою був захист рівності прав українських дітей під час запису до середніх шкіл та розбудова мережі гімназій і реальних шкіл. Усе ж політичну позицію продемонструвала згадана в петиції підстава для відхилення правописної реформи: вона мотивується, стояло там, винятково політично, а не «науково», віддалить галицько-руську народну мову від великоруської і позбавить її природних ознак.²³⁹ Це стало останнім боєм товариства за етимологічний правопис; опісля русофіли відступили або подалися в самоізоляцію. Ті декілька осіб, яких вважали «твердими» патріотами, пристосувалися до нового часу і, хоч через силу, все ж визнали українські заняття й новий правопис. Що міцніше спиналася українська національна ідея на ноги в українських школах, то більше затяті русофільські батьки надавали перевагу «меншому злу» перед відсиленням своїх дітей до німецьких чи польських шкіл. Боротьба проти колонізації, яка колись увінчувала банери русофільських шкільних політиків, стала недоречною, так що радикальні русофіли напередодні Першої світової війни вдалися навіть до політичної кооперації з польськими націонал-демократами та правими консерваторами, тільки щоб нашкодити «українчикам».²⁴⁰ Перемога «українофільського» правописного варіанта на державному рівні виявилася однією із найлогічніших поразок русофільського руху. У протесті проти нормативної державної влади треба було змиритися з постійною роллю опозиції, грати яку було вельми складно вірним державі консерваторам. Проте на далеку перспективу справді катастрофічним для русофілів виявився інший аспект: позбавлені сили визначати питання літературної мови, яку вивчали в школах і яка, таким чином, була обов'язковою для молодого покоління, вони втратили вплив у внутрішньоукраїнському дискурсі в питаннях культурної орієнтації. У приписовому тепер фонетичному правописі маніфестувалася опція для (підтриманого державою) особливого українського шляху, а не культурної єдності «Русі».

239 Меморандум ОМК до цесаря, 17 січня 1897 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 14а, арк. 5.

240 MIŚNAŁ BOBRZYŃSKI, *Z moich pamiętników* (Wrocław–Kraków 1957), с. 126 і далі, 243 і далі, 288 і наст.; ЛЕВИЦЬКИЙ, *Історія*, с. 192.

*Церковна унія на оборонних позиціях:
причини реформаторського руху та його попередники*

Михайло Куземський у своєму меморандумі про «азбучну війну» сформулював закид, що уряд, який виступає нібито проти кириличної абетки, насправді ж має намір вразити найважливішу національну інституцію українців – Греко-Католицьку Церкву. Обидва комплекси питань справді були взаємопов'язані: приблизно в той самий час, коли «азбучна війна» опинилася у вирішальній фазі, в церковному обширі сформувався рух, спрямований проти латинізації, який охопив значну частину духовенства. Латинізація в церковній сфері була, по суті, не новою проблемою, адже вона існувала відколи в Галичині була церковна унія. Вона проявлялася не лише у схвалюваному і підтримуваному католицькою ієрархією поступовому запровадженні щораз нових обрядів з римо-католицької традиції, які підважували східноцерковний характер Унії, але й у юридично й матеріально гіршому становищі Греко-Католицької Церкви, що посилювало тиск переходу в римо-католицизм. Та й законодавчі рішення, покликані врегулювати міжконфесійні відносини на державному рівні, надавали перевагу римському католицизму: перехід з греко-католицького обряду в латинський було врегульовано, починаючи від 1818 року, до деталей, тоді як про перехід в іншому напрямі навіть не згадували. У Східній Галичині явну католицьку підривну пропаганду проводили насамперед єзуїти через так звані «місії». Ця пропагандистська діяльність обґрунтовувалася згадкою «схизматичних» принад, на які могло спокуситися населення Галичини у прикордонній з Росією території. Наслідком цих місій були постійні скарги з боку греко-католицького духовенства. У 1855 році суперечки призвели до скликання міністерством віросповідань і освіти конференції латинських і греко-католицьких єпископів Галичини, на якій було визначено порядок дій у випадку змішаних конфесійних шлюбів і у випадку хрещення дітей з таких шлюбів; проте якісь конкретні заходи від «душехватства» (перевербовування греко-католицьких вірян у римський католицизм) не обговорювали.²⁴¹ Реакцією на такий незадовільний стан справ і тривалі суперечки стало формування наприкінці 1850-х років «обрядщини», пуристського літургійного руху в середовищі українського греко-католицького духовенства. Переважно цей рух виходив у своїх засадах від парохів і спрямовувався проти патерналізму римо-католицької ієрархії над Греко-Католицькою Церквою; водночас ішлося й про реакцію нижчого кліру на невпинне ігнорування його інтересів Ватиканом і монархією, що проявлялося в оплаті священничої праці та отриманні місць священників чи катехитів. По селах українському духовенству зв'язували

241 СВИСТУНЬ, Прикарпатская Русь, т. II, с. 114–118.

руки польські поміщики, які володіли правом презентації, а в середніх школах греко-католицький урок релігії для українських учнів все ще не був очевидним. Прокинулися спогади про 1848 рік, коли духовенство так само бурхливо висловлювало свої скарги.

Засадничо спроба пожвавити відкинуту власною Церквою східно-церковну спадщину, усунути шляхом реформ загальні неподобства і виробити власну позицію, відмінну від римо-католицької конкуренції, не була новою. Драматична спроба запровадити інспіровані православ'ям нововведення у греко-католицьку Літургію відома з 1820-х років: священника з Тернопільського округу (з 1809 року до Віденського конгресу ця область перебувала у складі Росії) визнали психічно хворим після того, як він декілька разів відмовився згадувати Папу в літаніях і визнати філіокве – походження Святого Духа від Отця і Сина. Його помістили в психіатричний заклад, а обидві спроби втечі в Росію увінчалися невдачею.²⁴² Прості сільські священники, які прагнули змін, не мали жодних шансів. Для боротьби за зміни потрібний був захист високої церковної посади. Таким реформатором був перемиський єпископ Іван (Йоанн) Снігурський (помер 1847 року): у 1820–1830-х роках він доволі успішно запроваджував різні новації, які невдовзі стали основою греко-католицької церковної культури. Коли його 1818 року було висвячено на єпископа, то він взявся покласти край багатьом безчинствам. Це стосувалося насамперед громадських шкіл та семінаристської освіти. Побічним ефектом покращення життя греко-католицького духовенства за австрійської влади було поступове поглиблення прірви між парохами та сільськими громадами. З одного боку, це виявлялося в накопиченні у священничих родинях скромного матеріального добробуту – жартівливо казали, що молоді священники 1820–1848 років користувалися грішми, які від 1772 до 1820 року заощадили їхні батьки. З іншого боку, розвивалися «псевдоаристократичні» манери, які ставали добрим ґрунтом для колонізації. Чимало представників духовенства не опускалися до розмов українською, вважаючи себе для цього занадто освіченими і не бажаючи стояти на одному щаблі з вірянами своєї парафії; щораз поширенішими ставали проповіді польською, навіть по селах. Ще одним моментом було те, що освіта духовенства сприяла відчуженню священників-початківців від православної спадщини: відколи скасували «слов'яно-руську» мову викладання, навчання відбувалося німецькою, латинською і польською мо-

242 Про цього отця Любковича, який був під арештом ще в середині 1840-х років і якого тримали в ізоляції від його родини, повідомляє в одному з листів М. Погодину Д. Зубрицький, Львів, 2 серпня 1845 р., ПИСЬМА КЪ ПОГОДИНУ, с. 574. Судячи з опису, навіязливої релігійної маніякальності тут виключати не варто, але показово є реакція церковної ієрархії.

вами. Внаслідок цього багато греко-католицьких священиків практично вже не знали церковнослов'янської мови; вони зачували текст Літургії, не розуміючи його, або ж відчитували з транскрипції латинськими літерами. Таке невігластво передавалося і громаді, про парохів складали жартівливі віршики, що вони, мовляв, так добре говорять латиною, а не знають, що їм робити з «Псалтирем».²⁴³

Щоб заповнити ці освітні прогалини, Снігурський запровадив чимало новацій: за його старання 1845 року Перемишль отримав власну духовну семінарію, у якій вихованці з його єпархії мусили провчитися останній рік навчання, було запроваджено постійні та регулярні заняття церковнослов'янської мови, які провадили Іван Лаврівський, а згодом Антоній Добрянський. Ще 1835 року, коли такі заняття за ректорату Івана Ільницького запровадила Львівська духовна семінарія, численні пропольсько налаштовані семінаристи підняли проти них протест, насміхаючись з «азійської» мови і навіть безпосередньо нападаючи на вчителя.²⁴⁴ Снігурський не зупинився тільки на пропаганді мови, а й взявся за греко-католицьку Літургію та її організацію. Його Літургії славилися урочистістю. Католицькій конкуренції з її церковною інструментальною музикою, яка в містах часто переманювала до «латинських» костелів греко-католицьких вірян, він протиставив власну концепцію: 1829 року єпископ заснував при перемиському соборі церковний хор, який уперше в Галичині співав не тільки традиційну Літургію, а й сучасніші хорові твори Східної Церкви. З цією метою Іван Снігурський замовляв з Петербурга твори Дмитра Бортнянського, великого російсько-українського композитора духовної музики. У цьому Перемишль був першим, у Львові ж подібний хор за перемиським зразком запровадили пізніше. Врешті, саме Снігурський дав 1818 року поштовх тій рушійній силі, яка домоглася запровадження освітньої установи для навчання дяків, що одночасно зі своїми дяківськими обов'язками мали виконувати функції вчителів у громадських школах. Майбутні дяко-вчителі мали заняття з катехизму, літургії, церковнослов'янської мови, Святого Письма, церковного піснеспіву

243 СВИСТУНЪ, Прикарпатская Русь, т. I, с. 185, 192, згадує деякі з поширених анекдотів про священиків, які не знали церковнослов'янської, наприклад, історії з безглуздими іменами при хрещенні, коли священик не знав, як відчитати імена святих або свята в церковному календарі. Схожі скарги на незнання мови парохами «від 1820 року» пролунали й у виступі Йосифа Левицького на Соборі руських учених, див.: Слово говорене Йосифом Левицьким, у: ГОЛОВАЦЬКИЙ, Галицко-руська Магиця, с. 82. Такі історії служили Куземському аргументом проти запровадження латинського алфавіту, див.: Меморіал, RUTHENISCHE SPRACH- UND SCHRIFTFRAGE, с. 16.

244 Про спроби східноцерковних реформ Ільницького у Львівській духовній семінарії див. зокрема: ІВАН ГУШАЛЕВИЧ, Воспоминания старика-очевидця (Івана Гушалевича) изъ семинарской жизни 1848 года, у: *Временникъ Ставропигійского Института на 1888 годъ* (Львовъ 1887), с. 108 і наст., 114 і наст.

та географії, так що не раз вони багато в чому орієнтувалися ліпше за парохів у їхніх церквах – і це стало добрим поштовхом для священиків зайнятися самоосвітою. Змістом ініціатив Снігурського були внутрішні реформи, врахування власних традицій, а також експериментування з обережними нововведеннями, які мали міцніше прив'язати вірян до Церкви. Отже, його можна вважати безпосереднім предтечею обрядового руху, який охопить духовенство через тридцять років.²⁴⁵

Назад до «віри батьків»: «обрядовці»

Духовенство змобілізувалося ще в час «азбучної війни». Аргументація членів правописної комісії, що наступ на кириличне письмо є одночасно наступом на церковні традиції, мала широкий резонанс – це дало намісництву привід підозрювати парохів у тому, що вони не кажуть «народові» правди про сутність запланованої реформи, а поширюють чутки про майбутнє скасування церковної Унії.²⁴⁶ Цю мобілізацію ще більше було посилено, коли державні установи зробили спробу розкритикувати інтенсивніше вживання церковнослов'янської мови у проповідях, богословських лекціях і на уроках релігії. У концесії журналістові Богдану Дідицькому, який на знак протесту 1859 року вилучив літературну газету «Зоря», чітко заборонили публікувати пояснення церковних звичаїв для населення – очевидно, цензура преси вбачала в цьому першу спробу ширення пропаганди неперекручених церковних традицій.²⁴⁷ Галицький намісник граф Агенор Голуховський вже у квітні 1859 року повідомляв, що «окремі греко-католицькі священики намагаються при Богослужіннях запроваджувати запозичені зі схизматичної Церкви і невживані у Греко-Католицькій Церкві форми і що навіть греко-католицька перемиська Консисторія не зупинилася перед запровадженням серед шкільної молоді, замість клякання під час Святої Літургії, практики, яка відрізняється від дотеперішніх звичаїв і перейнята зі східного обряду». На той час греко-католицькі ординаріати отримали вже розпорядження Міністерства віросповідань і освіти, спрямоване проти «прагнення до русифікації руської говірки, яке починає брати гору

245 СВИСТУНЪ, Прикарпатская Русь, т. I, с. 183–185, 188 і наст., 191.

246 Четверте й останнє засідання комісії (червень 1859 р.), протокол, висловлення намісника Голуховського, «що [Галицьке] намісництво доручило повітовим і окружним старостам у випадку потреби робити народові роз'яснення, тому що в намісництві бачать, що народ введено в оману, немов у нього хтось хоче відібрати віру», RUTHENISCHE SPRACH- UND SCHRIFTFRAGE, с. LVII, крім того Передмова, там само, с. VI.

247 Передрук концесії від 10 грудня 1859 р., RUTHENISCHE SPRACH- UND SCHRIFTFRAGE, с. LX.

серед греко-католицького духовенства» і яке проявляється на уроках релігії та в літургійному житті.²⁴⁸

Прихильники «новацій» наводили аргументи, що йдеться не про новації, а про відновлення східного обряду, позбавленого протягом століть виразних рис. Усе відбувається, мовляв, у душі папських булл про унію, які гарантували недоторканність обряду. Метою руху за очищення було врешті-решт скликати греко-католицький синод, на якому мала бути затверджена одна реформа: перекрити можливості свавільним випадкам латинізації в душі тих змін, які вносили церковні ієрархи XVIII ст. Були священники, які на власний розсуд поверталися до джерел. Це виявилось у літургійних змінах, у встановленні по церквах іконостасів, у закритті бокових вітарів та у плеканні хорového співу. Відмовилися від тихих богослужінь як від «латинських», а також від дзвіночка у молитві Тайної вечері і від клякання для Євхаристії.²⁴⁹ Парохи-реформатори намагалися переконати свою громаду в тому, що «польські» образки Серця Ісусового та інші девоціоналії, які масово продаються на ярмарках, не прикрашають греко-католицьких домівок. Ці парохи писали тексти українською мовою, у яких пояснювали місцевому люду власний «чистий» обряд. Пропагували повернення до «правдивої» ікони, намальованої за каноном Східної Церкви, і привозили власне такі ікони з Києва або Почаєва.²⁵⁰ За певних обставин зміна була радикальною: прикладом таких змін може бути Маркил Попель (1825–1900), катехит у Тернопільській гімназії. Ще в другій половині 1850-х років, так собі пригадував один із його учнів, він задавав співати переважно латинські та німецькі церковні співи; і тільки музикант Люд-

248 Звіт намісника графа Агенора Голуховського Вищому управлінню поліції, Львів, 27 квітня 1859 р., RUTHENISCHE SPRACH- UND SCHRIFTFRAGE, с. 238 і наст., 257.

249 Див. також зауваги до обрядового руху в ННStA ІВ К. 400, VM 1867, El. 5201 (Акти Інформаційного бюро при Міністерстві внутрішніх справ «Витяги з руських газет у Галичині»).

250 Приклади активних починань у плані «новацій» або ж повернення до давніх форм і проти латинсько-польських впливів у русофільських (переважно священничих) біографіях: Григорій Чубатий, *Календарь ОМК на 1899 годъ* (Львовъ 1898), с. 152 і далі; Ігнатій Галка, *Русское Слово*, № 16/1890; *Временникъ Ставропигійского Института на 1896 годъ* (Львовъ 1895), с. 134–137; Лука Данкевич, *Слово*, № 103/1866; Антоній Добрянський, *Слово*, № 101/1867. Михайло Димет, львівський купець, імпортував з Росії для обрядовців літургійне начиння, облачення та ікони, образки, *Русское Слово*, № 28/1890; настоятель Антоній Юзичинський, див.: МИКОЛА АНТОНЕВИЧ: Історія Перемишльської церкви, *Новый Проломъ*, № 282/1885; Йосафат Кобринський, *Календарь ОМК на 1893 годъ* (Львовъ 1892), с. 81–85; Микола Котлярчук, *Временникъ СИ на 1899 годъ* (Львовъ 1898), с. 147–149; Йосиф Крушинський II, Автобіографія, Селиська, 5 листопада 1897 р., ЛНБ ф. 167 II Лвц., спр. 1685/п. 54; Лев Мацілінський, *Календарь ОМК на 1895 годъ* (Львовъ 1894), с. 79–82; Ілія Мардарович, Автобіографія, Кам'янки, 10 березня 1888 р., ЛНБ ф. 167 II Лвц., спр. 2094/п. 64; Григорій Врецьона (вчитель), *Галичанинъ*, № 238/1901; Яків Шведицький, *Календарь ОМК на 1897 годъ* (Львовъ 1896), с. 162–166; Онуфрій Лепкий, Автобіографія, Лемберг, 21 травня 1888 р., ЛНБ ф. 167 II Лвц., спр. 1885/п. 59; Олексій Заклинський, див.: ЗАКЛИНСЬКИЙ, Записки, с. 67–71, 103–109, 116 і наст.

вік Марек, чех, вивчив із гімназійним хором тернопільської Середньої церкви православні літургії Д. Бортнянського. Незабаром Попель зазнав уже нападок через літургійні новації і через нібито використання російської – чи то церковнослов'янської мови (польські неприятели не надто вловлювали різницю).²⁵¹ Згодом М. Попель написав посібник «Літургіка» про «чистий» греко-католицький обряд – дуже популярний довідник серед тодішнього духовенства. У 1867 році він зарекомендував себе в Росії ревним пуристом у греко-католицькій Холмській єпархії, перш ніж її насильно було переведено до Православної Церкви; згодом він став православним єпископом в Любліні.²⁵²

Часто йшлося про літургійні деталі, різне застосування яких у різних обрядах було незрозумілим для вірян. Однак що було видно навіть стороннім особам, то це зовнішні переміни, які відбувалися з найвідважнішими реформаторами обряду. Вони відпускали на «православний» манер борода й довге волосся, надавали перевагу широким рясам замість католицьким сутанам. Іван Наумович (1826–1891), який тоді парохував у Перемишлянах, був одним із перших, хто прибрав такої «православної» подобі. Він склав докладне подання до «Галицко-руської Матиці» з вимогою спонукати населення купувати не дешеві образки з масової продукції, а «справжні руські» образи; тут обрядовий пуризм виявляється як реакція на прихід доби промислового масового виготовлення «мистецьких творів», які прийшли і в Галичину, і які відхиляли консерватори як щось чуже, неприродне, «позбавлене смаку». «Матиця» повинна була подбати про продукцію і збут альтернативних творів вищої вартості. Втім парох не обмежувався тільки зовнішніми питаннями, а одночасно висловлювався за видання україномовного часопису, який відповідав би потребам селян і в якому обговорювалася б релігійна тематика.²⁵³

251 Звіт Голуховського, 27 квітня 1859 р., RUTHENISCHE SPRACH- UND SCHRIFTFRAGE, с. 254–256.

252 ОЛЕКСАНДЕР БАРВІНСЬКИЙ, Спомини з мого життя, у 2-х т. (Львів 1912), т. I, с. 25 і наст.; *Галичанинъ*, № 288/1900; Малиновський, Зауваги, RUTHENISCHE SPRACH- UND SCHRIFTFRAGE с. 54 і наст.

253 Див.: Матеріали кь біографії Наумовича, у: *Бєсьда*, № 18–19/1894; протокол літературно-мистецької секції на Загальних зборах «Матиці» в липні 1864 р., Львів 9 липня 1864 р., ЦДДАЛ ф. 148, оп. 1, спр. 19, арк. 63в. (запит на публікацію народного часопису); додаток 5 до пакету запитів секції із запитом Наумовича до побороення дешевої масової продукції образків шляхом запропонованої «Матицею» альтернативи, ф. 148, оп. 1, спр. 19, арк. 13: «Загально відомо, що з домівок нашого руського народу поступово щезають давні образи, намальовані взоруючись на церковні іконостаси, а їхнє місце займають інші. Ці інші нові, барвисті, проте суперечать духові нашого святого обряду, нашій національності і взагалі доброму смаку. Це образки з написами латинською, німецькою, чеською або польською мовою. Таким чином вихолощується правдивий руський церковно-народний тип [ікони]». Це відбувалося на тлі блискавичного поширення таких власне нових образків, значно дешевших, завдяки поліграфічним новаціям та масовій промисловій продукції, ніж мальовані традиційні ікони.

Учительський син Наумович, як і багато його ровесників, пережив події революції 1848–1849 років студентом, захоплювався спочатку поляками, поки влітку 1848 року не пережив у Заліщиках «події, яка розбудила його» національно. Тоді українські селяни на мосту через Дністер, недалеко від міста, зірвали з нього конфедератку, чотирикутну шапку польських патріотів, і пожбурили її в річку: «Маєш свою Польщу!». У 1849 і 1850 роках він працював на семестрових вакаціях домашнім учителем у сільського пароха у Верхобужжі. Тоді він уперше по-справжньому зблизився з сільськими людьми. «Схизма» («шизма»), як римські католики зневажливо називали православ'я, не була для нього чимось незанимким, тому що він виріс у Заліщиках, на кордоні з Буковиною. Учнем він часто вибирався на прощі до буковинських святих місць. Не можна сказати напевно, чи справді він ще тоді, як згодом стверджуватиме, мав намір перейти у «віру батьків», чи йдеться всього лиш про проекцію пізніших переконань у часи молодості.²⁵⁴ Як би там не було, а на початку 1860-х років він належав до найактивніших обрядовців і ставав на їх захист від польських звинувачень у «шизмі» в газетних публікаціях, звернених до польської громадськості.²⁵⁵

Саме зовнішня демонстрація «православного» стилю – літургійні наспіви, нові іконостаси по церквах, а передусім борода і широке облачення – збурювала спокій. Із сучасної перспективи це видається дивним, а в тогочасній Галичині такі виражені зовнішні маніфестації означали політичну позицію. І якщо усвідомити собі, що більшість сільського населення вважала основною різницею між уніатами і православними борода та довге волосся духовенства, то зрозумілішим буде розпал емоцій навколо

254 Фрагмент автобіографії Наумовича про його юність у Заліщиках і Львові 1840-х років, б/д, можливо, жовтень 1885 р., ЛНБ ф. 2, спр. 126/п. 15, арк. 44. У цьому фрагменті він описує аудієнцію, яку мав у православного архієпископа Євгенія Гакмана в Чернівцях, на якій він висловив своє бажання конвертувати. На це Гакман нібито відповів: «Ви хочете перейти?.. Ні, Ви не хочете перейти, тому що перейти можна тільки в чужу віру. Ви ж хочете повернутися до віри батьків!... Вже недалеко той час, коли в усій Галичині наряд повернеться до віри батьків». Запланований перехід, пише Наумович, тоді все ж не вдался, тому що після несподіваної смерті батька сім'я переїхала до Львова, де професор богослов'я Яків Геровський переконав Наумовича вступити до Львівської духовної семінарії. І лише тепер, 1885 року, після еміграції в Росію і переходу в російське православ'я, його «бажання сповнилося».

255 Матеріали кь біографії Наумовича, у *Бестьда*, № 18–19/1894, тут називаються перші статті Наумовича в польській демократичній газеті *Dziennik Polski* 1861 і 1862 років.

256 Про селянське розуміння різниці між греко-католицькою і православною конфесіями див. висловлювання Наумовича на Львівському судовому процесі 1882 року, СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ ИЗЪ СУДОВОЙ РОСПРАВИ ПО ДѢЛУ ОЛЬГИ ГРАБАРЬ И ТОВАРИШЕЙ, ОБЖАЛОВАННЫХЪ О ПРЕСТУПЛЕНІЕ ГОЛОВНОЙ ЗДРАДЫ ИЗЪ § 58 БУК. В. КАРН. ЗАК. (Львовъ 1882), с. 190; Наумович повідомляє, що селяни однієї з його громад на кордоні з Буковиною, які ходять на прощу і в православні святі місця, подавали єдиною відмінністю між уніатською і православною конфесією борода священника.

новаторів.²⁵⁶ І ось знову, як і у випадку «азбучної війни», закид у русофільстві став зброєю у широкій публічній дискусії. Ним і цього разу, активно маніпулювала польська публіцистика. Загальна політична ситуація, погіршення австро-російських відносин від часу Кримської війни тільки додавала «вірогідності» таким підозрам. Результатом стала несамовита полеміка в пресі, у яку були втягнені передусім польські газети *Dziennik Polski, Przegląd Powszechny, Tygodnik Katolicki*, а з українського боку – зовсім напередодні, 1861 року, заснована газета *Слово*. Боротьба йшла не на жарт: пароху Миколі Котлярчуку в Бережанах змобілізовані польські неприятели щораз то вибивали шибки, тому що його основною турботою була релігійна освіта учнів. Леву Мацілінському, пароху в Коропці біля Монастириськ, закидали, що він, мовляв, благословляє на своїх Богослужіннях зброю для селянських заворушень і дозволяє співати в церкві російський гімн.²⁵⁷ Приблизно в той самий час о. Михайло Малиновський, опублікувавши два важливі твори до історії Церкви, подбав про науковий динаміт у суперечці. Широкий читацький загал (і духовенство, і світські особи) зацікавився історією церковної унії. Унію характеризували в зображеннях як історію правових порушень, зловживань, переслідувань та дискримінації, жертвами якої ставали, як правило, східнослов'янські православні або уніати під польським пануванням. Різниця у статусі Римо-Католицької та Греко-Католицької Церкви, яку все ще болісно було відчутно, отримала новий історичний вимір, а названі твори постачали читачам нові аргументи проти церковного і політичного домінування поляків у Галичині.²⁵⁸ Реакція греко-католицької ієрархії на таку діяльність була частково схвальною, частково непевною. Пізніше Наумович, як звинувачений у Львівському процесі русофілів 1882 року, повідомляв про той час так:

Я належу до табору так званих обрядовців і захищаю цілісність і чистоту обряду не тільки на письмі, я демонстрував красу обряду і своєю практичною працею пароха Перемишлян. За це мене притягали до відповідальності, і я п'ять разів

Те саме каже про буковинських православних українців ГРИГОРІЙ КУПЧАНКО, Народна и вѣроисповѣдна борьба русскаго православнаго народа въ Буковинѣ, у: *Русская Правда*, № 11–12/1890. Відповідно до уявлення селян, священики руської віри, тобто галицької Унії, були чисто поголені, а священики волоської віри («волохами» називали буковинських румунів, які становили більшу частину православного духовенства), тобто православної традиції, мали бороди. Згідно з Купчанком, русофіли мусили багато років попрацювати над просвітництвом народу, щоб дати зрозуміти буковинським українцям, що і вони, а не тільки «уніати» є «русинами».

257 Див. дані про Котлярчука і Мацілінського, прим. 250.

258 СВИСТУНЪ, Прикарпатская Русь, т. II, с. 107–111; МИХАЙЛО МАЛИНОВСЬКИЙ, Die Kirchen- und Staatssatzungen bezüglich des griechisch-katholischen Ritus in Galizien (Львів 1861); Окрім того, саме Малиновський видав нарешті працю МИХАЙЛА ГАРСЕВИЧА, *Annales Ecclesiae Ruthenae* (Львів 1863).

стояв перед митрополитом, який з батьківською увагою вислухав мене, визнав, що мої аргументи слушні, проте зазначив, що в очах Риму все це *noli me tangere* і що Рим не піде на жодні зміни, а навіть може позбавити його, митрополита, посади. [...] Усією душею митрополит Яхимович був прихильником [реформ], він сам вказував мені на різноманітні помилки в наших церковних книгах, і хоча після першого повідомлення про зміну обряду в громаді Перемишляни він призначив мені два тижні реколекцій, проте забрав свій присуд назад і навіть похвалив мене за мої старання.²⁵⁹

Митрополит Григорій Яхимович (1792–1863) був, отже, засадничо відкритий до реформаторського руху, проте залежав у своїх рішеннях від вищих інстанцій. Він ухвалив рішення дотримуватися компромісного курсу: 1861 і 1862 року місцеві парохі отримали формальну заборону проводити «чистки» на власний розсуд і за власним уявленням. Водночас очікували на синодальне вирішення цього питання, проте чітких часових рамок не називали.²⁶⁰

Іполит Володимир Терлецький і обрядовий рух

У зв'язку з обрядовим рухом галичани познайомилися з особливо блискучою особистістю українсько-польсько-російської історії. Мова про ігумена чину оо. Василян Іполита Володимира Терлецького (1808–1888), який діяв на Закарпатті, писав статті до «Слова» і був особисто знайомий з Григорієм Яхимовичем, Яковом та Іваном Головацькими, а також з угорським русофільським політиком Адольфом Добрянським. До обрядового руху Терлецького привели доволі плутані стежки: сам він походив із Волині з полонізованої української шляхетської родини, 1830 року був учасником польського повстання, а після придушення повстання емігрував до Франції, де став священником, щоб 1846 року перейти, в пориві романтичного навернення, до українського коріння, у греко-католицьку конфесію. У своїх працях він розвивав ідеї, схожі з тими, які у програмах обрядових реформ формулювали Наумович та інші галичани. Вихідним постулатом для Терлецького було питання, як можна досягти далекої мети церковного єднання. Найбільші шанси для такого єднання він бачив у тому випадку, якщо вдалося б охопити православних християн в Україні та Росії, а саме за допомогою церковної унії в «первісному» значенні. Терлецький критикував прагнення латинізації, носіями яких були насамперед єзуїти і воскресенці (до яких він сам декілька років належав), які віддаляли Греко-Католицьку Церкву від її витоків. Тер-

259 Показання Наумовича, СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 332.

260 Циркуляр митрополита Григорія Яхимовича, 30 березня 1861 р. і 10 січня 1862 р., зачитання актів на Львівському судовому процесі, СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 332.

лецький вимагав повної рівноправності уніатських церков, гарантій для недоторканності східного обряду, заснування «русько-слов'янського» Патріархату та завершення латинських місій, які на той час відбувалися в Галичині та північно-східній Угорщині.²⁶¹

Під враженням революційних подій 1848–1849 років Терлецький доповнив свою церковно-політичну програму політичними цілями. У його найвідомішій праці *Słowo Rusina ku wszej braci szczepu słowiańskiego o rzeczach słowiańskich* («Слово русина до всіх братів слов'янського роду про слов'янські справи») не тільки виразно виявилися його релігійні переконання, а й вимальовувалися начала християнсько-демократичної, слов'янсько-федералістичної української національної ідеї. Перед революцією 1848 року Терлецький мав підтримку Ватикану і польських емігрантських кіл навколо князя Адама Чарторийського, які сприяли йому в заснуванні об'єднань уніатської православної (спрямованої на православний східний простір) місії. Ситуація змінилася в період реставрації 1850-х років. Поляки, яким не вдалося завоювати українців у Галичині для своїх політичних цілей, тепер втратили довіру до ідей Терлецького, вважаючи їх інспірованими «Москвою» – і це при тому, що Терлецький завжди наголошував на необхідності польсько-українського союзу як осі омріяної слов'янської федерації. Папа Пій IX став обережнішим і перестав цікавитися мрійливими умоглядними експериментами з доберезневої доби. Політика Ватикану робила тепер ставку на латинську східну місію, яка приведе православних слов'ян до католицизму – саме тому в 1850-х роках було звернено посилену увагу на Галичину. Ватиканська політика у 1856 році принесла галицькому митрополитові Михайлові Левицькому титул кардинала, але одночасно посилювався «латинський» тиск на Греко-Католицьку Церкву.²⁶²

Позбавлений усіх колишніх ілюзій, 1855 року Терлецький покинув Париж, де працював, починаючи від 1849 року, з наміром осісти в Галичині серед «свого» народу. На заваді цьому став Агенор Голуховський, спочатку як намісник, а згодом як міністр внутрішніх справ. Він уважав Терлецького фантазером і потенційним призвідником заворушень, цілком поділяючи оцінку польських емігрантів у Парижі про те, що вчення Терлецького виявляє ру-

261 ІВАН ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ, Іполіт Володимир Терлецький, у: Історичні есе, т. I, с. 221–225. Передрук програми унійної реформи, яку Терлецький представив у 1846 році новообраному папі Пієві IX, у: СВИСТУНЬ, Прикарпатская Русь, т. II, с. 83–123, особл. 87 і далі.

262 СВИСТУНЬ, Прикарпатская Русь, т. II, с. 91–106. Филип Свистун припускає, що деяку інформацію ватиканські політики отримували від «французької дипломатії», що правда, не так стосовно Галичини, як стосовно діяльності Католицької Церкви серед християн Османської імперії. У Галичині переважав автентичний ватиканський мотив: мовляв, розташування на кордоні з Росією становило загрозу твердості віри галицьких уніатів, тому необхідними були католицькі місії та широкі сфери впливу.

софільські тенденції. Тож таке підкріплення для місцевих приятелів Росії Голуховський вирішив тримати здаля від Галичини. Терлецький ретирувався в українські області верхньої Угорщини, вступив в орден св. Василя і прийняв чернече ім'я Володимир. Він був успішним ігуменом двох василіянських монастирів. Перебуваючи в Угорщині, він налагодив різносторонні контакти з Галичиною і доволі часто їздив туди, починаючи з 1859 року, після того як його (особистого) ворога Голуховського покликали як міністра внутрішніх справ до Відня. Після відставки Голуховського з поста міністра внутрішніх справ Терлецькому вдалося навіть на довший час осісти у Львові.

Коли на початку 1860-х років розпочалася дискусія про очищення греко-католицького обряду, Терлецький жваво брав у ній участь: він вбачав в обрядовому русі втілення своїх сформульованих ще наприкінці 1840-х років уявлень, щоправда, тепер з них щез політичний український національний компонент. Цей національний компонент він намагався запровадити у дискусію. Терлецький перебував у Львові 1862 року і регулярно виступав тоді з патріотичними проповідями, які були для публіки визначною подією. На цих публічних виступах були присутні не тільки консервативні прибічники православ'я, але й молоді українофіли в козацькій одежі. Очевидно, що в межах обрядового руху українські патріотичні та русофільські ідеї стояли поряд; їх поєднувала антипольська засаднича однастайність. Атмосфера піднесення, яка ширилася у зв'язку з конституціоналізацією, привела до небувалого після 1848 року піднесення українського патріотизму, у цьому ж контексті розглядали й обрядовий рух. Вплив Терлецького на галицьких обрядовців був вельми значним. Він відпустив бороду, довге волосся і почав носити широку рясу на «православний» манер задовго до того, як це почав робити дехто з галицьких священиків. Багато хто з галицького духовенства починав заходи щодо очищення обряду після того, як почув котрийсь з виступів Терлецького чи прочитав одну з його статей у «Слові». Пізніший єпископ та історик Церкви Юліян Пелеш у монументальній німецькомовній «Історії Унії руської Церкви з Римом» твердить навіть, що власне Терлецький інспірував обрядовий рух.²⁶³

Після австро-угорського компромісу 1867 року в Терлецького почався конфлікт з мадярськими централістськими асиміляторськими політиками, які підозрювали в його переконаннях «московські» інспірації. Зрештою, підтвердженням таким підозрам були, видавалося, контакти Терлецького з галицькими русофілами і Адольфом Добрянським, лідером русофілів Угорщини. З монастирського скиту його перевели до Мукачевого, щоб влада могла ліпше його контролювати. Книжкові посил-

263 ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ, Терлецький, с. 225–229; JULIAN PELESZ, Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom, у 2-х т. (Вюрцбург–Відень 1881), т. II, с. 937; про політичне мислення Терлецького див. особливо: ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ, Терлецький, с. 231–244; СВИСТУНЪ, Прикарпатская Русь, т. II, с. 110 і наст.

ки, які він отримував з Росії, 1868 року стали приводом до анонімного доносу, що він, мовляв, «російський агент». Терлецького заарештували і врешті депортували з краю. Він намагався довести свою невинність, поки врешті не змирився і попросив тоді в листі до царя Александра II милостиво дозволити йому повернутися у свою колишню батьківщину. Переслідуваний, він і справді змінив свої погляди на русофільські й 1872 року переселився до України. У цьому його біографія подібна до життя Якова Головацького або Івана Наумовича: ці двоє також, перейшовши через революційно-бурхливу польську фазу, навернулися до національної української ідеї, і, врешті, у зв'язку зі зміненими політичними умовами, стали русофілами. Як і вони, він багато чим прислужився українському національному рухові, першим сформулювавши деякі з їхніх пізніших ідей, і поширюючи їх у своєму емігрантському середовищі. Проте про нього ще більшою мірою, ніж про них, забули, адже він не мав галицького «мужицького духу»: родом він був з польського середовища Правобережної України, його пізніше рішення переїхати до Росії вдруге зробило з нього «рenegата». Його діяльність ніколи не була тривалий час пов'язана з Галичиною, тому він не залишив по собі учнів чи адептів або хоча б кола друзів, які могли б підтримувати спогад про нього.²⁶⁴ Як і Головацький та Наумович, Терлецький також після переїзду перейшов у православ'я, він діяв на західній периферії Російської імперії і друкувався російською мовою. Останні роки життя провів у Житомирі та Одесі, де 1888 року помер.²⁶⁵ Під час Львівського процесу над русофілами 1882 року зв'язки, які він підтримував з деким зі звинувачених, служили прокуратурі доказом зрадницьких контактів з «російськими панславiстами».²⁶⁶

Поразка руху – і його пізніше визнання

Через раптову смерть митрополита Яхимовича в квітні 1863 року і прихід на посаду Спиридона Литвиновича для обрядовців все змінилося: не стало прихильника політики поблажливості до руху, Литвинович строго дотримувався приписів з Риму. Реформатори обряду не досягли жодного з постав-

264 Єдиним його учнем, який мав значення для Галичини, був попередник Андрея Шептицького у митрополичих палатах Юліян Сас-Куїловський (1826–1900, митрополит 1899–1900): його Терлецький навчав у своїй паризькій «місіонарній школі».

265 ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ, Терлецький, с. 230.

266 Як звинувачення було притягнуто ноту угорського Міністерства внутрішніх справ від 27 травня 1882 р., у якій (із суттєвим спотворенням фактів) Терлецького представлено як «основного агента [оскарженого у Львові угорського лідера русофілів] Добрянсько-го», див. зачитання актів, СТЕНОГРАФИЧЕСКАЯ ОТЧЕТЬ, с. 336.

лених перед собою завдань: синоду не було скликано, не було чітко прописаних новацій (розуміти це треба як: повернення до старого), не поліпшився статус простих священників. Навпаки, поміщицьке право презентації, а отже – польський вплив на вибір священника навіть розширився. Одночасно найактивніші реформатори розуміли, що без репресій не обійдеться. Найбільш переконані обрядовці більше не бачили майбутнього в Галичині, тому обирали еміграцію: у належній до Росії уніатській єпархії Холма уряд був на їхньому боці, адже очищення уніатського обряду готувало віддавна запланований перевід вірян-уніатів у православну державну церкву.²⁶⁷ Чимало священників-уніатів Холмщини виявляли симпатію до польського Січневого повстання 1863 року, ба, навіть, були його учасниками, тож після придушення повстання змушені були тікати або втратили своє місце праці; таким чином їхні місця звільнилися для емігрантів з Галичини.

На священників-обрядовців, які залишилися вдома, чекали утиски. Доля Наумовича ілюструє те, що могло трапитися, коли духовна особа не вміла тримати своїх поглядів при собі. З ним відбулося приблизно те саме, що і з недипломатичним священником із «Руської Трійці» двадцять років раніше: його перевели з однієї скупко оплачуваної парафії на другу, так що бували часи, коли він не в змозі був оплатити шкільне навчання своїх дітей, тоді як зазвичай священники могли розраховувати залишатися після свого семінаристського навчання на тій самій парафії протягом усього життя. Наумович опинився ще не в найгіршій ситуації, адже, якщо вірити Литвиновичу, діяльність обрядовців давно вже викликала занепокоєння у Ватикані й у центральному віденському уряді: «Нас вважають зрадниками, які біжать, тільки-но зачувши звук російських барабанів, у протилежний табір». Рішення позбавити Наумовича сану, погрожував Литвинович, «вже прийняте»; його скасували тільки у відповідь на обіцяну надалі зразкову поведінку.²⁶⁸

За тодішніми полеміками про зовнішню атрибутику реформаторів обряду та їхніх новацій можна дуже легко забути, що тут аж ніяк не йшлося про якусь зайву суперечку про зовнішні речі. Зміни обряду в сенсі повернення до витоків мали насамперед сильну символічну цінність;

267 Загалом до Росії емігрувало 135 священників і семінаристів, приблизно 5 відсотків українського духовенства Галичини, див.: СВИСТУНЪ, Прикарпатская Русь, т. II, с. 491. У вирахуванні відсотків Свистун покладається на дані щодо парохій у 1890-ті роки: 2 292 священники у трьох єпархіях: 920 – у Львівській, 841 – у Перемиській і 531 – у Станіславській. Більше про еміграцію і проблематику, пов'язану з Холмщиною, див. нижче, розділ 4, підрозділ 4.1.

268 Цю інформацію маємо від брата Наумовича, віденського офіцера, який замовляв слово за Івана Наумовича перед митрополитом і згодом відтворив їхню розмову з пам'яті, Відень, б/д, 1864 р., ЛНБ ф. 2, спр. 126/п. 15, арк. 49–52.

ішлося про національно-релігійне самоутвердження за умов зростання колонізаційного тиску в усіх царинах життя. Активісти, яких опоненти називали «схизматиками» або русофілами, і які часто давали згодом доказ свого русофільства, емігрувавши до Росії, спричинилися до формування важливих елементів української національної свідомості. Чільні постаті, такі як Наумович і Терлецький з їх багатими на події життєписами, власне і представляють парадоксальність ролі, яку за відповідних обставин відігравали русофільські клерикали; їхня доля свідчить також, що заходи, яких вживали владні структури, мали істотний вплив на подальший перебіг їхнього життя і прискорювали їхній розвиток у напрямі справжнього русофільства. Дія обрядового руху виходила далеко за межі середовища русофільських еліт, що і було метою обрядовців: вони намірялися зміцнити роль своєї Церкви як галицької української національної церкви і носія національної свідомості, захищаючи її від польських впливів «згори» і зміцнюючи в ній «знизу» прив'язаність простого населення. Реформатори не обмежилися наполяганням на обрядових деталях, які сьогодні видаються другорядними. Вперше вони поважно взяли за те, про що попередні покоління духовенства навіть не думали: реформатори пояснювали мирянам складний східноцерковний обряд Богослужіння, перекладали літургійні й біблійні тексти, щоб поліпшити розуміння Літургії (щоправда, ці переклади не використовували в самому Богослужінні), окрім того, навчали мирян, які мали брати участь в організації (насамперед музичній) Літургії. Багатьом парохам вдалося таким чином розбудити свої церковні громади з летаргійного сну, до якого, зокрема, значно спричинялося переманювання греко-католицьких вірян римським католицизмом. При цьому простежувалася не тільки активність у напрямі реформування обряду; священники-прихильники реформ йшли переважно ще далі, організовуючи у своїх громадах структури самопомочі, або ж виступали за широкі церковні реформи, насамперед ті, які б стосувалися фінансування духовенства й будівлі церков, які були джерелом постійних конфліктів вірян і пароха.²⁶⁹ Окрім того, у питанні опору латинізації і колонізації української Церкви існувало багато дотичних з українськими націоналістами.

За звільнений від польських впливів образ Греко-Католицької Церкви згодом із запалом також візьмуться українські націоналісти. Це пов'язували насамперед із розширенням соціальної бази національного руху, до якого почали прилучатися священники й віддані Церкві консервативні послідовники, тоді як українофіли в першому поколінні не надто переймалися церковними тонкощами. Відкрито це проявилось у 1880-ті

269 Більше про це в розділі 3, підрозділ 3.4 про русофільських активістів.

роки, коли і русофіли, і українські націоналісти чинили спротив інтернатам оо. Воскресенців, які фінансував коронний край. То були римокатолицькі заклади, у яких навчалися українські школярі. Речником опонентів був отець Стефан Качала, якого русофіли високо цінували за цю його активну позицію, хоча він не відчував себе належним до їхнього табору і неодноразово з ними конфліктував. У жовтні 1881 року він виступив з емоційною промовою в соймі, у якій поставив польську більшість перед вибором: або вони погоджуються на резурекціоністів, або йдуть на порозуміння з українцями. Отримати і те, і те вони не зможуть. Його промову хвалили і русофіли, називаючи її «визвольним ударом».²⁷⁰ Крім того, від 1882 до 1885 року русофілів і національних українців єднав протест проти так званої «василіянської реформи», нового уставу греко-католицького ордену чину оо. Василіян, написаного під орудою єзуїтів.²⁷¹

Вище вже було вказано на те, що у межах власної Церкви обрядових реформаторів зовсім не вважали агентами Росії, навпаки, церковне керівництво в особі митрополита Яхимовича з розумінням ставилося до їхніх вимог. Обережна толерантність митрополита, підстрахована формальною забороною змін, додавала сміливості реформаторам у їхній роботі, яка відбувалася, до слова, у церковно-правовій непроглядній зоні. Можна тільки теоретизувати, як би розвивалася Церква, якщо б наступник Яхимовича продовжив його політику і дозволив скликати до питання реформ синод. Зрештою, ухвалював би таке рішення митрополит не сам; важливу роль відігравали формальні перепони, насамперед те, що перед запровадженням третьої греко-католицької єпархії в Галичині (у Станиславові в 1885 році) кворуму для скликання провінційного синоду (щонайменше трое єпископів) просто неможливо було досягнути. У будь-якому разі, за присутності митрополита, приязного до реформ, навряд чи обрядовці з легкої руки їхніх опонентів потрапили б до категорії «схизматиків» і «москалів». Може, таким чином вдалося б запобігти радикалізації багатьох русофільських священиків, і навіть їхній еміграції до Росії. Та наступники діяли не так, запевняючи, що за панівних владних відносин не могли діяти інакше. І це матиме далекосяжні наслідки.

Митрополит Спиридон Литвинович, який у жовтні 1863 року добився в Римі конкордату, допоміг таким чином з'явитися вимогам формальної рівноправності греко-католицької конфесії. А забороною змінювати конфесію, в якому б не було напрямку, досягли того, чого уніати не могли вибороти раніше десятки років поспіль. Литвинович не пішов на те,

270 Див. біографію Качали в *Ілюстрованому календарі товариства «Просвіти» на рік 1883* (Львів 1882), с. 94 і наст.

271 *Новый Проломъ*, №№ 229, 230/1885, а також розділ 2, підрозділ 2.2.

щоб висунути на перемовинах вимоги реформувати уніатський обряд і визначив такі реформаторські наміри «схильністю до схизми». Отож, наступник Яхимовича, якому, коли він ще був молодим священиком, також закидали русофільство через його послідовну антипольську позицію, в цьому випадку однозначно відвернувся від руху, толерованого його попередником. До того ж: він перейняв від влади внутрішньополітичні підозри проти обрядовців і поставив таким чином на цьому внутрішньоцерковному рухові штамп «небезпечні для держави».²⁷²

Його ж наступник Йосиф Сембратович більше притримувався позицій Яхимовича, ігнорував діяльність тих обрядовців, які ще залишилися в Галичині, та їхніх послідовників, і за цю терпимість 1882 року поплатився звільненням з посади, що пояснювалося нібито недбальством у поводженні з русофільськими тенденціями в його Церкві. І тільки на зламі століть ідеї Терлецького і Наумовича в дещо зміненій формі підхопив великий митрополит Андрей Шептицький, якого сьогодні вшановують як українського національного героя (а на початках і русофіли, і народовці зневажливо іменували «польським графом»), і спробував припинити полювання на відьом у межах його Церкви, спробував закінчити полювання на русофілів, запровадивши примирливу акцію, за що українські націоналісти звинувачували його в зраді. Його також окрилювало уявлення, що таким чином можна буде досягти церковної єдності.²⁷³ І те, що його постать, увічнена на численних портретах, з розвіяною бородою і в широкому облаченні виявляє таку разючу подібність з портретами того ж Наумовича чи Терлецького, може служити очевидною вказівкою на те, наскільки близько перебували між собою «русофільська» та «українофільська» позиції, навіть якщо сучасники вважали, що між ними розвзлася прірва.

272 Слово, № 95/1896; АНДРУСЯК, Генеза, с. 4 і далі.

273 Див. до цього питання: JOHN-PAUL HIMKA, *Sheptytsky and the Ukrainian National Movement before 1914*, у: *Morality and Reality. The Life and Times of Metropolitan Andrej Sheptytsky*, вид. Павло Роберт Марочій (Едмонтон 1989), с. 29–34; PETER GALADZA, *Тут Myshkovsky. The Esteemed Russophile of the Lviv Greco-Catholic Theological Academy*, у: *Journal of Ukrainian Studies* 18u, nos. 1–2 (1993), с. 93–122, тут с. 121.

1.4. Підсумки «Антиквари» чи першопроходці? Підсумок русофільського проекту

Якими ж були, підсумовуючи написане, основні риси русофільського проекту – чи можна взагалі підсумовувати здобутки і промахи цього проекту? Впевнено можна стверджувати, що русофіли (або ж ті, на кого поквапилися наліпити таку етикетку) були піонерами в царині, яку українські націоналісти тривалий час уникали: вони відкрили й обороняли історичність групи, яку досі сприймали етнографічною масою без історії. Цьому поверненню галицьких українців до історичної спадщини послужила і їхня боротьба за етимологічно-історичний правопис; йому послужив і науковий підхід нечисленної інтелектуальної еліти, яка подалася в архіви. На противагу їм народовці, які з усіх сил проривалися вперед і боролися з естеблшментом, хотіли – та й мусили – вигадати Україну наново. Усі значні протилежності між обома течіями українського руху в Галичині можна звести до альтернативи: цивілізація православної Русі чи «європейська» Україна, етимологія чи фонетика, консерватори чи демократи.

Якщо русофільський проект існував – то чи існували від самого початку русофіли? У доберезневий період і під час революції їх ще, у властивому значенні, не було. Русофільство було радше проекцією неукраїнців, які з різних причин перебували в політичній опозиції до українців. Відкрито виражених русофільських зізнань (не враховуючи зацікавлення російською або наддніпрянсько-українською культурою) на той час ще не було сформульовано, адже такі зізнання неможливо було б поєднати з поширеною лояльною позицією до Відня. Такі одинаки як Денис Зубрицький були винятком. Та все ж, доволі рано вималювалися дві важливі тенденції, важливі для виникнення русофільського табору. Це, по-перше, тривала травматизація українських консервативно налаштованих еліт, спричинена «недотриманням слова» урядом, якому вони сліпо довіряли і який в кінцевому підсумку завжди надавав перевагу давнім галицько-польським елітам. Таке враження з перспективи українців тільки посилювалося через брак розрізнення між урядами, які характеризувалися то ліберальнішою, а отже, пропольською спрямованістю, то консервативнішою і тоді більш проукраїнською політикою. Українці бачили зі Львова тільки один «Відень». До «Відня» посилали петиції, адреси і депутації, у «Відні» догідливо пильнували своїх інтересів – зі змінним, переважно помірним успіхом.

Травматизації еліт не пом'якшували навіть принагідні невеликі реверанси консервативних урядів – такі як відкриття кафедри української літератури у Львівському університеті або призначення отця Григорія Шашкевича державним секретарем у Міністерстві віросповідань і освіти. Саме ця травматизація зумовила появу перших тріщин у фундаменті консервативно-українського австріяцизму і згодом призвела до того, що в поле зору багатьох українських патріотів потрапила Росія як абстрактна альтернатива до власної політичної реальності – така собі «консервативна утопія»²⁷⁴: консервативний режим, російські еліти, які (на східнослов'янських землях) належали до тієї ж конфесії, що й піддані селяни; державна влада, яка відповідала репресіями на польські амбіції і, за певних умов, користувалася для підриву владних позицій польської аристократії допомогою українських селян, як це трапиться після 1863 року.

З іншого боку, існувала тенденція, спрямована на те, щоб довільну пов'язаність однодумців, які не усвідомлювали свого потенційного русофільства, перетворити на «партію» або на «рух»: так в Австрії поступово формувався образ ворога-русофіла, що створили в 1830-ті роки окремі польські опоненти, цензори й поліційні установи, в період революції – насамперед революційні (польські) ліві. Цей образ об'єднав звинувачених. Та з обох боків ішлося поки що про неусвідомлені, латентні формування, які виступлять відкрито тільки тоді, коли зміняться внутрішньополітичні та зовнішньополітичні обставини. Спочатку все ще було відкрито: на спадщину 1848 року як частину своєї традиції можуть однаковою мірою претендувати і русофіли, і українські національні орієнтації. Якщо українські націоналісти можуть вказати на визнання «15 мільйонів» як на декларативне ядро української національної програми, то русофіли стали захисниками заповітів руської політичної культури 1848 року. Ознаками руської традиції 1848–1849 років, яку спочатку перейняли русофіли, були антипольськість, консерватизм, петиційна політика і зосередженість на справах еліт і Церкви.

Пізніша критика, спрямована на «русських політиків» та їхню культурну політику в період неоабсолютизму саме тут і почалася, констатувавши, що саме в царині освіти революційні бурі промчали, по суті, безслідно повз українську еліту. І перед переломними подіями, і після них активісти, які переймалися інтересами переважної більшості населення, становили кричущу меншість, горстку перманентних борців, які, долаючи всі перепони, поставили в центр своєї діяльності масову освіту рідною мовою. Серед них молодші священики Антін Любич-Могильницький, Лев Трещаковський, Рудольф Мох, Йосафат Кобринський, Лука Данке-

274 WALICKI, Slavophile Controversy (див. прим. 60 і 167).

вич та інші, які виявляли симпатію до «Руської Трійці» ще перед 1848 роком.²⁷⁵ Вони поклали великі сподівання на мобілізацію українців у революційну добу і спочатку, у фазі заснування «Галицько-руської Матиці», досягли певних успіхів. Аж тут події почали розвиватися в іншому напрямі. Антонія Петрушевич та його діяльність у «Матиці» спонукала Івана Франка назвати Петрушевича «злим духом», який перетворив багатообіцяюче освітнє товариство на вежу зі слонової кості, в якій маленька академічна каста віддавалася своїм специфічним науковим зацікавленням. Франко мав на увазі насамперед «Галицькій Историческій Сборникъ», «Сводную Галицко-русскую лѣтопись» та інші проекти Петрушевича, якими той «загатив» «Матицю».²⁷⁶ Михайло Драгоманов також висловлювався про наукові зусилля галицьких консерваторів, що від них віє «духом антикварів XVI–XVII вв., з тою різницею, що у них, а надто у італ'янців і голландців, було більш живого нюху, або хоч артистичного чуття».²⁷⁷ Чи справді русофіли завели галицьких українців у безвихідь елітарної культури, яка до всього була ще й ретроградною і вихолощеною?

Казати так, означало б дуже все спростити; тоді не враховувалися б парадокси руху, який зароджувався, а саме ці парадокси є родзинкою руху. Тих кілька «народних просвітителів», які черпали своє захоплення народною культурою з романтичної традиції 1830-х років і частково пов'язували своє народництво з демократичними політичними вимогами, протистояли більшості, націленій на розвиток галицько-української елітарної культури, яка політично належала до консервативного табору. Зрештою, ці фронти мало про що кажуть, бо ж така проста опозиція нічого не пояснює. Адже саме консерватори оголосили війну традиційному суспільству, привнісши своє неприйняття «діалектів» або ж літературно-мовних експериментів на базі діалектів, зосередившись на створенні (або перейнятті) «власливої» літературної мови – чи то російської, чи інспірованої російською «общерусскості». Єдина національна мова, якої б навчала централізована шкільна система, мала вивести селянське населення, яке розмовляло діалектом, на шлях розвитку культурної нації, наукову легітимацію якої мали постачати своєю вченою діяльністю русофільські інтелектуали. Так що тут консерватори виступали

275 ПАВЛИК, Читальні, с. 52.

276 Цит. за: ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 58.

277 Така оцінка стосувалася русофілів загалом і Петрушевича зокрема. З ним Драгоманов зустрівся 1873 року під час подорожі в Галичину. Петрушевич показав йому тоді свій улюблений монументальний, так ніколи і не опублікований проект порівняльного словника, у якому на тисячах сторінок було зібрано слов'янські власні імена й топоніми, див.: ДРАГОМАНОВ, Австро-руські спомини, с. 205 і наст.

агентами раціоналізації та «наступу цивілізації»²⁷⁸ на народну культуру. В цю картину вписується згадана вже поведінка багатьох консервативних політиків періоду революції, реакцією яких на перші самоусвідомлені політичні заяви селянства були атаки на селянську «лінь» і «пияцтво». Така турбота про «мораль» селян супроводжуватиме освітню діяльність русофілів і в пізніші роки. Українські консервативні еліти 1840–1850-х років перебували, таким чином, у традиції освіченого, раціонального йозефінізму, якому вони завдячували своє (або батьківське) соціальне піднесення від кінця XVIII століття. Попри всі ідеологічні перепони, мовні недоладності та доморощені організаційні проблеми, «Матиця» була агенцією модернізації: це була перша українська інституція, яка намагалася систематично постачати важливі матеріали для освіти мас. Її наміром була модернізаційна діяльність: там, де «Матиця» докладалася до шкільної та народної освіти, завжди йшлося про «наздоганання» інших культурних націй у плані рівня освіти; до українців зверталися із закликом «гідно посісти своє місце серед інших народів» і спільно вирішувати в колі цивілізованих націй «велике завдання людства, яким є духовне виховання».²⁷⁹ Прихильникам «Матиці» не була чужою і риторика поступу, при всьому традиціоналізмі й релігійності. Наприклад, отець Олександр Павлович з Біловежі у Верхній Угорщині, який замовив у «Матиці» пакунок молитовників, із захопленням надіслав для публікації свого вірша, у якому містився заклик до українців іти в школу, щоб «люди бачили, на що здатен русин». Після цього іде перелік усіх технічних благ, які очевидні для цивілізованого народу: «різні машини, кораблі, вагони, млини», а ще телеграф, який дає можливість «за час, поки у Відні відмовлять «Отче наш» дізнатися, що нового у Львові».²⁸⁰ Поразку цього парадоксальним чином залюбленого в традицію і одночасно сучасного русофільського культурного проекту було вирішено тоді, коли культурна опція народовців

278 Це визначення в ARTHUR MITZMAN, Die Offensive der Zivilisation: Mentalitäten, Hochkultur und individuelle Psyche, у: Biographie – sozialgeschichtlich. Sieben Beiträge, hrg. Von Andreas Gestrich, Peter Knoch und Helga Merkel (Göttingen 1988), с. 29–60, особливо с. 32, 48. Міцман називає (французьку) «революцію і романтику поверненням витісненого», тобто часом, у який «наступ цивілізації» (з боку влади, Церкви, революційних діячів, які перебували в просвітницькій традиції) на народну культуру зазнав послаблення, тому що й еліти охопило захоплення народною культурою і тому що «народна культура [отримала], насамперед у містах, сильний імпульс завдяки неодмінній функції, яка припадала народним масам передіндустріальної доби в час революції». Схожа ситуація простежувалася в Галичині у 1830–1840-х роках.

279 Воззвання «Галицко-русской Матиці» (до так і непроведених Загальних зборів 1 жовтня 1862 р.), 24 травня 1862 р., ЦДІАЛ ф. 148, оп. 1, спр. 18, арк. 3; заклик проводу «Матиці» «до земляків», 26 лютого 1865 р., ф. 148, оп. 1, спр. 20, арк. 24зв.

280 Лист Олександра Павловича до «Матиці», 1 грудня 1858 р., ЦДІАЛ ф. 148, оп. 1, спр. 43, арк. 19–22.

піднялася в ранг легітимної галицько-української культури, яка мала державну підтримку і була закріплена в шкільництві.

З іншого боку, поборювання елітою народної культури залишалося, з різних причин, доволі нерішучим. До цього спричинився і польсько-український конфлікт, через який українські еліти, шукаючи доказів свого права першості в Галичині, користувалися і джерелами народної культури. До цього спричинилася і соціальна дійсність, завдяки якій український провід розумів, що без селян не вдасться жодна «національна» політика. До цього спричинилися також і впливи на галицьких русофілів російської слов'янофільської літератури. Врешті вирішальну роль відігравав політичний розвиток 1850-х років, внаслідок якого численні українські інтелектуали з середовища «Руської Трійці» стали прихильниками консерватизму. Поряд з відомими особистостями як Головацький чи Дідицький, які мали за собою «українську» фазу, треба назвати «народних парохів», таких як Кобринський і Наумович, яким згодом судилося постачати важливі імпульси до селянської самопомочі та які не відійшли від русофільського руху. Так прокладали собі шлях інші напрями розвитку: всупереч усьому елітаризмові консервативні члени «Матиці» почали займатися проблемами народної і шкільної освіти, чим було закладено важливу основу для пізнішої близької до джерел діяльності русофілів. І хоча до особового складу консервативного або проторосійського табору насправді належали тільки почесні громадяни або «антиквари», та все ж, дехто з них задумувався про те, як мобілізувати й селянське населення. Розробляли альтернативні до «науковості» концепції, прихильники яких не перейшли гамузом до пізнішого українофільського народолюбського руху, а стали виразниками русофільського, зорієнтованого на низи руху. Зрештою, те, що видавали за народне «коріння» української культури, вже було підчищене, сублімоване, зроблене придатним для презентації: народні пісні для публікацій добирали, визначали, який спосіб співу «гарний», яка форма «незіпсована» (польськими та німецькими впливами), докладалося зусиль для фіксації того, що, здавалося, перебувало під загрозою колонізації чи модернізації.

Що ж стосується самої розкритикованої лівими русофільської елітарної культури, то не варто недооцінювати значення перших наукових робіт таких «антикварів», як Зубрицький, Петрушевич, Малиновський і Головацький. Русофільські історики заклали важливі фундаменти до національної історіографії, аж поки з появою української національної ідеї українські патріоти не повернули собі й історичну спадщину середньовічної Київської Русі – тепер, щоправда, під іншим політичним знаком, про що свідчить назва монументальної праці Грушевського «Історія України-Руси». Висловлю-

вання сучасника ілюструє ту роль, яку відігравали русофільські історичні дослідження: Олександр Барвінський описує у спогадах, що українофільська молодь 1860-х років створювала собі патріотичний історичний образ, зокрема, за допомогою русофільських хрестоматійних творів про історію Галичини; а ще читала, як і попереднє покоління, Карамзіна, Маркевича і Бантиша-Каменського. Засадничо ж галицьке середньовіччя було оцінено тільки згодом; улюбленими темами молодих українофілів були не князі й бояри, а «романтичні» соціал-революційні, (гадано) антиелітарні українські козаки.²⁸¹ У 30-х роках ХХ століття консервативна українська «державна школа» навколо В'ячеслава Липинського та Дмитра Дорошенка рухалася у своєму служінні українській державній ідеї шляхом, що раніше вже пройшли русофільські історики: вона також зосередилася на вивченні тієї ролі, яку відіграли під час різноманітних спроб створити українську державу, еліти та інституції, та у цьому контексті відмовилися від народовського міфу про «пра-демократичне» козацтво.²⁸²

Поняття «культурної нації» спрямовувало погляд галичан не тільки на західні нації, з якими хотілося «крокувати в ногу», а й на Росію. Вони намагалися сконструювати національний історичний міф, звертаючись до культурної величі й політичної потуги Київської Русі; в цьому містилося визнання причетності до східнослов'янської православної високорозвиненої культури, спадкоємницею і опікункою якої зараз виступала російська елітарна культура. У Росії, так це бачилося русофільським галичанам, панівною є та культура, яка в Галичині приречена на маргінальне існування. Визнавши належність до «загальноруської» культури, маргіналізовані галичани створять собі доступ до світу цієї привабливої, потужної культури Русі. До наукових контактів з Росією, які зав'язалися в 1830-х роках, додалися ідеологічні аналогії. В окремих випадках, як це було із Зубрицьким, доходило і до політичних русофільських визнань: Росія видавалася протилежністю до сучасності, яка сприймалася як загроза і залишила свої сліди вже і в Галичині. Та все ж австріяцизм залишався основною позицією більшості консервативних галичан, які симпатизували Росії в той чи той спосіб.

Ця засаднича однодумність вперше опинилася під серйозною загрозою, коли галицькі українці змушені були активно конфронтувати з державною мовною та релігійною політикою. «Азбучна війна», на відміну від обрядового руху, закінчилася частковою перемогою українських консерваторів: їхній пасивний спротив і згуртований виступ церковного і

281 БАРВІНСЬКИЙ, Спомини, т. I, с. 55 і наст., 67, 69.

282 ІВАН ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ, Вячеслав Липинський, у: Історичні есе, т. II, с. 131–148; ІВАН ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ, Вячеслав Липинський: державний діяч, історик та політичний мислитель, там само, с. 149–158.

політичного проводу привели врешті до схвалення консервативної мовної політики на державному рівні. За короткий час, уже в умовах конституційної монархії, дійшло до утвердження важливих загальноукраїнських дезидератів (вимог) до урядової мови. Конфлікт засвідчив, що не всі установи працювали узгоджено: намісник Ґолуховський надаремно намагався провадити політику польських інтересів за допомогою Відня; пробний крок ні до чого не привів, то було своєрідне передбачення розвитку після 1867 року, коли таким діям судитиметься більше успіху. Одночасно львівська поліція все ще провадила традицію руської політики Стадіона, тож вона не давала втілитися планам Ґолуховського. В особі директора поліції Хоминського українці мали симпатика на першорядній посаді. Віденські центральні установи реагували активніше, ніж якби вони самостійно провадили свою політику; коли їм довелося вирішувати, чи вірити версії намісництва чи цілком протилежним заявкам з поліцейських кіл і з середовища «вірних русинів», вони вирішили врешті відступити й залишити статус-кво. Несподівано бурхлива реакція українців у відповідь і напружена загальна ситуація внаслідок італійських воєнних подій, які приблизно в той самий час сягнули апогею, свідчили, що на часі була обережність.

Серед українців дійшло до першої після революції 1848 року вартої уваги мобілізації – «азбучна війна» і обрядовий рух закінчують свинцевий період неоабсолютизму. Щоправда, ця мобілізація все ще обмежувалася середовищем інтелігенції, і лише згодом, поступово, почали звертатися і до інших груп населення – принаймні, такі спроби були, під підозріливим поглядом влади краю. Боротьба русофільських товариств за мову в конституційну еру є прикладом власне такої (нехай і безуспішної) мобілізації. В «азбучній війні» 1859–1860 років захисники української культури ще виступали під давнім гаслом «Віра веде до перемоги»: «Яку ж наполегливу боротьбу змушені були вистояти останнім часом русини для збереження своєї національності й мови, і, незважаючи на всі інтриги й вельми неприємні наслідки, вони стійко трималися і відстоювали свої принципи: вірність батьківщині і правовому австрійському урядові, вірність вірі своїх предків, вірність батьківським звичаям і власній національності, тому що вірність веде до перемоги!»²⁸³ До речі, у цьому висловлюванні криється і ще щось інше: мова тут не тільки про імператора та батьківщину, а й про «віру предків» і про традиції, які існували ще перед австрійським часом, традиції, яким українці збиралися зберігати вірність. У відповідь на сумніви щодо їхньої лояльності українці застерігали, що поряд із зобов'язанням стосовно Австрії можуть існувати й

інші лояльності. У своєму меморандумі Куземський виразно показав, що українці можуть сприйняти поведінку уряду як припинення колишнього союзу вірності; це вперше гіркота і розчарування Віднем прозвучали вголос. Гіркота була тим більшою, що коїлося все це на тлі італійського фіаско, в якому багато українських селян-солдатів проливали свою кров «за цісаря».²⁸⁴ Наступ на серце української культури в Галичині, на кирилицю, яку сприймали як «останній» національний символ, зімкнув ряди нечисленних русофільських українців, а за зовнішнім тиском забулася протилежність до просто консерваторів і «старорусинів», таких як Куземський чи Малиновський, – навіть якщо вони на словах завжди дистанціювалися від переконаних русофілів. Сама ж влада, зосереджуючись на мовних та правописних питаннях, і провадячи політику втручання, подбала про виникнення серед української інтелігенції барикадної ментальності. Втручання влади значно доклалося до того, що національний символ кирилиця набув такої ваги, якої без цього азбучного конфлікту він зроду би не мав. Отже, намісництво і польська публіцистика своєю гіперболізованою реакцією на русофільські й проторусофільські позиції досягли серед українців власне того, чого їм хотілося уникнути: вони стабілізували доволі вільне об'єднання інтелігенції, яка досі діяла, не особливо зважаючи на населення, так що це об'єднання набуло рис «партії»; вони зводили наклеп, частково успішний, на українську політику у Відні як на продукт «російських впливів» і так спричинили відчуження українців від Відня, що відкрило шлях для інших орієнтацій. Разом із конституціоналізацією і парламентаризацією Австрії невдовзі перед невеликою, але консолідованою групою духовенства і письменників відкрилися нові можливості свідчити про істотні речі перед широкою громадськістю. Важливим результатом азбучного конфлікту стало видання доволі часто цитованої в цьому розділі документації про «питання руської мови і правопису», що і в пізніші роки русофільські активісти розглядатимуть як віху власної історії: вперше було продемонстровано потужний опір урядовим розпорядженням львівської і віденської влади, і зроблено це було публічно. Одночасно новий політичний порядок Австрії 1860–1861 років дав урешті змобілізованій українській еліті можливість, про яку досі годі було й думати: у розпорядженні легальної опозиційної політики відтепер стояли незрівнянно ефективніші засоби – преса, товариства, збори, парламентська робота і виборча агітація. Тепер нічого не стояло на заваді проекту завоювання відсутньої масової бази і перетворенню русофільської консервативної «особливої партії» на реальний рух.

284 В одному лиш бою під Сольферіно 24 червня 1859 р. загинуло 488 українських солдатів, зі Стрийського полку, див.: СВИСТУНЪ, Прикарпатская Русь, т. II, с. 205.

Розділ 2

Русофільська політика і політика щодо русофілів в Австрії від початку конституційної ери до зламу століть

2.1. Політична епоха русофілів: від перших кроків у конституційній монархії до передодня Львівського процесу, 1860–1881 роки

Революція 1848 року продемонструвала галицьким українцям, що означає перетворитися з «підданого» на «громадянина». Несподівано для себе вони з об'єктів політики стали її суб'єктами, відповідно були в різноманітний спосіб активними – і як виборці, і як учасники політичних зборів, і як депутати від почесних громадян та від селян у парламенті, і як члени руських рад у Львові й на провінції, і як учасники депутацій до Відня, які представляли перед урядом важливі українські питання, або ж як журналісти, які дискутували в перших українських періодичних виданнях про щоденну політику. Ця перша власне «політична» фаза була короткою, і, як уже йшлося вище, українська політика, у якій горувало всього кілька достойників, характеризувалася суперечностями і недопрацюваннями. За той десяток років, які настали після придушення революції, було зведено до нуля навіть ці скромні можливості політичної співдії, якщо не брати до уваги діяльності товариств, обмеженої цензурою і свавіллям чиновників, та строго регламентованої преси. Тож жовтень 1860 року, коли за імператорським дипломом було проголошено перетворення Австрії на конституційну монархію, остаточно знаменував новий початок і для галицьких українців. Щоправда, тепер вони вже не мусили, як у 1848 році, починати з нуля: у них були люди з першим політичним досвідом. Завдяки поліпшеним від 1848 року шансам на освіту та кар'єру дещо розширилася соціальна база для набору політичних активістів; освітня робота і наукові дослідження посилили національну свідомість; окрім Греко-Католицької Церкви, з'явилася структура руських товариств та інституцій, з якими цього разу можна було щось починати. Та й, зрештою,

інтелігенцію мобілізували «азбучна війна» та обрядовий рух. Ці процеси сприяли комунікації освічених українців; не було ще тільки інтеграції селянського населення у вже створені структури та діяльності цих структур.

Сойм для Галичини – і газета для українців

У конституції, яку прийняли в жовтні 1860 року, помітним було втручання політика, який залишився для українців поганим спогадом: йдеться про графа Агенора Голуховського. Від часу відставки в серпні 1859 року Баха А. Голуховський був міністром внутрішніх справ. Проблема нового порядку в монархії він вирішував у дусі феодального консерватора. Це означало, що сойми належали тим історичним територіальним одиницям Австрії, у яких політику, завдяки спеціальному виборчому модусу, могли визначати землевласництво, торговельні та ремісничі палати міст і духовенство. Сойми (краєві парламенти) коронних земель вибирали депутатів (кандидатури яких мав підтвердити імператор) до Державної Ради (райхсрату), де, хоч і могли ухвалювати рішення щодо питань оподаткування, проте загалом парламент був тільки дорадчим органом.¹ Для українців коронного краю Галичина феодально-федералістична конституція Голуховського означала насамперед міноризацію, тому що їхніх депутатів до сойму обирали насамперед у курії сільських громад, кількість депутатів у якій перебувала в різкій диспропорції до частки населення краю стосовно загального населення. Та й, до всього, кількість українців, які взагалі мали виборче право, була дуже обмежена куріальним виборчим правом.

Утім існували й інші сили, значно впливовіші за українців, які мали застереження до нової конституції: проти реакційного куріального розподілу і відсутності громадянських прав виступили німецькі ліберали, для мадярів недостатньо широкими були запевнення в особливому статусі королівства Угорщина. У грудні 1860 року на зміну Голуховському як державному міністрові прийшов Антон фон Шмерлінг (Anton von Schmerling). Він підготував другий проект конституції, який замінив жовтневий диплом і який проголосили 26 лютого 1861 року як «лютневий патент». Для українців у плані розподілу влади в межах майбутнього Галицького сойму не змінилося нічого. Од-

1 Про конституційний процес 1860–1861 років у Габсбурзькій монархії див.: ERNST C. HELLBLING, Die Landesverwaltung in Cisleithanien, у: Die Habsburgermonarchie, т. II, с. 190–269 (особл. с. 190–218); ROBERT KANN, Geschichte des Habsburgerreiches 1526–1918 (Відень–Кельн–Ваймар 1993), с. 298 і далі; ERICH ZÖLLNER, Geschichte Österreichs von den Anfängen bis zur Gegenwart (Мюнхен 1990), с. 405 і далі. (Українське видання: ЕРИХ ЦЬОЛЬНЕР, Історія Австрії, Львів 2001, с. 392 і далі).

нак і галицькі поляки виявляли невдоволення «лютневим патентом», який був, порівняно з жовтневою конституцією, більше німецько-ліберальним. Їхнє невдоволення пояснювалося тим, що в другому проекті мало уваги приділялося автономним правам історичних територій. Нова Державна Рада, до якої мали делегувати 39 галицьких депутатів, отримувала тепер право затверджувати бюджет і могла подавати проекти законів; щоправда, ані міністри не були підзвітними парламентові, ані парламент не міг виступати проти надзвичайних постанов уряду.²

Та заки передвиборчі бої і парламентська робота розрухали політичне життя галицьких поляків та українців, повторився випробуваний ще в 1848–1849 роках польсько-український ритуал. Галицькі поляки уже в січні 1861 року делегували свою депутацію до Відня. Її (знову з претензіями на єдине представництво Галичини) представили новому урядові, перед яким вона вимагала автономії краю і права вето на принагідні плани поділу. Як це уже було в період революції, польські політики і цього разу запросили українців стати учасниками депутації, і знову, як і 1848 року, цей намір від імені нації відхилив митрополит Яхимович. Він організував контрдепутацію, яка засвідчила свою лояльність, висловила непідтримку можливій автономізації і висунула вимогу поділити коронний край. Про запланований виборчий порядок до сойму, який був найскладнішою проблемою для українців, узагалі не йшлося. У відповідь поляки спробували організувати другу «русинську депутацію» з селян і містян, яку влада затримала. До участі в депутації цих людей переконали зокрема твердженням, що депутація Яхимовича вимагатиме у Відні вищого оподаткування для селян, запровадження російської урядової мови і встановлення нових дорожніх дорожніх таблиць (які оплачуватимуть громади).³ Знову намітилися лінії конфлікту революційного періоду, знову надійшла пора непорядних методів. Проти претензій домінантної польської шляхти на «історичні» права автономії краю виступали українці, які були тенденційно процентралістськими або ж хотіли визнати федералістську ідею в тому випадку, якщо її буде відкориговано за етнічними принципами. Ця позиція прозвучала у вимозі поділити Галичину й організувати два сойми – у Кракові й у Львові. Втім на початках українська сторона не вважала небезпеку вирішен-

2 СВИСТУНЪ, Прикарпатская Русь, т. II, с. 211–214.

3 Цю депутацію, згідно з даними органів влади, оплачувало польське сільськогосподарське товариство, об'єднання магнатів-землевласників, див. звіт Міністерства поліції державному міністрові Шмерлінгу, Відень, 3 березня 1861 р., AVA, Oberste Polizeibehörde, Präsidiale II 1861, 709.

ня справи у польському дусі надто гострою: на польський меморандум відповіді не надійшло.⁴

Галицький сойм (польською «сейм», українською «сойм»), майбутній форум політичних баталій поляків та українців, склався з 150 депутатів. Дев'ять місць призначали для так званих вірилістів, які в силу своєї посади були представлені в соймі: єпископи Римо-Католицької, Греко-Католицької та Вірменської Церков та ректори Львівського і Краківського університетів. Решту мандатів розподіляли на чотири групи виборців, курії, поділені за податковою спроможністю. 44 депутати представляли курію «великої земельної власності». Двадцять мандатів отримували більші міста, трьох депутатів вибирали торговельно-ремісничі палати у Львові, Кракові і Бродах. Сільські громади і провінційні містечка делегували від своєї курії «дрібної власності» загалом 74 депутатів до сойму, перше засідання якого відбулося 15 квітня 1861 року. 49 із 150 мандатів отримали українці, становлячи таким чином, при частці населення майже 45 відсотків, тільки третину депутатів. Вони були недостатньо представлені, проте, порівняно зі складами пізніших соймів, які обирали в атмосфері тиску і виборчих маніпуляцій, тоді їхня кількість мандатів була найвищою. Галицький сойм скерував загалом 36 послів до австрійського парламенту у Відні, з них 18 осіб були з курії сільських громад. Від 1873 року склад парламенту визначали безпосередні вибори, а депутації відпали.⁵

Перша українська виборча кампанія відбулася зі скрипом, оскільки, на відміну від поляків, українці не мали відповідної передвиборчої організації, яку швидко можна було б змобілізувати. Це завдання перейняли вже добре випробувані політичні лідери. До нашвидкуруч створеного провізоричного виборчого комітету входили о. Михайло Куземський, о. Михайло Малиновський та о. Іван Жуковський (1810–1884), відомий з того, що 1848 року він, як парох громади одного львівського передмістя, виявив політичну ак-

4 СВИСТУНЪ, Прикарпатская Русь, т. II, с. 214 і наст.; CHRISTOPH FREIHERR MARSCHALL VON BIEBERSTEIN, Freiheit in der Unfreiheit. Die nationale Autonomie der Polen in Galizien nach dem österr.-ungsr. Ausgleich von 1867. Ein konservativer Aufbruch im mitteleuropäischen Vergleich (Wiesbaden 1993), с. 40 і наст. Українську депутацію (до якої входили, зокрема, митрополит Григорій Яхимович, перемиський єпископ Тома Полянський, львівський єпископ-суфраган Спиридон Литвинович, крилошани Михайло Куземський та Іван Лотоцький, а також четверо представників Ставропігії) дорогою через Краків охороняла задля її ж безпеки поліція – на випадок антиукраїнських виступів, див.: Депутація русинів до імператора 1861 р., AVA, Oberste Polizeibehörde, Präsidiale II 1861, 148 і наст., 183, 215.

5 СВИСТУНЪ, Прикарпатская Русь, т. II, с. 223 і наст.; ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 77. Обрали 46 послів, було ще троє вірилістів: Григорій Яхимович (у силу своєї посади ректора Львівського університету), Тома Полянський, греко-католицький єпископ у Перемишлі, та єпископ-суфраган Спиридон Литвинович з Львівської єпархії.

тивність, за що його під егідою намісника Голуховського змусили покинути місто і «заслали» в сільську церковну громаду. Українська виборча боротьба 1861 року була далекою від того, щоб називатися організованою кампанією. Не було виборчих плакатів, передвиборчих зборів, а одні лиш заклики, що поширювали по селах, як правило, виборчі комітети з використанням церковних структур – через деканати і сільське духовенство. Звісно, з церковної катедри лунали й виборчі рекомендації, і це дуже обурювало поляків, духовенство яких зрештою спрямовувало до польських селян схожі передвиборчі рекомендації. Польська передвиборча тактика для курії сільських громад в українських землях Східної Галичини відбувалася за єдиною схемою: у тих місцях, де польський кандидат мав шанси, його призначали й відповідно «обробляли» виборців; там, де передбачували, що поляка не оберуть, робили зусилля, щоб добитися меншого зла і не допустити, щоб обрали українського священика або, ще гірше, юриста. У цьому випадку польська виборча агітація спрямовувалася проти «освічених» і священиків, яким, мовляв, нічого, крім грошей, від селян не потрібно; кандидатів-селян нацьковували проти інтелігенції.⁶ Багато де такі зусилля взагалі були зайвими, тому що неполітичні або опортуністичні українські парохи так чи так не провадили ніякої проукраїнської передвиборчої агітації. Навпаки: вибір послів до сойму з селянського стану не тільки був результатом польських маніпуляцій, а часто справді відповідав волі виборців.

Від січня 1861 року політики-русини знову отримали публіцистичну підтримку: здійснилася мрія Богдана Дідицького про політичну газету. 25 січня 1861 року вийшло перше число нової газети із заголовком *Слово*. Цей проект став можливим завдяки щедрій підтримці самбірського судового радника Михайла Качковського (1802–1872), який сплатив 3 000 ринських застави і виплачував головному редакторові Дідицькому платню (а пізніше – пожиттєву пенсію). Наступними роками Качковський був найважливішим меценатом українських літературних планів будь-якої масті, які він підтримував зі своїх заощаджень, призбираних завдяки надзвичайній ощадливості й скромності. Незабаром Дідицький міг би уже обійтися без прямої фінансової підтримки Качковського, оскільки швидко зростала кількість передплатників – у перший рік існування газети їх уже нараховували 1 500 осіб (для тодішньої української преси – шалений наклад). Нова ера уможливила появу цілком інших повідомлень, ніж це було в застійний час неоабсолютизму, тож газета дуже приваблювала читачів.⁷ *Слово* стало основним органом консервативної української інтелігенції 1860–1870-х років і політичною трибуною

6 СВИСТУНЪ, Прикарпатская Русь, т. II, с. 222 і наст.

7 СВИСТУНЪ, Прикарпатская Русь, т. II, с. 190 і наст.

української фракції в соймі. Газета публікувала виступи українських послів і коментарі до них, повідомлення з Галичини, інших частин монархії та з-за кордону і, звісно, в редакційних статтях і в листах читачів полемізувала з поляками. Ціле покоління українських публіцистів та письменників – і русофіли, і українські націоналісти – публікувало свої перші статті, вірші або кореспонденцію в *Слові*, статті та дописи до газети постачали священики й інтелектуали з іменем. У перші роки газету цілком можна було вважати загальноукраїнською, у ній друкували різні політичні позиції – саме цей факт дав русофілові Якову Головацькому привід до критики.⁸ Так часопис *Слово* став важливим доповненням до парламентського форуму. Оскільки інших українських щоденних газет не було, *Слово* два десятиліття, аж поки не вийшла українська національна конкуренція (перше число газети *Діло* вийшло 1880 року), суперників не мало. Ця безпрецедентна позиція призвела до того, що думки, опубліковані в *Слові*, зовнішній світ (а особливо уряд) сприймав дійсно як «слово» руської нації, її «публічну думку».

Крайова політика і русофільство: шлях до «маніфесту русских» 1866 року

У першому Галицькому соймі поряд із значною кількістю послів-селян зайняли місце відомі активісти 1850-х років. Команда лідерів від консерваторів, разом зі співробітниками і симпатиками, була представлена у повному складі: Куземський, вірилісти Яхимович, Литвинович і Тома Полянський, Малиновський і Петрушевич, а також колишній директор поліції Хоминський, шкільні інспектори Яновський та Кульчицький, священики Антоній Добрянський, Іван Гушалеви́ч, Антоній Юзичинський, Йосиф Лозинський, Микола Устияноґич і Теофіл Павликів, директор гімназії Теодор Білоус. Були ще й інші сили, які не належали до консервативних провідних кіл 1850-х років, скажімо, відомий з обрядового руху отець Іван Наумович, священики Стефан Качала й Антін Могильницький, судді Михайло Качковський та Юлі-

8 Див. листування Головацького з Ксенофонтом Говорським (від середини 1862 року видавцем «Вѣстника Юго-Западной и Западной Россіи», Київ) і його критичні висловлювання про «українофільські» статті в «Слові». Головацький обстоював якомога ширше розповсюдження «Вѣстника» в Галичині, з метою пропаганди у відповідь, і намагався, як хід у відповідь, публікувати в «Слові» листи Говорського (у яких той висловлювався проти діяльності галицьких молодих українофілів). Він зауважив теж, що Богдан Дідицький «не надто квапиться з публікацією», див.: ЦДІАЛ ф. 309, оп. 1, спр. 2294, арк. 1–38, особл. Головацький до Говорського, Львів, б/д, імовірно квітень 1863 р., там само, арк. 36; Головацький до Говорського, Львів, 20 жовтня 1863 р., там само, арк. 31; Говорський до Головацького, Київ, 30 березня 1864 р. (із проханням про публікацію), там само, арк. 63в. – 23. HARALD BINDER, *Die ukrainische Presse in der Habsburgermonarchie*, у: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, т. VIII, hrg. von Helmut Rumpler und Peter Urbanitsch (Wien 2001).

ян Лаврівський, староліберал Іван Борисікевич.⁹ Можливості цієї української фракції впливати на крайову політику були обмеженими, тому що мандати мала меншість. У наступних соймах, які зібрали після виборів 1867, 1870 і 1876 років, українська меншість взагалі розчинилася до десятка місць. Тому сподіватися вона могла лише на втручання у польські плани про автономію централістсько зорієнтованого віденського уряду. З іншого боку, в деяких питаннях, як-от: сільськогосподарська, податкова або транспортна політика, виникала нагода об'єднатися з прогресивними поляками або польськими селянами-послами. Щодо інших питань, українська меншість наперед знала, що на польську підтримку розраховувати не доведеться: йдеться про запровадження української мови як урядової та як мови навчання, не могло бути польської підтримки в освітній політиці та в питанні поділу Галичини. Ці тематичні комплекси були стрижнем українського парламентаризму в 1860-х роках¹⁰, а численні українські поразки створювали сприятливий ґрунт для появи русофільського руху. Одночасно протягом 1860-х років вимальовувалися перші розбіжності у поглядах і українських націоналістів, і консервативних русофілів у межах українських фракцій у соймі і в Державній Раді, своєрідний зарис пізніших партійних поділів.

На початку ситуація для українців була досить сприятливою, адже й вони скористали з концесій уряду Шмерлінга. Про мовні врегулювання 1861 року вже йшлося; до них навесні 1862 року додали інші важливі концесії, скажімо, повторне підтвердження рішення, що службовці в місцевостях, населених українцями, мають опанувати кириличний алфавіт, або відкриття двох україномовних юридичних кафедр у Львівському університеті – де до того часу заняття проводили тільки німецькою мовою. Усе це українці отримали завдяки своїй зразковій поведінці: їхні депутати до Державної Ради зайняли у час перших двох сесій парламенту (від 29 квітня 1861 р. до 18 грудня 1862 р.) непохитну позицію на боці уряду Шмерлінга, тоді як поляки, спільно з чехами (також федералістично налаштованими), склали опозицію.¹¹

9 СВИСТУНЪ, Прикарпатская Русь, т. II, с. 224.

10 На порядку денному засідань української фракції Галицького сойму стояли щоразу ті самі теми: мовна рівноправність, шкільна політика, польські втручання в церковні справи і в право презентації, важливі для громади справи, поділ Галичини, див., наприклад, протоколи фракційних засідань за січень-лютий 1863 р., ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 4, арк. 2–18.

11 Розпорядження від 23 березня 1862 року про відкриття обох кафедр (зі спеціалізацією: громадянське право, карне право, торговельне і кредитне право, процесуальне право). Крім того, у Львівській (німецькомовній) академічній гімназії розпорядженням від 17 квітня 1863 року було запроваджено українську як мову викладання для деяких предметів, щоправда, за умови, що знайдуться вчителі належного рівня і підручники, див.: СВИСТУНЪ, Прикарпатская Русь, т. II, с. 221 і наст.

Однак там, де українці не могли розраховувати на втручання уряду, вони зазнавали гірких поразок, скажімо, відразу ж на початку соймового скликання 1861 року: провалилися їхні наміри перетворити українську мову (як другу офіційну мову в краї) на рівноправну мову перемовин і протоколів. Ці плани наштовхнулися на опір польської більшості, яка не бажала юридичного письмового підтвердження існування двох національностей у Галичині. Питання мови переговорів було не тільки питанням престижу, а й наштовхувало на практичні висновки: у такому випадку українські селяни-посли, які мало що розуміли у ведених польською мовою дебатах, мали б право на перекладачів, і, до того ж, довелося б перекладати усю документацію українською мовою. Приблизно в такому дусі було сформульовано адрес сойму до цісаря, в якому йшлося про «один народ» Галичини. За якийсь час мовне питання стало предметом польсько-українських конфліктів на першій сесії Державної Ради: українські послы Литвинович та Могильницький виступали за обмеження повноважень сойму в питаннях шкільної політики, щоб припинити колонізацію. Як наслідок, їм закинули сліпий, звернений на уряд у Відні, централізм – закид пролунав не тільки з польського боку, але й від молодших українських критиків. Антін Могильницький відреагував на закиди відомою промовою, у якій роз'яснив, що йдеться не про сліпий централізм, а про гарантування елементарних національних прав; саме ці права мали б мати першість перед автономією краю. У питанні сервітутів, яке селянські послы, цього разу за підтримки «освічених», почали активно просувати відразу ж у квітні 1861 року, намітилося, як здавалося, тимчасове українсько-польське порозуміння. Українці цілком могли погодитися на пропозицію львівського адвоката Флоріана Земялковського, яка полягала в тому, що величезна кількість процесів про сервітути і права на земельну власність мала би відбуватися не в повільних цивільних судах, якими легко було маніпулювати, а в арбітражних судах, до складу яких входили би представники обох сторін. Проте навіть і в цьому питанні українці врешті зазнали поразки, тому що відповідного закону, на вимогу земельних магнатів, ніколи не прийняли.¹²

Щось подібне трапилося з депутатом Юліаном Лаврівським. Він висунув ініціативу про субсидії для українського театру, який 1864 року активно про себе заявив. Польська більшість у соймі і в цьому випадку добачила потенційну небезпеку для польського домінування у Східній Галичині: театр мав успіх у публіки, і за короткий час зумів переконати більше колонізованих українців заговорити українською, ніж здатні були безконечні заклики та

12 ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 77–83; СВИСТУНЪ, Прикарпатская Русь, т. II, с. 229 і далі.

проповіді. Театр служив консолідації української нації в Галичині. Крім того, знайшлися польські депутати, які висловлювали припущення, що насправді йдеться про російськомовний театр, від чого весь проект був дискредитований в очах більшості як русофільський «партійний проект».¹³ Так важливі для українців питання провалювалися вже при першій спробі, та ці невдачі привели і до відрядного розвитку: вперше українські послы від інтелігенції і від селян були одностайними, коли йшлося про справи сільських громад і питання сервітутів.

Консервативно орієнтовані українці, які принагідно виявляли і проросійські погляди, асоціювали здобутки нової політичної системи не так з концепціями Шмерлінґа, як із принизливим досвідом у краєвій політиці, а також з досвідом тавра державного ворога, незалежно від власної політики в краю. Михайло Куземський так висловив цю гіркоту в одній із промов на соймі: «Як наші громади доходять своїх прав до ґрунтів, лісів і пасовищ, то прозиваєсь їх комуністами, – як наших прав політичних боронимо, то найде ся зараз назва: москалі, а як хочемо боронити незалежності нашої церкви, то видите в нас сейчас шизматиків».¹⁴

Такого досвіду консерватори набували на тлі глибоких політичних змін у своєму безпосередньому оточенні. У сусідній Росії після тривалих конспіративних приготувань, які відбувалися і в Галичині, у січні 1863 року вибухнуло друге польське повстання. Його придушили. Під приводом боротьби з польською агітацією російська влада нищила і паростки українського національного руху в Наддніпрянській Україні, який заявляв про себе на початку 1860-х років першими справами, націленими на народну освіту. Ще перед польським повстанням засновані українськими активістами «недільні школи» для селян з українською мовою навчання та нелегальні патріотичні студентські гуртки, так звані «громади», потрапили під кримінальну підозру. Це відбулося насамперед через побоювання селянських заворушень і революційних безпорядків, тим паче, що студентські громади підтримували контакти з російськими революційними гуртками. Щойно Січневе повстання привнесло в українську політику Петербурга національний компонент. Після першого польського повстання владна позиція польської аристократії на Правобережній Україні дещо захиталася, проте загалом уряд дотримувався традиційної політики, роблячи в неросійських повітах ставку насамперед на співпрацю з лояльними елітами. Після Січневого повстання ситу-

13 Дебати про український театр відбулися 24 квітня 1866 року, див.: ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 87. Лаврівський подавав запити на театральні субсидії і в наступні роки, і їх знову відхиляли; успішним став його запит щойно в 1869 році. Про театральну суперечку див. зокрема *Діло*, № 95/1889.

14 Виступ Куземського на засіданні Галицького сойму 27 березня 1866 р., цит. за: ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 88 і наст.

ація змінилася: вперше з'явилися думки про те, що «віроломна» польська аристократія в Україні, Білорусі й у східних частинах Королівства (Царства) Польського панує над східнослов'янськими православними «російськими» селянами. Тому в зміцненні «російського» елемента зазначених територій вбачали гарантію від подальших спроб поляків повставати. Це виявилось в розпуску польських навчальних закладів і заміні їх російськими школами та університетами, у полегшенні купівлі землі зацікавленими особами православної віри і в наданні східнослов'янським селянам ширших прав. Водночас тепер український рух потрапив у поле посиленої уваги політиків-русифікаторів, не в останню чергу внаслідок російської реакційної кампанії в пресі, під час якої зводилися наклепи на українських патріотів, що вони, мовляв, «сепаратисти», а їхня діяльність – «польська інтрига». Таку думку немов підтверджував той факт, що багато українських активістів справді походили з польських шляхетських (первісно українських) родів, як, наприклад, Володимир Антонович або Павло Чубинський. Тож українців взялися переслідувати вже не просто як революціонерів, а як сепаратистів та симпатиків Польщі. Хоча було відомо, що вони відмовилися підтримати повстанців та їхні вимоги, а саме відновити Польщу в межах 1772 року. У Росії таж, як цього добивався Ґолуховський 1859 року в Галичині, державна влада, втручаючись у літературне життя українців, гальмувала їхній національний розвиток: міністерським циркуляром від червня 1863 року забороняли друкувати україномовні публікації; виняток зробили тільки для белетристики та автентичних фольклорних текстів, за умови використання в публікаціях обов'язкового російського правопису.¹⁵

Галичину польське повстання теж занепокоїло: відразу ж після початку заворушень сойм, який саме мав засідання другої сесії, розпустили, не ухваливши жодних рішень. Повстанські комітети (на які спочатку австрійська влада поблажливо заплющувала очі) діяли і в Галичині, збирали «контрибуцію» на військову касу і набирали солдатів до повстанського війська. Після придушення повстання галицькі поляки раз у раз організовували жалобні процесії і жалобні меси. Восени 1863 року до Галичини почали напливати польські емігранти; вони планували продовжувати свою діяльність на австрійській землі, причому радикальні члени таємних союзів узялися навіть мститися нібито «зрадникам», яких виявили у власних рядах. Цим разом

15 Про російську політику щодо України див.: ANDREAS KAPPELER, *The Ukrainians of the Russian Empire, 1860–1914*, у: *The Formation of National Elites*, hrg. von Fikret Adanir, Andreas Kappeler und Alan O'Day (= *Comparative Studies on Governments and Non-dominant Ethnic Groups in Europe, 1850–1940*, vol. VI, Aldershot/New York 1992), с. 105–131; ФЕДІР САВЧЕНКО, *Заборона українства 1876 р. До історії громадських рухів на Україні 1860–1870-х рр.* (передрук видання Київ–Харків 1930, Мюнхен 1970), с. 183 і далі.

державна влада відреагувала жорстко: навесні 1864 року було оголошено надзвичайний стан, який протривав до квітня 1865 року.¹⁶ Українці стояли осторонь, негативно сприймаючи посилену внаслідок повстання патріотичну мобілізацію поляків, а насамперед наплив емігрантів, які намагалися осісти в Галичині. Багато хто з консерваторів нишком тішився польською поразкою, а російські заходи були їм до душі. Час до часу траплялися сутички, наприклад, у Тернополі, де українці саме тоді, коли поляки маніфестували свою патріотичну жалобу, скликали «руський бал». Термін було заплановано значно раніше без жодних прихованих умислів, та тепер українці не мали наміру підкорятися польському обов'язковій жалоби, адже йшлося про перший розважальний світський захід подільських українців загалом. Як би там не було, а багато польських мешканців Тернополя приписали українцям влаштування антипольського свята радості, тож знайшлося декілька патріотів, які повибивали «москалям» шибки в танцювальній залі.¹⁷

Схвально сприйняли галицькі русофіли і звістку про спрямовані проти українського руху заходи російської влади: адже рух наддніпрянських українців служив прикладом для молодих галицьких українських народовців, які оголосили війну клерикально-консервативній мовній та шкільній політиці і збиралися перетворити народну мову на єдину основу літератури. Вони також зорганізувалися в гуртки, які назвали громадами, і читали нелегальну літературу наддніпрянських громадівців, яка вряди-годи контрабандно потрапляла через кордон. Переписані поезії Тараса Шевченка передавали з рук у руки, їх вивчали напам'ять, відбувалися перші Шевченківські вечори. Літературно-публіцистична експериментальна фаза «українофілів» ішла повним ходом, і в цьому контексті лексичні новотвори або ж спроби укласти українські словники та заснувати часописи, старші діячі, зорієнтовані на церковнослов'янські або російські зразки, брали на глум. Здавалося, ніщо не зможе захитати позиції консервативно налаштованої верхівки: бо хоча молода опозиція мала фантазію і натхнення, та в неї не було ані фінансів, ані громадського визнання. Чимало молодих літераторів так і не закінчили гімназій, інші були студентами, школярами або семінаристами, і навіть прихильні до них люди критикували хаос у редакційних осередках українофілів.¹⁸ Коли у вересні 1863 року бунтівники дійшли до того, що вирішили видавати політичний часопис *Мета*, стало зрозуміло, що тут ідеться вже далеко не про літературну суперечку, а про глибинний конфлікт. Консерватори все

16 BIEBERSTEIN, Freiheit, с. 42 і наст.; СВИСТУНЪ, Прикарпатская Русь, т. II, с. 144 і далі.

17 БАРВІНСЬКИЙ, Спомини, т. I, с. 42 і наст.

18 БАРВІНСЬКИЙ, Спомини, т. I, с. 75–88, 128 і наст.

сильніше підозрювали своїх молодих суперників¹⁹, що ті мають контакти з польськими колами і є адептами інспірованих поляками сепаратистських ідей про незалежну Україну. Та й позитивна польська реакція на діяльність «Молодої Русі» або «молодорусів», здавалося, підкріплювала правдивість підозри, що йдеться, мовляв, про «польську інтригу». Статті в російській реакційній пресі підтверджували цю думку в очах Якова Головацького чи Богдана Дідицького, які, як і Денис Зубрицький, котрий помер 1862 року, не сприймали українського літературного руху та його політичних аспірацій. Проблема ж полягала в тому, що українські бунтівники мали симпатію тих, які досить високо стояли в суспільній ієрархії, наприклад, послів до сойму Качали і Лаврівського, що ускладнювало консерваторам просте ігнорування українофільських гуртків. Саме на той час припадають перші сутички консерваторів і народовців за доступ до Народного Дому і членство в «Руській Бесіді». Кульмінацією цього конфлікту були перехід «Руської Бесіди» 1869 року до українофілів і вигнання українофілів з Народного Дому – після виборів, у яких перемогли народовці, русофільська меншість вийшла з проводу «Руської Бесіди». У колишніх приміщеннях «Бесіди» розташувалося тепер «Русское Казино», яке стало місцем зустрічі русофілів, «Бесіда» ж після заснування освітнього товариства «Просвіта» перейшла у його приміщення.²⁰ Вище вже йшлося про те, що народовці спробували наполягти на своїх переконаннях і в «Галицько-руській Матиці», проте тут їхня спроба розбилася об потужний спротив консерваторів, які горували в товаристві. Політика повного відсторонення, яку сповідували старійшини, тільки загострювала конфлікт, що далекоглядніші русофіли мусили згодом з жалем визнати. Вони цінували в народовцях їхню заангажованість у справах народної освіти та політичної й економічної незалежності українських селян.²¹

Розвиток подій у першій половині 1860-х років – невдачі у краєвій політиці, події в Росії, польська мобілізація і зародження народовсько-консервативного конфлікту – вели до поступового увиразнення позицій консервативного угруповання, яке політично все ще домінувало. Під впли-

19 Першими українськими народовцями були письменники й журналісти Теодор Заревич (1835–1879) та Ксенофонт Климкович (1835–1881), Євген Згарський (гімназійний учитель, письменник, 1834–1892), Юрій Осип Федькович (письменник), Омелян Партицький (етнограф, мовознавець, викладач Львівської вчительської семінарії, 1840–1895), Іван Верхратський (природознавець, учитель, 1846–1919), син Маркіяна Шашкевича Володимир Шашкевич (1839–1885), Кость Горбаль (журналіст, 1836–1909).

20 БАРВІНСЬКИЙ, Спомини, т. I, с. 129, 140; КОРНИЛО Н. УСТІЯНОВИЧЪ, М. Ф. Раевский и російській панславизмъ. Споминки зъ пережитого и передуманого (Львовъ 1884), с. 39 і наст.

21 Це, зокрема, СВИСТУНЪ із русофільською самокритикою, див.: Прикарпатская Русь, т. II, с. 151–176. ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 141, подає дещо пізніший час прогнання «Руської Бесіди», згідно з ним, це вдалося остаточно аж у 1873 році.

вом польського наступу до них долучився дехто з молодших, відмовившись від свого первісно українського національного світогляду, як це свого часу зробив Головацький.²²

І от уже українська газета *Слово*, начинена «позбавленими коментарів» дописами кореспондентів з Росії, все частіше симпатизувала антипольським заходам російського уряду; на шпальтах *Слова* почастишали русизми. Символічно це виявилось у відмові від традиційного написання прикметника «руский» або «рускій» з одним «с» і в підлаштуванні під російське написання: «русскій», щоправда, далі вживали етнонім галицьких українців «русини», а не російський іменник «русские».²³ Невдовзі одне чи подвоєне «с» почали засвідчувати «українські» або «російські» політичні переконання, і згодом пізніше відтепер можна було безпомилково робити висновки про погляди автора не за змістом написаного і не за застосованим правописом, а за написанням одного-єдиного слова. Та, попри все, часопис Дідицького ще довго не виявляв конкретної позиції. Не було жодного з читачів *Слова*, хто б не помітив натяків на проросійське спрямування; все ж очевидне визнання *Словом* російськості відбулося пізніше. Як у випадку з «азбучною війною», це визнання припало на період воєн і кризи в Австрії. У 1859 році українська інтелігенція змобілізувалася, сприйнявши напад на кирилицю як польський напад на основу української культури. Тоді ще докладали зусилля, щоб аргументовано відхилити підозри у русофільстві. Що ж, від середини 1865 року українців занепокоїли повідомлення про близьке розширення владної позиції поляків у Галичині. І знову загрожувало те, що ще 1859 року шокувало українців як «зрада вірності» Віднем, а саме – коаліція за інтересами «федералістичного» центрального уряду з галицькими поляками. Цього разу провідні українські діячі, які формували громадську думку, вже не ховалися за виправданнями і поясненнями, а сформулювали однозначно русофільську програму.

Проти поляків: «маніфест русских» у газеті «Слово»

Розвиток подій, про які тут ітиметься, спостерігався уже на засіданнях сойму після скасування надзвичайного стану. Галицькі поляки, опритомнені поразкою повстання, перебували тоді у процесі дискусії, у якій концепція «органічної праці» поступово витісняла концепцію сили задля досягнення бажаного вирішення питань: повстання шляхти, як ті, що відбулися 1831 або 1863 року, у другій половині XIX століття збройним шляхом уже не змогли

22 Це, наприклад, Юстин Желехівський (1821–1910) та Григорій Чубатий (1840 – ?, після 1912), а після 1867 року на короткий період і Ксенофонт Климкович, див.: БАРВІНСЬКИЙ, *Спомини*, т. I, с. 61 і наст., 86.

23 СВИСТУНЪ, *Прикарпатская Русь*, т. II, с. 160.

б відбутися; кардинальних територіальних змін, а отже, відновлення польської державності можна досягти, на далеку перспективу, найімовірніше внаслідок війни європейських наддержав. А поки така нагода настане, не треба марнувати часу на конспіративні змови, а використовувати його для досягнення легальної розбудови польських позицій на відповідних територіях. Австрійський коронний край з його краєвим парламентом, у якому домінували поляки, надавав таким діям багатообіцяючих перспектив; окрім того, дії узгоджували з центральним урядом, який усе ще винагороджував лояльність аристократичних еліт концесіями. І навпаки – негнучка опозиція допомогла досі тільки суперникам, про що свідчили концесії Шмерлінга українцям. Захисниками цієї, хоч і лояльної, проте зорієнтованої на польські національні інтереси політики, виступали граф Агенор Голуховський та екс-революціонер 1848 року Флоріан Земялковський. Для польської політики у Державній Раді це означало на тривалий час припинити коаліцію з чехами, які від середини 1864 року не брали участі в засіданнях Державної Ради, щоб наполягти на своїх вимогах чеської краєвої автономії. Отже, лояльні польські консерватори здолали внутрішнього польського суперника, насамперед демократів під проводом Францішка Смольки. Західногалицькі «краківські» консерватори переважно підтримували поставлену мету «органічної праці», але не симпатизували політиці лояльності Голуховського. Ультраконсервативна група східногалицьких великих землевласників приєдналася до політики лояльності не так із внутрішнього переконання, як сподіваючись, що таким чином Відень найменше надокучатиме своїми втручаннями в їхні владні позиції. Та спочатку представники усіх польських сторін привітали новий кабінет міністрів, який у липні 1865 року очолив граф Ріхард Белькреді (Richard Belcredi). Від цього складу уряду поляки очікували рішучіших кроків у напрямі федералізації. Розвиток подій, як виглядало, підтверджував їхні сподівання: у вересні було зупинено дію конституції про імперські представництва, а Белькреді розмірковував про перетворення Австрії на союз держав, однією зі складових якого стане автономна, неподілена Галичина. Згідно з планом, до компетенції центрального уряду мали належати тільки зовнішня політика, оборона й державні фінанси. Одночасно передбачалося порозуміння з мадярами про майбутній статус Королівства Угорщина як держави, рівної з усіма іншими коронними землями.²⁴

Щоправда, з ідеї Белькреді про «пентархію» так нічого врешті й не вийшло, а досягнений після австрійської поразки у війні з Пруссією компроміс стосувався лише відносин між Угорщиною та австрійськими коронними землями.

24 KANN, *Geschichte des Habsburgerreiches*, с. 302; про польську політику перед австро-угорським компромісом 1867 року див.: WILHELM FELDMANN, *Geschichte der politischen Ideen in Polen seit dessen Teilungen (1795–1914)* (перевидання з 1917 року, Osnabrück 1964), с. 228–234; BIEBERSTEIN, *Freiheit*, с. 42–48, 56–63.

Та очевидним це стало тільки після поразки Австрії. Польські лідери намагалися використати добру нагоду: навесні 1866 року сойм – попри протести українців – прийняв адрес до цісаря з вимогою запровадити коронне канцлерство для Галичини. Ця посада, яку, звісно, мав обійняти поляк, підвищила б статус провінції як історично-політичної (польської) одиниці в межах монархії. Засідання сойму підготувало для українців, уже перед початком німецько-австрійської війни, ще одну поразку: поміж іншим було ухвалено рішення, що в оприлюдненні краєвих законів юридично обов'язковою буде винятково польська версія.²⁵ Одразу ж після катастрофічного для Австрії бою під Садовою/Кенігтрецом (нині – Градец Кралове, Чехія) на початку липня 1866 року польська делегація на чолі з маршалком Галицького сойму Леоном Сапігою та Агенором Голуховським взялася до справи. Серед українців ширилися чутки, що делегація домагатиметься у Відні реорганізації Галичини, призначення Голуховського канцлером провінції, а намісником – пропольського кандидата. Реакція українців не забарилася. У випуску *Слова*, де повідомлялося про цю польську ініціативу, 8 серпня 1866 року – у формі листа до редакції, з'явився такий текст:

Бо политика наша была и есть не ясна и не отверта, и у насъ не выробился еще истинный духъ народный, незалежный отъ индивидуальности министровъ, канцлеровъ, намѣстниковъ. Чи мы объявили коли світови, чѣмъ мы есьмо? Яка наша минувшость? Якіи наши историческіи права? Нѣтъ. [...] Въ 1848 роцѣ во-прошали насъ, що мы? Мы сказали, що мы всемирнѣйшіи Ruthenen ... що граница наша на Збручѣ, що мы отвращаемся отъ такъ званныхъ Russen, яко отъ окаянныхъ шизматикѣвъ, съ которыми ничего вѣспольного имѣти не хочемъ. [...] Такъ вовсѣ удивляти не може никого, если ... допущено лишь то, чтобы намъ ... свободно было поданья до урядовъ и судовъ писати-друковати церковною кирилицею, а языкомъ такимъ, якимъ бесѣдуется по окрестныхъ того уряда торгахъ и корчмахъ. И для чокогожь мы не сказали въ 1848 роцѣ, що мы русскіи, що границею нашею народною ни Збручъ, но дальше Днѣпра? Бо тогды настрашили бы ся насъ были, чтобы мы, связаны исторіею тысячилѣтною, обрядомъ церковнымъ, языкомъ и литературою съ великимъ русскимъ народомъ, не забгли коли отъ Австріи оторватися, и не были бы насъ допустили до свободъ конституційныхъ. [...] Но доки мы Рутенами, ограниченными съ языкомъ и литературою нашою на сельскіи хаты дванадцяти округовъ галицкихъ, а не признающимися до цѣлости русского міра: горе намъ отъ канцлерства польского! [...] Для того есть мнѣніемъ нашимъ, що время уже переступити нашъ Рубиконъ и сказати откровенно въ слухъ всѣмъ: ... Мы не Рутены зъ 1848 року, мы насто-ящійи Русскіи; но якъ всегда были, такъ есьмо и останемъ въ будуще непоколи-

25 BIEBERSTEIN, Freiheit, с. 45; у внутрішньополітичних дебатах 1866 року щоразу наводили аргументи про небезпеку «московщини», при цьому поглядали в бік українців, див.: FELDMANN, Politische Ideen in Polen, с. 232 і далі.

бимо верны нашому августѣйшому австрійському Монарху и свѣтлѣйшой династїи Габсбургѡвъ! Зложивши такое вѣроисповѣданіе, не будемъ потребовати бояться польского канцлерства, не будетъ намъ тоє могло закинути, що языкъ нашъ неспособенъ до высшихъ училищъ, не образованый до урядованья и пр., бо языкъ нашъ и литература наша русска давно и далеко перестигла польску, чого намъ и самы Поляки въ соймї и всюда заперечити не здужують.²⁶

Цей «перехід через Рубікон» позначив не так відмову від варіанта 1848 року про «15 мільйонів», як заперечення варіанта «трьох мільйонів», який вигадав існування галицько-руської національності – причому помилково діячів 1848 року підозрювали в наданні переваги малоруському варіантові. І хоча наголошувалося на культурному зв'язку з великоруськими областями, проте, окреслюючи власний кордон, звучали обережніші висловлювання, і кордон встановлювали «за Дніпром», що нашттовхує на припущення етнографічного кордону українців/«малоросів», проте аж ніяк не стосується просторів Російської імперії. Все було присмачене належною порцією відрази до розмовної «низької» народної мови. Богдан Дідицький, відповідальний як видавець *Слова* за публікацію цього так званого «допису»²⁷ (який невдовзі виявився статтею Наумовича), спробував згодом, під час своїх свідчень на Львівському процесі русофілів, пом'якшити зміст «маніфесту русских». Тут ішлося не про політичну належність до Росії, а критикувалося «лакейство», сервілізм русинів, проводу 1848 року щодо Відня, який зайшов так далеко, що боязко відхрещувався від будь-якої спорідненості зі східними слов'янами Російської імперії.²⁸

Як би там не було – чи три чи п'ятнадцять мільйонів, чи «росіяни» чи «русини» – адресати маніфесту не могли в тодішній ситуації надто довго розмірковувати про такі відмінності. Праця Дідицького «Въ одинъ часъ научиться Малорусину по великорусски», яка вийшла того ж таки 1866 року додатком до *Слова*, розвіяла, як видавалося, усі сумніви, хоча автор знай повторював, що написав, мовляв, книжечку як мовний путівник для галичан, які емігрували до Росії. Однак і цей аргумент не спрацював у заспокоєнні пристрастей, адже еміграцію українського духовенства і вчителів до Росії, яка саме тоді набирала обертів, також вважали наслідком російської пропаганди.²⁹ Поляки всіх ідейних орієнтацій сприйняли цю новину як підтвердження їхнього

26 [ІВАН НАУМОВИЧ], Отъ Львова. Поглядъ въ будущность, у: *Слово*, № 59/1866 (27 липня/8 серпня 1866 р.). – Підпис: *Один именемъ многихъ*.

27 ДЪДИЦКІЙ називає, щоправда, замітку інакше: *Допись изъ села*, див.: *Своежитъевыи записки*, т. I, с. 6; також т. II, с. 2, 67. БАРВІНСЬКИЙ, *Спомини*, т. I, с. 124, також називає автором статті Івана Наумовича.

28 Свідчення Богдана Дідицького на Львівському процесі, СТЕНОГРАФИЧЕСКІЙ ОТЧЕТЪ, с. 254.

29 ДЪДИЦКІЙ, *Своежитъевыи записки*, т. I, с. 7; БАРВІНСЬКИЙ, *Спомини*, т. I, с. 87.

і так уже усталеного переконання, що українців тягне до Росії. Так само бачила це й німецькомовна австрійська преса, яка власне і поширила інформацію про маніфест схвильованими повідомленнями. Богдан Дідицький, який спровокував цю лавину, твердив, що тільки надрукував те, що «провідники русинів» після довгого мовчання визнали б за неприпустиме для оприлюднення – змушені до цього непримиренною позицією уряду. «Провідники русинів» намагалися дещо обмежити шкоду від статті. Юліян Лаврівський спробував переконати святоюрців засудити текст; проте вони так і не видусили з себе чіткої реакції і спробували применшити значення «журналістського патякання». Тільки на початку вересня святоюрці спромоглися на заяву протесту проти *Слова*: «Як ніколи ми не були і не є поляками, так ми ніколи не були і ніколи не будемо москалями... Ми – не частина російського народу, який налічує 60 мільйонів, а... належимо до 15-мільйонного народу руського». Лаврівського висунули речником.³⁰ Тривале зволікання спонукало ліберала Івана Борисікевича, колись єдину світську особу в керівництві Головної Руської Ради, зірвати зі своїми консервативними колегами з товариства. Зі свого боку він протестував проти маніфесту і відхилив ще одне кандидатство до сойму, щоб надалі зайнятися місцевою політикою у своїй рідній громаді Увислі, де він мав маєток.³¹ Митрополит Спиридон Литвинovich також негативно відреагував на публікацію *Слова*. Він скликав кризове засідання і запропонував контрзаходи, зокрема заборонив читати *Слово* в колах духовенства, що для газети означало б кінець існування в медійному просторі. Пропозицію не прийняли, і після довгих дискусій зійшлися врешті на тому, щоб висловити «осуд» і пригрозити Дідицькому забрати заставу, яку було віддано за газету.³² Бачимо, що святоюрська партія не мала єдиної позиції щодо того, як саме вона має реагувати. Значно цілеспрямованішими були Галицьке намісництво у Львові і Дирекція поліції: восени 1866 року вони вперше почали систематично збирати відомості про «основного провідни-

30 Дирекція поліції у Львові до Міністерства внутрішніх справ, ННStA ІВ К. 366, VM 1866, El. 228, № 6680/VM. Тут, серед інших, згадано агента поліції, який нібито мав намір «використати переважно Лаврівського», щоб «добитися контрпояснення русинів у відповідь на статтю в *Слові*». Про польську реакцію див. прес-служба в Міністерстві внутрішніх справ до Міністерства поліції, Відень, 20 серпня 1866 р., там само, № 6679/VM; Дирекція поліції у Львові до Міністерства внутрішніх справ, 11 вересня 1866 р., там само, № 1256/ав, з українським оригінальним текстом заяви. ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 90–92; Юліян Лаврівський, у: *Календар товариства «Просвіта» на 1892 рік* (Львів 1891), с. 116.

31 ОЛЕСНИЦЬКИЙ, Сторінки, с. 30 і далі.

32 Директор поліції Гаммер до Міністерства внутрішніх справ, Львів, 11 вересня 1866 р., ННStA ІВ К. 366, VM 1866, El. 228, № 1256/ав. Подібно до Спиридона Литвиновича відреагував і перемиський настоятель собору Григорій Гинилевич, який зібрав підписи проти «маніфесту русских», див. звіт окружного старости Перемишля, 27 вересня 1866 р., там само, № 9462.

ка місцевої русско-руської партії» Івана Наумовича. Активну діяльність Наумовича в обрядовому русі, його виступи на виборчих заходах і полеміки в *Слові* проти польської *Gazety Narodowej* скрупульозно записували і збирали в досье – то був перший урядовий акт про потенційного русофільського державного ворога.³³ Об'єктом поліційної уваги стали і листування Дідицького, і російські гості редакції *Слова*³⁴, і (трохи згодом) Михайло Куземський як лідер «великоруської фракції»³⁵, зокрема така увага була реакцією на наклепи в польській пресі; висловлювалися теж припущення про шпигунство.

До посиленої уваги поліції значно прислужилася «непоєднувальна з інтересами Австрійської монархії позиція органу русинів *Слова*». Від часу появи «русского маніфесту» кожне число газети ретельно переглядали в пошуках проросійських висловлювань і знаходили такі: «безпрецедентні нападки на віденський уряд і намісника Галичини», скарги на гноблення русинів, твердження про «ідентичність русинів з великоруською нацією» спонукали Галицьке намісництво у Львові зобов'язати службовців, відповідальних за пресу, до «щонайстрогіших заходів». 21 грудня вперше через «підбурювання» було конфісковано випуск *Слова*³⁶. Тим часом більшість консерваторів не розуміла причини шуму навколо них: вони вважали, що йшлося про передрук «попередження» Куземського, вже публікованого 1859 року, тільки

33 Галицьке намісництво у Львові до президії Міністерства поліції, Львів, 1 листопада 1866 р., ННStA ІВ К. 366, VM 1866, El. 228, № 531, № 7817/VM 1866.

34 Намісник Голуховський до прем'єр-міністра графа Ріхарда Белькреді, Львів, 22 жовтня 1866 р., ННStA ІВ К. 366, VM 1866, El. 228, № 522 (до № 7861), № 8522/VM, з письмовими донесеннями, у яких докладно обговорюється зв'язок *Слова* з «російськими емісарами». Нижчі урядові установи, насамперед в Жовківському окрузі, не підтверджували інформації про російську «агітацію». Наприклад, окружний староста Жовкви до Галицького намісництва, 19 грудня 1866 р., додаток у звіті намісника Голуховського до Міністерства поліції, Лемберг, 29 грудня 1866 р., № 10317/рг. До цього ж питання див.: ДЪДИЦКІЙ, Своєжитъевыи записки, т. I, с. 64. У цьому контексті було затримано й депортовано російського журналіста Васілія Кельсієва, див. акти Інформаційного бюро про «російську пропагандистську агітацію на території Австрії», Відень, 7 січня 1867 р., ННStA ІВ К. 384, VM 1867, El. 8251, ad №. 9294/VM ai 1866.

35 Дирекція поліції у Львові до Міністерства поліції, 18 вересня 1866 р., № 7101/VM 1866, ННStA ІВ К. 366, VM 1866, El. 228; нотатка Інформаційного бюро, Відень, 16 січня 1867 р., ІВ К. 392, VM 1867, El. 352 («Слов'янська діяльність/Галичина»), № 352, арк. 1; досье Інформаційного бюро «Панславизм і його вплив на ситуацію в Австрії. Представлення зібраних у цьому напрямі частково зі службових, частково з конфіденційних джерел нотаток», Відень, 9 березня 1868 р., ІВ К. 6, VM 1868 р., El. 1124, № 1124/ деп. II 1868 р., арк. 10зв. Ще в 1863 році і в червні 1866 року Дирекція поліції у Львові або, відповідно, Галицьке намісництво називали Куземського «цілковито відданим найвищому уряду», див. відповідь Дирекції поліції у Львові на рутинний запит Вищого поліційного управління у Відні стосовно політичної благонадійності вчителів, учених, духовенства: Львів, 15 вересня 1863 р., № 3647/ав, ІВ К. 275, VM 1863, El. 7646; Галицьке намісництво у Львові до Міністерства поліції, 19 червня 1866 р., № 3734/ VM 1866, El. 3734.

36 Акти Інформаційного бюро про «російську агітацію», Відень, 7 січня 1867 р., ННStA ІВ К. 384, VM 1867, El. 8251, ad № 9294/VM ai 1866.

цього разу текст було значно гостріше сформульовано. Автор, щоправда, вперто мовчав про те, як же ж конкретно мала би виглядати нова українська орієнтація, не враховуючи визнання культурної єдності з Росією. Та з основною думкою цілком можна було погодитися: політика вірності 1848 року не матиме майбутнього, якщо уряд таки скооперується із галицькими поляками.

Під час досягнення австро-угорського компромісу це питання негайно ж порушили. Після тривалих дискусій у березні 1867 року більшість польських послів сойму переконали присягнути лінії Голуховського, який від вересня 1866 року знову був намісником Галичини. Зразкову поведінку поляків забезпечував значний тиск уряду канцлера Фрідріха Фердинанда Бейста, сформованого в січні 1867 року: уряд пригрозив розпуском щойно обраного сойму у випадку, якщо поляки візьмуть приклад з чехів, і нададуть перевагу політиці абстиненції/утримання у Державній Раді. У червні наступного року зразкову поведінку винагородили згодою Відня на заплановане польське шкільне законодавство. Польська сторона віддячилася за ці концесії толеруванням грудневої конституції 1867 року, у якій закріплювався австро-угорський дуалізм. Так було прийнято «невеликий компроміс» для поляків і скріплено ще одну важку поразку українців: розпочалася поступова полонізація середніх шкіл, а згодом і Львівського університету. Окрім того, утворення галицької Краєвої шкільної ради за мовчазної згоди Відня уможливило те, чого особливо боялися українські консерватори, а саме скасування церковного нагляду за народними школами і передання цих наглядових функцій (польським) світським установам, а також перенесення освітньо-політичної компетенції, яку мали досі центральні установи, до краєвої установи.³⁷ Офіційне заснування Краєвої шкільної ради потягнуло за собою звільнення впливових шкільних інспекторів Яновського і Кульчицького. Рік 1867 став початком цілої низки переведень українських гімназійних учителів зі Східної Галичини до Західної – нібито «зі службових мотивів» (*ze względów służbowych*), як стереотипно звучало пояснення. У 1868 році поляки отримали нові концесії, які

37 Галицький краєвий шкільний закон від 22 червня 1867 року. В одному пункті цей закон навіть випереджував інші коронні краї, а саме в питанні обов'язкових занять з поширеної та вживаної у відповідній частині провінції мови, у школах з учнями різної національності – цей припис не раз ставав об'єктом висунених поляками ініціатив скасування. Секуляризація системи народної сільської і міської шкільної освіти та розширення краєвих компетенцій у шкільництві були через кілька років санкціоновані по цілій Цислейтанії (імперський закон про народні школи від травня 1869 р.); таким чином, навіть виняткова компетенція центрального уряду у справах формування галицької освітньої політики не врятувала би українських консерваторів від модернізації і федералізації. Імперський закон про народні школи передавав рішення про мову навчання «в межах положень закону» Краєвому шкільному управлінню (після вислухання представника від школи). Про це і про проблематику шкільництва як поле боротьби національностей див.: STOURZH, Gleichberechtigung der Volksstämme, с. 1124–1147; KANN, Geschichte des Habsburgerreiches, с. 323.

стосувалися урядової мови в суді й відмови від планованого раніше поділу Галичини на два адміністративні округи (дистрикти). Однак і це ще був не кінець гри в покер за галицьку краєву автономію: в соймі раз за разом відбувалися резолюційні кампанії, у яких польська опозиція, котру очолював Смолька, вимагала ще ширших прав. Під українсько-польський конфлікт було закладено справжню вибухівку.³⁸

Українським послам не залишалось нічого іншого, як розпачливо нападати на польську більшість. Наприкінці грудня 1867 року, коли на остаточне голосування подано було проекти законів про Краєву шкільну раду і мову навчання в народних і середніх школах³⁹, у соймі дійшло навіть до бійок, коли польські послы спробували перешкодити українцям покинути залу. І хоча українська відмова брати участь у голосуванні зробила засідання властиво нездатним до ухвалення рішень, проте закони було проштовхнуто шляхом дуже сумнівного в правовому відношенні голосування *en bloc*.⁴⁰ І от уже і в соймі дослівно згадали про «общерусску» культуру: розгніваний рішеннями сойму український посол Іван Наумович наголосив на мовній і культурній спорідненості українців і росіян, що знову ж таки тільки підтвердило польські стереотипи про «москальські» симпатії українців – ситуація ставала все безнадійнішою.⁴¹ Під враженням від власного безсилля і супроти значної різниці в поглядах на вибір тактики у ставленні до поляків у межах української фракції Галицького сойму дійшло до першого політичного розколу між народовцями і русофілами. Проте аж через три роки після публікації «русского манифесту» русофіли зробили політичні висновки із висловлених публічно переконань.

Відмова з принципу: утвердження русофільського політичного курсу, 1868–1870

Ніколи ще українсько-польські відносини не були такими напруженими, як після «невеликого компромісу». У 1867 році олії до вогню підлили короткотривалі субсидії намісництва, вкладені в українофільську газету *Русь*, яку консерватори не підтримали.⁴² Ритуалізована поява то польських резолюцій про

38 VIEBERSTEIN, Freiheit, с. 60–66; ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 92 і далі.

39 Ішлося про згаданий уже тут краєвий закон про школи Галичини від 22 червня 1867 року, див.: ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 98.

40 ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 94 і далі. Українські послы подали свій протест проти цього (та інших) виступів, див.: DENK- UND BESCHWERDE-SCHRIFT DER GALIZISCH-RUTHENISCHEN LANDTAGS-ABGEORDNETEN ÜBER DIE BESCHLÜSSE UND VORGÄNGE IM GALIZISCHEN LANDTAGE IN DER VERFLOSSENEN SECHSJÄHRIGEN PERIODE (1861–1866) (=Пропам'ятний лист-скарга галицько-руських послів сойму про рішення і виступи в Галицькому соймі за останніх шість років (1861–1866) (Львів 1866).

41 Виступ Наумовича 27 грудня 1867 року, див.: СВИСТУНЪ, Прикарпатская Русь, т. II, с. 196.

42 ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 102 і наст.

автономію, то українських спроб влаштувати обструкцію в представницьких інституціях продовжилася і 1868 року, коли демократична фракція Смольки зажадала з Відня фінансового паритету за уторським зразком для Галичини і вилучення усіх краєвих справ із законодавчої компетенції Державної Ради.⁴³ Обговорення нової резолюції в Державній Раді, хоч і затягувалося з ініціативи різних віденських урядів на роки (під гучне схвалення українських послів у Державній Раді), проте залишалося визначальною темою галицької краєвої політики, отруюючи атмосферу польсько-українських відносин. «Отсе була трагедія політична, – підсумовував Кость Левицький тодішню ситуацію, – бо центральне австрійське правительство собі приєднувало Поляків коштом нашого народу, а наші послы шукали у нього охорони супроти Поляків».⁴⁴

У зв'язку з новою суперечкою щодо резолюції вперше дійшло до безпосередніх зовнішньополітичних ускладнень з Росією – що, знову ж таки, підштовхнуло польську сторону до ототожнення українських і російських інтересів. Реакційна російська преса вже віддавна супроводжувала процес пошуку компромісу в Галичині і пов'язану з ним маргіналізацію галицьких «руських» гнівною критикою, що врешті справило враження на самого царя Александра II. Тож запланований на осінь візит до Галичини цісаря Франца Йосифа I в Росії проінтерпретували як уже наперед зрозумілу підтримку (польської) резолюції, і цар вважав, що змушений надіслати ноту протесту, що, зі свого боку, потягло за собою поспішні австрійські запевнення, нібито внутрішньополітичний процес не має жодних антиросійських імплікацій. Цісар справді відкликав свою поїздку, насправді через пораду уряду і через своє невдоволення резолюцією, яку прийняв сойм 24 вересня 1868 року. Наступним наслідком резолюційної кампанії була відставка намісника Голуховського, який добачив у цій резолюції крах своєї політики компромісу. А от для польської громадської думки цей випадок був цілком зрозумілим: центральний уряд, українські русофіли й російський уряд змовилися проти поляків, Голуховський став насправді жертвою російських інтриг, а цісар відмовився приїхати під тиском Росії.⁴⁵

43 Звіти Дирекції поліції у Львові, 22 січня 1869 р., 6 квітня 1869 р., № 217/ деп. II 1869, № 752/деп. II 1869, № 778/деп. II 1869, HHStA IB K. 9, VM 1869, El. 14, про резолюційну кампанію і русофільські закиди (у *Слові*), що пропольська позиція Відня, мовляв, змушує українців податися в російський табір і що «російський уряд» «набере сили» в Галичині, якщо Відень не вкаже полякам на їхнє місце.

44 ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 107–109; BIEBERSTEIN, Freiheit, с. 71–88.

45 BIEBERSTEIN, Freiheit, с. 83 і далі; про реакцію в російській пресі на резолюційну кампанію див. також звіти Дирекції поліції у Львові, 11 грудня 1869 р., № 2239/деп. II 1869 і 14 грудня 1869 р., № 2257/деп. II 1869, HHStA IB K. 9, VM 1869, El. 14, арк. 213зв., 215зв. (серія дописів панславистського російського генерала Ростіслава Фадеєва у *Биржевые Вѣдомости* та їхній вплив на галицьких українців). Серед іншого, Фадеєв критикував російське керівництво, що воно бездіяльно дозволило анексію Східної Галичини 1849, 1854 і 1866 років.

Тим часом український посол до Галицького сойму Юліян Лаврівський намагався вивести політику своїх земляків із безвиході відмови брати участь у засіданнях. Лаврівський, який був віце-маршалком Галицького сойму і членом Краєвого виділу, мав славу прагматика. Він як юрист вирізнявся своїми професійними якостями від більшості українських колег. Осторонь від польсько-українських конфліктів на ґрунті престижу він робив спроби дійсно поліпшити становище українського населення. Так він суттєво доклався до створення галицького Рустикального банку, який бачив своїм завданням опіку малоімущих селян від брехливих кредиторів.⁴⁶ Лаврівський інакше оцінював ситуацію, ніж клерикальні консерватори: від Відня він уже не чекав концесій, які б могли справді допомогти українському розвиткові. Його ідеєю було досягнення компромісу з поляками на краєвому рівні, щоб таким чином, можливо, дійти до успішних дій у шкільній та мовній політиці. Партнерами такого союзу могли стати західногалицькі («краківські») прагматичні консерватори, яких вважали експонентами «органічної праці»; і хоча вони підтримували з усіх сил автономізацію, усе ж визнавали, що тільки порозуміння з українцями стримає на далеку перспективу небезпеку віденського *divide et impera* або ж страшного «російського втручання». У ситуації все щедріших концесій Відня польській стороні (так у вересні 1869 року дискутували саме про скасування закріпленого краєвим шкільним законом обов'язкового навчання «другою краєвою мовою», що у тій ситуації розподілу влади не могло означати нічого іншого як продовження полонізації⁴⁷) Лаврівському врешті вдалося переконати консервативних колег своєї фракції у необхідності перемовин із налаштованими на порозуміння поляками. Це рішення припало на той самий час, коли віденському урядові Тааффе-Гаснера (Taaffe-Hasner) загрожував розпад через розбіжності поглядів «централістських» і «федералістських» міністрів. Ішлося насамперед про Галичину. Централісти виступали проти розширення краєвої автономії і за впровадження прямих виборів до Державної Ради, що обмежило би повноваження краєвих соймів у цілій монархії: неможливою стала би в такому випадку політика поміркованості, затверджена рішенням сойму. Федералісти, яких очолював Тааффе, аргументували, що без відповідних федеральних послуг такий крок неможливий. Усе йшло до того, що в недалекому майбутньому можливими стануть прямі вибори до Державної Ради, але тоді доведеться піти на нові поступки полякам, бо інакше їх годі буде переконати погодитися на такі плани. Це не пройшло повз увагу українських консерваторів, тож вони ви-

46 Про роль Лаврівського у створенні Рустикального банку і в дискусіях про страхову систему для галицьких селян див.: *Слово*, № 93/1865, № 32/1866, № 94/1867.

47 Та в підсумку аж до такої зміни краєвого шкільного закону в Галичині все ж не дійшло; розпорядження про дві мови було в силі до 1918 року, див. STOURZH, Gleichberechtigung der Volksstämme, с. 1142.

рішили «зловити синицю» у формі прямих перемовин, від позитивного завершення котрих очікували закріплення прав української мови. І справді, у попередніх переговорах з польською стороною українці досягли важливого поступу, адже їхні партнери узагалі вперше письмово визнали необхідність врегулювати «національні питання» у Галичині, тоді як раніше національне питання просто заперечувалося.⁴⁸

23 жовтня 1869 року українці внесли сформульовану Лаврівським пропозицію, в якій у 32-х статтях перелічувалися основні положення компромісу. Це був документ готовності до компромісу: важливим кроком українців назустріч полякам була відмова від колишньої вимоги поділу Галичини і згода на запровадження польської мови як урядової у внутрішніх службових справах від навчальних краєвих установ і судів аж до рівня окружних судів. Українці натомість вимагали закріпити права української мови у шкільництві й підпорядкованих службах. Внутрішня урядова мова повітових судів і адміністрацій мала орієнтуватись на більшість населення у кожному повіті зокрема; в областях зі змішаним населенням усі вчителі та службовці мали володіти обома краєвими мовами, тобто польською та українською. Про німецьку і/або їдиш як розмовну мову третьою за чисельністю групи населення Галичини – євреїв узагалі не йшлося. То був проект «половинної двомовності», який передбачав двомовність тільки для Східної Галичини, на підставі відповідного відсотка польського населення; для Західної Галичини вирішили закріпити виняткову одномовність. Стосовно мови навчання у школах Галичини, проект передбачав цілий пакет докладних врегулювань; серед найважливіших пунктів були вільний вибір мови навчання представником від школи і обов'язкове навчання відповідно другою з двох краєвих мов у змішаних областях. На практиці це означало, що в школах українських громад уже не можна було нав'язувати польської мови навчання. Окрім того, проект передбачав запровадити українську мову навчання (переважно організовуючи паралельні класи) у гімназіях Львова, Самбора, Перемишля, Станиславова, Бережан і Тернополя. Львівський університет мав стати польсько-українським, причому українці мали отримати додаткові кафедри (на юридичному і філософському факультетах). Український театр мав отримувати такі самі державні субсидії, що й польський театр у Львові. Урешті мали бути запроваджені законодавчі врегулювання, які б обмежували патронат поміщиків над українськими церковними громадами і тим самим право поміщика призначати пароха. За винятком русофільських священиків Ігнатія Гальки,

48 Це проявилось в назві українсько-польської комісії. Хоч її і не назвали, як того спочатку вимагала українська сторона, «Національно-конституційною комісією» (цю назву польська сторона відхилила як вказівку на конституційно закріплений двонаціональний статус Галичини), усе ж вона отримала назву «Комісія у справах народностей», див.: *Слово*, № 74/1869; див. також: BIEBERSTEIN, Freiheit, с. 105 і наст.

Йосифа Красицького та Івана Озаркевича, які категорично відхиляли будь-які перемовини з поляками, всі інші українські послы проект підтримали.⁴⁹

Після дискусії в польсько-українській комісії цей компромісний проект було схвалено в соймі і передано краєвій комісії на доопрацювання і для представлення на наступній сесії. Польська соймова більшість продемонструвала свою згоду, проте остаточне рішення ще відкладали, тим паче, що у зв'язку з віденськими конфліктами за польську резолюцію не було певності, коли саме (якщо взагалі) Галицький сойм збереться наступного разу: на той випадок, якщо резолюцію 1868 року знову би пересунули, загрожував польський бойкот Державної Ради, з усіма наслідками, за певних обставин навіть розпуск краєвого сойму і оголошення нових виборів.⁵⁰

Уже за короткий час виявилось, що поляки зацікавлені затягувати розгляд справи. Українські консерватори відповіли уже відпрацьованою цілковитою відмовою: у їхньому друкованому органі *Слово* невдовзі після публікації проекту порозуміння можна було помітити половинчасте ставлення до нього. Наступним стало систематичне зведення наклепів не тільки на плани досягнення компромісу, а й на їх ініціатора Юліяна Лаврівського, присмачене цитатами з російської преси. Дія кампанії, розпаленої у *Слові*, була визначальною, адже в ній майстерно поєдналися виправдана і вигадана критика проекту.⁵¹ Насправді занепокоєння серед українців далекосяжними обіцянками (тобто поступками) Лаврівського було не лише винаходом русофілів. Кость Левицький, тоді ще гімназист, пригадує собі «велике невдоволення і недовіре між Русинами в краю, котрі осуджували Лаврівського за те, що він здався на ласку і неласку Поляків». Спроба компромісу 1869–1870 років стала прототипом усіх пізніших угодових перемовин з метою порозуміння, у які «Поляки дуже радо втягали Русинів, а опісля проволікали і на нічо не годилися». Його пізніша оцінка з позиції уже досвідченого політика полягала в тому, що Лаврівський здійснив велику помилку, відмовившись від вимоги поділу, яка коштувала йому врешті підтримки у його власній фракції.⁵² Саме це твердження було одним із аргу-

49 Передрук проекту в *Галицкая Русь*, № 8/1892; *Слово*, № 81/1869 (27 жовтня 1869 р.); див. також: ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 119 і наст. Під проектом підписалися такі українські послы до Галицького краєвого сойму: Юліян Лаврівський, Іван Наумович, Василь Ковальський, Теофіл Павликів, Михайло Малиновський, Іполіт Дзерович, Іван Гушалеви́ч, Антоній Петрушевич, Амврозій Яновський, Яків Кульчицький, Гавриїл Крижановський, Андрій Минкович і (без вказування імен) селянські депутати: Сич, Коцько, Іщук, Пилипів, Ковбасюк, Королук, Керничний, Лепкалюк, Гулак, Макович, Манастирський, Дзюбатий, Боднар, Сапрука, Панчук, Жиньчак, Лавринович, Базилевич.

50 *Слово*, № 86/1869; ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 121. Про віденський розвиток подій у зв'язку з польською резолюцією 1868 року див.: BIEBERSTEIN, Freiheit, с. 105–113.

51 Так у *Слові*, № 81, 82, 83/1869. На подібну оцінку ситуації натрапляємо і в нотатках Дирекції поліції у Львові, 9 листопада 1869 р., № 2073/деп. II 1879, HHStA IV K. 9, VM 1869, El. 14, арк. 196 і наст.

52 ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 122 і наст. Подібну оцінку дає УСТІЯНОВИЧЪ, Раєвській, с. 41 і наст.

ментів *Слова*, тільки людям підсували одночасно й інші аргументи. Так газета Дідицького писала про прагнення галицьких українців, так само як споріднені з ними мешканці царської Росії, мати «досконале громадянське щастя», коли жодному полякові не можна буде над ними панувати – як це з певністю було би в Галичині після компромісу.⁵³ Незабаром на шпальтах газети з'явилось неприховане задоволення затяганням угодових перемовин, які паралізували польсько-українське примирення, а тим самим – антиросійську коаліцію.⁵⁴ Навесну 1870 року, коли Краєвий виділ як виконавчий орган сойму скликав урешті у питаннях досягнення бажаної угоди польсько-українську анкетну комісію, *Слово* вже відкрито накинулося на Лаврівського (заслуги якого ще у вересні попереднього року газета згадувала теплим словом) як на «полонофіла».⁵⁵ Ті русофіли, які поставили свої підписи під пропозицією Лаврівського, тепер відкрито виступили проти угодового процесу. Їхні представники в комісії – Ісидор Шараневич, Антоній Петрушевич, Теофіл Павликів і Василь Ковальський – відмовилися від подальшої співпраці. Ковальський узагалі перестав приходити на засідання комісії: він, по суті, залишився переконаним централістом, і гнучка політика компромісу, яку пропонував Лаврівський, була йому неприємною. Його місце зайняв Лаврівський, так що тепер у комісії з 15 осіб русофілами були тільки троє із семи українців.⁵⁶ Поки ще тривали наради анкетної комісії, у Відні поляки на знак протесту через неврахування їхньої резолюції 1868 року вийшли з Державної Ради; за ними подалися федералісти, що стало причиною неспроможності парламенту ухвалювати рішення. «У стійкій вірі» до німців, які залишилися, опинився тепер тільки український посол Іван Гушалевиц. Централістський уряд Гаснера, який від січня був при владі, пішов у відставку, тепер урядом з 4 квітня 1870 року мав керувати поляк, граф Альфред Потоцький. Кабінет урядовців, який він скликав, не цілком відповідав польським уявленням – усе ж хід подій польські радикальні федералісти з оточення Смольки проінтерпретували як свою перемогу.⁵⁷

Так само бачила розвиток подій і львівська громадськість. А войовниче непорозуміння між централістськими українцями і федералістськими поляками загострювалось. Угодовський проект мав, як ніколи, мало шансів. Вна-

53 *Слово*, № 90/1869.

54 *Слово*, № 91/1869.

55 *Слово*, № 76/1870.

56 Члени краєвої комісії для розгляду угодових пропозицій Лаврівського, які засідали з 20 березня 1870 р.: з польського боку – великий землевласник Францішек Пашковський, Казімеж Водзіцький, граф Бадені, юристи Кабат і Зборовський, директор реальної школи Хлебовський, гімназійний професор Тшасковський, член Краєвої шкільної ради Старкель; з українського боку, крім названих вище, українофіли Василь Ільницький, директор гімназії, вчитель Анатоль Вахнянин і фінансовий службовець Корнило Сушкевич, див.: *Слово*, № 16/1870; № 21/1870. Про складні стосунки Лаврівського і Ковальського див.: УСТЯНОВИЧЪ, Раевскій, с. 42.

57 BIEBERSTEIN, Freiheit, с. 111 і далі.

слідок віденських подій дійшло до розпуску Галицького сойму і до нових виборів у червні, на яких, унаслідок маніпуляцій, не пройшов ані Лаврівський, ані представник русофілів Наумович.⁵⁸ До поразки Лаврівського в Самборі значно прислужилася розправа над ним русофілів – щоправда, *Слово*, двигун усієї кампанії, таке звинувачення розгнівано заперечувало. У додаткових виборах у Стрию все-таки обрали Лаврівського, завдяки виборчій рекомендації Флоріана Земляковського, і цей факт остаточно перетворив його в очах русофілів на «польського посла». Стрийські польські прагматичні консерватори і ліберальні євреї надали Лаврівському перевагу перед польським кандидатом від Смольки, прихильники якого відзначилися антиєврейськими виступами.⁵⁹

Так угодові перемовини ні до чого не привели, зате вперше відбувся розкол усередині української фракції, що змусило талановитого посла демократично-ліберального напрямку через брак підтримки серед своїх перейти до польського табору – це було певною мірою повторенням подій з 1848 року. Стороннім спостерігачам могло видатися, що русофіли отримали обструкційну перемогу, перекресливши народовські плани. Дирекція поліції у Львові застерігала в повідомленні до Відня про небезпеку переоцінки народовців. Народовці, йшлося у повідомленні, не мають жодних позицій у владі, всі вони перебувають всього лиш на початку своєї професійної кар'єри. Поки ж уся влада в руках русофілів:

Народовці не мають жодної політичної ваги, поляки використовують їх у своїй боротьбі з іншими руськими партіями, помирають вони, як про це цілком правильно кажеться в приказці, у 30 років, мається на увазі вони стають врешті-решт великоросами (= росіянами) або поляками. Якихось особливо видатних людей серед них немає, такі є у великоруському або ... польському таборі.⁶⁰

58 Окрім віриліста Йосифа Сембратовича (новопризначеного митрополита), до нового скликання Галицького краевого сойму ввійшли такі українці: настоятель собору Григорій Шашкевич (член перемиської Капітули), Антоній Петрушевич, отці Олексій Заклинський, Іван Пелех, Василь Фортуна, Ігнатій Галька, Стефан Качала, Михайло Козанович, Йосиф Кульчицький, Гавриїл Крижановський, Йосиф Красицький, Корнило Мандичевський та Іван Озаркевич, директори гімназій Теодор Білоус та Амврозій Яновський, селяни Іван Боднар, Михайло Бойчук, Василь Цалковський, Микола Демків, Теодор Гайдамаха, Петро Коциловський і судовий радник Василь Ковальський. З-поміж «освічених» депутатів тільки Шашкевич, Качала і Мандичевський не належали до консервативно-русофільського угруповання, останній з названих зрештою – не через політичні переконання, а з вигоди; переважно він голосував однаково з поляками. Селяни не орієнтувалися на якусь конкретну партію. До Державної Ради делегували Яновського, Боднара, Цалковського і Демкова, останні двоє були кандидатами від польської більшості, див.: ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 124 і наст.

59 Див.: *Слово*, № № 51, 55, 56, 58, 61, 65/1870.

60 Примітка за день Дирекції поліції у Львові, 9 листопада 1869 р., № 2073/деп. II 1869, ННStA ІВ К. 9, VM 1869, El. 14, арк. 197.

Юліян Лаврівський, єдина політично «видатна людина» народовців, навіть у ролі «польського» посла залишався пристрасним поборником українських інтересів, однак відтепер його шлях був іншим, ніж той, яким рухалися русофіли. Надалі він був активним передусім у розбудові заснованого 1868 року народовського товариства народної освіти «Просвіта» і докладав усіх зусиль для такої організації народовців, щоб вони могли становити протипагу надпотужним консерваторам. Окрім цього, з його ініціативи почали випускати газету *Основа*, у якій мали бути закладені угодовські ідеї – це був саме той друкований орган, редакція якого розміщувалася спочатку в одному з приміщень Народного Дому, що обурювало багатьох русофілів. Передчасна смерть Лаврівського в травні 1873 року сколихнула молодий український національний рух. Похорон Лаврівського став чи не першою значною масовою демонстрацією руху, якому відтепер судилося стати конкурентом русофілів.⁶¹

Під враженням від маніпуляцій у виборах до Галицького сойму консерватори вирішили професійніше організувати надалі свої передвиборчі кампанії. У серпні 1870 року вони заснували «політичне об'єднання» «Русская Рада» («Русська Рада»), яке своєю назвою нагадувало Головну Руську Раду 1848 року. «Русская Рада» і позиціонувала себе як легітимна наступниця, а отже, представниця інтересів усього галицького українського населення. Автором ідеї був народовець Анатоль Вахнянин. Він звернувся з пропозицією про створення спільної структури до Теофіла Павликова. Відповідно членами «Русскої Ради» стали Лаврівський та його прихильники. Проте відразу ж на першому засіданні трапилася авантюра через те, що русофільський провід «Ради» відмовлявся приймати сімох кандидатів, які одночасно були членами «Просвіти». Їх запідозрили в бажанні підступно проникнути до «Русскої Ради», щоб розколоти її. У відповідь на ці підозри Лаврівський та гімназійний учитель Юліян Романчук, згодом один із лідерів Української національно-демократичної партії, під вигуки протесту покинули залу. Незабаром з «Русскої Ради» вийшли й інші українофіли, котрих перед тим до неї прийняли.⁶²

61 ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 127 і наст. Від осені 1870 року *Основа* виходила двічі на тиждень (до 1872 року) і становила таким чином поважну конкуренцію газеті *Слово*. Редакторами *Основи* були Теодор Леонтович, Ксенофонт Климкович та Володимир Шашкевич. Вони ж були активістами «Просвіти», див.: *Слово*, № 76/1870; *Основа*, у: Енцикл. Українозн., т. V, с. 1894; Юліян Лаврівський, у: *Календар товариства «Просвіта» на 1892 рік* (Львів 1891), с. 116.

62 Звіт про авантюру під час Загальних зборів, *Слово*, № 76/1870; протокол загальних зборів «Русскої Ради», Львів, 7 вересня 1870 р., із зафіксованою дискусією про неприйняття українофільських кандидатів і відхилення заяви недопущених, а також протест виключених українофілів Корнила Устияновича (син Миколи Устияновича, неодноразово змінював політичну орієнтацію), Омеляна Партицького, Анатолія Вахнянина, Андрія Січинського, Остапа Левицького, Теофіла Чвартацького та ін., Львів, 7 вересня 1870 р., ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 6, арк. 32зв.; нотатки в матеріалах «Русскої Ради» щодо заяви про вихід Лаврівського, Василя Ільницького, Корнила Сушкевича, Омеляна Дейницького і Лонгіна Лукашевича, 11 вересня 1870 р. – 2 січня 1871 р., ф. 196, оп. 1, спр. 28, арк. 13, 15; розповідь очевидця в: УСТІЯНОВИЧЬ, Раєвській, с. 44.

Корнило Устиянович, один із відсторонених, який починав з гарячих русофільських переконань, повідомляє про свої невдалі спроби уникнути розколу:

Признаю ся, що я не вѣривъ, чтобы до того прийшло. Я кинувъ ся mezi священство руске, що було зѣхалось на зборы, уговорювавъ, просивъ и перестерѣгавъ, чтобы не давити згоды въ самѣмъ зародѣ... Тямлю, якъ я... въ притомности многихъ а многихъ схопивъ одною рукою о. Бучацкого зъ Яргорова, а другою его сына и крикнувъ отвѣчаючи на инвективы о. Бучацкого: «Вы працювали и страдали весь вѣкъ свѣй для Руси и се сынъ вашъ посвячувавъ ся вже замолоду для неи всею душею, всею силою своею. Вы патриотъ – и вѣнъ патриотъ. Вы хочете блага руской народности и вѣнъ, вашъ рѣднѣй сынъ, хоче того самого. Однак вы кажете, що вы – Москаль, а вѣнъ каже, що вѣнъ – Русинъ. Батьку, рѣжь сына! – сыну, рѣжь батька! Иншои рады не знаю, коли не хочете згоды!»

Так інституційний розкол між русофілами й народовцями закріпився ще міцніше, тому що «Русская Рада» мала намір ступити на той самий шлях, яким рухалася «Матиця» чи адміністрація Народного Дому: народівці опинилися за дверима. Від часу заснування «Русскої Ради» щоразу висувалися нові ініціативи з метою виокремлення народовців і «очищення» власних мовних стандартів, небезпеку яким, здавалося, несли українські націоналісти. Такі ініціативи виходили і від керівництва, і від простих членів товариства.⁶³ Виключення було політичною катастрофою, особливо для молодших – наведена вище оцінка львівської поліції цілком відповідає дійсності. Народовців позбавили усіх можливостей впливу на політику потуж-

63 Приклади спроб виокремити й усунути: заява отця Олексія Заклинського (Старі Богородчани) до Загальних зборів «Русскої Ради», Львів, 7 вересня 1870 р., проти «фонетики», ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 6, арк. 39зв.; протокол засідання правління «Русскої Ради», Львів, 17 жовтня 1870 р., із зобов'язанням дотримуватися «чистих» мовних стандартів, ф. 196, оп. 1, спр. 6, арк. 35зв.; засудження «Русскою Радою» правління «Руської Бесіди» за вивішені плакати-оповіщення із доданим польським перекладом, див. протокол засідання виділу «Русскої Ради», Львів, 25 жовтня 1870 р., ф. 196, оп. 1, спр. 6, арк. 35зв. та 25 грудня 1870 р., ф. 196, оп. 1, спр. 6, арк. 48зв.; засудження правлінням «Русскої Ради», Львів, 5 грудня 1870 р., українського народного часопису *Господарь и Промышленникъ*, ф. 196, оп. 1, спр. 6, арк. 48зв.; скарга члена «Русскої Ради» отця Йосифа Крушинського та ін., Львів, 9 березня 1871 р., на ведення засідання, письмові документи, листування «на нерусском язиці», ф. 196, оп. 1, спр. 6, арк. 12зв.; заява Йосифа Крушинського, М. Лукашевича, Івана Пелеха, Іларіона Роздольського та ін., Львів, 9 березня 1871 р., проти українофільського часопису *Основа*, товариства *Просвіта* і студентського товариства *Січ*, з вимогою заборонити їм видавати себе за виразників інтересів «русского народу», ф. 196, оп. 1, спр. 6, арк. 23зв.; відмова «Русскої Ради» взяти участь у спільному народному вівчєві, початок 1870-х років, див.: УСТІЯНОВИЧЪ, Раевскій, с. 51 і наст.; відмова «Русскої Ради» прийняти члена «Просвіти», отця-помічника Євгена Гузара, попри рекомендацію русофільського священника Миколи Стисловського, див.: Стисловскій до «Русскої Ради», Городок, 22 листопада 1879 р., і резолюція про рішення правління, Львів, 24 листопада 1879 р., ф. 196, оп. 1, спр. 11, арк. 20зв.

ної консервативної партії і реформування консерваторів зсередини. А щоб створити власні структури, їм бракувало насамперед достатніх коштів і соціального престижу. Розбився намір поширювати ідеї через «Русскую Раду» і на периферії, таким чином не вдалося вийти з ізоляції гуртків львівських інтелектуалів. Тільки через п'ятнадцять років, у жовтні 1885-го, народовці були вже організовані настільки, що змогли створити «Народну Раду» – конкурентну організацію, котра, зі свого боку, претендувала на звання спадкоємиці Головної Руської Ради.⁶⁴

Що стосувалося програмних положень, то новозаснована «Русская Рада» з повним на те правом могла стверджувати, що продовжує консервативно-централістську традицію Головної Руської Ради 1848 року. Окрім висловлення лояльності до династії Габсбургів від імені «трьох мільйонів русинів» як автохтонного населення Східної Галичини і підтвердження своєї належності до сильної австрійської монолітної держави, у програмі, опублікованій на початку 1871 року, містилася вимога прямих виборів до Державної Ради, справедливого комплектування краєвого сойму шляхом створення національних курій і дотримання нарешті національних прав українців, гарантованих статтею 19 конституційного закону про загальні права громадян держави. Товариство висловилося проти подальшої автономізації Галичини та вимагало уневажнити приписи про урядову і навчальну мову та підпорядкування Краєвої шкільної ради центральному урядові. «Для захисту національної меншини від тиску національної більшості» мали прийняти закон про національності. Цікаво, що у переліку вимог не було головної вимоги про поділ Галичини. Деякі з програмних положень (закон про національності, національні курії) пропонували цілком прогресивні розв'язання національних конфліктів не лише для Галичини. У петиціях до монарха і Державної Ради ці програмні положення повторювалися, доповнені мінусовим підсумком цих років у конституційній державі й чітко обґрунтованою відмовою від польської вересневої резолюції 1868 року.⁶⁵

Події навколо угодовської спроби свідчать, як коливалося формування русофільської «партії», перебуваючи в полі напруги між польською політикою інтересів та українською реакцією, між віденською імперською політикою і львівською краєвою політикою. Русофільські парламентарі політично все ще орієнтувалися на вірність Відневі, не так з політичних переконань, як, радше, через беспорядну, сліпу опозицію полякам. Цей «негативістський»

64 ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 217–220; Народна Рада, у: Енцикл. Українозн., т. V, с. 1687.

65 Петиція «Руської Ради» до цісаря Франца Йосифа I, Львів, 4 жовтня 1870 р., ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 27, арк. 1–5; Програма Политического общества Русиновъ «Русская Рада» во Львовѣ, лютий 1871 р., ф. 196, оп. 1, спр. 7, арк. 1–2; Petition des politischen Vereines der Ruthenen «Rada ruska» in Lemberg an das Hohe Abgeordneten- und Herren-Haus in Wien [так звучала оригінальна назва], Львів, 21 березня 1871 р., там само, арк. 10–17.

австріяцизм поєднувався з відкрито проросійськими висловлюваннями на кшталт тих, які містилися в газеті *Слово* і прихильниками яких була більшість консерваторів. «Партія», яка тут утворювалася, формувалася на основі цього мінімального консенсусу. Ступінь русофільства в кожного з членів був іншим. «Переконані», такі як Наумович і Дідицький, навішували на цілу групу, завдяки присутності в публічному просторі, свої ярлики, проте насправді група тихих прихильників, яка дуже добре передбачала потенційний конфлікт між лояльністю і русофільством, а тому, відповідно, уникала однозначних висловлювань, була більшою.⁶⁶ Спільним для усіх русофілів був пошук концепції для уникнення такого конфлікту. Насамперед наслідком їхньої культурно-русофільської позиції не були жодні політичні вимоги. Пригадаймо формулювання «русского маніфесту»: подібно до польських прагматичних консерваторів, які винайшли концепцію «трилоялізму», щоб надати ідеологічну базу «органічній праці» у поділених областях, українські русофіли запровадили поняття «білоялізму». «Малороси» Галичини були вірними своєму цісареві, «малороси» в Російській імперії – вірними цареві, проте існувало усвідомлення належності до вищої цілості. Цілість охоплювала не тільки українську націю «15-ти мільйонів», а усю «Русь». Такої лінії дотримувалася більшість русофільських послів того часу, наприклад, Петрушевич, Ковальський, Павликів, Гушалевич. Малиновський, якого в 1869 році, після смерті Спиридона Литвиновича, було призначено адміністратором Львівської архієпархії, на деякий час сховався за клерикальною опцією «трех мільйонів» галицько-руської нації під політичним і духовним провідом митрополита⁶⁷, що поставило його в опозицію і до народовців, і до багатьох русофілів. Галас навколо польської резолюції засвідчив, що важливо було критично переглянути значення Росії для внутрішньогалицької політики і зайняти стосовно цього власну позицію. Росія цікавилася процесами в Галичині, і російські праві цілком очевидно симпатизували (як засвідчували цитати зі *Слова*) українцям, які не погоджувалися ні на що. Загрожували зовнішньополітичні неприємності, що, знову ж таки, не могло залишити байдужим Відень. Гадана русофільсько-російська спільнота за інтересами сприяла тому, що неоднорідне консервативне угруповання, яке вперше вирішило створити собі «Русскою Радою» політичну організацію, для сторонніх осіб почало набувати чітких обрисів «русофільської партії».

66 Ілюстрацією такого балансування може бути поведінка русофільського священика і депутата Теофіла Павликова, який, попри всі нападки на народовців, був шанувальником українського національного письменника Тараса Шевченка, див.: ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 178; а також рішення проводу «Русскої Ради», Львів, 10 грудня 1870 р., із запевненням до Галицького намісництва у Львові, що вислів «русский» з подвоєним с не має нічого спільного з «російський», ЦДАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 6, арк. 48зв.

67 ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 115 і наст.; про трилояльність у польському політичному мисленні: FELDMANN, с. 228–234, 266–268.

Безпорадні централісти: «велика» русофільська політика у безвиході, 1870–1879

Події 1869–1870 років продемонстрували українцям, які мали мандати послів сойму і парламенту, межі власних організаційних можливостей. Подібну картину готували і наступні роки: концесії віденських «федералістських» урядів полякам, конфлікт із поляками в період «централістських» урядових кабінетів, які, щоправда, також, як правило, намагалися підкупити концесіями польську згоду на урядові проекти. У квітні 1871 року уряд Гогенварта, прихід якого на посаду напередодні «Русская Рада» привітала як момент визволення для українців⁶⁸, затвердив створення спеціального міністерства для Галичини, яке, щоправда, мало іншу назву, щоб не розбуркувати чеських апетитів. Аж до Першої світової війни ця посада міністра «без портфеля» належала полякам. З іншого боку, українці плекали надію, що проведена урядом Адольфа Ауершперга (Adolf Auersperg) (діяв від жовтня 1871 року) реформа Державної Ради проти польських домагань приведе до вищого престижу центрального парламенту шляхом прямих виборів послів. Таким чином, принаймні одну, зате головну вимогу процентралістської «Русскої Ради» було виконано.⁶⁹ Провал польської резолюційної кампанії став таким чином погодженою справою, проте навіть на шляху до його здійснення знову було виконано не одну з польських вимог, наприклад, ту, яка стосувалася подальшої полонізації вищої освіти. Фактичні здобутки були на боці поляків, а українці знай плекали собі надії на майбутне.⁷⁰

Перші прямі вибори до Державної Ради в жовтні 1873 року (ці вибори також відбулися за куріальною системою) були з погляду українських консерваторів перемогою. «Русская Рада» як єдиний український виборчий комітет визначала правила гри; зловживання виборами було помірне, і новими послами стало шістнадцять українців (з них чотирнадцятеро консервативних політиків), не в останню чергу – завдяки єврейській підтримці.⁷¹ Політика

68 Звіт депутації від «Русскої Ради» голові уряду Гогенвартові (від 26 лютого до 3 березня 1871 р.), Львів, 21 березня 1871 р., ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 6, арк. 5–9.

69 Програма, лютий 1871 р., ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 7, арк. 1зв.

70 ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 127, 129; BIEBERSTEIN, Freiheit, с. 125–132, 135 і наст., 141–151.

71 «Родымцѣ! Мы побѣдили!», відозва «Русскої Ради» після виборів до Державної Ради, 21 жовтня 1873 р., ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 36, арк. 45; ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 135 і далі; про українсько-єврейську виборчу спілку 1873 року див. розділ 3, підрозділ 3.3. Було обрано священників Ігнатія Гальку, Олексія Заклинського, Йосифа Красицького, Гавриїла Крижановського, Івана Наумовича, Івана Озаркевича, Теофіла Павликова, Антонія Петрушевича, Якова Шведицького, Антонія Юзичинського, юристів Василя Ковальського та Юліяна Геровського, директора гімназії Амвросія Яновського, Лукіяна Криницького (юриста) та селянина Теодора Гайдамаху. Отця Стефана Качалу, через його «примирливе» ставлення до поляків, було обрано не за списком «Русскої Ради», а польськими виборцями в окрузі Бохня-Тарнув.

українських послів до Державної Ради, яких очолювали Василь Ковальський, Іван Озаркевич та Іван Наумович, дотримувалася традиційних засновків: співпраця з центральним урядом президента міністрів Адольфа Ауершперга. Ця кооперація привела фракцію, яка, як і раніше, складалася переважно з духовенства, до нового серйозного конфлікту на ґрунті лояльності, який відбувся в 1874 році. Коли фракція проголосувала за релігійні закони, що підтримав уряд (ідеться про закони, які легітимізували втручання держави в правові та фінансові справи Католицької Церкви), то послі-священики отримали нагінку від свого керівника, митрополита Йосифа Сембратовича (митрополит від 1870 р.). Пізніше Гавриїл Крижановський, на той час консульторійний радник, повідомляв, що, у зв'язку з фактом голосування, митрополит змусив його у 1879 році відмовитися кандидувати на наступних виборах до Державної Ради, що означало завершення його політичної кар'єри.⁷² Цей епізод засвідчує, що русофільських послів із лав духовенства, по суті, ніяк не назвеш політичними «клерикалами»: у конфлікті між державою і Церквою вони обрали з тактичних міркувань – пам'ятаючи про галицьку краєву політику, сторону держави. У відповідь центральний уряд допоміг консервативним українцям розширити їхню перевагу в економічному плані, надавши 1873 року концесію для заснування галицько-буковинського аграрного банку («Общее рольничо-кредитное Заведение для Галиции и Буковины») з українською дирекцією. Капітал цього банку складався загалом із вкладень чеського банку «Славія» і Львівської архієпархії, через що його почали називати «Крилошанським банком». Греко-Католицька Церква вкладала в аграрний банк 75 тисяч ринських з пенсійного фонду для священичих удів і сиріт. Щоправда, «Крилошанський банк» не розвивався під щасливою зорею: його засновано в розпал економічної кризи невдовзі після краху віденської біржі, і вже дуже скоро з'явилися повідомлення про негативний менеджмент. Завищені особові кошти й ризиковані фінансові оборудки не принесли банкові доброго імені, а своє безпосереднє завдання – гарантувати вигідні кредити українським аграрникам – банк виконував незадовільно.⁷³

72 ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, 140; Гавриїл Крижановський, Автобіографія, б/д, після 1885 р., ЛНБ ф. 167 П Лвц., спр. 1656/п. 54.

73 ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 140 і наст. Гавриїл Крижановський, який був співголовою церковного пенсійного фонду, повідомляв в автобіографії зокрема про ризиковані фінансові починання дирекції «Крилошанського банку», через що він звільнився зі своєї посади в банку, див.: Автобіографія, ЛНБ ф. 167 П Лвц., спр. 1656/п. 54. Григорій Шашкевич, який був представником від Греко-Католицької Церкви в президії банку від 1874 до 1888 року, вже на початках критикував «мільйонерські апетити» керівництва й необережне поводження з довіреним їм церковним фондом, який становив половину соціально-страхових коштів для священичих родин у Львівській єпархії, і пригрожував юридичними кроками і публікаціями в пресі, див.: Шашкевич до «Руської Ради», Перемишль, 8 жовтня 1873 р., ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 36, арк. 61 і наст. Ще раніша скарга Шашкевича від 26 вересня 1873 р., див. там само, спр. 45, арк. 2.

Основна тенденція 1860-х років зберігалася і в Державній Раді, вперше обраній шляхом прямих виборів: відповіддю на процентралістську політику українців весь час були тільки окремі концесії, але ніколи не довготривалі дієві політичні кроки, адже польське лобі у Відні було без порівняння впливовішим. Русофільська фракція майже не мала поля діяльності; вона повторювала давні вимоги адміністративного поділу Галичини, а тепер – ще й поділу галицької Краєвої шкільної ради на польську та українську секції – проте ці вимоги поступово деградували до політичного ритуалу, і єдиним показовим успіхом, окрім відкриття кредитного банку, було створення української народної школи та «школи вправ» при Львівській учительській семінарії, влаштування українських паралельних класів у Львівській гімназії та більше голосів від польського клубу у внесенні поправок до пропінаційного закону. Проросійських висловлювань або натяків, які могли використовуватися як засіб тиску, послали до Державної Ради не застосовували. Вони залишалися консервативними русинами. Незначні успіхи та слабке профілювання стали врешті приводом для негативної русофільської преси на адресу послів до Державної Ради: *Слово* закидало їм, що вони – всього лиш знаряддя в руках німецької більшості й не провадять власної самостійної політики.⁷⁴

У соймі усталених констеляцій також не змінювали. Ще одна спроба порозуміння поляків з українцями, з ініціативи польського Станиславівського бургомістра Ігнація Камінського, провалилася 1875 року, тому що більшість польських послів класифікувала такий почин як «непотрібний». Так що цього разу русофіли в провалі участі не брали, на відміну від 1869 року, коли доклалися до невдачі в угодовській політиці. Тепер вони намагалися ревізувати галицький шкільний закон стосовно мови навчання, що розбилося об спротив польської більшості, так само як і спроба перешкодити краєвим субсидіям для пропольських уніатських священників, які емігрували з російської Холмщини. Варто зазначити, що ця спроба таки засвідчувала «русофільський» почерк. Зате соймова більшість погодилася на краєві субсидії для українського народо-вського товариства «Просвіта» – ще одна поразка русофілів, адже ні з чим залишилося засноване 1874 року Товариство імені Качковського, конкурентна «Просвіті» організація. Щоправда, у дебатах в справі «Просвіти» з польського боку прозвучали підозри стосовно народо-вців, так що ті ухвалили рішення демонстративно відмовитися від обіцяних 2 000 ринських. Так вони додали собі балів, і їм уперше вдалося продемонструвати свою «антипольськість», тоді як у той самий час лідер русофільської фракції Микола Антоневич розливався в примирливих словах, що більшість українців сприймала як недоречність.⁷⁵ І от уже у виборах 1876 року русофіли

74 ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 155 і наст.; *Слово*, № 39/1879.

75 ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 149–153.

спіймали облизня: до сойму пройшло тільки шестеро з кандидатів «Русскої Ради», тоді як шість інших місць отримали українські послы від народовців і двоє від польської партії.⁷⁶ Це вперше русофіли не мали більшості в українському соймовому представництві. Започаткувався ще й інший виток розвитку: у самій русофільській фракції втратило свою панівну позицію духовенство. У політиці розпочався наступ світської інтелігенції. Проте політичний стиль української фракції практично не змінився, попри приплив нових сил. Критики зазначали, що русофіли й народовці втягнулися в конфлікт з поляками, не маючи чіткої політичної програми, не виявляючи жодного інтересу до справді вирішальних економічних питань, натомість займалися боротьбою за престиж, з іншого ж боку – не виявляли достатньо відваги, щоб вести агресивну опозиційну політику. Український опір польському домінуванню характеризували символічні акти, наприклад, кампанія за двомовні вивіски на залізничних вокзалах Східної Галичини у вересні 1878 року, якою керував русофіл Василь Ковальський, і ним же виголошений протест проти пропам'ятного акту при закладенні наріжного каменя під нову будівлю Галицького сойму, написаного тільки польською мовою. Щоправда, у ситуації панівної більшості, майже неможливим було проведення більше, ніж однієї символічної акції.⁷⁷

Рік 1879 позбавив консервативних українців їхньої останньої надії. Німецько-ліберальний центристський уряд Ауершперга пішов 1878 року у відставку через свій спротив анексії Боснії і Герцеговини, який відбувся «де-факто». У збільшенні слов'янського населення цей уряд вбачав небезпеку для німецько-мадярського панування в Австро-Угорській монархії, проте таким чином уряд втратив підтримку Франца Йосифа I, який схвалював австрійську експансію на Балкани. Після нетривалої перехідної фази знову почався «федералістський» період, який цього разу протривав чотирнадцять років: незабаром після виборів до Державної Ради в липні 1879 року завдання сформувати кабінет міністрів знову отримав граф Тааффе. Його новий кабінет опирався на чехів, які повернулися до Державної Ради, і на польських консерваторів. Політика Тааффе наголошувала відповідно на автономних правах «історично-політичних наявних утворень», що у випадку Галичини означало ще однозначніше упривілеювання поляків.⁷⁸ Водночас вибори до Державної Ради принесли катастрофічну поразку найважливішим союзникам українців – німецьким лібералам. Та й русофілам довелося

76 СВИСТУНЬ, Прикарпатская Русь, т. II, с. 527–529. Обрали русофілів Лонгіна Рожанковського (суддю), Амврозія Яновського (директора гімназії), Василя Ковальського (суддю), Дениса Кулачковського (юриста у фінансовому управлінні) та отців Йосифа Красицького і Павла Ясеницького.

77 ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 156 і далі, 168.

78 KANN, Geschichte des Habsburgerreiches, с. 259, 327.

змиритися з надзвичайно неприємним для них результатом виборів: усього лиш три особи – юристи Василь Ковальський і Денис Кулачковський та отець Іван Озаркевич – змогли потрапити в Палату послів. Іван Наумович, русофіл, якого населення знало найкраще, пережив у своєму виборчому окрузі в Скалаті ганебну поразку: за нього віддала голос лише одна особа. Причиною таких результатів були виборчі маніпуляції, брак єврейської підтримки, а також контрагітація народовців, яка, втім, не принесла їм сподіваних мандатів, а тільки допровадила до розпорошення українських голосів і до чергових польських удач.⁷⁹ Українська посольська трійця мусила погодитися з незвичною роллю опозиції. «Велика політика» між Віднем і Львовом за випробуваними консервативними зразками не принесла практично ніякої користі. До того ж, русофільські політики зрозуміли, що за цей час достатньо добре організувалося конкурентне українське національне угруповання, і що через це можна чекати серйозних втрат. У новій ситуації належало роззирнутися за новими союзниками.

Підривна діяльність і співпраця: русофіли та їхні українські національні конкуренти

Поразка у виборах 1879 року чітко продемонструвала політично активним українцям усіх переконань, що посилення українського представництва в соймі та парламенті можливе тільки за умови спільних зусиль. Тож час, який залишався до кінця сторіччя, був позначений різноманітними намаганнями «консолідуватися» і подолати політичний розкол українців. Частково ці намагання розбивалися об нездатність учасників процесу до компромісу, частково існували все ж багатообіцяючі зародки співпраці, які винагороджувалися політичними успіхами. Невдовзі після виборів до Державної Ради, виглядало, що переважить перший варіант. У жовтні 1879 року народовці й готові до компромісу русофіли, серед них і Наумович, скликали в Тернополі нараду, учасники якої звернулися до політично активних народовців із закликом приєднатися до «Русскої Ради», щоб реформувати її на сильну політичну організацію усіх українців. Перед проводом «Русскої Ради» стояла вимога приймати всіх охочих. У листопаді відбулися доволі бурхливі загальні збори «Русскої Ради», які очолював Юліян Романчук, і на яких русофільська більшість відкинула сорок заявок на вступ від народовців. Наумович, який ще зовсім нещодавно видавав себе за захисника такої акції, тепер відступив, так що з усіх зголошень прийняли тільки двох кандидатів, це вже був традиційний сценарій.⁸⁰ Так національна

79 ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 174 і далі; ОЛЕСНИЦЬКИЙ, Сторінки, с. 149 і наст.

80 ОЛЕСНИЦЬКИЙ, Сторінки, с. 150 і далі, ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 177.

партія змушена була йти власним шляхом, що маніфестувалося насамперед у публіцистиці. Уперше газета *Слово* і народні видання *Русская Рада* та *Наука*, які виходили від початку 1870-х років, отримали поважну конкуренцію з українського боку: від жовтня 1879 року почав виходити політичний народний тижневик Романчука *Батьківщина* (*Батькѳвщина*), а 1 січня 1880 року Володимир Барвінський та Іван Белей за підтримки посла до сойму Стефана Качали видали перше число газети *Діло* (*Дѳло*) – яка вже тільки своєю назвою стала викликом для *Слова*. Українські студенти, які роз'їжджалися на канікули по домівках, поширювали на парафіях усну інформацію про газету. Так поступово читачами *Діла* ставали й люди старшого покоління. Цікавий виклад і професійність, а також і мовно-правописний компроміс швидко забезпечили газеті передплатників. Мова текстів була українською, але писані вони були етимологічним правописом, такий стан зберігався до початку ХХ століття. Та й основна тональність газети – Барвінський був поборником послаблення конфронтації на користь спільної діяльності – сприяла збільшенню кількості симпатиків *Діла*.⁸¹

Заклик до єднання пролунав і з напрямку, який русофіли мали б поважати, а саме з Російської імперії. Ще від 1872 року засновник київської «Громади» Михайло Драгоманов намагався донести інформацію про ситуацію в Галичині до російської громадськості й, одночасно, протидіяти цілковитому невіданню галичан про реальний стан справ у Росії. До цього моменту галицької тематики в Росії або взагалі не помічали, або ж на неї претендували слов'янофіли та реакціонери, які заводили жалісну пісеньку про «упосліджених росіян Галичини». Відповідно російські ліберали недолюбливали цієї теми. У кількох розлогих оповідях про Галичину, що опублікувала ліберальна преса (насамперед *Вѳстникѳ Европы*), Драгоманов усував стереотипи й упередження, спрямовуючи увагу прогресивної російської інтелігенції на зусилля галицьких народовців. Цим він накликав на себе гнів російської правої преси, яка друкувала, зокрема, й протести галицьких русофілів.⁸²

І навпаки (а саме це особливо багато важить у нашому контексті), Драгоманов з усіх сил коригував помилкові інформації про Росію, поширені в Галичині. Він насамперед хотів показати, що образ Росії від русофільських лі-

81 ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 178 і далі; ОЛЕСНИЦЬКИЙ, Сторінки, с. 153–159. Згідно зі спогадами Євгена Олесницького, пропагандисти *Діла* застосовували й нечесні методи. Наприклад, бувало, що вони намовляли рідних тих священників, які не мали наміру припинити читати *Слова*, таємно перехоплювати цю газету і відправляти назад, щоб абонент відмовлявся від передплати через ненадійність доставки, див. там само, с. 155.

82 Про наміри Драгоманова див. його листи до видавця ліберального *Вѳстника Европы* Михайла Стасюлевича, за 1872 і 1873 роки, у: М. М. СТАСЮЛЕВИЧЪ И ЕГО СОВРЕМЕННИКИ ВЪ ИХЪ ПЕРЕПИСКЪ, изд. М. К. Лемке, в 5-ти т. (Санктъ-Петербургъ 1911–1913), т. V, с. 203, 206 і наст. Найважливішими галицькими статтями Драгоманова (під псевдонімом) були М. Т-ОВ, Русскіе въ Галиціи, у: *Вѳстникѳ Европы* № 1/1873, с. 115–152; № 2/1873, с. 769–789; М. Т-ОВ, Литературное движеніе въ Галиціи, у: *Вѳстникѳ Европы* № 9/1873, с. 240–268; № 10/1873, с. 681–717.

дерів застарів і спотворений вірнопідданством, клерикалізмом та ідеалізацією автократії – у чому він таки мав слухність, як засвідчує один зі звітів *Слова*. Контакти Драгоманова з українськими студентами Відня, його статті в народовському органі *Правда* від 1873 до 1876 року відкрили цілому поколінню молодших галицьких українців світогляд прогресивних росіян і сучасну російську літературу. Одночасно Драгоманов пропагував свій ідеал понаднаціональної російсько-української співпраці прогресивних сил для блага соціальної емансипації та національно-культурного самовизначення. Це він уперше представив галичанам образ Росії, відмінний від русофільських уявлень.

Та він не обмежувався статтями для вже переконаних українофілів, а звертався також до української молоді, активної в русофільських контекстах. У часописі *Другъ*, що 1874 року заснував русофільський студентський «Академічеській Кружокъ», Драгоманов 1875 року опублікував «Три листи до редакції *Друга*»⁸³, у яких докладно виклав свою програму. Він критикував консерваторів, які заповнили українську політику, за їхній інтелігентський елітаризм, їхнє підпорядкування Церкві та зацикленість на неповній соціальній структурі українців, яку вони збиралися змінити шляхом розвитку «своїх» вищих верств і штучних літературних мов. Він аналізував дійсні причини «лінощів» і «пияцтва» серед селян і закликав припинити ідеологічну гризню між українофілами і русофілами. Замість ускладнювати собі життя політичною нетолерантністю, обидві партії об'єднали б краще свої сили в інтересах «органічної праці» і зайнялися б розбудовою руху від самих основ, створюючи читальні й спілки; на зміну релігійному керівництву до дій мають прийти корисні результати «сучасної науки». Драгоманов був першим, хто тематизував жіноче питання і закликав українську молодь виступати на захист рівноправності статеї. У 1876 і 1877 роках *Другъ* надрукував інші, коротші статті Драгоманова. На той час Драгоманов був уже на еміграції в Женеві.⁸⁴

Вплив Драгоманова проклав шлях тимчасовому єднанню українського студентства Галичини. Українофільські й русофільські студенти проводили, разом зі старшими народовцями, спільні заходи, на яких ішлося про народну освіту, суть кооперативів і необхідних для їх розвитку статистичних та етнографічних досліджень; результати цих заходів публікував *Другъ*. Редактори часопису належали до обох політичних таборів: Стефан Лабаш, Орест Авдиківський, Василь Давидяк і Володимир Стебельський були русофілами, Михайло Павлик, Іван Франко (його дебют відбувся саме в *Другові*), Антін Дольницький, Іван Белей та Володимир Левицький були в українофільському таборі. Під керівництвом Антіна Дольницького (1858–1954), який згодом став суддею Державного суду, «Академічеській Кружокъ» перетворив-

83 МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ, Три листи до редакції «Друга», у: Літературно-публіцистичні праці у двох томах (Київ 1970), т. I, с. 397–427.

84 ДРАГОМАНОВ, Три листи, цит. вище; ПАВЛИК, Читальні, с. 170–172.

ся з русофільського клубу на спільноту прагматичних перемитників, які не цуралися ділової співпраці з інакомислячими.⁸⁵ З української національної перспективи можна би було вести мову про перемогу через «переймання» русофільських структур⁸⁶; проте ближчою до правди є інша інтерпретація, а саме: що межі були плинними, а ідентичності не вузько окресленими, і що русофільські структури внесли в подальший розвиток українського руху кадри і медії. В обох таборах діяло молодше покоління, яке вбирало в себе ідеї, які сформулював Драгоманов, і, інспіроване ними, бралось до суспільної діяльності. Цю інтерпретацію підтверджують на організаційному рівні численні подвійні членства студентів у русофільському «Академическому Кружку» і в українофільському «Дружному Лихварі».⁸⁷

Звісно, ті, хто недолюбував подвійної лояльності, а виступав за чітко окреслені фронти, не вітав такого стану речей. Коли в жовтні 1877 року дехто з adeptів Драгоманова, і Франко також, стали перед судом за нібито належність до «соціалістичного товариства», то чимало старших русофілів взяли тоді участь у зведенні наклепів на гаданих «соціалістів» у студентському середовищі. Під обстріл критики потрапили і статті в часописі *Другъ*. На початку 1880-х років твердим русофільським студентам, які становили ядро «Кружка», таки вдалося позбутися з товариства українофілів. Від 1882 року студенти-українофіли об'єдналися в новозасноване товариство «Академічне Братство», яке продовжило спадщину колишнього «Дружного Лихваря». Такий розвиток нічого доброго «Кружкові» не приніс: у грудні 1881 року русофіл Осип Марков, талановитий молодий журналіст, підтвердив у листі до Івана Наумовича занепад русофільського студентського життя. Він нарікав, що в «Кружку» зібралися майже без винятку порядні й нічим непримітні юристи, і зовсім немає гуманітаріїв. Гуманітарії зібралися в українському конкурентному товаристві: «У них та перевага, що вони є діяльними агітаторами».⁸⁸

85 ПАВЛИК, Читальні, с. 175; ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 162 і далі.

86 ПАВЛИК, Читальні, с. 176: «Той факт, що прогресивний рух підмінував москвофілів у Львові і на провінції, звільнив шлях народоців до народу».

87 Див. списки членів обох студентських товариств у магістерській роботі ВІКТОРІЇ АРТЕМ'ЄВОЇ, Українські студентські гуртки у Львові 1870–1882 рр. (Львівський університет 1996), яку авторка праці мені люб'язно надала.

88 Лист Осипа Маркова до Івана Наумовича, Львів, 21 грудня 1881 р., див. зачитування актів на Львівському процесі, СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 182, 264 і наст.; свідчення на процесі 1882 року Василя Лаголи, касира «Академического Кружка», там само, с. 232; ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 164, 167. Костеві Левицькому (який був членом «Кружка» в 1878–1880 роках) загрозувало виключення з товариства через послідовне неприйняття російської мови й етимологічного правопису, врешті він сам вийшов з «Кружка», ще заки його виключили. Левицький розповідає про переживання своїх консервативних батьків, які благали сина, щоб він «не вдавався з тими соціалістами». За якийсь час львівські русофільські священники донесли на нього додому, що він «соціаліст». Івана Белея, пізнішого головного редактора газети *Діло*, виключили з «Академического Кружка» за його протест проти вживання російської мови.

Усі українці мали єдину думку, що порозуміння між суперницькими партіями, якщо уже до нього дійшло, потрібно насамперед демонструвати назовні. Після невдалого порозуміння восени 1879 року редактор *Діла* Володимир Барвінський зробив ще одну спробу: він вніс ідею організувати з нагоди цісарського візиту до Галичини, який мав відбутися наприкінці літа 1880 року, українське віче, відповідно до східнослов'янської міської традиції народних зборів у середні віки. Це віче мало відбутися як публічний захід усіх українських партій у Львові і прийняти у формі резолюцій всі найважливіші вимоги українського населення. Цього разу русофілів вдалося переконати: у цьому випадку не загрожувало «перейманню» їхньої організації, вимагалася тільки участь у спільних акціях. Якщо не враховувати декількох сутичок між старшими русофілами і народовцями через мову резолюцій, зустрічі, на яких обговорювали приготування, відбувалися без конфліктів, не в останню чергу тому, що прагматики, такі як Наумович, і юристи Юліян Геровський та Іван Добрянський, провадили перемовини від імені русофілів. І хоча віче відбулося щойно після візиту цісаря, 29 і 30 листопада 1880 року, воно все ж мало визначний успіх. До Народного Дому стікалися селяни й інтелігенція з усієї Галичини. Референтами з політичних та організаційних питань були Добрянський і Геровський; народовці Барвінський і Корнило Сушкевич взяли на себе виступи з економічних питань і шкільництва.⁸⁹ Добрянський вимагав у своєму виступі повної рівноправності для української мови в Східній Галичині і справедливішої парламентської репрезентації. «Героєм дня» став Володимир Барвінський, який, всупереч поліційній забороні, не викинув зі своєї промови пасажів з критикою поляків і якого за це було засуджено до штрафу. Виступ Барвінського справив враження і на русофілів. У ньому насамперед було вказано шляхи виходу з економічної кризи селянства: заснування читалень спонукатиме селян навчитися читати, таким чином полегшить їхній доступ до політичної інформації, селянські позичкові каси і громадські шпихліри мали захистити селян від лихварів і сезонного зростання цін.⁹⁰ Запропоновані рішення, спрямовані на розрив зачарованого кола боргів і вивласнення селянських господарств, помітно відрізнялися від звичних у Галичині моралізаторств про пияцтво, лінь і недобрі «жидівські» махінації. Віче поширило серед усіх партій настрої нових починань; наступної зими русофільські й народовські студенти вперше влаштували спільний бал у Народному Домі.⁹¹ Скрізь говорили про «історичний» виток:

89 ПАВЛИК, Читальні, с. 177–180; ОЛЕСНИЦЬКИЙ, Сторінки, с. 159–164; Дирекція поліції у Львові до Міністерства внутрішніх справ, 27 листопада 1880 р., про підготування тематики «руського партійного з'їзду», ДАЛО ф. 350, оп. 1, спр. 22378, арк. 68 і наст; Резолюції предложенѣ комитетомъ для Йосифиньского обходу до ухвалы Народного Вѣча Русинѣвъ дня 18 (30) листопада 1880, там само, арк. 80–82.

90 ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 187; ОЛЕСНИЦЬКИЙ, Сторінки, с. 162 і далі.

91 ОЛЕСНИЦЬКИЙ, Сторінки, с. 169.

... Почала зменшуватися ненависть між москвофільською і народовецькою партією, яка виходила досі передусім від москвофілів, що уважали народовців продуктом польської інтриги... Настало деяке зближення між партіями, яке уможливило в багатьох напрямках спільну акцію. Серед русинів у Галичині почало віяти іншим вітром. 1879 і 1880 роки записалися додатньо в історії нашого відродження.⁹²

Політичний сигнал до єдності, який вийшов від львівського віча, сприяв згуртованості українських послів у Галицькому соймі і викликав деяке пожвавлення діяльності обох партій на провінції. Як раніш у випадку зі студентськими товариствами, так і тепер створені русофілами структури, насамперед читальні, які русофіли засновували, починаючи від середини 1870-х років, розвивалися і стали на службу «рухові єднання».⁹³

Кооперація русофілів та українофілів, вершиною якої було народне віче, стала непрямим чинником до зміни русофільської преси. Осип Марков, молодий журналіст у редакції *Слова*, бачив, як читачі покидають традиціоналістську газету. Великі часи *Слова*, яке очолював Дідицький, з його зухвалими «руськими маніфестами» давно минули; від 1871 року редакцією керував Венедикт Площанський, не такий здібний журналіст. Марков розумів, що русофільська газета зможе вижити і в майбутньому, якщо модернізується, а ще – радикалізується. Він заснував, спочатку з метою пропаганди ідеї нової єдності, газету *Проломъ* з народним додатком *Въче*, періодичністю два випуски на місяць. З часом газета стала провідним русофільським виданням, вона різко і критично виступала проти галицьких реалій, залишаючи затишну газету *Слово* в тіні. Марков сперечався і безпосередньо з Площанським; у їхніх суперечках ішлося про політичне спрямування і про питання оплати. Через брак професійної перспективи Марков якийсь час планував навіть виїхати до Росії. На його боці були Адольф Добрянський та Іван Наумович, щоправда, їхнім бажанням було втримати Маркова в Галичині, щоб запобігти розпорошенню русофільської преси. На Маркова покладав основні надії Наумович, критикуючи безхребетність Площанського. Обоє намагалися спонукати Площанського вийти з гри і заснувати об'єднане *Новое Слово*, у якому, планувалося, тон задаватиме Марков. Та до цього не дійшло: Марков почав самостійно видавати *Проломъ*. Від січня 1881 року до арешту Маркова на початку 1882 року з'явилося 26 чисел газети накладом 600 примірників (з них понад 500 – передплатні). Ціна за номер *Пролому* була 50 крейцерів, що робило його недешевою газетою. Попри ціну і невеликий наклад, газета

92 Читаємо в: ОЛЕСНИЦЬКИЙ, Сторінки, с. 164. Щоправда, той же Олесницький твердить, що зближення було тактичним заходом русофілів, щоби краще контролювати суперників, там само, с. 170.

93 ПАВЛИК, Читальні с. 179 і наст.

Маркова, завдяки їдким дописам, незабаром спричинила фурор: передплатники передавали свої примірники для читання іншим, газету передплачували читальні. Слово втрачало передплатників, і серед політично зацікавлених русофілів щораз частішою була тенденція передплачувати не *Слово*, а *Проломъ* і *Діло*.⁹⁴ Невдовзі *Слово* вже борсалоя в економічних проблемах; перед самим його закриттям 1887 року Марков вирішив очолити редакцію газети. Врешті до газет Маркова *Проломъ* і *Въче*, а після їхньої заборони до видань-наступників *Новый Проломъ*, *Галичанинъ* і *Червоня Русь* перейшли рештки читачів *Слова*.⁹⁵

*«А тому ми піддалися москалеві»:
форми публічної демонстрації русофільства в 1860–1870-х роках*

Невдоволення українців неfortunним розвитком галицької краєвої політики і щораз гострішим українсько-польським конфліктом виявилось не тільки у виступах нечисленних політиків, а й поступово охопило все українське суспільство. Як правило, русофільським парламентарям бракувало волі провокувати проросійськими висловлюваннями – за винятком Івана Наумовича, який у цьому плані презентував себе публічно. Інші ж зосереджувалися на ділових питаннях, переважно без особливого успіху, що тільки частково можна поставити їм у вину. «Партійний орган» русофілів *Слово*, навпаки, зовсім не приховував свого спрямування, а громадськість сприймала відверті висловлювання в газеті як позицію русофільської «партії», аж поки монопольну позицію *Слова* не поставили під сумнів новіші видання.

Навіть після першого зіткнення з державною владою – у грудні 1866 року *Слово* конфіскували – українська газета не відступала від своєї лінії. Редакція мала на меті подвійну стратегію: власні кореспонденти і львівська редакція постачали статтями або «дописами» критичні звіти з краю, причому не бракувало ані антипольських, ані антикатолицьких, а часом і антиавстрійських дошкульних ударів.⁹⁶ Справді вибухові програмні статті, які, без сумніву, можна вважати проросійськими, було передруковано з відповідної російської преси – таким чином редакція знімала з себе пряму правову журналіст-

94 Свідчення Площанського в суді, СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 46, 72, 81, 97. Про зміну передплатницької кон'юнктури Марков згадував в одному з листів до Наумовича, Львів, 22 квітня 1881 р., див. зачитування актів у Львівському судовому процесі, там само, с. 264.

95 Наумович до Маркова про принагідне переймання *Слова*, Київ, 26 серпня 1887 р., ЛНБ ф. 2, спр. 126/п. 15, арк. 10; ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 189.

96 Полеміки проти поляків загалом, проти польсько-українських шлюбів і Римо-Католицької Церкви в: *Слово*, №№ 3, 4, 31, 45/1867.

ську відповідальність. Рубрики *Слова* «З преси» і «Росія» перетворилися на найважливіші політичні дороговкази для русофільської читацької аудиторії. Значна частина цих статей, передрукованих із *Московскихъ Вѣдомостей* Каткова, петербурзького *Голоса* і часопису *Москва*, тематизувала «гноблення русских у Галичині» і повідомляла про збирання пожертв у панслов'янських колах не тільки для слов'ян на Балканах, але й для галичан. Так що, принаймні з цієї частини російського фінансування, в Галичині ніколи не робили таємниці, а навпаки, гордо наголошували на такому факті; зрештою, ішлося про не надто великі суми.⁹⁷ У цитованих російських статтях про європейську політику переважали порівняння слов'янського ярма в Османській імперії із ситуацією в Австро-Угорщині, неодноразово в різних контекстах називалися «русскі в Галичині, одного з нами роду». Галицьку проблему (насамперед у реакції на автономізацію) як «галицьке питання» підняли до рангу Східного питання або ж питання про Шлезвіг, пророкували швидке його «вирішення» в російському розумінні. Темою стала й «антигерманська боротьба слов'ян в Австрії». У цій рубриці *Слово* непрямо, але вельми наочно демонструвало своє дистанціювання від доляльного австріяцизму.⁹⁸ Рідше, проте не менш виразно команда *Слова* зважувалася і на власні статті, цілком у традиції «русского манифесту». Напередодні Московського етнографічного конгресу (виставки), у якому брав участь і дехто з галицьких русофілів на чолі з Яковом Головацьким, з'явилися достоту маніакальні запевнення «національної єдності» Русі, а зразком для наслідування названо рухи за єдність у Німеччині та Італії.⁹⁹

Зорієнтована на селянську цільову аудиторію русофільська народна газета *Письмо до Громады Северина Шеховича* рухалася частково іншим шляхом. Антипольську критику тут обґрунтовували конкретними прикладами; переважно йшлося про повітову адміністрацію або про поведінку польських послів, які представляли українські виборчі округи.¹⁰⁰ Інші статті спрямовані в те саме русло, що й статті у *Слові*, тільки що Шехович не подавав цитат з російської преси і обмежувався внутрішньо галицькими справами. При цьому *Письмо* часом дозволяло собі чимало, в ньому містилася неприхована критика карного переслідування українських селян, які (переважно на підпитку) просторікували про свої російські симпатії. Новою у цій полеміці

97 Звіти про збір пожертв на користь галицьких «русских» російськими газетами, товариствами і про заходи, на яких дискутували щодо «галицького питання», у: *Слово*, №№ 11, 13, 14, 16, 20, 22, 24, 26/1867.

98 Повідомлення про прирівнювання в російській дискусії ситуації в Османській імперії і в Австрії у: *Слово* №№ 1, 4, 15, 21, 23, 27, 31, 55/1867.

99 *Слово*, № 30/1867 (від 27 квітня 1867 р.).

100 Критика польських послів і виборчих маніпуляцій, а також планованої інституції окружних рад, єдиним призначенням яких мало бути створення в українських областях представництв з польською участю, яким були би підконтрольні повітові ради, у: *Письмо до Громады*, №№ 52, 53/1867.

стала антиурбаністична нота, коли в (повітовому) місті, головно населеному поляками, вбачали осідок усього зла.¹⁰¹ Подібні тексти з'являлися і в коломиїському *Голосі Народному* Михайла Білоуса, до речі, зі значно гострішими антипольськими та антиєврейськими випадками і присмачені численними популярними екскурсами в галицьку історію.¹⁰²

Наймасштабніше було представлено русофільство «для народу» в додатку до *Слова*, який виходив з лютого 1867 року, так званому *Додатку «Слова» для Громады*. У ньому йшлося про ті самі теми, що й у *Слові*, тільки адаптовані для читачів-селян, причому шпальги заповнювали, крім антипольських, ще й антиєврейськими текстами. Улюбленим стилістичним засобом була фіктивна розмова двох або трьох селян – «нерішучих», без національної свідомості, з одного боку, і русофільсько вишколеного патріота, переважно представленим постаттю «церковного дяка».¹⁰³ *Додатокъ* захищав новачії в душі Східної Церкви, що запровадив русофільський священник, і простими словами висвітлював українську церковну історію з православної перспективи. Наприклад, у замітці під заголовком «Михаилъ, Пилипъ і дякъ» можна прочитати таке:

[Дяк:] Поляки все нам зіпсували. Вони зіпсували мову, зіпсували святу релігію. Вони відмінили найгарніші літургійні церемонії, а свої, латинські, запровадили... Так дійшло до того, що вони почали насміхатися з наших найгарніших релігійних традицій, голили нашим священикам бороди, стригли їх як рекрутів, одягали їх як шевчуків у сурдути, накладали їм на шиї комірці, вкоротили богослужебну одягу, запровадили орган, дзвіночки, монстранції та всяке різне з латинництва.¹⁰⁴

101 Полеміка проти українсько-польських шлюбів і Католицької Церкви в: *Листьмо до Громады*, №№ 52, 53, 57, 65/1867; полеміка проти євреїв і поляків у №№ 54, 56, 59/1867, тут, зокрема, трапляється аргумент щодо займання робочих місць приїжджими польськими ремісниками і посильними (кур'ерами); критика судових процесів проти селян через нібито прихильні до росіян висловлювання, у №№ 56, 57, 59/1867. Редакційна стаття з антипольською, антимиською і антикатолицькою тенденційністю («солодке життя» польських ксьондзів; польські ксьондзи «носять короткий одяг, ніби нероби по містах»; «у містах виникла маса польських панів», а саме заможних ремісників, гондлярів і «адвокатів», а також «польських урядників»), № 57/1867.

102 Полеміка проти поляків, які селилися в українських селах, і проти Католицької Церкви в *Голосъ Народный*, № 21/1866; № 3/1867; антипольські та антиєврейські статті в №№ 6, 7, 9, 14/1867, похвала «російської мови» як мови «80-ти мільйонної нації», № 6/1867; Галичина як «споконвіку руська земля» (цитата Якова Головацького з його промови на прийомі в Петербурзі), № 14/1867.

103 Статті перед повітовими виборами з випадками проти поляків і євреїв; фіктивні тексти діалогів «Андрій і Пилип» на подібну тематику і з позитивними висловлюваннями про російську церковну політику в *Додатокъ «Слова» для Громады до Слова*, №№ 10, 12, 18, 24, 27, 37, 41/1867.

104 Михаилъ, Пилипъ и дякъ, *Додатокъ до «Слова»*, № 39/1867.

Така оцінка ситуації була, до всього, прикрашена грубуватою полемікою проти «багатих» поляків та євреїв. Ще за якийсь час *Додатокъ* узявся відзвичаювати своїх читачів називати росіян «москалями», а Росію «Москвою», як було повсюдно прийнято в Галичині. Великоросів слід було називати «русскіє», щоб наголосити на аналогії з етнонімом галицьких українців – *русин, русскій*, який вживали в русофільській пресі. Так з російського царя став «русскій цар», що можна було прочитати і як «русинський цар». У тому ж випуску *Додатокъ* повідомляв про царські стипендії для галицьких студентів права, при цьому ретельно зважалося на те, щоб привести до одного знаменника австрійський монархізм селян із хвалою цареві: цар, відповідно, роздавав стипендії «за прикладом віденського монарха», а «наш найясніший цісар не мав жодних заперечень», щоб молоді галицькі українці в російських школах і університетах «Холма, Києва, Москви чи Петербурга навчилися чогось корисного».¹⁰⁵ Особливо вихваляли врегулювання питання сервітутів у Росії, де мовляв «великий російський цар повернув народові й громадам усі їхні права на ліси й пасовища».¹⁰⁶

У (найімовірніше фіктивних) *Листах з Москви*, в яких галицький «студент» розповідав про життя в Росії, царську імперію ідеалізовано й протиставлено нужденним умовам у Галичині.¹⁰⁷ Цікаво, що гаданий подорожній Росією на описах Петербурга надто довго не затримувався; значно більше його цікавила Москва, давня столиця «неозорі святої Русі». Москва була символом усього важливого для русофілів: вона «цілком русске місто» – малося на увазі, місто без поляків і євреїв¹⁰⁸ – де «все наскрізь [просякнуто] православним руським духом. Тут Дух Святий звеселяє всі серця, почавши від найбільшого палацу і аж до найбільшого кучера». Щонеділі йде до церкви не тільки біднота й жіноцтво, а й «всі русскіє», поруч стоять навколішки «найвищий урядник, генерал і простий солдат, ремісник і студент» – словом: ось вам суспільство без конфліктів, у якому всі класові бар'єри стають нечинними через належність до Православної Церкви. У країні, де до однієї церкви йдуть еліти й низи, реалізувався суспільний ідеал русофілів. Відповідно, запевняв другий *Лист з Москви*, російській верхівці не байдужа доля галицьких селян, і «професори й багаті пани, яких тут звать боярами» збирають пожертви для галичан у потребі. Тут вправно маніпулювали поняттям «боярин», відомим галичанам з розповідей про золоті Середні віки: отже, у Росії існували ще добрі старі порядки! *Листи з Москви* редакція підстрахувала післясловом з «білояльною» інтерпретацією, яка запевняла про дружні

105 Що такое Москва?, *Додатокъ до «Слова»*, № 15/1867.

106 Що такое комунизмъ?, *Додатокъ до «Слова»*, № 27/1867.

107 Письмо изъ Москвы, *Додатокъ до «Слова»*, №№ 21, 27/1867.

108 Див. також: *Додатокъ до «Слова»*, № 50/1867, про подорож кількох галицьких русофілів на чолі з Яковом Головацьким на Етнографічну виставку до Москви і на так званий «Другий слов'янський з'їзд». Москву тут описано як «священне місто», в якому «нема чужинців, нема жидів, а тільки руські».

взаємини російських та австрійських правителів і перекладала на поляків вину за сіяння смуту, «щоб у чварі вони краще могли в каламутній воді рибалити, щоб знов запанувати і відновити панщину».¹⁰⁹

Представляючи ідеальний образ російського суспільства, у якому нібито не існувало соціальної несправедливості й конфліктів на ґрунті інтересів, у якому всепроникною була християнська віра, ці призначені для селян статті пропонували найпростіший варіант класичного слов'янофільного світу. Щоправда, у дечому галицьке слов'янофільство народної газети таки випереджало російських теоретиків слов'янства, які критикували згубні впливи західної цивілізації: воно/слов'янофільство вважало, що в реальній Росії за межами Галичини вже реалізовано «консервативну утопію» (Walicki). Та й аргументи авторів статей для освіченого кола адресатів були такими ж, як і у російських слов'янофілів. Вони наголошували на різниці між західноєвропейською і візантійсько-слов'янською (читай: руською) цивілізацією: західні суспільства визначав у їхньому розвитку становий егоїзм і насильна зміна влади; у феодальній системі західне середньовіччя створило примат приватної власності, приготувавши ґрунт для сучасного капіталізму; непримиренні соціальні групи інтересів втримувалися в певних межах завдяки «штучним» нормам, нав'язаним з часів римського права; гуманізм, лібералізм і матеріалізм зродилися з європейської класичної спадщини великих поганських цивілізацій, поглинених Римською Церквою. Слов'янсько-православній цивілізації такі риси були чужими: тут «суспільство» заміняла «спільнота», «механічні» суспільні угоди і врегульовані юридично компроміси інтересів були зайвими, тому що суспільні групи, керовані колективною волею, проявленою в православній вірі, без примусу єдналися в органічну цілість. На відміну від Римської Церкви, Східна Церква ніколи не приміряла на себе світської влади, а зберегла чистий дух християнської покори і таким чином її можна було вважати істинною послідовницею Христа. Основною рисою візантійсько-слов'янського суспільства як спільноти була неконфліктність і задані вірою та звичаєвим правом норми, присутні всередині суспільства, а не боротьба інтересів та «екстернальне» право.¹¹⁰

109 *Додатокъ до «Слова»*, № 21/1867; подібні висловлювання і в *Додатокъ до «Слова»*, № 30/1867, розширені простонародним зображенням Кримської війни як героїчної боротьби «блаженного царя Николая, нехай Господь приготує для нього Царство Небесне», проти невірних турків – на боці яких, знову ж таки, б'ються поляки.

110 Приклад такої статті для освічених читачів: ДРУГЪ РУСИ И ПРАВДЫ, Корреспонденція съ востока, у: *Слово*, № 34/1867. Надихали появу таких статей теорії про різницю «інтегральної» та «екстернальної» цивілізації, як її сформулював скажімо Іван Кіреєвський (1806–1856), див.: WALICKI, *Slavophile Controversy*, с. 121–178. Теорія про антонімічну пару «спільноти» й «суспільства» походить від Фердинанда Тенніса (Ferdinand Tönnies), Валіцький скористався нею для пояснення класично-слов'янофільської філософії історії та релігії, яка вбачала подібну суперечність між «народом» і «обществом».

При цьому слов'янофільські ідеологи серед русофілів не зважали на очевидну суперечність, визначальну для їхньої партії. У теорії справді можна було помітити зародки концепцій про спільноту, наприклад, у русофільському образі середньовічної історії (князі, церковний провід і народ однієї віри і з однією волею; «власні» еліти, сприйняті низами; належність до візантійсько-слов'янської елітарної культури, латинізація як згубний вплив). У політичній реальності русофіли поводитися як справжні «західняки»: клір сидів у парламенті й визначав політику, за відповідних умов співпрацюючи з центральною владою проти інтересів своєї Церкви; священники в межах Церкви і поза нею брали участь у виборчій боротьбі; вишколені на зразках римського права юристи намагалися перейняти політичне керівництво в русофільській партії; як і всі освічені галичани, вони полюбили цитувати латинських класиків; Росія, зразок культурної нації, в ув'язненні багатьох русофілів асоціювалася не так з ідеалізованою допетровською Росією, як з «освіченим російським суспільством» XIX століття, яке самі російські слов'янофіли за-таврували, як інфіковане західними думками. Словом: русофіли уже давно уособлювали політичні традиції і погляди «Заходу».

Певна річ, політичні маніфести, як той від 1866 року, не могли залишитися непоміченими; восени 1869 року, на підставі двох випусків *Додатку*, проти Богдана Дідицького висунули звинувачення за «підбурювання» проти польської шляхти і духовенства. Прикметно, що і цього разу до урядового втручання в діяльність газети дійшло внаслідок допису в *Gazeta Narodowa*.¹¹¹ Але й за стінами газетних редакцій русофіли дозволяли собі демонстративні висловлювання, зрозуміти які, втім, порівняно з газетними фразами, було важче. Від середини 1860-х років протест проти упослідження українців уже не обмежувався освіченою верствою. Тепер до протесту долучилися й селяни, які ще в час азбучних баталій поводитися переважно пасивно. Через посередництво парохів, які черпали політичні новини зі *Слова*, а селянам давали читати *Додатокъ* або інші народні газети, селяни також були «поінформовані», щоправда часто в спотвореній або спрощеній формі, що давало поживу чуткам, зокрема і проросійським. А вже ці чутки згодом додатково драматизували зі своєї перспективи австрійські функціонери у звітах про настрої у провінції. Наприкінці 1866 року митник з Підволочиськ, що на російському кордоні, повідомляв про «жваву агітацію руських священників», які займалися пропагандою православ'я і ширили чутки про російську землю,

111 Нотатка Дирекції поліції у Львові, 10 жовтня 1869 р., № 1921/деп. II 1869, ННStA ІВ К. 9, ВМ 1869, Ел. 14, арк. 153зв. У розправі суду присяжних 7–8 жовтня Дідицькому присудили штраф за «брак належного виконання обов'язків». Ще за якийсь час *Слово* конфіскували через статтю проти польської урядової мови, див. нотатку Дирекції поліції у Львові, 14 жовтня 1869 р., № 1936/деп. II, там само, арк. 180.

передану селянам.¹¹² Наприкінці липня 1867 року – саме відбувалася автономізація Галичини – агент Інформаційного бюро (ІВ) переслав до Відня такий звіт австрійського офіцера про настрої в Тернопільському окрузі:

У нас справи тут такі ж моторошні, як і тоді, коли ми стояли у Венеції. Руські священики й емісари усіх мастей намагаються в церквах і по шинках влити в народ російські симпатії, наслідком чого є те, що селяни повсякчас і повсюди обурюються. З мого полку одну роту, зокрема й мене, дислокували до Микулинців, де ми змушені були для збереження спокою пробути два тижні. За цей час ми схопили й ізолювали понад 29 найбільших крикунів. Та такої долі заслуговували б усі без винятку... Ці хлопці вбили собі в голову, що знайдуть своє щастя тільки при російському імператорові. Під Мостиськами на 5-й ескадрон гусарів Радецького напав натовп селян і обстріляв їх; гусарам не залишалось нічого іншого, як відбити удар, причому дехто з селян постраждав, так нічого тим і не добилися. Слів бракує, які зміни відбулися в селянських мізках за тих декілька місяців, що наш полк перемістився сюди з Італії. Я журюся, що й наші люди, а це самі лиш поляки [мабуть, ідеться про польських або українських селян], слухаючи цей безперервний крик про імператора Александра, бо ж розквартировані вони по сільських хатах, врешті так заплутаються, як наші італійські полки, коли чують вигук про Віктора Емануїла... Тут усі думають, що вже восени може розпочатися війна з Росією.¹¹³

Схожі чутки про близьку війну ширилися і 1870 року у зв'язку з франко-прусською війною, яка спричинила в Галичині гіпотези про участь у конфлік-

112 Звіт фінансового комісара до Галицького намісництва у Львові, Підволочиськ, б/д, кінець 1866 р., акти Інформаційного бюро про «російські агітації», Відень, 7 січня 1867 р., ННStA ІВ К. 384, VM 1867, El. 8251, ad № 9294/VM ai 1866. Говорячи про «схизматичний обряд», чиновник міг мати на увазі звичайний перебіг греко-католицької Літургії, який, певно, не був йому відомий. Дещо реалістичніше звучить опис пропаганди про «роздачу землі» в Росії. У таких звітах відображається звільнення селян 1861 року й антипольські заходи російського уряду після повстання 1863 року, зокрема конфіскація польських маєтків і поліпшення життя православних селян на Правобережжі. Канцелярія в Північній Угорщині давала схожі звіти про русофільську пропаганду, акти Інформаційного бюро, там само.

113 Рапорт агента з Галичини, Відень, 30 липня 1867 р., ННStA ІВ К. 394, VM 1867, El. 1163, № 4206/ai 1867; звіт Вищої державної прокуратури у Львові, 29 січня 1867 р., про русофільські висловлювання станіславського священика Петра Шанковського, ННStA ІВ К. 392, VM 1867, El. 352, № 600/VM 1867, арк. 15; нотатка в документації Міністерства закордонних справ, секція президії, Відень, 5 квітня 1868 р., про «підозрілу» громаду Шидлівців на російському кордоні, парох якої Евтеній Лісенецький нібито склав і відправив до різних державних посадовців у березні 1868 року листи про ситуацію русинів і який нібито підтримує добрі стосунки з Росією: звітди він буцімто отримав 400 рублів на реставрацію церкви, див.: ННStA ІВ К. 3, VM 1868, El. 184, № 643/1868. Про чутки на кордоні див. розділ 5, підрозділ 5.1.

ті Австрії й Росії.¹¹⁴ Та й у Росії не могли не помітити розвитку подій у Галичині: російською пресою прокотилися повідомлення про галицький компроміс на користь поляків, слідом за ними з'явилися різноманітні чутки. У новинах з галицько-російського кордону повідомляли, що на російському боці вже панує військовий настрій. Як і на австрійському боці, тут уже неспокій сіяли страшні й рідко коли перевірені повідомлення, згідно з якими селянські заворушення галицьких «руських» криваво придушуються; страчують навіть священників. Австрійські шпигуни повідомляли крім цього, що нижчі чиновники і військові тільки чекають наказу, щоб вступити в Галичину.¹¹⁵

Без сумніву, повідомлення про ширення селянських заворушень було значно перебільшеним; хоча важко заперечити й те, що повідомлення про польську перевагу, витримувати яку ставало все важче, поширювалися в ситуації, коли селяни так чи так скаржилися на податковий гніт, сервітутні суперечки чи зростання цін. Зникнення сервітутів і заміна їх недостатніми компенсаційними виплатами була важким ударом для малих і найдрібніших селянських господарств Східної Галичини. Багатьох селян, які колись користувалися безкоштовним правом випасання худоби і могли тримати худобу для продажу, тепер було позбавлено цієї можливості – плата поміщикам за користування пасовищами або за сіно була надто високою, або ж треба було відпрацьовувати в помістях. Для малоземельних селян це означало нову панщину, цим разом продиктовану економічним примусом. А саме цього польська шляхта своєю сервітутною політикою і добивалася, адже її помістя і далі залежали від дешевої селянської робочої сили.¹¹⁶ Політичні кризи 1860-х років – надзвичайний стан і австро-пруська війна – призвели до зростання

114 Звіт Галицького намісництва у Львові, 8 червня 1870 р., № 844/деп. П 1870, з посиланням на повідомлення митника з Майдану про успішну російську пропаганду серед українського населення, із супровідним коментарем, що призвідником пропаганди є російський уряд, щоб, у випадку вторгнення, награти на привітно налаштоване населення. На той час уже окреслився німецько-французький конфлікт, ННStA ІВ К. 18, VM 1870, El. 74, арк. 763 зв.; документ з Міністерства внутрішніх справ «Конфіденційні записи про стан справ у Галичині», Відень, № 1352/деп. П 1870, там само, арк. 766–768. Відповідно до цих записів, українці передавали один одному статтю галицького кореспондента *Биржевыхъ Вѣдомостей* від 14 серпня, темою якою були проросійські настрої українського населення. Цей кореспондент, зазначалося в записях, «дуже добре поінформований про політичні агітації на цій території... без сумніву отримує інформації від руських священників».

115 Галицьке намісництво у Львові до президії Ради Міністрів, відділ поліції, Львів, 30 серпня 1867 р., ННStA ІВ К. 388, VM 1867, El. 65, № 6792/пр.; також звіт окружного комісара Антона Пуніцького, Лісько, 16 червня 1867 р., № 3976/I ai 1867, про службову поїздку до Царства Польського, де він чув подібні висловлювання від представників російської влади (офіцера прикордонної служби, повітового старости), ІВ К. 392, VM 1867, El. 352, арк. 362 і наст.; звіт митника про розмову з російським офіцером на кордоні, котрий говорив про «початок війни навесну», це повідомляло Галицьке намісництво президії Ради Міністрів, відділ поліції, 24 серпня 1867 р., № 6651/пр. 1867, там само, арк. 409.

116 Див. про це також: НІМКА, Villagers, с. 143–147.

цін. Оскільки на селі не було хоч якогось серйозного кредитування, то все більше селян ставали жертвами кредиторів-лихварів – що розпалювало антитисемітські настрої, тому що саме євреї були, як правило, єдиними доступними кредиторами. У деяких галицьких повітах доходило до голоду, його наслідком були епідемії. Сюди ще треба додати роздратування селян поступовою колонізацією урядових установ і судами, які вирішували спори між селянами і поміщиками переважно на користь останніх.¹¹⁷

За виявлену русофільську симпатію держава не призначала кари смерті, проте велися судові процеси через нацьковування і порушування громадського спокою, які могли закінчуватися важкими покараннями в карцері. Жертвами таких процесів були не тільки селяни, а й священники, яких вважали «агітаторами».¹¹⁸ В атмосфері загальної нервозності й остраху війни

117 СВИСТУНЪ, Прикарпатская Русь, т. II, с. 229 і далі, 244 і далі.

118 Інформації про карні переслідування в 1860-х роках: рік важкого ув'язнення для селянина і дяка за «прихильні до росіян виступи і заповідання швидкого приходу росіян», листопад 1867 р., «чимало подібних процесів» відбувалося одночасно, так у: ННStA ІВ К. 400, ВМ 1867, Ел. 5201, арк. XXXIX і наст.; карна справа проти церковного прислужника Шпаковського з Тиряви за поширення антипольських, проросійських памфлетів, ІВ К. 1, ВМ 1868, Ел. 4, нотатка в документації про звіт Галицького намісництва, Львів, 6/д, лютий 1868 р.; два штрафи отцеві Михайлові Булі з Високої під Ярославом за проросійські висловлювання, Галицьке намісництво у Львові до Міністерства поліції, 21 березня 1867 р. № 1719/р. і 21 травня 1867 р., № 26320, ІВ К. 392, ВМ 1867, Ел. 352, арк. 19–21, 26; ІВ К. 6, ВМ 1868, Ел. 1124, арк. 8; подібна справа проти отця Віхонського, ІВ К. 6, ВМ 1868, Ел. 1124; вісім місяців важкого ув'язнення для священничого сина Омеляна Мучинського з Медики за збурення громадського порядку – він читав селянам уголос газети *Слово і Письмо до Громади* і нібито закликав до «непокори владі», що привело до «опирання» громад у Ляцькій Волі й Рудниках (біля Мостиськ) новому громадському порядку. Слідство розпочалося з наклепу в *Gazeta Narodowa*, див. кореспонденція поліційного відділу і президії Ради Міністрів – Галицьке намісництво у Львові, 5 серпня – 7 листопада 1867 р., ННStA ІВ К. 392, ВМ 1867, Ел. 352, арк. 388–395; процес про позбавлення ліцензії адвоката й нотаріуса доктора Теофіла Мохнацького в Ярославі, у канцелярії якого знайшли «портрети царя і образ Казанської Божої Матері», див.: Галицьке намісництво до Міністерства поліції, Львів, 21 березня 1867 р., там само; процес проти вчителя Івана Любинця з Новосілок за порушення громадського спокою – приводом була критика латинізованого обряду, див.: Дирекція поліції у Львові до Міністерства поліції, 25 травня 1867 р., № 2987/ВМ аі 1867, ІВ К. 392, ВМ 1867, Ел. 352; донос на двох старост із Сокальського повіту – Василя Калюжу з Ульовка й Івана Савчука з Угринова за прихильні до росіян промови (про рішення суду не зазначено нічого), див. Галицьке намісництво до відділу поліції президії Ради Міністрів, Львів, 24 серпня 1867 р., № 6651/р. 1867, ІВ там само, арк. 409–414; донос митника на депутата громади Симона Якимця з Соколіва біля Золочева за русофільські промови, див. звіт Краєвої фінансової дирекції, Львів, 3 серпня 1867 р., № 4801/І 1867, ІВ там само, арк. 420зв. Помітно, що у звітах чи доносах про русофільські висловлювання частенько фігурують митники (див. також інші примітки про повідомлення щодо русофільських висловлювань): вони перебували на російському кордоні й безпосередньо конфронтували з селянами, які траплялися їм через контрабанду або якісь митні порушення. Не виключено, що спіймані на гарячому селяни нерідко могли в перепалці/сварці з чиновниками висловлювати симпатію до російського боку. Так чи так, а поблизу кордону русофільські чутки поширювалися найшвидше.

процвітало середовище донощиків. Улітку 1867 року – тоді ж, коли надійшов істеричний звіт військового з Тернопільського повіту, – в Цешанові, недалеко від російського кордону розпочалося слідство над греко-католицьким священиком, відомим своєю симпатією до обрядового руху, через те, що він, нібито, благав у своїй проповіді допомоги в «імператора Александра»; це повідомлення виявилось вигадкою польського органіста, який навіть не розумів української мови. У «спричинюванні» проросійських висловлювань запідозрили отця-крилошанина Григорія Гинилевича, присутнього на тій сумнівній Літургії, слідча комісія допитала десятки мешканців села і священиків.¹¹⁹ Економічна криза й державна гіперчутлива реакція: отож, для невдоволення селян причин було достатньо. Русофільські священики й сільські вчителі, а також польська шляхта докладалися тут хто як міг, щоб підігріти настрої невдоволення. Так Дирекція поліції у Львові записала в наскрізь пророчому звіті з жовтня 1869 року:

Руський селянин, навіть якщо не має ще жодної уяви про слов'янство, завдяки певним агітаціям щораз більше наблизиться до усвідомлення того, що свого природного захисника, яким він ще донедавна вважав австрійську владу, тепер він змушений шукати в Росії, де селяни отримали від уряду (а так йому розповіли) ліси й пасовища, дешеву сіль, право вільно садити тютюн (тобто чотири основні потреби). Цю російську пропаганду підтримує безтактна поведінка дуже багатьох польських поміщиків, які, як видно з судових документів, ведуть процеси за кожну дурничку і провають селянські непорядки, а тоді нарікають, що селянин не хоче на них працювати навіть за добрі гроші і що вони і їхні садиби з острахом чекають підпалів.¹²⁰

Керівництво поліції у Львові правильно оцінювало русофільство серед селян як явище, зумовлене економічними та соціальними причинами. Ди-

119 Акти слідства у Краєвому суді над отцем Григорієм Стецулою з Цешанова за порушення громадського спокою, 6 липня – 24 жовтня 1867 р., ЦДІАЛ ф. 152, оп. 2, спр. 13975–13984. Справу було зупинено 17 вересня 1867 року.

120 Нотатка Дирекції поліції у Львові, 4 жовтня 1869 р., ННStA ІВ К. 9, ВМ 1869, Ел. 14, № 1888/деп. II 1869, арк. 167; цілком схожий звіт Дирекції поліції у Львові від 21 листопада 1869 р., № 2135/деп. II 1869, про настрої в населення краю; окремо згадано ворожі до уряду висловлювання дядя Івана Пагути з Дем'янова в Рогатинському повіті, ННStA ІВ К. 9, ВМ 1869, Ел. 14, арк. 202зв.; звіт комісара фінансового контролю Моріца Менцеля про чутки, поширені на кордоні, про краще становище селян у Росії, Підволочиськ, 16 листопада 1866 р., про це повідомляло Міністерство фінансів Міністерству поліції, Відень, 6/д, листопад 1866 р., № 6504/FM 1866, ІВ К. 384, ВМ 1866, Ел. 8251. У Жовківському повіті невдоволення податком на тютюн прибрало в 1867 році оригінальну чутку: нібито мандрівний вугляр продає селянам дуже дешевий тютюн, примовляючи при цьому про добре життя в Росії, де тютюн завжди такий дешевий. Див.: Дирекція поліції у Львові до Міністерства поліції, Львів, 27 лютого 1867 р., № 252/ав., ННStA ІВ К. 392, ВМ 1867, Ел. 352, арк. 153.

ректор поліції Гаммер наголошував, що на селянське русофільство не мали впливу (як це було у випадку багатьох священиків, близьких до кола обрядовців) релігійні мотиви:

Між іншим, такого роду обрядові та релігійні російські агітації не мають жодного впливу на тuteйший руський сільський люд. Усі його сподівання обмежуються тільки задоволенням матеріальних потреб, тож набагато небезпечнішими є агітації, які розповідають місцевим людям, а таке траплялося останнім часом нерідко, про матеріальні вигоди.¹²¹

Щось подібне казали собі, мабуть, і русофільські парохі, які надавали перевагу очевидним «господарським» аргументам перед релігійною пропагандою, зокрема, демонструючи «тверде» російське срібло, порівняно з паперовими австрійськими грішми, які «нічого не варті».¹²² Влада на місцях почала підозрювати, що селянські симпатії до Росії є насправді просто замаскованими «комуністичними» симпатіями: «тому ці люди виявляють стільки симпатії до Росії і тому вони такі відкриті для панславистських, а точніше, комуністичних агітацій (у них ще й сліду немає якоїсь «слов'янської» свідомості)». Та й пропінаційне право поміщиків є причиною для загального невдоволення, а антиалкогольна пропаганда, яку проводить сільська інтелігенція – то, мовляв, також прихована «політична» агітація. Звичайно ж, русофільська преса робить все можливе, щоб публіцистично підтримати ці агітації.¹²³ В окремих випадках русофільські «агітації» та їхні наслідки виглядали так:

Першого числа поточного місяця [грудень 1869 р.] Львівський краєвий суд засудив 40-річного місцевого мешканця Івана Саловського з Сарників біля Бібрки до чотирьох місяців ув'язнення з дворазовим постом на тиждень, тому що у містечку Берездівцях він сказав до людей у шинку, які обговорювали питання сервітутів, що справедливості, мовляв, не знайти ні в судах, ні в цісаря, судам не можна довіряти, «а тому ми піддалися москалеві». Він прийняв покарання цілком спокійно. Такі характерні висловлювання не є рідкістю.¹²⁴

Польська преса теж не відставала від творення чуток. Проте сфабриковані повідомлення про словесні прояви симпатії до Росії набували переважно форми конкретного наклепу на окремих осіб. Їх легко було перевірити, внаслідок чого вони виявлялися неправдивими, хоча ці наклепи і в польському

121 Дирекція поліції у Львові до міністра поліції, 25 травня 1867 р., № 2987/ВМ аі 1867, ННStA ІВ К. 392, ВМ 1867, El. 352.

122 Відділ поліції президії Ради Міністрів до Галицького намісництва у Львові, Відень, 15 листопада 1867 р., № 5948/І аі 1867, покликаючись на конфіденційні звіти про подібні випадки в Перемиському і Самбірському повітах, ННStA ІВ К. 392, ВМ 1867, El. 352, арк. 464зв.

123 Звіт Дирекції поліції у Львові від 3 грудня 1869 р., № 2199/деп. ІІ 1869, ННStA ІВ К. 9, ВМ 1869, El. 14, арк. 211.

124 Звіт Дирекції поліції у Львові від 3 грудня 1869 р., там само, арк. 211.

середовищі, і у віденському центрі таки досягали свого.¹²⁵ Восени 1869 року Дирекція поліції у Львові назвала одне з позапубліцистичних джерел, яке ширило серед українських селян чутки про те, що життя в Росії ліпше, ніж у Галичині: богемські та моравські ремісники, вчителі, надомники і музиканти, які проїжджали через Галичину до Росії або ж звідти поверталися, запевняли, що їм у Росії добре ведеться «і кожному, хто хоче працювати, радили виїхати туди».¹²⁶

Саме це – з величезним публічним розголосою – зробив Яків Головацький, одна з чільних русофільських постатей. Після скандалу навколо «русского маніфесту» 1866 року і на підставі різних доносів у *Gazeta Narodowa*, згідно з якими Головацький був «касиром товариства москальських агітаторів у Галичині», ним активно зацікавилася львівська поліція. Обшук у помешканні Головацького в грудні 1866 року виявив російські листи й рекомендації для галицьких емігрантів до Росії – наслідки рекомендацій для автора були важкими. Головацький втратив викладацьку посаду, попри те, що сенат Львівського університету, який мав провести дисциплінарне дізнання, не погодився на дисциплінарне припинення службових обов'язків; та й виrozumіння уряду Байста, який саме було сформовано і який дозволив Головацькому отримувати половину платні до з'ясування цієї афери, мало що змінило у безвихідній економічній ситуації Головацького та його родини.¹²⁷

125 Спростування Галицьким намісництвом твердження газети *Dziennik Polski*, що в «Руському Казино» львівського Народного Дому розмовляють «тільки російською», Галицьке намісництво до Міністерства поліції, Львів, 13 травня 1867 р., ННStA ІВ К. 392, ВМ 1867, El. 352; спростування Галицьким намісництвом наклепу в *Gazeta Narodowa* на пароха Пасічинського з Красного, що він, мовляв, відслужив заупокійну Службу Божу за Александра II, Галицьке намісництво до Міністерства поліції, Львів, 25 березня 1867 р., там само. Обидва рази з Відня до Львова надходили стурбовані запити, як пояснити ці повідомлення. У травні 1867 року русофільський парох Бережан Микола Котлярчук подав скаргу на кореспондента *Gazeta Narodowa* Людвіка Вольського за різноманітні наклепницькі висловлювання про його русофільство, див.: Дирекція поліції у Львові до Міністерства поліції, 25 травня 1867 р., там само; процесуальні акти Котлярчука проти Вольського, 1866–1869 рр., Львівський краєвий суд, ЦДІАЛ ф. 152, оп. 2, спр. 13969, арк. 1–324. 15 червня 1867 року *Gazeta Narodowa* повідомляла про «русофільські» декларації поезії на вшануванні пам'яті Григорія Яхимовича 5 червня, що потягло за собою докладне слідство львівської поліції. Інкримінований рядок про «Бога і царя» у вірші гімназиста Ігнатія Онишкевича виявився згадкою про імператора Франца Йосифа I, див. кореспонденцію поліційного відділу президії Ради Міністрів – Галицьке намісництво у Львові – Міністерство віросповідань та освіти з протоколами допитів учасників, 5 червня – 31 серпня 1867 р., № 3490/I 1867, там само.

126 Нотатка Дирекції поліції у Львові, 12 жовтня 1869 р., ННStA ІВ К. 9, ВМ 1869, El. 14, № 1920/деп. II 1869, арк. 176. Про еміграцію до Росії див. нижче, розділ 4, підрозділ 4.1.

127 Звіт директора поліції Гаммера, 23 листопада 1866 р., № 8495/ВМ 1866, ННStA ІВ К. 384, ВМ 1866, El. 8251 – із вказівкою ролі (оціненої цілком критично) *Gazeta Narodowa*; Інформаційне бюро до Міністерства закордонних справ, Відень, 22 січня 1867 р., № 437/ВМ 1867, зі звітом про стан справи Головацького і поліцейські заходи, ННStA ІВ К. 392, ВМ 1867, El. 352, арк. 73; докладний звіт про справу Головацького в газеті «Слово», №№ 14, 27, 28, 34/1867; чернетка листа Якова Головацького до Осипа Бодяньського, б/д, січень 1867 р. про його важку фінансову ситуацію, ЛНБ ф. 36, спр. 792/п. 55, арк. 21; лист Головацького до дирекції Львівської залізниці, Львів, 9 квітня 1867 р., з проханням про знижку на квитки та опис його фінансової ситуації, ЛНБ ф. 36, спр. 820/п. 58, арк. СХХ; некролог Головацького в *Діло*, № 103/1888, із вказівкою на роль в афері *Gazeta Narodowa*.

Так у Головацького визріло рішення покинути Галичину. Внутрішнє відчуження від австріяцизму почалося значно раніше, проте як лояльному чиновникові Головацькому належало уникати конкретних висловлювань поза приватною сферою. Підставою для здійснення видимого для всіх розриву стали для Головацького в травні 1867 року Московська етнографічна виставка й організований слідом за нею так званий «Другий Слов'янський конгрес». Це були події, які, зокрема, спричинили те, що російські панславистські кола інтенсивно зацікавилися проблематикою австрійських слов'ян. Головацький брав участь у комплектуванні галицьких експонатів до виставки і прибув до Москви через Варшаву й Петербург разом із кількома однодумцями.¹²⁸ У Петербурзі 23 травня 1867 року на прийомі він виступив російською мовою, і в цій промові задокументувалася його позиція. У виступі Головацький, вірний панросійському слововжиткові, називав Галичину «споконвічно русскою землею», населення якої було відчужене від властивої *русскої* культури через чужинське панування, насилля і (польські) інтриги.¹²⁹

Московський конгрес і виступ Головацького було відповідно представлено й українським селянам удома. Згідно з *Додаткомъ «Слова» для Громады*, московські події компенсували українцям сотні років принижень:

[У Росії] вони мають ту саму мову, тільки трохи освіченішу й ученішу, так що неможливо наслухатися, коли хтось звідти візьметься говорити чи співати. Там гостили наші люди, Головацький, Ливчак і Павлевич, їх водили з одного палацу до іншого, з одної учти на іншу, і куди б вони не їхали, всюди народ кричав їм «Слава» і «Ура» ... Їх приймали [царське сімейство], міністри й генерали і бояри, всі святкували разом і балакали як єдина родина справжньою російською ... Тож ми Русини, з яких раніше вільно було насміхатися кожному дурневі, кожному ренегатові і польському лизоблюдові ... не є вже народом, який доступний для насмішок ляхів, тому що за нами стоїть ціле російське плем'я, від Карпат аж за Північне море, і плем'я це найбільше і наймогутніше у світі.¹³⁰

Виразнішими подібні висловлювання бути не могли. Виступ Головацького, який завдяки публікації у *Слові*, швидко став відомим і в Галичині, намісник Голуховський проінтерпретував як остаточний крок підозрілого професора. На його вимогу знову було скасовано виплату Головацькому раніше дозволеної частини грошей. Яків Головацький повернувся ще раз до

128 Листування Головацького з Міхаїлом Раєвським (священником при посольстві Росії у Відні) і галицькими адресантами про збір матеріалів для етнографічної виставки, ЦДІАЛ ф. 309, оп. 1, спр. 2291, арк. 1–25.

129 *Слово*, № 179/1867. Щодо цього Галицьке намісництво у Львові до президії Ради Міністрів (відділ поліції), 25 вересня 1867 р., ЦДІАЛ ф. 309, оп. 1, спр. 2187, арк. 25–32. У зв'язку з відкрито сформульованими висловлюваннями у виступі Галицьке намісництво теж припускало, що Головацький має твердий намір покинути Австрію.

130 *Додатокъ до «Слова»*, № 50/1867.

Галичини, щоб підготувати свій переїзд до Росії. Восени 1867 року він разом із родиною виїхав і – після деяких труднощів на початку – знайшов у Вільні посаду голови Археографічної комісії. Так покинув Галичину останній живий експонент «Руської Трійці». Першопроходець українського літературного руху став одержимим російським націоналістом, який відмовився від галицької білояльності та не бачив більше майбутнього у своїй батьківщині. Його однодумці в Галичині дивилися на справу по-іншому: для них Головацький був переслідуваний за свої переконання.¹³¹ Незалежно від того, чи поліційні заходи спричинили відвернення Головацького від Австрії чи, що таки ймовірніше, тільки пришвидшили процес ухвалення рішення, яке вже раніше почало в ньому визрівати – ішлося про першу поліційну акцію проти знаного русофіла. Тому 1866 і 1867 роки можна назвати віхою в історії русофілів: після публічних визнань не забарилася сувора реакція держави.

Все ж існували й інші форми публічних русофільських визнань, ніж неunikненне формулювання проросійських поглядів. Вони були присутні радше у сфері символіки. Тут уже згадувався тернопільський епізод 1863 року, коли українці влаштували бал у час польської жалоби після придушення Січневого повстання. З польського боку той бал було витлумачено як свято радості. Не це було наміром українців, хоча вже сам факт, що українці не перенесли забави дає змогу робити припущення про їхнє ставлення до повстання. А відбувалися й свідомі символічні акти проти польських патріотичних урочистостей. Улітку 1869 року, коли галицькі поляки святкували трьохсотлітній ювілей Люблінської унії і закликали українців взяти в цих урочистостях участь, русофіли у відповідь демонстративно організували святкування 900-х роковин смерті київської княгині Ольги. Слово навіть висунуло пропозицію «свята ревідикації Галичини Австрією».¹³² Перед цим Францішек Смолька намагався завербувати українців через русофільського політика Василя Ковальського до участі в урочистостях. Польським демократам залежало на українській участі, тому що в такому випадку зросла б пробивна сила «галицької» резолюційної кампанії, яка відбувалася паралельно. Української згоди потребували і для достовірнішого наголошення на часто згадуваній «триєдиності» Польщі, Литви й Русі. Намір Смольки не вдався, бо Ковальський вимагав гарантії, що святкування не використають для антиросійських демонстрацій – поляки ж такої гарантії дати не хотіли.

131 Слово, № 70/1867; про події див. також: ФЕДОРЪ ИСТОМИНЪ, Яковъ Федоровичъ Головацкій (некролог), у: *Извѣстія С.-Петербургскаго Славянскаго Благотворительнаго Общества*, № 4–5 (1888), с. 239–243.

132 Звіти Дирекції поліції у Львові, 22 квітня 1869 р., № 877/деп. II 1869, ННStA ІВ К. 14, ВМ 1869, Ел. 577 «Відзначення Люблінської Унії», звіт Дирекції поліції у Львові від 9 квітня 1869 р., № 808/деп. II 1869, ННStA ІВ К. 14, ВМ 1869, Ел. 808.

З того всього Дирекція поліції у Львові з остраху перед приїздом «політично екзальтованих одиниць» з польської еміграції, перед русофільськими контр-демонстраціями і сутичками заборонила заплановані на 13 липня Люблінські урочистості – то була поразка резолюціоністів із середовища Смольки, які мали намір перетворити 13 липня на день антиавстрійської мобілізації.¹³³ Врешті 11 серпня відбулося ерзац-святкування значно меншого масштабу і без гостей-емігрантів. Русофіли протестували і проти цього свята та опублікували відповідну брошуру. Польські активісти намагалися позривати рекламні плакати до цієї брошури, які на розпорядження Ставропігійського Інституту було розвішано по місту, що спричинило декілька українсько-польських сутичок.¹³⁴

Та й заходи з нагоди перепоховання короля Казимира Великого після того, як 1869 року під Вавельською катедрою знайшли королівські поховання, наштотувалися на недвозначний спротив українців. У день польських поминальних літургій греко-католицькі церкви було зачинено.¹³⁵ Усередині 70-х років галицькі українці знову влаштували показові русофільські акції. На час повстання балканських слов'ян 1875 року проти османського правління дехто з львівських русофілів, зокрема журналісти Венедикт Площанський і Осип Марков, намагалися створити за російським прикладом комітет допомоги балканським слов'янам. До цього, правда, не дійшло, оскільки влада під

133 Нотатка Дирекції поліції у Львові від 27 березня 1869 р., № 680/деп. II 1869; нотатка Дирекції поліції у Львові від 3 травня 1869 р., № 917/деп. II 1869; нотатка Дирекції поліції у Львові від 31 травня 1869 р., № 1084/деп. II 1869; нотатка Дирекції поліції у Львові від 15 липня 1869, № 1411/деп. II 1869; ННStA ІВ К. 9, ВМ 1869, El. 14, арк. 45, 76 і наст., 84, 104 і наст. У закликіві до бойкоту польського заходу брало участь і нерусофільське духовенство, наприклад, Григорій Гинилевич, див.: *Слово*, № 60/1869. Звіт Дирекції поліції у Львові від 14 червня 1869 р., ННStA ІВ К. 14, ВМ 1869, El. 577, № 1243/деп. II 1869 (Дідицький висунув подібний до Ковальського аргумент, коли його про підтримку урочистостей попросив польський письменник Павел Відманн); звіти Дирекції поліції у Львові від 1 липня 1869 р., № 1304/деп. II 1869, від 14 липня 1869 р., № 1475/деп. II 1869 і від 22 липня 1869 р., № 1458/деп. II 1869, там само (приготування демократів; українська позиція; реакція на заборону).

134 Звіти Дирекції поліції у Львові від 30 липня 1869 р., № 1498/деп. II 1869; від 1 серпня 1869 р., № 1516/деп. II 1869; від 12 серпня 1869 р., № 1593/деп. II 1869; ННStA ІВ К. 14, ВМ 1869, El. 577. Назва німецькомовного протестного тексту: ПРОТЕСТ РУСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОСТІ ПРОТИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ТАК ЗВАНОЇ ЛЮБЛІНСЬКОЇ УНІЇ ЯК ПРАВОВОГО АКТУ. ПУБЛІКАЦІЯ З НАГОДИ СВЯТКУВАННЯ 300-ЛІТТЯ, ЯКЕ МАЮТЬ НАМІР ОРГАНІЗУВАТИ У ЛЬВОВІ ГАЛИЦЬКІ ПОЛЯКИ (Львів 1869). У брошури Унію названо «насилницьким актом».

135 *Слово*, № 51/1869. Михайло Малиновський, тодішній адміністратор митрополітичних палат, подав цьому таке обґрунтування: «Він пояснив ... яке значення мав цей король для Русі, яку він збройною силою загнав у неволю, вивіз руські скарби до Кракова і населив по цілому краєві євреїв». Йосиф Сембратович, майбутній митрополит, пояснив, що Казимир не є святим, що Рим не погоджується на заупокійні богослужіння і що греко-католицькі церкви буде через це закрито.

якимось приводом заборонила заснування комітету: згодом цю спробу було навіть оцінено як змовницьку акцію.¹³⁶

Російсько-турецька війна 1877–1878 років, яка розпочалася з конфлікту на Балканах, розколола народи Австрії. Мадяри й поляки були на боці турків, слов'яни, а особливо чехи, виявляли симпатію до балканських слов'ян і до Росії. Ідеологічні суперечності переділили й українців, які належали до різних політичних таборів: поки русофіли критикували австрійський нейтралітет і бажали вступу Австрії у війну на боці Росії, українські націоналісти не мали єдиної позиції. Вони сподівалися на ослаблення Росії внаслідок можливої поразки, що означало б концесії для неросійських національностей; водночас вони все ж підтримували звільнення «слов'янських братів» від османського правління.¹³⁷ Кость Левицький згадував тодішні дискусії, у яких він вбачав насамперед конфлікт поколінь – і подав незламну русофільську позицію селян:

Для наших батьків значила тоді перемога Росії над Туреччиною перемога нашої справи, а перемога Туреччини над Росією – іще гірше закріпощення нашого народу Поляками. Ось так стояли в тім часі дві орієнтації проти себе: батьків – політичних русофілів та синів – безглядних українофілів. Перші вижидали приходу переможної Росії до Галичини, щоб визволити нас з польського ярма, другі бажали собі розбиття Росії, щоби визволити нашу Україну з російської неволі... А наші народні маси (селянство) в Галичині орієнтувалися своїм питомим світоглядом. Я шукав нагоди в той час, щоб про се питання розговоритись з нашими селянами, тоді майже безграмотними, та не мало дивував ся, як почув від них смілий і рішучий голос за Росією, бо мовляли: там є дужий цар, таки нашої, а твердої віри, та він не дасть нам загинати. А всякі мої пояснювання, що царська Росія переслідує і поневолює наш український народ, – на ніщо не придались, бо наші селяне мали готову відповідь: то все пусте, та воно наладкаєсь, аби лиш ті Поляки відступились на бік... Та отсе не був голос виїмковий, чи там одиничний, але, як я мав нагоду переконатись відтак у моїй безпосередній організаційній роботі, се було загальне почування наших народних мас в краю. І тому треба було іще довгі роки працювати в народних масах, щоб довести до дійсного національного і політичного освідомлення та відновити ідеологію визволення України – в українському народі галицької землі...¹³⁸

Росія перемогла, а сподівання русофілів на російську підтримку не здійснилися. Навпаки, після Берлінського конгресу, який дав Австро-Угорщині

136 Висловлювання Маркова, Площанського про комітет допомоги у Львівському процесі 1882 року, СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 44, 76.

137 СЕРЕДЯК, Діяльність, с. 30.

138 ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 159 і наст.

можливість зайняти Боснію і Герцеговину, австро-російський конфлікт інтересів на Балканах загострився, що, знову ж таки, у плані внутрішньої державної політики вилилося в посилене переслідування державою гаданих або справжніх русофілів. Коли такий розвиток подій уже намітився, русофіли спробували зайняти позицію протесту проти польсько-революційних ремінісценцій, знову демонстративно звернувшись до давньої символіки консервативної лояльності до династії Габсбургів. У листопаді 1880 року, коли поляки організовували 50-ліття першого польського повстання, русофіли проголосили про організацію дня пам'яті Йосифа II: проголошення мало тим сильнішу дію на публічність, що прозвучало в переддень першого великого львівського віча.¹³⁹ Галицькі поляки боялися сили дії такого вшанування на населення і спробували здійснити хід у відповідь: заручившись допомогою йосифінського міфу про Йосифа II як благодійника селян, налаштовували селян проти українського духовенства: напередодні грандіозного українського віча вони поширили «Відозву до руського народу», в якій йосифінський указ про максимальний розмір оплати за хрещення, шлюб і поховання протиставлявся справжнім, вищим цінам. Основний мотив відозви: «Панщина зникла... але платити все ще треба, подекуди дуже багато. Чимало християн безсовісні парохі передоручили в єврейські руки».¹⁴⁰ Зрештою, наспіх закинена в народ контрпропаганда не зуміла кинути тіні на далекосяжну дію першого українського віча.

139 Звіти Дирекції поліції у Львові до Міністерства внутрішніх справ про польські святкування і українські приготування до «реакції у відповідь», 29 жовтня, 3 листопада 1880 р., ДАЛО ф. 350, оп. 1, спр. 2378, арк. 33–36, 58 і наст.; звіт Дирекції поліції у Львові про перебіг українського дня вшанування Йосифа II, 29 листопада 1880 р., там само, арк. 84–86. У вшануванні Йосифа II брали участь і народовці, див.: ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 183 і наст. Про значення національних днів пам'яті для польсько-галицького суспільства див. також: VIEBERSTEIN, Freiheit, с. 314–323.

140 Відозва до руського народу (надрукована як додаток до газети *Dziennik Polski*), 20 листопада 1880 р., ДАЛО ф. 350, оп. 1, спр. 2378, арк. 72

2.2. «Небезпечні для держави»: русофільство і реакція на нього, 1882 – кінець 1890-х років

Кваліфікувати русофілів як рух або як партію було значною мірою справою спостерігачів, опонентів, влади. Акції владних структур становили важливу передумову для консолідації доволі вільного союзу за інтересами руських достойників аж у «партію». Щойно широка автономізація Галичини під польським домінуванням, яку Відень запровадив у 1866–1867 роках, підготувала потенціал протесту, який розширив коло прихильників русофілів. Коли ж саме уряд розпізнав, що мусить зважати на такий випадок, і якою була його реакція?

Досі неодноразово йшлося про різну реакцію владних структур на русофілів. Від середини 1860-х років існували численні випадки боротьби з русофільськими висловлюваннями, переважно їх розглядали як підбурювання або «порушення громадського спокою». Часто приводом для розслідувань ставали доноси, непорозуміння або чутки. Тож за певних обставин розслідування припиняли, як у вже згаданій справі Стецули. У середині 1870-х років трапився подібний випадок, внаслідок чого співпрацівник Івана Наумовича змушений був кілька місяців безвинно провести за ґратами. Наприкінці затяжних розслідувань виявилось тільки те, що звинувачений Луць Гуменний агітував у рідному селі за новостворене Товариство імені Качковського, через що розпочалася його суперечка з місцевим парохом, прихильником «Просвіти». Та й парох нібито звинуватив його у висловлюваннях, які підбурюють проти уряду, і в пропаганді переходу в православ'я.¹⁴¹ Зрештою, якщо всі ці випадки розглядати разом із зареєстрованими випадками реагування влади на політичні виступи у населених слов'янами провінціях, стає очевидно, що галицьких русофілів, попри все те заворушення, яке вони створювали навколо себе, розглядали як маргінальне явище. Тільки незначна частина сотень і сотень сторінок звітів і аналізів про політичну ситуацію в Галичині стосується русофілів; про українців практично не йшлося. Значно більше ніж почуттями руського селянства і руської нечисленної провідної верстви

141 Див. події, наведені вище, підрозділ 2.1; справа в Краєвому суді Львова проти порушення громадського спокою (§ 65 Державного законодавства) приватним учителем Луцем Гуменним з Милошовичів (Львівський повіт). Гуменний (1850 р. н.) був учителем у родині Наумовича в Скалаті. Те, що він побував якийсь час у Києві, додатково робило його підозрілою особою. На нього доніс парох Лука Сепелинський з Милошовичів. Причетними до цієї справи були й приятелі Гуменного: селяни Олексій Дацків, Сенько Вуйцик та Іван Горкавий, утім, на них справи не завели, ЦДІАЛ ф. 152, оп. 2, спр. 14271–14287.

уряд цікавився діяльністю галицько-польських еліт. Династійна держава залежала від співдії цих еліт, переважно шляхти. І коли шляхетська еліта відмовляла у співпраці і виявляла активність в антигабсбурзьких політичних рухах, то небезпека для Відня ставала реальною.¹⁴²

Конфіскації і заборона читання: держава і Церква проти русофільської преси

Нерідко розслідування владних структур розпочиналися з повідомлень у польській пресі про нібито русофільські «ексцеси». Та навіть якщо такі звинувачення виявлялися згодом необґрунтованими, їхніх авторів, як правило, не карали.¹⁴³ Зате державні юристи були напоготові, коли йшлося про дисциплінування русофільських друкованих органів чи про образу окремих осіб, чи, що бувало частіше, коли в деяких надрукованих статтях вбачався факт «нацьковування» проти державних установ або ж «підбурювання» населення. Такі випадки почалися через кілька років після «невеликого» галицького компромісу, тому що тепер українська преса, критикуючи польські автономні владні структури, значно частіше конфронтувала з державою. Все ж у 1860–1870-х роках випадки конфіскації ще траплялися рідко; об'єктом урядових розслідувань і штрафів була не так преса, як русофільські діячі. Жертвою конфіскації, вчиненої за наказом державної прокуратури, стали газета

142 В об'ємних стосах актів про події в Галичині (агітації, прикордонна ситуація, політичні «ексцеси» тощо) звіти про польську діяльність 1860-х років становлять виразну більшість усього матеріалу, навіть і в час хвилі русофільства серед галицьких селян 1867–1868 років, див.: ННStA ІВ К. 150, ВМ 1860, Ел. 404; ІВ К. 240, ВМ 1863, Ел. 51 (об'ємні акти «Галичина» виключно про польську діяльність у зв'язку з Січнеvim повстанням); ІВ К. 288 ВМ 1864, Ел. 38 («Галичина», виключно польська діяльність); ІВ К. 292, ВМ 1864, Ел. 133 («Галичина», виключно польська діяльність); ІВ К. 388, ВМ 1867, Ел. 65; ІВ К. 394, ВМ 1867, Ел. 1163; ІВ К. 1, ВМ 1868, Ел. 1 (виключно польська діяльність); ІВ К. 3, ВМ 1868, Ел. 184. Навіть стос документів під назвою «Російські агітації в Австрії» стосується переважно гаданих російських агентів в австрійських містах, діяльності польських демократично налаштованих емігрантів, чеських діячів. І тільки окремі акти стосуються галицьких українців, див.: ННStA ІВ К. 1, ВМ 1868, Ел. 4. Також ННStA ІВ К. 6, ВМ 1868, Ел. 1223; ІВ К. 9, ВМ 1869, Ел. 13; ІВ К. 9, ВМ 1869. Та й ІВ К. 9, ВМ 1869, Ел. 14 («Галичина»), де міститься значна кількість документів про русофілів, цікавиться переважно польською діяльністю. У переглянутих за період від 1860 року львівських покажчиках архівних документів «політичних» процесів у Краєвому суді й у Львівській державній прокуратурі (образа цісаря, порушення громадського спокою, підбурювання, конфіскація газетних видань тощо, ЦДІАЛ ф. 152, 156) переважають польські правопорушники.

143 Див. у зв'язку з цим справу Котлярчука, посилання 125; процес Дудикевича проти Мандиросевича (редактора газети *Gazeta Kołomyjska*), вересень 1896 р., див.: *Буковинські Відомости*, № 35/1896.

Слово і популярна русофільська сатирична газета *Страхопудь*, редактором якої у Відні з 1864 по 1868 рік був Йосиф Ливчак (1869 року він емігрував до Росії). Відновлену газету в 1880–1882 роках у Львові видавали Стефан Лабаш і Осип Мончаловський, аж поки Львівський процес не припинив випуск газети. Наприкінці 1870-х років кількість конфіскацій зростає, зокрема й тому, що *Слово* взялося гостріше критикувати урядові органи та друкувало відкриті свідчення русофільства.¹⁴⁴

Невдовзі після цього, на початку 1880-х років, влада почала систематичніше діяти проти русофільської преси. Багато що непокоїло її: і поступова радикалізація русофілів, і поширення руху в українських низах, що стало можливим завдяки діяльності Товариства імені Качковського, «Русскої Ради» і видатних особистостей на кшталт Івана Наумовича. Крім того, польські представники влади непокоїлися спробами консолідації, які відбувалися всередині політично розколеного українського руху: чи не зможуть русофіли таки перетягнути на свій бік народовців, які починають спинатися на ноги, і таким чином розширити свій вплив? Вони бачили небезпеку, яка крилася в політичній єдності або навіть у розумній коаліції українських партій. На початку 1880-х років це видавалося цілком реалістичним: русофіли й народовці були заодно, коли йшлося про вияв протесту проти намагань колонізації та латинізації навчального процесу і церковної сфери. Кульмінацією цього руху восени 1881 року стала українська акція протесту проти заявленого польською більшістю запиту на субсидії для будівництва польських інтернатів оо. Воскресенців (Змартвихвстанців), у яких мали здобувати освіту

144 Ранні випадки конфіскації за «порушення громадського спокою», «розпалювання ненависті» до владних установ або польської національності, «приниження уряду», «підбурювання» – зазвичай через дописи з критикою влади, переважно на підставі передвиборчих маніпуляцій, рідше через проросійські висловлювання: *Слово*, 14 вересня 1872 р., Львівський краєвий суд, ЦДІАЛ ф. 152, оп. 2, спр. 14173, арк. 1–8; *Слово* № 65/1873, 14 червня 1873 р., ЛКС (Львівський краєвий суд), 21 червня 1873 р., ф. 152, оп. 2, спр. 14213, арк. 1–14; *Страхопудь*, № 13/1873, 15 травня 1873 р., ЛКС, 7 червня 1873, ф. 152, оп. 2, спр. 14217, арк. 1–24; акти розслідування проти редактора *Слова* Венедикта Площанського, через публікацію статей, які «підривають усталений порядок» (§ 300 StG), ЛКС, 29 травня – 1 липня 1875 р., ф. 152, оп. 2, спр. 14269, арк. 1–14; *Слово*, № 140/1877, 10 січня 1878 р., ЛКС, 14 січня 1878 р., ф. 152, оп. 2, спр. 14684, арк. 1–7; *Слово*, № 75/1878, 30 липня 1878 р., ЛКС, 3 серпня 1878 р., ф. 152, оп. 2, спр. 14683, арк. 1–7; *Слово*, № 4/1879, 11 січня 1879 р., ЛКС, 27 січня 1879 р., ф. 152, оп. 2, спр. 14823, арк. 1–3; *Слово*, № 7/1879, 30 січня 1879 р., ЛКС, 3 лютого 1879 р., ф. 152, оп. 2, спр. 14824, арк. 1–6; *Слово*, № 54/1879, 29 травня 1879 р., ЛКС, 1 червня 1879 р., ф. 152, оп. 2, спр. 14682, арк. 1–5; *Слово*, № 70/1879, 8 липня 1879 р., ЛКС, 11 липня 1879 р., ф. 152, оп. 2, спр. 14825, арк. 1–4. Про *Страхопудь* див. також: ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 188 і наст.: «Сей часопис був дуже добре редагований, так що поміщені в нім дотепи і сатири, переходили у нас в краю від хати до хати, та дехто виучував ся на пам'ять цілі уступи зі *Страхопуда*».

українські школярі. Виступивши з блискучою промовою в соймі проти цього фінансування, посол Стефан Качала, на якого русофіли вже не раз нападали нібито як на полонофіла й «сепаратиста», згуртував довкола себе і своїх опонентів. Виступ був достатньо антипольським і антиєзуїтським, щоб сподобатися русофілам, і в русофільських часописах Качалу було возвеличено як патріотичного героя.¹⁴⁵ Народовці високо оцінювали роботу русофільських послів у Краєвому соймі і в Державній Раді: бо русофіли, і цього не можна було не визнати, в жодному разі не обмежувалися пишномовними безрезультатними промовами, а все більше дбали про економічні питання та селянські інтереси.¹⁴⁶ Великі сподівання пов'язували з наступними виборами до сойму: чи не вдасться спільно здобутою перемогою у виборах ослабити польську перевагу й добитися прав для української мови?

Галицька влада добре почула послання про можливий конфлікт, тож виглядало на те, що доведеться здійснити якісь кроки проти внутрішнього українського руху за єдність. Без сумніву, русофіли, з перспективи поліції і правничих установ, були найслабшою ланкою. Їхня поведінка давала простір для нападок: неприкрита критика ситуації в Галичині, а насамперед російські симпатії та пов'язані з ними зовнішньополітичні імплікації служили виправданням будь-яким державним контрзаходам. Та перш ніж дійшло до поліцейської акції проти русофільських активістів, було зроблено спробу дисциплінувати цей рух репресіями проти друкованих органів.

Разом зі *Словом*, *Страхопудом* і *Наукою* Наумовича, доволі часті конфлікти з цензурою мали газети Маркова *Проломъ* і *Въче*. За певних обставин навіть просту беземоційну констатацію фактів (як повідомлення про виборчі маніпуляції або критика колонізації шкільництва чи дій польської більшості в Галицькому соймі) вважали «цькуванням», «підбурюванням» і зведенням наклепу на посадових осіб, державні установи та адміністративні органи. Таким чином і схвалення промови Стефана Качали про інтернати оо. Воскресенців стало жертвою конфіскації, хоча цю промову було задокументовано навіть у щоденних газетах. Кпини, сатира або карикатури не мали шансів: приводом для конфіскації цілого накладу міг стати, наприклад, сатирично-критичний звіт про посадову гіперчутливу реакцію при вистежуванні гада-

145 ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 192 і наст.; о. Стефан Качала, у: *Ілюстрований календар товариства «Просвіта» на 1883 рік*, (Львів 1882) с. 94 і наст. Згідно з Левицьким, українські побоювання денационалізації вихованців інтернату не справдилися; з інтернату учні йшли до українських шкіл і ставали добрими українськими патріотами, а русофіли посилали вихованців своїх бурс до німецьких або навіть і польських шкіл, щоб тільки вберегти їх від української пропаганди. Позитивні русофільські реакції на промову Качали стали свого часу жертвою конфіскації видань *Наука*, № 10/1881, жовтень 1881 р.; *Страхопудъ*, № 21/1881, 13 листопада 1881 р.

146 ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 193. Про русофільських послів див. нижче, розділ 3, підрозділ 4.

них російських емісарів.¹⁴⁷ Конфіскації відбувалися через наклеп на посадових осіб, а також через позитивне зображення Росії¹⁴⁸ або розпалювання національної ненависті. Цікаво, що у випадку антисемітських висловлювань (на зразок тих, що в суді «жиди» завжди переможуть), які справді відповідали звинуваченню в наклепі, розглядали не вороже ставлення до євреїв, а критику урядових установ, яка тут нібито містилася; що ж до національної ворожнечі, то підставою для цього звинувачення були переважно антипольські тексти.¹⁴⁹ Та й образа приватних осіб ставала приводом для конфіскацій.¹⁵⁰

- 147 Серед конфіскаційних актів Львівського краєвого суду за період від лютого 1880 до жовтня 1883 року міститься загалом 22 випадки конфіскації русофільської преси (*Слово*, *Страхопудь*, *Наука*, *Проломь* і його додаток *Въче*) через нападки на адміністрацію, порушення громадського спокою, завдання образи «Його Величності» (особи цесаря), розпалювання національної ворожнечі. Ця цифра – результат вибіркового перегляду, а отже, не виключено, що таких випадків було значно більше – а для часописів, які виходили раз на місяць, кожна конфіскація означала балансування на межі банкрутства, див. (у хронологічному порядку конфіскацій) Львівський краєвий суд, ЦДІАЛ ф. 152, оп. 2, спр. 14939; 14942; 14923; 14940; 14944; 14945; 15048; 15049; 15075; 15061; 15077; 15046; 15078; 15080; 15081; 15017; 15018; 15047; 15082; 15019; 15083; акт конфіскації і акт розслідування в справі образи – проти редактора часопису *Проломь* Йосифа Маркова, ЛКС, 15 вересня і 3 жовтня 1883 р., ф. 152, оп. 2а, спр. 311, арк. 1–40. Див. також заява Маркова про конфіскації на Львівському процесі, СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 76.
- 148 *Наука*, № 2/1885, через статтю «Письмо зъ Киева и Москвы», у якій вихваляли добробут російських селян, ЛКС, 21 квітня 1885 р., ЦДІАЛ ф. 152, оп. 2, спр. 15419, арк. 1–5.
- 149 Конфіскація часопису *Наука*, № 1/1880, січень 1880 р., через цькування польської національності, причина: нападки на польських політиків, ЛКС, 30 січня 1880 р., ЦДІАЛ ф. 152, оп. 2, спр. 14921, арк. 1–21; додатку до часопису *Наука* із закликом «Русскій народ!» з нагоди очікуваного візиту імператора до Галичини, *Наука* № 8/1880 через окреслення поляків «пробивною лашнею», ЛКС, 5 вересня 1880 р., ф. 152, оп. 2, спр. 14943, арк. 1–32; часопису *Страхопудь*, № 21/1880, 21 листопада 1880 р., через сіяння «ворожості й ненависті» до поляків (§ 302 карного кодексу), ЛКС, 21 листопада 1880 р., ф. 152, оп. 2, спр. 14946, арк. 1–14; випуск часопису *Наука*, № 2/1880 від 1 лютого 1880 р. конфіскували через критику суду, а не через твердження про єврейські маніпуляції в суді, ЛКС, лютий 1880 р., ЦДІАЛ ф. 152, оп. 2, спр. 14922, арк. 1–7; додаток до *Пролому Въче*, № 16/1881, 31 липня 1881 р., через підбурювання до ворожнечі проти євреїв і проти державної адміністрації, порушення громадського спокою (§§ 65, 302 карного кодексу). У заклику, зверненому до однієї з українських громад, містилися, крім нападок на владу, нападки на євреїв, які «з нас і з вас здирають шкуру», крім того, в іншій статті – яка, щоправда, не стала приводом до конфіскації – було висловлено вдоволення звільненням з-під суду погромщика в українській Жмеринці, ЛКС, 18 серпня 1881 р., ф. 152, оп. 2, спр. 15016, арк. 1–9. *Въче*, додаток до *Пролому*, № 24/1881, 27 листопада 1881 р., конфіскували через критичну статтю про практику конфіскацій, а не за антиєврейські випадки у цьому ж випуску, ЛКС, ф. 152, оп. 2, спр. 15019, арк. 1–7; див. про це також нижче, розділ 3, підрозділ 3.
- 150 Акт слідства проти Йосифа Маркова через образу отця Олександра Стефановича, катехита у Львівській духовній семінарії. Приводом була стаття в газеті *Новый Проломь* від 16 червня 1883 р., у якій на Стефановича нападали як на полонофіла, ЛКС, 25 червня 1883 – 15 лютого 1884 р., ЦДІАЛ ф. 152, оп. Додатковий, спр. 1483, арк. 1–57 (за позовом Стефановича). *Страхопудь*, № 14/1881, 27 липня 1881 р., через образу посадової особи (§§ 300, 305 карного кодексу). Було вилучено два сатиричні тексти про директора Самбірської гімназії Тому Баревича, див.: ЛКС, ф. 152, оп. 2, спр. 15079, арк. 1–18.

Забороненими як «цькування» були і статті, в яких причиною русофільських симпатій тематизувалася дискримінація українців.¹⁵¹ Тільки в одному випадку Львівський краєвий суд, нижча інстанція, яка мала повноваження підтверджувати накази про конфіскацію з державних управлінь, визнав неправомірність конфіскації; однак через короткий час Вищий краєвий суд у Львові підтвердив конфіскацію.¹⁵² У 1880 і 1881 роках не минуло й місяця без конфіскації русофільських періодичних видань.

Церковна влада не могла вилучати газети, але докладала зусиль, щоб, даючи вказівки духовенству і вірянам, досягти схожого ефекту. Нерідко з випереджувальною слухняністю відбувалися виступи проти русофільських часописів, або таких, які видавалися русофільськими, тобто випереджувалися будь-які активні кроки самої влади до конфіскації цих видань. Ще в лютому 1875 року – після перших конфіскацій *Слова* – церковна влада заборонила вірянам і духовенству передплачувати й читати цю газету.¹⁵³ У грудні 1881 року, коли вже розпочалися арешти русофілів, не забарилася заборона читати часопис *Проломь* і додаток до нього *Въче*, наприкінці січня 1882 року заборону повторили.¹⁵⁴ Не оминули ці тенденції й релігійної літератури: в березні 1880 року митрополичий ординаріат заборонив читати легально публікований, критично налаштований до єзуїтів часопис Наумовича, подібний циркуляр видала і Краєва шкільна рада, хоча насправді до сфери її компетенції не належала популярна література.¹⁵⁵ Наступні накладди

-
- 151 Акт конфіскації тексту «Открытое письмо намѣстнику Галиціи гр. А. Потоцкому», *Проломь*, 11 березня 1881 р., конфісковано через «нацькування на державні установи», оскільки тут містилося зокрема пророкування захисного насилля проти держави, див.: ЛКС, 18 березня 1881 р., ЦДІАЛ ф. 152, оп. 2, спр. 15060, арк. 1–10.
- 152 *Страхоундъ* № 10/1881, 27 травня 1881 р., через «підбурювання до ненависті» проти уряду і перешкоджання громадського спокою (§ 65 StG). Приводом стала карикатура, яка описувала, як віденські уряди різної масті годують українців концесіями, яких ніколи не було дотримано; Вищий краєвий суд у Львові (скасування рішення Краєвого суду про неправомірність), 28 червня 1881 р., ф. 152, оп. 2, спр. 15076, арк. 1–12.
- 153 Циркуляр Митрополичого ординаріату, 4 лютого 1875 р. Приводом до заборони була позитивна розповідь газети про зусилля російського уряду в Холмщині, докладені для примусового приєднання вірян-уніатів до Православної Церкви, див. зачитання актів на Львівському процесі, СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 333.
- 154 Екземпляр Міністерства внутрішніх справ про перегляд звіту Галицького намісництва у Львові, 27 лютого 1882 р., № 844/4 ІВ 1882, ННStA ІВ К. 167, ВМ 1882, El. 610, з перекладом митрополичого циркуляру від 29 грудня 1881 р. і від 31 січня 1882 р.; циркуляр Митрополичого ординаріату, зокрема з критикою польських публікацій у періодичі *Gazeta Narodowa*, *Dziennik Polski*, *Przegląd Lwowski*, *Czas*, *Gazeta Krakowska*, *Reforma*, *Dziennik Poznański*, 27 квітня 1882 р., зачитання актів на Львівському процесі, СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 334.
- 155 Циркуляр Митрополичого ординаріату, 26 березня 1880 р., із заборною читати *Посланникъ* та «всі публікації такого роду, не дозволені церковною ієрархією». За читання актів на Львівському процесі, СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 334.

тексту під заголовком «Посланникъ святого равноапостольного князя Владимира Великого» відповідальні державні інстанції спочатку не забороняли, як і попередні. І тільки після повідомлення підпорядкованої інстанції, повітового староства Тернополя, Галицьке намісництво і Дирекція поліції у Львові взагалі звернули увагу на ці випуски. Тож 30 червня 1880 року «Посланникъ Владимира» було конфісковано – нібито через нападки на поляків «у багатьох питаннях». Причому суд, який у вересні розглядав справу конфіскації, не зміг конкретно назвати ці питання. У випадку «Посланника Владимира» церковні служби рано підняли тривою: сповіщений 26 червня 1880 року президією Галицького намісництва Митрополичий ординаріат, паралельно до процедури конфіскації, циркуляром від 3 липня наклав на брошуру і на всі попередні тиражі цього видання заборону читання. Одночасно на селян, у яких знаходили ці брошури, тільки за читання накладали штрафи, що не відповідало жодним правовим нормам: адже вони придбали брошури ще перед тим, як влада взагалі прийняла рішення про конфіскацію. Епізод з «Посланником» – типовий для галицької антирусофільської практики конфіскації: наклеп, який провокував конфіскацію, переважно виходив від преси або з нижчих урядових установ; Церква відразу ж ставала на бік держави або навіть старалася випередити державу; у нижчих установах за деяких обставин не надто зважали під час проведення таких адміністративних актів на правові норми. Подібні речі відбувалися з селянами, які мали цілком легальні публікації русофільського просвітнього Товариства імені Качковського.¹⁵⁶

Практика урядових конфіскацій і вердикти церковної ієрархії спричинили економічну скруту згаданих русофільських видань. Це цілком відповідало намірам штрафувальників: насамперед ішлося навіть не про перепону для потоку інформації, а лише про те, щоб нашкодити відповідній газеті. У середині 1880-х років Галицьке намісництво цілком відкрито назвало конфіскацію одним із найефективніших економічних методів боротьби з русофільським рухом. Намісник Філіп Залеський звітував на початку 1885 року до Відня, що систематично вилучають кожне шосте число *Слова* і кожне п'яте число *Нового Пролому*. Навмисно для цього створені «органи» мали завдання перешукувати кожну русофільську газету на предмет присутності приводів

156 Свідчення Олексія Щербаня на Львівському процесі про випадок конфіскації примірників *Посланника*, СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 317 і наст. За передрук фрагментів під обстріл потрапила *Wiener Allgemeine Zeitung*: газета переклала використане в брошурі формулювання «miłość ojczyzny ruskiej» [на слідстві використовували тільки польський варіант] як «любов до російської батьківщини», а «Русь» як «Росія» і потрапила під процедуру розслідування згідно з § 58 кримінального кодексу (зрада батьківщини), див. свідчення Наумовича щодо цього, там само, с. 318. Про конфіскації книжкової продукції Товариства імені Качковського див. розділ 3, підрозділ 3.2.

для конфіскації і «вимагати від державної прокуратури» у відповідних випадках вилучення. Одночасно існувала інструкція до Вищого краевого суду (дипломатично описана як «прохання підтримки»), щоб «суди відповідно до своїх можливостей підтримували конфіскацію інкримінованих статей».¹⁵⁷ Від конфіскованих випусків або треба було відмовлятися цілком, або ж їх друкували ще раз з купюрами. Якщо, як у випадку з *Проломом* або *Страховодом*, вилучали кілька випусків поспіль, то вже невдовзі під питання ставилося саме існування цього періодичного видання: до фінансової шкоди додавалося роздратування передплатників через затримку публікацій або їх скасування. Наслідком державних заходів була відносна недовговічність періодичних видань Маркова – після заборон наступні видання засновували під іншими назвами, які, знову ж таки, мали бути відомі читачам, і цей факт негативно позначався на кількості передплатників.¹⁵⁸

Якими б неприємними не були конфіскації й заходи проти русофільських висловлювань для осіб, втягнених у це, та до кінця 1881 року державні репресії обмежувалися переслідуванням провин середньої важкості, таких як порушення громадського спокою. Арешти були винятком: діяльність русофілів ще не переслідували як «небезпечну для держави» – так це тоді називалося. Та й державні заходи проти русофілів практично не були відомими поза межами Галичини. Ситуація змінилася у 1881–1882 роках: тієї зими Галицьке намісництво зробило ставку на примарний останній удар, покликаний раз і назавжди покінчити з русофільською халепою. Так набирали розгону події, що принесуть русофілам стільки розголосу, на який ніхто не сподівався, і котрі загалом матимуть потужний вплив на розвиток українського руху.

157 Див. галицький намісник до Міністерства внутрішніх справ, 25 січня 1885 р., № 41/g, № 454/4 ІВ 1885, копія в ЦДІАЛ ф. 129, оп. 4, спр. 106, арк. 38–52, з описом практики систематичних конфіскацій з метою зашкодження русофільській пресі. Див. також Галицьке намісництво (Філіп Залеський) до Міністерства внутрішніх справ, 7 березня 1885, № 57/g, документ про ознайомлення Міністерства внутрішніх справ, ІВ № 625/4 ІВ 1885, копія в ЦДІАЛ ф. 129, оп. 4, спр. 53, арк. 7. Зокрема Залеський повідомляє про допомогу Галицького намісництва в реалізації українських публікаційних проектів: проурядова українська церковна газета *Мирь* має скласти конкуренцію незалежній пресі. Як супровідний захід називається практика конфіскацій: «Акція проти русофільської преси мусить злагоджено тривати й надалі. Конфіскації та судові репресії можуть завдати підприємствам відчутної матеріальної шкоди, проте за умови субсидій, які надходитимуть ззовні, неможливо буде досягти сталого успіху».

158 Свідчення Добрянського, СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 132.

*Русофіли як державні вороги:
Збараж, Гнилички і Львівський процес про державну зраду*

Спровокували вже давніше заплановану акцію влади два випадки, радше анекдотичні, у східногалицькому містечку Збараж і в невеликому селі Гнилички неподалік російського кордону в Скалатському повіті (інша назва Гнилиці Малі). У першому випадку йшлося про незгоду між збараською українською церковною громадою та її парохом. Це історія про те, як будова парохії замалим не стала приводом до переходу в православ'я. Дехто з активних осіб у громаді висунув ідею, що на нелюбого громаді священика можна здійснити тиск, погрожуючи переходом в іншу конфесію. Це громаді вдалося: парох забрав свої вимоги до громади про будівництво бажаного будинку, тож зміни конфесії не відбулося. Спочатку невтаємниченим і не було відомо про цю історію. Зате публічним став другий випадок, дія котрого також відбувалася на східному кордоні Галичини. Невдоволена громада Гниличок, яка роками безуспішно просила призначити їй пароха і не бажала вкладати свої кошти в церкву сусіднього села, вирішила взимку 1881 року перейти у православ'я, щоб таким чином врешті добитися свого права. Цього разу тільки планами не обійшлося. Після консультації з Іваном Наумовичем заяви про перехід в іншу конфесію було подано в грудні 1881 року до політичних і церковних служб. І тільки після прибуття в січні 1882 року церковної слідчої комісії і після обіцянки таки отримати свого пароха гнилицькі селяни відмовилися від задекларованого наміру.

В обох випадках ідеологами осіб, які бажали змінити конфесію, були симпатичні русофілів, які читали русофільську пресу і підтримували контакти з чільними постатями русофільства Іваном Наумовичем, Венедиктом Площанським і Михайлом Малиновським. Через власні контакти в підросійській Україні й читання проправославних статей Наумовича люди, практично, не боялися контакту зі «схизмою»: багато хто з селян і ремісників виявили під час прощі до Почаєва, що між уніатським і православним обрядом фактично немає різниці, а русофільське розуміння православ'я як «віри батьків» позитивно переконувало їх. Вони не могли збагнути очорнення православ'я, яке відбувалося в польській пресі, що тільки додавало привабливості забороненому плоду. Та в обох випадках на передньому плані стояли не так ідеологічно-релігійні міркування, як практична мета – жертвами непорозуміння стали і влада, і русофільські інтелектуали. У спробах переходу в православ'я інтелектуали мали радше маргінальну, дорадчу функцію. Розвиток подій їх захопив зненацька, проте вони потайки сподівалися на знакову поворотну подію, яку можна було б використати з політичною метою. У випадку Гниличок заяву

про перехід у православ'я склав на прохання селян Іван Наумович, присмачивши текст на власний розсуд релігійно-політичними аргументами, чого селяни ані не хотіли, ані не знали, як виявилось згодом на судовому процесі. Державна ж влада підозрювала, що цією спробою керували з Росії, щоб запровадити «російське» православ'я в Галичині, хоча селяни збиралися приєднатися до визнаної державою буковинської Православної Церкви. Процес, яким продовжилися ці події взимку 1881–1882 років, став невдачею обох сторін: ані не вдалося довести російської змови, ані судова зала засідань не змогла виконати ролі трибуни для демонстрації русофільського світогляду, що мусили визнати насамперед головні звинувачені Адольф Добрянський та Іван Наумович.¹⁵⁹

До консисторійної комісії, яка 10 та 11 січня 1882 року мала з'ясувати суть гнилицької афери, входило троє духовних осіб з цього регіону: збараський декан Яків Малишевський, збараський священник Єронім Костецький, який уже мав досвід з особами, котрі бажали змінити конфесію, і Стефан Качала, священник з Шельпаків поблизу Гниличок, який у жовтні 1881 року спричинив фурор своєю промовою, спрямованою проти оо. Воскресенців. Комісія була задоволена результатами своєї роботи: селян відрадили від ідеї переходу в православ'я. Справу вже збиралися передати до архіву. Аргументація селян справляла доволі невинне враження, а «інспіратором» видавався не Наумович, а місцевий поміщик граф Геронім Делла-Скалла (Della-Scalla), який мав володіння і в православній Буковині, і який, фактично жартома, порадив селянам пошукати собі православного священника. Відповідним був вердикт комісії, переданий у намісництво.¹⁶⁰ Не виключено, що така стримана реакція свідчила не про недбалість, а була свідомою спробою уникнути політизації цієї афери, що, у зв'язку з загальною атмосферою підозрливості в Галичині, видалось українській стороні доречнішим.

Такої мети (якщо вона в принципі була такою) члени комісії не досягли. Ще перед тим, як їх зобов'язали взятися до розслідування справи,

159 Про докладний перебіг конверсійних випадків та про їхню передісторію див. свідчення звинувачених, особливо Залуського і Шпундера, СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 146–163; лист громади Гниличок до Греко-православної консисторії в Чернівцях, 25 грудня 1881 р. Цей лист ніколи до Консисторії не дійшов, львівський православний священник Митрофанович передав його після розмови з депутацією гнилицьких селян у Галицьке намісництво, див. зачитання актів на Львівському процесі, СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 274.

160 Звіт Галицького намісництва до Міністерства віросповідань та освіти, барона Конрада фон Айбесфельда (Conrad von Eybesfeld), Львів, 7 лютого 1882 р., AVA, Ministerium des Innern (Mdi) / Міністерство внутрішніх справ (МВС) Präsidiale / Президія, К. 867/22 Галичина, арк. 6–17. Делла-Скалла, який на час візиту комісії перебував у Відні, заперечував у повітовому старостві версію, що висловили кілька селяни (вони й на суді підтверджували її) і яку прийняла комісія.

політичні органи передали інформацію про обидва випадки далі, присвятивши, на відміну від комісії, основну увагу «зовнішнім впливам», а особливо – ролі Наумовича.¹⁶¹ Не встигла інформація потрапити назовні, як відразу ж долучилася польська преса і взялася поширювати чутки про очікувані масові переходи в православ'я, не шкодуючи розгромних висловлювань на адресу українського духовенства. Саме на таких протилежних інформаціях про заяву на перехід у православ'я ґрунтувалися перші стривожені звіти, які надійшли до папського нунція у Відні Серафіно Ванутеллі (Serafino Vanutelli) і до центральних міністерств. У Міністерстві внутрішніх справ виявили надзвичайне занепокоєння і зобов'язали Галицьке намісництво провести докладне розслідування. Наприкінці січня з Міністерства освіти прозвучали перші підозри на адресу церковної комісії, що вона, мовляв, складається з «ультра-русинів», які, мабуть, намагаються «затаїти» інцидент: «Але так біди не зарадиш, адже весь цей закуток від Тернополя і аж до російського кордону вже переконали і підготували до схизми». Державні й церковні органи в Галичині «пасивні», збараський староста ще «кілька місяців тому» був поінформований про такі події і не втрутився. Із Міністерства вимагали «швидко й енергійно» покласти край цьому неподобству.¹⁶² Так було задано напрям руху й відкрито шлях для обширної поліцейської акції.

У січні й лютому 1882 року обшуковували помешкання провідних русофілів, заарештували десятки підозрюваних. Конфіскований матеріал і сотні показань стали для державної прокуратури підставою для обширної звинувачувальної документації,¹⁶³ яка, опрацьована органами і відпо-

161 Звіт Галицького намісництва, Львів, 7 лютого 1882 р., там само, с. 12 і далі.

162 Нотатка Міністерства внутрішніх справ, 16 січня 1882 р., про вказівку для намісництва, АВА, МВС Президія, К. 827, № 297/1882 М. І.; копія МВС з документа про перегляд в Міністерстві віросповідань та освіти листа папського нунція до Міністерства закордонних справ (граф Густав Кальнокі) і до Міністерства віросповідань та освіти, АВА, МВС Президія, К. 827, № 764/1882 М. І. Інформацію, яку отримав нунцій, надав галицький провінціал єзуїт Генрик Яцковський, див.: JOHN-PAUL HIMKA, Religion and Nationality in Western Ukraine. The Greek Catholic Church and the Ruthenian National Movement in Galicia (Монреаль–Лондон–Ітака 1999), с. 75 і наст. Наскільки потужними були підозри свідчить те, що навіть про Стефана Качалу (якого можна зачислити радше до української національної партії) у контексті його ролі в комісії скоро пролунало звинувачення, що він «москаль», почалися погрози на його адресу; зайвий доказ для української сторони, що змусити політично активного українця замовкнути можна було закидом у русофільстві, див.: АНДРУСЯК, Нариси, с. 71.

163 Про поодинокі випадки російської підтримки 1860–1870-х років, які дійсно були (через слов'янські комітети), і виплати російського департаменту преси прокуратура не знала; але й вони ледь чи могли б стати обґрунтуванням звинувачення ву державній зраді, адже закон не забороняв приймати пожертви. Про російські виплати русофільській пресі див. нижче, розділ 4, підрозділ 4.1.

відно проінтерпретована, наводила на думку, що чітко організована група змовників планувала у Східній Галичині диверсію на територіальну єдність Австрійської держави. Декого з підозрюваних через відсутність доказів відпустили. Залишилося одинадцятьоро русофілів, які 12 червня 1882 року мусли постати як звинувачені перед львівським судом присяжних. То були: генератор ідей мадярських русофілів Адольф Добрянський; його донька Ольга Грабар (з вересня 1881 року обоє мешкали у Львові); журналісти Осип Марков (*Проломъ*, Львів), Венедикт Площанський (*Слово*, Львів) та Ісидор Трембицький (Коломия); Іван Наумович (Скалат) та його син Володимир; отець Микола Огоновський (Чернівці); активіст кооперативної справи Аполлон Ничай (Станиславів); селянин Іван Шпундер з Гниличок і швець Олекса Залуський зі Збаража. У звинуваченні¹⁶⁴ читаємо:

Ціс.-корол. державна прокуратура Львова на підставі статті VI В. Закону від 23 травня 1873 року висуває перед ц.-к. краєвим карним судом як трибуналом присяжних у Львові проти [перелік імен звинувачених], які перебувають під слідством, звинувачення відповідно до передбаченого в § 58 пункту с) Державного законодавства злочину верховної зради, за яку, відповідно до § 59 пункту б) Державного законодавства, загрожує смертна кара, і які винні в тому: що таємно, частково за посереднього, частково за безпосереднього порозуміння з лицарем Мирославом фон Добжанським [Добрянським], і у взаємній конспіративній згоді зробили спробу в другій половині 1881 року і аж до кінця січня 1882 року частково в Чертежі (Угорщина), частково у Львові та інших місцевостях Галичини й Буковини вчинити дії, спрямовані на відрив Галичини, Буковини і Північної Угорщини від державного утворення, до якого вони належать, і завдання шкоди територіальній цілості Австрійської монархії, яка опинилася би внаслідок таких дій перед зовнішньою і внутрішньою небезпекою – бунтом або громадянською війною: лицар Адольф фон Добжанський та отець Йоганн Наумович є зачинщиками/призвідцями та підбурювачами, інші – безпосередніми учасниками.¹⁶⁵

Далі містилось докладне роз'яснення прокуратури, із посиланням на пан-російські праці Погодіна, Каткова, Аксакова та інших, у яких величезну увагу приділяли «звільненню» «галицких русских», що у світлі цих праць звинувачені організували змову. При цьому для звинувачення прокуратури було до-

164 Звинувачення Державної прокуратури у Львові, за підписом прокурора Шимоновича, Львів, 10 травня 1882 р., СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 1–32.

165 Мирослав Добрянський, син Адольфа Добрянського, після марних зусиль отримати урядову посаду і через сутичку з гонведами (мадярськими солдатами), за яку з ним почали процес про образу цісаря, а також через схожий інцидент у Перемишлі наприкінці 1870-х років виїхав до Росії, де завдяки протекції батькового друга Константина Победоносцева отримав посаду. Був активістом Петербурзького Слов'янського благодійного товариства, див.: СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, Звинувачення, с. 10.

речним те, що той тип контактів, який русофільська інтелігенція мала з Росією (листування, отримання книжок, членство в російських наукових товариствах, приймання в себе подорожніх з Росії), і їхнє признавання до «общерусскої» літературної мови справді перерахували у згаданих памфлетах як «духовне готування» анексії Галичини. До найменшої дрібниці було задокументовано дрейфування русько-консервативної преси в бік русофільства, що служило доказом дії російської отрути.¹⁶⁶ У цій схемі спроба в Гниличках перейти в православ'я виглядала як перший крок на шляху від рівня теоретичних декламацій на рівень дій і як поширення русофільського сепаратизму з інтелігентських кіл на українське селянство.¹⁶⁷ Розглянена в цьому світлі як така безневинна поведінка звинувачених набувала ознак кримінального характеру.

Відповідно до звинувачення, державна зрада мала місце тоді, коли русофіл був «знаний як панславист», коли він мав російські контакти або ж родину з «панславистського» середовища і коли передплачував русофільську пресу. Інформації про російську фінансову підтримку газет *Слово* і *Проломъ* прокуратура отримала з російської преси і з конфіскованих листів звинувачених; тож конспірацією, як виглядає, ніхто не переймався. Вказані суми були незначними (одноразові виплати коливалися від 100 до 300 рублів, повернення видатків становило від 5 до 20 ринських). Порушенням закону, яке можна було кваліфікувати як підбурювання до національної ворожнечі або порушення громадського спокою, у кращому випадку могли вважати радикальні проросійські, антипольські та антисемітські висловлювання Наумовича або Осипа Маркова, проте як доказ для підготовки акту державної зради вони були недостатніми. Щоби все-таки забезпечити доказ «верховної зради», звинувачення допомагало собі допоміжними конструкціями.¹⁶⁸ Наприклад, один лиш факт, що русофільські часописи отримали право на поштове пересилання до Росії, служив доказом злочинного наміру, тому що означав «матеріальну підтримку на підставі зрослої кількості абонентів». Ніхто не зважав на те, що отримати таке ж право намагалася (безуспішно) і «Просвіта».¹⁶⁹ Так

166 Йдеться про «руські маніфести» газети *Слово* від 27 липня і 22 серпня 1866 року, див.: СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 46.

167 СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, Звинувачення, с. 5–8.

168 СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, Звинувачення, с. 12–21. Тут часто трапляються формулювання, які свідчать про відсутність доказів, як-от: «тут також можна було б запідозрити» (с. 18), «тут... як виглядає замишлялася державна зрада» (с. 12); «надзвичайно загадково й підозріло» (с. 14); «переїзд на інше мешкання... видається дуже підозрілим» (с. 15); «навіть якщо вилучені в Ольги Грабар листи не дають докладнішої інформації про злочинний зв'язок... , ... то з них видно, що згадана особа перебувала в контакті з Мирославом Добжанським, місією якого була державна зрада» (с. 21).

169 Прокуратура конфіскувала російську літературу і в «Просвіті», щоправда її підозрювали в соціалістичній пропаганді, див.: СЕРЕДЯК, Діяльність, с. 21 і наст., 30.

спроби змінити конфесію у Збаражі та Гниличках було проінтерпретовано як частину зрадницького плану, тому що вони припали на той самий час, що й інша інкримінована діяльність і тому що «верховні зрадники» Наумович, Площанський і Добрянський позитивно висловилися щодо цього в русофільській пресі або ж саме готували про це статті, коли їх було заарештовано.¹⁷⁰

Не забули і про сірого кардинала, який, невидимий, плів інтриги, подорожуючи й підтримуючи кореспонденцію, і якого, звісно, неможливо було впіймати. Виконувати цю роль доручили синові Добрянського Мирославі, який був доволі незрозумілою постаттю і перебував у Росії. Його сестра Ольга виступила як посередниця інформації всередині країни, щоб відвести підозру від батька, ватажка змови.¹⁷¹ І, врешті, звинувачувачі спробували довести на підставі листів Маркова, що русофіли мали намір «злочинно розвідати» військову казарму в Заліщиках, неподалік російського кордону.¹⁷²

Для єдиних неінтелектуалів серед звинувачених, Олексі Залуського та Івана Шпундера, фатальним став факт надто доброї для їхнього соціального стану освіти, неприховування від сусідів своїх політичних та релігійних переконань і багатолітнього знайомства з Наумовичем, який час до часу надавав їм матеріальну підтримку. Їм, відповідно, закидали, що вони аж ніяк не були несвідомим знаряддям у руках русофілів, а навпаки – були «оплачуваними агентами», які поширювали серед населення краю гасла, що їх продукували у Львові та Скалаті, і втовкмачували людям, що за межами їхньої країни селянам живеться легше.¹⁷³

Русофіли перед судом: процес

12 червня 1882 року почався процес над русофілами перед судом присяжних. Процес супроводжувала цілковита увага галицької громадськості, яка отримала ідеальну тему для розмов на літо. Перша ж «політична» плутанина почалася на самому початку через мову процесу. Звинувачені мали принципове право говорити українською, у розпорядженні суду

170 СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, Звинувачення, с. 16, 26 і наст.

171 СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, Звинувачення, с. 10–15, 21. До передісторії Мирослава Добрянського див.: Інформація керівника секції в Міністерстві закордонних справ, барона Пасетті, для міністра закордонних справ Кальнокі, 2 жовтня 1893 р., № 2433/4 ІВ 1893, копія в ЦДІАЛ ф. 129, оп. 4, спр. 190, арк. 1 і наст., з якої видно, що звинувачений виїхав до Росії легально. Російським підданим він став тільки по завершенню Львівського процесу, в 1884 році.

172 СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, Звинувачення, с. 27 і наст.

173 СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, Звинувачення, с. 27.

був перекладач. На практиці ж користування цим правом дуже затягнуло б процес, тому що польські присяжні (львівські містяни й ремісники) вперто запевняли в перші дні суду, що української мови не розуміють. Тому майже всі звинувачені пішли на поступки, більшість з них не через названі їхніми політичними опонентами причини. У коментарях до процесу українські національні сили щоразу дорікали русофілам, що ті говорять у суді польською або німецькою, тому що не знають української, через свою віддаленість від народу або ж тому, що не хочуть розмовляти українською; це не відповідало правді.¹⁷⁴ Іван Шпундер та Олекса Залуський говорили українською – яку присяжні, як незабаром з'ясувалося, дуже навіть добре розуміли. Тільки Адольф Добрянський, посивілий на службі австрійській службовець, та його донька ліпше знали німецьку мову, ніж українську. Свої особові дані майже всі звинувачені подавали українською, Ольга Грабар та Адольф Добрянський – німецькою. Добрянський наполіг зачитати німецький оригінал звинувачення (поряд із польським варіантом).¹⁷⁵ Добрянський пояснив також, чому бажає захищатися німецькою: «через те, що в найвищій інстанції з суддями всіх національностей звинувачення може бути зачитане мовою оригіналу». Якщо врахувати покарання, що загрожувало Добрянському, то це була вельми вагома причина, яка в цьому випадку нічого спільного не мала із закидами українофілів у неприйнятті народної мови. Зрештою Добрянський побоювався, що поляки й русофіли скритикують його «російську» мову, через що волів її не вживати взагалі.¹⁷⁶ Подібно повів себе Іван Наумович, який вважав, що розмовляти «ро rusku», як дозволяв суд, означає використати русофільську «високорозвинену мову», хоча він, звісно, знав і «хлопську мову», тобто той західноукраїнський діалект, яким розмовляли в Галичині. Його ж варіант мови суд відхилив як такий, що не належить до визнаних у краї мов. Наумович, як і Добрянський, зазначив, що предмет його свідчення вимагає зворотів «вищої» мови, і врешті таки заговорив польською, але не опустився до рівня щоденної української

174 УСТІЯНОВИЧЪ, Раевській, с. 84; див. також: М. П. ДРАГОМАНОВЪ, Процессъ постыдный во всѣхъ отношеніяхъ, у: Собрание политическихъ сочиненій, у 2-х т. (Париж 1906), т. II, с. 626–637 і Корреспонденція изъ Вены (теж, мабуть, авторства Драгоманова), у: *Вѣстникъ Европы*, № 9/1882; N. S. Львовскій процессъ, у: *Вѣстникъ Европы*, № 10/1882 (із передруком статті з газети *Діло* на цю тему).

175 Висловлення звинувачених про мову, яку вони вибрали, СТЕНОГРАФИЧЕСКІЙ ОТЧЕТЪ, с. 4, 10, 21, 27, 43, 71, 101, 112, 146, 159. По суті, рідною мовою Добрянського була німецька; він говорив ламаною російською, якій надавав перевагу як «літературній мові русинів», пересипаючи її словакізмами. Він любив порозмовляти про політику саме цією мовою, коли сидів за картами у львівському «Русскому Казино», як про це повідомив свідок Володимир Янкевич, див.: СТЕНОГРАФИЧЕСКІЙ ОТЧЕТЪ, с. 290.

176 СТЕНОГРАФИЧЕСКІЙ ОТЧЕТЪ, с. 113.

мови галицьких селян. Отож, щодо нього закиди української сторони справджуються.¹⁷⁷

Інформацію, що її судді та публіка могли почерпнути з висловлювань оскаржених і свідків, аж ніяк не надавалася для підтвердження теорії змови, яку прокуратура інкримінувала звинуваченим. Водночас не справилися сподівання лідерів русофілів на політичну перемогу. Основним здобутком було спростування звинуваченими та їхніми захисниками, Олександром Іскрицьким та обидвома польськими адвокатами Людвіком Любінським та Броніславом Дулембою звинувачень у державній зраді як безпідставних. Ідеологи русофілів Площанський, Добрянський та допитаний як свідок Богдан Дідицький виявилися австрійцями, які обережно аргументували й боязко намагалися зберегти незаплямованою свою лояльність. Ісидор Трембицький, редактор газети *Приятель дітей* також виявився безневинним аполітичним опортуністом.¹⁷⁸

Висловлювання Площанського увиразнили, по якій крихкій кризі рухалося звинувачення, яке заднім числом конструювало проступки і перекладало на журналістів відповідальність за твердження, які сформулювали не вони. Голова суду також спробував поєднати Площанського з «руським маніфестом» у *Слові* від 27 липня 1866 року, в якому газета висунула гасло, що русини нібито визнають себе «руськими». Площанський захищався: сам він розумів цю програму як суто мовно-культурну, крім того, він не є ані автором інкримінованої статті, ані статті не було свого часу конфісковано; таким чином, важко сфабрикувати склад злочину зі змісту статті через 16 років після її появи, ще й до всього, приписати цей злочин комусь, хто тоді був незадіяним.¹⁷⁹ Суддя намагався виманити у Площанського та різних свідків висловлювання про те, що «руська» програма була задумана не лише як культурна, а й як релігійна, і що Площанський також стоїть за пропагандою православ'я і за спробою селян Гниличок перейти у православ'я. Причому суд дійшов до того, що ставив у вину журналістові, нібито як його думку, листи, які надходили до редакції: а з його статей, які свого часу безперешкодно пройшли цензуру, вибирали тепер матеріал, який міг йому зашкодити.¹⁸⁰

177 СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 169.

178 Свідчення Дідицького, СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 252–258; Висловлювання Трембицького, там само, с. 10, 14. Зокрема, на процесі виявилось, що Трембицький зарекомендував себе полонофілом, подавши заяву до установи, якої не було встановлено.

179 СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 47.

180 Доказ прокуратури: лист отця Омеляна Левицького до редакції *Слова* від 31 грудня 1877 року з вимогою, щоб у *Слові* було більше повідомлень про православ'я, тому що це, писав він, конфесія «14 мільйонів русинів». Газета виконала цю вимогу, коли редактором був Площанський, див.: СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 47–51.

Що стосується російської фінансової допомоги для *Слова*, то під час процесу виявилось, що випадки такої допомоги були далеко не такими конспіративними й змовницькими, як це представляло звинувачення. Сто рублів, які Площанський отримав з Росії, що йому закидало звинувачення, були оплатою за статтю, яку написали холмські уніатські священики, і яку опублікували в додатку до *Слова* – через цю статтю Площанський навіть мав проблеми в Росії. Випуск *Слова* зі статтею там конфіскували, а автори статті потрапили під репресії.¹⁸¹ Справді надана газеті грошова підтримка в 1860–1870-х роках була в середовищі українських інтелігентів відомою, тільки що про це не говорили вголос; а от про фінансові виплати 1880-х років, які Площанський свідомо замовчав, прокуратура, схоже, не знала. Щоправда, у 1880 році редактор церковного часопису *Рускій Сіонъ* отець Олександр Стефанович, покликаючись на *Московскія Вѣдомости*, повідомив, що Площанський отримав у Росії субсидію. Стефанович був на суді свідком – його прокуратура називала «викривачем» російської підтримки. На судовому процесі Стефанович заявив, що сприймає це інакше. Він сказав, що вже у 1871 році були розмови про те, що газету *Слово* фінансово підтримує Слов'янський комітет; він же дійсно критикував у своїй публіцистиці *Слово*, але робив це тому, що вважав мовно-культурну орієнтацію русофілів шкідливою для руської справи. Свої нападки він сформулював, свідчив він, у розпал політичної незгоди, сьогодні ж з певністю чинив би інакше. Тоді йому йшлося насамперед про те, щоб прислужитися новозаснованій газеті *Діло*: завданням було дискредитувати *Слово* як видання, котре не в змозі фінансувати себе самостійно. Проте він ніколи не дозволив би собі звинуватити редакцію *Слова* у пропаганді політичного приєднання Східної Галичини до Росії.¹⁸² Це його висловлювання свідчило хіба про те, що й українофіли в політичному протистоянні боролися з русофілами важкою артилерією, але аж ніяк не про те, що русофілами маніпулював хтось із Росії.

Добрянський і Наумович спробували задіяти політичну аргументацію, частково їм це вдалося, частково суд цьому перешкодив. Обоє мали намір використати процес як трибуну, з якої прозвучало б щось переломне для їхніх однодумців. При цьому обоє засвідчили, що, всупереч усім своїм високим ідеалам, вони втратили відчуття реальності: Добрянський узагалі виправдовував своє русофільство як вимогу австрійських державних інтересів. Його аргумент звучав анахронізмом для наступ-

181 СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 45.

182 СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 247–249 (з покликанням на *Рускій Сіонъ*, № 4, 27 лютого 1880 р.). Стефанович з притиском: «Менѣ ходило о то: «Слово» выступило противъ народной партіи, а я хотѣвъ за то здемаскувати, що «Слово» о своихъ силахъ не стоитъ» (с. 249).

ного після Весни народів покоління і у зв'язку з погіршенням австро-російських відносин. Наумович вирішив завдати «смертельного удару» нібито здегенерованій церковній Унії і засвідчив у цьому плані переоцінку власної особи і нерозуміння ситуації.

Основний звинувачений Адольф Добрянський, досвідчений юрист і австрійський консервативний службовець, був для прокуратури серйозним суперником. Він логічно аргументував, коли пересувався у формально-юридичній площині й викривав слабкі місця звинувачувального акту. Менш переконливими були його політичні показання, щоправда, саме їм він приділив усю свою енергію. Звинувачення, казав він, шите білими нитками, тож він ані на мить не вагався б узагалі відмовитися від захисту, якби справу вирішували професійні судді. Та, враховуючи те, що присуд виноситиме група дилетантів, і що «тут ідеться не тільки про моє життя, а й про мою честь», Добрянський попросив дозволу на підготовану заздалегідь зв'язну заяву. Йому дозволили, за умови, що він не читатиме, а заготованими нотатками користуватиметься тільки як виняток.¹⁸³

Добрянський скритикував кричущі формальні помилки свого арешту, а тоді відразу перейшов до суті, а саме до загальної критики звинувачувального акту. Він і Наумович були єдиними звинуваченими, які прийняли виклик прокуратури, а саме – ідею проведення політичного процесу, і засадничо захищали свої переконання. Правда, суд, побоюючись політичних демонстрацій, декілька разів не дав Добрянському закінчити думки, спрямовуючи зусилля на те, щоб обійти докладне обговорення ідеологічних мотивів. Добрянський намагався представити свій лояльний австріяцизм як цілком поєднувальний з непохитно русофільською орієнтацією. Його показання читаються як програма руського консерватизму, який патрунував русофільському рухові. Добрянський доволі вміло вказав на те, що усе звинувачення ґрунтується на припущенні, «ніби сусідня Росія є запеклим ворогом Австрії». Контраргументом Добрянського було покликання на Австрію у Священному Союзі, коли вона, спільно з Росією, понад 30 років забезпечувала мир і добробут Європи, втихомирюючи французьких заколотників і, врешті, бунтівних угорців – на благо всіх народів монархії. Революція 1848 року була, згідно з розумінням Добрянського, нещасним випадком і нахабною «спробою перевороту кількох народностей, одурманених поганим прикладом французів», а подолати її стало можливо з допомогою русинів та інших «пригноблених національностей», лояльних до династії Габсбург-

183 СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 112 і наст.

гів. А русько-польський або ж русько-мадярський антагонізм не є справою уряду, як вважають «у деяких колах», а існує від віку.¹⁸⁴

Та особливо розгнівало старого службовця те, що йому тепер закидали як діяльність російського агента його перебування австрійським урядовим комісаром у російських військах 1849 року і заангажованість у відновленні панування Габсбургів в Угорщині. Такі твердження, що сфабрикувало угорське Міністерство внутрішніх справ у листі від 11 березня 1882 року, прокурор представив як важливий доказ. У цьому Добрянський добачав зведення старих поррахунків мадярськими націоналістами.¹⁸⁵ Наприкінці промови на свій захист він відкрито став на бік русофільства, як він його розумів:

За браком інших доказів, звинувачувальний акт наголошує на нашій приязні до Росії, зображаючи її як надзвичайно кричущу обставину. Ця обставина накладає на мене моральний обов'язок визнати себе русофілом, користуючись тим самим правом, за яким німці є германофілами, а поляки полонофілами. До цього спонукає мене і вдячність... Мій син Мирослав, який зазнав багатьох переслідувань, знайшов там пристойне пристанище, моя донька Гелена там щасливо одружена, а обоє синів моєї доньки Ольги Грабар навчаються в тамтешніх школах. Мене самого нагороджено російськими орденами, а згодом, під час моєї подорожі в 1875 році Росією в супроводі зятя, мене там приймали як найкраще. Навіть мій австрійський патріотизм, якому я завдячую усім, що маю, зобов'язує мене любити те плем'я, з монархами якого наш правитель вже понад сотню років підтримує якнайтісніший, нічим не скаламучений союз.¹⁸⁶

Іван Наумович, ще один основний звинувачений, докладно зупинився на кожному закиді, спрямованому проти себе, а тоді перейшов до теми, яка його особливо цікавила: до боротьби за оновлення Греко-Католицької Церкви. Його показання щодо Збаража та Гниличок збігалися з даними Залуського і Шпундера. На запитання про контакти з Росією Наумович описав труднощі, з якими зіштовхнувся, щоб пересилати часопис *Наука* до сусідньої держави: часто *Науку* затримували на кордоні. Його контакт з Мирославом Добрянським був доволі коротким; той пообіцяв Наумовичу замовити слово перед владою про *Науку*, на знак подяки він прохав інформації про «нігілістів» у Галичині.¹⁸⁷

184 СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 113–115.

185 СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 123. Добрянський покликається на мадярську капітуляцію, яку повстанці здійснили свідомо не перед австрійцями, а перед росіянами.

186 СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 133.

187 СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 169–176.

Фатальними для Наумовича стали неправдиві показання свідків, що виходили з особистої неприязні. Так український народовець Тит Веселовський зі Скалата подавав про Наумовича завідомо неправдиві речі: що він, мовляв, мав намір інструменталізувати релігійні почуття для своїх політичних цілей. Веселовський, який був дуже успішним у створенні селянських ощадних кас і якого Наумович за це вельми шанував, не міг, мабуть, витримати конкуренції консервативного глибокорелігійного священика на ниві організації селянської самопомочі. Наумович спростував звинувачення Веселовського, згадавши про свою самозречену душпастирську діяльність. Цей епізод засвідчує, як і у випадку з Площанським, що в політичних конфліктах не цуралися нечесних методів і українські національні суперники.¹⁸⁸ Наумовичу довелося захищатися і від твердження свідка, яке було, очевидно, переказаною чуткою, що він нібито закликав з амвону «відлупцювати жидів». У цьому випадку із захистом було важче, адже чорним по білому прямі й непрямі антисемітські висловлювання містилися і в русофільській пресі, і в *Науці* Наумовича. До заяв, які йому закидали, він, мабуть, таки дійсно був не причетним. Що ж, тепер проти нього повернулася в формі пліток ворожість, яку він і його одностудійці сіяли в народі. На свій захист Наумович розповів про добрі взаємини з єврейськими сусідами і знайомими у Скалаті, приятелювання з євреями, що трохи нагадує топос про «доброго єврея», якого, як відомо, має серед своїх знайомих кожний антисеміт.¹⁸⁹

Наумович з усіма подробицями розповів про свою роль в історії переходу Гниличок у православ'я. Він підтвердив заяви Залуського і Шпундера, що, зважаючи на гноблення української Церкви і релігійну свободу, спочатку не відраджував людей від наміру конвертувати. Така позиція посилила плани переходу селян в іншу конфесію.¹⁹⁰ Щоправда, коли він збагнув, що справа набуває поважних обертів, то дещо пригальмував, знаючи, що все це наробить «багато галасу». Тоді священик почав розповідати про свої релігійно-політичні мотиви. Відповідно його не на жарт занепокоїв підтриманий галицькою владою наступ «єзуїтського» чину оо. Воскресенців на українську освітню систему; він боявся хвилі переслідувань тих українців, які не захочуть підкоритися ситуації. Остаточо його переконала промова в соймі українського (не русофільського) посла отця Стефана Качали. Про це він зокрема розмовляв зі Шпундером, висловлюючи свої побоювання. Водночас він підтримував перехід, тому що сподівався, що

188 СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 179 і наст.

189 СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 183 і наст.

190 Див. також свідчення графа Героніма Делла-Скалли, СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 218 і наст.

це стане для Ватикану сигналом попередження.¹⁹¹ Якщо би щось подібне трапилося, Папа безперечно перейнявся б долею греко-католицьких вірян у Галичині.

Із висловлювань Наумовича можна виснувати, що він абсолютно хибно оцінював ситуацію, тому що припускав, що більшість галицьких українців тільки чекає сигналу, щоб натиснути на поляків погрозами зміни конфесії. Сам він вирішив бути особою, якій власне вдасться спричинити бурю протестів. Ще перед історією з Гниличками Наумович мав намір написати для *Слова* декілька статей на підтримку прихильного ставлення до православ'я, від цього наміру його настійливо відрадив Осип Марков. У цього журналіста було значно більше відчуття реальної ситуації, тож він засудив план Наумовича як політичне безглуздя: «Ви, мабуть, хочете знищити *Слово*, якщо збираєтеся помістити там подібні речі».¹⁹² По суті, Наумович продовжував снувати свої давні плани ще від часів обрядового руху: якась знакова подія мала підштовхнути Ватикан реформувати церковну Унію. Крім того, цей священник тримався за свої романтичні уявлення про відновлення релігійної боротьби, як у часи Речі Посполитої: клір, народ і світські еліти українців мали одним фронтом боротися за справу «справжньої» Унії, як це (нібито) вже було колись.¹⁹³ Самого себе він бачив виконувачем заповіту померлого 1863 року митрополита Григорія Яхимовича, який, як відомо, позитивно розглядав свого часу обрядовий рух. Урешті Наумович, як перед тим Добрянський, спробував поєднати свої переконання з австрійськими та ватиканськими інтересами, назвавши реформу Унії, яку він обстоював, ідеальним шляхом до загального єднання церков, до яких урешті приєднається і Росія.¹⁹⁴

На запитання про його думку щодо Росії і «панславізму» Наумович підтвердив, що назвав селян у Росії (мабуть, він мав на увазі радше Правобережну Україну), попри автократизм і цензуру, «вільними» й заможнішими за галицько-українських селян. Щоправда, він заперечив приписану йому фразу до Шпундера після візиту комісії, що село спокійно може залишатися в Унії, бо і так невдовзі Галичину приєднає Росія. Тут, заперечив Наумович, цей селянин щось неправильно зрозумів: він, мовляв, тільки цитував ви-

191 СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 176–178.

192 Витяги з листування Наумовича, лист Маркова до Наумовича від 3 березня 1881 року, див. зачитування актів, СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 263, 264.

193 СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 178.

194 СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 183–189; і цілковито віддане цісареві зізнання Наумович теж зробив (польською мовою), там само, с. 320: «Ми, Русь, не хочемо похвалитися, але ми завжди були вірними й щиросердними підданими Австрії, ми пам'ятаємо, скільки благодійств отримали від династії Габсбургів, любов до неї в нашому серці й у нас у крові, і ніхто не зможе звинуватити нас у якихось нелегальних намірах».

словлювання, які в цей час обговорювалися в пресі.¹⁹⁵ Отже, навіть «близький до народу» священик піддався спокусі відмовитися під тиском від своїх селянських прихильників. І знову коротший сірник дістався «невідаючим» селянам, які, мовляв, самі вигадали фрази, якими шкодять і собі, і Наумовичу. Як і Добрянський, Наумович підкреслено зізнавався в культурному панславізмі, який вважав поєднувальним з австрійською громадянською лояльністю. Наприкінці виступу він закликав виправити «основну помилку» в державному порядку Цислейтанії і змінити адміністративний поділ провінцій зі змішаним національним населенням. Імперію треба реорганізувати за етнічними принципами, саме для того, щоби гарантувати права «слабшим» національностям.¹⁹⁶

Сина Івана Наумовича Володимира, студента у Відні, названого у звинуваченні учасником «конспіративної змови» батька й Добрянського, було вплутано у процес властиво через лояльність до батька і через наївність. Мирослав Добрянський представився йому журналістом і переконав писати за невеликий гонорар «кореспондентські звіти» з Відня. Крім того, він пообіцяв йому постаратися за місце навчання зі стипендією в Росії. Володимир, як і інші українці, з якими вступив у контакт Добрянський, мав повідомляти про діяльність «соціалістів» та «нігілістів», насамперед про українські студентські товариства «Буковина» й «Січ». Очевидно, Добрянський-син таки справді працював на російську таємну службу, але аж ніяк не був організатором сепаратистської акції. Врешті-решт Володимир Наумович запідозрив, що йдеться не про журналістську діяльність, а про підслуховування інших студентів. Він перервав контакт із Добрянським, тим паче, що той ставав для нього все неприємнішим; він, мабуть, «шукав пригод, щось хотів зробити своїми силами... тільки ніхто зі звинувачених не знає, що саме». Перед судом студент зазначив, що шпигування за «нігілістами», яке начебто задумав Добрянський, «корисне для кожної держави», для Австрії також, бо ж нігілісти – то вороги держави.¹⁹⁷

Донька Добрянського Ольга Грабар, яку русофіли, враховуючи дію на публіку, стилізували згодом на невинно переслідувану «слабку жінку», через що і весь процес назвали «процесом проти Ольги Грабар», потрапила в мережу русофільських контактів, як і Володимир Наумович, через сімейні обставини. Спроба оскарження видати її за «фатальну жінку» і непримітну провід-

195 СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 177, 179, 202. Наумович покликався насамперед на часто цитовану тоді брошуру «Польша і Габсбурги» (*La Pologne et les Habsbourg*, 1880 р.), у якій містилися міркування про обмін територіями між Росією та Австрією (Конгресова Польша за Східну Галичину).

196 СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 202–204.

197 СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 27 і наст., 31, 43.

ницю змови наштовхнулася в її особі на якнайневідповіднішу кандидатуру. Вказуючи на слабкість, спричинену хворобою, і через це відмовляючись від прямих детальних показань, вона прохала зачитувати перед судом запротокольовані в ході слідства висловлювання. Ольга Грабар наполягала на тому, що невинна; що є неполітичною, «лояльною австрійською підданою» і що восени 1881 року виключно з приватних причин переселилася з батьком до Львова. Її листи в Росію мають суто приватний характер. Коли ж її запитали про листування з Наумовичем, зміст якого цілком політичний, Грабар уникала прямої відповіді. З її висловлювань можна зробити висновок, що вона була активною посередницею русофільської кореспонденції у межах Галичини і до Росії; її переконання однозначно можна підтвердити як русофільські. А от звинувачення її як зв'язкової змови є ініціативою звинувачувального акту.¹⁹⁸

Найпереконливіше на процесі виступали оскаржені основні русофільські активісти, вони дали зрозуміти, як хибно можна через наклеп політичних суперників проінтерпретувати приватну заангажованість, або, як це було у випадку Залуського і Шпундера, як можна стати політичним злочинцем через нещасливий збіг обставин. Так Микола Огоновський вказав на той факт, що він як уніатський священник у Чернівцях не надто надавався би на русофільського агента, тому що православні буковинські українці мали до уніатів значні упередження. Уніатів навіть було виключено з чернівецького товариства «Руська Бесіда», «тому що ми ширили Унію і тим самим діяли всупереч статутів товариства». На нього, як на русофіла, накинувся українофіл Євген Желехівський, суперник Огоновського ще від часів станіславівської філії Товариства імені Качковського. Цю версію підтвердили свідки, зокрема Желехівський, який стверджував, відповідаючи на питання, що ніколи, мовляв, не використовував позначання «русофіл» у політичному сенсі. На захист Огоновського послужило і висловлювання «звинувачувального свідка» Желехівського – що на всіх політично активних українців місцева влада, у якій переважали поляки, зводила наклеп у русофільстві. Самого Желехівського Станіславівське староство також безпідставно звинувачувало в русофільстві. На закид прокурора, що Огоновський друкував у своєму часописі *Родимый Листок* портрети й біографії «російських» знаменитостей, Огоновський відповів, що тільки в рідкісних випадках ідеться про «панславістських» росіян, переважно ж то були українці або російські ліберали.¹⁹⁹

198 СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 101–112.

199 СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 5 і наст., 246 і наст., 297, 300. Перелік інкримінованих портретів не тільки засвідчує, що підозри прокуратури були хибними, а й те, що русофільська публіцистика впевнено орієнтувалася на «прогресивну» Росію, на сучасну російську літературу й багату літературну продукцію українців, які писали російською (створюючи в Росії базу для українського руху). В *Родимому Листку* було надруковано

Аполлон Ничай повідомив про свою різнопланову діяльність у Товаристві імені Качковського, у редакції свого сільськогосподарського часопису і у створенні української торговельної кооперації. Мирослав Добрянський нібито сам звернувся до нього й буквально нав'язав йому право на російське пересилання поштою його *Господаря* и *Промышленника*. Ничай припускав, що відвідувач хотів завербувати його як кореспондента. Він зазначив, що економічно успішних або політично незручних українців неприятели або підозрілива влада постійно звинувачують у русофільстві або в надходженні грошей з російських джерел. Такою є, мовляв, техніка дискредитації їхньої діяльності. Важливою є та обставина, що прокуратура особливо цікавилася українськими соціалістичними працями (з Женевського емігрантського середовища навколо Михайла Драгоманова), знайденими в редакційній пошті Ничая. Цього оскарження цілком вистачило як доказу ворожих державі тенденцій. Свідки ж заявляли, що Ничай цілковито зосереджений на своїй роботі і є незаплямованим громадянином.²⁰⁰

У випадку обох оскаржених з «простолюду» Олексі Залуського та Івана Шпундера прокурор і суддя не розраховували на клопоти. Вони сподівалися виманити в них, ставлячи каверзні запитання, звинувачувальні висловлювання проти гаданих духовних лідерів, причетних до випадків зміни конфесії у Збаражі та Гниличках. Та намір прокуратури не вдався. Залуський і Шпундер могли переконливо представити, як випадковості, непорозуміння і, не в останню чергу, просто особиста неприязнь між парохами і членами церковної громади розпалювали конфлікти, що врешті призвело до кульмінації, а саме загрози або прохання переходу в православ'я. Показання обох свідчили також, що і в тому, і в тому випадках роль русофільських лідерів переоцінили; ініціатива однозначно виходила від вірян. І хоча в кожному випадку рішення було прийнято після нараджувань з Наумовичем або Площанським і через русофільські

портрети, біографії та/або твори Александра Пипіна і В. Спасовича, обоє – визнані ліберальні критики, яких російські праві навіть критикували за їхню проукраїнську позицію; ще у списку: Микола Костомаров, «батько» української історіографії; російсько-український письменник Григорій Данилевський/Данилевскій і Данило Мордовець/Мордовцев; тоді Гоголь, Салтиков-Щедрін, Достоевський і Тургенев. Русофіли в галереї портретів були представлені Яковом Головацьким, Іваном Наумовичем, Антоном Добрянським та буковинцем Проданом. Ще були портрети крон-принца Рудольфа та його дружини, митрополита Йосифа Сембратовича і чорногорського князя Даниеля. – Твердження, що русофілів як «реакціонерів та обскурантів» цікавить тільки казенна Росія «з царем, православним синодом, поліцейськими нишпорками, тюрмами» і що вони, мовляв, не мають ані найменшого уявлення про сучасну російську літературу, було улюбленим аргументом українських національних сил, див.: ОЛЕСНИЦЬКИЙ, Сторінки, с. 128 і наст.

переконав Івана Шпундера та Олексі Залуського, проте ухвалювали рішення самостійно або спільно з іншими селянами та ремісниками.²⁰¹

Під час допитування Залуського виявилось, під загальні веселощі, що Залуський не знає особисто, крім Шпундера, Площанського й Наумовича, жодного з оскаржених. Запитаний про Добрянського, він вирішив, що це адвокат др Іван Добрянський зі Львова, про інших він і не чув. Навіть про Йосифа Маркова він уперше дізнався в суді. Цей факт теж не надто надавався для підкріплення закидів у змові, висунених прокуратурою. Допит Залуського дав можливість адвокату Іскрицькому підтвердити, що оскарженого, який не знав польської мови, під час попереднього слідства допитували без перекладача, і що він давав показання на запитання, яких не розумів.²⁰² Іскрицький поставив Залуському запитання, чи він взагалі усвідомлює, в чому його звинувачують, на що Залуський дав заперечну відповідь; напевно, через його доброту до гниличчан, для яких він постарався про чистовик подання переходу на православ'я. Залуський нічого не чув про державну зраду; коли ж Іскрицький роз'яснив йому, що він тут тому, що, відповідно до звинувачення, мав намір відірвати край від монархії, Залуський був глибоко вражений.²⁰³

Під час допитування Шпундера виявилось, що Наумович не брався безпосередньо переконувати селян, проте в проекті подання про конверсію, складеному на прохання селян, він помістив різну «наумовичіану», незрозумілу для селян, або ж вони навіть не почули цього при завершальному зачитуванні проекту. Ніхто з підписантів не міг читати настільки добре, щоби збагнути, що конкретно він підписує: у заяві Наумович обґрунтував бажання переходу в іншу конфесію принциповими закидами Папі, Унії, єзуїтам, полякам і євреям. Аж так далеко селяни не мали наміру заходити, вони просто хотіли конвертувати, щоб мати свого пароха. Щодо цього Шпундер заявив у суді: «Або я знаю, нащо так писали?» З висловлення Залуського, з яким гниличчани радилися перед спробою змінити конфесію, стає зрозуміло, як самі селяни пояснювали спонукальні мотиви свого рішення, а саме без прив'язки до високої політики, а мотивуючи «своїми пережиттями», тобто пережитою несправедливістю. У цій несправедливості значне місце має «кривда»²⁰⁴ селян нелюбим священиком

201 Показання Залуського, СТЕНОГРАФИЧЕСКІЙ ОТЧЕТЪ, с. 146–156; показання Шпундера, там само, с. 157–165.

202 СТЕНОГРАФИЧЕСКІЙ ОТЧЕТЪ, с. 156 і наст.

203 СТЕНОГРАФИЧЕСКІЙ ОТЧЕТЪ, с. 157.

204 Схожі формулювання містяться і в інших написаних селянами текстах, наприклад, листи громади Підлужжя до «Русскої Ради», 4 листопада 1873 р., з повідомленням про «кривду», якої селяни зазнавали від сервітутної комісії та через її рішення не на користь громади, ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 28, арк. 32. Ще двома роками перед судовим процесом Олексі Залуський використовував поняття «кривди» в контексті Збарязького конфлікту, див. лист Олексі Залуського і Павла Савчушинського до «Русскої Ради», 17 червня 1880 р.: йдеться про нелюбого пароха Костецького, який вчинив кривду громаді, через що власне й виникло бажання перейти в православ'я: «...і ширитиметься Галичиною добра новина, що православні русини виступлять за своє і розкажуть про всю кривду, щоби вся ця злодійня не могла більше господарювати в Церкві», ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 82, арк. 9.

з сусіднього села. Уже і в Збаразькому випадку, за словами Залуського, поведінка місцевого священика, який часто ляв свою русофільську паству, називаючи вірян «шизматиками», «москалями», була співвідповідальною за спробу переходу в православ'я.²⁰⁵ Речник гнилицьких селян Іван Шпундер був добрим замовником Залуського і віддав до нього на помешкання свого сина, який ходив у Збаражі до школи. Гниличчани вже знали, що Залуський має досвід зі справами конфесійного переходу. Щоб переконати Залуського на співпрацю, вони розповідали йому такий варіант подій:

Залуський: Они казали: «Мы маємо велику кривду отъ пароха мѣсцевого, а до того стосунокъ такой, що село Гнилички належить до парохії Гнилиць, где суть о. Гарасимовичъ, человекъ старшій вже, котрый не приѣжджае все, коли его потреба и таке инше. [...] Казали, що оден бѣдный человекъ два разы возивъ дитину до хресту, а они не хотѣли хрестити, але еще по дорозѣ 2 разы въ лице ударили...»²⁰⁶

Отож, суд принаймні зміг довести, що русофільський провід діє без участі людей, які йому довіряють – проте й це не стало надійним доказом існування закритої групи змовників, радше засвідчувало протилежне.²⁰⁷

Одночасно стало зрозуміло, наскільки мало Залуський і Шпундер усвідомлювали політичну гостроту своїх дій; на тлі їхньої добродушності й щирості звинувачення в державній зраді звучало ще абсурдніше, ніж воно і так було з юридичного погляду. Ще під час процесу вони щоразу висловлювали здивування, що їхня фактично законотворча поведінка тлумачиться як злочинна. Адже, як було видно з (перехопленого) листа громади Гниличок до консисторії буковинської Православної Церкви у Чернівцях, планувалася тільки зміна конфесії в межах Австрії, перехід до визнаної державою Православної Церкви, а не, приміром, до російського православ'я. Багато хто з підписантів заяви припускав навіть, що йдеться всього лиш про отримання (греко-католицького) священика.²⁰⁸ Згодом, у шумі загальної русофільської істерії, цей факт цілковито випустили з уваги, і спробу конверсії інтерпретували як спробу приєднатися до *російської* Церкви. Залуський, Шпундер та їхні товариші тільки скористалися з гарантованої державою свободи вільного вибору релігії – так, принаймні,

205 Показання Залуського, СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 148 і наст.

206 СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 151.

207 СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 165.

208 (Переданий до Галицького намісництва у Львові) лист громади Гниличок до Греко-православної консисторії у Чернівцях, 25 грудня 1881 р., див. зачитання актів на Львівському процесі, СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 274; подання громади Гниличок на перехід у православ'я до Греко-католицької митрополичої консисторії, 25 грудня 1881 р., там само, с. 274 і наст., і АВА, МВС Президія, К. 867/22 Галичина, арк. 9зв. (додаток до звіту Галицького намісництва Міністерству віросповідань та освіти, 7 лютого 1882 р.). Намісник зазначає, що «більшість [усього підписантів було 129 осіб] була, як виглядає, переконана, що йдеться про отримання гр.-катол. душ-пастиря», там само, арк. 11.

вони розуміли цю справу. Утім і їхні слухачі не могли звільнитися від враження, що тут не йдеться про «винних у розумінні звинувачення».²⁰⁹

Журналіст Осип Марков, майстерний, а завдяки декільком процедурам конфіскації його газети *Проломь* досвідчений у судових справах оратор, сприймав процес іронічно і, на роздратування голови суду, на його боці завжди був сміх зали. Отже, роль Маркова була специфічною, бо він не поводився ані як лояльний австрієць, ані як переконаний зловмисник; водночас помітно було, що русофілом вважався не лише внаслідок злостивих наклепів. Застосовуючи розумну тактику, він не сказав нічого такого з власних переконань, що могло б йому нашкодити, і представляв переслідування державою русофілів як надчутливу реакцію і результат непорозуміння. Він, наприклад, потішався з того, що звинувачення так серйозно сприйняло його глузливу самоназву «москаль» у котромусь з його листів, з чого сфабриковано було його політичне кредо:

Загально ж відомо, що тут кожний, хто говорить руською мовою або називає себе русином, моментально стає москалем... у нас кожного твердого русина називають москалем (*Пожвавлення*)... Коли митрополит Сембратович як греко-католицький єпископ був у Римі, він мав бороду, він і каплан Мудрик. Коли вони туди приїхали, то позбулися борід, бо їх би відразу назвали «москалями». І вони, щоб не скидатися на «москалів», поголилися.²¹⁰

Марков намагався проінтерпретувати мотиви Івана Наумовича та інших проправославних русофілів з позиції сторонньої особи. Погроза переходу в православ'я, на його думку, означає не справжні переконання, а є засобом політичного тиску, щоб звернути увагу громадськості на втручання Риму та «езуїтів» у внутрішні справи української Церкви. Такими погрозами користуються за відповідних обставин і нерусофіли, як, наприклад, Стефан Качала у своїй промові проти оо. Воскресенців. Щоправда, ідея «підкласти міну, щоб налякати Рим і езуїтів» поступово перетворилася на «ідею фікс» Наумовича, і переконування Маркова не могли завадити йому рухатися цим шляхом. Свідчення Маркова висвітлює функцію пропаганди проправославних поглядів у русофільському русі; щоправда, у випадку Наумовича йшлося про щось значно більше, ніж суто політичну тактику. Тут публіцист Марков, схоже, приписував священникові власні мотиви.²¹¹

Адвокати звинувачених доволі вміло провадили захист. Олександр Іскрицький доказав, що прокуратура працювала не з підтвердженими звинуваченнями, а з розбійницькими пострілами від *Gazety Narodowej*,

209 СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 159; про свавільні дії Наумовича там само, с. 165.

210 СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 82 і наст.

211 СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 83, 86 і наст.

яка писала про сотні тисяч російських урядових рублів, які нібито текли в кишені галицьких русофілів. Окрім того, він зайнявся доволі скупими інформаціями звинувачення про гаданого організатора за кордоном Мирослава Добрянського. Принципом захисту був наступ на прокурорське звинувачення його ж власною зброєю: якщо суд хотів вести політичний процес, то він мав надати зв'язні докази, придатні для того, щоб сконструювати політичний колектив з намірами перевороту з неоднорідної групи оскаржених, який поєднувало хіба лиш по суті своїй спільне базове переконання. Цю конструкцію захист взяв під приціл, хоча частково розгромові звинувачення перешкоджав президент суду Лев Будзинівський. Іскрицького, єдиного українця серед адвокатів, нібито через непокору, на 24-й день суду, 10 липня було відсторонено від процесу. Його непокора проявилася насамперед у гострих запитаннях до свідків і в кількох фразах про очевидно неправдиві твердження представників влади, висловлені без належної пошани. Через вилучення Іскрицького його підопічні Площанський, Залуський і Шпундер мусили на прикінцевій стадії процесу давати собі раду самостійно, без свого обізнаного з їхніми особовими справами захисника, що зіграло не останню роль у їхньому засудженні. У пізнішій (відхиленій) апеляційній скарзі до віденського Верховного судового й касаційного трибуналу в жовтні 1883 року адвокат позивачів Макс Менгер назвав відсторонення Іскрицького грубим порушенням карного процесуального кодексу: в той час як прокурор дозволяв собі безкарно називати звинувачених «жидовою» і «підлими», заувагу Іскрицького до свідка, що він каже неправду (на тій підставі, що в попередньому слідстві він робив іншу заяву), було проінтерпретовано як «облаювання» і тим самим обґрунтовано його відсторонення від процесу. Взагалі сторона захисту мала безліч можливостей для аргументації і без залучення політичного змісту. Менгер, як це вже чинили львівські адвокати, вказав на численні порушення процедури і зловживання статусом прокуратури: емоційний вплив на польських присяжних зачитуванням гнівних антипольських текстів російських слов'янофілів, яких, до речі, багато хто зі звинувачених навіть не знав; витяг інкримінованого матеріалу з джерел, написаних поза межами країни і, до того ж, частково, ще перед народженням декого зі звинувачених; представлення нових доказів уже під час основного слідства, без попередньої змоги адвокатів ознайомитися з доданими актами; тлумачення цілком безневинних світоглядних переконань і діяльності в душі кримінальних дій; врешті, технологія прокуратури притримати на випадок звільнення від

звинувачення у державній зраді резервне звинувачення у порушенні громадського спокою.²¹²

Вироки й реакція

Попри явну дискримінацію захисту перед судом, захист таки досяг своєї мети, а саме: довів, що русофільський рух не переслідує ніякої цілеспрямованої сепаратистської політики, не кажучи вже про якусь конспіративну акцію. Цей рух справді мав уже кадрову і організаційну мережу, проте все відбувалося в межах законодавства. Та й польські присяжні, які переважно вперше у своєму житті розглядали спеціальні проблеми і химерні зигзаги галицько-української політики, помітили суперечності й темні місця у доказовому матеріалі звинувачення. Після сорока засідань суду 29 липня 1882 року відповідним був їхній вирок: усіх звинувачених звільнено від закиду державної зради; резервне звинувачення прокуратури спрацювало тільки у випадку оскаржених Наумовича, Площанського, Шпундера і Залуського. Цих чотирьох визнали винними в тому, що вони «контактували з особами, які поставили собі за мету розбудити ненависть або зневагу до питомої спільноти австрійської монархії, до державної влади і до форми урядування в державі», і тому засудили через порушення громадського спокою згідно з § 65 карного законодавства до восьми, п'яти і трьох (Шпундер і Залуський) місяців ув'язнення.²¹³ Решта оскаржених вийшли із зали судового засідання вільними; 6 серпня засуджених за заклад відпустили аж до рішення касаційного суду.²¹⁴

«У всіх відношеннях постидний процес», – такою була реакція Михайла Драгоманова, який стежив за подіями у Львівському краєвому суді, читаючи повідомлення в пресі.²¹⁵ Він мав на увазі не тільки ганебне звинувачення, авантюрні конструкції якого було спростовано, а й, насамперед, виступи русофілів, які він проінтерпретував як політичну від-

212 СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 15 і наст., 258 і наст., 295, 316; виступи адвокатів, там само, с. 372–376 (Любінський), 377–388 (Дулемба); СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ ИЗЪ РОЗБИРАТЕЛЬСТВА КАСАЦІЙНОГО СУДА В ВЪНЪ ВЪ ДНЯХЪ 29 И 30 ОКТ. Н. Ч. 1882 Г. ПО ДЪЛУ ОБЖАЛОВАНЫХЪ ЛЬВОВСКИМЪ СУДОМЪ ПРИСЯЖНИХЪ ПРИГОВОРЕННЫХЪ ЗА НАРУШЕНІЕ ОБЩЕСТВЕННОГО СПОКОЙСТВІЯ О. ЮАННА НАУМОВИЧА, ГГ. ВЕНЕДИКТА ПЛОЩАНСКОГО, ИВАНА ШПУНДЕРА И АЛЕКСЕЯ ЗАЛУСКОГО, Додаток до *Слова* № 124 (Львів 1883); виступ адвоката Макса Менгера, там само, с. 13 і наст., 18, 20–24, 26–28, та відхилення апеляційної скарги, Відень, 30 жовтня 1883 р., там само, с. 32–40.

213 Зачитання вироку, СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 396.

214 СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 396.

215 ДРАГОМАНОВЪ, Процессъ постыдный, с. 626–637.

верту присягу. Частково його критика виправдана. Бо інтелектуальні лідери русофілів не зробили собі честі, провадячи стратегію свого захисту. Як тільки траплялася нагода перетворити процес на політичний форум, вони, зокрема Добрянський і Наумович, розливалися в розлогих тирадах про поєднувальність русофільства і лояльності або про церковно-історичні та теологічні питання. Дехто з русофільських інтелектуалів намагався захистити свої мотиви: проколи були очевидними. Наумович міг оперувати гідними пошани ідеалами, проте в результаті складалося враження, що зі страху перед наслідками він таки уникнув простого і наступального відстоювання своїх проправославних та проросійських переконань. Замість продемонструвати чесність і так часто цитовану русофілами «твердість», він вивертася у непереконливій аргументації, згідно з якою всі його дії були спрямовані тільки на добро католицизму й Австрії. Його славі «близького до народу» священика завадило те, що він не став безумовно на бік селян, яких сам же консультував. Схоже поводився Добрянський, лише використовував політичні, а меншою мірою релігійні аргументи. Дехто виявився опортуністом, і лише Осип Марков знайшов тональність, відповідну до цього юридичного фарсу, а саме іронічний цинізм. Справжніми жертвами наприкінці процесу стали Шпундер і Залуський, єдині, які, мабуть, так і не змогли повністю оцінити всіх наслідків своїх дій. Через подвійну стратегію, яку обрала державна прокуратура, вони таки змушені були сісти за ґрати, тому що було доведено їхню причетність до збаразької та гнилицької афер зі зміни конфесії.

Зрештою, не уся галицько-українська громадськість поділяла думку Драгоманова. Багато хто з українських народовців, котрі кілька років, що передували процесові, виступали за «консолідацію» і співпрацю обох таборів, були цілком спроможні давати диференційованіші судження. На їхню думку, хвиля переслідувань і процес були невдалою спробою польської влади в Галичині через русофілів вразити українське суспільство загалом і будь-яку політичну активність назвати злочинною. У спогадах Костя Левицького уся процедура постає як «тенденційний політичний процес про головну зраду руського народу проти Австрії».²¹⁶ Редактор *Діла* і народовський ідеолог Володимир Барвінський намагався дати виважену оцінку, підсумовуючи процес. Не приховуючи свого гостро критичного ставлення до політичної програми русофілів, він усе ж вказав на можливість об'єднатися під знаком «реальної праці для добра рідного народу».²¹⁷

Що стосується стигматизації усіх українців як політично неблагонадійних, що констатував Левицький, то Львівський процес відбувся

216 ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 197.

217 ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 194–198.

цілком у дусі галицько-австрійської традиції: п'ятьма роками раніше подібне збурення вніс процес проти соціалістів Івана Франка, Михайла Павлика та їхніх однодумців. Їм, як і русофілам, закидали керівництво з-за кордону; вони нібито були на службі «закордонного соціалістичного конспіративного товариства» (це про женецьку емігрантську групу Драгоманова). Тоді навіть найбезневинніша діяльність ставала приводом до звинувачення, тодішній процес теж був темою усіх розмов і газет, а закінчився порівняно незначним вироком. Парадокс, але русофілам намагалися приписати зв'язки з одним із їхніх найзатятіших критиків Драгомановим: Аполлонові Ничаю закидали соціалістичні видання, знайдені в його редакції. Та й після процесу концепція Драгоманова про спільність українців по обидва боки кордону викликала у влади підозри, що йдеться про русофільську пропаганду. Вже тоді вислужливі працівники порядку частенько поміщали джерело революційних безпорядків у «Росію» або за кордон до російських емігрантів. Нерідко русофільство і соціалізм зливалися в той самий образ ворога.²¹⁸

Нищівну оцінку Драгоманова варто сприймати релятивно і з іншої причини. Процес був певною мірою повчальним. Він став доказом того, наскільки ворожа державі діяльність русофілів є конструктором грішного альянсу польської і частково української преси, бюрократів і карних інституцій. Процес продемонстрував справжнє обличчя більшості «московських агентів»: що були то типовими провінційними інтелектуалами, трохи опортуністично налаштованими, редакційними й каварняними політиканами, відважними й патетичними у шумних суперечках з опонентами, то боязкими та обережними, коли коса находила на камінь. Те, що подібна оцінка пасує і до їхніх опонентів, свідчення яких мали бути для звинувачених обтяжливими доказами, може служити завершальним мазком на загальній галицькій картині. Водночас вирок, винесений всуціль польськими присяжними, засвідчив, що в рамках австрійської політичної системи таки існувала ще можливість завдати наклепникам поразки, використовуючи засоби правової держави.

218 Рапорт за день Дирекції поліції у Львові, 27 січня 1883 р., № 345/4 ІВ 1883, копія в ЦДІАЛ ф. 129, оп. 4, спр. 48, арк. 1, про заадресоване до «Галицько-руської Матиці» *Вольное Слово – La parole libre*, перехоплене на митниці. Як проросійське висловлювання Дирекція поліції проінтерпретувала позначення Східної Галичини «Австрійською Україною» в надрукованих тут «Письмахъ изъ Австрійской Украины». Про соціалістичну істерію 1877–1878 років і процес проти Івана Франка, Михайла й Анни Павликів, Міхала Котурницького, Остапа Терлецького, Івана Мандичевського і Щасного (Фелікса) Сельського в жовтні 1877 року (який завершився арештами тривалістю від одного до трьох місяців), див.: ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 164–167.

*Львів і наслідки I:
політика русофілів і бюрократична суперечка*

Події навколо Львівського процесу наводять на ще один висновок, який стосується насамперед мотивів задіяних установ. Попри «спонтанну» реакцію на аферу в Гниличках, існує багато аргументів того, що час для переслідування русофілів було обрано доволі ретельно. Пригадаймо вихідне становище 1881 року: від 1879 року пожвавилось українське політичне життя, русофіли і народовці вийшли на новий шлях консолідації. З'явилися сподівання, що в майбутньому можна буде виступити єдиним блоком і відповісти на польську перевагу спільними українськими діями. І от саме на фазу порозуміння партій припала хвиля переслідувань взимку 1881–1882 років. Як і раніше, велику роль відігравав страх панславізму, поширений у правлячих австрійських колах; та поштовхом до дії стало зародження понадпартійної внутрішньоукраїнської співпраці, яка становила потенційну загрозу для польського панування в Галичині.²¹⁹

Перед реальністю такої загрози шукали дієвого способу, щоб на довший час розділити українців і залякати їх: криміналізація частини українського визвольного руху як «зрадників держави» мала відлякати від співпраці з дискредитованими особами; поліцейська акція мала розбити русофільський рух, який усе ще потужно впливав на українські структури, а про всіх українців мав піти поголос як про симпатиків Росії, що, знову ж таки, виставило б галицьких поляків у вигіднішому світлі. Зламавши хребет русофілам, можна було відкинути весь український рух далеко назад. Пошуки українцями винних у дискредитації всього українства призвели б до облишення активності деким з діячів, так що їх навіть не довелося б садити в тюрми. Звичайно ж розрахунком було перетворити багатьох українців на активних помічників у цьому процесі або ж сприяти їхньому безвільному служінню владі.

Спочатку такий розрахунок справді виявився вдалим, як засвідчить наступний розвиток подій: вимушений відхід Наумовича чи Добрянського з політичної сцени не спричинив обурливої реакції в українському суспільстві, а русофіли, попри звільнення, досі носять тавро зрадників серед своїх співвітчизників, які використовують прямі або непрямі вказівки на судовий процес.²²⁰ Щоб утривалити цей процес, увага до русофілів з боку карних органів не слабла і після Львівського процесу.

219 На таку – рідкісну для українських націоналістів – інтерпретацію подій 1881–1882 років натрапляємо в: ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 194 і далі.

220 Див. гасло в *Енциклопедії Українознавства* (станом на 1966 рік, передрук у Львові 1996), у якому процес називається доказом «залежності» цього руху від «російських факторів», див.: РІПЕЦЬКИЙ, Москвофільство, у: *Енцикл. Українозн.*, т. V, с. 1653; такої ж позиції притримуються новіші полемічні публікації, згадані у вступі.

В наступні роки докладно контролювалися русофільські періодичні видання і товариства, регулярно конфісковувалися книжкові пересилання з Росії і російські газети. Такі заходи пришвидшили занепад колишнього флагамена русофільської преси газети *Слово*.²²¹

У виборах до Галицького сойму в червні 1883 року, які відбулися після процесу, українські партії зазнали поразки: вибори не принесли сподіваного успіху народовцям, русофіли ж зазнали важких втрат. Кількість їхніх прихильників на провінції істотно зменшилася, тих, які залишилися, деморалізували події, виділ «Русскої Ради» у Львові «заліг на дно». Добре підготовані русофільські передвиборчі акції відбувалися після процесу дуже рідко. Прагматичніші місцеві русофіли відкрито взяли підтримувати українських національних кандидатів.²²² Із дванадцяти обраних українців тільки двоє були русофілами – Микола Антоневи́ч і адвокат Олександр Іскрицький, який прославився завдяки процесові. Втім Іскрицький свій мандат склав. Попри те, що існував спільний виборчий комітет, на провінції відбувалися українські національні передвиборчі акції проти

221 Про конфіскації див. вище; надана ц.-к. Міністерством внутрішніх справ для ознайомлення під № 717/МІ з резолюцією цісаря доповідь про російсько-православні безчинства в Галичині, Відень, 11 лютого 1885 р., № 454/4 ІВ 1885, копія в ЦДІАЛ ф. 129, оп. 4, спр. 106, арк. 52 і наст., де ще раз наголошувалося на тому, що за русофільською пресою ведеться постійний нагляд і що «з поширенням такого роду пропагандистських публікацій йде боротьба законними засобами»; звіт Галицького намісництва, 5 листопада 1885 р., матеріал для ознайомлення Міністерства внутрішніх справ, № 3157/4 ІВ 1885, копія в ЦДІАЛ ф. 129, оп. 4, спр. 106, арк. 62, про фінансову скруту *Слова* і виплату на його підтримку 2 000 рублів, які Венедикт Площанський отримав під час поїздки в Росію на оплату боргів у друкарні. Про конфіскацію російських книжок див. звіт Краєвого управління Буковини, 13 липня 1894 р., акт про ознайомлення Міністерства внутрішніх справ, № 1603/4 ІВ 1894, про конфіскацію російських книжок, копія в ЦДІАЛ ф. 129, оп. 4, спр. 123, арк. 1 і наст. За контактами русофільських ідеологів Дідицького й Дудикевича з російськими гостями стежили, навіть якщо йшлося про українців, які покинули Австрію – мова про Володимира Антоновича, див. звіт Дирекції поліції у Львові, 11 січня 1891 р., акт для ознайомлення Міністерства внутрішніх справ, № 209/4 ІВ 1891, копія в ЦДІАЛ ф. 129, оп. 4, спр. 172, арк. 1 і наст. За студентським товариством «Буковина» у Відні стежили поліцейські нишпорки, членам товариства було заборонено називати у своїх оголошеннях товариство «русским»; з'явилось застереження від «посягання на національно-політичну територію»; див. звіт Нижньоавстрійського намісництва, Відень, 30 серпня 1885 р., акт про ознайомлення Міністерства внутрішніх справ, № 2222/4 ІВ 1885, копія в ЦДІАЛ ф. 129, оп. 4, спр. 106, арк. 58–60; звіт намісництва, Відень, 25 листопада 1885 р., акт про ознайомлення Міністерства внутрішніх справ, № 3400/4 ІВ 1885, копія в ЦДІАЛ ф. 129, оп. 4, спр. 106, арк. 65зв.; звіт поліцейського шпигуна, який втерся в довіру в товаристві «Буковина», Відень, 8 липня 1891 р., № 1567/4 ІВ 1891, копія в ЦДІАЛ ф. 129, оп. 4, спр. 97, арк. 1–10.

222 Див. збірка звітів «Русскої Ради» виборчому комітетові Ради про підготовку наступних виборів до сойму (з округів Бібрка–Ходорів, Мостиська–Перемисьль, Добромиль–Устрики–Бірча, Турка–Самбір, Жовква–Рава-Руська–Сокаль, січень–грудень 1882 р.), ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 87, арк. 3–11, 26–50.

русофілів і поляків. У соймі провід перейняли українські народовці, яких очолював Юліян Романчук; політична епоха русофілів безповоротно закінчилася. Подібною була ситуація русофілів у виборах до Державної Ради 1885 року, коли з-поміж їхніх кандидатів було обрано лише двох – Василя Ковальського та Івана Озаркевича, разом із трьома «урядовими кандидатами», які фактично не мали підтримки в українському русі. Надалі Ковальський дрейфував у напрямку німецьких консерваторів, Озаркевич усамостійнився як «незалежний», про якусь спільну українську політику не було й мови. Зокрема реакцією на таку безвихідну ситуацію стало наприкінці того ж року заснування української національної політичної організації «Народна Рада»: народовці нарешті звільнилися від русофільських структур.²²³ Розглянутий під таким кутом зору закид у державній зраді мав далекосяжні політичні наслідки. Ішлося не тільки про юридичну недоумкуватість державної прокуратури, а й про політичний маневр за добре випробуваним принципом, що «щось та й урветься». І таки дещо урвалося, та не тільки русофіли постраждали від довготривалих наслідків процесу, а й увесь український рух.

У зв'язку з такими далекосяжними наслідками запрошується питання, які сили всередині австрійського державного апарату очолювали цю урядову акцію і врешті-решт нажились на ній? Чи був розгром русофільської партії і відкинення далеко назад українського руху частиною вигаданої у віденському центрі політичної стратегії, а навіть наслідковим явищем австрійської політики щодо Росії – чи йшлося про самостійну ініціативу галицької краєвої бюрократії? Деякі факти промовляють на користь другої версії: без сумніву, наслідки Львівського процесу найбільше придалися державному апаратові галицької провінції, у якому переважали поляки, хоча влада краю і Міністерство віросповідань та освіти мали абсолютно потужних союзників у Відні. Насамперед віденські центральні установи були змушені, враховуючи зовнішньополітичні обставини, виважено впливати на підлеглі установи. Міністерство закордонних справ ретельно реєструвало під час Львівського процесу і після нього реакцію російської преси на заходи австрійської влади, спрямовані проти русофілів, причому до уваги брали розмірковування, наскільки збігалися такі повідомлення в пресі з офіційною точкою зору.²²⁴ Пе-

223 ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 200 і далі, 206, 213 і далі, 217.

224 Прес-звіти австро-угорських дипломатів: генерального консула Стефана фон Буріана до Міністерства закордонних справ, Москва, 26 червня 1882 р., ННStA PA XL, K. 210, арк. 3–5; посол граф Волькенштайн до МЗС, Петербург, 30 червня 1882 р., там само, арк. 11–14; Волькенштайн до МЗС, Петербург, 6 липня 1882 р., там само, арк. 23; Волькенштайн до МЗС, Петербург, 26 липня 1882 р., там само, арк. 80; Волькенштайн до МЗС, Петербург, 7 серпня 1882 р., там само, арк. 112–114; граф Рудольф Вельзерсгайм до МЗС, Петербург, 9 листопада 1882 р., зі схвальним звітом про неупереджений аналіз судового процесу ліберальним *Вьстником Европы*, там само, арк. 122–126; звіт Волькенштайна до МЗС про репортаж *Санкт-Петербургских Вьдомостей* про «переслідування в Галичині», Санкт-Петербург, 24 червня 1885, № 1648/4 ІВ 1885, копія в ЦДІАЛ ф. 129, оп. 4, спр. 181, арк. 1–9.

реслідування русофілів відбувалося посеред об'єднавчої фази австро-угорської політики щодо Росії після підписаного в червні 1881 року Союзу трьох імператорів. Тож колишній посол у Петербурзі граф Густав Кальнокі (Gustav Kálnoky), який від осені 1881 року перебував на посаді міністра закордонних справ, був не на жарт занепокоєний збереженням добрих відносин із сусідньою східною монархією – крім афери з русофілами, ці відносини значно похитнули дипломатичні пристрасті навколо приватної антиавстрійської зовнішньої політики російського генерала Скобелева.²²⁵ Інші центральні установи теж приєдналися до поміркованої політики: вже на початку 1882 року під час розслідування у справі державної зради, Міністерство юстиції відхилило прохання Львівської державної прокуратури про постачання з дипломатичних джерел інформацій про осіб, з якими русофіли принагідно контактували в Росії. Відмову обґрунтували тим, що довірчі повідомлення все одно не можуть бути використані в суді, а власні таємні розслідування в Росії надто витратні.²²⁶ Влітку 1882 року Міністерство закордонних справ і Міністерство юстиції різко розкритикували львівські судові органи, які висунули оскарженим обвинувачення в гаданих контактах з російським верховним прокуратором Священного Синоду Константином Победоносцевим, не проконсультувавшись перед цим з Віднем. Победоносцев у відповідь склав послання, у якому захищав Грабар, Добрянського і Наумовича, не шкодуючи місця на політичні пасажі. Скандалу вдалося уникнути тільки завдяки примирливому втручання «в інтересах обох сторін» австрійських дипломатів; вдалося перешкодити виступу Победоносцева перед судом, тільки під тиском Відня наприкінці доказів зачитано було його листа.²²⁷ У серпні 1882 року посол Австро-Угорщини граф Волькенштайн підсумував зовнішньополітичний урок, що надав процес:

З російської точки зору можна зрозуміти різкий осуд галицьких подій у російській пресі ... Не можу не наголосити, що, з нашої точки зору, результат, досягнений Львівським процесом проти русинів у публічній російській думці, можна назвати винятково некорисним.²²⁸

225 Про австро-угорську зовнішню політику 1880-х років див.: FRANCIS ROY BRIDGE, Österreich (-Ungarn) unter den Großmächten, у: Die Habsburgermonarchie, т. VI/1, с. 196–373, особл. 258–273.

226 Звіт Міністерства юстиції про стан карної справи Грабар і товаришів, документ для ознайомлення Міністерства юстиції, б/д, березень 1882 р. №1333/4 ІВ 1882, копія в ЦДІАЛ ф. 129, оп. 4, спр. 115, арк. 1–2.

227 Міністерство юстиції до Міністерства внутрішніх справ, графові Кальнокі, Відень, 4 липня 1882 р., ННStA PA XL, К. 210, арк. 19 і наст.; МЗС посольству в Петербурзі, Відень, 6 липня 1882 р., там само, арк. 23 і наст.; телеграма Волькенштайна до МЗС, Петербург, 12 липня 1882 р., там само, арк. 39; Волькенштайн до МЗС, Петербург, 16 липня 1882 р., з листом Победоносцева до Волькенштайна від 13 липня, там само, арк. 55–62.

228 Волькенштайн до МЗС, Петербург, 2 серпня 1882 р., ННStA PA XL, К. 210, арк. 98 і наст.

Явна напруга між віденським центром і галицькими підпорядкованими установами влади засвідчує, що під час переслідування русофілів не існувало єдності щодо відповідної стратегії; найімовірніше, Відень не був достатньо поінформований про певні львівські кроки. Міністр закордонних справ граф Кальнокі спробував виправдатися і перетворити промах на чесноту, аргументуючи невіданням Відня і відбиваючись від російських закидів за певненнями, ніби йдеться про керований з центру політичний процес, у якому на лаві підсудних сидить не хто інший, як «сама російська монархія».²²⁹

Повторювати таку помилку не хотілося: тому коли 1893 року услужливі прокурори Львова й Чернівців узялися планувати другу серію невдалого процесу про державну зраду, Відень відразу ж втрутився. Цього разу справу було заведено на журналістів Григорія Купчанка, Йосифа Маркова і Данила Козарищука, професора гімназії Амврозія Шанковського та адвоката Володимира Дудикевича, у прокуратурі планували зробити предметом оскарження контакти звинувачених з Росією і Болгарією. Та перш ніж зміг повторитися сценарій 1882 року, Міністерство юстиції дало карним переслідувачам відбій, причому обґрунтувало своє рішення, окрім незначної провини русофілів, також політичною обережністю. Відень не мав наміру повторити колишньої ганьби і не був тоді зацікавлений у зовнішньополітичних проблемах, які, без сумніву, приніс би зі собою гучний процес проти русофілів:

Тому що жалюгідним, ба, шкідливим у своїй дії треба вважати, якщо, як це було на процесі Ольги Грабар, по-перше, звинувачення розпадеться, по-друге, залучення чужих функціонерів до звинувачення або ж висунення звинувачень політичного плану, які не зможуть знайти достатнього підтвердження, у провідних російських колах викличуть непотрібне роздратування.²³⁰

На тому й стало: відбувся один-єдиний великий процес про державну зраду проти русофілів. Така ситуація зберігалася практично до початку Першої світової війни. Самодіяльність підпорядкованих урядових установ у нібито автономній Галичині наробила, згідно зі сприйняттям з центру, достатньо галасу; тепер контроль посилили, щоб не перешкоджати вищим інтересам. Тому що, в підсумку, набагато більше очікувалося від тривалої дії після львівського

229 Міністерство закордонних справ до Волькенштайна, 6 липня 1882 р., цит. вище, арк. 24зв. Цитату взято зі статті в «Русі», див.: Волькенштайн до Міністерства закордонних справ, 3 липня 1882 р., цит. вище, арк. 12зв.

230 Наказ Міністерства юстиції лицарю фон Зданському, головному юристові Львова, Відень, 14 березня 1893 р., документ для ознайомлення Міністерства юстиції, ад № 571/4 ІВ 1893, копія в ЦДІАЛ ф. 129, оп. 4, спр. 122, арк. 4 і наст. Акти Міністерства юстиції в справі слідства проти Купчанка і товаришів, б/д, березень 1893 р., № 454/4 ІВ 1893; № 802/4 ІВ 1893; Міністерство закордонних справ до Міністерства юстиції, 10 березня 1893 р., ад № 454/4 ІВ 1893, копії в ЦДІАЛ ф. 129, оп. 4, спр. 122, арк. 1–22.

шоку, від постійного контролю за русофільською діяльністю і від політики уколів, аніж від ще однієї (політично ризиковної) великомасштабної акції.

Львів і наслідки II: політичний і церковний розвиток у середовищі галицьких українців від 1882 року

Після процесу 1882 року влада могла зарахувати собі успіх і в інших царинах. Насамперед це стосується впливу влади на внутрішні справи Греко-Католицької Церкви. Події після грудня 1881 року мали дію каталізатора на низку організаційних і кадрових змін, результативних далеко за межами Церкви. Досі церковна ієрархія завжди намагалася засвідчити свою лояльність до держави і Ватикану, виступаючи із запопадливим послухом проти русофільських світоглядних позицій. За митрополита Йосифа Сембратовича на конкретну діяльність русофільських священиків великодушно заплющували очі чи то з толерантності, чи то, що видається ближчим до істини, через брак загальної картини величезної церковної провінції, у якій урядувало всього двоє єпископів. Подвійних стандартів (таврування русофільських висловлювань, які лунали з певних місцевостей, а з іншого боку, легковажне применшення їхнього значення) дотримувалися і у випадку Гниличок: ще поки відбувалося розслідування, консисторія заборонила читати русофільські публікації, та одночасно церковна комісія зробила спробу звести цю справу до рівня благенької незначної події. Церковна заборона читати русофільську періодику в боротьбі зі «схизматичною тенденцією» накладалася й пізніше. У 1886 році заборонено було читати народні часописи *Наука* і *Слово Боже*, у 1891 – газету *Червоня Русь*, а у 1893 році її спадкоємицю – газету *Галицкая Русь*. Тим із духовних осіб, які не виконували заборони на читання, погрожували церковними штрафами.²³¹

Та от ситуація змінилася. Після історії з Гниличками на тлі загальної істерії щодо державної зради у першій половині 1882 року Греко-Католицька Церква як інституція потрапила під приціл польської гро-

231 JOHN PAUL HIMKA, *Galicja and Bukovina. A Research Handbook About Western Ukraine, Late 19th and 20th Centuries* (=Historic Sites Service, Occasional Paper No. 20, Edmonton 1990), с. 60; ЙОГО Ж, *Religion and Nationality*, с. 124; Галицьке намісництво до Міністерства внутрішніх справ, 7 березня 1885 р., № 57г, про плани адміністратора Галицької митрополії Сильвестра Сембратовича стосовно заборони на читання і погрожування штрафними санкціями, документ для ознайомлення Міністерства внутрішніх справ, ІВ № 625/4 ІВ 1885, копія в ЦДІАЛ ф. 129, оп. 4, спр. 53, арк. 7 і наст.; витяг з внутрішніх конспіративних звітів, Відень, 4 січня 1893 р. Львів, 2 січня: настрої у руському таборі, ІВ 20/4 1893, копія в ЦДІАЛ ф. 129, оп. 4, спр. 64, арк. 1–4, зі звітом про кризове засідання русофілів у зв'язку з перспективою накладення заборони на *Галицкую Русь*.

мадськості та скликаної за інтересами коаліції віденських центральних міністерств, Галицького намісництва й Ватикану. Розслідування судових установ і «викривання» преси навіюють думку про інфільтрацію русофільськими агітаторами церковних структур від Львівської митрополичої консисторії аж до сільських громад. Протидіяти впливові на простих людей, мешканців «приготованих до схизми» місцевостей Східної Галичини, намагалися єзуїтськими місіями; крім того, розпочалася низка урядових акцій, спрямованих проти нібито православних звичаїв у церковних громадах, особливо проти трираменних «схизматичних» хрестів, які, до речі, повноправно належали до традиційного набору галицько-українських церковних окрас. Уже під час хвилі русофільства 1867 року ці хрести перетворили на ворожі об'єкти, проте якихось урядових заходів не відбулося.²³²

Щоб подолати русофільство в церковній ієрархії, передбачалися ґрунтовні заходи. Митрополита Йосифа Сембратовича звинуватили в слабкому керівництві й недбальстві щодо подолання русофілів. Прихильними до русофілів серед членів Консисторії ідентифікували львівських отців-крилошан Михайла Малиновського та Івана Жуковського. Теорію про «надто м'якого» митрополита сповідував уже роками намісник граф Альфред Потоцький, зауважуючи, що сірі еміненції львівської капітули тримають митрополита у своїх руках, контролюючи духовенство та ідеологічно утримуючи його, за певних обставин і за допомогою погроз, на бажаній русофільській лінії.²³³ Оцінку Потоцького поділяли у Ватикані та у відповідальних центральних міністерствах (віросповідань та освіти, закордонних справ). Від весни 1882 року готувалося запропоноване Потоцьким розв'язання проблеми у формі «чистки» – усунення з посади Сембратовича та обох отців-крилошан. Розвиток подій тільки прискорило пастирське послання Сембратовича від 2 червня 1882 року, у якому він запевняв про лояльність свого духовенства, відзначав їхні заслуги і захищав від наклепницької кампанії у польській пресі:²³⁴ його незламність, уважав Потоцький, тільки додасть відважності русофілам, тож намісник наполегливо вимагав змістити

232 Галицьке намісництво до Міністерства поліції, Львів, 21 березня 1867 р., ННStA ІВ К. 392, VM 1867, El. 352, арк. 19–21, про «москальські» хрести в громаді пароха Михайла Гавришкевича, села Нагачів і Семерівка. Намісництво відповіло на запит щодо цього із Відня, поштовою до якого став репортаж в газеті *Gazeta Narodowa*: у відповіді зазначалося, що такого типу хрести здавна використовують у прикордонних областях. Про внутрішньоцерковні суперечності навколо трираменних хрестів див.: НІМКА, *Religion and Nationality*, с. 64–67; про урядові заходи 1882 року проти цих хрестів там само, с. 122 і наст.

233 Див. меморандуми Потоцького до Міністерства віросповідань та освіти від 7 лютого, 13 червня і 29 червня 1882, із підсумком його довголітніх спостережень, AVA, МВС Президія, цит. вище, а також: ННStA, *Administrative Registratur*/28, K. 11/№ 7, арк. 182–183, 200–261.

234 *Слово*, № 61/1882.

митрополита, висловлюючи це в незвично гострій формі. Наприкінці червня Сембратовича викликали до Риму, де його кілька тижнів «обробляло» церковне начальство, а також представники австро-угорського посольства.

На початку вересня 1882 року він відмовився від гідності митрополита; у сані він перебув ще до представлення на митрополичий престол Львівської єпархії апостольського адміністратора в листопаді, а тоді перебрався до Риму, де жив до смерті як пенсіонер. Малиновський і Жуковський звільнили свої посади в жовтні 1882 року. Від початкового плану перевести Йосифа Сембратовича в ранг кардинала і приховати таким чином факт його усунення з посади Ватикан відмовився ще наприкінці червня, після того як про хід подій дізналася преса.²³⁵ Наступником митрополита, спочатку як адміністратор Львівської єпархії, а від березня 1885 року як митрополит Галицький, став його небіж Сильвестр Сембратович. Сильвестр був лояльно-католицьким, прихильником польсько-українського порозуміння; до самого кінця свого 14-річного перебування в сані митрополита йому довелося відбиватися від негативного образу «польського кандидата», попри те, що він безліч разів захищав український і східнообрядний характер своєї Церкви.²³⁶ У силу обставин його улюблений попередник мусив піти з посади, а проти нього самого було вороже налаштоване українське суспільство. І русофіли, і українофіли оцінювали розвиток подій як національну поразку та втручання в українські справи.

Другою великою зміною в межах Греко-Католицької Церкви, зміною, яка відбувалася в контексті подій 1881–1882 років, була так звана реформа оо. Василіян, тобто реорганізація греко-католицького чину оо. Василіян під орудою ордену Єзуїтів. Про реформу, зрештою, оголосили ще перед скандалом у Гниличках; її підтримували не лише заппадливі антирусофіли, але й об'єктивні спостерігачі, тому що загально визнаним фактом були негативні явища всередині ордену.²³⁷ З іншого боку, події, пов'язані з Львівським процесом, загострили конфлікт, коли в травні 1882 року стало відомо про плани реформи. Реформа, яка, властиво, була виключно внутрішньоцерковною справою, відразу ж перетворилася на політичне явище. Планувалося передати Добромільський монастир оо. Василіян, у якому виховували новіціїв, під керівництво єзуїтів. На зміну колишнім ченцям поступово мало прийти добре вишколене й дисципліноване по-

235 Докладний опис політично-дипломатичних перемовин Відня з Ватиканом про чистку греко-католицької церковної адміністрації і про наступника Сильвестра Сембратовича див.: НІМКА, Religion and Nationality, с. 84–94.

236 ОЛЕСНИЦЬКИЙ, Сторінки, с. 194 і наст.; НІМКА, Religion and Nationality, с. 45–47, 84–94.

237 ОЛЕСНИЦЬКИЙ, Сторінки, с. 176–179, повідомляє про ці негативні факти, ілюструючи їх власними спогадами про візит до Бучацького монастиря (обжерливість і вільні звичаї як ознака монастирського життя).

повнення. Прихильником реформи був протоігумен отців Василіян Климентій Зарницький, який розраховував на підтримку Риму й галицьких єзуїтів.²³⁸ Митрополит Йосиф Сембратович, який обстоював реформу, але хотів здійснити її у греко-католицькому виконанні, погодився на волю Риму аж перед вимушеною відставкою; не виключено, що і це стало однією з причин усунення його з посади.²³⁹

Проти реформи, яку сприйняли як втручання у внутрішні справи чину і як спробу колонізації, сформувався широкий фронт русофільської і національно-української громадськості, яка підтримала спротив групи ченців чину Василіян їхньому протоігуменові. Українців особливо збурило те, що після переходу в греко-католицьку конфесію до ордену дозволялося приймати і польських кандидатів, а також те, що мала відновитися давня традиція обіймання греко-католицьких єпископських посад василіянами. Відповідно противники реформи в один голос жахалися постраху наскрізь «польської» церковної ієрархії, який у недалекому майбутньому міг стати дійсністю.²⁴⁰ Конфіденційний звіт повідомляв до Відня, що уми людей більше навіть, ніж процесом над русофілами, який саме відбувався, розпалені реформою і чутками про зміщення митрополита Сембратовича:

Протести проти передання Добромільського монастиря єзуїтам ширяться майже повсюдно, щоправда, це корпоративні протести, ... їх носіями є окремі особи ... Можу повідомити про це, як про політичний факт, що, коли інформація польських газет про зміщення митрополита й передачу адміністрації ді-

238 Міністерство закордонних справ до прем'єр-міністра Тааффе, Відень, 17 червня 1882 р., № 234/4 ІВ 1882, ННStA ІВ К. 167, ВМ 1882, Ел. 610, арк. 930–936, з додатком папської енцикліки про реформу оо. Василіян від 12 травня 1882 р.: SANCTISSIMI DOMINI NOSTRI LEONIS DIVINA PROVIDENTIA PPAE XIII. Apostolicae litterae de ordine S. Basilii in Ruthenae nationis in Galicia reformando. Romae MDCCCLXXXII. Зі звіту агента Міністерства закордонних справ видно, що і Зарницький аж ніяк не був вільний від гріха: виступаючи як ревний захисник реформи, він таким чином намагався уникнути відповідальності, бо теж устиг стати об'єктом розмов через свої проґрешення (нешлюбні діти, конкубінат тощо), див. Міністерство закордонних справ до прем'єр-міністра Тааффе, Відень, 13 червня 1882 р., із замовленим звітом Ганкевича [гімназійний професор Климентій Ганкевич, 1842–1925?] про «чвари в ордені оо. Василіян у Галичині», ННStA ІВ К. 167, ВМ 1882, Ел. 610, арк. 924–927.

239 ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 213 і далі.

240 Звіт Ганкевича на замовлення, Міністерство закордонних справ 13 червня 1882 р., цит. вище; МЗС до прем'єр-міністра Тааффе, Відень, 24 липня 1882 р., із «замовл. звітом Ганк. про настрої в Галичині і протести проти передання Добромільського монастиря оо. Василіян єзуїтам», Львів, 11 липня, № 2625/4 ІВ 1882, ННStA ІВ К. 167, ВМ 1882, Ел. 610, арк. 939. Закиди стосовно підступної колонізації греко-католицької ієрархії знову зазвучали голосніше разом із вступом Романа (Андрея) Шептицького до ордену Василіян і супроводжували церковне зростання «польського графа» й пізнішого митрополита в цій ієрархії, див.: НІМКА, Sheptytsky and the National Movement, с. 29–34; ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 494 і наст.

єцезії папському легатові підтвердиться, то дуже багато громад і окремих осіб подадуть заявки на перехід до Греко-Східної [Православної] Церкви, або ж до протестантизму.²⁴¹

У 1884 році ще один монастир, Лаврівський, перейшов під єзуїтське врядування, що спричинило нову хвилю протестів. Щоправда, до масової зміни конфесії від 1882 до 1885 року, як пророкував автор звіту, не дійшло, але відбулося декілька демонстрацій проти реформи, зокрема два багатолюдні віча. Українська протестна депутація, яку 30 квітня 1885 року прийняв цісар, була корпоративним заходом: на львівському протестному вічі в травні 1884 року обрали членів депутації. Керівником делегації був русофільський історик і сеньйор Ставропігії Ісидор Шараневич. Крім того, до делегації входили свідомі українці Омелян Огоновський, Володислав Федорович, Михайло Димет, який мав добрі контакти з обома партіями, і шанований русофільський політик Василь Ковальський.²⁴²

Цей «єдиний фронт» проти подій, які насувалися ззовні і сприймалися як національна загроза, належить до однієї з останніх істотних спроб порозуміння українських політичних таборів. Реформу таки провели (попри усі протести) – як повідомляє Євген Олесницький, вона мала цілком позитивні результати для українського суспільства. Всупереч прогнозам, реформовані василіяни постачали не польських агентів для задіяння в українських школах і церквах, а прекрасно освічених українських патріотичних клерикалів, які значно прислужилися наближенню українських міських низів до Церкви. Одночасно вони стали сильним бойовим загоном проти русофілів; отже, реформа сповнила сподівання, які на неї поклала церковна й політична влада.²⁴³

Подібно, як реформу оо. Василіян, події початку 1880-х років і страх русофільського поширення прискорили інший, уже давно запланований проєкт церковної реформи. У 1885 році стало нарешті дійсністю те, що ще від 1840-х років було однією з основних вимог консервативного духовенства, а саме створення третьої галицької греко-католицької єпархії в Станиславові, на територію якого заходила південна частина надвеликої Львівської архієпархії. Першим станиславівським єпископом став Юліян Пелеш, колишній ректор Віденської духовної семінарії. Русофіли й українці вважали його позапартійним, Ватикан знав його як лояльного католика. Цей захід підтримали українське духовенство, Ватикан і влада, щоправда, кожна сторона – з іншої причини. Для українців найважливішим було посилення організаційної

241 Конфіденційний звіт Ганкевича, Львів, 11 липня 1882 р., додаток до: МЗС до прем'єр-міністра Тааффе, Відень, 24 липня 1882 р., ННStA, цит. вище.

242 *Новий Проломъ*, №№ 229, 230/1885; ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 213 і далі. Було обрано ще русофіла Дениса Кулачковського, який саме у квітні 1885 року не зміг взяти участі.

243 ОЛЕСНИЦЬКИЙ, Сторінки, с. 179 і наст.; НІМКА, Religion and Nationality, с. 79–84.

ефективності церковної ієрархії і розширення її влади – зокрема нарешті здобуто необхідну для скликання Галицького провінційного синоду мінімальну кількість єпископів. Ватикан та австрійська влада у зростанні ефективності адміністрування бачили насамперед можливість ретельнішого контролю за окремими парохами та їхніми церковними громадами, а тим самим – відсіч русофільським впливам.²⁴⁴ Випадки, які трапилися в Гниличках і Збаражі, не мали більше повторитися, адже вони цілком очевидно були зумовлені адміністративними недоліками.

Однак усередині Греко-Католицької Церкви дискусія про латинізацію та полонізацію тривала і в 1890-х роках. Під час дискусій утворювалися союзи між українським національним і русофільським за орієнтацією духовенством. Такий поділ став особливо помітним у вересні-жовтні 1891 року на Галицькому провінційному синоді у Львові. Синод, на якому мали обговорювати обширні внутрішньоцерковні реформи, звівся до конфлікту про цілібат, який збирався запровадити Ватикан. У цьому випадку, як і у випадку реформи оо. Василян, звучали цілком обґрунтовані аргументи за цілібат (принаймні факультативний), які знову і знову повторював митрополит Сильвестр Сембратович: ішлося насамперед про турботу Церкви за нові кадри для керівних посад у церковній адміністрації і в теологічних студіях. Для таких функцій, які вимагали дуже багато праці, але були доволі низько оплачуваними, ідеальним вважали духовенство, якому не треба було піклуватися про родину. Все ж і тут у дискусіях переважали політично-національні, а не богословські чи адміністративно-технічні аргументи. Сильвестра Сембратовича безпідставно підозрювали в «оборудках» з польськими можновладцями, внаслідок яких відбувався наступ на підвалини Греко-Католицької Церкви, серед іншого і на священниче подружжя, за що, мовляв, Сембратовича нагородили митрополичим саном. Противники цілібату наголошували на ролі священничих родин як кузні кадрів для української національної інтелігенції та акцентували на тому, що характер Греко-Католицької Церкви як національної Церкви (часто говорили про «русько-католицьку» Церкву) може потьмяніти, якщо чимраз більше традицій допасовуватиметься до римського (під чим треба розуміти: польського) католицизму. Ця група людей наполягла на своєму: резолюцію, яку фаворизував Ватикан, у супроводі сутичок і суперечок, прийняли в дуже зміненому вигляді. Речниками змін були русофільські священники Теофіл Павликів, Іван Негребецький, Василь Чернецький і Йосиф Крушинський, а також єдина світська особа серед учасників, керівник делегації в справі оо. Василян Ісидор Шараневич. Рішучий опір учасників Синоду, яким ватиканський посланець закинув «схизматизм», таки не перешкодив Римові через п'ять років підсунути українцям власну версію

244 НІМКА, Religion and Nationality, с. 98–101.

синодальних рішень в остаточній редакції (з формальною свободою вибору, з сильним тиском на семінаристів, які мали приймати перед висвяченням рішення про celibat).²⁴⁵ Не минуло багато часу, як збурення спричинив ще один проект реформи: 1893 року закрили Віденську центральну духовну семінарію, а навчання семінаристів у Галичині розділили по трьох єпархіальних семінаріях Львова, Перемишля та Станиславова. Русофіли підозрювали, що і тут йдеться насамперед зовсім не про адміністративну реформу, а про ще одну спробу політичного контролю за майбутніми священиками, ревним прихильником якого був польський намісник граф Казимир Бадені – таке завдання, звісно, намісникові та церковній ієрархії було легше виконати тоді, коли семінаристи не їхали за межі краю, залишалися у своїй єпархії, замість того, щоб десь у далекому Відні потрапляти під вплив культури великого світового міста і слухати нашіптувань «агітаторів».²⁴⁶

Розкаяння чи еміграція: львівські підсудні після 1882 року

Львівський процес мав глибокі наслідки для багатьох, насамперед, звичайно ж, для засуджених та їхнього оточення. Ті, хто не отримав вироку, вийшли відносно сухими з води: вони, як Ничай, Огоновський, Трембицький чи Марков, продовжили працювати. Марков, невтомний видавець щоразу нових русофільських газет, уже в силу своєї професії неодноразово мав клопоти з владою, ніколи не йшов на ризик справді небезпечного конфлікту. Іван Шпундер повернувся після відбуття арешту до Гниличок. Доля ж решти оскаржених була до них менш прихильною.

245 Докладний опис дискусій на Синоді див.: НІМКА, *Religion and Nationality*, с. 101–121; Йосиф Крушинський II, *Автобіографія*, Селиська, 5 листопада 1897 р., ЛНБ ф. 167 II Лвц., спр. 1685/п. 54. Крушинський повідомляє, що представник Папи назвав його після виступу *il ruteno Garibaldi* (руським Гарібальді); ані слова, зрештою, про закид в схизматизмі. Згодом Крушинський теж докладав зусиль до збереження «єдиного фронту» й активно діяв на досягнення так званої консолідації, під чим розумілося примирення старорусинів/русофілів і консервативних народовців серед священства. Початок консолідації було покладено 10 грудня 1896 року на священичих зборах усіх трьох єпархій.

246 Нотатка Інформаційного бюро про русофільську реакцію на реформу семінарій, січень 1894 р., № 132/4 ІВ 1894, копія в ЦДІАЛ ф. 129, оп. 4, спр. 69, арк. 1–5; богослов Тит Мишковський, тодішній доцент у Львівській духовній семінарії, прихильний до русофілів, також підозрював, що за реформою семінарій криються політичні мотиви, див.: PETER GALADZA, Tyt Myshkovsky. The Esteemed Russophile of the Lviv Greek-Catholic Theological Academy, у: *Journal of Ukrainian Studies* 18, nos. 1–2 (літо-зима 1993), с. 93–122 (тут с. 102).

Попри переконання, що серед українського духовенства повно «схизматиків», якого дотримувалися в польській пресі, Ватикані та у владних установах, незабаром виявилось, що інкримінувати конкретні православні симпатії можна зовсім небагатьом. Жертвами акції очищення Греко-Католицької Церкви стало тільки двоє осіб з нижчого ешелону духовенства: Іван Наумович, який начистоту викладав свої переконання у статтях, і ще один священник Омелян Левицький, якому, на підставі його листів до *Слова*, можна було приписати те ж саме. Обоє, після заслухання справи церковним судом 3 листопада 1882 року (ще за митрополита Йосифа Сембратовича), було позбавлено сану й відлучено від Церкви. Обоє мали право на скасування рішення у випадку розкаяння та відмови від своїх висловлювань. За якийсь час Левицький скористався цим правом і відмовився від своїх раніше оприлюднених висловлювань. На заклик розкаятися Наумович на початку 1883 року повторив свої тези, висловлені на процесі, що згодом опублікувала газета *Слово*. Він продемонстрував, що йому більше нема чого втрачати й оголосив про свій перехід на православ'я, якщо не вдасться усунути негативних явищ у Церкві, які він назвав.²⁴⁷ Як раніше на судовому процесі, так і тепер виявилось, наскільки хибно Наумович оцінював політичну ситуацію і власну роль. Він сприймав себе рівним суперником Риму, а від публікації своєї полеміки очікував «великого зудару», на який розраховував ще у контексті Гниличок. Зудар тоді відбувся, хоч і в цілком іншому сенсі, ніж уявляв Наумович. Тепер він вирішив нанести точніший удар. У листі до працівника *Слова* Ореста Авдиковського Наумович наголошував, що обов'язком української публічності є його безумовна підтримка:

Я докладно роз'ясню Папі усю справу, а його справою буде або випрацювати *modus vivendi* зі Східною Церквою або ж викоринити, рухаючись теперішнім шляхом єзуїтського терору, східні обряди і шукати в католицькому прозелітизмі порятунку католицизму ... Від свого імені Ви можете додати [до копії Апеляції до Папи], що немислимим є, щоб Русь залишила мене на старості напризволяще ... Я не вимагаю підтримки зараз, а тоді, коли вона знадобиться ... Напишіть, що я не маю жодних інших засобів до життя, крім журналістики, і що обов'язком тuteйшої і закордонної публіки є надання мені можливості жити, передплачуючи наші газети.²⁴⁸

247 НІМКА, *Religion and Nationality*, с. 94–98.

248 Лист Наумовича до Ореста Авдиковського, Львів, б/д, невдовзі перед складенням його апеляції, кінець січня або початок лютого 1883 р., ЛНБ ф. 2, спр. 126/п. 15, арк. 19–20. Апеляцію під назвою «Апеляція къ папѣ Льву XIII русского уніатского священника мѣстечка Скалата (львовской митрополіи) Іоанна Наумовича противъ великого отлученія его отъ церкви по обвиненію въ схизмѣ 1883 года» надрукувало *Слово*, №№ 119–137/1883.

І цього разу розрахунок Наумовича був хибний. Очікуваної швидкої реакції не надійшло. Ватикан мовчав, а наприкінці року відлучений парох почав відбувати восьмимісячне ув'язнення. Після звільнення він неодноразово їздив у Росію, проте не переставав очікувати рішення з Риму. Наприкінці грудня 1884 року Наумовича викликали в Консисторію для відповіді на запитання, чи не змінив він своїх поглядів; він відповів заперечно. Спочатку Наумович хотів пристати на пропозицію представлення у Римі його справи, але одностайно відрадили його.²⁴⁹ Остаточне рішення у зтягненій *causa Naumowicz* Ватикан під тиском Відня нарешті прийняв наприкінці квітня 1885 року. З ініціативи міністра віросповідань та освіти Конрада Міністерство закордонних справ передало, що «зокрема і з політичного погляду бажано, щоб ... прозвучало вирішальне слово найвищого церковного авторитету, чим буде припинено будь-які дискусії навколо цієї справи».²⁵⁰ Самого священика Митрополичий ординаріат закликав відповідно 23 травня 1885 року впродовж місяця відмовитися від своїх поглядів; той не відреагував, після чого митрополит Сембратович ствердив у циркулярі до греко-католицького духовенства, «що священика Наумовича піддано анафемі за схильність до схизми і непослух супроти Священного Апостольського престолу та відлучено від Церкви».²⁵¹ Таким чином, рішення Наумовича залишатися твердим зміні уже не підлягало. У Галичині він тепер був позбавлений засобів до життя, бо й українська громада не поспішала підтримати його, як він цього добивався і на що таємно розраховував. Восени 1885 року Наумович перейшов у Києві в православ'я. Галицьке намісництво у Львові підозрювало, що і за цим рішенням криється пропагандистський трюк: намісництво боялося, що русофіли гучно відзначатимуть цю подію і, можливо, відішлють до Києва селянські делегації. Старости Збаража, Сокаля і Підгайців неподалік російського кордону отримали наказ протидіяти таким спробам.²⁵² Та нічого подібного не трапилось: на початку 1886 року «просвітитель Галицької Русі» покинув отчий край та емігрував з родиною в російську Україну.²⁵³

249 Про заплановану поїздку до Риму див. голоси в русофільській пресі, насамперед *Новый Проломъ*, ІВ, 15 січня 1885 р., № 101/4 ІВ 1885, копія в ЦДІАЛ ф. 129, оп. 4, спр. 52, арк. 1–10.

250 Міністерство закордонних справ до австро-угорського посла у Ватикані, Відень, 21 березня 1885 р., № 664/4 ІВ 1885, копія в ЦДІАЛ ф. 129, оп. 4, спр. 117, арк. 1зв., з проханням «дискретно» передати віденське клопотання ватиканському кардиналові-державному секретарю.

251 Циркуляр у всі деканати із заявою митрополита, Львів, 5 липня 1885 р., ЛНБ ф. 2, спр. 126/п. 15, арк. 55зв.

252 Галицьке намісництво до Міністерства внутрішніх справ, 6 серпня 1885 р., документ про ознайомлення Міністерства внутрішніх справ, № 2103/4 ІВ 1885, копія в ЦДІАЛ ф. 129, оп. 4, спр. 106, арк. 5зв.

253 И. СОКОЛОВЪ, Протоіерей Іоаннъ Григорьевичъ Наумовичъ. Краткій біографіческій очеркъ (Санктъ-Петербургъ 1894).

Для інших оскаржених вирок Львівського суду, який прозвучав у липні 1882 року, і арешт стали поворотним моментом у житті. Син Наумовича Володимир заплатив за лояльність до батька важкою хворобою, нажитою у злигоднях періоду арешту і тяганини процесу; цей студент, який, властиво, схилявся до народовської партії, помер уже 1884 року.²⁵⁴ Ремісник Олекса Залуський після відбуття арешту позбувся засобів до існування у своєму містечку, внаслідок неформальних, але від того не менш дієвих кроків: поліцейської сваволі та бойкотних акцій проти його майстерні; він також емігрував до Росії, щоб потім, позбавлений усіх ілюзій, повернутися.²⁵⁵ Для редактора газети *Слово*, яка ще перед процесом потрапила в кризову ситуацію, судовий процес означав економічний крах, а п'ятимісячний арешт став ударом, від якого він так і не оговтався.²⁵⁶ Ольга Грабар повернулася до сім'ї в Росію, а її батько Адольф Добрянський подався в іншу еміграцію, він перебрався до Відня, де поліція постійними перевітками отруювала йому життя. Ще за якийсь час він переїхав до Іннсбрука, де жив непримітно, а в 1901 році помер. Для нього Львівський процес означав завершення бурхливого політичного життя. До ширшої публічності він звернувся ще тільки раз, у зв'язку з хвилею протестів проти реформи оо. Василіян.²⁵⁷

Єдиний фронт на вимогу: що було далі

Як оцінити «львівські наслідки»? У своїх споминах Євген Олесницький описує, що, на його думку, найшляхетнішим наслідком процесу над русофілами є катарсис. Українське суспільство «прокинулося» і щойно тепер зрозуміло, якими реакційними й корупційними були його лідери; вони «служили чужим богам і просто продавали народ. У тих сферах, які висвітлив процес, панували продажність і шпигунство, замінюючи національні ідеали».²⁵⁸ Що ж, забудьмо на хвилину, що результати процесу засвідчили щось інше; недоказаний закид у шпигунстві був поразкою не так русофілів, як держави. Утім насамперед реакція українського суспільства на каталізовані Львівським процесом церковні реформи вказує на те, що представлена Олесницьким ізоляція русофілів відбулася інакше.

Загострена реакція влади на русофільські виклики справді потягла за собою знищення важливих русофільських домінантних позицій (що відкрило

254 АНДРУСЯК, Нариси, с. 76, посил. 66.

255 АНДРУСЯК, Нариси, с. 49.

256 АНДРУСЯК, Нариси, с. 27, 48 і далі, 75.

257 *Діло*, № №57, 58/1901; АДОЛЬФ ДОБРЯНСЬКИЙ, О современномъ религіозно-политическомъ положеніи австро-венгерской Руси, у: *Новый Проломъ*, №№ 165–167/1884.

258 ОЛЕСНИЦЬКИЙ, Сторінки, с. 174.

перед народовцями можливість перейняти спадщину своїх опонентів із українського середовища), однак парадоксальним чином зрушив з місця інший розвиток: наслідком репресій і втручань держави та Ватикану у «внутрішні справи» галицьких українців стала понадпартійна солідаризація. Українофіли на кшталт Олесницького визнавали її дуже неохоче. Зрештою, і ця солідаризація не змогла перешкодити змінню політичного впливу русофілів через криміналізацію їхніх лідерів і глибоку непевність їхніх прихильників. Тож останні успіхи русофілів на єдиному фронті можна класифікувати і як відступальні бої, у яких з розпачливою відвагою виборювалися перемоги та які, фактично, ні до чого вже не вели. Українофіли однозначно були в єдиному фронті на виграшній позиції, тому що в дискусіях про церковні справи вони займали все більше консервативних позицій, створюючи таким чином конкуренцію русофілам на їхній прадавній території, насамперед це стосувалося середовища духовенства.

Перед «єдиним фронтом» і після нього було декілька спроб з боку русофілів і українських національних сил кооперуватися. Та всі спроби розліталися, наштотхнувшись на все ті ж спірні питання: русофіли хотіли уникнути будь-якого впливу українофілів на свої організаційні структури, тоді як ті вимагали вільного доступу до первинно загальноукраїнських установ як Народний Дім чи Ставропігійський Інститут (включно з власністю цих установ). Русофіли намагалися уникати будь-яких мовних ухвал, тоді як націоналісти наполягали на фіксації «загальнозрозумілих» мовних стандартів у спільно написаних текстах. Русофіли мали страх перед спільними комісіями зі скеровувальною компетенцією, у яких їх відтіснять на задвірки молодші й активніші політики, українофіли ж були за співпрацю тільки в тому випадку, якщо від неї можна було сподіватися конкретних спільних рішень. Властиво, русофіли погодилися лише на спільний «центральный виборчий комітет», тому що участь у ньому не вимагала відмови від власної організаційної суверенності на користь нової спільної структури. Неподоланні суперечності між обома партіями щоразу виринали в нових формулюваннях і ніколи не вирішувалися – аж поки національно свідомі українці не залишили «історичної національної партії» (як себе, нав'язуючи до народовців, називали русофіли) в спокої на її оборонних позиціях і не відмовилися від спроб досягти угоди.²⁵⁹ Наприкінці 1892 року якийсь час виглядало на те, що

259 Спроби порозуміння: літо 1882 року, перемовини про так званий *modus vivendi*, див. заяву українських народовців і відповідь на неї русофілів, ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 87, арк. 18–21; навесні 1890 року відбулася нарада русофільських та українських «нотаблів» (заможної та освіченої верхівки. – Прим. пер.), щоб домовитися про співпрацю, див.: ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 233; у 1893 році двічі відбулися менш чисельні збори, на яких (без якихось наслідків) було продемонстровано волю до консолідації партій, там само, с. 267. Наступна спроба закінчилася в березні 1894 року тим, що русофіли й радикали

бажання до співпраці знайде собі місце в межах русофільських структур: проти потужного опору значної кількості послів Михайло Король, Василь Залозецький і Василь Давидяк висунули на зборах «Русскої Ради» заяву про наміри, в якій схвалювалося членство народовців у «Русській Раді» й русофілів у «Народній Раді» на повітовому рівні.²⁶⁰ Та навіть і це починання врешті розвіялося. З іншого боку, українці не надто полегшували русофілам крок до примирення: коли можна було не керуватися політичним глуздом, який диктував тимчасову поміркованість, народовська преса нападала на русофілів із закидами у зраді або продажності та іншими звинуваченнями. Після передчасної смерті головного редактора *Діла* Володимира Барвінського, який ненастанно добивався порозуміння, його наступники в редакції приєдналися до фронту нападників.²⁶¹ З цього погляду доволі сумнівним є, чи був би розвиток подій істотно іншим, якщо б не було хвилі репресій початку 1880-х років: видається, що й без спроби держави розколоти український рух до розколу дійшло би так чи так внаслідок непоєднувальності різних позицій.

Та урядові структури, здається, ніколи не замислювалися над таким варіантом; вони відреагували на примарну гостру загрозу і вирішили, що треба діяти рішуче. Репресії ж дали русофільським активістам можливість зарекомендувати себе при відступі борцями передньої лінії за «національну справу». Вони все ще були в змозі виборювати собі для певних пунктів програми широку підтримку. Востаннє це виявилось під час так званої «нової ери» 1890–1894 років, коли частина української національної фракції у Галицькому соймі під проводом Юліяна Романчука, Олександра Барвінського та Анатолія Вахнянина добивалася рівності з поляками. Дуже скоро ця виборена рівність виявилася мильною бульбашкою – фактично нічого з обіцяних концесій польська сторона не надала. Свою непряму роль у плануванні «нової ери» зіграли й русофіли, тому що цього разу на рівності наполягав

відступили, там само, с. 270 і наст. Спільний Центральний виборчий комітет (без відмови русофільських організацій від своїх компетенцій) існував ще під час виборів до Державної Ради 1885 року і до Галицького сойму 1889 року. Після оголошення виборів до Державної Ради 1891 року народовська організація «Народна Рада» (заснована 1885 р.) вперше вела виборчу боротьбу абсолютно самостійно; семеро українців стали послами Державної Ради, посольський мандат не дістався жодному з русофілів, там само, с. 215–217, 229 і наст., 243.

260 Звіт агента («Ганкевич») про збори довірених осіб «Русскої Ради», Львів, 24 грудня 1892 р., № 357/4 ІВ 1893, копія в ЦДІАЛ ф. 129, оп. 4, спр. 65, арк. 6–8.

261 Звіт Дирекції поліції у Відні та ін. про ситуацію в українській публіцистиці, Відень, 5 січня 1885 р., № 58/4 ІВ 1885, копія в ЦДІАЛ ф. 129, оп. 4, спр. 119, арк. 1–5.

і Відень, який боявся «ненадійності» українців з огляду на проблематичні відносини з Росією.²⁶²

Більшість націоналістів незабаром відступили від «нової ери», так що з нею солідаризувалася ще зовсім нечисленна залишкова група українських християнських демократів разом із Барвінським і Вахнянином. Ослаблені русофіли від початку були рішучими противниками рівності. З'явилися нові коаліції, наприклад, із лівими українськими радикалами, які також (хоч і з інших, ніж у русофілів причин) принципово не сприймали «нової ери». Прихильники русофілів на провінції ставилися до таких продиктованих доцільністю коаліцій радше скептично. Українська фракція в Галицькому краєвому соймі розпалася на фракцію «нової ери» під головуванням Романчука і русофільсько-радикальну фракцію незгідних, до якої входили русофільські послы Михайло Король, Олексій Барабаш, Микола Антоневич, Денис Кулачковський, Лонгин Рожанковський, отець Іван Сірко та Микола Герасимович. У лютому 1892 року русофіли організували власне львівське віче проти «нової ери».²⁶³ Ще одна нагода зарекомендувати себе трапилася русофілам з виборами Бадені до краєвого сойму в 1895 році і до Державної Ради у 1897 році, коли намісник і пізніший прем'єр-міністр утверджував польське домінування засобами поліційного терору і виборчих фальсифікацій, внаслідок чого дійшло до численних людських жертв. Русофіли організувалися у фронт протесту, дехто з русофільських адвокатів узявся захищати на масових процесах українських селян. І знову, як і раніше, усі партії спільно скликали віча протесту. Святкування 50-ліття скасування панщини також було спільною акцією русофілів та українців.²⁶⁴

262 Про «нову еру» та її наслідки див.: ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 235–243, 253–289. Атмосфера польсько-українських переговорів ускладнювалася насамперед закидом у ненадійності. Польська сторона під проводом намісника графа Казимира Бадені схилилася до того, щоб представляти концесії як вияв милості в подяку за українську державну вірність і вимагала «доказів лояльності», зокрема дистанціювання від русофілів. Українські критики «нової ери» називали такі концесії своїм конституційним правом, яке давно їм належить.

263 Про русофільсько-радикальний спротив «новій ері» див.: ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 240–242, 251 і наст., 266. Радикальні краєві послы, які як «незалежні» трималися здалека від української національної фракції, були на доброму рахунку в русофільській пресі, це, зокрема, Теофіл Окуневський і Роман Ярошевич (звіти про виступи в соймі і на партійних зборах), *Галичанинъ*, №№ 14, 71, 74, 113, 204, 205, 210, 224, 256/1897, № 11/1898, № 131, 139, 239, 263/1901; *Галицкая Русь*, № 53/1892; *Русское Слово*, №№ 4, 5/1896, № 8, 9, 10/1897, № 50/1898; *Русская Рада*, № 13/1889. Окуневський виступав і на захист важливих для русофілів справ, наприклад, за Товариство імені Качковського, див.: МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 62. Русофільські священники на провінції були менш захоплені антиклерикальними радикалами: отець Теодор Лісевич до «Русскої Ради», Старі Кути, 21 лютого 1891 р., про ситуацію в Коломийському повіті, ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 104, арк. 1.

264 ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 277–280, 291–295, 298 і наст., 306 і наст. Спільний адрес до імператора Франца Йосифа I з нагоди 50-ліття відміни панщини підписали Іван Озаркевич, Богдан Дідицький, Іван Добрянський за русофілів, народовці Юліян Романчук, Василь Негірний, Данило Тянячкєвич, а також радикали Теофіл Окуневський та Роман Ярошевич.

2.3. Підсумки: від співпраці до конфронтації

У лютому 1895 року вчитель гімназії і русофільський посол до Галицького сойму Микола Антоневи́ч разом зі своїми політичними соратниками, серед яких було й декілька українофілів, святкував двадцяті роковини своєї посольської діяльності – що дало русофільській пресі привід кинути ностальгійний погляд на минуле, на піднесені роки консервативного русофільського домінування в українському суспільстві. *Галичанинъ* описував рідну для Антоневи́ча Дрогоби́ччину, як її представляли в 1860-х – на початку 1870-х роках: у гімназії викладала ціла когорта русофільських учителів; українські містяни, за підтримки дрогобицьких євреїв, дружньо опиралися польським амбіціям; у місцевому суді працювало двоє суддів українців; ігумен оо. Васи́лян і парох міської громади Іван Коритко був знаним на весь повіт патріотом. Словом, Дрогоби́ч був недалеко від того, щоб перетворитися на «руське» місто – якщо б на заваді не стали фатальна автономізація Галичини, колонізація і розкол українського руху.²⁶⁵

Справді, з перспективи 1890-х років ті часи видавалися блискучими. Русофільська перевага, куди б не глянути: в українських парламентських і соймових фракціях їхня партія становила більшість, вони переважали в українських товариствах, їхніми прихильниками були люди на впливових суспільних позиціях, тоді як українофіли вели доволі жалюгідне існування голодних студентів або початківців у праці. Конституціоналізація та парламентаризація Австрії політизували консервативних руських представників, які раніше були діяльними на культурному й церковному поприщі. Поступово було охоплено й сільське населення, яке висловлювало (щоправда, селяни мали інші мотиви) російські симпатії. Селяни були далекими від усталеної української національної свідомості, яку в народ хотіли нести молоді. Русофільські публіцисти або ж «агітатори» з лав сільської інтелігенції використали невдоволення серед українських селян, щоб пропагувати власні політичні переконання, що, знову ж таки, впливало на русофільство селян.

Утім діяльність русофілів у їхній зоряний час не назвеш історією успіху: тісні межі дій українських політиків гальмували успіх. Такими ж несприятливими для успіху були їхня нездатність до компромісу й негнучкість. Додамо сюди ще репресії, які починалися відразу ж, як тільки русофіли відверто висловлювалися про свої симпатії. «Русский маніфест» 1866 року дійсно став Рубіконом, який було перейдено. Навіть якщо публіцистичні русофільські демонстрації постійно намагалися зобразити як особисту думку окремих ді-

ячів – все ж ці публікації передавали настрої значної частини української інтелігенції, і мали свою дію на населення, яке тривалий час не зазнавало жодних українських коректив. Одночасно галицькі поляки й галицькі краєві установи, у яких все більше домінували поляки, відігравали визначну роль у консолідації аморфних груп русофільських шанованих осіб за соціальним статусом у «партію». Польська нездатність до компромісу значною мірою відповідала за невдачу угодовських спроб і за виникнення українських симпатій до Росії, які були наслідком цілковитої безвиході у цій ситуації. Про роль польської патріотичної преси згадувалося неодноразово. Змінна політика Віденського центру діяла здалека, хоча до радикальної зміни тенденції, яка від 1860 року, найпізніше від 1867 року працювала не на користь українців, не дійшло. Зрештою, Відень завжди був у своїх діях на боці польських еліт, адже від їхньої підтримки в австрійському парламенті так багато залежало. Саме це становило травматичний досвід українських консерваторів, через що вони похитнулися у своїй австрійській лояльності, утверджуючись на сформованих за час «азбучної війни» та обрядового руху проторусофільських позиціях.

Тож доволі рано справа дійшла до перших конфронтацій русофілів із державною владою, яка вже не обмежувалася спробами втручатися в мовну політику, а вперше перейшла до поліційних акцій. Хоча, варто визнати, що влада нерідко намагалася усунути конфлікт, зокрема спростовуючи паніку в польських повідомленнях, які ширили неспокій у Відні. До певного тиску з боку держави в середині 1870-х років додалася внутрішньо українська конкуренція народовців. Взаємини русофілів і народовців того часу постійно змінювалися: прагматичні коаліції приходили на зміну конфронтаціям, нерідко прагматизм перемагав ідеологію. Та був момент, у якому русофіли не були готові до компромісу: вони за жодну ціну не хотіли допустити, щоб народовські діячі проникли в організаційні структури русофілів. Ця безкомпромісність пришвидшила створення українських національних конкурентних організацій. Крім того, вже тепер зарисувалося те, що мало стати однією з найбільших проблем русофільського руху: якщо народовці виступали перед громадськістю з чітко окресленою програмою і влада їм у цьому не перешкоджала, то русофіли важко давали раду зі слабкістю своєї презентації. Однозначних висловлювань на кшталт тих, які лунали від Дідицького, Головацького чи Наумовича більшість з них уникала, не бажаючи, як Головацький, наражатися на ризик державного переслідування й еміграції. Те, що політичні опоненти називали русофільською «партією», було насправді збірним рухом консерваторів і друзів Росії усіх ідеологічних забарвлень. Ті з них, які були політизованішими, також ховалися за допоміжними конструкціями культурного русофільства, якщо їм доводилося відповідати на

запитання, як виглядає справа з громадянською вірністю. Водночас у 1870-х роках, коли вже почалися перші нагінки, ця неоднорідна група почала будувати свою базу: «Русская Рада» й Товариство імені Качковського через виборчі комітети, філії товариств і читальні діяли у віддалених провінціях, тоді як русофільські послы у столиці краю Львові й у Відні робили щораз професійніші політичні кроки. Про цей розвиток, у процесі якого партія поважних осіб перетворилася на справжній рух, докладніше йтиметься у розділі 3.

Львівський процес став великим вододілом в історії відносин русофілів та Австрійської монархії. Проте події 1882 року мали далекосяжні наслідки не тільки для русофілів, а й для українського суспільства загалом. Приблизно у 1880 році перервався процес консолідації всередині українського руху і видавалося, що таким запеклим як тепер українсько-русофільське протистояння ще не було ніколи. Втім потужна конфронтація між державною владою і русофілами спричинила й протилежний рух. Вислів, який неодноразово прозвучав на Львівському процесі, що, мовляв, для ворогів української емансипації кожний активний українець є москалем, відразу ж підтвердився: заходи, спрямовані проти русофілів, зачіпали тепер усе українське суспільство, а від антиукраїнських репресій страждали й русофіли. Цей факт спонукав роз'єднані ворожі табори щоразу братися до співпраці. Провалля між русофілами й українофілами, яке розверзлося через дуже значні ідеологічні розбіжності в поглядах і конфлікти поколінь, меншало під тиском, який чинили на них ззовні, а згуртованість галицьких українців під знаком різних протестних акцій продемонструвала владі, що обрана зброя поцілює одночасно в два напрямки.

Розділ 3

Русофільські діячі та українське суспільство

3.1. Русофільська діяльність у народі I: виборчі кандидати від «Русскої Ради»

У попередньому розділі йшлося про основні риси русофільської політики в той період, яким рух міг пишатися. Йшлося про так звану «велику політику», про відносини з Віднем і галицькими поляками, про показові нашумілі конфлікти, ареною дій яких були Львів і Відень, про роль русофільської публіцистики. Проте якими були політичні будні русофілів – будні, що незрівнянно більше впливали на українське суспільство Галичини, аніж рішення політичних лідерів? Ці будні характеризуються двома визначальними лініями розвитку: по-перше, наслідком поступової професіоналізації русофільських парламентських діячів та зміни духовенства, котре домінувало на ранній стадії, став склад політичних кадрів, дуже схожий на склад народовців. Про цей розвиток мова ще піде далі.¹ По-друге, русофільська політика все активніше залучала й народні маси, так що невдовзі керівництво товариствами і представницькі інституції вже не становили єдиного місця політичної діяльності. Тут русофільські поважні особи залежали від співпраці помічників на місцях і залучення виборців із низів. Загальний образ відзначався кропіткою, непримітною працею. Із заснуванням у 1870 році «Русскої Ради» з'явилася організація, яка покликана була мати незрівнянно ширший спектр впливу за всі консервативні організації, які існували до цього часу. «Русская Рада» стала політичною протилежністю Товариства імені Качковського, якому, як другому центрові русофільської роботи «з народними масами», буде присвячено окремий підрозділ.

¹ Див. нижче розділ 3, підрозділ 3.4 про русофільських діячів.

«Русская Рада»

Уже в серпні 1869 року серед русофілів зажевріли перші міркування про створення політичної організації, яка продовжувала б традиції Головної Руської Ради, оскільки, як про це писало *Слово*, не виправдало себе політичне керівництво митрополита (йшлося про Спиридона Литвиновича, в очах русофілів – надто приязного до поляків).² Місце клерикальних лідерів зайняла тепер колегія членів правління «Руської Ради» – переважно консервативні політики, котрі засідали як депутати в парламенті й соймі.³ Заснована в 1870 році організація функціонувала загалом подібно як і неформальна виборча організація українців у попередні роки: у кожному з 52-х східногалицьких виборчих округів провід визначав двох-трьох «довіренних осіб», які були членами «Ради» і комплектували виборчі комітети. Ще одним завданням довірених осіб було збирати інформацію про ситуацію на місцях, скажімо, про правові порушення, жертвами яких були українці, про успіхи й невдачі у зіткненнях з владою. Тут товариство використовувало церковні структури: майже завжди довіреними особами були парохі. Отже, тенденційно антиклерикальні засади (відмова від духовно-політичного проводу митрополита) поєднувалися з пошуком підтримки у клерикальних структурах. У поодиноких громадах товариство докладало зусиль до вибору, окрім селян, якомога більшої кількості парохів як членів виборчих колегій, адже вони на провінції все ще становили єдину інтелігенцію, окрім того, були менш доступною мішенню для політичних впливів. Та засадничо «Русская Рада» виступала за «секуляризацію» політичних кадрів, особливо, якщо це стосувалося посольських кандидатур: найбільше цінували кандидатури юристів та інших фахівців, незамінних, завдяки своїм професійним знанням, у парламентаристській діяльності. У «центральных» виборчих комітетах, де збиралися шановані особи з усієї Галичини, і які скликали перед виборами до австрійського парламенту, було чимало чиновників та осіб вільних професій. Серед «простих» членів, які сплачували членські внески, значну кількість становили священики та чинов-

2 Щоденний запис Дирекції поліції у Львові від 15 серпня 1869 р., № 1605/деп. II 1869, HHStA IV K. 9, VM 1869, El. 14, арк. 108.

3 Першим головою був отець Теофіл Павликів; із визначних членів виділу (правління) 1870-х років треба згадати: клерикалів Михайла Малиновського, Антонія Петрушевича, Івана Жуковського, Якова Шведзицького, Йосифа Делькевича, Йосифа Кульчицького, Гавриїла Крижановського, Онуфрія Лепкого, Івана Ілевича; юристів Василя Ковальського (заступника голови), Івана Добрянського, Дениса Кулачковського та Юліяна Геровського, журналістів Антона Павенцького та Венедикта Площанського. Більшість мала депутатський мандат, див. також програму «Руської Ради», лютий 1871 р., ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 7, арк. 1–2, з підписами членів правління.

ники (зокрема юристи), і всього декілька селян.⁴ Натомість у місцевих виборчих комітетах, які склали довірені особи, були вже представлені й селяни.⁵

Боротьба з виборчими маніпуляціями

Виборчі маніпуляції були в Галичині поширеним явищем і становили найсильнішу загрозу для успіху українців у виборах. В окремих виборчих окру-

- 4 Резолюція Загальних зборів «Русскої Ради», Львів, 7 вересня 1870 р., про завдання членів на місцях, ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 6, арк. 40зв.; протоколи засідань правління «Русскої Ради» із записом про нових членів, листопад 1870 р., там само, арк. 45; парох В. Салацький до «Русскої Ради», Висока, 9 липня 1873 р., зі списком голів виборчих комітетів у повітах Ясло, Фриштат, Коросно, Змигород, Горлиці; парох Віктор Жеґестівський до «Русскої Ради», Криниця, 4 липня 1873 р., із списком запропонованих довірених осіб від Сянока і Грибова, в якому були тільки священики, ф. 196, оп. 1, спр. 36, арк. 16, 18. Укладення списку «Русскої Ради» зі світськими членами Центрального виборчого комітету до виборів в австрійський парламент 1873 року мешканцями всієї Галичини: усього 32 особи, з них 10 юристів на державній службі (судді, судові ад'юнкти, юристи у фінансових управліннях), 5 адвокатів та нотаріусів, 5 гімназійних та університетських професорів; 4 медики, один журналіст, один фінансовий службовець, один працівник телеграфу, 5 осіб без вказаного заняття, ф. 196, оп. 1, спр. 36, арк. 29зв. Протоколи засідань правління «Русскої Ради» з даними про довірених осіб, Львів, 2 липня 1873 р., 18 червня 1875 р. (зі списком довірених осіб від 52 виборчих округів), 20 червня 1876 р., усі в ф. 196, оп. 1, спр. 5, арк. 12зв., 14 і наст., 21 і наст.: більшість священики. Протокол зборів правління «Русскої Ради», Львів, 28 вересня 1876 р. (із списком довірених осіб, переважно парохів на посаді деканів), ф. 196, оп. 1, спр. 10, арк. 14–15; заявка члена «Русскої Ради» і пароха Романа Ковшевича, Ременів (Львівський повіт), 19 березня 1871 р., щоб товариство добилось призначення священиків у виборчі комісії в силу самої їхньої посади, а не через партійні вибори, ф. 196, оп. 1, спр. 6, арк. 16 і наст. У Ковшевича були поважні застереження щодо того, щоб піддавати парохів, які як не-як були лідерами своїх громад, процедурі обрання членами їхньої ж церковної громади. Див. також: Записи сплати внесків та списки осіб, прийнятих до «Русскої Ради». Переважають парохі і чиновники, окрім того, службовці, від селян усього лиш одна особа, Львів, 21 лютого 1883 р. та 11 листопада 1885 р., ф. 196, оп. 1, спр. 14, арк. 2, 9. Згодом, у наступні роки, довіреними особами «Русскої Ради» майже без винятку було духовенство, див. призначення для Станиславова–Богородчан–Надвірної–Тлумача, Перемишля–Нижанківців, Добромилля–Бірчої, Мостиськ–Судової Вишні, Самбора, Луки, Старого Міста, Турки, Борині, Рудок, Балигорода–Устриків, Ясла–Коросна–Горлиць, Тернополя, Збаража, усі записи з 1891 року, ф. 196, оп. 1, спр. 100, арк. 5; ф. 196, спр. 101, арк. 9, 12; ф. 196, оп. 1, спр. 103, арк. 3–4; ф. 196, оп. 1, спр. 109, арк. 10 (60 парохів, один нотаріус-початківець, один молодий адвокат (так званий «кандидат на адвокатуру»), один гімназійний професор).
- 5 До прикладу: створений за змішаним типом виборчий комітет довіреної особи від «Русскої Ради» Івана Шайдицького, пароха в Сільці Белзькому для виборів до австрійського парламенту 1873 року у виборчому окрузі Жовква–Белз–Сокаль, згідно з листом Шайдицького, Сілець Белзький, 1 серпня 1873 р.: «1. Григорій Кузьма, судовий ад'юнкт. Мости Великі; 2. Омелян Дідицький [брат Богдана Дідицького], парох, Мости Великі; 3. Лукич, містянин і дяк, Мости Великі; 4. Іван Лобай, селянин, Вольшвина; 5. Ілія Марчишин, селянин, Батятичі; 6. Яцько Коровець, селянин, Батятичі; 7. Калитовський, парох, Бутини; 8. Василь Сидорко, селянин, Двірці; 9. Фоліс, парох, Деревна», ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 36, арк. 39.

гах існувало безліч можливостей впливу на хід виборів. Насамперед це спричиняла виборча система, яка стосувалася виборців усіх рівнів: не існувало прямої виборчої системи, натомість сільські громади обирали виборчу колегію (їх називали «виборцями»), які, зі свого боку, мали обов'язок з'являтися у чітко встановлений термін в повітовому місті й віддавати свій голос за обраних кандидатів публічно й усно. Багато виборців-селян ставали жертвами найрізноманітніших маніпуляцій: польські виборці добре їх годували й поїли горілкою, обіцяли гроші або приватні «сервітути», тобто право безкоштовно використовувати поміщицькі ліси та пасовища – або ж погрожували негативними наслідками у випадку небажаної виборчої поведінки: відібранням ґрунтів, мобілізацією сина до війська. Інструменталізація у виборчій маніпуляції єврейських гендлярів чи шинкарів відволікала гнів населення від польських замовників на єврейських виконавців. Хлібосоли були переважно євреями, або ж єврейські гендлярі скуповувати по селах виборчі легітимації.⁶ В інших місцях легітимаційні карти видавали відразу ж перед виборами і супроводжували різноманітними поборами, так що виборці з віддалених областей або змушені були просиджувати в окружних містах тривалий час перед виборами або ж їхали туди двічі. Як наслідок, чимало виборців-селян узагалі не брали участі в голосуванні.⁷ Маніпуляції були можливими навіть на самих виборчих дільницях. До прикладу, керівництво виборчим округом, яке, як правило, складалося з впливових містян, могло напередодні змінити час для голосування або перенести виборчу дільницю в інше місце; голоси пропадали, якщо селяни неправильно вимовляли імена й місце проживання своїх кандидатів, якщо з'являлися на голосування з мінімальним запізнен-

- 6 Інформаційна брошура «Русскої Ради» до соймових виборів 1876 року, Львів, 13 вересня 1876 р., із рекомендацією не призначати до виборчої комісії осіб, піддатливих на зовнішній тиск (тих, які якимсь чином були зобов'язані дідичу, тих, чії сини ось-ось мали проїти військову комісію, тих, які саме судилися з поміщиком), ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 10, арк. 28–31, 34. Священик і посол Лев Мацілінський, Коропець, 10 жовтня 1871 р., про скупівлю легітимацій за дорученням польських виборців у виборчому окрузі Тлумач–Тисмениця, ф. 196, оп. 1, спр. 7, арк. 25 і наст. Отець А. Желехівський, Любна (на Лемківщині), голова українського виборчого комітету у виборчому окрузі до Державної Ради Сянок–Лісько–Березів, Любна, 2 листопада 1873 р., реєструє спроби підкупу з боку поміщика, ф. 196, оп. 1, спр. 28, арк. 30 і наст; протест виборців Івана Мазуркевича, Івана Майхровича, Дмитра Слєпкевича, Андрія Юревича, Андрія Гриця, Долина, 22 серпня 1873 р., проти маніпуляцій у повторних виборах у громаді, ф. 196, оп. 1, спр. 34, арк. 48 і наст.
- 7 Див. звіти про виборчі маніпуляції, погрози, напади (очевидно під час повторних виборів) у Городоцькому та Яворівському повітах, *Проломг*, 25 березня 1881 р. Їх конфіскували, мотивуючи конфіскацію боротьбою з «нацьковуванням» проти влади та сил правопорядку, див. акти про конфіскацію, Краєвий суд у Львові, 1 квітня 1881 р., ЦДІАЛ ф. 152, оп. 2, спр. 15061, арк. 1–10. Схожий звіт про маніпуляції під час виборів до австрійського парламенту 1879 року в Городоцькому, Яворівському, Перемиському, Добромильському та Мостиському повітах у *Слово*, № 70/1879 від 8 липня 1879 р., це число *Слова* також було конфісковано; Краєвий суд у Львові, 11 липня 1879 р., ф. 152, оп. 2, спр. 14825, арк. 1–4.

ням або ж не залишалися на виборчій дільниці до закінчення процедури голосування. З іншого боку, траплялося, що польські виборці двічі віддавали свої голоси з мовчазної згоди виборчої комісії, або що до голосування допускали неуповноважених осіб без легітимаційної карти.⁸ Такі інциденти не обмежувалися Східною Галичиною: у сільських виборчих округах польської Західної Галичини шляхта такими ж методами просувала своїх кандидатів, щоб запевнити собі панівну позицію над селянським населенням.⁹ Утім там соціальний конфлікт не мав того національно-релігійного компоненту, який відігравав важливу роль у Східній Галичині. Та чи Західна, чи Східна Галичина: незабаром по цілій Австрії «галицькі вибори» стали синонімом обману, корупції та поліцейського терору. Часто українських виборців остаточно залякували ще перед початком виборів. Лев Трещаковський, один з українських активістів періоду Весни народів, повідомляв про вибори до Державної Ради 1873 року, що українські виборці містечка Городок, які зазнавали шаленого тиску, в день виборів вирішили поїхати «до лісу чи на поле», щоб таким чином уникнути знущань, пов'язаних із голосуванням; інші піддалися на підкуп.¹⁰ Про численні втручання влади у хід виборів повідомляв після виборів до Державної Ради 1879 року і отець Корнило Яворський, довірена особа «Русскої Ради» у виборчому окрузі Турка–Старе Місто. Щоб провести польського кандидата графа Замойського, пропонували хабара і погрожували насиллям:

-
- 8 Про зловживання у виборчому окрузі див.: «Инструкция для успешного переведения выборов въ послы до Сойма краевого» – «Русская Рада», Львів, 20 червня 1873 р., ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 8, арк. 5–11; звіт довіреної особи від «Русскої Ради» отця Івана Хризостома Сінкевича, Любіні, 20 листопада 1873 р., про перебіг виборів до Державної Ради у виборчому окрузі Яворів–Краковець, ф. 196, оп. 1, спр. 28, арк. 34; звіт отця Івана Венгриновича, Дамова, 9 листопада 1873 р., ф. 196, оп. 1, спр. 28, арк. 37, про перебіг парламентських виборів у Сяноцькому повіті; протест 25-ти виборців та довірених осіб Державної Ради Миколи Дебельського та отця Михайла Гарасимовича (виборчий округ Городенка–Залішки–Борщів), поданий до Міністерства внутрішніх справ на підставі перебігу виборів у Городенці, Городенка, 20 жовтня 1873 р., ф. 196, оп. 1, спр. 33, арк. 8–10. Протест подали, оскільки українського кандидата Теофіла Павликова шляхом «підступу з вимовою імені» позбавили вирішальних для перемоги на виборах голосів; Павликів пройшов до Державної Ради. Анонімний лист довіреної особи від «Русскої Ради» про перебіг виборів до Галицького сойму 1876 року в Рогатинському окрузі, б/д, жовтень 1876 р., ф. 196, оп. 1, спр. 10, арк. 34, 36 і наст.; телеграма з протестом від «Русскої Ради» до Міністерства внутрішніх справ через зловживання виборчої комісії у Яворівському окрузі, Львів, 28 вересня 1876, ф. 196, оп. 1, спр. 10, арк. 38зв.
- 9 Див. спогади польського соціаліста IGNACY DASZYŃSKI, Pamiętniki, у 2-х т. (Краків 1925–1926), т. I, с. 112 і далі. Про схожі виборчі маніпуляції повідомляє НІМКА, Villagers, с. 152 і далі, опираючись на листи читачів в українських народних часописах насамперед у *Батьківщина*, середина 1880-х років.
- 10 Парох Лев Трещаковський до правління «Русскої Ради», Городок, 29 вересня 1873 р., ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 45, арк. 9 і наст.

[Окружний староста Драк у Старому Місті і його чиновники] перед виборами виборчої комісії агітували в кожному селі у супроводі жандармів за те, щоб не обирати до виборчої комісії священників. До двох священників староста Драк сказав, що їхні зусилля марні, тому що граф Замоїський [оригінал польською мовою] є «кандидатом від уряду» – і це факт. У селі Тис[мениця] жандарми кричали до селян [в оригіналі польською]: «Якщо вибереш пароха, то отримаєш від нас кобурою». Подібні речі відбувалися тут у кожному селі. Староста Драк намагається усіма засобами, нелегальними зокрема, забезпечити обрання Замоїського.¹¹

Побоювання поляків не були безпідставними: якщо на місці виявлялося політично освічене українське духовенство, то, із залученням кількох однодумців, воно цілком було в змозі досягти значних успіхів у плані мобілізації. У виборчій боротьбі до Галицького сойму 1870 року Олексієві Заклинському, парохів у Старих Богородчанах, вдалося об'єднати на своїй особі всі українські голоси, застосовуючи передвиборчу Літургію і виступаючи публічно. Втім за таку агітацію йому присудили штраф.¹² Що в жодному разі не означає, що греко-католицьке духовенство постійно чинило опір русофільській виборчій боротьбі. Нерідко траплялося, що власне пасивність духовенства – або якісь інші виборчі рекомендації – позбавляли українських кандидатів перемоги. Причиною такої поведінки переважно була залежність місцевого пароха від польського дідича. Відповідно критикували позицію духовенства. Олексій Заклинський, який швидко заслужив собі славу відомого русофільського провінційного політика, а 1873 року пройшов послом до Державної Ради, після своєї катастрофічної поразки у виборах 1885 року до австрійського парламенту, саме парохам приписував основну вину; ті небагато виборців, які віддали свої голоси за нього, були селянами. З іншого боку, звіт Заклинського підтверджує, що в середині 1880-х років вплив парохів на виборців значно поменшав – на превеликий жаль автора. У центрі його скарг був факт, що виборці вже не збиралися перед виборами на Богослужінні, як це було в попередні часи, а «товклися на вулиці і по шинках», де ставали жертвами польських нашіптувань.¹³

11 Корнило Яворський, Лімна (Турківський округ) до «Русскої Ради», Львів, 24 червня 1879 р., ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 11, арк. 13.

12 ЗАКЛИНСЬКИЙ, Записки, с. 101.

13 Звіт Олексія Заклинського про хід виборів у виборчому окрузі Солотвино–Старі Богородчани, Старі Богородчани, 31 жовтня 1885 р., ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 13, арк. 4–6. Лист пароха Мацілінського про виборчі маніпуляції, 10 жовтня 1871 р., цит. вище, в якому не бракує самокритики стосовно розсвареності й пасивності насамперед українських парохів, що власне й уможливило такі маніпуляції. Подібна інформація міститься в анонімному звіті довіреної особи «Русскої Ради» про виборчі зловживання в окрузі Рогатин–Бурштин у виборах до Галицького сойму 1876 року, ф. 196, оп. 1, спр. 10, арк. 37зв., і у звітах А. Желехівського, Любна, 2 листопада 1873 р., цит. вище; Іван Хр. Сінкевич, Любнін, 20 листопада 1873 р., цит. вище, із пропозицією у *Слові* ставити до ганебного стовпа «боягузливих» і заграючих з поляками парохів; парох Тит Блонський до «Русскої Ради», Надвірна, 28 травня 1879 р., ф. 196, оп. 1, спр. 71, арк. 18, про вибори до повітової ради в 1878 році констатує пасивність більшості духовенства у своєму виборчому окрузі.

Засобом проти виборчих маніпуляцій було поширення просвітницьких брошур про законодавчі підстави й технічний перебіг виборів. Такі брошури видавали до виборів на усіх рівнях – виборів громади, повітової ради, краювого сойму й австрійського парламенту. «Русская Рада» видавала інформаційні брошури і до інших важливих нагод, наприклад, з приводу перепису населення наприкінці 1880 року, причому інформацію поєднували із закликом дати національно-свідому відповідь на питання ідентичності та називати себе «русинами».¹⁴ Першою такою брошурою, що видала «Русская Рада», було надруковане кількістю 1 500 примірників «Слово до громад», у якому товариство розповідало про себе і публікувало за схемою питань-відповідей важливі інформації про функції повітової ради і перебіг виборів. Особливу увагу брошура звертала на дотримання виборцями формальностей, щоб неможливо було визнати їхні голоси недійсними: у жодному випадку не можна було випускати із рук легітимативної карти; не можна було покидати виборчої дільниці після здачі своєї карти виборчій комісії; виборці мали узгоджувати спільну кандидатуру і підтримувати її, щоб не допустити розпорошення голосів; у кожному разі обов'язково належало бути присутнім під час усієї процедури голосування, щоб завадити недорахункам голосів; протести належало подавати ще перед закінченням виборчого процесу. Не бракувало і виборчих рекомендацій:

За кого мають віддавати голоси виборці? ... Ви, шановні виборці, маєте обирати до повітової ради людей тверезо мислячих, які вміють читати, писати і не плазують перед панами. Це мають бути люди, які ... відважно боронять інтереси громади... і не дають себе заколисувати обіцянками панів; крім того, вони мають знати закон. Тому, шановні виборці, обирайте руських священників, адже вони з вами і захистять вас завжди і всюди; обирайте тих царських службовців, які є добрими русинами, які не встидаються своєї Церкви і її святого обряду, обирайте людей з громад, розумних, яким залежить на добрі громади. Всі виборці мають дійти порозуміння перед виборами щодо того, кого вони обиратимуть, щоб голоси не розпорошувалися... І ще одне: не слухайте намовлянь людей, не налаштованих прихильно до русинів, слухайте тільки того, що вам радять руські священники та інші прихильні русини.¹⁵

14 КОНСКРИПЦІЯ. НАУКА ДЛЯ РУССКИХЪ ГРОМАДЪ ВЪ ГАЛИЧИНЪ И БУКОВИНЪ ОТЪ ВЪДѢЛА ОБЩЕСТВА «РУССКАЯ РАДА» ВО ЛЬВОВѢ, видано «Русскою Радою» (Львовь, грудень 1880 р.): кожний, стояло в брошурі, хто вдома розмовляє українською, навіть якщо він «латинник» (римо-католик), має називати себе «русином». Обґрунтування: «Ми б відразу піднялися до рівня чехів і поляків, ми мали б наших власних руських міністрів, як їх мають тепер поляки і чехи, і нас було б представлено в краювому соймі і в райхсраті таким числом послів, яке відповідало б загальній кількості нашого руського народу!»

15 ГДЕ-ЩО О РАДѢ ПОВѢТОВОЙ (Львовь, 9 листопада 1870 р.), вид. Теофіл Павликів, Іван Добрянський і Денис Кулачковський, ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 6, арк. 49–58. Заголовками окремим фрагментам служать запитання, скажімо: «Що таке повітова рада? З кого вона

Перші прямі вибори до Державної Ради 1873 року стали першим серйозним викликом для «Русскої Ради». Вона мусила організувати у Східній Галичині повсюдну виборчу боротьбу й мобілізувати необхідний для цього персонал. Довіrenих осіб (як правило, одна особа представляла один судовий округ, а декілька таких округів творили виборчий округ Державної Ради) закликали складати виборчі комітети з п'ятьма – максимум одинадцятьма членами. Ці виборчі комітети, підзвітні відповідній довіреній особі, мали насамперед дбати про те, щоб у громадах було обрано виборців, які б заслуговували на довіру, а тоді так зорганізувати і здисциплінувати цих виборців, щоби в реальній перспективі зблисла перемога у виборах. Сюди належало складання списків із обраними виборцями, які посилали до Львова до центрального представництва «Русскої Ради»; насамперед окружні комітети виборчого округу Державної Ради мали дійти згоди щодо єдиної кандидатури. Про результат узгодженої кандидатури різними комітетами повідомляли до Львова, щоб, у випадку неузгодженості, принагідно погодити компромісного кандидата. Переважно кандидата до Державної Ради визначало центральне представництво, яке після цього передавало у виборчі округи відповідні вказівки як «виборчі рекомендації». Зазвичай, ішлося про випробувані кадри з групи керівництва; у випадку кандидатів, відомих тільки вужчому колу осіб, ішлося переважно про парохів і службовців, вельми рідко – про селян.¹⁶ Отож, важило те, щоб виявити активність у супроводі виборчого процесу, приймати виборців у день виборів, перевіряти, чи всі мають при собі легітимційні карти і дбати, щоб виборці вчасно з'явилися на вибори і залишалися на виборчій ділянці аж до закінчення голосування. Це завдання не було легким, оскільки багато виборців з віддалених місць прибували до окружного міста вже за день до виборів. Тоді завданням виборчих комітетів було три-

складається? Як сільські громади обирають своїх представників до повітової ради? Що відбувається, коли виборці сходяться до повітового старости на вибори? А за кого мають голосувати виборці? Як мають поводитися виборці під час виборів?» Див. також протокол засідання виділу «Русскої Ради», Львів, 30 жовтня 1870 р., ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 6, арк. 47зв. Інша брошура, складена за такою ж схемою, з'явилася до соймових виборів 1876 року, Львів, 13 вересня 1876 р., ф. 196, оп. 1, спр. 10, арк. 28–31. У 1886 році «Русская Рада» видала великий збірник з порядком виборів до громадських і повітових рад, до краевого сойму і австрійського парламенту, тут роз'яснення давав Богдан Дідицький, пор.: СБОРНИКЪ ВЫБОРЧИХЪ ОРДИНАЦІЙ ДЛЯ РАДЪ ГРОМАДСЬКИХЪ И ПОВѢТОВЫХ, ДЛЯ КРАЕВОГО СОЙМА И ДЛЯ ДУМЫ ДЕРЖАВНОЙ, вид. «Русская Рада» (Львовъ 1886).

¹⁶ Див. список кандидатів «Русскої Ради» до виборів у Галицький сойм 1876 року, Львів, 10 жовтня 1876 р., ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 10, арк. 19–20: у 52-х виборчих округах, зазначених у списку, кандидувало загалом 20 священників, 12 юристів (з них 11 суддів або судових виконавців (ад'юнктів), один адвокат), 9 службовців (не юристи, вчителі), 5 селян та один ремісник. Три виборчі округи не мали зазначених кандидатів або ж не вказано фаху кандидата. Микола Антоневич і Василь Ковальський кандидували одночасно по двох виборчих округах. 16 кандидатів були, завдяки депутатству в соймі та парламенті, відомими постатями.

мати виборців подали від шинків та польських виборчих активістів. Крім цього, комітети мали докладно проінструктувати виборців, як саме вони мають віддати свій голос: правильно слід було вимовляти ім'я та прізвище, фах та місце проживання кандидата; треба було пам'ятати про можливі відхилення від правил при підрахунку голосів і відразу ж опротестовувати це.¹⁷ Року 1873 знову розповсюдили маніфест щодо засад виборчої боротьби. Цього разу кількість примірників уже перевищувала дві тисячі. Цей маніфест 1873 року написали члени «Русскої Ради» Михайло Білоус та Іван Наумович. Білоус, за освітою поліграфіст, брат директора гімназії та посла Теодора Білоуса, був власником єдиної української друкарні за межами Львова, яку він створив за надзвичайно несприятливих умов у період галицького надзвичайного стану 1864 року. Коломийська друкарня виживала насамперед завдяки публікації оголошень та друкованій продукції для ремісничих і промислових підприємств. Одночасно тут видавали народні русофільські газети *Голось Народный* (від 1865 року) та *Русская Рада* (від 1871 року), а згодом *Науку* Наумовича. Друкарня була, отже, основним місцем публікацій у південно-східній Галичині й відігравала важливу роль для української виборчої боротьби.¹⁸

Селяни в політичній роботі з народом

Серед членів «Русскої Ради» фактично не було селян, а в інструкціях керівництва львівською «Русскою Радою» для виборчої агітації на провінції виборці-селяни з'являлися радше як чинник ризику, ніж як «народний суверен»: існували підозри, що селяни недисципліновані й піддаються на маніпулювання. Проте в багатьох місцевостях спостерігалось якраз протилежне: виборці й активісти виборчої боротьби з «простого народу» (а це переважно селяни й, рідше, містяни) виявляли себе надійними, незламними і кмітливими захисниками української справи, співпрацювали на місцях з комітетами «Русскої Ради» і публічно виступали проти виборчих маніпуляцій. Утім доступні джерела містять небагато письмових свідчень, що склали самі селяни; більшість звітів про політичну участь селянства писали довірені особи «Русскої Ради», тобто переважно парохі, повідомляючи про перебіг виборів. Проте навіть такі опосередковані свідчення наводять на певні висновки. Виборці та виборчі активісти ризикували своєю участю у виборчій боротьбі. За

17 «Інструкція», 20 червня 1873 р., цит. вище, с. 5–11.

18 Про друкарню Білоуса див. статтю до 25-ліття в *Русская Рада*, № 6/1889; Михайль Б'лоусь, *Народный Вѣстникъ*, № 1–2/1900; Іван Наумович, Михайло Білоус: «Честный и любезный галицко-русский народе!», Коломия, серпень 1873 р., ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 8, арк. 22зв.; Дмитро Вінчковський і Михайло Білоус до «Русскої Ради», Коломия, 22 серпня 1873 р.; про поширення маніфесту, там само, арк. 13зв.

певних обставин їм навіть загрожував арешт та знущання. Містянина Льва Стадниченка з Коломиї, виборця і одного з найактивніших борців з українського боку заарештували під час виборів до громадської ради у 1872 році, а після того, як він відсидів два тижні в карцері, засудили, тому що на виборчій дільниці він закидав полякам маніпуляції; невдовзі перед виборами до Державної Ради 23 жовтня 1873 року його, на підставі сфабрикованого доносу, знову ув'язнили на вісім днів, позбавивши виборчого права.¹⁹ Парох Стефан Головацький із Долинського повіту одразу ж після виборів до Державної Ради 1873 року назвав кілька імен виборців, змушених терпіти фізичну наругу з боку поліції. Попри це все, таки обрано було українського кандидата Антонія Петрушевича.²⁰ Головацький про одну зі згаданих осіб:

[Михайло Котиль] є щирим і непохитним русином, він горою стояв за нашого кандидата Івана Гушалевича на попередніх виборах... Близько одинадцятої ночі [напередодні виборів] він прийшов до мене і сказав: «Ви лиш уявіть собі, панотче, які дурні ці ляхи, вони думають, що можуть купити голос християнина за сигару, їжу та пиття. Господи! Поляки завалили мене сигарами, я накурився досхочу, як ще ніколи перед тим у своєму життю, і що ті панове не пробували мені втовкмачити – нічого їм не відповів, не було потреби, треба їм обов'язково дати научку, то наступного разу вони дадуть нам спокій».²¹

Із виборчого округу Коломия–Снятин–Косів також повідомляли, що виборці виявляли зразкову дисципліну; майже усі віддали голоси за узгодженого перед тим кандидата Івана Озаркевича.²² Така ж інформація надійшла від довіреної особи у виборчому окрузі Яворів–Краковець, де за небаїдужу агітацію хвалили навіть осіб, які не були виборцями, а у втраті голосів зви-

19 Михайло Білоус до «Русскої Ради», Коломия, 7 листопада 1873 р., із проханням юридичної підтримки для Стадниченка; рекурс Льва Стадниченка до Галицького намісництва, б/д, листопад 1873 р., ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 34, арк. 55–58.

20 Напередодні виборів взяли під варту селянина Юрка Фуровича з Волоського Села, у поліції його побили й обікрали, тому що він агітував за українського кандидата Антонія Петрушевича; в ув'язненні його підтримував Михайло Котиль, вїт Липовиці. Василь Диндик з Тяпчі був кур'єром новин для досягнення виборчих угод. Парох, якому належав звіт, випросив у керівництва товариства визнання заслуг і відшкодування для Фуровича, див.: Стефан Головацький до «Русскої Ради», Княжолука, 22 жовтня 1873 р., ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 8, арк. 36–38; примітка Івана Добрянського, Львів, 25 жовтня 1873 р., там само, арк. 38зв.

21 Головацький до «Русскої Ради», цит. вище, арк. 37.

22 Отець Микола Сабат до «Русскої Ради», Товмачок, 18 жовтня 1873 р., ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 8, арк. 39. Поразка була тільки в Косівському окрузі, «тому що селяни не запам'ятали імені кандидата і перекрутили, що відразу використали опоненти». Михайло Коблянський, парох у Кабаках і голова Косівського виборчого комітету звалив відповідальність за цю халепу на відсутність серед виборців священників, Кабаки, 20 жовтня 1873 р., там само, арк. 43зв.

нувачували тільки боягузливість деяких священиків і тиск влади.²³ Роман Бачинський, нотаріальний співробітник у Тернополі й один із молодших прибічників русофілів, прославляв у виборчій боротьбі до Державної Ради 1891 року переваги своїх селянських агітаторів, яких розсилали по селах для вербування прибічників: «Таких селян маємо отут, і то вже не перший раз ми посилаємо їх до [сусіднього] Скалатського повіту».²⁴

«Русская Рада» несла політику в село та поза межами виборчих баталій і виборчих актів: саме до неї зверталися селяни, коли мали скарги, так як це 1848–1849 років було у випадку Головної Руської Ради та її філій. Окрім цього, «Русская Рада» сама зверталася до громад, насамперед з акціями збору підписів, як це вперше було у березні 1871 року, коли Рада збирала підписи проти польської резолюційної кампанії.²⁵ У цьому контексті зрозуміло, що селяни неохоче виконували роль пасивних підписантів: великою була недовіра, а припущення, що в тексті, який із підписами і печаткою громади відсилали до Львова, містилися й інші зобов'язання, звучали все голосніше. На такий стан речей відреагувала довірена особа «Русської Ради» Іван Шайдицький, парох у Сільці Белзькому, який закликав інших священиків збирати селянські віча, які мали би встановити справжню мету акції. Подібна пропозиція надійшла і від активіста Адріяна Мазура з Карової.²⁶ Зважати на потенціал ремісників і селян регіону закликав провід товариства перед виборами в червні 1879 року і вчитель Іван Романович з Гаїв Старобрудських біля Бродів, довірена особа «Русської Ради». Це, на його думку, стосувалося і вибору кандидатів, і самої виборчої боротьби:

[Для Бродів–Кам'янки Струмилової] я пропоную пароха Івана Сірка з Гаїв Старобрудських. Він освічена людина, добрий патріот, у нього добрий характер, він енергійний... Дорівнювати йому освітою і патріотизмом зміг би хіба парох Віктор Чернявський, але біда в тім, що цього пароха селяни і насамперед дехто з його парафіян, люто ненавидять... [Для Помор'ян–Зборова–Залозців] пропоную адвоката Івана Добрянського, якого добре знають у Помор'янах, тому що свого часу від представляв помор'янців у процесі проти [польського магната] Потоцького за селянські ліс і пасовища ... Помор'янці мають вплив на селян усієї округи від Буська до Тернополя, Бережан, Перемишлян, тому що всюди їздять, продаючи на ярмарках чоботи, хутра, там їх всюди добре знають. Саме такі люди могли б бути нашими найліпшими апостолами.²⁷

24 Роман Бачинський до «Русської Ради», Тернопіль, 16 лютого 1891 р., ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 109, арк. 7 і наст. (стосовно виборчого округу Тернопіль–Скалат–Збараж).

25 Акти зі списками підписів із повітів Рава-Руська, Сокаль, Белз: ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 32.

26 Обіжник декана Івана Шайдицького до усіх парохів Белзького повіту, Сілець Белзький, 27 травня 1871 р., Адріян Мазур до «Русської Ради», Карова, 24 червня 1871 р., ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 32, арк. 4 і наст., 6 і наст.

27 Іван Романович до «Русської Ради», Гаї Старобрудські, 29 травня 1879 р., ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 67, арк. 1–2.

Іван Романович запропонував як винагороду за активність у виборчій боротьбі дати можливість декому з синів поморянців вступити на навчання до Львівської гімназії і дати їм місце в бурсі Ставропігійського Інституту. Селяни – а це переважно члени громадської ради або виборці, які вже мали деякий політичний досвід – виявляли свою активність і без заохочень, зазираючи при цьому поза межі своєї рідної місцевості: селянські виборці та члени громадської ради Гаврило Долішний, Григорій Кицик і Василь Іванишин з Підлужжя у виборчому окрузі Олексія Заклинського запропонували «Русській Раді» в 1873 році (інспіровані послом) мобілізувати своїх членів із духовенства, які могли б навести приклади скарг проти рішень сервітутних комісій не на користь громад з метою запуску петиційної кампанії у Державній Раді. Цю заяву обґрунтували тим, що поодинокі петиції не матимуть жодної дії.²⁸ Декілька громад Коломийського повіту об'єдналися перед виборами до сойму 1876 року, щоб виступити в «Русській Раді» за свого основного кандидата Михайла Білоуса. Селяни писали листи, пропагуючи кандидатуру Білоуса, причому деякі громади наголошували на «згоді» своїх місцевих парохів. Місцеві довірені особи духовного сану, навпаки, не надто вітали цю кандидатуру, тому що своїми виступами Білоус, мовляв, мало чим відрізняється від селянина; скептично налаштованим було і центральне представництво товариства у Львові. Однак саме це і спонукало селянський люд підтримувати кандидатуру власника друкарні, сина убогого ремісника. Про схожі випадки відомо і з українських громад у гірських регіонах Західної Галичини. Утім тут парохі часто займали ту ж саму позицію, що й селяни, тому що знали, що з кандидатами від інтелігенції виборів не виграти.²⁹ Після процесу над русофілами 1882 року, коли львівське керівництво було зайняте своїми проблемами, залишивши активістів на провінції, які і так уже були добряче перелякані, сам на сам зі собою, подекуди селянські члени русофільських виборчих комітетів на місцях спиналися на ноги самостійно, захищаючи сво-

28 Гаврило Долішний, Григорій Кицик, Василь Іванишин (серед підписантів був також учитель Григорій Яворовський, який склав для селян цього листа), Підлужжя, 4 листопада 1873 р., ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 28, арк. 32.

29 Лист селян Лаврентія Грабовецького, Симона Грабовецького, Івана Симолюка, Стефана Квартюка, Стефана Дмитерка, Івана Буяка, Семена Тупички (четверо з-поміж названих – члени громадських рад або війти) від імені громад у селах Семаківці, Замулинці, Назірна, Загайполе, Підгайчики, Турка, Ценява, Корнич, Перерів, Матієвичі, Залужжя, Дебеславці, Трійці, Бошів, Хлібичин, Демитча, Заболотів (Коломийський і Снятинський повіти) до «Русскої Ради», Заболотів, 22 червня 1876 р., ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 56, арк. 9зв.; лист війтів сіл Мишин, Іспас, Вербіж, Яблонів, Березів, Ключів Великий, Ключів Малий, Печенижин до «Русскої Ради», б/д, червень-липень 1876 р., ф. 196, оп. 1, спр. 56, арк. 12. Листування довіреної особи «Русскої Ради» отця Миколи Сабата і «Русскої Ради», 26 червня – 22 серпня 1876 р., з критичними заувагами до кандидатів, ф. 196, оп. 1, спр. 56, арк. 1, 3, 11. Про західногалицьку Лемківщину див. нижче, с. 282 і наст., з критикою рішень «Русскої Ради».

їх кандидатів, за певних обставин і кандидатів від народовців чи радикалів. У липні 1882 року виборчий комітет у Підгайцях, який складався переважно з селян, повідомив «Русскую Раду»:

Цим повідомляємо, що голосуватимемо ні за кого іншого, тільки за [купця] Теодора Досиньчука. Ми повнолітні і не потребуємо опікунів, які вибиратимуть нам наших послів, не запитавшись у нас... Просимо наше духовенство підтримати поставленого народною волею кандидата і в такий спосіб уневажнити закид, що досі воно розглядало вибори виключно як власну монополію.³⁰

Зрештою, із бажаною кандидатурою так нічого й не вийшло, оскільки під тиском місцевого духовенства він таки врешті відмовився кандидувати, і комітет саморозпустився. Проте тут важливим є не так результат, як інтонація листа, в якому заполітизовані селяни оприлюднили свою нову самосвідомість.

«Русская Рада» як українське лобі

Петиціями або депутаціями до уряду, цісаря та Державної Ради «Русская Рада» намагалася втрутитися у «велику політику», проте значно важливішу роль вона відігравала у переказуванні повсякденних скарг із провінції. Вище вже йшлося про поразку мовної пропаганди русофілів – та нехай це не стримуватиме нас від належної оцінки заслуг русофільських товариств у боротьбі за громадянські права своєї клієнтури. Тож поряд із описаною полемічною кампанією проти фонетичного правопису, провід «Русскої Ради» щоразу робив кроки на захист цілком конкретних мовних прав на місцях. Переважно про порушення влади на провінції у цій справі довірені особи повідомляли до Львова, а товариство реагувало листами з протестом, поданнями або петиціями до вищих органів влади. Такі порушення виявлялися по-різному: переважно йшлося про невиконання офіційних документів українською

30 Заклик виборчого комітету в Підгайцях (виборчий округ Рогатин–Бережани–Підгайці), 23 липня 1882 р., ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 88, арк. 33–34. Ця кандидатура була із зусиллям вибореним компромісом, тому що первинно селяни взагалі не бажали визнавати жодного з кандидатів неселян, див. звіт члена комітету Аполінарія Дудикевича до «Русскої Ради», Підгайці, 23 липня 1882 р., ф. 196, оп. 1, спр. 88, арк. 19–20; про закінчення цієї справи там само, арк. 12, 16, 17, 22, 36. Схожі усамостійнення спостерігалися у виборчому окрузі Жовква–Рава-Руська–Сокаль (на користь кандидатури видавця «Діла» Володимира Барвінського), див. парох Омелян Левицький до «Русскої Ради», Тартаків, 27 грудня 1882, ф. 196, оп. 1, спр. 87, арк. 50; Коломия (виборчий комітет із 162-ма селянами та 24-ма парохами), 6 лютого 1891 р. (на користь радикала Северина Даниловича), ф. 196, оп. 1, спр. 104, арк. 3. У своїй пропозиції селяни не вбачали очевидно суперечності з програмою русофілів, чого не скажеш про місцеве консервативне духовенство, для якого антиклерикальні радикали були суцільним жахом, див. лист пароха Теодора Лісевича, Старі Кути, 12 лютого 1891 р., там само, арк. 1.

мовою, незастосування кирилиці або, що мало особливо далекосяжні наслідки, неопрацювання відповідними органами листів, складених українською мовою. Якщо українські громади послуговувалися при написанні офіційних документів українською мовою, то траплялося, що за це на них накладали штрафи або ж складали акти про оплату додаткової адміністративної праці нібито у перекладі документації – це при тому, що українська мова мала статус однієї з офіційних мов краю. Часто подавали скарги на пошту, яка не доставляла кореспонденції чи посилок, заадресованих українською мовою – у багатьох місцях це аргументували тим, що тут йдеться про «російську мову», офіційно заборонену. У таких випадках на передній план виступала як українське лобі «Русская Рада», яка переадресовувала протести далі або ж у якій складали подання і петиції. Отже, Рада (поряд із послами, які також робили надбанням публічності сваволу владних структур) розгорнула діяльність додаткового механізму контролю.³¹ Вряди-годи такі випадки перетворювалися на провінційні вибрики, як, до прикладу, в громаді села Мшана Городоцького повіту, яка, з розпорядження свого пароха та члена «Русскої Ради» Івана Ілевича, встановила місцеві дороговкази тільки українською мовою, ще й до того витримані в національних блакитно-золотих кольорах (які на той час визнавали й русофіли). На громаду наклали штрафи, поліція конфіскувала інкриміновані дорожні таблиці, а також таблицю українською мовою на будівлі школи. На переконання повітової влади такі таблиці мали виготовляти польською та українською мовами (причому польська мала стояти на першому місці). «Русская Рада» – на прохання Ілевича – втрутилася і в цьому випадку.³² Коли ж йшлося про «позбавлену ідеології» кампанію за громадянські права, то нічого не стояло на заваді й співпраці з українськими народовцями, як це було в акції, що організувала «Русская Рада» для отри-

31 Рішення правління «Русскої Ради» про подання скарги щодо зневаження українських мовних прав самбірським повітовим старостою, про що повідомив парох Іван Коростенський, Львів, 21 січня 1871 р., ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 6, арк. 48; лист-протест «Русскої Ради» до дирекції Львівської пошти із переліком випадків зловживання в Гусятинському і Горлицькому повітах, б/д, червень 1871 р., ф. 196, оп. 1, спр. 7, арк. 31–36; протести, передані далі «Русскою Радою», проти ігнорування українських звернень: шкільною владою (протест місцевої шкільної ради села Берлоги, 2 квітня 1873 р., проти окружної шкільної ради у Станиславові, ф. 196, оп. 1, спр. 34, арк. 1), судом (зібрані «Русскою Радою» копії відповідних рішень і протест Матвія Костишака до Міністерства юстиції, Мохначка, 29 березня 1870 р., там само, арк. 2–5). Переданий «Русскою Радою» лист протесту вїйта Тимка Грабара і писаря Антона Музики проти жовківського повітового старости, Бутини, повіт Жовква, 10 лютого 1872 р., проти грошових штрафів за написання документів українською мовою, там само, арк. 7 та (оригінал листа жовківського повітового старости, 10 лютого 1873 р.) ф. 196, оп. 1, спр. 37, арк. 13в.

32 Про аферу з дороговказами у Мшані див. листи пароха Івана Ілевича, 7 та 13 травня 1873 р., лист «Русскої Ради» до повітового староства в Городку, 9 травня 1873 р., ф. 196, оп. 1, спр. 34, арк. 39–42.

мання вироку Державного трибуналу про львівську міську українську народну школу. У червні 1880 року, після вироку Державного трибуналу, що виборів русофільський адвокат Іван Добрянський, товариство організувало захід, у якому взяло участь понад 400 осіб з усіх політичних таборів. На цьому заході львівський ремісник Андрій Кисіль сказав: «Ми змушені відкрито заявити, що цього зібрання одностайно вимагає школа, а не лише святі отці зі Святоюрської гори, як це раз по раз стверджують наші вороги. Цього вимагаємо всі ми, руські віряни й духовенство». Чимало запитів і петицій «Русская Рада» відіслала саме в цій справі, зокрема востаннє відразу ж після проведення згаданого заходу; намісник Альфред Потоцький підтвердив українській депутації наприкінці липня 1880 року свою згоду, щоб школа почала діяльність. Ці зусилля перекреслювала впертість Львівського магістрату; тож дозволу на школу не було навіть і наступного року.³³ Того ж року «Русская Рада» розпочала опитування серед священників про шкільну ситуацію по українських селах, щоб зібрати матеріал про повзучу колонізацію системи шкільної народної освіти (покликаючись насамперед на висловлювання польських учителів, які не володіли українською мовою).³⁴ Мовна боротьба була предметом ще однієї акції, яку 1882 року організувала «Русская Рада». Після успішної скарги львівського Народного Дому в Державний трибунал на застосування латиниці при написанні україномовних документів чинною владою, товариство кинуло клич до своїх прихильників відмовлятися від таких документів, покликаючись на судові рішення.³⁵

Нав'язані кандидати, запізнілі кампанії: критика «Русскої Ради»

Попри незаперечні заслуги в політичній організації та мобілізації українців, «Русская Рада» була відповідальною і за недоопрацювання та перекручення. Насамперед це стосувалося організаційних питань та добору кандидатів для виборів, на адресу яких часто лунала критика, що вони, мовляв, нав'язані. Невдоволення підсилювала насамперед таємничість, з якою подавали пропозиції кандидатур, яких на вимогу проводу товариства «у відповідний час» оголошували на провінції. Розтягнене в часі ухвалення рішення – часто про рішення оголошували всього за три тижні перед виборами – практично не залишало місцевим активістам жодної можливості організувати свою ви-

33 Акти «Русскої Ради» про боротьбу за школу, ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 81, із доданими вирізками з газет (*Діло, Слово*, там само, арк. 1–15; цитата зі *Слово*, 1 червня 1880 р., тут арк. 6) та проект меморандуму, червень 1880 р., арк. 14–16.

34 Збірка письмових відповідей із різних місцевостей, ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 82, арк. 18–25.

35 Заклик «Русскої Ради», Львів, 15 травня 1882 р., ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 87, арк. 23.

борчу кампанію, тоді як весь цей час повним ходом уже працювала польська пропагандистська машина. Отже, доходило до неузгодженості думок навіть про найбільш відповідних кандидатів – хто буде кращим: політичний корифей зі Львова чи місцевий матадор, у якого добрі контакти з народом? На той час ще цілком незвичними були поїздки львівських кандидатів у виборчі округи із виступами в кожному селі; виборці знали про своїх кандидатів переважно з газет або чуток.³⁶ Цитований уже Іван Романович із Гаїв Старобрудських перед виборами до Державної Ради 1879 року застерігав, що, як і на попередніх виборах, «Русская Рада» ризикує зазнати поразки, якщо знову зволікатиме з оголошенням кандидата. На той момент уже був кінець травня, а вибори мали відбутися 30 червня: «Останнього разу нашого кандидата в Бродах провалено через пізні оголошення. І це при тому, що виборці допитувалися, за кого їм голосувати. Ми ж не могли назвати їм жодної кандидатури».³⁷ Подібна критика надійшла на адресу «Русскої Ради» і з виборчого округу Гримайлів–Теребовля–Копичинці–Гусятин від русофільського кандидата отця Василя Богоноса: «Вибори відбулися б у цілком інший спосіб, а саме – з позитивним результатом, якщо б «Русская Рада» вчасно скликала комітети та роздала інструкції ... Окремі особи тут нічого не доб'ються».³⁸ Критик таки мав рацію, і про його долю місцеві активісти повідомили недікатно складеною депешею до Львова: «Abszlachtowany Bohonos» (= Богоноса зарізали). За умов кращої підготовки шанси Богоноса були б куди вищими, адже його вважали кандидатом, з яким могли заприятелювати не тільки русофіли, а й національні сили.³⁹

- 36 Повідомлення про оголошення кандидата «у відповідний час», нав'язаних кандидатів та їх критику: інструкції «Русскої Ради» для довірених осіб, Львів, 20 червня 1873 р., цит. вище, арк. 8; протокол правління «Русскої Ради» від 27 вересня 1873 р., ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 34, арк. 60; листування виборчого комітету в Коломиї і «Русскої Ради», 21–24 вересня 1873 р., ф. 196, оп. 1, спр. 8, арк. 25–26; листування виборчого округу Золочів–Зборів і «Русскої Ради», 31 серпня – 24 грудня 1873 р., ф. 196, оп. 1, спр. 8, арк. 18, 27, 29, 47; звіт довіреної особи «Русскої Ради» Яворського, пароха в Башні, 25 травня 1873 р., ф. 196, оп. 1, спр. 36, арк. 4; парох [Стефан?] Головацький до «Русскої Ради», Чернятин, 27 червня 1879 р., із настійним проханням оголосити нарешті кандидата для виборів до Державної Ради, які мали відбутися через три (!) дні, ф. 196, оп. 1, спр. 74, арк. 14 і наст.
- 37 Іван Романович до «Русскої Ради», Гаї Старобрудські, 29 травня 1879 р., цит. вище. До критики долучився отець Іван Сірко, Гаї Старобрудські, 30 травня 1879 р., ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 67, арк. 7 і наст.
- 38 Василь Богонос до «Русскої Ради», Хоростків, 3 червня 1879 р., ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 72, арк. 9 і наст.
- 39 Телеграма комітету виборців Гримайлів–Теребовля–Копичинці–Гусятин до «Русскої Ради» від 30 червня 1879 р., ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 72, арк. 16зв. Богонос (1831–?) ще раз кандидував у виборах до Державної Ради 1891 року, цього разу – як компромісний кандидат від русофілів та українофілів – утім знову безуспішно, див. парох Іван Залуцький до «Русскої Ради» про перебіг передвиборчої боротьби, Теребовля, 12 лютого 1891 р., ф. 196, оп. 1, спр. 107, арк. 1–4.

Уже у виборах до Галицького сойму 1876 року народовці закидали «Рускій Раді», що та нав'язує своїх кандидатів, замість ставитися до своїх виборців як до громадян з правом власного голосу, залучивши їх до процедури вибору кандидатів – у такому випадку про зволікання не було б мови.⁴⁰ Проте і в межах русофільських структур звучали такі ж докори і провадилися такі ж дискусії. Не завжди довірені особи чи й прості виборці довіряли центральному представництву товариства ухвалювати рішення. Вони й самі пропонували інших кандидатів, хоча й не завжди успішно.⁴¹ Критикували також нерішучість проводу у виборі кандидатур.⁴² У нападках на надто пасивну «Русскую Раду» брала участь і русофільська народна преса. Після поразки кандидата Івана Наумовича на повторних виборах до Галицького сойму в Калуші навесні 1880 року (українські виборці проголосували за містянина німецького походження) коломийська газета *Русская Рада* писала:

Тут знову проявилось те, що наше політичне об'єднання «Русская Рада» у Львові не має на народ ані найменшого впливу, через що його обов'язково треба переорганізувати або ж розпустити. Так ніхто не може більше покладатися на об'єднання і сам нічого не може вдіяти... Народ деморалізований, віддаляється-

40 ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 156.

41 Дискусії про нав'язаного кандидата та (нібито доречно) тривале втаємничення обраного кандидата: протокол засідання виділу «Русскої Ради» із самокритикою голови Теофіла Павликова, Львів, 20 червня 1876 р., ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 5, арк. 21; парох Володимир Хиляк до «Русскої Ради», Бартне (Лемківщина), 20 серпня 1873 р., із пропозицією призначити кандидатом до Державної Ради не священика, а селянина, щоб у такий спосіб отримати у змішаній польсько-українській області (виборчий округ Змигород–Коросно–Дукля) голоси й польських селян, ф. 196, оп. 1, спр. 40, арк. 1. Подібне читаємо також у: парох Симон Русиняк до «Русскої Ради», Мишова (Лемківщина), 23 серпня 1873 р., ф. 196, оп. 1 спр. 40, арк. 4 і наст.; лист від декількох селян зі Снятинського повіту до «Русскої Ради», б/д, надійшов 16 травня 1879 р., із засвідченням невдоволення кандидатурою Івана Озаркевича до виборів у Державну Раду; селяни бажали собі Миколу Антоневича, ф. 196, оп. 1, спр. 11, арк. 22; протокол засідання правління «Русскої Ради», Львів, 10 жовтня 1873 р., із дискусією про інші пропозиції, які надійшли з народу – за два тижні до самих виборів, ф. 196, оп. 1, спр. 34, арк. 64зв.; Григорій Шашкевич до «Русскої Ради», Перемишль, 26 вересня 1873 р., ф. 196, оп. 1, спр. 45, арк. 2.

42 1873 рік: парох Георгій Кміцикевич, виборчий округ Дрогобич–Стрий–Жидачів до «Русскої Ради», Гаї Нижні, 24 квітня 1873 р., ф. 196, оп. 1, спр. 34, арк. 32 і наст.; листування «Русскої Ради» і кандидата Миколи Антоневича зі згадкою про непогодженість поглядів щодо його кандидатури, 20 жовтня 1873 р. та пізніше б/д, ф. 196, оп. 1, спр. 46, арк. 8 і наст., 10 і наст.; схожа історія й у виборах 1879 року, виборчий округ Городенка–Борщів–Заліщики, див.: Микола Антоневич: чернетка виборчого звернення на власну підтримку, червень 1879 (надійшов 19 червня 1879 р.), ф. 196, оп. 1, спр. 74, арк. 6–8; лист активіста «Русскої Ради» до правління «Русскої Ради» (підпис не відчитується), б/м, 17 червня 1879 р., там само, арк. 10 і наст.; запис у документах «Русскої ради», 19 червня 1879 р., там само, арк. 12зв.; отець [Стефан?] Головацький до «Русскої Ради», Чернятин, 27 червня 1879 р., там само, арк. 14 і наст.; «Русская Рада» до Анатолія Лукашевича та Миколи Антоневича, Львів, 19 червня 1879 р., із висловленими сумнівами щодо обрання кандидатури Антоневича – за одинадцять днів до виборів, там само, арк. 12.

ся від свого руського коріння, не має ані найменшого поняття про свободу, рівноправність, національну честь і самостійність ... [Що стосується повітових виборів], то для нас по селах немає жодного сенсу рівнятися на Львів, тому що досвід навчив нас, що на даний момент Львів не має ані сили, ані волі перейняти провід у національних справах.⁴³

Тут на «Русскую Раду» покладали непряму відповідальність за те, що українському населенню бракує патріотизму. Окрім того, лунав закид, що львівський провід товариства не орієнтується на місцях, а тому обирає не тих кандидатів. Насамперед це відповідало ситуації у виборчих округах, де українці змушені були переконувати польських селян голосувати за себе для того, щоб узагалі отримати хоч якийсь шанс. Перед виборами до Державної Ради 1873 року довірена особа «Русської Ради» повідомляла із західногалицького Кросненського повіту, що шансів у «львівського» кандидата, службовця, немає жодних, тому що селяни налаштовані проти кандидатів-інтелігентів. Проте і кандидати від селян, писала газета, відомі своєю «продажністю». А на прохання поставити іншого, достойного кандидата з-посеред світського населення, «Русская Рада» не реагувала, мотивуючи це браком часу.⁴⁴ Скептичні голоси на адресу кандидата, якого поставила «Русская Рада», лунали і з іншого виборчого округу Лемківщини (Криниця–Новий Сонч). Ідеться про віденського підприємця українського походження, від якого, як казали, не «пахло стайнею».⁴⁵ Під час виборів до Галицького сойму 1876 року довірена особа в лемківському виборчому окрузі Дукля–Змигород ще раз виклала, що тільки світські особи мають шанс як кандидати, тому що можуть розраховувати на голоси поляків. Проте визначеного місцевим комітетом кандидата, селянина, «Русская Рада» не затверджувала майже до самого початку виборів, що, відповідно, мало значний вплив на підготовку до виборів. Така ж проблема виявилася в цьому регіоні й 1879 року.⁴⁶ Були й інші, ідеологічно

43 *Русская Рада*, № 5/1880 (27 березня 1880 р.).

44 Отець Йосиф Юрчакевич, Граб, 5 жовтня 1873 р., та відповідь «Русської Ради», Львів, 8 жовтня 1873 р., ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 40, арк. 6.

45 «Русская Рада» до довірених осіб із пропозицією кандидата (Василь Висоцький, Відень), Львів, 27 вересня 1873 р., отож, також вельми пізно зроблена пропозиція; відповіді довірених осіб, отець Андрій Климко, Мохначка, 6 жовтня 1873 р.; отець Віктор Жегестівський, Криниця, 4 жовтня 1873 р. У виборах переміг польський кандидат, див.: Жегестівський до «Русської Ради», Криниця, 25 жовтня 1873 р., ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 43, арк. 1–8.

46 Парох Іван Мишковський до «Русської Ради», Перегримка, 16 вересня 1876 р.; Мишковський до «Русської Ради», Перегримка, 5 жовтня 1876 р., із критикою зволікання з прийняттям рішення, ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 55, арк. 3 і наст.; парох Симон Русиняк, Мишцова (виборчий округ до Державної Ради Кросно–Ясло–Горлиці), 30 травня 1879 р.: «Неосвіченість нашого народу дає можливість не ставити освіченого кандидата, що засвідчує досвід: за винятком декількох виборців, ніхто не голосував за Т. Глушкевича та міністерського радника Івана Константиновича», ф. 196, оп. 1, спр. 68, арк. 3 і наст.

обґрунтовані скарги, внаслідок яких центральний провід товариства справляв майже прогресивне враження на тлі західногалицької провінції. Тож судовий ад'юнкт Володимир Бучацький із Сянока нарікав від імені «знаючих людей», що львів'яни, очевидно, цілком не знають регіональної специфіки Лемківщини: вони, мовляв, призначили головами виборчих комітетів самих лишень ненадійних людей, більшість обраних до комітету парохів – надто старі, а отже, пасивні. Власне критика Бучацького спрямовувалася проти гаданої політичної ненадійності обраних: один, мовляв, «поляк», а другий, ще гірше, «українець». Бучацькому та його однодумцям бракувало очевидно русофільської спрямованості, тож вони подавали власні пропозиції.⁴⁷ Незгодженості між львівським проводом товариства і довіреними особами на місцях існували і в іншому випадку, тому що запропонований кандидат був нібито українофілом: у 1879 році для виборчого округу Кросно–Ясло–Горлиці запропонували (навіть за рекомендацією місцевого пароха) судового ад'юнкта Максима Михайляка, селянського сина з лемківського Гладишева.⁴⁸ Така аргументація переконувала й «Русскую Раду», яка в цьому питанні виявляла прагматизм. Проте більшість русофільських священиків на місцях не була готова підтримати цього кандидата, переконуючи за іншого «руського патріота», суддю Северина Черлюнчакевича.⁴⁹

Поразки русофілів: приклад із провінції

Катастрофічний перебіг виборів до Державної Ради 1879 року став шоком для русофілів, а заодно першою ознакою поступового політичного занепаду. До парламенту потрапило лише троє послів – Василь Ковальський, Денис Кулачковський та отець Іван Озаркевич. До поразки призвели причини, за які русофіли не могли бути відповідальними; серед причин були, зокрема, брак цього разу підтримки з боку євреїв, які, реагуючи на зміну владних стосунків у Галичині, тепер більше навернулися до поляків, та повсюдні польські виборчі маніпуляції. Нагромадження помилок вело до поразки, шкідливої для всіх українців: добре відомі організаційні недоліки поєднувалися із нездат-

47 Володимир Бучацький до «Русскої Ради», Сянок, 30 червня 1873 р., зі списком восьми парохів, яких Бучацький назвав «ліпшими» виборцями, ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 36, арк. 21зв.

48 Парох Іван Копистянський до «Русскої Ради», Кросно, 9 червня 1879 р., ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 68, арк. 10 і наст.

49 Лист Івана Копистянського, Кросно, 25 червня 1879 р., зі звітом про рішення, прийняте більшістю священиків у виборчому окрузі і проханням відмовитися від запропонованої кандидатури, ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 68, арк. 7 і наст. Парох Симон Русиняк до «Русскої Ради», Мисцова, 30 травня 1879 р., ф. 196, оп. 1, спр. 68, арк. 3 і наст., завів мову про ще одного кандидата, також суддю.

ністю піти на компроміс з конкурентами із національного українського табору, які вперше висунули своїх кандидатів. Прикладом доленосних наслідків став перебіг виборчої боротьби в окрузі Станиславів–Тлумач–Богородчани–Надвірна. Виборчий округ складався з чотирьох повітів на південному сході Галичини – Богородчанського та Надвірнянського, які заходили вглиб Карпат і сягали аж угорського кордону, а також із Тлумацького та Станиславівського у Прикарпатті. Українські місцеві громади цього виборчого округу від 1873 року представляв у Державній Раді згаданий уже отець Олексій Заклинський зі Старих Богородчан. Уперше йому протистояли два конкуренти: польський дідич, князь Юліан Пузина, та кандидат українських народо-вців судовий ад'юнкт Тит Заячківський, мешканець Тисмениці.

Спочатку і тут були «звичні» організаційні проблеми: «Русская Рада» все ще не опублікувала своєї пропозиції на кандидата, тоді як поляки та українські народовці давно ширили заклики за своїх кандидатів у народі. Це використали противники русофілів, насамперед поширюючи чутки, що цього разу Заклинського не запропонують. Русофільські активісти виборчого процесу наполягали на якомога швидшому ухваленні рішення, щоб таким чином отримати можливість проводити пропаганду і серед українських опонентів, скажімо, на засіданнях «Просвіти».⁵⁰ В одній відозві Заячківський виступив захисником селянських та ремісничих інтересів і зміг таким чином додати до списку своїх прихильників чимало селян, а також учителів і навіть двох священників, пов'язаних із «Просвітою». Згідно з внутрішніми звітами русофілів, він мусив докладати зусиль для збору цих підписів, адже все ще сильну позицію мала консервативна партія – його виборчий заклик було опубліковано ще перед відозвою русофілів, а його програма була для селян привабливою.⁵¹ Тим часом у польських листівках відбувалася викривальна кампанія на адресу Заклинського, що, зрештою, не було новою передвиборчою практикою.⁵² Русофіли, які все ще вбачали для свого кандидата найкращі шанси, були налаштовані, після внутрішніх нарад, на мобілізацію проти «соціаліста й нігіліста» Заячківського і навіть зважували можливість спільних дій з польським

50 Отець Єроним Кордасевич, член виборчого русофільського комітету, до «Русскої Ради», Станиславів, 20 червня 1879 р., ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 71, арк. 16.

51 ДО ЧЕСТНЫХЪ ПАНОВЪ ВЫБОРЦѢВЪ ПОВѢТУ СТАНИСЛАВСКОГО, ТОВАЦКОГО, БОГОРОДЧАНСКОГО И НАДВѢРНЯНСКОГО, листівка, Станиславів, 12 червня 1879 р., ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 71, арк. 8; Кордасевич до «Русскої Ради», Станиславів, 10 червня 1879 р., цит. вище.

52 Теофіл Павликів до Олексія Заклинського, Львів, 18 червня 1879 р., про статтю у *Dziennik Polski i Szczytek*. ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 71, арк. 10 і наст. Виборчий комітет Станиславова до «Русскої Ради», Станиславів, б/д, цит. вище, про *Gazeta Narodowa, Dziennik Polski i Szczytek*. Польська сторона з пропагандистською метою скористалася чутками про наміри перейти до римо-католицизму в громаді Заклинського («Втеча від пароха-схизматика»), див.: отець Тит Блонський (Дора, Надвірнянський повіт) до «Русскої Ради», Надвірна, 28 травня 1879 р., ф. 196, оп. 1, спр. 71, арк. 18.

опонентом: якщо б дійшло до другого туру виборів і довелося вибирати поміж дідичем і «соціалістом», то дідич у будь-якому разі представляв би менше зло. Подібні заяви лунали й від Заячківського, який, зі свого боку, гостро нападав на русофілів, заявляючи, що, цілковито не беручи до уваги особу Заклинського, голосуватиме проти нього, тому що він кандидат від ненависної «Русскої Ради».⁵³ Серйозну небезпеку вгледів у кандидатурі Заячківського і Заклинський, почавши й собі добиватися у львівському центральному проводі товариства швидкого і рішучого початку кампанії на свою користь, зокрема із залученням церковних структур: церковний заклик за русофільського кандидата мали скласти декани регіону.⁵⁴ Проте до застережень із власних лав «Русская Рада» прислухатися не захотіла. З Надвірнянського повіту повідомляли, що селян практично не змобілізували на вибори, а відповідальні за це parroхи відзначаються апатичністю та браком зацікавлення. Через це населення духовенству не довіряє. Між членами «Русскої Ради» лунала критика на адресу Заклинського, який зятятю наполягав на своїй кандидатурі, замість поступитися місцем молодшому кандидатові, який принагідно зміг би зібрати й деякі з народовських голосів.⁵⁵ Однак і ця критика була неконструктивною у своєму обмежуванні головно лементуванням на адресу пасивних священиків та впертих селян. Тит Блонський, священик у Надвірнянському повіті, скаржився: «Як низько впали наші священики, як вони запхали ший в ярмо, словом, всі вони здегенерували!» Місцева інтелігенція, казав він, то «паразити». Втім і про селян він висловлювався не набагато краще: «примітивність», «темнота» і «підступність» – такі основні ознаки сільського населення у своїх околицях він зазначає.⁵⁶ Розчаровані русофіли швидко взяли такі характеристики на озброєння, помітивши, що селяни не коряться без спротиву священикам. Ще перед виборами 1873 року до австрійського парламенту Іван Наумович писав до «Русскої Ради», що населення в Городенківському повіті «неосвічене і грубе», не має рис «чесніших і розвиненіших» селян із сусіднього Заліщицького повіту: а тамті, мовляв, «обстоюють за сво-

53 Станиславівський виборчий комітет (парохи Іван Церкевич, Стефан Коблянський) до «Русскої Ради», Станиславів, б/д, червень? 1879 р., ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 71, арк. 5 і наст.; Кордасевич до «Русскої Ради», Станиславів, 20 червня 1879 р., цит. вище, називає і прогнози: у Надвірній та Богородчанах Заклинському не перемогти, а в Тлумачі він, мовляв, має прекрасні шанси.

54 Олексій Заклинський до «Русскої Ради», б/д, червень 1879 р., ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 71, арк. 14зв.

55 Отець Олександр Радзикович до «Русскої Ради», Ланчин (Надвірнянський повіт), 18 червня 1879 р., ЦДІАЛ ф. 196, оп.1, спр. 71, арк. 19 і наст., із застереженням про надзвичайно погану мобілізацію селян: на вибори зазвичай з'являється всього одна десята виборців. Отець Тит Блонський (Дора, Надвірнянський повіт), Надвірна, 28 травня 1879 р., ф. 196, оп. 1, спр. 71, арк. 26; критика маневрів після виборів: отець Стефан Вальявський до газети *Слово*, Старі Лисці, 28 вересня 1879 р., ф. 196, оп. 1, спр. 71, арк. 29.

56 Тит Блонський до «Русскої Ради», Надвірна, 28 травня 1879 р., цит. вище.

їм священиком». ⁵⁷ Ніхто навіть не намагався прислухатися до незручних побажань селян або ж розпочати конструктивну дискусію по персоналіях. Не провадили дискусії і щодо того, чи не пов'язана була робота русофілів (або ж презентація їхньої роботи) із відчутним повсюдно розчаруванням. Сам же Заклинський, який докладно задокументував у своїх мемуарах перебіг виборів та їхні наслідки, про події *перед* виборами відмовчувався. ⁵⁸

Настав день виборів, і Заклинському таки вдалося потрапити в парі з Пузиною до другого туру. Проте у повторних виборах вже відбувалися численні маніпуляції: виборців арештовували, нібито за те, що були п'яними, а інших не підпускали до виборчої дільниці; жандарми агітували за Пузину й тиснули на тих, які мали іншу думку. Окрім того, Заклинському бракувало народовських голосів: Пузина переміг, ледь-ледь випередивши Заклинського, русофіли говорили про виборчий обман. Однак запит до Державної Ради про анулювання результатів успіху не мав. ⁵⁹

Схожі сценарії розігрували у багатьох виборчих округах, щодо котрих існувала певність. Русофільська поразка вийшла з доморошених недоопрацювань, помножених на польські зловживання і тиск незвичної ще української конкуренції. Було вибачено попередні помилки, тому що українські виборці, oprіч ненависних польських неприятелів, не мали жодної альтернативи команді «Русскої Ради». І ось «молода» партія навісніла на території «Русскої Ради», відтягала голоси, властиво не маючи ще спромоги реально здобути мандати на цих виборах. Ця партія також була нездатною до компромісу, що засвідчують заяви Заячківського. Від цього повсюди був зиск для польських кандидатів і відбувалося те ж, що й у Станиславові, де послом до Державної Ради від сотень українських сільських громад потрапив не русофільський парох, не український народовець, а польський магнат. Утім духовенство перекладало вину за поразки не так на несприятливі обставини, як фактично на схильність русофілів замінити вчинки деклараціями – оте «Слово» замість «Діла». Стефан Качала закинув «Русській Раді» після виборчої катастрофи, що вона, хоч і лементує на все горло про зловживання, проте виконує надто мало конкретної роботи, щоб могли порятувати те, що порятувати ще можливо. Так «Русская Рада» надто пізно з юридичного погляду скерувала скарги проти численних виборчих маніпуляцій, програвши останній шанс на перегляд деяких результатів виборів:

57 Наумович до «Русскої Ради» про виборчу боротьбу в окрузі до Державної Ради Заліщики–Городенка–Борщів, Скалат, 2 жовтня 1873 р., ЛНБ ф. 3, спр. 126/п. 15, арк. 60 і наст.

58 ЗАКЛИНСЬКИЙ, Записки, с. 118–122.

59 ЗАКЛИНСЬКИЙ, Записки, с. 120 і далі.

Я читав звіти у *Слові* про зловживання ... Коли я повідомив [прем'єр-міністрові] Тааффе про ці речі, він запитав [в оригіналі зберігається німецька]: «А чи вони подали скаргу на такі факти? В інакшому разі, якщо б я щось казав губернаторові, він відповість: Ваша світлосте, це наклеп, жодних скарг не надходило.» ... Було б добре, якщо б «Русская Рада» цього не проспала ... Скарги не дадуть нічого, якщо ми самі не зможемо і не захочемо оборонятися.⁶⁰

У випадку Заклинського ця критика, можливо, і не відповідна до виборчого протесту; проте Качала, без сумніву, вказав на недолік, який гальмував політичну діяльність русофілів зокрема й у виборчому окрузі Заклинського.

⁶⁰ Стефан Качала до «Русскої Ради», Шельпаки, 23 червня 1879 р., ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 11, арк. 12.

3.2. Русофільська діяльність у народі II: рух за народну освіту

Русофіли відкривають для себе «народ»: до історії заснування Товариства імені Качковського

Русофільські консерватори в «Галицько-руській Матиці», які задавали тон діяльності товариства, не заважали реалізувати уявленнь молодих українофілів. Парадоксально, але факт: саме ця позиція врешті-решт спричинила процес, якому таки не змогли опертися і самі русофіли. Неприйнята молодь, яка мала на меті поставити в центр своєї діяльності за прикладом наддніпрянців народну освіту, в листопаді 1868 року заснувала власне товариство «Просвіта». Товариство мало б заповнити прогалини діяльності «Матиці» й забезпечити юне покоління українців читабельною і повчальною шкільною літературою. Це вперше клерикально-консервативні діячі «Матиці» та їхні прибічники одержали серйозних конкурентів. Їх було потрактовано дуже серйозно: якщо раніше зусилля спрямовували на перешкоджання проникненню чужих впливів у власні структури, то тепер основним завданням стала ізоляція нового товариства, щоб призупинити його діяльність; у багатьох місцях греко-католицькі священники попереджали людей про небезпеку «безбожних» дій світської інтелігенції та її нового товариства.⁶¹

Водночас дехто з тих, хто орієнтувався на Росію, не міг не помітити, що там не тільки українофільські гарячі голови, а й поважні російські освітні політики замислилися про легалізацію української мови з метою народної освіти і для так званого «домашнього вжитку». До русофілів, які зрозуміли вимогу часу, належав зокрема реформатор літургійного життя Іван Наумович, який тоді був парохом у Стрільцях під Городенкою. Року 1869 він тепло привітав появу першої читанки «Просвіти».⁶²

Русофіли розпочали гарячкову діяльність, щоб наздогнати «Просвіту»; до розуміння необхідності зусиль, спрямованих на розвиток народної освіти, додався страх, що українські національні сили і не-клерикали можуть здобути надто сильний вплив на людей. Уже від 1867 року *Слово* видавало народною мовою додаток *Слово до Громадъ*; а раніше непохитно русофільський Северин Шехович почав видавати народною мовою газетку *Господарь*. Та наймасштабніші плани мали Іван Наумович і дехто з коломийських одноподумців, серед яких насамперед варто назвати власника друкарні Михайла Білоуса. Здійснилася ідея, яку виношували вже тривалий час: уперше мала

61 ПАВЛИК, Читальні, с. 96 і наст.

62 Звіт «Просвіти» за 1868–1874 роки, цит. за: ПАВЛИК, Читальні, с. 97 і наст.

з'явитися регулярна політична газета з великим накладом, призначена для селянського читача. Окрім того, Наумович мав намір нейтралізувати газету *Господарь*: йому не подобалися її антиклерикальні тенденції.⁶³ І от 1870 року з друкарні Білоуса вперше вийшла така газета, названа *Русская Рада* – вдале нагадування про українські ради періоду 1848 року. А вже наступного року з'явився народний часопис *Наука*, яким керував Наумович, постачаючи до нього статті. Часопис насамперед був порадиником з рільництва, тваринництва, садівництва, селянських ремесел і охорони здоров'я. Ще в ньому містилися статті на релігійну, історичну й політичну тематику та статті проти пияцтва і за заснування антиалкогольних братств. Та найважливіше – тексти часопису були написані зрозумілою, живою українською мовою – Наумович був першим значним популярним талановитим письменником галицьких українців. Обом друкованим органам (наклад 1 000–1 500 примірників робив їх на той час масовими виданнями) судився надзвичайний успіх: вони були довготривалими проектами, на відміну від інших українських газет (не враховуємо тут *Слова*). *Русская Рада* і *Наука* були першими періодичними виданнями, які селяни читали (або які їм читали вголос) регулярно. Михайло Павлик визнав цю важливу цезуру в житті українських низів, стверджуючи, що біля витоків *регулярного* читання селян і ремісників стояли обидві газети і що саме ці видання викликали широке зацікавлення політичними подіями в рідному краї і за кордоном. Так було закладено підвалини для пізнішої появи читалень по селах: кожна читальня завжди розпочиналася з групи слухачів, які гуртувалися навколо читця газет, і в центрі уваги стояли *Наука* та *Русская Рада*.⁶⁴ Для Івана Наумовича то був значний політичний успіх; проте його самого журналістська діяльність призвела до фінансового краху.⁶⁵

Та Наумович хотів іти ще далі, а саме відвоювати для русофілів ініціативу на ниві народної освіти. Він щиро вболівав за емансипацію українських низів через освіту, тільки що ця емансипація, якщо зберігати вірність консервативній програмі, мала відбуватися спокійно і під наглядом священиків та близьких до церкви інтелектуалів. Проте саме цей нагляд діячі «Просвіти» піддавали сумніву. І якими б не впливовими вони тимчасово не здавалися, невдовзі могли створити поважну загрозу керівній ролі Церкви. До того ж, клерикально-консервативні сили вже втратили після секуляризації освітньої системи 1867 року важливий канал впливу. Ішлося, отже, про те, щоб м'яко перетягнути «Просвіту» на свій бік або ж, у разі невдачі, створити міцну конкурентоспроможну організацію.

63 Лист Наумовича до брата, Стрільці, 9 грудня 1871 р., ЛНБ ф. 2, спп. 126/п. 15, арк. 17. Газета *Господарь*, яку Наумович називав «брехливим пророком», виходила до 1872 року.

64 ПАВЛИК, Читальні, с. 99 і наст.

65 Лист Наумовича до брата, Стрільці, 9 грудня 1871 р., ЛНБ ф. 2, спр. 126/п. 15, арк. 17.

Спочатку Наумович спрямував свої помисли на досягнення першого завдання і спробував створити спільне освітнє товариство. За його задумом це мала бути нова організація під назвою «Матиця люду». «Просвіта» й «Галицько-руська Матиця» мали об'єднати своїх людей і свої кошти, самі ж, задля нового товариства, саморозпуститися. Зразком Наумовичу могло послужити вже забуте на той час церковне освітнє товариство «Societas Presbyterorum», створене 1816 року в Перемишлі. Поряд із піонером літератури Антіном Могильницьким рушійною силою товариства був єпископ Іван (Іоанн) Снігурський, чи не найактивніший фундатор громадських шкіл та ініціатор поліпшення священичої освіти. Завданням товариства було видання шкільних підручників і написаної зрозумілою мовою релігійної літератури для населення; до духовенства єпархії лунали заклики стати членами товариства й організувати у своїх громадах церковні школи. Утім «Societas» не змогло протриматися довго через загальне на той час незацікавлення проблемами народної освіти серед духовенства. Хай там як, але з ініціативи товариства з'явилось декілька народних книжок («Катехизм», «Буквар»), щоправда, написані вони були «приглажденою» версією народної мови з церковно-слов'янськими впливами, яку тоді вважали найкращим засобом шкільних занять.⁶⁶ Однак схожій концепції «Матиці люду» успіх не судився, тому що ані в «Просвіті», ані в «Матиці» не знайшлося більшості, готової на саморозпуск. Тому залишилася тільки друга можливість – заснувати вірне Церкві консервативне русофільське освітнє товариство.⁶⁷

Року 1874 справу було зроблено. У Коломиї, «видавничому центрі» русофілів, з ініціативи Наумовича таке товариство, назване *Обществом имени Михаила Качковского (ОМК)*, заснували.⁶⁸ Цим іменем патрона русофіли визнали, що товариство стане духовним спадкоємцем заслуженого мецената і спонсора *Слова* Михайла Качковського, який виступав з підтримкою усіх можливих (і не лише русофільських) літературних проєктів галицьких українців. Справою підтримки Качковського були і періодичні видання *Русская Рада* та *Наука*. Під кінець життя він більше схилився до української національної партії, проте ніколи не прив'язувався до конкретного напрямку. Народному Дому він залишив у спадок 60 тисяч гульденів, призначивши ці гроші на публікацію книжок.⁶⁹ На ці гроші заявляли претензії і засновники ОМК,

66 СВИСТУНЬ, Прикарпатская Русь, т. I, с. 182 і наст.; KOZIK, National Movement, с. 53 і наст.

67 ПАВЛИК, Читальні, с. 109.

68 МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка; тут містяться також усі річні звіти товариства за період від 1874 до 1899 року.

69 МИКОЛА АНТОНЕВИЧ, Михайль Качковский (промова із докладною біографією, зачитана на заході ОМК 19 листопада 1878 року в Перемишлі), у: *Слово*, №№ 126, 132/1878; АНДРУСЯК, Нариси, с. 14, 20, 24; АНДРУСЯК, Генеза, с. 16 і наст.

проте вони ніколи не змогли задовольнити їх, провадячи з Народним Домом різні процеси.⁷⁰

За організаційний зразок русофілам правила звичайно ж не «Просвіта», вони радше покликалися на подібно організоване словенцями освітнє Товариство імені святого Гермагора. У Державній Раді Іван Наумович докладно розпитав словенських колег про їхню народно-освітню діяльність і прийшов до висновку, що австрійські українці мають такі ж проблеми, що й словенці: і в словенців єдино освіченою елітою переважно аграрного суспільства було духовенство, а відповідні особи однієї національності розпорозувалися по численних адміністративних одиницях. Попри це, словенці добилися надзвичайних успіхів у народній освіті, насамперед у розповсюдженні читива для селян. Наумович мав намір повчитися в них і вирішив організувати за зразком Товариства святого Гермагора (Могора) своє освітнє товариство галицьких українців.⁷¹

«Молися, трудися, учися, тверезися»: завдання товариства

Товариство імені Качковського встановлювало у своїх статутах широкі цілі.⁷² Воно мало представляти об'єднання з метою народної освіти, а також освіти для дорослих, слугуючи доповненням до народної школи (а для багатьох – заміною народної школи); належало підтримувати освітні зусилля шкіл випуском дешевої, легкої для читання літератури і заснуванням читалень для дорослих. Товариство покликане було здійснювати функції соціального контролю у місцевих філіях та читальнях. Досі такі завдання мали парохі та церковні братства, насамперед у боротьбі за «мораль», що означало боротьбу проти зловживання алкоголем та за переконання громади до частішого відвідання церкви та до участі в Літургії. З цією метою в програмі публікацій товариства мала зокрема міститися і добре читабельна релігійна література.⁷³ Водночас засновники ОМК визнавали, що цінність такої організації полягає в комунікуванні галицьких українців, усупереч освітнім бар'ерам:

Газета соединяла духовно читателя съ редакцією, книжка соединяла его съ авторомъ, ни книжка не соединяли читателей межи собою. Для такого соединенія оказалась потреба сотворити що-то иное, а именно общество или брат-

70 Див. лист правління ОМК до митрополита С. Сембратовича від 13 жовтня 1886 року, ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 7, арк. 64, де робилася спроба видати Качковського за «засновника» ОМК, щоб таким чином добитися контролю за розпорядженням спадком; MAGOCSI, Kachkovs'kyi Society, с. 54.

71 МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 14 і наст.

72 СТАТУТЫ ОБЩЕСТВА ИМЕНИ МИХАИЛА КАЧКОВСКОГО, підтвержені Галицьким намісництвом 29 лютого 1876 року, ЦДІАЛ, ф. 182, оп. 1, спр. 1, арк. 1 і наст.

73 МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 16; СТАТУТЫ, арк. 1зв.

ство, которое вязало бы просвѣщенныхъ и радѣющихъ о добрѣ своего народа людей и притягало непросвѣщенныхъ и [національно] несвѣдомыхъ въ одно нравственное тѣло, бо въ единствѣ сила и могущество...⁷⁴

Третє завдання, яке поставили перед собою засновники Товариства імені Качковського, – видавати і поширювати нєдорогі юридичні, сільськогосподарські та медичні порадики, які могли б послужити для селян конкретними дороговказами для поліпшення життя і виховати з них «свідомих громадян»⁷⁵. Паралельно із вказаними завданнями товариство мало надавати допомогу при заснуванні сільських ощадних кас, крамниць із різноманітними товарами та громадських шпихлїрів, а також в організації сільськогосподарських та ремісничих виставок.⁷⁶ Врешті-решт русофільське освітнє товариство мало, звісно, виконувати конкретну роботу задля «руського» національного самоусвідомлення серед українських селян. Сюди варто зачислити поширення знань про «свою» історію, релігію та літературу. До «простого люду» історичний міф та суспільний ідеал русофільських еліт мали доносити книжки, брошури та доповіді, зокрема й радісну новину про належність до великої східнослов'янської «культурної нації» єдиної та неподільної Русі, до чого не соромно було признатися перед поляками та німецькими австрійцями.⁷⁷ На цьому праві представляти культурну націю наголошували організовані для українського населення концерти, лекції та театральні вистави. Раніше такі заходи призначали тільки для «панів», освічених українців, принаймні у Львові. Вони розважалися у польськомовних або німецькомовних театрах та на інших вечорах або ж у «Руській Бесіді» чи у «Русському Казино» Народного Дому. Знаний український театр 1860-х років був винятком, його вистави переглянуло й чимало селян. Тепер же настав час, коли такі заходи філії ОМК пропонували децентралізовано по усій Галичині. Усі перелічені завдання товариства – розвиток вірності Церкві, працелобство та ощадливість, підтримка раціонального ведення господарства, народна освіта і пропагування тверезого способу життя – об'єднував лозунг «Молися, трудися, учися, тверезися».⁷⁸

Членами ОМК ставали цілі читальні або ж окремі особи. На рік треба було сплачувати один ринський членського внеску. Члени товариства мали право голосу на річних зборах і на зборах філій та без доплати отримували щомісячно якесь видання ОМК, зрідка також спеціальні видання та «пре-

74 МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 13 і наст.

75 МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 66, називає громадську відповідальність одним із завдань товариства: «Въ цѣль розширення науки, релігійности и гражданского сознания».

76 МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 16 і наст.

77 МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 10–13.

78 МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 11 і наст., 16, 66 (цит. гасло: с. 16).

мії», а ще *Календарь Иллюстрированный* – альманах, який з'являвся друком наприкінці року. Крім членських зборів, провід ОМК щорічно організовував захід, приурочений пам'яті патрона товариства Качковського та заупокійну службу за нього (переважно задушна Літургія становила частину програми річних зборів).⁷⁹ На відміну від членства в «Просвіті», членство у Товаристві імені Качковського було в перші роки його існування значно дешевшим: на початку існування «Просвіта» вимагала два ринських вступного внеску, місячні ж внески становили від півринського, згодом вступний внесок зріс до одного ринського, а річні членські внески становили три ринські (один ринський на той час коштувала вівця!). Книжечки «Просвіти» члени товариства могли купувати за дешевшими цінами, проте не отримували їх безкоштовно. Очевидно згодом «Просвіта» взяла собі таки за приклад Товариство імені Качковського в плані членських внесків та розповсюдження книжок: від 1876 року «Просвіта» перейняла систему пересилання книжок поштою для членів товариства, а не продавала своїх видань окремо у крамницях. Отже, краще стало добиратися і до віддалених сіл. Членські внески в «Просвіті» для селян знизили до рівня членських внесків ОМК, а інтелігенти мушили платити по два ринські.⁸⁰

Товариство імені Качковського фінансувалося членськими внесками, виручкою від продажу книжок і пожертвами. Неодноразові спроби отримати субсидії від краю зазнавали невдачі: відповідні подання самого товариства або ж заяви окремих (не лише русофільських)⁸¹ послів постійно відхиляли. Рік у рік протягом періоду від 1881 до 1890 року надходили заявки на краєві субсидії для освітньої діяльності ОМК, проте жодна з них успіхом не увінчалася.⁸² Коли русофільський посол до Галицького сойму Микола Антонович 1883 року подав заявку на таку субсидію, на нього посилався шквал наклепів польських послів: товариство проповідує, мовляв, ненависть між поляками та українцями, а тому край не може визнавати його суспільно корисним. В обігу було і неправдиве твердження, що товариство протиправно заволоділо спадщиною Михайла Качковського.⁸³

79 МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, звіти по роках, с. 20–66.

80 СЕРЕДЯК, Діяльність товариства «Просвіта», с. 18 і наст., 21.

81 ОМК обстоював навіть радикальний депутат Теофіл Окуневський, який спільно з отцем Данилом Тянячкевичем і Романом Ярославичем створив фракцію «незалежних руських послів». Свого часу в пресі з'явилися прихильні статті про цих трьох послів, див.: МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 62; *Галичанинъ*, №№ 71, 74, 224/1897.

82 МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 33–48. Маємо єдину вказівку на успішну заявку щодо громадських коштів: допомога 50 ринських від Золочівської повітової ради місцевій філії ОМК, 1880 р. Гроші використали на підтримку потребуючих гімназистів та для придбання насіння, див. витяг із річних звітів Золочівської філії, там само, с. 73.

83 МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 17 і наст.

Державна субсидійна практика без порівняння краще трактувала «Просвіту», ніж Товариство імені Качковського; українські національні конкуренти отримували з державної скарбниці щедрі допомоги. Тож, попри видатки на книговидання, «Просвіта» швидко змогла придбати власні приміщення для товариства і канцелярію, у якій була оплачувана посада державного службовця, тоді як Товариство імені Качковського до 1891 року розташовувалося в приміщенні, орендованому в будинку сеньйора Ставропігії Ісидора Шараневича.⁸⁴ Державну підтримку товариство отримало лише невдовзі перед початком Першої світової війни: 9 000 крон – 1910 року і 6 000 крон – 1911 року. Підґрунтям зміни ставлення, яке спричинилося до підтримки відповідних подань польських послів, були русофільсько-польські компромісні коаліції, які від 1908 року створювалися проти українських національних сил. Ті голосно обурювалися проти «русифікації публічним коштом», що, зі свого боку, спонукало Товариство імені Качковського подати скаргу на наклеп.⁸⁵ У будь-якому разі варто врахувати таке нерівне становище щодо отримання державних субсидій, порівнюючи статистики успіху, яку українські національні сили любили (і люблять) тлумачити на свою користь. Попри брак державної підтримки, баланс ОМК був доволі виваженим, завдяки жертвам наприкінці XIX століття було зібрано стільки коштів, що стали можливими перекази сум у декілька тисяч ринських. Утім у період свого багатства товариство скупилося на видатки, більшого значення приділяючи накопиченню власності, аніж інвестуванню отриманих коштів, не виключено, що причиною цього були насамперед плани будівництва власного будинку ОМК.⁸⁶

Еліти й «мораль» селян

Враховуючи гасло ОМК «Молися, трудися, учися, тверезися», доречно запитати: Чому саме ці «освітні цілі» вважали особливо важливими досягнення для селян? У цьому вислові містилося засадниче уявлення соціально-клерикальних політиків про селянську культуру, а саме те, що селянинові

84 Уже в перші роки свого існування, 1870 та 1871-ий, «Просвіта» отримала краєву субсидію по 1 000 ринських (завдяки клопотанню українського посла Юліана Лаврівського), у 1872 році субсидія становила вже 2 000 ринських, а у 1873 році – 5 000, див.: СЕРЕДЯК, Діяльність товариства «Просвіта», с. 19, 24; МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 53. Та й у пізніші роки (1884–1907) для «Просвіти» призначали краєві субсидії до 8 тисяч крон щорічно, див.: MAGOCSI, Kachkovs'kyi Society, с. 68.

85 Лист правління ОМК до правника товариства Івана Добрянського, Львів, 6 листопада 1912 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 211, арк. 1–2; ВОЛОДИМИР БАЧИНСЬКИЙ, Чи також далі будуть нас русифікувати публічними фондами? у: *Діло*, № 236/1912; MAGOCSI, Kachkovs'kyi Society, с. 68.

86 МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 53, 56, 113.

бракує релігійної поваги, що селянин недостатньо вчиться, працює і потрапляє в алкогольну залежність. Саме ці вади, а значно меншою мірою соціально-економічний уклад на селі, становили основну причину нужденного становища сільського населення. З цього випливало, що селян треба було «підняти» в їхній моралі. Завдання цивілізаційного наступу взяли на себе освічені миряни та духовенство. Як виглядало це самоусвідомлення прояснює фрагмент споминів Олексія Заклинського. На доказ підсумків своїх успіхів як парох та русофільський активіст у Старих Богородчанах він серед іншого наводить лист, який написали (нібито) члени його громади до високопоставленої духовної особи, а згодом – єпископа Юліяна Пелеша:

У тому листі зокрема йшлося: «Коли наш парох прибув до Старих Богородчан, наша громада, особливо ж наша молодь, як свідчать старі люди, була до ґрунту зіпсута. Мов у Содомі й Гоморі вселилися були в нас п'янство, нечистота, дикі подружжя, крики, родинні незгоди, а навіть і підпали. В селі панувала така безбожність, що церкви стояли порожні, а люди вмирили без великої сповіді й покаєння. Наш парох зараз на початку свого душпастирювання [1865] виступив неустрашно та з усякою строгістю проти тих заблудів та своїми врочистими Богослужіннями, проповідями й катехизаціями навернув нас, парохіян, до нового життя ... розвинув ... таку ревну діяльність, що наша громада не могла опертися силі проповідника Божого слова, побачила в тверезості свій порятунок ... Наслідком заведення тверезости було те, що громада відновила дві дочерні й збудувала нову матерню церкву, ввела хоральний спів за нотами в Богослужінні, постаралася за переміну школи (дяківської) на державну з рільничим курсом, заснувала читальню, створила позичкову касу ... постаралася дістати від правління 1 000 зр. допомоги та управління берегів ріки Бистриці ... Такі спасенні осяги завдячує наша громада лише своєму парохіві о. Олексієві Заклинському, який направді спас громаду від морального та матеріального упадку».⁸⁷

Від розсадника гріхів до спільноти богобоязливих та праведних: добір лексики дуже нагадує стиль клерикальних проповідей за тверезість, тому вельми сумнівно, чи справді листа склали прості члени громади. Втім цей текст характерний для тодішнього уявлення, що саме розбудова шкіл і структур самопомочі має щонайтісніше поєднуватися із зусиллями, спрямованими на підвищення моралі. Не русофіли винайшли таку позицію, вона була радше спадком після реакційних 1850-х років та передреволюційної доби, тож і народовці, і русофіли щоразу виходили з припущення необхідності підняти селянство не тільки економічно і в плані шкільництва на вищій щабель, але також насамперед цивілізаційно. Образ «лінивого» та «ласого до пляшки» селянина походив із часів панщини, коли селяни виконували свою повинність

87 ЗАКЛИНСЬКИЙ, Записки, с. 98 і наст.

для пана повільно й неохоче, а одночасно перебували під тиском власника права на пропінацію споживати максимально багато алкоголю в сільському шинку. І лише на вельми короткий час, шлейфом за революцією 1848 року, проторували собі шлях романтичні, ідеалізовані уявлення про простий люд; проте ці уявлення швидко потіснив крах нереалістично високих планів, зрештою, вони і так не прижилися посеред більшості консервативного українського духовенства. Священики та міські інтелектуали й надалі вважали пропаганду тверезості найліпшим засобом проти селянської нужди, утім у цьому питанні вони досягли незначних успіхів. Про те, що українські народні просвітителі підвищували свої цивілізаційні вимоги цілком у руслі загальноєвропейського контексту, свідчить дослідження Юджина Вебера про Францію, де в той самий час інтелігенція та духовенство ввела в обіг такі самі стереотипи про селян (лінивство, пияцтво, дикість). Цікаво, що у Франції такі закиди почастішали після того, як трохи поліпшилося соціальне становище селян, і як селяни почали витратити більше грошей на їжу, пиття та «міський» одяг; то було застереження від «марнотратництва» та вияв побоювань, що селяни, зазнавши кращого життя, можуть покинути належне їм місце і почнуть висувати якісь вимоги. Галицькі ж русофіли, навпаки, надили селян перспективою соціального зростання до рівня містян як винагороду за тверезість та ощадливість.⁸⁸

І тільки критично налаштоване молодше покоління почало під впливом Михайла Драгоманова ставити під сумнів базове припущення про моральний занепад, називаючи речі своїми іменами: вони менше описували факти, а більше розвивали картину дійсності, сформовану їхньою соціальною позицією, адже багато хто з інтелігентів практично не знали реалій або не бажали знати, маючи неймовірний страх перетнутися із сільським світом. Антиклерикали рівня Михайла Павлика вбачали основне зло в захланності духовенства, яке прагнуло змусити селян до тверезого життя тільки тому, що саме бажало якомога більше витиснути з селян; Церква і священики мали замінити кріпацтво і польського пана. Щоправда, такий аргумент не надто надійний, оскільки основні місії належали саме активним, незацікавленим у власних прибутках, близьким до народу священикам, які вимагали від «своїх» селян обітниць здержливості/стриманості.⁸⁹ І все ж упереджене ставлення до селян як до «не-

88 ПАВЛИК, Читальні, с. 61–63, 145 і далі; MITZMAN, *Offensive der Zivilisation*, с. 32. Для XIX ст. Міцман насамперед називає «медично-етичний наступ на мастурбацію, проституцію та конкубінат». EUGEN WEBER, *Peasants into Frenchmen. The Modernization of Rural France, 1870–1914* (Stanford 1976), с. 4–22, особл. с. 21.

89 ПАВЛИК, Читальні, с. 147. Абстинентні місії близьких до народу парохів: мандрівні місії Рудольфа Моха (1816–1895), Василя Залозецького, Іллі Мардаровича (1838 – ?) упродовж 1860–1870-х років по усій Галичині, див. автобіографію Іллі Мардаровича, Кам'янка, 10 березня 1888 р., ЛНБ ф. 167 II Льв., спр. 2094/п. 64; отець Йосафат Кобринський у Мишині (Коломийський повіт), див.: О. Йосафатъ Кобринскій, у: *Календарь ОМК на 1893 годъ*, Львовъ 1892, с. 81–85.

моральних» ніяк не минало. У своїх галицьких спогадах Драгоманов описує, як пройшовся по «лінивих» галицьких селянах народовець Корнило Сушкевич, заїхавши з візитом до Києва, та як парох одного гуцульського села, бажаючи заїмпонувати гостям з Росії своєю строгістю, так бичував у своїй недільній проповіді лінєвство і пияцтво своєї громади, що відвідувачам стало дуже ніяково.⁹⁰ Та й повідомлення про досягнення Товариства імені Качковського зрадливо часто згадують успіхи в підвищенні моралі, почавши від селянських візитів до корчми і закінчуючи тривалістю весільних забав.⁹¹

Без сумніву, зловживання алкоголем становило велику проблему по селах, залишивши не одного селянина ні з чим, проте ніхто не задавався питанням, яку функцію вживання алкоголю мало в житті селян (а було воно одним із рідкісних задоволень, наркотиком у втечі від побутової дійсності, очевидним елементом сільських свят), і які справжні причини вели до нього. Декого з прозірливих русофілів навіть почали брати сумніви щодо дієвості місій та обітниць, тож вони взялися критикувати антиалкогольну місійну кампанію 1870-х років, яка, мовляв, не приносить жодної користі, якщо не показати селянам відразу ж після несхвальних зауважень привабливих альтернатив алкоголеві, а заодно й на ділі організувати такі альтернативи. І ось селяни, які, зламавши присягу, таки починали пити знову, тепер уже напивалися від нечистого сумління, тож невдовзі авторитет таких присяг знизився, бо почастишали рецидиви.⁹² Як виявилось, членство у читальні (на яке Церква впливу не мала) було набагато певнішою гарантією тверезості, ніж самобичування та скрегіт зубовний, якого вимагали місії. Парадоксально, але це справді так: Товариство імені Качковського більше робило, докладаючи зусиль на шляху до народної освіти та економічного піднесення селянського стану, аніж спромоглися місії та присяги тверезості; одночасно існувала віра в те, що від риторики панщинних часів відмовитися годі, тож селянські прогрішення засуджувалися вельми строго. Аспект розваг і організації дозвілля безперечно містився в програмі ОМК; адже саме організоване дозвілля покликане було прийти на зміну недільним пиятикам у сільських шинках. Щоправда, в девізі ОМК аспект розваг не зазначався. В образ старанності, виконання обов'язків, побожності та тверезості не вписувалося те, що селяни,

90 МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ, Австро-руські спомини, у: Літературно-публіцистичні праці, т. II, с. 244–254. Селянські пороки як причину соціальної нужди на селі бичував і «народний парох» та посол Стефан Качала, якого вважали вельми прогресивним, див.: СТЕФАН КАЧАЛА, Що нас губить, а що нам помочи може (Львів 1869) – де він, правда, вказує цілком прогресивні шляхи виходу, наприклад, заснування кооперативів, ощадних товариств тощо.

91 МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, витяг з річних звітів Турківської філії, с. 101 і наст.

92 ПАВЛИК, Читальні, с. 146, 148 і наст., із передруком самокритичного (анонімного) листа якогось пароха, опублікованого у: Слово, № 49/1875.

читаючи, зустрічаючись у читальнях, на концертах, на виставах аматорських театрів або на спектаклі річних зборів, зможуть цінувати в цьому всьому саме елемент розваги.⁹³

З такого погляду пропаганда праці та тверезого життя виглядає насамперед ініціативою згори. Проте це спростовують численні свідчення про закорінення таких ідеалів серед сільського та містечкового населення і участь селян у русі за тверезість. Параграфи про тверезість містилися в статутах ремісничих товариств, таких як «Поміч» у Підгайцях або ж «Надія» у Збаражі, що, зрештою, може пояснюватися впливом духовенства, яке виділяло на ці товариства кошти.⁹⁴ У багатьох місцях селяни справді надовго ставали прихильниками руху за тверезість і були його активними пропагандистами. Помалу витіснялися старі звичаї на кшталт «приносу» (оплата парохіві самогонкою).⁹⁵ При цьому селяни послуговувалися простими й доступними засобами: Дмитро Куровець з Батятичів склав народно-освітню та антиалкогольну пісню в популярному ритмі коломийки і відіслав її до проводу ОМК з проханням опублікувати, якого, як виглядає, керівництво товариства не виконало, вважаючи, очевидно, такий підхід до проблеми несерйозним.⁹⁶ У 1884 році селяни з Тростянців повідомляли через свого вїйта Грицька Симоронюка, що в їхній громаді, яка раніше була «зруйнована пияцтвом», антиалкогольна кампанія мала абсолютний успіх; «оздоровлені» урочисто заснували братство і шпихлір для кукурудзи, а тепер лаштуються організувати читальню.⁹⁷

93 МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 11 і наст., 16, 66.

94 JOHN-PAUL NIMKA, Voluntary Artisan Associations and the Ukrainian National Movement in Galicia (The 1870s), у: Nationbuilding, с. 178–195, особл. с. 191.

95 МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, Витяг із річних звітів Рава-Руської філії ОМК, с. 83 і наст. На зламі століть Турківська філія повідомляла, що всі її члени є абстинентами, до того ж, що вони стали справжніми «апостолами тверезості», витяг з річних звітів Турківської філії ОМК, Памятная книжка, с. 101 і наст.

96 Лист Дмитра Куровця, Батятичі, 6 січня 1884 р. Ось фрагмент для ознайомлення: *«Заричьтсья молодиць проклятої люри / та не носить за ту люру арендорамъ куры [...] Бо горьлка пекельныця житьє скорочає / потомъ душу несмертельну чортамъ въ руку дає. // Бо въ горьлицъ тютюнъ жаби и всяки проправы / затое то пьякови несмакують стравы. [...] Стерержьтсья всь горьлки братства закладайте / Руссынами всь зовьтсья тимъ ся величайте. // Бо то славно для тоє Руссыномъ ся звати / только треба Русскій Обрядъ твердо заховати. [...] Томужь милъ господарь пняньство занехайте / А читальню закладайте та не откладайте»*, ЦДІАЛ, ф. 182, оп. 1, спр. 5, арк. 12–13.

97 Лист Грицька Симоронюка, Тростянці, 10 квітня 1884 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 5, арк. 49зв.; як зразок педагогічного оповідання про таке «навернення» села в брошурах ОМК див.: А. Д. Горьлка, погибель людей и способъ, як еи избьгнути, ИздОМК № 8 (1876).

Розвиток діяльності товариства

У Коломиї 20 серпня 1874 року відбулися установчі загальні збори Товариства імені Качковського. Першим головою обрали Наумовича. Спочатку планували антицентралістську структуру: свідомо відмовилися від вибору основного осідку у Львові, де вже зосредили свою діяльність «Просвіта» та багато польських товариств. Річні збори мали відбуватися в день смерті Качковського (20 серпня) по чергово в різних місцях Галичини, щоб наголосити на децентральному аспекті й, насамперед, дати можливість селянам різних регіонів стати учасниками зборів. Перші ж регулярні річні збори ОМК в Галичі у серпні 1875 року мали великий успіх: погода була добра і, за даними товариства, просто неба зійшлося в одному місці близько трьох тисяч осіб – членів ОМК та приїжджих селян.⁹⁸ І в наступні роки річні збори товариства перетворювалися на народні свята, на яких не бракувало, поза недільними промовама, розпорядками денними та Літургіями, музики й танців. Селяни любили такі заходи, які, подібно до відпустів, храмових свят чи ярмарків, урізноманітнювали їхній побут. Від 1879 року річні збори почали проводити переважно всередині вересня, тому що в серпневий час взяти участь у зборах через роботи в полі було важче.⁹⁹

Однак уже на початку проявилися підступні сторони децентралізації. Парохія голови ОМК Наумовича містилася далеко від Коломиї у Скалаті, в самому ж місті було надто мало українців, які могли б зайнятися організаційною діяльністю – обліком пожертв і внесків, виданням брошур, налагодженням контактів з філіями ОМК та читальнями. Врешті на початку 1876 року Товариство імені Качковського таки перебралося до Львова. Все ж традиції скликати річні збори щороку в іншому місці (до порівняння: «Просвіта» скликала свої загальні збори раз на три роки¹⁰⁰) продовжували дотримуватися.¹⁰¹ Були також спроби зважати на децентралізацію в організаційній структурі. Правління заснувало так звані «філії» у декількох галицьких повітових містах, вони мали стати посередниками між проводом і народом. Завданням філій було створювати читальні та сільські крамниці в радіусі їхньої діяльності та організовувати лекції, концерти та інші заходи.¹⁰² Філії претендували на де-

98 Див. критику свідка – Михайла Драгоманова у: Австро-руські спомини, див. нижче, прим. 226.

99 МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 15, 26–64; MAGOCSI, Kachkovs'kyi Society, с. 60 і далі.

100 СЕРЕДЯК, Діяльність товариства «Просвіта», с. 27.

101 МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 16. На річних зборах 1884 року в Тернополі відхилили заявку про проведення зборів тільки у Львові. Керівник Тернопільської філії ОМК Копитчак захищав ідею по чергового проведення зборів у різних місцях, що «дасть селянам можливість бути учасниками і підіймати свій голос у національних справах», див. протокол річних зборів, Тернопіль, 29 вересня 1884 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 5, арк. 94.

сять відсотків від членських внесків у своєму регіоні, обирали власне керівництво і скликали збори своїх членів. Перші філії ОМК з'явилися 1876 року в Бродах, Дрогобичі, Яворові, Калуші, Перемишлі, Рогатині, Скалаті, Сокалі, Станиславові, Стрию, Золочеві та Жидачеві. У 1877 році до цього списку додалися Бережани, Бурштин, Глиняни, Гусятин, буковинська Кіцмань, Коломия (після переїзду центральної установи ОМК до Львова); Любачів, Самбір, Снятин, Стрілиська, Тернопіль та Угринів. За ними з'явилися філії в Раві-Руській (1878), Турці (1879), Устриках Долішніх (1884), Сяноку (1887), Жовкві (1898).¹⁰³ Таку ж тричденну систему «виділ (правління) – філії – читальні» запровадила 1891 року зі зміною своїх статутів «Просвіта».¹⁰⁴

Після деяких труднощів на самому початку перші роки існування були для Товариства імені Качковського вельми успішними. У перший рік до товариства вписалося 1 645 членів, у 1876 році їх уже було 4 791, а вже наступного 1877 року – 6 123 особи.¹⁰⁵ Тому старт русофілів, порівняно з «Просвітою», був стрімким, мов лет комети: до «Просвіти» вступило за шість років її існування станом на 1874 рік через високі членські внески всього 289 членів.¹⁰⁶ Із напливом нових членів і завдяки наміру щомісяця надсилати членам ОМК нове видання товариства, інтенсифікувалася й діяльність правління. Якщо 1875 року засідання правління відбувалося всього лиш тричі, то 1876 року вже проведено одинадцять засідань, а 1877 року – 43. У наступні роки члени виділу ОМК зустрічалися в середньому раз на тиждень або двічі на місяць. Від 1876 року почав діяти редакційний комітет, безпосереднє завдання якого – добирати тексти для видань і видавати книжки. Члени редакційного комітету частково належали до виділу, а частково то були особи, непричетні до керівництва ОМК.¹⁰⁷

Пляма на монаршому оці: «політична» діяльність товариства та державна реакція

Зазвичай Товариство імені Качковського презентувало себе австропатріотичним, консервативним та вірним цісареві, як, до прикладу, у багатьох публікаціях ОМК пропагувалася вірність династії Габсбургів (див. нижче). Цій позиції в житті товариства відповідало відсилення делегацій до Га-

102 МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 66.

103 МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 66–105; ПАВЛИК, Читальні, с. 160; MAGOSCI, Kachkovs'kyi Society, с. 55.

104 СЕРЕДЯК, Діяльність товариства «Просвіта», с. 27.

105 МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 15, 23; ПАВЛИК, Читальні, с. 111.

106 СЕРЕДЯК, Діяльність товариства «Просвіта», с. 21. Відповідно після того, як у 1876 році знизили членські внески, значно зросла кількість членів «Просвіти».

107 МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 20–25.

лицького намісництва, які висловлювали співчуття імператорському дому у випадку жалоби або ж влаштовували святкування, якщо відзначалися якісь ювілейні для імператорського дому урочистості. Про такі демонстрування лояльності докладно написано в річних звітах; згодом ці звіти як брошури ОМК або як газетні повідомлення потрапляли до селянських хат.¹⁰⁸ На такі маніфестації свої делегації відправляли й філії ОМК або ж влаштовували власні урочистості, якими засвідчували відданість цісареві.¹⁰⁹ Дуже рідко вистачало відваги на виразно політичні русофільські демонстрації, як ту 1878 року, коли виручку від меморіального концерту в пам'ять про Качковського, що відбувся кожного листопада, використали на пожертву для російських поранених у російсько-турецькій війні. Якщо взяти до уваги австрійську нейтральну позицію у тому конфлікті, то такий крок був доволі таки ризиковим і ще більше розколов русофілів та народовців.¹¹⁰

Попри регулярно підтверджувану вірність цісареві, траплялося, що товариство, у випадку бажання отримати політичне обличчя серед галицьких українців, конфліктувало з державними установами – часто з установами нижчих рівнів. Переважно зусилля спрямовували на строге ділові інтервенції в адміністративних службах, намісництві та церковному керівництві, які орієнтувалися на цілі товариства. Тож ішлося про розбудову шкільництва, рівність шансів для українських школярів (зниження плати за навчання і цін на навчальні засоби, справедливіше оцінювання на вступних іспитах, стипендії), підтримку читалень або ж подолання пияцтва. Як і інші русофільські об'єднання товариство виступало за повагу до мовних прав українців згідно з конституцією і висловлювалося насамперед проти поширеної в установах практики виготовлення українських документів латинкою.¹¹¹ Основним напрямом політичних інтервенцій був захист Греко-Католицької Церкви від сваволі влади або від польських спроб латинізації. Наголошувалося на повазі

108 Про засвідчення лояльності ОМК з нагоди святкувань та ювілейних урочистостей дому Габсбургів 1878, 1880, 1887 та 1889 років див.: МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 26, 30, 41, 44, 63, 65.

109 Засвідчення лояльності в заходах, що організували філії ОМК або їхні делегації, див. витяг з річних звітів Сокальської філії за 1880 рік, МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 90; витяги з річних звітів Дрогобицької філії за 1880 рік, там само, с. 71; витяг з річних звітів Золочівської філії за 1887 рік, там само, с. 74.

110 МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 26; СЕРЕДЯК, Діяльність товариства «Прогрес», с. 30.

111 Відповідні меморандуми ОМК та петиції до світської та церковної влади: січень 1897 р. (шкільництво), ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 14а, арк. 1–7; 1882–1883 рр. (братства тверезості), МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 33; 1886–1887 рр. (податки для читалень), там само, арк. 41; 1888–1889 рр. (шкільництво), там само, арк. 44; 1889–1890 рр. (антиалкогольна кампанія), там само, арк. 46; 1896–1897 рр. (мовна політика, шкільна оплата), там само, арк. 60; 1896–1897 рр. (мовні права), див. листи повітового старости у Станиславові Горецького до виділу ОМК, 28 серпня 1882 р. та 10 лютого 1884 р., із відмовою стосовно скарги ОМК, ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 5, арк. 5зв., 20.

до греко-католицьких свят владою та на неприпустимості римо-католицької пропаганди щодо зміни конфесії на провінції. Особливо в 1890-х роках, коли русофіли були критично налаштовані до «очищеного» після 1882 року за митрополита Сильвестра Сембратовича церковного керівництва, переважно акцентували на необхідності чинити «тиск» на ієрархію.¹¹²

При цьому могло трапитися, що певний вид діяльності товариства через «порушення його сфери дій, затвердженої в статутах» забороняли. Станиславівську філію 1882 року навіть розпустили (мабуть, під час загальної нагінки на русофілів напередодні Львівського процесу), нібито саме через таке порушення. Повно заснувати її вдалося аж у 1895 році.¹¹³ Самочинність у галицькій передвиборчій боротьбі до Державної Ради 1879 року для керівництва ОМК закінчилась відбоям: Сокальська філія (знана у товаристві своєю безкомпромісністю до тих членів, які співпрацювали з польськими суперниками) виключила з товариства одного селянина за те, що той як виборець «проголосував за неруського кандидата». Цей інцидент оприлюднили в соїм політичні противники русофілів, голову ОМК Венедикта Площанського змусили передати в Дирекцію поліції у Львові пояснення, у якому він запевнив, «що надалі товариство не стане, відповідно до своїх статутів, втручатися в політику». У наступні роки цієї обіцянки намагалися дотримувати; за певних обставин саме через це не підтримували пропозицій, які вносили члени на загальних річних зборах.¹¹⁴

112 Петиції ОМК 1888–1889, 1889–1890 рр. (свята), МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 44, 46; скарга річних зборів, Станиславів, вересень 1896 р., до Галицького намісництва про ярмарки під час українських свят, див.: МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 60; протести проти польської пропаганди переходу на римо-католицизм в українській громаді в Тучапах, див. протокол річних зборів ОМК у Стрию, 8 вересня 1892 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 12, арк. 4, 6.

113 Санкції проти ОМК через порушення мети товариства: розпуск Станиславівської філії, лютий 1882 р., через підтримку українського часопису і протести проти конфіскації книжок товариства, МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 32, 94 і наст.; заборона офіційного протесту проти прийняття на роботу до українських шкіл неукраїнських учителів, див.: Дирекція поліції у Львові до виділу ОМК, 3 жовтня 1885 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 6, арк. 81; Памятная книжка, с. 38. Заборона публічного збору пожертв на спорудження школярської бурси в Самборі 1887–1888 рр., Памятная книжка, с. 42 і наст.; заборона публічного збору пожертв на будівництво будівлі ОМК, 1895 р., Памятная книжка, с. 59.

114 МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 28 і наст., 89; Зупинення *ad acta* пропозицій звичайних членів (річні збори в Сяноку 1886 року) через порушення мети товариства. Пропозиція стосувалася дозволу на вогнепальну зброю для селян у гірських регіонах, зниження цін на сіль, див. протокол засідання виділу, 5 серпня 1886 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 7, арк. 46–47. Подібні пропозиції надходили від звичайних членів і пізніше, наприклад, 1892 року в Стрию (зниження цін на сіль та іншу сировину), див. протокол річних зборів, Стрий, 1892 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 12, арк. 3.

«Політичні» промови на заходах ОМК урядові комісари, які завжди були присутні, без дискусій забороняли, зокрема й, скажімо, під час заснування Коломийської філії. Хроніст ОМК Осип Мончаловський про установчі збори 27 лютого 1877 року писав:

М. И. Бѣлоушь, мѣщанинь и владѣлецъ типографіи въ Коломыѣ, сказаль рѣчь о необходимости просвѣщенія русского народа ... Коли М. И. Білоушь началъ свою рѣчь словами «Мы были 500-лѣтъ въ неволѣ», правительственныи комисарь перерваль ему, заявляючи, що «мы не были въ неволѣ», и о неволѣ не позволить говорити.¹¹⁵

Учасники зборів Бродівської філії у квітні 1882 року спробували якось розвернути вістря удару, вимагаючи від урядового комісара пояснень про акції владних структур (у контексті переслідувань русофілів 1881–1882 років):

[По-перше:] для чого староство закрывае читальни и жандармы ѳтбирають членамъ незапрещенныи книжечки общества; [По-друге:] для чого выпытуютъ и записуютъ по селахъ тѣхъ, кто читае книжечки общества и имъ грозятъ? – На то комисарь не далъ ѳтвѣта и попросиль предсѣдателя не допустити до дискусіи надъ тѣми запытаньями.¹¹⁶

Вплутаність у «політику» була зокрема причиною найгіршої кризи, якої зазнало Товариство імені Качковського ще наприкінці ХІХ століття. Шлейфом за русофільським процесом 1882 року заарештували багатьох активістів товариства, або ж у їхніх домівках відбулися обшуки; засновник товариства Наумович та інші члени керівництва ОМК сиділи на лаві звинувачених. Поліцейські заходи по усій Галичині і насамперед політична та українська національна кампанія в пресі, яка супроводжувала процес, – все це призвело до стрімкого залякування членів товариства. Кількість членів у 1882 і 1883 роках відчутно скоротилася. На перші після процесу річні збори у Львові у вересні 1882 року зібралося тільки 160 членів, це була найнижча кількість за весь час існування товариства. Розсилання книжок почали значно затримувати, тому що постійно змінювалися особи, які за це відповідали. У 1883–1884 звітному році дійшло до того, що правління цілком поважно розглядало перспективу розпуску Товариства імені Качковського.¹¹⁷ Проте потім ухвалили рішення не піддаватися; львівське керівництво ОМК інвестувало чимало часу в реорганізацію товариства. Від 1884 року було реорганізовано адміністрацію товариства, і вперше за цей час з'явилися нові члени. У 1886–1887 роках знову було перейдено позначку 3 000 членів.¹¹⁸

115 МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 77.

116 МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, витяг з річного звіту Бродівської філії за 1882–1883 рік, с. 68 і наст.

117 МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 35; MAGOCSI, Kachkovs'kyi Society, с. 68.

118 МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 41.

Та й після 1882 року товариство щоразу підозрювали у діяльності на користь Росії. Року 1885 вперше конфіскували значну кількість книжкової продукції ОМК. Оскільки йшлося про чотири випуски поспіль, то конфіскація спричинила для товариства значні фінансові втрати, які, щоправда, покритися анонімною пожертвою.¹¹⁹ Переважно закиди русофілам обмежувалися кампаніями в пресі, проте доходило й до помітних виступів на кшталт промови польського політика графа Станіслава Бадені в Галицькому соймі 1892 року, який звинувачував товариство у поширенні православної пропаганди і в називанні кумирами галицьких священиків, які скотилися до «схизми» (йшлося про Наумовича). Особливо на провінції траплялися атаки жандармів або службовців нижчого рівня. Члени ОМК на державній службі змушені були розраховувати на професійні нагінки, та й податкові служби подбали про проблеми для товариства. На зламі століть нагромадилися заборони проведення заходів, обґрунтування яких в нижчих інстанціях було шите білими нитками. Насамперед заборони стосувалися зборів у філіях або ж театральних вистав.¹²⁰ Портрети цісаря, які прикрашали кожний календар ОМК, стали 1892 і 1893 року приводом для галицького конфіскаційного фарсу, який проливає світло на ситуацію Товариства імені Качковського в умовах політично здомінованої адміністрації. Приводом до конфіскації львівськими державними прокурорами накладу і вимоги публікації списку членів ОМК стало те, що в частині накладу портрети цісаря виявилися поганої якості: одне око монарха нібито спотворювала друкарська пляма. Ревні провінційні поліцейські зайшли ще далі та спробували повідбирати уже доставлені календарі від передплатників. Керівництво ОМК з усіх сил протестувало проти таких зловживань. Врешті-решт календарі звільнили з-під арешту – за умови, що конфіскований портрет буде вилучено. Коли

119 Конфіскували такі видання як БОГДАНЪ ДЪДИЦКІЙ, Русская лѣтопись для русскаго народа въ Галичинѣ та Исторія Руси отъ 1340 до 1885 г., ИздОМК №№ 100, 101, 103, а також ОСИПЪ МОНЧАЛОВСКІЙ, Житє и подвиги свв. Кирилла и Мефодія, просвѣтителєй Славянѣ, ИздОМК № 102. Згодом Вищий краєвий суд скасував цю конфіскацію, див.: МОНЧАЛОВСКІЙ, Памятная книжка, с. 36 і далі.

120 Звіти про державні заходи проти ОМК та проблеми у професійній сфері для членів товариства: МОНЧАЛОВСКІЙ, Памятная книжка, с. 54; витяг з річних звітів Тернопільської філії (тут 1890 р.), там само, с. 99 і наст.; звіт учителя народної школи Івана Демкова про відсторонення його від виконання обов'язків через поширення серед школярів видань ОМК, Волька Мазовецька (Рава-Руський округ), 7 липня 1886 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 7, арк. 35–37. Та й раніше гімназійні вчителі зі страху перед службовими наслідками самоусувалися від діяльності товариства, див. витяг із річних звітів Дрогобицької філії (1878 р.), МОНЧАЛОВСКІЙ, Памятная книжка, с. 71. Звичним засобом тиску, окрім припинення професійного зростання, було переведення політично ненадійних українських вчителів до польських шкіл у Західній Галичині. Про каверзи Фінансового управління та заборону заходів див.: МОНЧАЛОВСКІЙ, Памятная книжка, с. 32, 39, 45 (стосовно 1882, 1885, 1889 років) та звіти ОМК за 1898–1900 роки, ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 18, арк. 1; ф. 182, оп. 1, спр. 22, арк. 1.

весь фарс повторився 1893 року, Товариство імені Качковського добилося у другій інстанції скасувати конфіскації.¹²¹ Отож, навіть відкрито продемонстрована відданість цісареві не могла оберекти на краєвому рівні активістів ОМК від державної сваволі.

Читальні та сільська побутова культура

Сутички з державною владою не повинні, мабуть, вводити в оману, ніби значна частина діяльності ОМК відбувалася без нагляду і непомітно. Переважно йшлося про практичну діяльність, у центрі якої було розповсюдження книжок та діяльність читалень. Ідея об'єднатися в товариство, щоб спільно читати на дозвіллі часописи та літературні твори, походила з періоду революції 1848 року. Первинно читальня була продуктом елітарної культури: її творцям бачилося «товариське» місце зустрічей для інтелігенції (а це насамперед означає: для українського духовенства), яке істотно відрізнялося б від відомих розваг за картами та інших азартних ігор. Замість марнувати час на ігри, члени мали стати суспільно «пожиточними», збирати з часописів інформацію про політичні події, читати «добру» літературу і займатися «патріотичною» самоосвітою. Уже тоді великої ваги надавали підвищенню освітнього рівня духовенства, щоб таким чином сприяти розвитку українців до рівня культурної нації. Першу «Окружну читальню слов'янську» заснували 1849 року в Коломиї. Її першочерговим завданням було збирати інформацію про Наддніпрянську Україну та інші слов'янські народи, щоб розвивати «історичну самосвідомість русинів». Саме читання і дискусії мали сприяти розвитку народної мови до рівня високорозвиненої літературної мови:

... щоби [наша мова] могла гідно звучати і в салоні, і в театрі, і в літературі, і в школі, з амвону в церкві і в політичній промові як мова освіченого народу.¹²²

Коломийська читальня мала, окрім іншого, бібліотеку, основу якої склали російські книжки, і до якої повинні були мати доступ усі зацікавлені українці повіту. Трохи згодом схожа установа виникла в рамках Народного Дому, де планували також вечірні недільні розваги, так звані «народні вечерниці».¹²³

Поряд із цими зорієнтованими на освічене коло об'єднаннями існували вже перші натяки на сільські читальні. У верхньоугорському Орябині (на-

121 МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 53 і наст., 56.

122 Заявка отця Миколи Синеvodського на заснування читальні, *Зоря Галицка* № 77/1849, с. 458 і наст. На Соборі руських учених 22 жовтня 1848 року прийняли схожу заявку Синеvodського на організацію «слов'янсько-руських читалень», цит. за: Протокол історико-географічної секції, ГОЛОВАЦЬКИЙ, Галицко-руська Матиця, с. LXXVIII, та ПАВЛИК, Читальні, с. 41.

123 ПАВЛИК, Читальні, с. 42–47.

лежить сьогодні до Східної Словаччини) українські селяни збиралися після Богослужіння в сільській школі або надворі та слухали, як церковний дяк зачитував їм публікації з урядового часопису *Вѣстникъ*; цю газету передплачувало понад 60 інших громад, які читали її так само. Подекуди до цього публічного читання додавали й інші заходи, насамперед вечорниці, товариські вечори, програми яких передбачали читання вголос і співи.

Парох або інші представникї інтелігенції, які закликали до заснування читалень, намагалися надати корисності народно-культурним формам товариського життя. По суті ж ішлося тільки про видозміну традиційних форм вечірніх сходин на селі, коли почергово люди збиралися для якихось незначних робіт в домі котроїсь з родин, а при цьому оповідали історії та співали пісні. Отут і з'явилася ідея про «пожиточне» дозвілля, яку несли в села інтелектуали. А вже ідея інституціоналізації таких зустрічей для читання в «недільній школі» або власне в читальні, яка мала б свій статут і своїх членів, що платили б членські внески, не забарилася. На такі об'єднання покладали й освітні функції в тих місцях, де не було своїх шкіл (а так було майже повсюди).¹²⁴ Северинові Шеховичу, на той час редакторові *Зорі Галицької*, належить думка, сформульована 1854 року, про інституціоналізацію з урахуванням шкільної освіти: кожна громада повинна сформувати для своїх потреб бібліотечку з часописів та книжок, щоб таким чином молодше покоління, яке саме навчається грамоти в школі, мало цікавий матеріал для читання. Там, де шкіл не було, такі невеликі бібліотеки мали б служити парохам та дякам матеріалом для «народної освіти». Проте, щоб ту бібліотеку наповнити книжками, висновував Шехович, треба було зробити конкретні кроки насамперед для продукування популярної літератури, практичних порадників з точних наук. На таких теоретизуваннях все й зупинилося – українська інтелігенція 1850-х років не використала потенціалу, необхідного для такого вчинку, хоча б через одне те, що бракувало авторів, які могли б писати зрозумілою українською мовою на фахові теми. До того ж, політичні обставини епохи неабсолютизму ускладнювали заснування товариств, які мали б інституційну базу. Розмови про читальні в Коломиї та Львові стихли.¹²⁵

Коли наприкінці 1860-х років русофіли почали, реагуючи на діяльність молодих українських національно свідомих активістів, замислюватися над питанням народної освіти, вони спочатку мали намір підхопити під час заснування читалень церковні структури, які вже існували по селах. Ідеться

124 ПАВЛИК, Читальні, с. 47–49. Поняття «вечорниць» виводилося з молодіжної традиції, а саме із зустрічей зимовими вечорами сільської молоді, які відбувалися переважно в домівці бездітної удови; дівчата працювали й розповідали казки, можна було танцювати і грати в різні ігри; вечорниці були фактично матримоніальною біржею, див.: Вечерниці, у: Енцикл. Українозн., т. I, с. 239.

125 ПАВЛИК, Читальні, с. 50–53.

про церковні братства й церковні сестринства, які становили суспільний центр українських громад у доавстрійську епоху, виконуючи також і політичні представницькі функції, по мірі того, як українців за польського панування щораз більше витісняли з участі в політичній владі. Братства заснували школи, закладали каси для людей у потребі. Однак із приєднанням Галичини до Австрії і розширенням секуляризації такі функції занепали, і невдовзі турботою братств вже zostалися тільки церковні справи. Члени церковного братства збирали гроші на свічки, підтримували на належному рівні церковну споруду, допомагали парохам підручними роботами і наглядали за церковним життям парафіяльної громади. Остання функція вказує на те, що братства і сестринства були зокрема й формою «морального» контролю, який Церква мала намір здійснювати над селянами; одночасно ці сільські мирянські об'єднання були дволикими формами, у яких поєдналися селянська культура та впливи еліти.¹²⁶ Саме церковні братства, принаймні так видавалося русофільським парохам, покликані були тепер заснувати читальні й таким чином міцніше прив'язати селян до церкви та парохії, виманити їх у неділю з сільського шинку.¹²⁷

Утім доволі скоро виявилось, що сільські засновники читалень надавали перевагу самостійному об'єднанню зі «світськими» статутами, тому що на таке об'єднання, мовляв, мають право всі члени політичної громади, а не лише члени церковного братства; крім того, більшості селян не до вподоби було навіть і в читальні перебувати під контролем пароха і старших із церковного братства. Додатковою перешкодою було те, що братства переважно не мали власних приміщень, тому доводилося б зустрічатися в церкві або в захристії. Тому читальні організовували переважно самостійно, відповідно до вироблених Товариством імені Качковського статутів, зустрічі відбувалися в будинку котрогось із селян або в школі, а члени читалень не прив'язувалися до братств. Керівництво ОМК під проводом Івана Наумовича (котрий завжди створював у власних парафіях активні церковні братства) переорієнтувалося і не змушувало селян приєднуватися до церковних структур. Надалі церковну допомогу читальні цінували у випадку надання заходам більшої урочистості, проте організаційно читальні рухалися власним шляхом.¹²⁸

У перший період Товариство імені Качковського намагалося насамперед розбудувати мережу філій та читалень, згодом – від кінця 1870-х років – при-

126 Про роль релігійних братств як приклад взаємопроникнення народної та елітарної культури див.: MITZMAN, *Offensive der Zivilisation*, с. 33.

127 ПАВЛИК, *Читальні*, с. 115–117.

128 ПАВЛИК, *Читальні*, с. 121–123. Павлик у статистиці українських читалень від 1871 до 1878 року наводить лише 14 читалень при братствах від загальної кількості 171.

еднати собі книгарні, крамниці, ощадні каси та збіжжеві зсипи. Особливо у сфері пропаганди і заснування читалень русофіли тримали ніс за вітром. Відразу ж у першій брошурці ОМК, «Съ Богомъ» Наумовича, до кожного члена було звернення заснувати у своєму рідному місці читацький гурток. Статути Товариства імені Качковського, у яких також про це йшлося, виходили друком ще і ще. А вже 1877 року товариство склало спеціальні статути для читалень, щоб організаційно інтегрувати читальні в товариство; згодом ці читальні безкоштовно отримували поштою для укомплектування своїх крихітних бібліотек видання ОМК. Цю акцію зусібіч підтримували коротші й довші статті в русофільській пресі: і в *Слові*, і в народних часописах *Наука* і *Русская Рада*. Душею цього проекту був Наумович. Справді невтомною була його пропагандистська активність для заснування читалень, ощадних кас, крамниць і громадських шпихлірів.¹²⁹

На підставі цього русофільського наступу майже всі новостворені читальні 1870-х років були пов'язані або з Товариством імені Качковського або з іншими русофільськими структурами. Всього їх було 171, а кількість вписаних членів – дев'ять-десять тисяч.¹³⁰ «Просвіта» ж тільки 1891 року змінила свої статути так, що змогла й сама засновувати читальні. У 1870-х роках до громадськості сливе не доходило нічого з діяльності товариства «Просвіта», яка була б спрямованою на заснування читалень; «Просвіта» утримувалася від закликів, і звучали тільки поодинокі згадки про необхідність таких товариств. Виразно народовських читалень практично не було. Між 1871 і 1878 роками Павлик називає шість читалень. Згодом «Просвіта» мала декілька сотень читалень, як і Товариство імені Качковського, проте їхня організація була доволі вільною, вони не діяли так чітко, як читальні ОМК. Михайло Павлик 1887 року ствердив, що «щойно за останні роки до «Просвіти» вступили такі приватні особи й товариства, які не позиціонують себе як однозначні народівці». Ще до недавнього часу на підставі списків членів «Просвіти» можна було визначити,

129 МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 25; ПАВЛИК, Читальні, с. 110 і наст. Статути читальни, ИздОМК № 22 (1877); О новыхъ статутахъ для основанія читалень съ крамницями и ссыпами збѣжа, ИздОМК № 258 (1897). Пропаганда читалень: ІВАН НАУМОВИЧ, Съ Богомъ, ИздОМК № 1 (1875); ІВАН НАУМОВИЧ, Горить, ИздОМК № 5 (1876); Где-що о читальняхъ, ИздОМК № 11 (1876); ІВАН НАУМОВИЧ, О бібліотекахъ и читальняхъ громадськихъ, у: *Наука* № 10 (1875); Десять заповѣдей для Русинѣвъ на р. 1876, у: *Русская Рада* № 1 (1876); ІВАН НАУМОВИЧ, Письма къ всѣмъ ревнымъ нашимъ народолюбцямъ о конечной потребѣ заведенія читальней, у: *Наука*, №№ 9, 10, 11 (1876). Вказаної вище кількості читалень ОМК не згадано, на жаль, у жодній публікації, лише кількість членів.

130 ПАВЛИК, Читальні, с. 115, 133 (в основі лежить часовий період від 1871 до 1878 року; Павлик оцінює кількість членів читалень згідно зі звітами про заходи читалень і згідно з даними про членів 26-ти читалень, звіти яких він переглянув). Кількість членів читалень не є кількістю членів ОМК, оскільки переважно читальня як така ставала членом товариства.

скільки національно свідомих людей має Галичина. Павлик зробив ще одне цікаве спостереження: у 1870-х роках більшість читалень, майже сотня, зосереджувалася в повітах, де в обігу були публікації обох освітніх товариств, тоді як у тих місцевостях Галичини, де діяли тільки ОМК або «Просвіта», було всього лиш 10, максимум 37 читалень. Доступність одночасно русофільської та української національної народної літератури стимулювала особливо багатих українців до читання – і то до читання в товаристві. Члени об'єднань, заснованих під статутами ОМК, хоч і мали острах організаційних контактів з «Просвітою», але цього не скажеш про контакти з літературою «Просвіти».¹³¹ В організаційному плані люди в 1870-х роках були русофілами, проте читали вони все, що вважали цікавим.

Аж до другої половини 1880-х років «Просвіту» сприймали радше як українське національне партійне об'єднання, а Товариство імені Качковського, на противагу цьому – як понадпартійну, аполітичну загальноукраїнську структуру; відповідно стримано реагували на членство в «Просвіті» ті українці, які позиціонували себе як неполітичних або ж боялися якихось політичних ускладнень. При цьому вони із зацікавленням читали літературу «Просвіти». Наростаючий страх перед «Просвітою» підсилювала потужна дискримінація товариства домінуючими клерикально-консервативними колами: адміністрація Народного Дому з усіх сил перешкождала «Просвіті», відмовляла надавати товариству приміщення для його заходів, очорнювала активістів «Просвіти» як «польських приятелів» та «безбожників».¹³² І тільки з поступовим закоріненням української національної ідеї серед населення і з кризою Товариства імені Качковського після Львівського процесу проти русофілів ситуація від 1882 року почала змінюватися. Широка громадськість нагородила Товариство імені Качковського «політичним» негативним іміджем – іміджем «москалів», а «Просвіта» змогла вибудовувати свої позиції як представниця «усіх» українців і батьківщина «неполітичних».

Отож, як виглядав побут сільської читальні на русофільській провінції? Переважно таке товариство, членами якого, відповідно до статутів ОМК, мали бути щонайменше дванадцять осіб, знаходило прихисток у будинку котрогось із членів, у якому було трохи більше простору або ж зустрічі відбувалися в школі. Члени обирали керівництво, до якого входили голова, секретар і касир, часто також «бібліотекаря», коли вже назбирувалася достатня кількість книжок. Членами були переважно селяни, у провінційних містечках Галичини основу читалень склали ремісники. Нерідко членами або навіть ініціаторами була українська сільська інтелігенція – учителі та священники. У своїх листах до центрального виділу більшість товариств писала загалом про «членів» або «селян», а пароха і вчителя згадувала окремо.

131 СЕРЕДЯК, Діяльність товариства «Просвіта», с. 27; ПАВЛИК, Читальні, с. 113–115.

132 ПАВЛИК, Читальні, с. 158 і наст.

Лише деякі читальні подавали докладні дані про своїх членів-селян, наприклад, у Новосілках Кардинальських, де в товаристві з 60 членів було 27 господарів (селяни із власним господарством), 4 господині (одружені селянки), 19 парубків (неодружених юнаків) та 10 дівчат. Читальня в Дашаві вказує, окрім вчителя і пароха, на 16 селян і 8 парубків. У Козівці членами була «сама лиш молодь», «а зі старших нікого нема в товаристві» – можливо, тут читальня була продовженням давніших форм самоорганізації молоді на селі.¹³³ Читальні в Козівці завдячуємо докладним інвентаризаційним списком і пов'язаними з інвентарем видатками. Товариство винаймало на місці за 10 ринських на рік кімнату, в якій члени поставили шафу, стіл, стільці, лави. Читальня належала і до Товариства імені Качковського, і до «Просвіти», передплачувала часописи *Наука, Зеркало* та українську *Батьківщину*, а також часопис *Ничая Господарь и Промышленникъ*. Була каса для придбання паперу, чорнила, обліку внесків, поштових зборів і Богослужень на різних святкуваннях. У рік заснування видатки приблизно становили 55 ринських, які покривали своїми членськими внесками 34 члени читальні (внесок становив один ринський річно) і «коляди» (акції зі збору пожертв). Коляди також мали народне коріння, нагадуючи про різдвяних колядників, коли збір датків відігравав важливу роль.¹³⁴

Збори в читальні відбувалися переважно в неділі та свята, не такими завантаженими роботою зимовими місяцями і вечорами в будні дні. Центральним було спільне читання і дискутування (як правило, одна особа читала вголос, а навколо неї групувалося коло слухачів), але члени могли також, якщо було скомплектовано бібліотеку, позичати літературу. Наступною сходинкою діяльності читалень був хоровий спів і аматорський театр. Більшість читалень спочатку обмежувалася тим, що передплачувала часописи Наумовича *Наука* і *Русская Рада*, які люди спільно читали на зборах: від самого початку існували особливо активні товариства, які розмахом своєї діяльності переступали звичні межі. До прикладу, читальня ОМК в Денисові (Тернопільський повіт) прославилася на всю Галичину своїм хором під керівництвом пароха Йосифа Вітошинського; з ініціативи священиків Теофіла Кобринського та Івана Озаркевича в місті Снятин та в селі Белелуя виникли читальні, в яких Кобринський регулярно мав лекції на сільськогосподарську, природничу й економічну тематику, слухачів завжди збиралося чимало. Окрім цього, ці священики рано заснували ощадні каси. У Збаражі швець Олекса Залуський (звинувачений згодом на Львівському процесі) заснував 1875 року ремісничу

133 Див. листи з читалень до ОМК в ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 5, 6, 7, 23, 28, 29, 30 (період від 1879 року до Першої світової війни), я перечитала їх вибірково. Новосілки Кардинальські: ф. 182, оп. 1, спр. 5, арк. 66. Дашава: лист від Максима Лобойки, 30 травня 1884 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 5, арк. 84–85. Козівка: лист від Івана Задорожного і Михайла Маркевича, 19 вересня 1884 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 5, арк. 97–98.

134 Лист керівництва читальні в Козівці, Івана Задорожного і Михайла Маркевича до виділу ОМК, 18 вересня 1884 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 5, арк. 97–98.

товариство «Надія» із читальнею; у Струсові, містечку в Тереховлянському повіті, силами українських та польських ремісників ще 1872 року з'явилася спільна читальня, так звана «Читальня народна/Czytelnia ludowa», яка стала членом у Товаристві імені Качковського і в «Просвіті», а ще передплачувала польські періодичні видання. Таке понаднаціональне оминання кордонів протрималося до 1885 року, коли польські інтелігенти заснували для «своїх» містян власне товариство і коли національна відмежованість почалася і в Струсові. Читальні в Годовій (Золочівський повіт), Ольшаниці (Тлумацький повіт) і Літині характеризувалися тим, що до них уже на початку могли вступати жінки, які зокрема були учасницями театральних вистав. Читальня в Літині виокремилася з братства за тверезість, яке спочатку заснувало громадський зсип (шпихлір); тільки згодом 1875 року 23 селян вступило до Товариства імені Качковського і заснували читальню, щоб отримувати не лише *Науку* і *Русскую Раду*, а й інше читиво. У Лабшині під Бережанами, де була одна з перших читалень ОМК, навіть видали власним коштом дві книжки, а за виручку від продажу відкрили крамницю з філіями в Болотній і Розвадові, ближніх селах. Читальня у Вислобоках біля Львова власним коштом спорудила в 1880-ті роки школу й утримувала вчителя. Чимало товариств «першого» покоління, заснованих у першій половині 1870-х років, опинилися під кінець десятиліття, коли початкового запалу поменшало і гроші закінчилися, у глибокій кризі. І тільки загальна українська політична мобілізація після поразки у виборах до Державної Ради 1879 року та українське віче в листопаді 1880 року знову принесли пожвавлення.¹³⁵ Новозасновані читальні любили призначати урочистості з нагоди заснування на 15 травня, день скасування панщини.¹³⁶

«Ми сиплемо зернята освіти»: власні свідчення читалень

Читальні 1880-х років були достатньо свідомими й цінували свою автономію; гроші здавали без особливої охоти. Навпаки: керівництву відкрито об-

135 ПАВЛИК, Читальні, с. 134 і наст., 138, 139 і наст., 142 і наст., 144 і наст., 151 і наст. Лабшинські книжечки: О. ДЖУЛИНСЬКИЙ, Тальмудь або наука о жидовскій вѣрѣ, (1874 р.; незрозуміло, чи то була інформація про юдейство чи антиєврейський полемічний твір. Павлик висловлюється про цю книжечку вельми позитивно); Нове жите новый ладь (1875 р.); лист членів читальні Дмитра Чайковського та Михайла Моша до ОМК, Вислобоки, цит. вище 1884 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 5, арк. 16 і наст.

136 Про 3(15) травня (для українських селян цей день був 3 травня за старим стилем): заснування читалень у Балинцях, Василеві, Новосілках Кардинальських, Короличах, 1884 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 5, арк. 62, 65зв., 66зв., 69зв. У травні було засновано багато інших читалень, щоправда точної дати не подано, але цілком імовірно, що й ці товариства утворено 3(15) травня.

грунтували вступ до товариства фінансовою вигодою – на книжки грошей бракувало – чи через інші видатки, чи через бідність села. Деякі читальні намагалися отримати гроші, обійшовши вступний внесок; інші записувалися і в Товариство імені Качковського, і в «Просвіту» або ж прохали обидва об'єднання надіслати книжки. Ідеологічні відмінності між національно свідомими українцями і русофілами відступали у таких практичних міркуваннях на задній план. Зрештою, ці відмінності в провінції ледь брали до уваги. У деяких місцях передплачували пресу обох напрямів. Та й протоколи Львівського процесу засвідчують, що нібито непохитні русофіли Гниличок і ремісники збараської «Зорі» читали і *Науку* Наумовича, і *Проломъ* Маркова, а ще українську *Батьківщину* і книжки «Просвіти». Ця обставина спонукала львівську центральну установу ОМК поміркувати про те, чи читальні, які просили надсилати їм книжки, справді були членами товариства.¹³⁷

Інші читальні поєднували свої бажання про вступ із самовпевненим переліком власних заслуг. Читальня у Дмитрові Радехівського повіту вихваляла політичні заслуги своїх членів, які на виборах як один стояли за українського кандидата, за що їх похвалила (українська патріотична) *Батьківщина*; у планах було відкриття сільської крамниці. Сільські активісти з Тростянців повідомляли про свої успіхи в боротьбі з алкоголізмом і прохали книжок для запланованої читальні, при цьому нічого не кажучи про членство, ще одна причина для керівництва, щоб настійно порекомендувати членство товари-

137 Вказівки на економічну мотивацію вибору членів, подвійне отримання народо-вської та русофільської літератури, брак чіткого ідеологічного розмежування між ОМК та «Просвітою» у листах від читалень до керівництва ОМК: читальня в Іванівці (Теребовлянський повіт), б/д, 1884 р.; читальня в Горобищах, 24 березня 1884 р.; читальня в Завишені (Сокальський повіт), 20 березня 1884 р.; читальня в Кобаках, 9 квітня 1884 р.; і нотатки керівництва на таких листах, усі ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 5, арк. 27, 37зв., 42зв., 47зв.; читальня Новосілок Кардинальських (60 членів, Рава-Руський округ), травень 1884 р., ф. 182, оп. 1, спр. 5, арк. 66; Петро Назаровець (де розташована читальня, не вказано), червень 1884 р., ф. 182, оп. 1, спр. 5, арк. 78. Читальня Хреніва (60 членів), 24 червня 1884 р., ф. 182, оп. 1, спр. 5, арк. 79зв.; читальня Заболотова, 17 листопада 1884 р., ф. 182, оп. 1, спр. 5, арк. 110; читальня Лопатина із зазначенням друкованої продукції: *Діло*, *Батьківщина*, *Наука*, *Новий Проломъ*, 17 вересня 1885 р., ф. 182, оп. 1, спр. 6, арк. 71. Із листа Кароля Грегораша, Косів, 3 листопада 1886 р., розуміємо, що йому, схоже, нічого не було відомо про різницю між ОМК і «Просвітою», він вважав обидва освітні товариства одним, ф. 182, оп. 1, спр. 7, арк. 94. Див. також: Турківська філія ОМК, б/д, до керівництва з пропозицією звітувати про річні збори не тільки в русофільській пресі, а й у газеті *Діло*, ф. 182, оп. 1, спр. 7, арк. 100. Читальня в Ковалівці (Коломийський повіт), 20 грудня 1886 р., із зазначенням друкованої продукції – *Новий Проломъ*, *Наука*, *Русская Рада*, *Діло* – ця остання позиція всупереч бажанням секретаря Войнаровського, який би «з задоволенням повикидав» *Діло*, якби можна було отримувати за пільговою ціною *Слово*, ф. 182, оп. 1, спр. 25, арк. 3–4. Читальня у Висоцці, 5 лютого 1904 р., із проханням надіслати книжки ОМК, але з відмовою політично визначитися, 5 лютого 1904 р., ф. 182, оп. 1, спр. 28, арк. 79зв. Про Гнилички і Збараж див.: СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 147, 150 і наст., 166.

ству.¹³⁸ Читальня в Добростанах біля Городка так сформулювала в листі до Товариства імені Качковського мотиви вступу до товариства:

Цим засвідчуємо, що з 1 січня за всяких обставин вступимо до Товариства імені Качковського, тому що до цього часу в нас ще так мало членів, а нам потрібні прилаштування для читальні, і на даний час ми фактично не можемо оплатити газети «Русская Рада» і «Батьківщина». Причина та, що в нашому селі панує великий брак освіти, не було і далі немає порядної школи, і Богу одному відомо, чи можемо на школу сподіватися, а вперта громада не сприймає [громадської] автономії і не обирає громадської ради. Все це так виглядає, бо вже сотні років в нашому селі панує неосвіченість. Ми, хто сипле зернятка освіти, зібрали групу рішучих селян і минулого місяця відкрили нашу читальню, та й сподіваємося, що в майбутньому наша невтомна праця принесе добрий врожай.¹³⁹

Керівництво ОМК отримало й списки із замовленнями: бажання стосувалися книжок, та насамперед тих, котрі особливо цікавили членів, причому перші місця займали практичні та юридичні порадики. Селяни, зорганізовані в читальні ОМК, самі пропонували теми, які мали б стояти в центрі видань товариства. Вони висловлювали побажання читати сільськогосподарські та ветеринарні порадики, правові консультації, але також і зрозумілі переклади Біблії, тексти до «історії Руси» та, для прикраси стін, портрети провідних русофілів (головно називали Наумовича й Куземського). На багато з цих пропозицій ОМК відреагувало.¹⁴⁰ Окрім цього, численні читальні полегшували горизонтальну комунікацію членів товариства: вони публікували списки членів у виданнях ОМК, щоб селянські активісти могли познайомитися між собою і не тільки на річних зборах, або ж вони пропонували друкувати звіти про досвід роботи читалень; ці звіти, як сформулював сільський господар та колишній вчитель Симон Войнаровський, можна було б

138 Лист селянина І. Козюка до ОМК, Дмитрів, 8 квітня 1884 р.; лист вїйта Тростянців Грицька Симоронюка, 10 квітня 1884 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 5, арк. 45зв., 49зв.

139 Лист керівництва читальні в Добростанах: заступник голови Петро Форліга, секретар Іван Хома, заступник секретаря Григорій Андришин, бібліотекар Василь Федорович, 20 вересня 1884 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 5, арк. 99.

140 Книжкові замовлення читалень у Горибищах, 24 березня 1884 р., Кобаках, 10 травня 1884 р., Сваричеві (Долинський повіт), 20 травня 1884 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 5, арк. 37зв., 57, 59 і наст.; Т. Мельник, читальня села Дмитрова, жовтень 1885 р., ф. 182, оп. 1, спр. 6, арк. 84; звіт агента ОМК в Дулібах, 30 грудня 1885 р., ф. 182, оп. 1, спр. 6, арк. 103–104; Яків Плекан до виділу ОМК, Молошковичі біля Яворова, б/д, жовтень 1886 р., та чернетка відповіді від правління ОМК, ф. 182, оп. 1, спр. 7, арк. 78; колективний лист, що підписали «члени в імені багатьох із підльвівських сіл», 29 травня 1886 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 7, арк. 33–34, та рішення виділу про втілення пропозицій в життя, 7 червня 1886 р., там само, арк. 29–32.

«читати в газетах і з ними виступати на засіданнях сойму».¹⁴¹ Підсумовуючи, можна ствердити, що на провінції попит мали й практичні, й релігійні видання, і що культ навколо «заслужених русинів», який плекали в товаристві, відповідав не лише уподобанням інтелігенції. Сільські активісти були зацікавлені не тільки в отримванні рекомендацій і порад, а й прагнули брати участь у діяльності самого товариства і в місцевій політиці. Вони сподівалися, що зможуть перетворити свої села, завдяки підвищенню освіченості, на «свідомі» громади, які б уміли з більшою користю застосовувати політичні права. Вони з відчуттям власного самоусвідомлення демонстрували львівським функціонерам ОМК власні здобутки і пропонували кроки для покращення діяльності товариства. На провінції не такою помітною була ідеологічна розбіжність, як це спостерігалось в колах львівських інтелектуалів; численні читальні передплачували пресу русофільського й українського табору, сприймаючи і тих, і тих як «наших». Переконані русофіли не були від цього в захопленні, про що свідчать виступи на річних зборах ОМК.¹⁴² Така самовільна діяльність за певних обставин перетворювалася на камінь спотикання. Так парох села Балинці Коломийського повіту Йосиф Шмигельський поскаржився керівництву ОМК, що місцеві селяни, без консультації з ним, самотужки заснували читальню:

Тут до пароха ставляться загалом вороже. Насамперед Лаврентій Грабовецький, почувши, що багато газет хвалять громади за заснування читалень, з самого марнославства очорнив мене перед кількома особами, стверджуючи, ніби я проти заснування читальні. Без мого відома він вистарав дозвіл у намісництві і в [повітовій] раді, а отримавши його, вони таємно наперед обрали голову, і лише 3 травня після Служби Божої він сказав мені і моему вікарію в захристії, щоб ми того самого дня прийшли на 12 годину на відкриття читальні.¹⁴³

Шмигельський наголосив, що він би цілком напевно дав згоду на заснування читальні – хто ж як не він подбав у селі про нову будівлю для шко-

141 Див. колективний лист від 29 травня 1886 р., див. прим. 140; лист до виділу ОМК, підписаний «М. П. П. з Р., селянин від імені синів Руси», б/м, б/д, липень 1886 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 7, арк. 44–45; поштівка від Дмитра Галецького, Дроговичі, 22 вересня 1886 р., ф. 182, оп. 1, спр. 7, арк. 61; пропозиція селянина Жмелика про порадики в нотаріальних та законодавчих справах, протокол річних зборів ОМК у Стрию 1892 р., ф. 182, оп. 1, спр. 12, арк. 4; Симон Войнаровський до керівництва ОМК, Ковалівка, 14 грудня 1884 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 5, арк. 123.

142 Протоколи річних зборів ОМК у Стрию від вересня 1892 р. і в Дрогобичі від 7 вересня 1897 р. із виступами багатьох мовців (священиків і світської інтелігенції) за запровадження сильнішого контролю над читальнями; серед іншого, членам хотіли втовкмачити, щоб вони подалі трималися від літератури «Просвіти» та читали лише русофільську пресу, ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 12, арк. 5–6; ф. 182, оп. 1, спр. 16, арк. 4.

143 Лист пароха Йосифа Шмигельського до правління ОМК, Балинці, 26 травня 1884 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 5, арк. 62–63.

ли – проте він притримувався думки, що керівництво такою справою має належати саме йому. А те, що вчинили члени Балинецької громади, не відповідало консервативному переконанню, що духовенство має задавати напрям народній освіті. На думку пароха, краще було б відсвяткувати відкриття у сценарії ОМК «за участі інтелігенції з Коломиї і сусідніх місць». Захисник «антиклерикалів» Грабовецький аж ніяк не був світлою постаттю селянського руху, до того ж: він був знаний зі своєї любові до сварок і судових процесів і справу з читальнею використав для особистої помсти. Проте характерно, що громада чула голоси таких протестувальників, коли селяни вбачали в тому певну свободу дій.¹⁴⁴

В інших місцевостях щодо провідної ролі духовенства сумнівів не було, як, до прикладу, у лемківських Ростоках Великих під Новим Сончем, де 600 місцевих селян, попри крайню бідність 1880-х років, не лише відремонтували свою церкву, а й збудували школу, а 1884 року – з огляду на покоління майбутніх випускників цієї школи, які вмітимуть читати й писати – зібралися заснувати читальню. Місцевий парох, який висловив надзвичайно теплі слова на адресу своєї громади за такий почин, взяв на себе роль посередника між громадою і керівництвом ОМК.¹⁴⁵ На свідчення того, що то не був поодиноким випадок, натрапляємо в багатьох листах, які написали парохі про «їхні» читальні. Очевидно, що значення мали і практичні міркування: писати листи до Львова до керівництва товариством мав досвідчений писар.¹⁴⁶ Проте траплялося й таке, що коли йшлося про заснування читалень, то не клір, а місцева світська влада відіграла вирішальну роль. І тут самостійні ініціативи наштовхувалися на опір: насамперед корумповані війти громади та службовці повітового рівня створювали проблеми засновникам читалень. Вони мобілізували селян або навіть і євреїв, які мешкали в селі, проти засновників читальні та погрожували поліцією і «криміналом» (в'язницею). Проте переважно, всупереч усім спробам залякування, у таких селах все ж з'являлися читальні.¹⁴⁷

144 Лист Шмигельського, арк. 63зв.

145 Лист пароха Івана Барилевича, Ростоки Великі, 1 липня 1884 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 5, арк. 81.

146 Приклади парохів як речників читалень: ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 5, арк. 42 (Завишень), 52 (Пейсарів), 59 і наст. (Зваричів), 81 (Ростоки Великі), 118 (Волосянка; усі перелічені листи з 1884 року); ф. 182, оп. 1, спр. 6, арк. 71 (Лопатин, 1885 р.); ф. 182, оп. 1, спр. 24, арк. 2 (Татаринів, 1900 р.); ф. 182, оп. 1, спр. 9, арк. 17 (Гарасимова, 1904 р.); ф. 182, оп. 1, спр. 28, арк. 79 (Височка, 1904 р.).

147 Лист голови читальні Георгія Томорула, Василів (Буковина), б/д, травень 1884 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 5, арк. 64–65; звіт селянина Теодора Кіндрія про клопоти на річних зборах ОМК у Стрию 1892 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 12, арк. 4; читальня у Черниці (Миколаївський повіт) до керівництва ОМК, підписали Теодор Панчак, Теодор Кинзьо, Михайло Пітик, 10 жовтня 1886 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 7, арк. 70.

Контакти з кооперативним рухом

У центрі зацікавлень ОМК були не тільки читальні, а й ощадні, позичкові каси та крамниці. Членів товариства закликали створити такі установи в рідних місцевостях і налагодити їхню діяльність. При цьому керівництво ОМК, насамперед Наумович, вказували на можливості, які пропонувала засновникам ощадних кас влада краю. У пропаганді ощадних кас, не так як це було в пропагуванні читалень, вельми активними були народовці, пропонуючи свої статuti. Галицька краєва комісія ще у 1868 році розробила статuti для громадських позичкових кас, у цій комісії, як перший внесок, можна було забирати гроші, які відшкодував край за втрату сервітутів. На жаль, українські громади фактично не скористалися цими коштами, оскільки селяни все сподівалися повернути собі ті права на використання лісу і пасовиськ, які вони мали перед 1848 роком. Тепер Іван Наумович закликав громади використати доплати для заснування ощадних кас і збіжжєвих шпихлірів. Події розвивалися справді багатообіцяюче: 1868 року, коли краєва комісія розіслала свої статuti ощадних кас, у Східній Галичині налічувалася 71 така каса, а наступного року їх було вже 161; перед заснуванням Товариства імені Качковського, 1873 року кас було 679, а коли відбувалася русофільська кампанія, ця кількість зросла до 1 200. Ощадні каси добре трималися зокрема й тому, що то були установи громадського права під наглядом громадської та повітової рад, а також краєвої комісії. Крім того, вони викликали захоплене схвалення політичних опонентів.¹⁴⁸

Року 1881 засновано Торговельний комітет, власність ОМК, який опікувався сільськими крамницями і був посередником при доставці товарів.¹⁴⁹ Окрім цього, керівництво прозондувало можливості споруджувати школи і школярські бурси під куруванням ОМК¹⁵⁰ та дбало про створення та організаційну мережу у так званих братств тверезості. При цьому шукали тісних контактів з Церквою, адже від духовенства сподівалися на підтримку товариства в боротьбі проти алкоголізму.¹⁵¹ На початку ХХ століття члени ОМК заснували по своїх селах на додаток до вже створених структур Добровільні пожежні дружини відповідно до спеціально для них складеного статуту ОМК.¹⁵² Однак не можна сказати, що вся ця різноманітна діяльність відбувалася мирно.

148 ПАВЛИК, Читальні, с. 149 і наст.

149 МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 28–30, 35, 48, 55. Про «Торговельний комітет» (Е. Савіцький, І. Явдик, О. Щербань), там само, с. 31.

150 МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 28–33, 42–47. Тільки 1887 року можливість заснування бурс для школярів та підмайстрів було включено до статутів ОМК. Перед тим ці установи, навіть якщо їх справді підтримувало товариство, мали подавати іншу юридичну особу.

151 МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 30, 33.

152 MAGOCSI, Kachkovs'kyi Society, с. 63.

Після багатообіцяючих початків чимало читалень існували вже 1878 року лише на папері.¹⁵³ Успішно розпочавши свою діяльність, багато філій ОМК завмерли, і керівництво змушене було якось прищпорювати їх. У 1879–1880 звітному році керівництво засуджувало «бездіяльність деяких філій» і грошову непорядність багатьох членів, внески яких не надходили вчасно. Та й згодом щоразу лунали нарікання у зв'язку з членськими внесками з провінції. Як наслідок почалося тутіше затягання пасака, що позначилося на книжковій продукції.¹⁵⁴ Зненацька виникла дилема, якої русофільські активісти народної освіти передбачити не змогли: із заснуванням читалень знизився попит на русофільські публікації, оскільки читальні передплачували, зазвичай, доставку друкованої продукції сукупно для усіх членів, тож відпала потреба абонентів-окремих осіб. Спричинене цим заохочення до передплати *Науки та Русскої Ради* привело, навпаки, до того, що абоненти читали часописи подинці у своїх домівках, замість збиратися з іншими для читання й обговорення.¹⁵⁵ Рішення щодо заснування деяких філій хоч і ухвалювало керівництво, проте до їх виникнення так і не доходило або ж вони роками були нечинні.¹⁵⁶ Осип Мончаловський згадує, що після 25-ти років існування центральний відділ значно обережніше почав підходити до заснування нових філій через негативний досвід, зібраний із нашвидкуруч створеними філіями: Та робота, якої не було зроблено через бездіяльні філії в опіці членів і читалень у довколишніх містечках і селах, повертається до відділу товариства.¹⁵⁷

Інші філії, як-от Сокальську, Коломийську та Станиславівську, відзначали за жваву діяльність. У 1879 і 1880 роках вони організували резонансні ви-

153 ПАВЛИК, Читальні, с. 151.

154 Задля поліпшення контакту з філіями особисто кожному членові керівництва забороняли листуватися з деякими філіями. У 1882 році Золочівську, Калуську, Рогатинську, Жидачівську, Стрийську і Рава-Руську філії було визнано такими, «які потребують поживлення», МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 27 і наст., 33. Про труднощі у зборі членських внесків див. лист В. Ружицького до правління, 5 червня 1884 р., із виявом розуміння щодо негативних моментів оплати і вказівкою на напружену господарську ситуацію селян, ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 5, арк. 71; лист пароха Івана Барилевича з Ростоків Великих (Ново-Сончський повіт), 1 липня 1884 р., із проханням знизити внески для неможливих членів, ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 5, арк. 81.

155 ПАВЛИК, Читальні, с. 156 і наст.

156 Згаданих або ж запланованих на 1876–1877 звітний рік філій у Підгайцях, Гусятині, Бужському, Монастирських, Бібрці, Любачеві та в буковинській Кіцмані у списку філій 1899 року не було; втім цей список філій було задумано лише як загальний огляд із вказівкою активніших філій, всього їх у списку 21. Див.: МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 24, 66–105. Дозволу на заплановане у 1889–1890 році відкриття Чернівецької філії для буковинських членів (а вже у 1876 році існувало вісім буковинських читалень ОМК, див.: MAGOCSI, Kachkov's'kyi Society, с. 56) місцеве Краєве управління не давало, тому що, мовляв, згідно зі статутами, ОМК є галицьким товариством. Після цього статуту істотно змінили, так що тепер можна було засновувати філії по всій Ціслейтанії. Див.: МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 46 і наст.

157 МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 66 і наст.

ставки сільського господарства і ремесел, перші такі, призначені для галицьких українців. Оглянути можна було не тільки сільськогосподарські товари, інструменти, продукти харчування, що виготовляли селяни, а й вироби домашньої селянської продукції і міських ремесел. Організатори Коломийської виставки мусили подолати в процесі організації низку перепон з боку влади, вплив на яку мало польське об'єднання аграріїв.¹⁵⁸ Успіх певних філій тримався на небайдужих провінційних активістах, таких як вчитель Аполлон Ничай (1846–1918), отець Микола Огоновський (1850–1907) та власник друкарні Михайло Білоус (1838 – ?). Вони не надто дбали про ідеологічні розбіжності між русофілами та національними українськими силами, а намагалися проводити практичну роботу на місцях, заручившись підтримкою усіх можливих союзників. Сокальська філія на початку свого існування (1877–1878) навіть хотіла об'єднатися з місцевою «Просвітою», але перелякалася власної сміливості, таким великим був страх мати щось спільне із (буцімто) «соціалістичними» адептами «Просвіти».¹⁵⁹

Активісти ОМК у Станиславові заснували не лише читальню, а й «Русскую крамницю» і гуртожиток для українських гімназистів – бурсу святого Миколая. Номінально бурса підпорядковувалася місцевому церковному братству. Завдяки невтомним зборам пожертв, якими зайнялися Ничай та його однодумці, вже 1878 року бурса мала свою будівлю. Недороге проживання в такому гуртожитку було для багатьох селянських синів єдиною запорукою того, що вони в принципі могли навчатися в гімназії, оскільки оплата за навчання і приватне квартирування в місті для більшості сімей були просто захмарними сумами. Ничай, який, чи не з політичних причин, покинув 1878 року шкільну посаду, викладав для вихованців бурси і керував фінансами ОМК та будівлею. Року 1879 він почав видавати часопис *Господарь и Промышленникъ*, котрий до 1882 року виходив у Станиславові, а згодом у Львові.¹⁶⁰ Рішення Станиславівської філії ОМК підтримати часопис одноразовою субсидією спричинило 1882 року розпуск цієї філії, яка через свою активність була для влади вельми небажаною. Закриття філії стало важким ударом для Товариства імені Качковського; лише 1895 року філію змогли відновити.¹⁶¹

158 МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 28, 77 і наст. У вересні 1880 року під час своєї подорожі Галичиною Коломийську виставку відвідав цар Франц Йосиф I. Такі виставки повторювалися і згодом, 1900 року відбулася виставка в Сяноку і 1905 року – повторилася в Коломиї, див.: MAGOCSI, Kachkovs'kyi Society, с. 62.

159 МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, витяг з річних звітів Сокальської філії, с. 89 і наст.

160 Початково *Господарь и Промышленникъ* був проектом ОМК, але Ничай реалізував його на власний розсуд, див. звіт ОМК за 1879–1880 рік, ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 3а, арк. 1–16.

161 Аполлон Ничай, у: *Календарь ОМК на 1896 годъ*, Львовь 1895, с. 178 і далі; МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 32, 94 і наст.

Ничай від початку був прихильником заснування української торговельної організації, яка б самостійно робила оптові закупівлі для вже чинних і запланованих українських крамниць, уникаючи зростання цін, спричинене поширенням у Галичині багаторівневим перекупництвом. На членських зборах ОМК він невтомно виступав на захист своєї ідеї, в основі якої було поставити на ноги торговельну діяльність Товариства імені Качковського, тому що досі ця діяльність була пунктирною і несистематичною. І хоча у львівському центрі товариства вже існував згаданий вище «торговельний комітет», проте центральний відділ був перевантажений найрізноманітнішими завданнями, і зі збільшенням кількості приєднаних крамниць потрібна була професійніша організація. Окрім цього, деякі здобутки, як здешевлений продаж насіння, продаж у кредит товарів певних фабрик або зниження страхування від пожежі.¹⁶² Врешті 1883 року було ухвалене рішення реорганізувати торговельний комітет на торговельну організацію ОМК. Членом цього комітету був на той час піонер українського кооперативного руху Василь Нагірний (1847–1921), який також вільно переступав суспільні межі без ідеологічної зашореності. Він закінчив архітектурні студії у Швейцарії і здобув там перший професійний досвід; звідти привіз знання про суть кооперації у Західній Європі. Проте, коли виявилось, що шановані інтелігенти з керівництва ОМК не надто беручкі до торговельних планів і зволікають приймати рішення, Нагірний та Ничай ще 1883 року заснували незалежно від товариства торговельну організацію «Народная Торговля/Народна Торгівля». До заснування долучився й помірковано-русофільський адвокат і політик Михайло Король, на той час член правління ОМК. Очевидно, самостійна ініціатива цієї групи призвела до тертя серед керівництва, внаслідок чого Король вийшов з керівної групи (сам він говорив про «нестерпні конфлікти»). Тут уже виникла пізніша проблема русофілів, а саме – певна нерішучість керівних кіл, коли йшлося про економічні ініціативи знизу. Все ж хроністи ОМК заднім числом записали на карб товариства перебування біля колиски організації, яка згодом розвинула успішну діяльність. Та й загалом Товариство імені Качковського підтримувало тісні контакти з «Народною Торгівлею».¹⁶³ У 1914 році організація

162 МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 28, 39, 56 і наст., 61. Року 1885 товариство постаралося здешевити страхові суми для своїх членів у страховій компанії «Славія», а 1894 року – в українській страховій компанії «Дністер». До того ж, від «Славії» товариство отримало додатково 5 % прибутків від домовлених страхових внесків. Виручені кошти частково покривали фінансування школярської бурси ОМК у Самборі.

163 МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 34, 40, 62; *Календарь ОМК на 1896 годъ*, с. 178 і далі; Василь Нагірний, який у свій шкільний львівський період сам був вихованцем бурси Народного Дому, писав зі Швейцарії на тему кооперативного руху для *Правди і Діла*. Разом із Ничаєм видавав у Львові *Господарь и Промышленникъ*. Поряд із працею в «Народній Торгівлі» він був співзасновником ремісничого товариства «Зоря» у Львові; української страхової компанії «Дністер», гімнастичного товариства «Сокіл», жіночої спілки «Труд» і ремісничого кооперативу «Ремісничя Бурса», див.: *Енцикл. Українозн.*, т. V, с. 1673 і наст. Крім нього, у заснуванні «Народної Торгівлі» були задіяні

мала 19 опорних пунктів для оптової торгівлі з 831 приєднаною крамницею. Аж до анексії Східної Галичини Радянським Союзом організація продовжувала існувати, пізніше її було націоналізовано.¹⁶⁴

Окрім публікування сільськогосподарських порадиноків для селян, Товариство імені Качковського заповзялося вживати конкретних заходів у аграрному секторі. Року 1880 товариство переконувало Народний Дім, власністю якого були два помісні утіддя, відкрити в помісті Білка сільськогосподарське училище.¹⁶⁵ На початку ХХ століття сільськогосподарські курси (молочарство, садівництво тощо) взялися переводити на регулярну основу. У 1906 році до курсів додали і стипендійну програму, завдяки якій сільська молодь могла відбувати сільськогосподарську практику в Чехії.¹⁶⁶ У 1885–1886 роках прийняли рішення з метою допомоги заборгованим селянам, змушеним віддавати землю під заставу або й продавати, підтримати фонд відкуплення землі, який заснував парох Василь Ружицький. Щоб фонд якомога скоріше зміг розпочати свою роботу, скликали власну комісію, до якої належали і співзасновники «Народної Торгівлі» Аполлон Ничай та Михайло Король. Спеціальна брошурка ОМК надавала інформацію про цей фонд. Згодом фундація Ружицького дала життя організації «Защита земли», котра розпочала діяльність аж після подолання значних труднощів, насамперед спричинених тим, що влада зволікала із видачею дозволу.¹⁶⁷ У 1907–1908 роках додатком до видань ОМК виходила окрема сільськогосподарська газетка; 1909 року сільськогосподарську активність товариства було спрямовано в сільськогосподарське бюро, завданням якого був зокрема збут добрив і насіння.¹⁶⁸

також С. (Степан?) Держко та А. Волошинович, бухгалтер в українському банку «Общое рольничо-кредитное Заведение». Про незгоду Михайла Короля з керівництвом див. його лист від 12 березня 1884 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 5, арк. 29. Гордість русофілів за те, що вони «заснували» «Народну Торгівлю» висловлено у святкових виступах з нагоди 25-ліття існування, див.: МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 136, 141.

164 Народна торгівля, у: Енцикл. Українозн., т. V, с. 1688.

165 МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 30.

166 MAGOCSI, Kachkovs'kyi Society, с. 62; лист про відрядження членів читальні у Вольці Мазовецькій до ОМК на курси садівництва, 6 вересня 1906 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 29, арк. 22–23.

167 МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 40, 44, 46. О фондѣ на закупно русскихъ земель, ИздОМК № 129 (1886). Про труднощі з отриманням дозволу (через зволікання з дозволом товариство подало протест) повідомляє Сава Дуда на річних зборах ОМК 1892 року, ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 12, арк. 4зв.

168 Див. бланки замовлень «Бюро посередництва при Товаристві імені Качковського», 1914 р., для замовлення селянами харчових продуктів і насіння. На бланках селяни вписували свої ім'я, місце проживання, розмір господарства (переважно йшлося про дрібномайнових селян, які мали від одного до восьми моргів поля) і кількість членів сім'ї. Селяни з одного села виповнювали колективне замовлення, яке відвозили на найближчу залізничну станцію і передавали відповідальній особі, ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 9, арк. 30 і далі; ф. 182, оп. 1, спр. 29, арк. 8–11; ф. 182, оп. 1, спр. 219, арк. 1–8; ф. 182, оп. 1, спр. 220, арк. 1–11; ф. 182, оп. 1, спр. 221, арк. 1–3; MAGOCSI, Kachkovs'kyi Society, с. 63.

Зростання кількості членів і розвиток філій

Описана діяльність насамперед означала виснажливу та непоказну працю і становила поза межами крикливих політичних конфліктів істотну частину діяльності товариства. Довго доводилося чекати на появу результатів, засвідчених тоді в підсумках керівництва товариством як предмет гордощів – як, наприклад, спалах заснувань читалень, почавши від другої половини 1890-х років, тобто після двадцяти років діяльності товариства.¹⁶⁹ На початок ХХ століття Товариство імені Качковського мало мережу з 559 читалень і 21 філію. Серед яких, утім, не всі були активними. Якщо взяти до уваги дані про особовий склад виділів, діяльність філій, частотність зборів і заходів у філіях, а також кількість долучених читалень, крамниць і позичкових кас, то можна скласти приблизний рейтинг філій, сформований відповідно до успіхів їхньої діяльності, який виглядатиме приблизно так:

«Флагманами» товариства були Броди, Дрогобич, Коломия, Перемишль, Сокаль, Станиславів (Станиславівську філію влада, на превеликий жаль керівництва ОМК, ліквідувала), Тернопіль і Золочів; посередньо добрі результати мали філії в Калуші, Раві-Руській, Рогатині, Самборі, Сяноку, Турці й Жовкві. Закінчували список філії з організаційними проблемами, а саме: Бережани, Глиняни (Перемишлянського повіту), Яворів, Рудки, Снятин, Стрий, Устрики Долішні (які належали до Лиська)¹⁷⁰ та Жидачів.¹⁷¹ З-поміж цих про-

169 МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 61, 63.

170 У звіті за 1898–1899 рік зазначено, щоправда, що філія в Устриках Долішніх сумлінно виконувала свої зобов'язання; тут її згадано в одному ряду із найуспішнішими філіями, ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 18, арк. 1.

171 Докладні дані (оскільки щодо кожної філії згадано різні дані, то й відповідних неточностей у градації уникнути неможливо): **Чільна група:** Броди (заснована 1876 р., 223 члени, читальні «в кожному третьому селі»), Дрогобич (заснована 1876 р., 8 читалень, 5 крамниць, 3 позичкові каси), Коломия (заснована 1877 р., 304 члени, 22 читальні), Перемишль (заснована 1876 р., 310 членів, 39 читалень), Сокаль (заснована 1876 р., 329 членів, 31 читальня); Станиславів (1876–1882 рр., розпущена владою; відновлена 1895 р., 273 члени, 21 читальня), Тернопіль (заснована 1877 р., 94 члени, 30 читалень) та Золочів (заснована 1876 р., 298 членів, 26 читалень, крамниці «сливе в кожному селі»). **Серединна група:** Калуш (заснована 1876 р., практично двадцять років без помітної діяльності, поживалення лише 1896 р., зате 210 членів, 28 читалень), Рава-Руська (1878–1882 рр. бездіяльна, оживилася 1888 р., «понад» 9 крамниць, 19 читалень), Рогатин (1876–1883 рр. бездіяльна; знову заснована 1899 р., 186 членів, 16 читалень), Самбір (заснована 1877 р., 5 читалень, 10 крамниць, активна діяльність у русі за тверезість і спорудженні школярських бурс); Сянок (заснована 1887 р., 533 члени, 9 читалень, численні активно проведені заходи, планування бурси), Турка (заснована 1879 р., 94 члени, 2 читальні, «багато» зсипів зерна, 3 позичкові каси, різноманітна діяльність) та Жовква (хоча й заснована тільки 1898 р., але з 19 читальнями). **Завершальна група:** Бережани (заснована 1877 р. – розпущена 1885 р., дані про діяльність відсутні), Глиняни (заснована 1877 р., проте ніколи не була активною), Стрий (1875–1880 рр. бездіяльна, 1880–1887 рр. спроба відродження, відтоді бездіяльна; дані про читальні відсутні), Устрики Долішні (заснована 1884 р., 102 члени, інших даних поза тим немає) та Яворів (1876–1885 рр., після того бездіяльна, поза тим дані відсутні). Про Рудки, Снятин, Жидачів дані відсутні, див.:

блемних філій подолати кризу вдалося тільки в Стрию і Устриках Долішніх; усі інші станом на 1913 рік припинили своє існування. Щоправда, від початку ХХ століття до 1913 року були ще нові заснування в Бучачі, Чорткові, Добромилі, Галичі (Станиславівського повіту), Грімно (Рудківського повіту), Кам'янці Струмиловій, Криниці (Ново-Сончський повіт), Львів-село, Ліску, Перемишлянах, Скалаті, Старому Самборі (Самбірського повіту), Висоцькому (Ярославського повіту) і Зборові. Отож, перед початком війни Товариство імені Качковського мало понад 31 філію, більшість з них – у повітових містах. У добрій половині (27 із 52) східногалицьких повітів існувало, таким чином, центральне представництво ОМК.¹⁷²

Після заснування Товариства імені Качковського кількість його членів відносно швидко збільшилася: між 1875 (1 439 членів) і 1877 роками (6 тисяч членів) відбулося зростання членів майже вчетверо. То була одноразова кульмінація; посилення проблем із владою та з розмахом організоване переслідування русофілів 1881–1882 років призвели до скорочення членства майже наполовину. Рік 1885 можна вважати з його 3 637 членами станом найнижчої чисельності товариства. На противагу представленню цього факту в українській національній історіографії ця поразка не означала смертельного удару для русофільського народного товариства; товариство дуже повільно поверталось до сил, аж поки кількість його членів через тринадцять років знову сягла позначки успішного 1877 року (5 875 осіб). Щодо кількості членів на зламі ХІХ–ХХ століть дані суперечливі: якщо Мончаловський називав у вступі до «Памятної книжки» цифру 8 тисяч, маючи на увазі активних станом на 1899 рік членів, то в статистичних даних ювілейного видання знайдемо значно більшу кількість членів, а саме 11 335. Очевидно, враховували й тих членів, які уже вийшли з товариства. Найближчими до правди видаються дані звіту за 1899–1900 роки, в якому названо 7 156 членів-платників внесків і згадано про припинення 1 500 членств на підставі несплачених внесків. У будь-якому разі Площанський уважав, що товариство ще має всі можливості зростання, насамперед враховуючи українську конкуренцію.¹⁷³ Зростання справді ще було можливим: 1906 року Товариство імені Качковського мало 9 229 активних членів (загалом від часу заснування 19 710), організо-

МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 67–105, із витягами з річних звітів про 21 філію. На жаль, автор вказує переважно не всі долучені читальні, а тільки найуспішніші.

172 Список філій, станом на 1913 рік (згідно з *Русскою Нивою*, Львовь 1913, с. 71); MAGOCSI, Kachkovs'kyi Society, додаток 2, с. 85; «Table 9. Districts of Eastern Galicia, 1906–14», у: НІМКА, Galicia and Bukovina, Research Handbook, с. 8.

173 МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 18, 105–112 (статистичні матеріали про філії і читальні станом на 1898–1899 звітний рік); MAGOCSI, Kachkovs'kyi Society, с. 57, і додаток 5, с. 87 (дані про кількість членів згідно зі звітами української преси за період від 1875 до 1912 року). Подаючи цифру 12 175, Мончаловський враховує тут і 840 членів, котрі за той час помирали. Без покійних отримаємо цифру 11 335. Проте з переліку не цілком зрозуміло, чи тих членів, які походили з роки існування філій з товариства, зі списку було

ваних у 1 261 читальні й 26 філій.¹⁷⁴ У товаристві «Просвіта», яка за цей час обігнала ОМК, станом на 1900 рік було понад 22 філії із 924 приєднаними читальнями. На 1897 рік кількість активних членів «Просвіти» вже перетнула позначку 10 тисяч: станом на 1897 рік було зареєстровано 7 900 членів (14 філій, 233 читальні), а у 1900 році – вже 13 400 членів.¹⁷⁵

Утім Магочій називає роком перевищення позначки у 10 тисяч стосовно членства у «Просвіті» щойно 1906 рік. У такому разі русофіли виявилися б майже на тому ж самому рівні: адже 1909 року Товариство імені Качковського повідомляло про перевищення позначки 10 тисяч; станом на 1910 рік Товариство імені Качковського мало найвищу кількість членів, зафіксовану за час існування товариств – 10 700. У наступні роки ця цифра дещо знизилася. «Просвіта» ж у передвоєнні роки відзначилася блискавичним зростанням: кількість членів «Просвіти» до початку Першої світової війни сягла 35 тисяч (77 філій), до неї приєдналося майже три тисячі читалень.¹⁷⁶ Ці цифри дають підставу робити деякі загальні висновки стосовно пропорції (організованих) прихильників русофільства та української національної ідеї у переддень Першої світової війни. Ця пропорція коливається в межах 1:3 охоплених товариствами українців. Якщо ж урахувати сумніви щодо подачі кількості членів «Просвіти», то можна стверджувати, що «Просвіта» однозначно переважала стосовно кількості приєднаних читалень: у такому випадку можна встановити русофільсько-українську пропорцію 1:2, а це може бути найвагомішим показником для означення діапазону впливу відповідно кожного з товариств.¹⁷⁷ І все ж навіть на той час Товариство імені Качковського мало помітний організаційний і кадровий потенціал і було ще дуже далеким від «малозначущості», про яку залюбки говорили опоненти русофілів у період перед початком Першої світової війни.

викреслено чи ні. Цілком імовірно, що враховували й північноамериканських членів, для яких від 1890 року існувало представництво ОМК в Оліфанті (штат Пенсильванія), див.: Памятная книжка, с. 49. До 1903 року додалися ще дві північноамериканські агенції – загалом 139 членів ОМК: у Шамокіні (штат Пенсильванія) та Сейморі (штат Коннектикут).

174 MAGOCSI, Kachkovs'kyi Society, с. 65 і додаток 5, с. 87.

175 «Просвіта», у: Енцикл. Українозн. т. VI, с. 2366; див. також: НАРИС ІСТОРІЇ «ПРОСВІТИ», статистичний додаток, с. 213, 215.

176 MAGOCSI, Kachkovs'kyi Society, також згадує про труднощі у встановленні кількості дійсно активних членів через поширену плутанину загальної кількості від часу заснування і актуальної кількості активних членів. На його думку, дуже значна перевага «Просвіти» порівняно з ОМК з'являється в багатьох публікаціях саме через таку плутанину, адже у випадку «Просвіти» враховували загальну кількість, а у випадку ОМК – тільки актуальну цифру. НАРИС ІСТОРІЇ «ПРОСВІТИ», с. 213, називає вже для 1897 року кількість, яка видається завищеною, а саме 31 тисячу членів «Просвіти»; «Просвіта», у: Енцикл. Українозн. т. VI, с. 2366, не подає на 1897 рік жодної цифри, зате вказує кількість членів товариства в 1895 (7 900) і 1900 (13 400) роках, що, мабуть, ближче відповідає дійсній кількості тогочасних членів. На 1914 рік *Енциклопедія Українознавства* подає 36 500 членів «Просвіти».

177 На 1914 рік не існує докладних відомостей про кількість читалень ОМК; опираючись на останню названу для передвоєнного часу цифру (1 261), я виходжу з кількості близько однієї тисячі.

«Хлопське товариство» і «братство народне»?
Соціальний склад членства ОМК

Щоб закцентувати на своїй близькості до народу, Товариство імені Качковського полюбляло самоназву «общество хлопское» або «мужицкое» або ще «братство народное». ¹⁷⁸ Проте визначити частку селян у загальному членстві не так то й легко. Ведення списків членів ОМК відбувалося не за єдиним шаблоном, частково ці списки втрачено, і лише у виняткових випадках (переважно це робили священики) зазначено дату народження, походження і фах члена. ¹⁷⁹ Даних про соціальне походження членів немає і у статистичному додатку до ювілейного видання ОМК «Памятная книжка». Проте без вказування докладного відсотка, селян тут названо великою більшістю серед членів і серцевиною («ядром») товариства. ¹⁸⁰ Дізнатися про професію можна тільки у випадку членів львівського керівництва та членів виділів у філіях на провінції. При згадці про нових членів і при перерахуванні померлих подекуди трапляються дані про соціальний стан і професійне спрямування, але й тут всіх осіб без вищої освіти і всіх небогословів переважно об'єднували в рубриці «селяне и мѣщане» (міщани = ремісники); окрім того, тут, звісно ж, відсутня інформація про читальні, які були членом як юридична особа, складаючись головно майже без винятку із селян. Отже, приблизні твердження можливі лише на підставі опрацювання таких даних. Так списки членів осередку ОМК в Микулинцях і Сокальської філії за період від 1882 до 1886 року дають змогу зробити висновок, що більшість особових членів товариства становили селяни; лише селяни і серед новоприйнятих членів у Микулинцях. Кількісно другими, хоч і з великим відривом, були священики. У протоколах виділу ОМК за 1885 рік новоприйнятими також у більшості своїй є селяни та читальні, а ще поодинокі юристи, особи вільної професії, службовці, вчителі або священики. П. Р. Магочій дослідив усі поповнення членства за 1884–1885 і 1890–1891 роки; і тут основну масу новоприйнятих становлять селяни. За ними йдуть члени-читальні, або, іншими словами, фактичні селянські колективні членства. Список інших професій очолюють вчителі й службовці, за ними йдуть ремісники і священики. У списках померлих членів за 1898–1899 звітний рік названо приблизно однакову кіль-

178 Приклад: ОТЧЕТЪ О ДѢЯТЕЛЬНОСТИ ЦЕНТРА. ВЫДѢЛА ОМК ЗА 1898/9 РОКЪ, ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, стр. 18, арк. 13в.; передмова Мончаловського до ювілейного видання ОМК, МОНЧАЛОВСКІЙ, Памятная книжка, с. 15.

179 ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1 (ОМК) не має систематично проваджених списків членів, а тільки невпорядковані списки для окремих філій, та й то не для усіх і не за весь час існування. Даних про рід заняття, як правило, не було, згадки про це були хіба що у випадку нового поповнення товариства.

180 МОНЧАЛОВСКІЙ, Памятная книжка, с. 122.

кість священиків і селян/містян, за 1899–1900 рік спостерігається значна перевага селян/містян.¹⁸¹

Це дає змогу припустити, що Товариство імені Качковського відповідало складом своїх членів на провінції задекларованій меті, будучи насамперед селянським освітнім товариством і своєрідною «книжковою спільнотою» для сільських читачів. І лише у випадку почесних членів маємо звичний для русофільських об'єднань образ, оскільки почесними членами, окрім великих грошодавців, ставали, як правило, «заслужені» особистості громадського й церковного життя. З-поміж 24 почесних членів тільки один, Олексій Барабаш, був селянином, а основний склад – то були священики або професори богослов'я (15), за ними йдуть люди вільних професій (3) і службовці (3). Почесним членом стала у 1876 році жінка, генеральська вдова з Варшави Софія Леонтєва-Левіцкая, за «невтомну діяльність на користь Слов'янства і галичан і за дар у сумі 500 з[олотих] р[инських] для Товариства». Другим почесним членом, не-галичанином був хорватський єпископ і політик Йосіп Штроссмаєр, відзначений на підставі «діяльності на користь братнього сербо-хорватського народу і за великі заслуги для блага Слов'янства».¹⁸²

Верхівка товариства не була «селянською», товариство міцно тримали в руках представники української освіченої верстви. Духовенство зрештою відіграло у львівському керівництві ОМК не таку значну роль, як це зазвичай приписували русофілам і до чого вже призвичаїли, варто визнати, об'єднання русофільської інтелігенції. Члени виділів правлінь ОМК відомі поіменно, тож і рід їхніх професійних занять встановити можна без труднощів. Серед п'яти голів ОМК від 1874 до 1914 року двоє (Іван Наумович і прелат Теофіл Павликів) були священиками, двоє (Венедикт Площанський і Богдан Дідицький) – журналістами, а один (Філіп Свистун) – гімназійним учителем і (у час обіймання посади в 1903–1914 роках) письменником. На посаді секретаря у керівництві за весь час існування товариства від 1874 до

181 Списки членів, що склав представник ОМК у Микулинцях, отець М. Павлик, жовтень 1882 р. та б/д, 1884 р., ЦДІАЛ, ф. 182, оп. 1, спр. 5, арк. 8, 101 і наст. Список членів Сокальської філії, січень 1886 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 7, арк. 2; протоколи виділу ОМК зі списком нових членів, лютий-грудень 1885 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 6, арк. 10–17, 29–40, 45–64, 72–74, 85–98; MAGOCSI, Kachkovs'kyi Society, с. 65 і наст. (дані ґрунтуються на річних звітах ОМК, опублікованих у газетах *Слово* і *Русское Слово*). Відповідно до цих інформацій, у 1884–1885 звітному році із 392 нових членів 180 були селянами, 104 – колективними членствами читалень, 49 – вчителями і службовцями, 34 – містянами і 20 – священиками. У 1890–1891 році із 858 нових членів 749 були селянами, 38 позицій мали читальні, було 46 вчителів або службовців і 40 священиків. ОТЧЕТЪ О ДЪЯТЕЛЬНОСТИ ЦЕНТРА. ВЫДЪЛА ОМК за 1898/9 рѳкъ / за 1899/1900 рѳкъ, ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 18, арк. 2зв.; ф. 182, оп. 1, спр. 22, арк. 1: серед покійних членів ОМК за 1898–1899 і 1899–1900 звітні роки розподіл був такий: 23 священики/21 селянин і, відповідно, 24 священики/40 селян.

182 МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, список почесных членів, с. 123 і наст.

1914 року не було жодної духовної особи. У всіх виділах переважали службовці (вчителі та юристи) і люди вільних професій (журналісти, адвокати). У рік заснування товариства (1874) шестеро із дев'яти членів виділу ще були священики. Але вже у 1875 році все виглядало цілком інакше: з восьми керівних осіб (не враховуючи голови Івана Наумовича) лише двоє були священиками, інші ж мали різноманітні професії: підприємець (власник друкарні Михайло Білоус), судовий помічник (ад'юнкт), журналіст, письменник та бібліограф (Іван О. Левицький), театральний режисер (Юліян Нижанківський) і селянин. Така пропорція у складі виділу (два-три священики, а решта – службовці та вільнонаймані особи, час до часу один селянин) зберігалася і в наступні роки. Найважливіші після голови посади (заступник голови, секретар, скарбник, касир) обіймали переважно представники світської інтелігенції. У 1910 році до виділу вперше було обрано жінку, Марію Колянковську (дружину гімназійного професора).¹⁸³

Втім, якщо придивитися до керівного рівня на провінції, а саме на склад керівництва філіями, то картина зміниться на користь духовенства, селян і ремісників. Ініціаторами виникнення філій були головню священики з прилеглого окружного містечка або з його околиць. Іноді то були вчителі або катехити (гімназійні вчителі релігії, які одночасно були висвяченими священиками). У багатьох виділах, особливо в перші роки діяльності, священики обіймали найвищі посади; існували окремі випадки, коли на центральних посадах були гімназійні вчителі, банківські або страхові службовці, судді, адвокати або нотаріуси. Кількісно найчисленнішою групою «звичайних» членів правління були селяни і містяни, серед яких головню містечкові ремісники. Існували також численні «парохіяльні філії», у яких духовенство протягом багатьох років становило в керівному складі найчисленнішу професійну групу, так було в Бережанах, Раві-Руській, Стрию, Сяноку, Тернополі, Турці, Устриках Долішніх, Яворові. Цікавим спостереженням є те, що успішніші й триваліші філії мали структурно виваженіше керівництво: у Бродах, Дрогобичі, Золочеві, Жовкві, Коломиї, Перемишлі, Самборі, Сокалі, Станиславові. Серед «парохіяльних філій» тільки одну, Тернопільську, знаходимо у чільній групі, всі ж інші перебували або в серединній або в останній групі. З-поміж філій в останній групі тільки Глинянська філія мала виділ, члени якого про-

183 МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 20–66; MAGOCSI, Kachkovs'kyi Society, с. 66 і додаток 3, с. 85. Згідно з Мончаловським, на центральних посадах у керівництві (1874–1898) були такі представники духовенства: о. К. Литинський скарбником у 1878–1883 роках і касиром у 1886 році, о. А. Білецький касиром у 1880 році, о. М. Калинець замісником голови в 1882 році, о. К. Яримович замісником голови і скарбником у 1885–1886 роках і касиром у 1888 році, прелат М. Малиновський заступником голови у 1887–1894 роках, прелат І. Делькевич заступником голови в 1894–1898 роках. Таким чином, дані Магочія про те, що на ключових позиціях (він розуміє під цим посаду скарбника і секретаря) зовсім не було священиків, не цілком відповідають дійсності.

порційно належали до різних груп.¹⁸⁴ Відмінності у складі керівництва на центральному та провінційному рівнях пояснюються тим, що світська інтелігенція, яка робила успішну кар'єру, зосереджувалася у столиці провінції Львові, становлячи там особовий резерв для керівництва товариствами, тоді як у провінційних містечках та на околицях більшість освічених українців усе ще становили священники. Селяни ж і ремісники на провінції, перебуваючи в близькому контакті з основною масою населення і у випадку прозорих виборів, мали більші шанси розвинути свою індивідуальність і потрапити до керівного складу філії.

Жінки в Товаристві імені Качковського

Про жінок-членкинь ОМК маємо доволі скупи дані. Жінки як члени товариства, що сплачували внески, були мізерною меншістю, що, проте, аж ніяк не означає, що вони, разом зі своїми чоловіками, не брали участі в заходах ОМК – як читачки чи як гості. Тих небагато жінок, які були серед членів товариства, були діяльними дружинами священників або вчителів, котрі також були членами товариства; були серед цих жінок і селянки, мабуть, з тих заможніших. Переважно в селянських родинах членом ставав чоловік як особа, яка розпоряджається сімейним бюджетом, адже подвійне членство обійшлося б надто дорого. На початку ХХ століття жінки починають з'являтися з виступами на зборах і як членкині виділу товариства. Що стосується грошового внеску, то, зважаючи на частку жінок серед членів товариства, жінки були навіть надмірно представлені в товаристві. Між нечисленними грошовими датками великого розміру, які Мончаловський наводить за період чверті століття існування ОМК, є один-єдиний даток такого розміру від селян – і той від молодого жінки.¹⁸⁵

184 МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 67–105, із переліком 21 філії (названо членів виділу, діяльність, читальні тощо). Про статистику успішності філій див. вище, прим. 171. Тут Жовківську і Самбірську філії (у статистиці успішності верхнє поле серединної групи) зачислено до «успішних» філій.

185 ЦДІАЛ, ф. 182, оп. 1, спр. 9, арк. 1–5, два списки, що уклав представник ОМК у Ганчовій (Лемківщина), у яких проілюстровано склад членів, 20 лютого 1882 р. Жінки: одна дружина священника, одна дружина вчителя. ЦДІАЛ, ф. 182, оп. 1, спр. 18, арк. 2зв. Серед зареєстрованих віділом ОМК нових членів за 1885 рік вписано три «госпожи», титул дає підставу думати, що йдеться про заміжніх жінок, дружин світських інтелігентів (див. попередню примітку). У звіті виділу ОМК від 5 вересня 1899 р. із списком померлих членів названо одну дружину селянина, при загальній кількості померлих 45. ЦДІАЛ, ф. 182, оп. 1, спр. 22, арк. 1, звіт правління ОМК від 14 вересня 1900 р. називає у спискові померлих членів одну дружину священника й одну священничу вдову, а також двох селянок при загальній кількості померлих 99 осіб. На річних зборах ОМК у Львові 29 вересня 1904 р. виступила Катерина Удич, виголосивши доповідь про значення жінок для діяльності

У літературі ОМК аж до кінця ХІХ століття видання, виразно призначені для жінок, були відсутні; утім деякі з порадників, через розподіл праці в селянських родин, фактично зверталися винятково до жінок, це, скажімо, брошурки про гігієну, догляд за хворими або садівництво (див. нижче). Товариство імені Качковського почало здійснювати кроки в напрямі жіночої освіти у вужчому сенсі під кінець ХІХ століття, надавши засоби для спорудження дівочих пансіонатів¹⁸⁶ і сільськогосподарських курсів поглиблення освіти; ці пропозиції спрямовувалися зокрема і до молодого жіноцтва.

Роль жінок у товаристві шанували на львівських урочистостях до 25-ліття товариства в спеціальній промові, виголошеній, що цікаво, чоловіком, селянином Дем'яном (Дам'яном) Захаряком. Його промова відповідала клерикально-консервативному розумінню розподілу суспільних ролей і доповнювалася варіантом народно-освітньої пропаганди, типової для товариства: садиба і подвір'я були парафією жінки, завданням чоловіка була зовнішня репрезентація домівки та участь у політичному житті (що, зрештою, не повинно дивувати, враховуючи тодішні обставини – навіть після великої реформи 1907 року виборче право мали тільки чоловіки). Освіта жінок на селі мала допомагати селянкам стати акуратними, вмілими й ощадливими господарями і навчати їх бути своїм чоловікам розумними супутницями і порадицями. Вони мали оберігати родинний затишок і примножувати добробут, а також основним їхнім завданням було виховання дітей добрими «патріотами» і вірними мирянами. У зв'язку з цим знову з'являється топос про «підвищення моралі» селянства:

Просвѣщенный отецъ и мужъ начали притягати до свѣтла науки свои дочки и жены, а ѳтти взялося, що межи членами Общества им. М. Качковского найшлося поважное число русскихъ женщинъ. И плоды вліянія нашего Общества на наши матери, жѣнки и дочки уже нынѣ обильны. Читаючи книжечки Общества им. М. Качковского, научилася русская женщина передовсѣмъ цѣнити свое достоинство и понимать поважно свои обовязки... И возрадовалось сердце мужа, коли ѳнъ побачилъ въ своей хатѣ взорцевый ладь, свою жену чистенько одѣтою, своихъ дѣтей умытыхъ и щебечущихъ правильно молитвы... И дѣйствительно великіи заслуги положило Общество за 25 лѣтъ своего существованья около просвѣщенія и облагородненья нашей женщины. Поднеслася моральность межи нашимъ народомъ, особенно межи молодежію, бо просвѣщенная дѣвчина

товариства, ф. 182, оп. 1, спр. 562, арк. 1–2; 1908 року в Золочеві заступницею голови філії обрали імость Олімпію Монцибович, ф. 182, оп. 1, спр. 8, арк. 69. Молода селянка Тетяна Кулик з Грабківців 1896 року пожертвувала 100 ринських, суму, яка для селян була справжнім маєтком, див.: МОНЧАЛОВСКІЙ, Памятная книжка, с. 61. MAGOCSI, Kachkovs'kyi Society, с. 66, аналізуючи списки пожертв за 1909–1910 звітний рік, фіксує в деяких повітах більшість жінок, від яких надійшли пожертви.

186 Документ про організацію акції збору пожертв для запланованого дівочого пансіонату в Перемишлі, жовтень 1886 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 7, арк. 82.

має почуття стыдливости, не пхаєся по корчмахъ на музики, выстерѣгаєся неприличныхъ выражений и спѣванокъ; по́днесся добробытъ, бо розумная и просвіщенная хозяйка не змарнує ничего въ домашнѣмъ господарствѣ, изъ всего вытягне корысть и спряче где-що на чорную годину; вѣшли въ звычай благородныя забавы, якъ музыкально-декляматорскіи вечеры и театральныя представленья, бо интеллигентныя дѣвчата показалися способными до участія въ такихъ забавахъ, при которыхъ нема збыткѣвъ и розпусты. А уже найбѣльше заслужилося Общество им. М. Качковского тѣмъ, що въ своихъ членахъ-женщинахъ дало галицкой Руси примѣрныхъ матерей, воспитательницъ молодого поколѣнья... И растутъ русскіи діти въ страсъ Божѣмъ и моральности, прилѣжно посѣщаютъ школу, съ охотою берутся до работы, мерзятся корчмою, и выросши, стають потѣхою своихъ родичей, пожиточными членами громады и своего народа.¹⁸⁷

Тож добра «руська патріотка» мала насамперед бути *матір'ю*. Таку ж думку виклав у своєму листі до виділу ОМК отець Іван Гумецький з Річиці. У листі він описав свою покійну матір, палку патріотку, і запропонував видати її біографію в серії видань товариства під назвою «Великая русская Мати».¹⁸⁸

Народна література Товариства імені Качковського

Постачання недорогої і зрозумілої літератури було основною справою Товариства імені Качковського. *Наука* Наумовича була найуспішнішим виданням, яке розуміло себе як орган «народної освіти». Від 1877 року, після того як Наумович передав свої редакторські повноваження Олексію Щербаневі, залишившись, проте, автором більшості дописів, *Наука* все більше потрапляла під тиск. Щербань не переставав дратувати замовника часопису грубими редакційними помилками і затяганням термінів виходу журналу. Скорочувалася кількість передплатників, хоча навіть і в часи Щербаня *Науку* передплачувало близько тисячі осіб.¹⁸⁹

Товариство імені Качковського поставило перед собою, орієнтуючись, немов на зразок, на *Науку*, багатогранну програму публікацій. Практичні

187 Виступ селянина Дем'яна (Дам'яна) Захаряка на річних зборах ОМК 7 вересня 1899 р., МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 148–150, цит. на с. 148–149.

188 Протокол засідання виділу ОМК від 20 грудня 1886 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 7, арк. 110–111.

189 МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 13; СЕРЕДЯК, Діяльність, с. 20; чернетки листів Наумовича до різних адресатів про спосіб праці Щербаня і його редакторські примхи, ЛНБ ф. 2, спр. 126/п. 15, арк. 26, 27, 29 і наст., 38; СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 231 і наст.

порадники, дешева белетристика, історичні видання, «будівничі», а ще брошури на церковну тематику. Але й пропагандистські тексти планувалося донести «під селянські стріхи»¹⁹⁰, а також (заради ефекту мультиплікації) на парохії і в учительські житла. Перше видання – *Съ Богомъ* Наумовича – видали, розраховуючи на високе членство в товаристві, дуже великим як на галицько-українські реалії накладом, 10 тисяч примірників. Такий же наклад було збережено і для наступних трьох видань, та вже пізніші наклади пристосовувалися до реальної, значно нижчої кількості членів. У середньому наклади становили 5–6 тисяч примірників, від лютого 1886 року висоту накладів збільшили до 8 тисяч примірників. Спеціальні випуски мали нерідко й вищі наклади, як, наприклад, «Славяно-русскій букварь», виданий 1895 року накладом 20 тисяч примірників. Загалом до кінця XIX століття серед населення розповсюдили понад два мільйони книжечок ОМК (всього 285 назв). Навіть опоненти русофілів змушені були визнати ефективність видавничої діяльності товариства, хоча, звісно, зміст багатьох публікацій часто піддавали нищівній критиці. Адресатами були не лише члени товариства й засновані під статутами ОМК читальні, а й окремі читальні «Просвіти», які збагачували свої книгарні безкоштовно надісланими книжечками товариства.¹⁹¹

Товариство розсилало книжки, а заодно встановлювало контакти з книготорговцями у провінційних містечках, щоб отримувати можливість продажу видань ОМК особам, які не були його членами. Після заснування «Народної Торгівлі» Товариство імені Качковського докладало зусиль для продажу своїх книжок у робочих приміщеннях «Народної Торгівлі».¹⁹² Року 1885 в Галицького намісництва випрохали дозвіл на продаж книжок книгоношами на річних ярмарках і у відпустових місцях.¹⁹³ Подекуди товариство конфліктувало з представниками місцевої влади і поліцією, котрі без розбору контролювали і намагалися не пропустити кожну книжку, яка надходила в село.¹⁹⁴ Публікації ОМК (серія під назвою «Изданія Общества имени Михаила Качковского») покликані були служити для читацької аудиторії одночасно практичною літературою і вишуканішою «літературою для дозвілля». На початках колосальною проблемою був пошук відповідного репертуару: бракувало насамперед талановитих авторів, які б наважилися писати про

190 Формулювання МОНЧАЛОВСЬКОГО, Памятная книжка, с. 17.

191 МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 125; ПАВЛИК, Читальні, с. 111; списки адресатів на 1899 і 1900 роки у звітах ОМК, ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 18, арк. 1; ф. 182, оп. 1, спр. 22, арк. 1зв.

192 МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 24, 31, 62.

193 МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 37. Приводом до невдоволень стало те, що «прибутки» від торгівлі русофільськими народними книжками мали, звісно, і єврейські гендлярі, див. нижче.

194 МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 30, 39 (для Долини, Рави-Руської), 54 (для усїєї Галичини, 1891–1892 звітний рік).

зрозумілі речі народною мовою.¹⁹⁵ Короткий огляд статистичних даних про публікації ОМК за змістом від 1875 до 1899 року свідчить, що левову частку щомісячних видань товариства становили поради та літературні твори.

Спектр порадників був доволі широким: головно ішлося (подібно як у *Науці* Наумовича) про поради для сучаснішого й раціональнішого ведення господарства (сільське господарство, садівництво, розведення худоби і догляд за худобою, рекомендації до подолання рослинних і тваринних захворювань; бджільництво; здорове харчування; основи природничих знань; «наукові» аргументи проти забобонів).¹⁹⁶ Важливу роль відігравали також медичні поради, як, до прикладу, *Лькарская почта* жовківського лікаря Сильвестра Дрималика, яка в пізніші роки виходила періодично. Дрималик збирав дописи читачів і відповідав на них у наступних числах свого часопису. Окрім цього, він укладав для Товариства імені Качковського збірники про дитячі хвороби і поширені хвороби сільського люду.¹⁹⁷ Дрималика можна назвати прагматичним «порушником кордонів», «рубіжною людиною», одним із тих,

195 Критичні й самокритичні голоси щодо цього з весни 1877 року: лист священника і члена ОМК В. Саламона з Комарників від 28 лютого 1877 р.: «Маємо надію, що відтепер товариство візьметься видавати книжки практичнішого змісту, про рільництво, а також повідомлення про руську історію, які розбудять патріотизм»; лист виділу ОМК до Івана Наумовича, Львів, 27 березня 1877 р.: розчарованість у недостатній участі «старшого і молодшого покоління» у написанні текстів для книжечок ОМК, попри обіцянки гонорару і прохання до Наумовича допомогти своїми статтями. Виділ визнає, що критика, «ніби у виданнях Товариства імені Качковського з'являються невідповідні статті, ... є частково виправданою», ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 2, арк. 52–57.

196 Подаємо репрезентативну добірку: І. ГАЛЬКА, Домашній скотъ, ИздОМК № 3 (1875); Где-що о поживности рослинныхъ стравъ; Помѣщене для скота, обидви ИздОМК № 10 (1876); Колька словъ о садахъ, ИздОМК № 11 (1876); Пріятели и вороги нашихъ нивъ, садѳвъ и огородѳвъ; О саженью всѳлякихъ деревъ; Хоробы овецъ; Якъ робити мѳдь до питья, всі ИздОМК № 13 (1876); С. ЛАБАШ, Корова, молоко и паша, ИздОМК № 23 (1877); В. МИХАЙЛОВИЧ, О заразахъ скота, ИздОМК №№ 33, 34 (1878); Начала химіи и физики для сельсого народа, ИздОМК № 81 (1882); Якіи бывають грунता и якъ ихъ розпѳзнавати, ИздОМК № 87 (1883); О явленіяхъ въ природѳ, ИздОМК № 103 (1884); І. КРУШИНСЬКИЙ, Мѳсяцы в сельскѳмъ господарствѳ, ИздОМК №№ 135, 136, 138 (1887); І. КОМАРНИЦЬКИЙ, Якъ природа своимъ заходомъ розмножує рослины, ИздОМК № 138 (1887); Г. ПОЛЯНСЬКИЙ, Подручникъ домашняго господарства, ИздОМК №№ 147, 148 (1888); Якъ годовати пчолы, ИздОМК № 150 (1888); Якъ управляти пшеницю, жито, ячмѳнь, овесъ и просо, ИздОМК № 160 (1889); Хоробы у коней. Написалъ Антонъ изъ Побережа, ИздОМК № 180 (1890); На що поле гноити? Написалъ Антонъ изъ Побережа, ИздОМК № 166 (1891); Забобоны и наука. Розказалъ Ф. К. изъ Ч., ИздОМК № 230 (1895); І. ГАВРИШКЕВИЧ, О садоводствѳ, ИздОМК №№ 260, 261 (1897); К. Г., Молочность у коровъ и молочарство, ИздОМК № 280 (1899).

197 К. МИРОНОВИЧ, Що для здоровья челоувѳка конечно треба, ИздОМК №№ 6, 7 (1876); С. ДРИМАЛИК, Слабости у селянь, ИздОМК № 137 (1887), № 171 (1890); *Лькарская почта*, листопад 1891 р. (перше вид.: ИздОМК № 192 (1891)), Слабости дѳтей, ИздОМК № № 206, 207 (1893).

Рік / загальна кількість опублікованих матеріалів	Релігійні оповідання	Історія, географія, актуальні події, портрети (Р = російська тематика)	Порадники, фахові книги	Право, громадянське суспільство, комуніальні інформації, освіта	Література, народні пісні, оповідки (Р = переклад з російської)	Любов до рідного краю, відданість монархові, австро-руський патріотизм	Пропаганда, освіта, тверезість, мовна боротьба	Інші теми та щорічний Календарь ілюстрований ОМК
1875:7	2	-	1	2	2	-	-	-
1876:24	1	-	12	-	6	2	3	-
1877:16	2	3	5	1	5	-	-	-
1878:11	2	2	3	-	1	-	3	2
1879:12	-	1	1	-	8	-	2	-
1880:12	1	1	6	1	2	1	-	-
1881:13	-	4 (1P)	4	2	2	1	-	-
1882:11	2	-	3	-	6	-	-	-
1883:12	1	-	1	2	6	-	2	-
1884:12	2	1	2	-	4	-	-	3
1885:16	2	4	-	3	2 (2P)	-	2	3
1886:20	3	4	6	-	3	-	1	3
1887:26	2	2	13	-	6	1	-	2
1888:13	1	3	3	1	3	1	2	2
1889:12	6	1	3	1	-	1	-	2
1890:16	1	-	9	1	2	-	1	2
1891:15	2	1	5	1	3 (2P)	-	1	3
1892:13	2	1	3	-	1	-	3	3
1893:13	6	-	3	1	-	-	1	2
1894:15	2	1	3	-	6	-	1	2
1895:19	-	1	2	-	9	-	5	2
1896:14	-	-	3	-	5	1	2	3
1897:13	-	-	4	2	3	-	1	3
1898:18	-	1	3	1	7 (1P)	-	3	3
1899:8	-	-	2	-	6 (2P)	-	-	-

Публікації Товариства імені Качковського за змістом, 1875–1899 рр. Джерело: МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка. Примітки: Р = видання про Росію або є перекладом російської літератури. Рок 1885 конфіскували три з чотирьох історичних видань та одне релігійне видання: О. А. МОНЧАЛОВСКИЙ, Життя і подвиги свв. Кирила і Мефодія, просвітителів Славян (згодом це видання Вищим Краєвим судом у Львові було повернено); Б. ДЬДИЦКИЙ, Русская летопись для русского народа въ Галичинѣ, ИздОМК № 100, 101; ИГО Ю Ж, Исторія Руси ось 1340 до 1885 г., ИздОМК № 103, згодом ОМК замінила це видання іншими див.: МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 37 і наст. Конфісковано було оповідання В. О. ЛУЧКІВ, Войтъ Ілникъ, і замінено іншим виданням, див. там само, с. 63. Щодо російських назв, то йдеться про такі: Д. ВІНЦОВСКИЙ, Киевъ, ИздОМК № 2/1881; В. О. КУРБАС, Чудесная сила. Изъ великорусскаго розсказа Коровина. Въ навѣчере Нового Гола; ИГО Ю Ж, Ширая истописьъ престолюдина. Судъ Божій. Повѣстки изъ велико-русского, ИздОМК, № 106, 107, див. там само, с. 38; Народныя посѣсти. Пѣслиа Льва Толстого пересказалъ М. М. Клемертовичъ, ИздОМК № 182; Повѣстки Льва Толстого и Стефана Пятки, ИздОМК № 185, див. там само, с. 49; Повѣстки гр. Л. Толстого, ИздОМК № 267; Богъ правду видить, но не скоро скаже. Розкази гр. Л. Толстого, Крестникъ. Розказ гр. Л. Толстого, див. там само, с. 66.

хто задля поліпшення умов життя селян був активним і в русофільському, і в українському національному контексті.¹⁹⁸

Ще одним важливим типом порадників були організаційні та юридичні порадники. З них читачі дізнавалися, як організувати читальні, ощадні каси, сільські крамниці або кооперативні зсипи збіжжя; одночасно в них містилися зразки статутів для того, щоб такі товариства засновувати в рамках ОМК.¹⁹⁹ Інші альманахи товариства інформували про зміни законодавства, які стосувалися селян (наприклад, конституційне право, цивільно-процесуальне право, набір рекрутів) або про права й обов'язки австрійських громадян, порядок проведення виборів, місцеве і шкільне управління.²⁰⁰

Другу обширну групу публікацій ОМК становили літературні твори. При цьому ішлося майже завжди про оповідання, їх друкували окремо або в кількох випусках з продовженням; зрідка траплялися об'ємніші твори або вірші. Автори були в більшості галичанами (Іван Наумович, Євген Згарський, Орест Авдіковський, Осип Мончаловський, Дмитро Вінцовський). Переважала тематика із сільського життя та «патріотичний» історичний матері-

198 Дрималик працював одночасно для українських медичних часописів *Здоровля* (1912–1914), а згодом для *Лікарського Вісника* (1920–1921), був почесним членом національного українського студентського товариства «Січ» і підтримував дружні відносини з «Просвітою». Див.: Автобіографія Дрималика, Жовква, 19 березня 1896 р., ЛНБ ф. 167 II Лвц., спр. 1104/п. 39; АНДРУСЯК, Нариси, с. 77, прим. 75; *Діло* № 1/1902.

199 М. К. Где-що о читальняхъ, ИздОМК № 11 (1876); С. ЛАБАШ, Выставки господарскіи, ИздОМК № 56 (1880); Д. ВІНЦКОВСЬКИЙ, Порадникъ въ справахъ писарскіихъ, ИздОМК № 59 (1880); О громадскіихъ читальняхъ, ИздОМК № 65 (1881); Е. ЛУЖЕЦКІЙ, О основанью цеголень громадскіихъ, ИздОМК № 136 (1887); С. ДРИМАЛИК, О сельскіихъ читальняхъ, полученныхъ съ касами пожичковыми, ИздОМК № 168 (1889); А. НИЧАЙ, Закладайте крамниці! Хоть по одной въ каждомъ селѣ! Слово заохоты и порады, ИздОМК № 188 (1891); Новыи гроши и новая валюта въ Австріи, ИздОМК № 204 (1892); О новыхъ статутахъ для основанья читалень съ крамниціями и ссыпами збѣжа, ИздОМК № 258 (1897); Правила для управленія ссыпа збѣжа при читальняхъ, ИздОМК № 259 (1897).

200 І. ГАЛЬКА, О правахъ и повинностяхъ въ державѣ, ИздОМК № 3 (1875); Уставы о лихвѣ и пьянствѣ, ИздОМК № 22 (1877); Д. ВІНЦКОВСЬКИЙ, Порадникъ въ справахъ войсковыхъ, ИздОМК № 52 (1880); І. ГАЛЬКА, О правахъ и повинностяхъ въ громадѣ, ИздОМК №№ 65, 70 (1881); І. ГАЛЬКА, О радѣ повітової, повѣтовомъ видѣлѣ, о соймѣ краевомъ и краевомъ видѣлѣ и державной думѣ, ИздОМК № 88 (1883); І. ГАЛЬКА, О нашихъ школьныхъ дѣлахъ, ИздОМК № 94 (1883); Б. ДЪДИЦКІЙ, О выборахъ до вѣденской думы державной, ИздОМК № 101 (1885); Б. ДЪДИЦКІЙ, Якъ и кого выбрала Галицкая Русь до думы державной 2 червня 1885, ИздОМК № 3 105 (1885); Ю. ІЛЕВИЧ, О книгахъ грунтовыхъ и о евиденци катастральной, ИздОМК № 151 (1888); Ю. ІЛЕВИЧ, Права и обязанности жителей державы, ИздОМК № 162 (1889); О таксахъ нотаріальныхъ, ИздОМК № 171 (1890); Полевой законъ съ объясненіями, ИздОМК № 166 (1891); Тымчасовое увольненіе отъ податковъ домовъ, ИздОМК № 210 (1893); К. СЕНИК, О выборахъ и о собраніяхъ (въчяхъ), ИздОМК № 256 (1897); О общомъ заробковомъ податку, ИздОМК № 264 (1897); Где-що о нашомъ поступованью въ цивильныхъ дѣлахъ, ИздОМК № 266 (1898).

ал (наприклад, з часів середньовічної Галичини або Козаччини). Проте до ранньої літератури ОМК належала (безперечно, з політичним підтекстом) і «Хатина дядька Тома», яку адаптував Орест Авдіковський.²⁰¹ Траплялися і деякі переклади або адаптації російських творів. Утім за 25 років їх назбиралося всього сім. Твердження лівацьких критиків русофілів, що ті, мовляв, надають перевагу «чужим» і, до того ж, реакційним авторам, у випадку Товариства імені Качковського неправдиве: більшість російських текстів була авторства Льва Толстого.²⁰² У літературній рубриці друкувалися поза тим збірки пісень і, дуже високим накладом, абетка «Славяно-руській букварь», покликана навчати читачів русофільському правописові й лексиці.²⁰³

Політично-ідеологічні преференції редакційного комітету ОМК проявлялися переважно в рубриках «Релігійне», «Історія», «Любов до вітчизни» та у пропагандистських дописах, які також розповсюджували щомісяця. Православні симпатії можна відчитати в назвах «Життя святих грецької Церкви», «Життя і подвиги святих Кирила і Мефодія, просвітителів слов'ян».²⁰⁴ Багато дописів були вельми цікавими для адресатів, життєвий ритм яких визначався церковними святами: пояснення до Літургії, біблійних оповідей, календаря святих, певних свят та їхнього значення, добірки релігійних пісень, невеликі церковнослов'янські словнички.²⁰⁵ Однак визначальної ролі

201 Дядько Фома. Повѣсть изъ житья невѣльничѣвъ въ Америцѣ, перевѣлъ О. А. Авдыковскій, ИздОМК № № 15, 16 (1877).

202 Народныи повѣсти. Пѣсля Льва Толстого пересказалъ М. М. Клемертовичъ, ИздОМК № 182 (1891); Повѣстки Льва Толстого и Стефана Пятки, ИздОМК № 185 (1891); Повѣсти гр. Л. Толстого, ИздОМК № 267 (1898); Богъ правду видитъ, но не скоро скаже. Розказы гр. Л. Толстого, ИздОМК № 281 (1899); Крестникъ. Розказъ гр. Л. Толстого, ИздОМК № 282 (1899).

203 Славяно-русскій букварь съ иллюстраціями, ИздОМК № № 233, 234 (1895). Цей опус Товариство імені Качковського випустило також окремим виданням накладом 20 тисяч примірників, МОНЧАЛОВСКІЙ, Памятная книжка, с. 59.

204 О. А. МОНЧАЛОВСКІЙ, Житье Святыхъ греческой церкви, ИздОМК № 96 (1883); О. А. МОНЧАЛОВСКІЙ, Житье и подвиги свв. Кирилла и Мефодія, просвѣтителей Славянъ, ИздОМК № 102 (1884); Д. ВІНЦКОВСЬКІЙ, Св. Антоній и Феодосій Печерскій, ИздОМК № 80 91882); Р. ЛОЗА, Житье св. Петра, Митрополита всей Руси, ИздОМК № 129 (1886).

205 Репрезентативна вибірка: Пѣсни на Рождество Христово, ИздОМК №№ 35, 36 (1878); Г. ТРЕТЬЯК, Святкованье Недѣль и Святъ, ИздОМК № 60 (1880); Десять заповѣдей Божихъ въ повѣсткахъ, ИздОМК №№ 78, 79 (1882); О. МОНЧАЛОВСКІЙ, Указаніе, якъ подобае стояти въ Храмѣ Божѣмъ во время божественной Литургии, Спеціальний дитячий випуск для дітей членів ОМК 1885; Житіє свв. Ирини и Фекли, ИздОМК № 124 (1886); В. ЧЕРНЕЦЬКІЙ, Церковный словарець, ИздОМК № 126 (1887); Християнскіи святїи мѣстця, съ картою Палестины. Описалъ І. Гавришкевич, ИздОМК № 159 (1889); В. ЧЕРНЕЦЬКІЙ, Гоненія первыхъ христіанъ за св. вѣру Христову. Историчное оповѣданье, ИздОМК № 163 (1889); І. ГМИТРИК, Исторія Библийна старого и нового Завѣта (съ иллюстраціями), ИздОМК № № 167, 169 (1889); Ф. РІПЕЦЬКІЙ, Чтенія на всѣ праздники: Господскій, Богородичныи и Святыхъ, ИздОМК № № 215, 217 (1893); Церковно-народный словарець, ИздОМК № 228 (1894).

релігійно-будівничі дописи не становили, як припускали опоненти русофільського клерикалізму; були роки, коли не з'явилося жодного релігійного допису ОМК.²⁰⁶

У багатьох публікаціях ОМК наголошувалося на специфічному австрійсько-староруському патріотизмі, який аж до початку Першої світової війни русофіли майже неподільно визнавали. Пропагувалася прив'язаність підданих до монарха і династії Габсбургів, довічна вдячність за скасування панщини 1848 року – це приписувалося не революції, а імператорському дому. Біографії імператорів Йосифа II і Франца Йосифа I, «благодійників» галицьких українців, були покликані зміцнити цю прив'язаність.²⁰⁷ Зрештою, кожний календар ОМК прикрашав портрет Франца Йосифа; про фарс із конфіскацією у зв'язку з цими портретами тут уже йшлося. Події 1848 року отримали у русофільських публікаціях «канонічне» позначення «Знесення панщини и возрождение Галицкой Руси»²⁰⁸. Саме ці події стилізувалися мотивом довічної вдячності для династії Габсбургів. Безпосередньо присвяченими цьому приводові були два видання ОМК. Спеціально для вистав читальняних аматорських театрів вийшла окремим виданням театральна п'єса «Знесення панщини». З нагоди 50-ої річниці скасування панщини та інтронізації Франца Йосифа I вийшов пам'ятний томик з оповіданнями про період 1848 року.²⁰⁹ Та й раніше, 15 травня 1877 року, у річницю скасування кріпацтва, Товариство імені Качковського спільно з іншими русофільськими товариствами та установами (Народний Дім, Ставропігійський Інститут, «Академічеській Кружокъ») організувало «музикально-декламаторський вечір спогадів про знесення кріпацтва».²¹⁰

Окрім усіх цих непрямих засвідчень політичних і релігійних переконань, у виданнях ОМК траплялися і красномовні пропагандистські дописи. Перші з них обговорювали тільки сформульовані в статутах цілі товариства та пропагували тверезість («Горілка, погибель людей»; «Що ми п'ємо, відвернувшись від горілки?»), роботячість, ощадливість, глибоку віру; та насамперед вони закликали здобувати знання і засновувати читальні. На зразок *Науки* чи

206 Роки 1881, 1895, 1896, 1897, 1898, 1899, див.: МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 32 і наст., 59 і наст., 61, 63 і наст., 66.

207 В. РУЖИЦЬКИЙ, Любовь къ Отчинѣ, ИздОМК №№ 9, 10 (1876); Є. ЗГАРСЬКИЙ, Йосифъ II. Въ столѣтнюю память вступленія на австрійскій престолъ, ИздОМК № 61 (1880/81); В. ЧЕРНЕЦЬКИЙ, Цѣсарскіи гробы въ Вѣднѣ, ИздОМК № 135 (1887); Ф. КАЛИТОВСЬКИЙ, Цѣсаръ Францъ-Йосифъ I, ИздОМК № 157 (1888); Извѣстие о смерти престолонаслѣдника, архикнязя Рудольфа, съ двома портретами, ИздОМК № 162 (1889); Г. А. П., Жертвы отечестволюбія, ИздОМК № 243 (1896).

208 МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 63.

209 Галицкіи розкази изъ часо́въ знесенья панщини и вступленья на престолъ императора Франца-Йосифа I. Написалъ Панько изъ Галичанова, ИздОМК №№ 269, 270 (1898).

210 МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 24.

русофільської сатиричної газети *Страхопудь* з'являлися повчальні невеликі епізоди або діалоги («Навчання і робота, шлях до щастя», «Розмова неосвіченого батька з освіченим сином»), у яких порушували саме ці теми.²¹¹ І лише згодом додалися також недвозначні політичні висловлювання, спрямовані проти радикалів («То неправильна дорога. Про радикалізм»), про шкільну й мовну політику, проблему еміграції або ж проти недотримання українських свят галицькою владою. На початку 1890-х років, коли повним ходом відбувалася кампанія русофілів проти фонетичного правопису, деякі з дописів обговорювали зміцнення «національно-руської» свідомості та боротьбу проти запровадження фонетичного правопису в українській мові – поважно або й у веселий спосіб («Що я обговорював з кумом про фонетику»).²¹²

Відповідальні у виділі Товариства імені Качковського особливої ваги надавали закоріненню русофільського історичного міфу серед селян. Тематика була схожою зі статтями «вчених» часописів і книжок: Київська Русь у часи «єдності»; Галичина в період свого блиску як середньовічне князівство із «власними» князями й боярами та міцною руською церквою; козацький

- 211 Горьлка, погибель людей и способъ, якъ ей избѣгнути, ИздОМК № 8 (1876); Горьлка, погибель людей, ИздОМК № 9 (1876); І. Ш., Розговоръ неученого батька зъ ученымъ сыномъ, ИздОМК № 13 (1876); Корчма. Оповѣданье правдиве І. Д-го, ИздОМК № 13 (1876); І. НАУМОВИЧ, Наука, трудъ и гроши, ИздОМК №№ 30, 31 (1878); І. НАУМОВИЧ, Крѣпкая воля и невтомимый трудъ, ИздОМК № 37 (1878); І. НАУМОВИЧ, Розумомъ и соединенными силами, ИздОМК № 46, 47 (1879); П. ЯСЕНИЦЬКИЙ, Где просвѣщеніе, тамъ счастье, ИздОМК № 90, 91 (1883); С. ШЕХОВИЧ, Наука и праця, дорога до счастья, ИздОМК № 103 (1885); С. ШЕХОВИЧ, Розговори о тверезости, ИздОМК № 104 (1885); Въ справѣ тверезости, ИздОМК № 130 (1886); В. ЧЕРНЕЦЬКИЙ, До чого дійшли люди через просвѣщеніе и працю, ИздОМК № 155 (1888); Въ дѣлѣ вознамѣренного основанія бурсы им. М. Качковского во Львовѣ (отзывъ), окреме видання ИздОМК з календаря за 1888 р. (1888); Трезвися. Повѣсть В. И. Янчака, ИздОМК № 170 (1890); Е. КРИНИЦЬКИЙ, Що будем пити, заневавши горьлку? ИздОМК № 187 (1891); С. КОБЛЯНСЬКИЙ, О потребѣ основанья русскихъ читалень, ИздОМК № 195 (1892); Скупость и оцадность. Отчитъ Г. Полянского, ИздОМК № 205 (1892); В. ДИМИТРИЕВ, С. МАЛАНЧУК, Тютюнь-трутина, ИздОМК № 229 (1894); К. СЕНИК, Молися, учися, трезвися, трудися, ИздОМК № 239 (1895); того ж Сеника правила поведінки для селян, Правила прилижности въ товарищеской жизни для селянь, ИздОМК № № 246, 247 (1895); Всѣхъ слухай, свой разумъ май, ИздОМК № 253 (1895); Грѣхомъ добра не доробишся. Повѣсть Г. А. П., ИздОМК № 251 (1895).
- 212 Д. ВИНЦКОВСЬКИЙ, Правописная справа, ИздОМК № 197 (1892); І. ГАЛЬКА, Почученія о справахъ народныхъ, ИздОМК № 208 (1893); Не туда дорога. Где-що о радикализмѣ, ИздОМК № 231 (1895); О ярмаркахъ въ русскій праздники, о квалифікаціи ремесленниковъ, а также петиція въ дѣлѣ польскихъ учителей въ русскихъ селахъ, ИздОМК № 235 (1895); Отзывъ центрального выдѣла о емиграціи въ Бразилію, ИздОМК № 241 (1895); Й. ОЛЕСЬКІВ, О емиграціи, ИздОМК № 241 (1895); Пѣзнай себе, буде зъ тебе! На основѣ истории Руси написалъ о. К. Сеник, ИздОМК №№ 254, 255 (1897); Що ми говорили съ кумомъ о фонетиці? Письмо Ивана Политики, ИздОМК № 268 (1898); Фонетично-этимологичный розказъ. Написалъ Панько изъ Галичанова, ИздОМК № 272 (1898); Будь Русиномъ! Рѣчь о. В. И. Скобельского, ИздОМК № 275 (1898).

опір польському пануванню на Наддніпрянщині й, урешті, «відродження» галицьких українців після 1848 року. Щоб присмачити цей матеріал для читачів, його часто презентували в оповідній формі; траплялися також вірші й, звісно, історичні тексти до української історії або, як її називали русофіли, історії Русі. Вправно використовували ювілейні дати, щоб наблизити важкий історичний матеріал, як це зробили з нагоди 300-ліття Ставропігійського Інституту у Львові 1886 року, 900-ліття запровадження християнства на Русі, що його святкували 1888 року, і 400-ліття першої церковнослов'янської книги, яку виготовив Швайпольт Фіоль у Кракові.²¹³ Року 1884 Товариство імені Качковського оголосило конкурс авторів на «популярну історію Русі», який, утім, спершу майже не мав резонансу. Коли ж урешті надійшли перші тексти, то оголосили відбій акції, оскільки поміж тим видана ОМК «Історія Русі» Дідицького стала частково жертвою цензури.²¹⁴

У рубриці фахових текстів до історії/географії представляли важливих особистостей новішої галицько-української історії. У кожному календарі ОМК знаходимо розширені портретом біографії славетних галицько-українських політиків або церковних діячів, а також заслужених русофільських діячів; час

213 Огляд: Є. ЗГАРСЬКИЙ, Які були права и суди на Руси въ старину?, ИздОМК № 15 (1877); Є. ЗГАРСЬКИЙ, Історія Русі, ИздОМК № 16 (1877); Д. ВІНЦКОВСЬКИЙ, Церковний Братства на Руси, ИздОМК № 29 (1877); Є. ЗГАРСЬКИЙ, Історія Галицької Русі, ИздОМК № 63 (1881); Б. Д'ЄДИЦЬКИЙ, Русская лѣтопись для русскаго народа въ Галичинѣ, ИздОМК №№ 100, 101 (1885); Б. Д'ЄДИЦЬКИЙ, Історія Русі о́тъ 1340 до 1885 г., ИздОМК № 103 (1885) – обидва видання конфіскували, про це: МОНЧАЛОВСЬКИЙ, Памятная книжка, с. 37; однак у 1887 році вийшло змінене цензурою видання книжечки, с. 103, Б. Д'ЄДИЦЬКИЙ, Лѣтопись Руси о́тъ 1340 до 1887 года, ростолкована Б. А. Д'Єдицимъ, ИздОМК № 134 (1887). До ювілею Ставропігійського Інституту ОМК видав Б. Д'ЄДИЦЬКИЙ, Львовская Ставропігія и 300-лѣтній празникъ еи существованія, ИздОМК № 121, 122 (1885); до 900-ліття християнізації Київської Русі з'явилося видання КРЕЩЕНІЕ РУСИ. Повѣсть лѣтописца преподобнаго Нестора та В. О. ЩАВИНСЬКИЙ, Короткій очеркъ первобитной історіи русскаго народа и его крещенія, ИздОМК № 152 (1888); про друковані книги Фіоля з 1491 року див.: Д. ВІНЦКОВСЬКИЙ, О печатныхъ книгахъ. Росправа по случаю припадающаго теперь 400-лѣтія первой напечатанной русской книжки, ИздОМК № 191 (1891). Прикметно, що Фіоль вважається також українським першодрукарем, див.: ІВАН ОГІЄНКО, Історія українського друкарства (Львів 1925, передрук Київ 1994) с. 40 і далі; Орликъ, Повѣсть, ИздОМК № 200 (1892); ФЕДЬКО САВЧИШИН, Русская історія въ повѣсткахъ, ИздОМК № 220 (1894); Кривавий лѣта. Повѣсть ізъ временъ козацкихъ военъ. Розказаль Панько ізъ Галичана, ИздОМК № 230 (1895); Кончина Романа, князя Галицко-Володимірскаго въ 1205 г. Стихъ о. І. Озаркевича, ИздОМК № 242 (1895); В. П. Бѣлый платокъ. Розказъ ізъ козацкихъ временъ, ИздОМК № 242 (1896); Болеславъ Тройденевичъ, князь Мазовецкій на Руси. Стихъ о. І. Озаркевича, ИздОМК № 256 (1897); І. САНОЦЬКИЙ, Первые Варяги. Повѣсть историческая, ИздОМК № 259 (1897); Нерѣвная мѣра. Розказъ ізъ козацкихъ часѣвъ, ИздОМК № 271 (1898); Гальшка, княжня Острожская. Историческая повѣсть. Написаль Панько ізъ Галичана, ИздОМК № № 278, 279 (1899).

214 МОНЧАЛОВСЬКИЙ, Памятная книжка, с. 36 і наст.

до часу до цієї когорти додавався хтось із селян.²¹⁵ Зрештою, серед запропонованих текстів були й неукраїнські теми, наприклад, Наполеон, Колумб, Північна й Південна Америка, географічні відкриття та Свята Земля.²¹⁶ Що ж стосується Російської імперії, то альманах ці теми боязко обминав – про російські справи значно докладніше, ніж народно-освітня література Товариства імені Качковського повідомляла русофільська преса, цільовою авдиторією якої були насамперед інтелектуали.²¹⁷

Цікавими тут є дві речі: по-перше, мимовільна спільність з українськими національними силами – козацька тематика, яка була радше підозрілою для багатьох освічених русофільських консерваторів, адже представляла українофільський простір із соціально-революційним тлом. Однак у призначених для селян оповідках цю тематику було з 1890-х років добре представлено. Мабуть, це запозичення в українофільського крила пояснюється усвідомленим магнетизмом козацького міфу та антипольським спрямуванням Козаччини. Можна було, залежно від потреби, наголошувати на проправославних чи проросійських елементах козацької історії, саме так, як це пізніше, в часи Радянського Союзу, практикували 1954 року під час святкувань 300-ліття «воз'єднання України з Росією». Щось подібне було і з культом Шевченка: спочатку русофіли ігнорували Шевченка, насамперед через антирелігійні моменти багатьох його поезій; та згодом вони спробували привласнити собі Шевченка (як поета антипольського опору). Втім робили це не в народній літературі ОМК, а в русофільській пресі й у святкових промовах.²¹⁸

215 «Памяти славныхъ людей», ИздОМК № 49 (1879); Б. ДЪДИЦКІЙ, Антоній Добрянскій, его жизнь и дѣятельность въ Галицкой Руси, ИздОМК №№ 68, 69 (1881); І. НАУМОВИЧ, Житє преосвященно І. Снѣгурско, епископа перемишльско, ИздОМК № 100 (1883); Б. ДЪДИЦКІЙ, Василій Ковальскій. Біографія, спеціальний випуск ОМК, Львовь 1888. Обширна збірка біографій відомих русофілів, а також заслужених провінційних членів товариства для календарів ОМК міститься в редакційних матеріалах для біографічних та бібліографічних творів Івана Левицького, ЛНБ ф. 167 П Лвц.

216 О. А. МОНЧАЛОВСКІЙ, Новый свѣтъ, ИздОМК № 55 (1880); В. ЧЕРНЕЦЬКІЙ, Збуренє города Іерусалима Римлянами, ИздОМК № 125 (1885); В. ЧЕРНЕЦЬКІЙ, Наполеонъ І и смерть его на островѣ св. Елены, ИздОМК № 129 (1885); В. О. ШАВИНСЬКІЙ, Описание земли или Географія, ИздОМК № 141 (1886); В. ЧЕРНЕЦЬКІЙ, Открытія земель въ чужихъ далекихъ сторонахъ свѣта, ИздОМК № 159 (1889); І. БИРЧАК, Якъ Христофъ Колумбъ ѳткрылъ новую землю – Америку, ИздОМК № 205 (1891); В. М. Л., О Бразилии и другихъ мало заселенныхъ краях, ИздОМК № 235 (1895).

217 Із загалом 31 історично-географічного фахового допису з періоду від 1875 до 1899 року лише два присвячено сучасній Російській імперії: Д. ВІНЦКОВСЬКІЙ, Русско-турецкая война, ИздОМК № 26 (1878), та Д. ВІНЦКОВСЬКІЙ, Киевъ, ИздОМК № 62 (1881); див. також: МОНЧАЛОВСКІЙ, Памятная книжка, с. 25, 30.

218 Русофілам не до вподоби були антирелігійні (нібито) висловлювання в деяких творах Шевченка, від котрих, зрештою, відхрестилися й старші народовці, коли 1876 року в Празі з'явилося перше нецензуроване видання творів Шевченка. І лише під впливом Драгоманова молодше радикальне покоління українських активістів «відкрило»

По-друге, варто зауважити, що при всіх зусиллях, спрямованих на формування специфічно русофільської, обґрунтованої історією національної свідомості (адже в центрі переконувальних постійно опинялася єдність Русі й позитивна роль православ'я), усе ж мимоволі селянам презентували історичний образ, який згодом змогли інтегрувати у власний історичний міф українські національні сили. Давній Київ, Ольга, святий Володимир – ці імена Росія взяла на службу творення російського імперського історичного міфу; давній Галич служив російським націоналістам виправданням претензій на Галичину, «споконвічно російську землю». Саме тому ці теми «єдності» були особливо привабливими для галицьких русофілів. Коли ж українська історіографія розпочала рекламувати українцям київське й галицьке середньовіччя і формулювати «наукові» обґрунтування для конкурентного історичного міфу України-Русі, то наштовхнулася на підготованих русофілів. Коли з різноманітних причин русофільські структури дискредитували себе в очах більшості населення, значна частина читачів русофільської літератури добре сприймала національний український історичний міф, який пропонував ті самі ідентифікаційні зразки й постаті.²¹⁹ Горде колективне відчуття «ми» поєднало *тими самими* історичними героями українців і русофілів. Врешті-решт позитивно оціненими дійовими особами історії (чи історій) ОМК були київські та галицькі князі, галицькі бояри, західноукраїнські міські церковні братчики, центральноукраїнські гетьмани та їхні селянські війська, а також, не в останню чергу, галицькі народні просвітителі. Великоросія існувала в цій картинній галереї своєї історії лише на маргінесі. На згаданий уже авторський конкурс історії Русі надійшов зокрема манускрипт із пропозицією додати до книжки «портрети всіх русских князів, царів та імператорів, а також галицьких князів, якщо зможемо роздобути їх у Києві, Петербурзі та ін-

для себе і цей аспект, див.: ПАВЛИК, Читальні, с. 175 і наст. Про русофільську інтерпретацію Шевченка див.: ФИЛИПЪ СВИСТУНЪ, Чимъ есть для насъ Шевченко, у: *Новый Проломъ*, № 254/1885. Тут гордо зазначено, що вперше збірки з поезією Шевченка привіз із Києва русофільський купець Михайло Димет. ПАВЛИК, Читальні, с. 153, стверджує, хоч і з неохотою, що русофіли визнали поета, «тому що народ сам прийняв Шевченка». Про козацький міф та Шевченка в русофільських святкових промовах див. виступ селянина Прокопія Гренджолі з нагоди 25-літнього ювілею ОМК, Львів, 7 вересня 1899 р.: *Батько Хмельницький* поквітається з поляками; промова отця Василя Давидяка з тієї ж нагоди із порівнянням «чим є Шевченко для України, тим Наумович є для Галичини», обидві промови в: МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 133, 143.

- 219 До питання конкуренції між російським та українським історичними міфами і, відповідно, претендування кожного з них на «якнайбільш наукове» підґрунтя в питанні «київської спадщини» див.: ARMSTRONG, Myth and Hystory, с. 128–131; JAROSLAW PELENSKI, The Contest for the «Kievan Inheritance», у: *Ukraine and Russia in their Historical Encounter*, с. 3–19; JAROSLAW ISAJEWYTSCH, Die mittelalterlichen Wurzeln der ukrainischen Nation, у: *Ukraine. Geschichte und Gegenwart eines neuen Staates*, hrg. von G. Hausmann und A. Kappeler (Baden-Baden 1993), с. 31–48.

ших місцях». Пропозиція зникла в шухляді, і аж прихильникам радикальних русофілів перед Першою світовою війною припала до вподоби ідея з царськими портретами. Загалом складається враження, що проект історії Русі з усіма «всеруськими» імплікаціями, які були лише в планах і про які згадувалося в умовах конкурсу, видався керівництву товариства надто сміливим, тож його через це відклали.²²⁰ Зрештою, у своєму виборі тем для народної літератури русофіли значно сильніше наголошували на функції еліт і державних структур, ніж це робили в XIX – на початку XX століття народовці. Так русофіли збагатили український історичний міф аспектами, занехаяними політичними конкурентами, аспектами, систематичне дослідження яких розпочнеться тільки у XX столітті. Це, однак, нічого не змінює у факті, що в призначеній «для народу» літературі як там, так і тут героями національної історії були українці (чи київські східні слов'яни) і що вікопомні події відбувалися в Україні.

Символи, ритуали, культ прикладу; культура святкувань і самоінсценізація русофілів у русі за народну освіту

Релігійні та псевдорелігійні дії у самопрезентації та самоінсценізації русофілів відігравали значну роль у товариському й суспільному русофільському житті. Орієнтуючись на святковий цикл церковного року, який усе ще визначав у XIX столітті ритм життя українських селян, Товариство імені Качковського відповідно уклало свої свята, які відзначали щорічно в інші, ніж церковні свята, дні, котрі й так святкували з повною віддачею. До свят товариства належали згаданий уже львівський концерт пам'яті Качковського восени і заупокійна Служба Божа для патрона товариства, яка відбувалася переважно в рамках літніх щорічних зборів. Для селян-учасників щорічні збори товариства мали статус визначного церковного свята, організатори зборів багато уваги приділяли тому, щоб перебіг зборів дійсно був схожим на церковні урочистості. Незабаром перед Першою світовою війною на по-

²²⁰ Конкурсний текст (анонімний) за «популярну історію Русі» під гаслом «Русській, познай себе, а буде з тебе», вересень 1884 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 5, арк. 103. Про мову свого проекту автор зауважує: «Можливо, мій твір і не є надто народним через наукові фрагменти в ньому. Їх можна було б помістити в примітках, тоді користь була б подвійною, як для вчених, так і для народу. Цей твір з певністю не вимагатиме самого хлопського слова, якщо стоятиме під егідою М. Качковського». Інший, також відхилений конкурсний текст було присвячено «пам'яті про тисячоліття приєднання Галичини до руського дерева (в роках 885–904)», там само, арк. 106 і наст.; автор Іван Саноцький, гімназійний професор у Золочеві, висловлював жаль про скасування проекту і вказував деталі свого тексту, з яких стає зрозуміло, що в ньому також йшлося про історію Русі поза межами українського центру, лютий 1885 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 6, арк. 8.

рядку денному стояли також прощі до Почаєва і Києва, які пов'язували з політичними змістами.²²¹

Переплетення релігійних і політичних свят було характерним для українців ще в період 1848 року.²²² У цій традиції сприймали себе насамперед русофіли, позначаючи себе правовими спадкоємцями тогочасних політиків.²²³ У їхніх публічних виступах часто вживаним стилістичним засобом була релігійна символіка і релігійний патос. З охотою в промови впліталися цитати з Біблії або старозавітні паралелі.²²⁴ На першій заупокійній Службі за Качковського 20 серпня 1874 року в Коломиї отець Василь Залозецький сказав:

Буджу вась, о бѣдныи русскіи мертвецы, голоснымъ именемъ Качковского до живота, буджу вась, унылыи дѣти свѣта Божого, до вѣины съ рабствомъ и темнотою, да живы будете любовью свѣтла, любовью доброй русской книжки ... Святая Церковь благословить вась, русскіи чада, на то спасенное дѣло, и молитъ Всевышнего вашему сердцю единомушія, ... вашему духу крѣпости, ... а вашему разуму свѣтлости, не «надѣятися на князи и сыны человеческія, только на Спаса нашего и на Божія силы въ насъ самыхъ».²²⁵

Сумнівно, щоправда, чи добре розуміли селяни такі нашпиговані церковнослов'янізмами промови. Киянин Михайло Драгоманов, який відвідав Галичину і піддав безжальній критиці все галицько-українське освічене суспільство у своїх «Австро-руських споминах», зі змішаними почуттями був присутній 1875 року на річних зборах ОМК у Галичі. Він виразно бачив слабкі місця культури русофільських святкувань і не залишив на організаторах, яким закидав «церемонність», жодного живого місця. Ця любов до церемоній, писав Драгоманов, є типовою для всіх півдавстрійських українців, не поминаючи і народовців. Політичний потенціал такого зібрання, через переобтяженість релігійними ритуалами та змістами, не використовується зовсім, ніхто на зборах не зачепив «ні одної живої політичної, соціальної чи

221 Про паломництва русофілів див. розділ 5, підрозділ 5.1.

222 KOZIK, *Ukrainian Movement in Galicia*, с. 201 і далі; ЗАКЛИНСЬКИЙ, *Записки*, с. 70 і наст., повідомляє про Водохреще, влаштоване руськими послами в Кромержі 18 січня 1849 року для чеських господарів з наміром показати красу «слов'янського Богослужіння», після чого були розмірковування, чи не використати церкву неподалік для регулярного «слов'янського Богослужіння». Тож і тут українці подали політичне послання (слов'янська єдність, українсько-галицька ідея культурної нації) у сакральній дії.

223 Промова Богдана Дідицького на річних зборах ОМК 8 вересня 1891 року у Львові із гордим визнанням імені «Старшая Русь» і спадщини 1848 року, програма якої була «староруською», див.: МОНЧАЛОВСКИЙ, *Памятная книжка*, с. 50 і наст.

224 Заключне слово Мончаловського до ювілейного видання ОМК з цитатами до старозавітного «року торжества», МОНЧАЛОВСКИЙ, *Памятная книжка*, с. 126 і наст.; урочисті промови отця Йосифа Красицького і отця Василя Давидяка з нагоди 25-ліття ОМК, Львів, 7 вересня 1899 р., там само, с. 131 і наст., 137–145.

225 МОНЧАЛОВСКИЙ, *Памятная книжка*, с. 20 і наст.

економічної справи». Згідно з Драгомановим, з-понад 800 селян, які з'їхалися на збори, не всі змогли зайти до церкви; окрім того, учасники були вимучені ще перед тим, як перейшли до істотного – політичних промов:

...урядники віча робили все мов навмисне, щоб віче як можна менше принесло користі народу. ... [Служба] іде найменше 1½–2 години, після чого люди зостаються голодні й потомлені і мало здібні слухати політичних ораторів. Оратори ж галицькі страшно незручні: не вмюють говорити коротко, образно і просто про діло, а несуть хрїї, зложені по старій риторичі, – довжезні, бліді, темні і страшенно скучні. Витерпіти галицький мітинг – тяжка робота навіть для вишколеної людини, тим паче для простої. До того оратори тов[ариства] Качковського, як спеціальні твердоруси, навмисне говорили таким язиком, що й мені, напр., було часто дуже важко їх зрозуміти. Я навмисне старавсь міститись серед мужиків ... Ті «хлопи» дуже пильно прислухались до промов: видимо, щиро заінтересовані були мітингом, але дуже мало розуміли промови. [...] Після промов була «часть забавна» – прогулька на замок, де грала музика, між іншим, і популярної коломийки. Тільки ж і та часть була не живіша. Надутість, церемонність видно було на кожному кроку. Авторитети ходили надувшись окремо і, видимо, нудились. Поблизу їх так само нудилась простіша «інтелігенція», а далі «народ». Нігде ні живої розмови, ні веселості.²²⁶

Про це віче пригадує й Михайло Павлик, тоді ще член ОМК, описуючи досаду селян, коли верхівка виділу відхилила його пропозицію видати переклад Біблії народною мовою. ОМК по селах великої ваги надавало текстам релігійного змісту, тільки що викладені вони мали бути зрозумілою мовою. Втім із середовища духовенства долинали голоси, відмінні від релігійних пуритів, на захист видання літургійних перекладів народною мовою та коментарів до Богослужіння; навіть Іван Наумович якийсь час прихильно дивився на таку можливість.²²⁷ Товариство імені Качковського справді видавало такі коментарі, проте до перекладу Євангелія чистою народною мовою так і не дійшло: завжди мав стояти поряд церковнослов'янський текст. Високі достойники Церкви мали надто сильний страх перед «профанацією» релігійних текстів, а консервативні священники були переконані, що виголошення Євангелія хлопською мовою потягне за собою інші вимоги громад.²²⁸

Можливо, Драгоманов дещо перебільшував у своєму зображенні, проте деякі типові недоліки вказав безпосередньо, зокрема й претензії на елітар-

226 ДРАГОМАНОВ, Австро-руські спомини, с. 255–257.

227 Див. суперечка отців Дудика і Давидовича з русофільським політиком Миколою Антоневичем за вимогу видання молитовників з церковнослов'янським текстом і українським перекладом на зборах Бродівської філії ОМК, 27 грудня 1892 р.: священники були за таке видання, Антоневич відхилив цей намір, ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 23, арк. 5.

228 ПАВЛИК, Читальні, с. 154–156.

ність русофільського керівництва, яке, хоч і виступало з недільною промовою про освіту народних мас, проте в особистих контактах, почавши від порядку розташування у церкві, трималося, як виглядало, від селян якомога далі.²²⁹ Перевага релігійної тематики, за що Драгоманов критикував ОМК ще у початковій фазі його існування, стала фірмовою ознакою товариства значно пізніше, в роки гострішої конфронтації з «безбожними» українськими радикалами й світськими у своїй орієнтації прибічниками національного розвитку. Це проявлялося не так у релігійних виданнях (які, що вже було продемонстровано, не становили аж такої значної частки в публікаціях ОМК), як радше у практичній діяльності товариства. Проте й ця діяльність не визначалася релігійними змістами насамперед, попри те, що дотичні до релігії аргументи щоразу з'являлися (наприклад, у випадку правописної чи абстинентної проблематики). Релігійно-церковна тематика була представлена такою мірою, як цього можна було очікувати від товариства, яке *серед інших* завдань у своїх статутах поставило посилення релігійності населення. Варто додати, що русофіли аж ніяк не були в цьому питанні самотніми. Їхні суперники аж до 1880-х років були переконаними, що релігійні повчання є невід'ємною складовою «виховання» селян. Як і русофіли, «Просвіта» публікувала життя святих і розпочинала свої збори Літургіями.²³⁰ Фіксація на релігійних моментах, які вважали корисними для народу, була характерною ознакою всієї української інтелігенції та її ставлення до низів.

Виразно релігійне забарвлення мала й символіка Товариства імені Качковського. Року 1891 виділ ухвалив рішення замовити для процесій від церкви до місця віча хоругву товариства із портретними зображеннями Кирила і Мефодія, а також київських княгині Ольги і князя Володимира. Ще одну хоругву із зображенням середньовічного галицько-львівського герба (золотий лев на синьому полі) Галицьке намісництво 1892 року заборонило як «політичну» – надто однозначно на ній прославлялася територіальна самостійність української «історичної» Східної Галичини. Тоді хоругву замінили фаною з трираменним східноцерковним хрестом; влада хотіла заборонити й це, але віденське Міністерство внутрішніх справ задовольнило протест товариства. А ще були гімни, які виконували на зборах товариства, мело-

229 ДРАГОМАНОВ, Австро-руські спомини, с. 256.

230 Релігійні тексти становили половину або ж значну частину річних дописів тільки двічі: у 1889 і 1893 роках. До 1888 року (організація святкувань з нагоди «хрещення Русі») на порядку денному виділів ОМК практично не існувало експлікованих релігійних тем. Позиції порядків денних на релігійно-церковну тематику (пошанування свят, питання літургії, релігійні повчання і релігійна література, церковні податки) були у звітних роках 1888–1889, 1889–1890, 1892–1893, а переважали вони аж у 1897–1898 звітному році, див.: МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 43, 44, 46, 55, 62. Про релігійність «Просвіти» див.: ПАВЛИК, Читальні, с. 165 і наст.

дія й тексти яких нагадували церковні пісні.²³¹ Щодо національних кольорів, то русофіли, принаймні до 1880-х років, мали одну позицію з українськими національними силами. Під час візиту цесаря до Галичини всередині вересня 1880 року «Русская Рада» розпорядилася прикрасити всі будинки в тих українських місцях, які мав відвідати монарх, «руськими національними (синьо-жовтими) фанами». Ці кольори взяли зі згаданого герба із левом і, починаючи від 1848 року, в Галичині їх використовували як національні українські кольори. І лише перед початком Першої світової війни радикальніші русофіли відвернулися від цієї традиції, зробивши своїми кольорами «слов'янський» триколор: біло-синьо-червоний. Та оскільки ці кольори збігалися з російськими, це знову послужило приводом до сутичок з поляками та українськими патріотами і врешті триколор заборонили.²³²

Окрім риторичних і ритуальних запозичень із релігійної сфери, у виступах і статтях русофілів нагромаджувалися певні «кодові слова» і штампи, поступово перетворюючись на постійний мовний інвентар публічних виступів або друкованих публікацій; згадані звороти починали використовувати й селяни. Центральним поняттям було слово «Русь» з усіма можливими модифікаціями й словосполученнями: «Святая Русь» – талановитий полеміст Володимир Дудикевич навіть перелицював українську національну бойову пісню «За Україну, за її волю» на «За Русь святую, за єї волю». Часто також вживали «Святая недѣлимая Русь», «Мати Русь», «русская вѣра», «русская церква», «русскій народ», «земля русская» тощо. Територіальні та місцеві назви нерідко називали на «староруський» лад: «Галицкая Русь», «Червон(н)ая Русь» або «Підкарпатская Русь» для Галичини, а також комбінації локальної назви + «Русь» для позначення окремих галицьких районів. Це підкріплювало територіальні претензії стосовно поляків, а також полегшувало вербальні понадкордонні переходи в напрямку Російської імперії: це там існувала «Холмская», «Московская», «Тверьская», «Кіевская», ба, навіть, «Литовская Русь». Усупереч усім політичним кордонам постулювалася «неподільність» Русі й наголошувалося на протилежному концепті до національних сил з їхньою «Україною». Русофіли могли використати як свою значну перевагу те, що позначення «Русь», без сумніву, відповідало галицькій традиції; тож монополізувавши поняття «Русь», вони з перевагою для себе могли презентуватися як «історична партія»

231 МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 52, 56. Русофільські гімни «Миръ вамъ, братья, всѣмъ приносимъ», «Щастъ вамъ Боже» і бойову пісню «Кто за нами – съ нимъ Богъ» написав Іван Гушалевиц (1823–1903). Усі вони були з 1848 року, а в 1885 році їх навіть виконали (разом із гімном на честь слов'янських апостолів Кирила і Мефодія) у Ватикані, що вельми потішило клір слов'янських країн, див.: Іван Гушалевиц, у: *Временникъ Ставропигійского Института на 1893 годъ* (Львовъ 1892), с. 162–167.

232 Програма посьщення Галицкой Руси Его ц. и к. Апостольскимъ Величествомъ Франц-Іосифомъ I, вид. «Русскою Радою», серпень 1880 р., ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 112, арк. 1зв.; BOBRZYŃSKI, Z moich pamiętników, с. 288 і наст.

зі «старішими» правами. Перед початком війни радикальні русофіли розширили цей репертуар антонімічною парою «Державная Русь» (тобто Російська імперія) і «Под'яремная Русь» (тобто Галичина, Буковина й Закарпаття). По-значення русофілів брали на озброєння періодичні видання, даючи своїм газетам назви «Червоная Русь» і «Прикарпатская Русь». Свідченням того, що русофільську стилістику використовували і на провінції, є листи й телеграми від членів ОМК та читалень у ювілейний для товариства 1899 рік. Побажання надходили аж ніяк не лише від представників інтелігенції, для яких русофільська стилістика зроду була рідною, а й від селянських та ремісничих читалень або й від окремих селян: читаємо тут «Русь», «Святая Русь», «син Руси», «Галицкая Русь», «необмеженная Русь», «закрѣпощенная Русь», «град Льва» або «Львагород» та інші комбінації зі словами Русь/русскій.²³³ Поряд із цими словосполученнями щоразу вживали певні звороти, які нагадували про власну історію, причому переймали навіть створені поляками зауваги про українців: приповідка про народ «з хлопа і попа», покликана символізувати національну ганьбу або ж польський вирок «Русі нема» («Niema Rusi»). Часто трапляються звороти як «тысячелѣтняя исторія» або «бывальщина», перелік «свои князи, бояре, гетьманы» для підкріплення власного наміру бути давньою культурною нацією з історичними елітами; окрім цього, галицьких українців називали «першородними» або «старожилами» в Галичині, які були тут ще перед поляками, євреями й німцями: «Не слуга, не зайда, но старожил». Не бракувало й топосу «найнещасливішого» або «наймногострадальнішого з усіх народів». Самовизначення «многострадальний народ» узяло собі декілька націй Центрально-Східної Європи. Політичний шлях вказували звороти, що повсякчас звучали, а саме «під керівництвом духовенства», «з нами Бог» (цей останній був поширений і як пісня, див. вище); зрештою, саме на цей вислів русофіли, як відомо, монополії не мали.²³⁴

233 Передмова і післяслово в: МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 10–19, 126 і наст.; святкові промови до 25-ліття діяльності ОМК Йосифа Красицького та Василя Давидяка, там само, с. 131 і наст. та 137–145; урочиста промова адвоката Володимира Дудикевича, там само, с. 145–147; привітальні телеграми, там само, с. 152–160. «Литовская Русь» із претензією зокрема й на заселену литовцями територію – у біографічному нарисі про Венедикта Площанського, який переселився до Вільна, автор Мончаловський, там само, с. 116; виборчий плакат «Русскої Ради» для виборчого округу Жовква–Сокаль–Рава-Руська з нагоди додаткових виборів до Галицького союму 11 січня 1873 року, ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 32, арк. 8зв., із нагромадженням зворотів на зразок «за нашу Русь святую», «син нашой Руси», «наша Галицка Русь», двозначного «о добро цѣлого русского народа и цѣлой Руси», «справа нашой Матери-Руси». Див. також назву програмного твору Осипа Мончаловського «Святая Русь» (Львовь 1911).

234 Виступ селянина Прокопія Гренджолі, члена правління Жидачівської філії ОМК, на ювілейних святкуваннях ОМК, Львів, 7 вересня 1899 р., МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 133; виступ Василя Давидяка, там само, с. 139, 141; виступ Володимира Дудикевича, там само, с. 145, 146, 147; вступне слово Мончаловського до ювілейного видання, там само, с. 10, 11, 12.

Окрім цих розмаїтих ритуалів, важливе місце почав займати культ національних героїв і кумирів. Як реакція на розпочатий поляками з 1863 року культ польських повстанців-мучеників першим модерним героєм галицьких українців було проголошено митрополита Григорія Яхимовича, символічну постать антипольської української політики від 1848 року і протягом доби неоабсолютизму, який саме 1863 року помер. Стиль пам'ятних заходів з почесною вартою, богослужіннями та декламуванням поезії нагадував польську культуру пам'яті. Для багатьох молодих українців, яким події 1848 року були відомі лише з оповідей, ці щорічні заходи стали першими патріотичними демонстраціями взагалі.²³⁵ Поступово статус національного героя отримав і Михайло Качковський. 1884 року Товариство імені Качковського спонсорувало пам'ятник на могилі свого патрона на острові Кронштадт – саме там Качковський помер, повертаючись з поїздки до Швеції. Освячення пам'ятника наступного року стало визначною подією для русофільських достойників. У пізніші роки вони здійснювали паломництво до Росії для відзначення поминальних урочистостей. Там вони зустрічалися з представниками різних російських націоналістичних товариств та православним духовенством.²³⁶ Подібні речі відбувалися й на гробі Івана Наумовича на Аскольдовій могилі в Києві. Проте в самій Росії такі акції, як би не хотілося русофілам повідомляти про це інакше, практично не мали жодного резонансу. Присутніми на перших урочистостях, присвячених Наумовичеві, у вересні 1894 року, було лише декілька київських панросіян, про подію повідомляли лише в небагатьох газетах.²³⁷ Піші члени ОМК не могли пуститися в подорож, за винятком декількох селян, котрих русофільські очільники взяли зі собою, щоб продемонструвати росіянам «справжніх галицько-руських земляків».²³⁸ Для залишених удома приготували біографії Качковського з портретом і

235 БАРВІНСЬКИЙ, Спомини, т. I, с. 41–46.

236 Саме благоустрій занедбаного місця поховання на кронштадтському католицькому кладовищі спонукав Венедикта Площанського здійснити поїздку до Росії. На камені було припасовано російський напис «Михаилъ Качковскій. Галичанинъ русскій изъ Самбора... Добрый сынъ Земли Русской». Великі фотографії цієї могили висіли в приміщенні ОМК, у музеї Народного Дому і в Самбірській катедрі, яку також спонсорував Качковський. Російський націоналіст Владімір Нікітін, глава адміністрації Кронштадту, фінансував з 1890 року щорічні панахиди на могилі, див.: МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 4 і наст., 37, 39; *Галичанинъ*, № 178/1896, № 190/1901.

237 Матеріали къ біографіи Наумовича, у: *Бєсьда*, № 18–19/1894; повідомлення австрійського консульства в Києві та депутації Петербурга до Міністерства закордонних справ, квітень-вересень 1894 р., копія в ЦДІАЛ ф. 129, оп. 4, спр. 177, арк. 1–15. Із Галичини тоді були присутні: Йосиф Марков, Осип Мончаловський, Іван Добрянський та кілька селян.

238 Так було, наприклад, на святкуванні 900-ліття «хрещення Русі» в Києві, на яке приїхали Осип Марков, Іван О. Левицький, Осип Мончаловський та В. Луцик у супроводі 13-ти селян, див.: ОСИПЪ МОНЧАЛОВСКИЙ, Житіе и дѣятельность Ивана Наумовича (Львовъ 1899), с. 90.

підписом «Це славетний Михайло Качковський, який нас, Русинів, навчив любити нашу Русь».²³⁹ Крім того, на замовлення товариства було виготовлено бюстики Качковського, поштові конверти та листівки, прикрашені портретом Качковського і трираменним хрестом, що на якийсь час стало приводом для заборони поштових відправлень.²⁴⁰ І хоча українські національні сили неодноразово робили спроби наголосити на тому, що Качковський «зовсім не був русофілом», проте культ навколо особи Качковського поступово справді призвів до узурпації його особи і до ідентифікації його імені з русофільськими справами.²⁴¹ Русофіли полюбили називати мецената «наш Михаил», чим підкреслювалося єдино можливе спадкоємство і зменшувалася відстань між покійним патроном та простим членом товариства.²⁴² Та й вшанування пам'яті інших русофільських (або привласнених русофілами) особистостей, таких як Іван Наумович, Яків Головацький, церковні мужі й політики Михайло Куземський і Михайло Малиновський, галицький митрополит Григорій Яхимович або львівський священник і шкільний політик Яків Шведзицький, віділ Товариства імені Качковського обходив з усіма урочистостями. Біографії ж у публікаціях ОМК прислужувалися до створення відповідної агіографії. Привітальні послання на ювілей товариства 1899 року ілюструють розвиток культу святих: у цих посланнях щоразу з'являються імена кумирів з доданими придомками «просвѣтитель» або «покровитель» або й у формі звертання до святого тільки на ім'я: «Іван/Іоанн», «Михаилъ», «подъ прапоромъ Михаила», «подъ побѣднимъ прапоромъ Михаила», «духъ покійного Михаила», «просвѣтитель Руси Іванъ» аж до звороту «Поклонъ прахамъ [Наумовича] на Аскольдовой могилѣ, що Русь просвѣтили».²⁴³

Русофіли були учасниками загальноукраїнського культу «Руської Трійці» навколо постаті Маркіяна Шашкевича, хоча свого часу саме за народно-фонетичні амбіції Шашкевичу й діставалося.²⁴⁴ А от від культу Шевченка, що створили національно свідомі українці, русофіли, принаймні на офіційному рівні, трималися здалека. Вони намагалися (з доволі помірним успіхом) пропагувати галицьким Шевченком Івана Наумовича, який залишив по собі

239 Форзац популярної біографії Качковського, КАЧКОВСКИЙ МИХАИЛЬ. ПАМЯТКА ДЛЯ ЧЛЕНОВЪ ОБЩЕСТВА ЕГО ИМЕНИ, (спец. вип. ОМК, Львовь 1886).

240 МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 28, 59, 61 і наст.

241 Див.: АНДРУСЯК, Нариси, розд. 2; АНДРУСЯК, Ієнеза, с. 16 і наст.

242 До прикладу: виступ гімназійного професора й політика Миколи Антоневича на меморіальному вечорі Качковського 19 листопада 1878 року в Перемишлі, у: *Слово*, №№ 125, 126/1878.

243 МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 28, 39, 55; привітальні телеграми, там само, с. 152–160. Вправді й українські патріоти використовували й продовжують використовувати ім'я Тараса Шевченка в схожих контекстах.

244 ПАВЛИК, Читальні, с. 13–18.

доволі багату літературну творчість. Наумович справді був неймовірно популярним народним автором, але до Шевченка йому таки було зась. До цього додавалося й те, що важко було зайняти однозначно неприхильну позицію щодо Шевченка: русофіли також шанували поета як великого сина свого народу, насамперед же – як поета визвольної боротьби проти поляків. На зламі XIX–XX століть «новокурсники» вперше спробували святкувати дні пам'яті Пушкіна, проте такі заходи були справою радше нечисленного кола інтелектуалів і не знаходили відгуку в населенні. Легше вдавалася ідентифікація з Миколою Гоголем, який як найбільш «малоруський» автор також зайняв особливе місце в галереї русофільських кумирів.²⁴⁵

Проте засадничо русофіли не створили якоїсь істотно іншої, ніж у народовців, культури свят і кумирів. Тією ж мірою, як у священничому середовищі утверджувалася українська національна ідея, прихильники українства перейняли й ритуальні елементи русофільських свят, так що врешті ці елементи все більше перетворювалися на ознаку загальної галицько-української культури святкувань. І ось уже церковних ритуалів на політичних заходах не критикували більше, як це робив Драгоманов: вони стали ознакою єдності «національної Церкви» з відповідним рухом. Релігійні окраси, мовний пафос, культ святих навколо національних кумирів, церковні хоругви, гімни, безконечні промови, а також народне гуляння на закінчення заходу й досі залишаються в Східній Галичині неодмінними складовими кожного патріотичного свята. Більшість галичан сьогодні, мабуть, не усвідомлює, що вирішальний вплив на такий спосіб святкування мали русофіли. Втім, що русофільському рухові таки не вдалося, так це створити над-героя масштабу Тараса Шевченка, культ якого мав незмірне значення для становлення української національної ідентичності. Порівняно з ним, Качковський і Наумович були всього лиш постатями місцевого значення, а Пушкіна й Гоголя більшість русофілів взагалі не могли зрозуміти мовою оригіналу. Русофіли не мали постаті героя, яка б надавалася для того, аби стати символом нації, не мали героя, біографія якого і заслуги перед нацією могли б створити хоча б частину того міфу, на який заслужив собі титан Шевченко. В царині культу кумирів русофіли, на відміну від своїх конкурентів-народовців, так і не вийшли ніколи за рамки своєї тісної батьківщини Галичини – як не намагалися в пізніші роки знайти відповідних російських кумирів. І не вони, не ті, хто написав на своїх прапорах гасло єдності з російським сусідом, а українські національні «сепаратисти» надихнулися за межами кордонів Галичини – ось один із парадоксів русофільської історії.

245 ОСИПЪ А. МОНЧАЛОВСКІЙ, *Участіе малороссовъ въ общерусской литературѣ* (Львовъ 1904), с. 16; ЛЕВИЦЬКИЙ, *Історія*, с. 229, 319.

3.3. Русофіли і євреї

Як зрозуміло з попередніх розділів, русофільський рух формувався на-самперед як реакція на польське панування в Галичині. Про третю за величиною групу краю, галицьких євреїв, йшлося лише на маргінесі. Вони також у різний спосіб опинилися між фронтами українсько-польського конфлікту, який тривалий час був конфліктом між русофілами й поляками. Тож доречно зробити короткий огляд ставлення русофілів до галицьких євреїв, щоб після цього поставити запитання, якою мірою русофіли визначали єврейський дискурс в українському суспільстві.

Етно-соціальні взаємини у Східній Галичині вели до того, що економічно й соціально протилежні інтереси сприймалися як етнічно-національно-релігійні та власне в цьому ключі відбувалося маніпулювання ними: польські землевласники, чиновники і мешканці міст не лише стояли на протилежному соціальному полюсі, ніж українські селяни, а й відрізнялися від них національністю й конфесією. Конкуренцію українським низам і тим українцям, які мали намір робити професійну кар'єру у вільних професіях, склали містечкові євреї і єврейський ремісничий пролетаріат. Єврейські корчмарі, збирачі податків, ремісники, дрібні торговці та рознощики, торговці худобою, земельні орендарі, лихварі (нерідко одна особа поєднувала кілька таких занять) поставали посередниками між українським сільським населенням та польською верхівкою і, виконуючи доручення поміщиків, керували економією/поміщицьким господарством. Почавши з 1860-х років, відколи євреям дозволили мати й купувати земельні угіддя, до цієї соціальної картини долучилися єврейські землевласники, які знову ж таки стояли по іншій з селянами бік соціальної межі. До здобутків єврейської громади варто зачислити також легалізацію єврейського дрібного кредитного бізнесу і право поселення в селах. Водночас Східну Галичину, де ще до середини ХІХ століття основним було натуральне господарство, накрило грошове господарство: тепер, на відміну від феодальних часів, селяни мали право продавати свою землю, на зміну панщині прийшла наймана праця. Все розгалуженішою ставала мережа доріг, на села завозили промислові товари, які можна було придбати тільки за гроші. Зросла потреба селян у грошах, а разом і їхня потреба в кредитах, що надало розмаху грошовим позикам під надвисокі відсотки.²⁴⁶ Незручна позиція єв-

246 ВІНЛ, *Juden*, с. 893 і наст. «Кадастрові» володіння (що означає вписані в земельні кадастри великі й середні угіддя) євреїв становили у 1899 році 11 % загального кадастрового володіння в Галичині; єврейською власністю було 562 із 3474 земельних кадастрових галицьких помість. У подальші роки цифра трохи зменшилася, там само, с. 914; НІМКА, *Villagers*, с. 162, 167.

реїв як «репрезентантів грошової економіки» (Німка), як посередників між містом і селом, між латифундистами і дрібними селянами зіграла свою роль у тому, що першими, на кого селяни виливали свою ненависть щодо поміщицького визискування або кому адресували свій страх перед невідомим міським світом, були євреї. Поміщика в кращому випадку час до часу бачили звіддала, та він і жив часто десь у великому місті; а от єврея-корчмаря або орендаря, замовника, рознощика або містечкового ремісника²⁴⁷ повсякчас можна було зачепити.

Русофільсько-єврейська передвиборча співпраця

Галицький парадокс XIX століття полягав у тому, що, попри буденні сперечання/сварки та традиційні словесні нападки селян на євреїв, існувала своєрідна добросусідська стриманість. Її підставу варто шукати (окрім сочень прожитих поряд років) у лояльній австрійськості, яка від революції 1848 року аж до кінця XIX століття єднала широкі верстви українців і євреїв. Саме революції (а з галицького погляду – Відневі) галицькі євреї завдячували своєю правовою рівністю, виборчим правом, доступом до світської освіти та до німецько-австрійської високої культури; згодом, під час конституціоналізації сюди додалося ще право на володіння нерухомістю і на земельну власність. Віденському центрові (так, принаймні, вони собі це уявляли) українці завдячували покращенням умов своєї Церкви, скасуванням кріпацтва і поступовим поліпшенням своїх освітніх та кар'єрних шансів. Спільним знаменником, який довгі роки єднав євреїв та українців Галичини, була прив'язаність до династії Габсбургів, як результат української та єврейської вдячності. Щодо панівної польської нації обидві сторони перебували в захисті, обидві сторони роззиралися за союзниками. Таким чином євреї стали одним із чинників русофільської політики.

247 Про історію галицьких євреїв див.: С.Н. АБРАМСКИЙ / М. ЯСЧИМСКИЙ / А. ПОЛОНСКИЙ, *The Jews in Poland* (Oxford 1986); ВЛАДИМИР МЕЛАМЕД, *Євреї во Львові. XIII – першая половина XX века* (Львов 1994), с. 98–137, і статистичний додаток, там само, с. 237–241. На 1880 рік євреї становили 13,4 % населення Східної Галичини, в абсолютних цифрах 516 912 осіб (169 684 особи = 8 % загальної кількості населення Західної Галичини). Із 103 422 мешканців Львова 31 тис. були 1880 року євреями, або, інакше, їхня кількість становила 29,9 %. У невеликих містечках відсоток єврейських громадян нерідко був значно вищим: у Бродах 72,1 %, Бучачі 57,3 %, Раві-Руській 57,1 %, Станиславові 51,3 %, Коломиї 50,8 % (дані станом на 1900 рік, у Львові того часу євреїв було 27,7 %), див.: ВІНЛ, *Juden*, с. 885. Про економічну роль євреїв у галицькому аграрному суспільстві див.: НІМКА, *Villagers*, с. 154 і наст., 157 і наст., 162, 165, 167 і далі, 172 і наст.; ВІНЛ, *Juden*, с. 913–915.

Прикладом такого розвитку взаємин є позиція галицьких євреїв під час українсько-польського конфлікту у зв'язку з польською резолюційною кампанією, яка відбувалася від 1868 року. Тоді політичні представники галицьких євреїв підтримували процентралістські прагнення русофільських українців, вимагали нових виборів до Галицького сойму і погрожували, що єврейські виборці проголосують не на користь польських кандидатів.²⁴⁸ Під час виборів до Державної Ради восени 1873 року спостерігаємо русофільсько-єврейську виборчу співпрацю в душі консервативної австрійськості, завдяки якій українці мали помітний успіх. Партнером українців було єврейське політичне об'єднання «Shomer Yisrael» (*Шомер Израель / Охоронці Израїля*), у якому домінували зорієнтовані на німецьких лібералів галицькі євреї. Друкований орган об'єднання «Der Israelit» (*Ізраїльтянин*) був важливим інструментом впливу у виборчій боротьбі.²⁴⁹ Свою підтримку підтвердив і Вайс, видавець віденської єврейської газети «Wiener Israelit» (*Віденський Ізраїльтянин*).²⁵⁰

Підставою співпраці була проста домовленість, про яку «Русская Рада» повідомляла обіжним листом своїм довіреним особам²⁵¹: там, де українці не могли власними силами провести свого кандидата (а так було насамперед у містах), там «Русская Рада» мала закликати своїх прихильників голосувати за єврейського кандидата; духовенство ж мало видати відповідні виборчі рекомендації. І навпаки: євреї сільських громад, замість ставити своїх кандидатів, мали віддавати свої голоси за кандидатів від «Русскої Ради»; і в цьому випадку достойники отримували завдання дати виборчу рекомендацію, за деяких обставин єврейські виборці отримували від «Русскої Ради» похвалу або відшкодування за витрачені зусилля.²⁵² Єврейські виборці надсилали до

248 Нотатка Дирекції поліції у Львові, 29 квітня 1869 р., № 899/Dept. II 1869, ННStA ІВ К. 9, ВМ 1869, ЕІ. 14, арк. 73; нотатка Дирекції поліції у Львові, 3 травня 1869 р., № 917/Dept. II 1869, там само, арк. 76 і наст.

249 LEILA P. EVERETT, *The Rise of Jewish National Politics in Galicia, 1903–1907*, у: *Nationbuilding*, с. 156 і наст.

250 В. Вайс (видавець і головний редактор газети *Wiener Israelit*) до «Русскої Ради», Відень, 17 вересня 1873 р., ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 36, арк. 41.

251 Обіжний лист «Русскої Ради» (підписанти: Теофіл Павликів, Іван Добрянський), Львів, 4 жовтня 1873 р., ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 37, арк. 3.

252 Отець Георгій Кміцикевич, довірена особа «Русскої Ради» для виборчого округу Дрогобич–Стрий–Жидачів, із проханням організувати українсько-єврейську виборчу домовленість, Гаї Нижні, 24 квітня 1873 р., ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 34, арк. 32 і наст. Домовленості було досягнуто і вона привела до бажаного результату: з єврейською підтримкою було обрано Василя Ковальського, див. акт із листом про перебіг виборів, жовтень 1873 р., ф. 196, оп. 1, спр. 46, арк. 1–18. Ф. Білецький (довірена особа (?) в Долині) до «Русскої Ради», із звітом про пропозицію місцевих євреїв співпрацювати, за це вони сподівалися, утім, що українці знімуть протест проти минулих виборів до громадської ради, ф. 196, оп. 1, спр. 34, арк. 46 і наст.; протокол засідання «Русскої Ради», Львів, 4 липня 1873 р., про українсько-єврейську виборчу

«Русскої Ради» зокрема й інформацію про конкурентів або по-іншому підтримували Раду. Так у випадку безневинно заарештованого коломийського виборця Лева Стадниченка заворушилися і місцеві євреї, захищаючи його. А Стадниченко, зі свого боку, нахвалював роботу євреїв у міській раді зокрема й українсько-єврейську співпрацю загалом. У протесті, спрямованому до Галицького намісництва, Стадниченко докоряв полякам, що ті розпалюють у місті антиєврейські настрої і захищають випадки, спрямовані на розкол коаліції і залякування євреїв. Крім того, він звинувачував місцевих польських службовців у тому, що вони «штучно нищать злагоду і мир між юдеями і християнами, який тут переважно панував весь час існування німецьких службовців». І тут теж виявляється елемент австрійськості як основа співпраці.²⁵³ Подібна думка проглядає і в листі Станиславівської єврейської громади до «Русскої Ради» після виборів. У листі висловлено прохання підтримати єврейський виборчий протест, спрямований проти переможців – польських «ворогів конституції».²⁵⁴ У такий спосіб німецько-ліберальні євреї перемагали польських кандидатів відповідно у Бродах, Дрогобичі та Коломиї, тоді як чимало успішних українських кандидатів від сільських громад отримували

домовленість у Долині, ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, арк. 18зв. Голова об'єднання «Шомер Ізраель» Рубен Бірер повідомляв навесні 1873 року про одного зі своїх виборчих борців, передсідника єврейського кагалу в Гологорах, Мойсея Давидсона: «Він дуже жваво брав участь у виборах пана д-ра Геровського [Юліяна Геровського] і також вів велику успішну пропаганду». Очевидно тут ідеться про попередню виборчу кампанію Геровського (до повітової ради?), тому що послом до Державної Ради Геровського було обрано аж восени 1873 року. Див.: Рубен Бірер до «Русскої Ради», Львів, надійшов 9 березня 1873 р., ф. 196, оп. 1, спр. 28, арк. 26зв.; Лео Г. Френкель до «Русскої Ради», Броди, 24 квітня 1873 р., про заплановану співпрацю в Бродівському окрузі, ф. 196, оп. 1, спр. 36, арк. 9 і наст.; Григорій Шашкевич до «Русскої Ради», Перемишль, 26 вересня 1873 р., про співпрацю в районі Перемишля, ф. 196, оп. 1, спр. 45, арк. 1; нотатка «Русскої Ради» про виборчі домовленості в Жидачеві, б/д, вересень-жовтень 1873 р., ф. 196, оп. 1, спр. 45, арк. 15зв.; протоколи засідань правління «Русскої Ради», 10 і 28 жовтня 1873 р., із пропозиціями щодо майбутньої виборчої співпраці з євреями та виплатами підтримки для єврейських помічників на виборах, ф. 196, оп. 1, спр. 34, арк. 64, 68; лист єврейської громади Снятина до «Русскої Ради» з подякою за підтримку єврейського кандидата, 26 жовтня 1873 р., ф. 196, оп. 1, спр. 45, арк. 33; телеграми від різних єврейських та українських виборчих комітетів у Ярославі, Перемишлі, Бережанах, Коломиї, а також «Русскої Ради» про перебіг виборів та останні інструкції, 21–23 жовтня 1873 р., ф. 196, оп. 1, спр. 45, арк. 36–42.

253 Осіас Давид до «Русскої Ради», б/м, Бурштин, надійшов 9 квітня 1873 р., проти махінації польського кандидата М. Лукасевича, ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 28, арк. 28зв.; Михайло Білоус до «Русскої Ради», Коломия, 7 листопада 1873 р., про єврейську підтримку Стадниченка, ф. 196, оп. 1, спр. 34, арк. 55; рекурс Льва Стадниченка до Галицького намісництва, Коломия, б/д, імовірно листопад 1873 р., ф. 196, оп. 1, спр. 34, арк. 56 і далі.

254 Керівництво єврейського кагалу Станиславова до «Русскої Ради», Станиславів, 9 листопада 1873 р., ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 45, арк. 51 і наст.

свої мандати 1873 року з єврейською підтримкою. Такі союзи схвалювали і на виборах місцевого значення.²⁵⁵

Про українсько-єврейські виборчі домовленості точилися запальні дискусії, поляки спрямовували проти них свої протести. Кость Левицький, тоді ще гімназист, розповідає у своїх спогадах про реакцію поляків у своєму оточенні:

Сі вибори до Ради державної пригадую собі добре. Поляки були затрівожені, бо Жиди від них відступили, та вони зрозуміли, що як Жиди підуть з Русинами, то возьмуть їм значну часть міських мандатів.

Сьогодні іще нагадуєсь мені той час, як мої товариші шкільні засипували мене докорами за се, що мій дід о. Стефан Козоровський, парох Тисьмениці і визначний патріот, ішов при сих виборах з Жидами, проти Християн! Розуміть ся, що Поляки доказували всякими способами нікчемність сього компромісу з Жидами, але в дійсности відтак самі захопили Жидів на свій бік, щоб при їх помочі удержуватись при більшості в краю.

З нашого боку, як раз тоді піднято акцію проти піянства і лихви, щоби наш нарід ратувати від соціальної і економічної руїни, та вся пропаганда звернулась своїм вістрем проти Жидів, і се облекшило Полякам переводити процес асиміляції Жидів на жидівських Поляків.²⁵⁶

Проте і з українського боку лунала критика на адресу цього виборчого союзу. Українська *Правда* коментувала: «Сором, вічний сором! Жидів вspiрає Рада руска, але проти такого руського патріота, як о. Качала, каже агітувати всіми силами!»²⁵⁷ Качала викликав гнів керівництва «Рускої Ради» програмою, спрямованою на порозуміння з поляками, тому його кандидатуру відхилили; він пройшов до Державної Ради як «польський» кандидат від західногалицького виборчого округу Бохня–Тарнув. Для національно налаштованих українців підтримка з виборчих міркувань єврея, а не українця, прирівнювалася до святотатства. Багато де антиєврейські настрої перемагали тактичні міркування, а українські виборці в містах відмовляли послуху

255 Протоколи засідань «Рускої Ради» від 6 і 15 червня 1873 р., про українсько-єврейську співпрацю у виборах яворівського бургомистра (зі співпрацею, зрештою, нічого не вдалося, через надто мало часу на підготовку), ЦДАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 5, арк. 11зв.; ф. 196, оп. 1, спр. 8, арк. 1зв.; копія для ознайомлення листа від Абрама Фрухтера, Рожнятів, до голови «Шомер Ізраель», Рубена Бірера, 12 квітня 1874 р., із проханням продовжити угоду з 1873 року і на виборах до повітової ради в Долині й Калущі, щоб допомогти потрапити в повітові ради двом німецько-єврейським кандидатам. Прохання до «Шомер Ізраель» з боку українського духовенства поклопотатися в «Рускої Ради» про допомогу на виборах, ф. 196, оп. 1, спр. 28, арк. 1 і наст.

256 ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 136.

257 ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 137.

«Русській Раді», у відповідь на що і єврейські виборці не дотримувалися своїх виборчих обіцянок, які дали українцям.²⁵⁸

Левицький мав слушність: уже на виборах до Галицького сойму 1876 року і виборах до австрійського парламенту 1879 року випробуваний українсько-єврейський союз більше не діяв, почастишали польсько-єврейські виборчі домовленості. «Шомер Ізраель» переорієнтувався, зокрема й під потужним тиском з боку поляків, на польський політичний табір.²⁵⁹ Разом із потужними маніпуляціями і самовисуванням українських національних кандидатів, які розпорозували сили, єврейська виборча переорієнтація стала однією з причин найбільшої поразки консервативних українців у виборах від початку конституційної ери. Консенсус було зруйновано, тому що з полонізацією провінції серед євреїв намітилася переорієнтація на польську культуру. І лише на зламі XIX–XX століть знову дійшло до єврейсько-українського порозуміння, цим разом між українськими національними силами і єврейськими сіоністами; тільки тепер об'єднувала обидві сторони не лояльність до Габсбургів, а тільки схожість національних (державних) ідей та опір польському пануванню в Галичині. Українці засадничо не були спроможні стримати динаміки польської акультурації євреїв. Цю динаміку підживлювала полонізація Галичини, а євреї всього лиш дотримувалися типової для меншин стратегії допасування польській національній «більшості», яка домінувала в бюрократичному апараті й у парламенті. Це поляки визначали закони, а не маргіналізовані українці. Від часу «невеликої рівноваги» покращення освітніх і кар'єрних шансів для євреїв несла вже не орієнтація на німецько-австрійську культуру, а польська акультурація. Однак самокритичне висловлювання Левицького вказує на те, що, нехай навіть і непрямо, на полонізацію євреїв впливали духовні й політичні лідери українців: саме вони, висловлюючись доволі недиференційовано про причини нужди на селі, відлякували готових до співпраці євреїв.

258 СВИСТУНЪ, Прикарпатская Русь, т. II, с. 526; отець Йосиф Лаврецький, голова виборчого комітету «Русскої Ради» для округу Самбір–Дрогобич–Стрий, повідомляв про приготування до виборів у Самборі, згадуючи при цьому і про взаємну недовіру українців і євреїв: порушуючи домовленість із «Шомер Ізраель», частина самбірських євреїв (під керівництвом Лео Віца, який сам був членом єврейського виборчого комітету) намагалася підтримати польського кандидата Гневоша. Самбір, 7 жовтня 1873 р., ЦДАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 45, арк. 5–7. Протилежний цьому випадок (коли частина українських виборців мали намір підтримати власного кандидата від міста) відбувся у Перемишлі, де українці мали, відповідно до виборчої домовленості, голосувати за рабина Льовенштайна, але перевагу віддали таки іншій кандидатурі, містянині Лукашевичу, див.: Григорій Шашкевич до «Русскої Ради», Перемишль, 26 вересня і 4 жовтня 1873 р., ф. 196, оп. 1, спр. 45, арк. 1 і наст., 24 і далі.

259 Див.: EZRA MENDELSON, Jewish Assimilation in Lviv: The Case of Wilhelm Feldman, у: Nationbuilding, с. 94–110.

Такою була зворотна сторона щораз активнішого втручання русофілів у економічні справи сільського населення: євреїв почали сприймати лише як неприяте́лів, уже не було союзницьких взаємин. Ще під час підготовки до соймових виборів 1876 року Василь Ковальський на одному із засідань «Русскої Ради» зауважив, що, мабуть, співпраця з вірними імператорові євреями (такими, яких захищав Михайло Малиновський) не надто узгоджується з потужною кампанією тверезості, яку від середини 1870-х років провадило українське духовенство. Ще однією перешкодою він назвав те, що євреїв все одно тягне все більше у напрямку польської сторони.²⁶⁰ Тут не могли нічого змінити й єврейські лобі у Відні: видавець газети *Wiener Israelit* знову запропонував українцям допомогу у виборах і проголосив «стосовно цього інструктувати гебреїв у моїй газеті». Він пообіцяв самочинно замовити слово за українців у «Шомер Ізраель».²⁶¹ Проте до співпраці рівня 1873 року так і не дійшло.

*Нові організації – і старі стереотипи:
русофільський рух самопомочі та євреї*

Галицько-український рух самопомочі й кооперації, метою якого було поліпшити селянський добробут за допомогою економічних спілок, освіти й раціональнішого господарювання, не міг приховати, що йшлося не тільки про звільнення селян від залежності від поміщиків та сумнівних кредитних посередників, але й про зламання «єврейської монополії» в сільській торгівлі, ремісництві та наданні позик. Насамперед це стосувалося заборгованості багатьох дрібномайнових селян, які шукали порятунку переважно в єврейських позикодавців, оскільки в жодному банку вони не могли взяти невеликого кредиту. Євреї справді допомагали потрібними сумами, проте вимагали за них височенні відсотки. Тож селяни, аби не заходити в борги, часто були змушені продавати свою децию землі; а купцями землі й маклерами часто знову ж таки були євреї. До цього додавалося і те, що від часу скасування заборони на земельні володіння для австрійських євреїв вони знову змогли виступати землевласниками або орендарями землі, перебуваючи у цій новій ролі знову ж таки в антагонізмі інтересів з українськими селянами.

Тож русофільські тексти відповідно переповнені натяками на те, що селянська самопоміч насамперед покликана зламати «владу євреїв» на селі, позбавивши єврейських шинкарів і дрібних гендлярів їхньої екзистенційної бази по селах. Року 1863 українська фракція сойму, в якій тоді переважали русофіли, вирішила подати законопроект про заборону євреям купувати се-

260 Протокол засідання розширеного правління «Русскої Ради», 20 червня 1876 р., ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 5, арк. 21 і наст.

261 В. Вайс до «Русскої Ради», Відень, 25 серпня 1876 р., ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 10, арк. 10.

лянську землю.²⁶² Вже у 1860-х роках у русофільській газеті *Голось Народный*, яка виходила в Коломиї, друкували схвальні відгуки про громади навколишніх сіл, у яких вирішили вжити заходи щодо єврейської присутності на селі. У кількох листах і біографіях русофілів з'являлися розхвалювання активності відповідної особи, спрямованої на витіснення євреїв зі села: податкові збори або кампанії за тверезість вели до виїзду шинкаря, українські крамниці й позичкові каси витісняли єврейську конкуренцію.²⁶³ По інших місцевостях відбувався відкуп землі з «єврейських рук» або ж недопуск продажу землі євреям.²⁶⁴ Уже в липні 1867 року в *Голосі Народному* з'явилася стаття,

262 Протоколи засідань фракції від 16 і 18 січня 1863 року, ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 4, арк. 8.

263 Вказівки на мету русофільських активістів потіснити євреїв із сіл або ж зламати «єврейську монополію» у Східній Галичині: *Голось Народный*, № 6/1867, про рішення у березні 1867 року громад у Воскресінцях і Плумачику Коломийського повіту заборонити продаж землі євреям, позичання громадських грошей євреям і отримання кредитів у євреїв; *Голось Народный*, № 7/1867, про схоже рішення ради Мишинської громади, Косівський повіт: громада «очищає село від євреїв» і змушує корчмаря-єврея передавати до громадської каси по два крейцери з кожної налітої чарки горілки; отець Теофан Обушкевич, Ганчова (Лемківщина) до виділу ОМК, 20 лютого 1882 р.: план облаштування сільської крамниці й гостинного дому (тобто християнського заїжджого двору) в «єврейській корчмі». Для цього збиралися скористатися договором про оренду, укладеним єврейським шинкарем з дідичем, ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 9, арк. 1–2; див. також: Олексій Заклинський про свої зусилля, спрямовані на те, щоб «громада... розпізнала у тверезості свій порятунок, почула голос свого пастиря і відмовилася від пияцтва, щоб нині до єврейської корчми зазірала тільки невелика частина селян» (так звучить цитата із листа, якого написала нібито громада до єпископа), див.: ЗАКЛИНСЬКИЙ, Записки, с. 98 і наст.; виступ отця Антона Білінкевича на річних зборах ОМК у Стрию, 8 вересня 1892 р.: проти «жидівської» посередницької торгівлі сіллю і тютюном, див. протокол річних зборів, ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 12, арк. Зв.; виступ отця Реп'яка на річних зборах ОМК у Дрогобичі, 7 вересня 1897 р.: євреї як приклад того, що «торгова влада є політичною владою», див. протокол річних зборів, ф. 182, оп. 1, спр. 16, арк. 3; повідомлення про здобутки отця В'ячеслава Хойнацького, Гарасимів, 26 листопада 1912 р.: «жидівську крамницю» переробили на українську «крамницю сельську», ф. 182, оп. 1, спр. 9, арк. 28; некролог отця Савина Кисілевського, *Галичанинъ*, № 86/1901, із згадкою про його успіхи: кампанія за тверезість призвела до виїзду єврея-корчмаря зі села.

264 Заангажованість ОМК у відкупі землі з «єврейських рук»: див. цитовані видання *Голосу Народного* про рішення громади 1867 року; В. РУЖИЦЬКИЙ, О фондъ на закупно русскихъ земель, ИздОМК № 129 (1886); показання Наумовича на Львівському процесі про селянського активіста Івана Шпундера, який разом з іншими селянами активно включився у відкуп від євреїв ста моргів колишнього селянського поля, під час чого він заборгував, про що Наумович схвально писав у своїй *Науці*, див.: СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 166, 177. Отець Іван Сірко, активіст ОМК у Бродівській філії, повідомляв про заплановане на початок 1887 року відкриття філії «Народної Торгівлі» у Бродах і описував дуже позитивні настрої «в народі»; і лише «жиди» хотіли завадити відкриттю. Тут, утім, не цілком зрозуміло, чи таке сприйняття відповідає радше проєкції чи дійсності, у будь-якому разі «Народна Торгівля» становила поважну конкуренцію для єврейських гондлярів, з чим вони не могли не боротися. Лист Сірка до виділу ОМК, 14 листопада 1886 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 7, арк. 101–102.

що не обмежувалася критикою економічної убогості на селі, а мала всі риси антисемітського цькування. Євреїв там було описано як «нове випробування для краю», яке виявилось гіршим, ніж свого часу татарське ярмо. Євреї «топлять селянина в горівці», «вільно обманюють селянина», «висміюють науки духовного отця». Всюди ґрунти вже «у жидівських руках»; євреї, прийшовши до Галичини з торбами, загаздувалися на спині українців на «часткового дідича». Стаття правила своєї:

Татарва правда палила, мордовала, нищила, але земля лишилася для жителей русских, теперь ... переходять ґрунта зь рукъ русскихъ въ жидовскіи. ... На нашу образовану верству напераеть ляхъ, на простыи народъ жидъ. Ляхъ бачить, що му жидъ пѣдъ руку, чтобы съ нами дертися, и насъ въ крайнюю нужду впхати, отъ и побраталися разомъ тай прозвали себе взаимно такъ: «Браця Поляцы мойжешового визнаня».²⁶⁵

При цьому траплялися й парадоксальні ситуації, коли, до прикладу, русофіли нарікали, що єврейські гендлярі поширювали серед людей русофільські книжки – і це при тому, що насправді русофіли мали б перейматися широким розповсюдженням своєї літератури, байдуже, яким шляхом.²⁶⁶ У 1880 році газета *Русская Рада* зайшла настільки далеко, що вітала створення антисемітських товариств – щоб бойкотувати єврейські крамниці. Діяльність антисемітськи налаштованого придворного пастора Штьокера (Stoecker) в Берліні сповнювала радістю і Михайла Білоуса та Івана Наумовича, відповідальних за газету осіб. Антисемітську хвилю в Німеччині «Русская Рада» коментувала так:

Якщо вже освіченим і практично налаштованим німцям Жиди так надокучили, що вони утворюють навіть проти них товариства, то що тоді казати нам, Галичанам, і нашому легковірному і неосвіченому народові, який хитрому Жидові йме більше віри, ніж добросердному і щирому Русинові?²⁶⁷

Із неприхованим задоволенням русофільська преса коментувала й російські погроми після убивства царя Александра II у березні 1881 року. *Проломъ* та його україномовний додаток *Въче* друкували, окрім інших випадів проти євреїв, повідомлення про переслідування євреїв, спрямування котрих були очевидними для кожного читача: вигнання 900 єврейських сімей з Орла віта-

265 *Голось Народный*, № 14/1867 (від 15 липня 1867 р.).

266 Лист власника друкарні Михайла Білоуса до Івана Наумовича, Коломия, 28 листопада 1881 р.: «Цього року я двічі надрукував «Божий лист» по 3 000 примірників, відразу замовляють по 200 до 300 примірників; але лихо, що на нас заробляють жиди, бо всі крамарі ... жиди, вони по ярмарках, відпустах збувають тисячі. А в нас у Калуші й Городенці жиди роблять інтерес з руськими книжечками, а наші дурні люди не беруться до того, але правда, що нашим би не дозволили, все забрали би жандарми». Див. зачитання актів на Львівському процесі, СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 264.

267 *Русская Рада*, № 5/1880 (від 27 березня 1880 р.).

лося не менше, ніж виправдання жмеринського погромника – і здалека *Въче* приєднувалося до російських (і українських) аплодисментів перед будівлею суду.²⁶⁸ У статті про Орел *Въче* спробувало назвати «причину» погромних настроїв: євреї самі завинили у власній долі. Тут маємо класичну антисемітську аргументацію, яка вбачає в особі «жида» облудного капіталіста, а одночасно революціонера й людину без батьківщини:

Зараз у цілому світі налаштовані проти євреїв, і Росія змушена поступово давати собі з ними раду, бо то від них найсильніше йде нігілізм, який лютує в Росії. Бо єврей не має батьківщини, гроші є його батьківщиною, матеріалізм. Те ж саме проповідують і нігілісти: Батьківщина – то ніщо, віра ніщо, національність ніщо, а ти лишень: Їж, пий, розважайся!²⁶⁹

Втім обидва ці повідомлення, як і деякі інші подібні тексти, потрапили лише до небагатьох адресатів, тому що видання конфіскували – як правило, щоправда, з іншим обґрунтуванням, а не тому, що у випусках містилися випадки про євреїв. Зате частими випадками була конфіскація газет через випадки проти поляків.²⁷⁰ Інші антисемітські кліше не були, як уже процито-

- 268 *Въче*, додаток до газети *Проломъ*, № 16/1881, 31 липня 1881 р. Видання конфіскували через іншу статтю, у якій євреїв звинуватили в тому, що вони «здирають шкіру» з поляків і українців, щоправда, з попередньою заувагою, що тут чуються ворожі заклики проти державної адміністрації. І лише потім називали антиєврейські випадки, див.: Львівський краєвий суд (ЛКС), ЦДІАЛ ф. 152, оп. 2, спр. 15016, арк. 1–9.
- 269 *Въче*, додаток до газети *Проломъ*, № 24/1881 р., 27 листопада 1881 р. Видання конфіскували, однак не через антисемітські нагінки, а через статтю проти практикованих владою конфіскацій, див.: Львівський краєвий суд, ЦДІАЛ ф. 152, оп. 2, спр. 15019, арк. 1–7.
- 270 Див. також розділ 2, підрозділ 2.2. Також конфіскували, але не через антиєврейську тенденцію: *Наука*, № 2/1880, 1 лютого 1880 р., через образу суду (§ 300 Карного кодексу). Претензії отримала стаття, у якій, поміж іншим, містилися звинувачення на адресу євреїв, що ті, мовляв, підкупувають суддів; Львівський краєвий суд, лютий 1880 р., ЦДІАЛ ф. 152, оп. 2, спр. 14922, арк. 1–7. *Страхонудъ*, № 4/1880, 27 лютого 1880 р., через «розпалювання ненависті й зневаги» проти ц.-к. установ юстиції (§ 300 Карного кодексу). У сатиричному тексті під заголовком «Прогнози *Страхонуда* про чуда, які стануться наступного року» стояло, зокрема, таке: «У повітовому суді Миколаєва селянин виграє правовий спір з євреєм». Цікаво, що критика стосувалася не антиєврейських імплікацій жарту, а тільки нападок на органи юстиції; ЛКС, 4 березня 1880 р., ф. 152, оп. 2, спр. 14942, арк. 1–8. *Наука*, № 11–12/1880, листопад-грудень 1880 р., також в одному повідомленні про резолюції першого українського віча (30 листопада 1880 р.) поскаржилася на єврейські земельні володіння, кількість яких усе збільшується. Але і цей випуск конфіскували за «цькування» влади і Галицького краєвого сойму; ЛКС, 20 січня 1880 р., ф. 152, оп. 2, спр. 15048, арк. 1–20; ф. 152, оп. 2, спр. 14922, арк. 20–27. Додаток до *Пролому Въче*, № 18/1881, 9 вересня 1881 р., конфіскували, правда, не через антиєврейське спрямування статті про Росію, а через критику галицької шкільної політики, див.: Львівський краєвий суд, 17 вересня 1881 р., ЦДІАЛ ф. 152, оп. 2, спр. 15018, арк. 1–9. Конфіскували й *Страхонудъ*, № 21/1881, 13 листопада 1881 р. (серед іншого) через карикатуру вбогого селянина-платника податків із підписом: «Фундатор розкішної будівлі сойму, фундатор двох інтєрнатів оо. Воскрєсенців, опора польського театру, мистецтв і наук і т. д. і т. п., словом, той, коштом якого живуть євреї і краєві

вано, (ре)імпортовані з Росії, а з'явилися в Галичині або ж були передані в давніших українських переказах. Особливо чутливо реагували на гадану небезпеку оренди церковної землі євреєві. Земельна оренда могла відбуватися у тому випадку, коли тривалий час залишалося незайнятим місце пароха, якому завжди мало належати і поле. Невідомо, чи взагалі здавали євреям церковну землю справді в оренду; радше йдеться просто про можливість такої оренди, що власне й мобілізувало русофілів. Річні збори Товариства імені Качковського в Дрогобичі (вересень 1897 року) дали завдання керівництву товариства запровадити заходи, які б убезпечили церковну землю від передачі її в оренду євреям після смерті пароха громади.²⁷¹ У цьому контексті вкотре за історичний факт було видано стереотип, який виводився ще з XVII століття і відтоді міцно закріпився в українських переказах, а саме історію про орендовані євреям у Речі Посполитій православні церкви²⁷²: «Церква була об'єктом панської сваволі. Церковні ключі орендувалися євреям, а церковними святинями торгували», – вигукнув у натовп на річних зборах Товариства імені Качковського 1899 року у Львові священник і посол Василь Давидяк. Реакція публіки на його слова була найбільш бурхливою з усіх, зареєстрованих на зборах: «Сором їм – ганьба!». Давидяк представив змогою пропінацію і єврейські корчми, метою яких є, мовляв, «отруєння» українських селян. Легенду про оренду церков з метою гноблення україн-

та повітові комісії»; однак цю конфіскацію обґрунтували «цькуванням проти краевого сойму і уряду»; ЛКС, 20 грудня 1881 р., ф. 152, оп. 2, спр. 15083, арк. 1–6. Менші штурхани євреїв у також конфіскованих (також з іншими обґрунтуваннями) виданнях *Науки*, № 11–12/1880, листопад–грудень 1880 р.; Львівський краєвий суд, 1 лютого 1881 р., ф. 152, оп. 2, спр. 15049, арк. 1–36, і *Страхопуда*, № 11/1881, 13 липня 1881 р. («Євреї тепер тут вже стали володарями лицарських хрестів»), ЛКС, 1 липня 1881 р., ф. 152, оп. 2, спр. 15077, арк. 1–6.

271 Протокол річних зборів ОМК у Дрогобичі, 7 вересня 1897 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 16, арк. 5зв.; МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 62.

272 Про польське свавілля стосовно Православної Церкви і духовенства маємо в літературі безліч доказів, бракує тільки орендування церков, див.: МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ, *Історія України-Руси* (у 12-ти т., Львів 1905 і пізніші, передрук Київ 1994), т. V, с. 254–261 (єврейські привілеї), с. 261–287, 385–507 (церковна організація, статус православного духовенства). Твердження, що православні церкви, мовляв, польська шляхта віддавала єврейським орендарям і що євреї знущалися з літургійного посуду і з священничого одягу, використовуючи їх як товар, домашнє начиння або тканину, виводиться з козацької пропаганди першої половини XVII століття, у якій тематизувалися мотиви козацького повстання. Польські й українські письменники підхопили в XVIII–XIX століттях цей мотив, востаннє це зробили в «Історії Русів» і у творах Костомарова про XVII століття; літературно опрацював його й Гоголь. Мотив виринає і в українських думках про козацькі війни, утім, без порівняння менш докладно, ніж інші антиєврейські мотиви з історично-фактологічним тлом (наприклад, пропінація, різні податки єврейським збирачам податків). Проте, крім однієї доволі спірної згадки про Холмщину 1596 року, джерельних доказів для оренди церков так ніколи і не знайшли, див.: ГРУШЕВСЬКИЙ, *Історія України-Руси*, т. VIII/2, с. 121–126.

ських християн «євреями та єзуїтами» використав як історичний факт у поданні на зміну конфесії громади села Гнилички Іван Наумович, скерувавши подання до Греко-католицької консисторії. Ці докори Наумович повторив і перед судом, коли давав показання про мотиви наміру громади перейти у православ'я: «Для них [єзуїтів] не було нічого ліпшого, як замикати церкви, винаймати жидам, що могло бути згіршенням для християнського світу, те зробили єзуїти».²⁷³ Пропаганда такого штибу могла бути фатальною для її авторів – це засвідчує випадок 1879 року: лідер польського християнсько-соціального руху ксьондз Станіслав Стояловський зробив спробу спалювати честь Наумовича, поширюючи у своєму часописі «Pczółka» (*Бджілка*) інформацію, нібито «отець Наумович прибрав із церкви ікону Богоматері й заклав жидові». Наумович пригрозив скаргю, після чого Стояловський був змушений спростувати цю інформацію.²⁷⁴ Цей епізод проливає світло на те, що християнсько-антиєврейська риторика (застава/оренда/купівля освячених будівель/предметів євреями/євреям) прекрасно надавалася для політичних баталій між християнами, і що польські колеги Наумовича (Стояловський також боровся за «своїх» селян оригінальними методами) у тому, що стосувалося євреїв, використовували ті самі технології, що й русофіли.

Антиєврейські аспекти мала насамперед пропаганда тверезості й освіти, хоча б тому, що гроші, які селяни витрачали на горілку, переважно пливли в кишені єврейських корчмарів. Невдовзі після революції 1848 року однією з переваг руху читалень, який тільки-но розпочинався, назвали те, що в неділю селяни вже не йтимуть після церкви до корчми «класти гроші до єврейського мішка», а збиратимуться в сільській школі навколо читця газет.²⁷⁵ У повідомленнях про успіхи русофільської роботи на селі містяться численні вказівки на занепад сільської корчми завдяки успішному рухові за тверезість і його лідерам, священикам, і не без злорадності повідомлялося, що «жидівський

273 Урочиста промова отця Василя Давидяка з Тухлі до 25-ліття ОМК, Львів, 7 вересня 1899 р., МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 138, 140; Заява про зміну конфесії громади Гниличок до Греко-католицької митрополичої консисторії, 25 грудня 1881 р., див. зачитання актів на Львівському процесі, СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 274; заява щодо цього Наумовича, там само, с. 275. Цікавим є те, що дрогобицькі збори 1897 року отримали схвальний відгук у німецькомовній єврейській газеті *Drohobyczer Zeitung* (від 10 вересня 1897 року). Тут про «руський день» у Дрогобичі писали: «Можемо видати русинам посвідчення, що збори ... минули дуже тактовно. Назагал можна було б якнайдуше побажати, щоб надалі національна боротьба не досягала інших розмірів і не загострювалася, тому що саме така фатальна боротьба нищить благо нашої любі Австрії». Тут вчуваються відголоски давньої русько-єврейської вірної монархові коаліції 1870-х років.

274 Заява Станіслава Стояловського, а також викликаних за свідків Михайла Клемертовича і Станіслава Литвиновського, Львів, 28 листопада 1879 р., ЛНБ ф. 2, спр. 126/п. 15, арк. 53зв.

275 *Вѣстникъ*, №№ 41, 43 /1848, цит. за: ПАВЛИК, Читальні, с. 48.

корчмар» мусив пакувати свої пожитки і покидав село.²⁷⁶ Селянам села Полеве в Кам'яно-Струмиловому повіті цитований вище випуск *Русскої Ради* пригрозив «карою Божою», якщо ті й далі, як було помічено, масово відвідуватимуть корчму: «Відречіться сатани і всіх його слуг, тоді Господь змилюється над вами».²⁷⁷ Цілком очевидно, кого газета вважала слугами сатани. Зрештою, у той самий рік трубила і краєва влада, проводячи пропінаційну політику. Галицький намісник Бобжинський значною заслугою реформи пропінаційного законодавства в 1910–1911 роках називав те, що протягом щонайкоротшого часу одна четверта всіх пайщиків була християнами і що поступово єврейська корчма втрачала своє значення як арена темних кредитних і торговельних оборудок.²⁷⁸ Та й пропаганда загальної грамотності, яку провадили русофіли, не обійшлася без антиєврейських штурханів: часто наголошувалося, що селянина, який уміє читати і писати, «хитрому жидові» не перехитрити.²⁷⁹

Якщо ж котрийсь із євреїв не відповідав поширеному стереотипові, то реакція була спантеличеною і недовірливою. Коли 1885 року до Товариства імені Качковського мав намір вступити приїжджий із Росії єврейський філантроп та непитуща людина Герман Розенвальд, щоб прислужитися народній освіті та рухові за тверезість, виділ не знав, як реагувати. Вирішили надіслати Розенвальдові статуту, втім, із делікатною вказівкою, «що можна бути передплатником, але не мусово ставати членом». Розенвальд відписав, цього разу не німецькою, а добірною російською:

Ще раз дозволю собі покійно попросити у Вас довідку: чи розрізняєте Ви у високошанованому віділі Товариства імені Качковського за віросповіданням: православним, католицьким чи юдейським? Маю на увазі, чи може особа юдейського віросповідання, народжена у Російській монархії, яка кохає людство, яка

276 Див. свідчення джерел вище, прим. 263; окрім цього, повідомлення про поточну ситуацію Рава-Руської філії ОМК, отець С. Дуткевич, 27 січня 1899 р.: «У деяких селах корчми позникали, а на їх місці влаштовано школи, наприклад, у Камінці Лісній і в Піддубцях, де громади відкупили у євреїв ґрунт», МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 84.

277 *Русская Рада*, № 5/1880 (27 березня 1880 р.).

278 BOBRZYŃSKI, Z moich pamiętników, с. 54–67. Нове законодавство підпорядкувало шинкарство загальним правилам підприємництва. Видавати концесії могла держава, а не, як це було раніше, поміщик; запровадили обмеження кількості концесій на громаду й на особу.

279 Аргумент про єврейські фінансові інтриги, якими добродушного українця залишають ні з чим, слугував «освіченим» для пояснення своєї нужди. Збанкрутілий господар і колишній учитель народної школи Симон Войнаровський з Ковалівки (Коломийський повіт), переконаний русофіл і секретар читальні, надсилав до керівництва ОМК листи з проханнями про фінансову підтримку, тому що він, мовляв, має борги «в жида Абрама Грайфа». Коли ж він не отримав підтримки, Войнаровський вергав громи й блискавки: «Члени виділу, такі як прелати Петрушевич і Павликів та інші панове, їхні приятелі, могли б в одну мить визволити мене з жидівських сітей, але вони не мають доброї волі і співчуття», ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 7, арк. 72–73, 128.

вже багато зробила для добра людства і проповідує проти пияцтва і подібного, чи може така особа стати членом? В очікуванні на швидку відповідь зостаю Ваш покірний слуга Герман Розенвальд, Гадікфальва.²⁸⁰

Провід ухвалив рішення не звертати уваги на це звернення; у будь-якому разі другої відповіді бракує або ж імені Розенвальда немає серед новоприйнятих членів у протоколах наступних засідань виділу.²⁸¹ Схожу реакцію (недовіру щодо того, чи справді «поважно» сприймати заяву) правління виявило і у випадку заяви на вступ від одного поляка. Поляка, на відміну від Розенвальда, прийняли, одночасно проте докладно випитуючи його мотиви.²⁸² У статутах ОМК не було докладно прописано, до якої конфесії мають належати члени товариства; вистачало бути австрійським громадянином. Проте очевидно, що членство євреїв в українському товаристві, тим паче в Товаристві імені Качковського, яке любило наголошувати на нерозривності з Греко-Католицькою Церквою, було чимось немислимим. Та й зацікавлення польського католика сприйняли як аномалію, хоч врешті з цим членством таки погодилися. Подібною була реакція активістів читальні Товариства імені Качковського в повітовому містечку Зборові: вони встановили у своїх статутах, що членом може бути кожний без огляду на віросповідання, національність і стать. Товариство заснував український місцевий парох, який, мабуть, не подумав про наслідки такого лібералізму:

А тепер до цієї читальні на підставі статутів хоче вступати полонія і жидва [зневажливе називання поляків і євреїв], а отець Муць, який вбачає в цьому цілковите загарбання ними товариства, попросив мене звернутися до виділу Товариства імені Качковського по пораду: чи має виділ читальні приймати в лави своїх членів кожного, і які урочистості треба відбувати... яких звичаїв загалом треба дотримуватися в читальні? Можливо, то доволі дивні запитання, однак що ж робити, коли тебе просить сусід, котрий уперше встряг у цей Wirrwarr [в оригіналі] (= хаос. – Прим. перекл.), який панує в Зборові, – у цьому питанні йому необхідно надати допомогу.²⁸³

І тут панувала безпомічність перед «хаосом», коли конфесійні межі таки справді було перейдено і несподівано у власних структурах з'явилися «інші». У випадку поляків був страх власної маргіналізації, витіснення силою по-

280 Листи Германа Розенвальда, Гадікфальва (Радовецький повіт (Radautz), Буковина) до виділу ОМК, 23 вересня 1885 р., 3 жовтня 1885 р., із чернеткою відповіді виділу, ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 6, арк. 77, 82.

281 Протоколи засідань правління, від 19 жовтня до 7 грудня 1885 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 6, арк. 84 і наст., 87 і наст., 92 і наст., 95.

282 Відповідь поляка Кароля Скальнського до правління ОМК на лист від 9 жовтня 1886 р. і примітка про прийом до товариства, ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 7, арк. 71, 56.

283 Лист від [імені не вказано] Лазаревича за дорученням отця Омеляна Муця до правління ОМК, Зборові, б/д, лютий 1886 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 6, арк. 9–10.

літичної влади поляків у місті, а євреї так чи так були суцільною загадкою – через свої незнані звичаї й традиції – як можна було з ними влаштувати, скажімо, спільні святкування в читальні? Тож саме їх охоче не підпускали би надто близько.

Іван Наумович і євреї

До своїх єврейських земляків Іван Наумович, видатний русофільський народний просвітител, мав складне і неоднозначне (двояке) ставлення. Через ціле його життя червоною ниткою тягнеться щось як суміш любові й ненависті до єврейства. Він доволі добре знався на єврейській релігії й культурі і в цьому мав перевагу над більшістю своїх земляків-християн. Ще у школі в нього були єврейські приятелі, які навчили його їдишу; згодом він вивчив й іврит, знав цю мову досконало, що цілком не є очевидним для українського священника. На єврейських звичаях і традиціях він знався настільки добре, що в студентські часи євреї мали його за свого. У духовній семінарії він організував із декількома семінаристами невеликий гурток, який грав єврейські скетчі.²⁸⁴ Цій спорідненості з єврейством його галицького оточення протистоять атаки Наумовича в *Науці* на євреїв як «визискувачів і пригноблювачів» українських селян. Його нападки потрапляли в середовищі не надто освічених селян у благодатний ґрунт. Наумович, якому, мабуть таки, справді далекою була ідея закликання до погромів, із певністю знав, що робив, коли (демонстративно без коментарів) повідомляв у *Науці* (сам або передруковуючи інших) про російські закони «проти євреїв» або про місця в Росії, де знову розрядився «гнів народний» проти євреїв. Своєму одноступцю Маркову він давав завдання поміщати в *Проломі й Врчі* статті про переслідування євреїв у Росії, «бо наш нарід радо про таке слухає».²⁸⁵ Марков, як бачимо, з радістю відгукнувся на заклик Наумовича. На виборах 1870-х років Наумович через таку позицію потрапив у поважні клопоти: передвиборча тактика вимагала співпраці русофілів і євреїв та відповідної агітації. А це фактично не узгоджувалося з антиєврейськими повідомленнями в *Науці* й *Русській Раді*. Тож 1875 року, коли розпочалися приготування до виборчої кампанії перед виборами до Галицького сойму, Наумович заявив: «Моя позиція як співробітника *Русскої Ради* і видавця *Науки* є такою, що я не можу сам собі суперечити і відкрито виступати з підтримкою євреїв».²⁸⁶

284 *Галичанинъ*, № 279/1894; І. Г. Передъ полустолѣтіемъ, *Временникъ Ставропигійского Института на 1897 годъ* (Львовъ 1896), с. 100–105.

285 Прокуратура про відповідний лист Наумовича до Маркова, зачитання актів на Львівському процесі, СТЕНОГРАФИЧЕСКІЙ ОТЧЕТЪ, с. 199.

286 Лист Наумовича до невідомого адресата (не виключено, що йдеться про спрямування виборчої боротьби для русофілів?), Скалат, 21 жовтня 1875 р., ЛНБ ф. 2, спр. 126/п. 15, арк. 363в.

На Львівському процесі 1882 року проти тверджень, що він, мовляв, проповідував з амвону антисемітизм, Наумович оборонявся, як уже було показано вище, згадуючи про свої добрі особисті зв'язки з євреями – тактика, звична для духовних підбурювачів, які у серйозному випадку відхрещуються від відповідальності за свої дії.²⁸⁷ Та все ж у Наумовича відсутні ознаки модерного антисемітизму як довшеної ідеології. Звичайно ж, у випадку священника сходиться те, що він дотримувався традиційного християнсько-соціального антиюдаїзму. Насамперед він нападав на соціальну функцію євреїв у галицькому аграрному суспільстві та на їхнє не-християнство, а не з позиції «расового ворога» чи «світового єврейства». Він принципово був готовий визнати євреїв союзниками, якщо ті перестануть виступати соціальними антагоністами українського сільського населення. У своєму листі до редакції *Пролому* 1881 року Наумович написав про поведінку деяких євреїв під час перепису населення, котрі видали себе за «русинів»: «Дивно, що євреї записуються русинами – чи не означає це, що вони мають добрий нюх на те, що надійде?» Звинувачення на Львівському процесі припустило в цьому натяк на те, що невдовзі Галичину анексує Росія. Сам Наумович стверджував, що розуміє це по-іншому: «То означає, що наша руська народність може і мусить піднятися, а якщо жиди живуть серед нас і з нас, то муситимуть тримати з нами».²⁸⁸ Втім Наумович не завдавав собі труду дослідити, які причини того, що євреї перебувають у незручній ситуації посередників між шляхтою і селянами. Якщо євреї мали «з нами тримати», то цьому мало б передувати докорінне перетворення соціальних порядків на селі. Однак саме цю тему консерватор Наумович краще обминав, хоча й вимагав відповідної репрезентації селян у виборах, скасування феодального пропінаційного права та інших реформ. Зasadничо: оцінюючи антиєврейські орієнтації впливових особистостей необхідно враховувати історію їхніх діянь. Наумович та його освічені однодумці охоче проводили тонку межу між євреями як «пригноблувачами» і євреями, які «тримають з нами» – їхні читачі за відповідних обставин цього не робили. Та й з перспективи жертв антиєврейських наклепів невелику різницю робило те, чи наговори мали своє коріння в «традиційному», а чи в «модерному» антиюдействі або ж антисемітизмі.

Русофіли й антисемітизм – декілька засадничих міркувань

Наумович був знавцем єврейської культури – чого не скажеш про більшість русофільсько налаштованих українців. Незнання реального єврейського жит-

287 Показання Наумовича на Львівському процесі, СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 183 і наст.

288 Показання Наумовича, СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 190.

тя в Галичині було однією з причин спотворень в аналізі економічних негараздів на селі. Тут нерідко правду змішували з легендою, щоб виразити неясний дискомфорт стосовно вторгнення грошової економіки в галицьке аграрне суспільство. Промислові товари й речі щоденного вжитку були для селян Східної Галичини такими захмарно дорогими не тому, що «жиди» свавільно диктували ціни, а тому що провінція мала нерозвинену промисловість і була бідною на капітал, шляхи перевезення були далекими, а прибутки, яких селяни могли досягти завдяки продажу своєї продукції, мінімальними. Правильним рішенням був обхід проміжної торгівлі, яка власне так суттєво підвищувала ціни через створення структур збуту, яких домагалися однаковою мірою й русофільські, й українські національні об'єднання самопомочі; а ось класичним антисемітським аргументом було твердження, що убогість є тим вищою, що євреї (а не християни) виконують ті чи ті функції у малорозвиненому галицькому економічному житті. Спостереження, що для селянського бюджету катастрофою є перетікання грошових засобів у корчми, є точним, проте навіювання того, що засуджувати цей процес потрібно насамперед тоді, коли «християнське» майно потрапляє «в єврейські руки», належало до основ антисемітських закидів євреям. До того ж, виявлялося цілковите нерозуміння ситуації, у якій перебувала більшість єврейських сільських крамарів і ремісників. Вони ж бо були переважно такі самі убогі, як і українські селяни; торговці, з якими селяни мали до діла, перебували під тиском поставальників, нерідко самі мали борги і часто не мали навіть власної сільської крамниці. Гроші українських пияків перетікали через «єврейські руки» далі в «християнські» кишені, до польських пропінаторів. «Християнські» великі землевласники однаково агітували проти селянської самопомочі і проти євреїв, вбачаючи загрозу основам свого існування: селяни з шкільною освітою, із заощадженнями і з незаборгованими ґрунтами не мали більше потреби працювати в помістях за мізерну оплату.²⁸⁹

Засадничо тон повідомлень русофілів серед українців винятку не становив: статті кореспондентів національних українських газет частенько розвивалися про євреїв, і теми в них були все ті ж: лихварство, продаж алкоголю, єврейська перевага в торгівлі, євреї як агенти латифундистів, скуповування землі євреями, українські успіхи у витісненні євреїв із сіл.²⁹⁰ Утім центральним тут був аспект соціо-економічного антагонізму, а такий частий у русо-

288 Лист Наумовича до невідомого адресата (не виключено, що йдеться про спрямування виборчої боротьби для русофілів?), Скалат, 21 жовтня 1875 р., ЛНБ ф. 2, оп. 126, спр. 15, арк. 3бзв.

289 Про «християн», які наживаються на селянських боргах і алкоголізмі, див.: НІМКА, Villagers, с. 177, 173.

290 Див. докладне представлення на підставі народної української газети *Батьківщина* (середина 1880-х років) у: НІМКА, Villagers, с. 154–175.

філів компонент агресивного, нерідко релігійно підкріпленого антиюдаїзму, був відсутній. Мабуть, русофільський рух тому був таким сприйнятливим до антиєврейських стереотипів, що клерикальна позиція особливою мірою сприяла поверненню до традиційних церковних антиюдаїзмів (убивці Христа, орендарі церков тощо), причому традиційний антиюдаїзм усе частіше пов'язувався із елементами модерних антисемітських учень (єврейська монополія в економіці, єврейські змови по всьому краю і в цілому світі, спрямовані проти християн, облудність і хитрість як «расова ознака» євреїв). Вимогу припинити економічну «єврейську монополію», бойкотувати єврейських гендлярів і закупуватися ліпше в крамниці у «своїх» людей аж ніяк не висунули одні лиш українці. Значно радикальніше висловлювалися польські християнсько-демократичні та всепольські кола; кампанії ксьондза Станіслава Стояловського проти євреїв призвели 1898 року навіть до погромів у Західній Галичині.²⁹¹ У цьому ж керунку проводили свою агітацію націонал-демократи і подільські праві консерватори. Так поставлені завдання вилилися пізніше, у міжвоєнній Польщі, в акції бойкоту єврейських гендлярів, систематично підтримувані урядом, правими партіями і Католицькою Церквою.

Провідна ідея такої антиєврейської економічної й соціальної політики вирине врешті й у націонал-соціалістичних теоріях економічного порядку, згідно з якими в «недорозвиненій» Польщі (а йшлося насамперед про Галичину) гадане «перенаселення» сільського простору виправлятиметься «відтоком» селян у торгівельний і транспортний сектори, для чого єврейське населення з цих секторів треба витіснити (і в підсумку: знищити).²⁹² Українських дійових осіб XIX – початку XX століття не звинуватиш у тому, що вони виношували саме такі наміри; окрім того, варто особливо наголосити на тому, що німецьким націонал-соціалістам не потрібний був приклад Східної Європи, щоб розробити свої плани для «східної території». Та не заперечиш одного: толерування таких «рішень» зростало завдяки вихованню, яке тривало декілька поколінь і яке оперувало згаданими стереотипами. При цьому відповідну роль відіграв не лише «справедливий» опір селян економічному

291 ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 314.

292 Про це докладно див.: GÖTZ ALY/SUSANNE HEIM, *Vordenker der Vernichtung. Auschwitz und die deutschen Pläne für eine neue europäische Ordnung* (Frankfurt/M. 1991), розділ «Wirtschaftskrise und Antisemitismus» (с. 82–91) про ситуацію у польських областях зі слабкою структурою, особливо у Східній Галичині, а також «Deutsche Ostforschung, “Überbevölkerung” und “Judenfrage”» (с. 91–101); SUSANNE HEIM / ULRIKE SCHAZ, *Berechnung und Beschwörung. Überbevölkerung. Kritik einer Debatte* (Berlin 1996), розділ «Die Judenfrage als Bevölkerungsfrage» (с. 49–57). Про критику цієї тези (знищення євреїв як останній наслідок фашистської соціальної політики та політики населення, а не як результат антисемітської політики, спрямованої на винищення) див.: MATTHIAS KÜNZEL, KLAUS THÖRNER та ін., *Goldhagen und die deutsche Linke oder Die Gegenwart des Holocaust* (Berlin 1997), с. 29 і наст.

визискуванню у феодальній і постфеодальній Галичині, учасниками якого були єврейські посередники, а й саме український антисемітизм, який робив розрізнення між євреями як «природженими» гнобителями й змовниками і своїми гнобителями. Русофіли, на яких помітний вплив перед Першою світовою війною мав російський чорносотенний антисемітизм, значно доклалися до виникнення й репродукування галицько-українського антисемітського дискурсу. Тож згадати про них у цьому контексті мусимо обов'язково, якщо йтиметься про передісторію пізніших вчинків українських «добровільних виконавців» в окупованій німцями Східній Галичині.

3.4. Діячі

У попередніх частинах часто згадувалося про русофільських активістів усіх рівнів. Ішлося про дійових осіб «великої політики», русофільських ідеологів, речників у керівництві товариств, але, помимо них, і про простолюд із провінції, який провадив виборчу боротьбу й організовувався у філії товариств і читальні. Ці дійові особи були вихідцями із найрізноманітніших верств: серед них – і високопоставлене духовенство зі шляхетських родин, і інтелектуали з дипломами Віденського університету, і сільські священники, і селяни, котрі лише зрідка, якщо взагалі, покидали звичне для себе оточення. Дехто з них шукав щастя в російській еміграції, тоді як більшість все ж залишалася жити в рідній стороні. Були такі, які продовжували родинні традиції, інші ж, навпаки, поривали з традиціями. Мета цього підрозділу – сформулювати деякі систематичні запитання про біографії цих груп, дуже неоднорідних за походженням, освітою і професійним становленням. Чи існують якісь типові біографічні дані, які виокремлювали б русофілів у галицькому українському суспільстві? Чи можна назвати певні групи діячів, для яких притаманними були би спільні істотні ознаки? Чи об'єднував русофільських діячів певний спільний досвід? Чи були серед цих діячів і такі, які єдналися не лише організаційно (скажімо, членством у тих самих товариствах та установах), а й родинними узами?

Три покоління

Це дослідження ґрунтується на опрацюванні особових даних і біографій 312-ти галицьких українців, активних у русофільському русі або принаймні близьких до нього. Це дослідження не претендує на всеохопну документацію

русофільськи налаштованих галичан, а дає можливість лише приблизно оглянути доволі значний часовий проміжок. Відповідно до часу, який охоплює це дослідження, йтиметься і про багатьох ветеранів 1848 року і про молодих русофілів періоду перед Першою світовою війною. Представлено три покоління: найстарше покоління осіб, народжених перед 1830 роком, уже дорослих на момент вибуху революції 1848 року; середнє покоління, народжених між 1830 і 1860 роками, які знали про революцію 1848 року радше з оповідей, і центральна подія, яку вони самі пережили, це «угодовство» 1866–1867 років або переслідування русофілів у 1880-х роках; це вони були головними дійовими особами русофільського руху в другій половині XIX століття і на початку XX століття. І врешті виведено представників молодшого покоління, народжених після 1860 року, які були політично активними нерідко ще навіть і в міжвоєнний період. Перелік містить членів провідних груп, імена яких щораз то з'являються в літературі, наявних джерелах, і біографічні дані яких часто доволі добре підтверджено в документах. Сюди додано групу активістів із провінції, котрі названі в документації «Русскої Ради», які я опрацювала, – якщо біографічні дані можна було встановити.²⁹³ Особові дані взято головно із обширної збірки матеріалів про особистостей галицько-українського політичного, культурного та економічного життя, що зібрав галицький бібліограф Іван Омелянович Левицький наприкінці XIX століття, і збереженої у Львові. Матеріали збірки – це газетні вирізки, конспекти-записи з різноманітних заходів та анкети й автобіографії, що заповнили або записали ці особи.²⁹⁴ У бібліографії натрапляємо на список опрацьованих біографій із докладним зазначенням джерела та короткими інформаціями про згаданих осіб. Чимало біографічних даних узято з «календарів» русофільських товариств або з енциклопедичних статей. Утім часто інформації залишаються

293 Переважно йшлося про кореспонденцію з інформаціями про стан виборчої боротьби і зі списками довірених осіб. **Західна Галичина:** *Лемківщина* (а це Дукля, Горлиці, Ясло, Кросно, Лісько, Сянок, Змигород у Західній Галичині) 1873 р., ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 40, 43; *Лемківщина* 1876 р., ф. 196, оп. 1, спр. 55; *Лемківщина* 1879 р., ф. 196, оп. 1, спр. 68; *Лемківщина* 1891 р., ф. 196, оп. 1, спр. 103. **Північ/північний схід Східної Галичини:** Сокаль/Рава-Руська/Жовква 1873 р., ф. 196, оп. 1, спр. 41; Броди/Лопатин/Радехів 1876 р., ф. 196, оп. 1, спр. 65; Броди/Кам'янка Струмилова/Золочів 1879 р., ф. 196, оп. 1, спр. 67. **Схід:** Тернопіль 1873 р., ф. 196, оп. 1, спр. 39; Тернопіль/Збараж 1891 р., ф. 196, оп. 1, спр. 109; Гримайлів/Теребовля/Копичинці/Гусятин 1879 р., ф. 196, оп. 1, спр. 72. **Південний схід:** Борщів/Городенка/Заліщики 1879 р., ф. 196, оп. 1, спр. 74; Городенка 1891 р., ф. 196, оп. 1, спр. 19; Городенка/Теребовля 1891 р., ф. 196, оп. 1, спр. 107; Коломия 1876 р., ф. 196, оп. 1, спр. 56; Коломия/Косів 1891 р., ф. 196, оп. 1, спр. 104. **Південний захід:** Станиславів/Тлумач/Богородчани 1879 р., ф. 196, оп. 1, спр. 68, 71; Богородчани 1885 р., ф. 196, оп. 1, спр. 13; Тлумач/Тисьмениця 1891 р., ф. 196, оп. 1, спр. 100; **Захід:** Стрий/Дрогобич/Жидачів, ф. 196, оп. 1, спр. 46; Самбір/Старе Місто [Старий Самбір] /Турка/Рудки/Комарно 1891 р., ф. 196, оп. 1, спр. 101.

294 Зі збіркою Левицького можна ознайомитися у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки імені Василя Стефаника НАН України, ЛНБ ф. 167 II Лвц.

на рівні дат життя або цілком спорадичних інформацій про конкретну особу. З іншого боку, трапляються надзвичайно деталізовані автобіографії, проте, через неодноразову спробу авторів конструювати «виразні» біографії, у цих самосвідченнях небагато є справді промовистої інформації. Зasadничо у згаданому списку можна відразу помітити кількісну і якісну перевагу керівних осіб: їхню діяльність докладно документувала преса, і, зрештою, публікували насамперед життєписи видатних осіб. Та й анкети або питальники до автобіографій, що підготував Левицький, також орієнтувалися однозначно на освічену керівну верству: були питання про родину, шкільну освіту, вчителів, які мали в школі чи вищих навчальних закладах вплив на опитаних, а також питання про кар'єру, публікації. Натомість селяни й ремісники, які теж потрапили завдяки своїй активності в документацію, у збірці матеріалів Левицького висловлюються не самостійно; у їхньому випадку йдеться, як правило, про кілька газетних вирізок, у ліпшому випадку – про коротку біографію, складену для народу з повчальною метою, а саме, щоб презентувати читачам русофільської преси, поряд із знаними патріотами, також як приклади для наслідування осіб зі світу, відомого читачам.

Ще одне обмеження вірогідності й інформативності виводиться із нечужованої недоре презентації в дослідженому джерельному матеріалі висловлювань про жінок – це, зрештою, засаднича проблема історичних біографічних досліджень. Збережені матеріали – це, зазвичай, продукт чоловічої перспективи на «важливі речі» в житті, а це диктує чоловічий погляд на зразки територіальних пересувань і кар'єри (школа, університет, початок професійного життя, професійне зростання, заслуги і відзнаки чи вшановування). Інформації про соціальну мобільність XIX – початку XX століття – це інформація про чоловіків, тому що за критерій узятю освіту і професійну діяльність (батька, опитаної особи), що переважно жінок не передбачало. Тож збережене стосується лише «половини населення»²⁹⁵ – у цьому випадку половини русофільського руху. Жінки та доньки русофільських активістів із верхніх прошарків долучалися до життя товариств, виконуючи функції священничих або вчительських дружин або доньок, чи також дружин або доньок службовців, так само як і по селах у заходах русофілів брали участь дружини селян та неодружені дівчата, вони ж були членкинями читалень або театральних груп. Існувало два русофільські жіночі товариства, де діяли дружини русофільських активістів, піклуючись про церковні збори пожертв та благочинні заходи, а з часом і щораз активніше долучаючись до організації жіночої шкільної та професійної освіти (бурси для дівчат, курси кравчинь та домо-

295 Щодо цієї проблематики в історичних та соціологічних біографічних дослідженнях див.: PAUL THOMPSON, *Life Histories and the Analysis of Social Change*, у: *Biography and Society. The Life History Approach in the Social Sciences*, вид. Daniel Berteaaux (Beverly Hills – London 1981), с. 289–307 (тут с. 297 і наст.)

господарок). Давніше з обох товариств – «Общество русских дамъ» існувало від 1878 року і виникло з традиційних у львівських греко-католицьких парохіях «сестринств». ²⁹⁶ Немислимими були би без жінок і родинні взаємини, про які йтиметься далі і які відіграли для комунікації активістів важливу роль. Попри це, жінок якщо й згадано в біографіях активістів, то головню у дописках до основної інформації. У корпусі матеріалів жінки становлять рівню одну соту частину від (самочинно наведених) активістів. У цьому плані варто використати нагоду, щоб провести персональні дослідження, тим паче, що досі досліджували «іншу половину» тільки в українському національному русі, а для русофільського руху вони поки відсутні. ²⁹⁷

До списку долучені й українські посли-селяни, активність яких припадає на «політичну епоху» русофілів, а також численні «перекинчики», імена котрих виринають і в русофільському, і в українському національному контекстах, згадано також і поодиноких русофілів, які основну частину життя провели на Буковині, але народилися в Галичині або ж відігравали певну роль у галицькому русофільському русі. Ще одним випадком переходу межі між українським та русофільським рухами є окремі представники високопоставленого духовенства та активісти 1848 року, які посіли своє місце у політичній галереї попередників обох партій. ²⁹⁸ До першого покоління (кінець XVIII століття – 1830-ті роки) зачислено 107 із перелічених осіб, до середнього покоління – 155 і до покоління молодих – 50 осіб. Такий кількісний розподіл аж ніяк не пояснюється довільністю вибірки, а відповідає реальному станові розвитку русофільського руху, який втратив колишнє значення наприкінці XIX століття і, відповідно, міг рекрутувати небагато нових членів молодшого покоління.

Професійні групи

Розподіл за професіями в межах усіх трьох поколінь підтверджує (принаймні стосовно справді добре задокументованого керівного рівня) спостереження, уже згадане в іншому місці: у своєму розвитку русофільський рух

²⁹⁶ Див. повідомлення про діяльність «Общества русских женщин “Жизнь”», Львів, 14 лютого 1909 р.; «Общество русских дамъ», Львів, 23 квітня 1909 р., для «Галицько-руського благодотворительного общества» у Санкт-Петербурзі, РГИА СПб, ф. 465, оп. 1, спр. 2, арк. 20–32; MARTHA BONACHEVSKY-CHOMIAK, *Feminists Despite Themselves: Women in Ukrainian Community Life, 1884–1939* (Edmonton 1988), частина 2.5.

²⁹⁷ BONACHEVSKY-CHOMIAK, *Feminists*, насамперед розділ 2.

²⁹⁸ Для подальших деталізованих досліджень, особливо того, що стосувалося русофільської провінції, добре надавалася б методика, подібна до застосованої в: НІМКА, Villagers (додаток IV): укладення списку активістів шляхом розгляду дописувачів читачьких листів за період кількох річників однієї-єдиної народної газети (у випадку дослідження Химки це газета *Батьківщина*). Хоча такий підхід обмежується великим часовим проміжком, проте значно полегшує порівняння даних.

мав більше паралелей із національним українським, аніж назагал припускають. Духовенство втратило своє значення тоді, коли щораз більше виходили на передові позиції службовці, люди вільних професій та вчителі. Із 107-ми перчислених осіб першого покоління майже дві третини, а саме 75 осіб, походять зі священничого середовища; з них 21 особа – це високопоставлені церковні функціонери або викладачі духовних семінарій чи богословського факультету у Львівському університеті.²⁹⁹ Двадцять дві особи, як-не-як, мали сан крилошанина або почесного крилошанина (серед них і декілька сільських священників).³⁰⁰ До простого несанованого духовенства належало 45 осіб.³⁰¹ Усього 20 членів першого покоління були світськими інтелігентами, серед них кількісно, бо 8 осіб, переважали чиновники, за ними – судді (4), особи вільних професій (4) і вчителі (3) та один службовець.³⁰² Також до першого покоління зараховано 12 селян, проте йдеться винятково про перших послів до Галицького сойму, яких можна розглядати як *fellow travellers* консервативної, почасти русофільської політики того часу, однак не можна прирівняти до русофільських селянських активістів пізнішого часу.³⁰³

299 Див. список у бібліографії: Й. Делькевич, Г. Гинилевич, Я. Геровський, І. Ільницький, В. Компаневич, І. Криницький, Й. Кульчицький, М. Куземський, І. Лавровський (зокрема церковний композитор), Й. Левицький, М. Малиновський, П. Матковський, Т. Павликів, А. Петрушевич, Я. Ціпановський, Й. Черлунчакевич, Г. Шашкевич, Я. Шведзицький, А. Юзичинський, Г. Яхимович.

300 І. Ванкович, І. Гумецький, Г. Гинилевич, Я. Геровський, І. Жуковський, І. Ільницький, Р. Ковшевич, М. Куземський, Й. Кульчицький, Й. Лаврецький, Т. Лісевич, М. Лукашевич, М. Малиновський, К. Мандичевський, П. Матковський, І. Озаркевич, Т. Павликів, А. Петрушевич, [Л. Полевому посаду запропонували, проте він від неї відмовився], М. Роздільський, Г. Шашкевич, Я. Шведзицький, А. Юзичинський.

301 В. Андрохович, А. Бачинський, А. Бобикевич, Й. Боцюрків, М. Волошин, І. Галька, Й. Ганкевич, В. Гапонович, Т. Глинський, Я. Головацький (професор), С. Головацький, І. Гушалевич (також вчитель і письменник), Л. Данкевич, М. Дебельський, А. Добрянський, О. Заклинський, І. Здерківський, В. Желехівський (також гімназійний вчитель), І. Ілевич, А. Клишко, Г. Кміщакевич, Й. Кобринський, М. Котлярчук, Й. Крушинський, М. Курилович, Є. Левицький, О. Левицький, К. Літинський, Й. Лозинський, Л. Мацілінський, І. Мейський, А. Могильницький, Р. Мох, І. Наумович, Ю. Негребецький, Л. Полевий, Т. Полянський (також директор гімназії), М. Попель, А. Сабат, Н. Соловський, Л. Трещаківський, М. Устиянович, В. Фортуна.

302 Чиновники: Д. Біленький (фінансове управління), А. Добрянський (професор університету; його ім'я міститься і в переліку духовних осіб), Д. Зубрицький (адміністрація), І. Константинович (працівник міністерства), В. Коцько (адміністрація), Й. Хоминський (директор поліції), І. Шараневич (університетський професор). Судді: М. Качковський, К. Кміщакевич, В. Ковальський, І. Літинський; учителі: Т. Білоус (директор гімназії), К. Мерунович (професор гімназії), А. Яновський (шкільний інспектор, директор гімназії). Особи вільних професій/самостійні: М. Бачинський (адвокат), М. Димет (купець), Б. Дідицький (журналіст), А. Павенцький (нотаріус і журналіст). Службовець: О. Палюх (приватний вчитель, службовець Народного Дому).

303 Т. Андрейчук, М. Демків, І. Загоройко, Р. Іщук, І. Карпінець, М. Ковбасюк, О. Королюк, Й. Кравців, М. Лавринович, К. Лепкалюк, А. Минкович.

У середньому поколінні (1830–1860-ті роки) відображаються соціальні зміни часу, який настав після 1848 року, і перегрупування в *classe politique* як результат цих змін. Частка духовенства знизилася під позначку 50 % (зі 155 осіб³⁰⁴ до 62), значно менше стало представників церковного керівництва.³⁰⁵ У цьому поколінні визначальною була світська інтелігенція (68 осіб), причому перевагу мали представники вільнонайманих і незалежних професій (29)³⁰⁶, переважно адвокати й журналісти. У графі журналістів з'являються, втім, не лише фінансово забезпечені й незалежні вільнонаймані особи, а й чимало вільних працівників із нерегулярними доходами, які заробляли на прожиття ще й іншою діяльністю. Майже на тому ж рівні перебували кількісно й службовці, серед яких було 15 вчителів,³⁰⁷

304 Серед яких і три жінки без зазначення професій: Ольга Грабар, Алексія Геровська, Олена Данкевич.

305 Високопоставлене духовенство або ж богослови: О. Бачинський, Франц С. Костек, Г. Крижановський, Ю. Никорович. Особи у статусі крилошанина: В. Богонос, І. Гмитрик, І. Лопатинський, А. Шанковський (відмовився від клерикальної кар'єри і став гімназійним учителем). Решта: Т. Баревич (також директор гімназії), Т. Блонський, О. Бобикевич, О. Богачевський, С. Валявський, І. Венгринович, І. Ганчаківський, Г. Гнатишак, І. Голян, О. Головацький, І. Гошовський, К. Гукевич, В. Давидяк, І. Дзєрович, М. Добрянський, В. Жегестівський, А. Желехівський, В. Залозецький-Сас, І. Залуцький, Т. Качмарчик, М. Коблянський, С. Коблянський, І. Копистянський, В. Копитчак (катехит), Є. Кордасевич, І. К. Костецький, Й. Крушинський II, О. Лепкий (також катехит), В. Лопатинський, В. Лисяк, М. Ливчак, І. Мардарович, І. Михалевич, І. Мишковський, Т. Обушкевич, М. Огоновський, І. Пасічинський, О. Радзичевич, Т. Ріпечський, В. Ружицький, М. Сабат, В. Салацький, І. Хр. Сінкевич, І. Сірко, Е. Хлопецький, Ю. Хіяляк, В. Хіяляк, Л. Цирик (катехит), Г. Чубатий, І. Шайдицький, П. Шанковський, Й. Юрчакевич, К. Яворський.

306 (Не враховуючи тих, хто мав основне заняття в іншій графі – 29 осіб, разом із підробітчанами і тими, хто змінив фах – 36) адвокати: І. Бачинський, Л. Гуменний, І. Добрянський, Ю. Ілевич, О. Іскрицький, Ю. Кміцикевич, М. Король, Л. Павенцький, Л. Рожанковський (колишній суддя), І. Савчинський (нотаріус), В. Хлопецький, В. Ясеницький. Журналісти: О. Авдиківський, Л. Гуменний (також і приватний учитель), М. Клемертович, Д. Козарищук, Г. Купчанко, С. Лабаш (також і банківський службовець), К. Лужницький, В. Луцик, Й. Марков, О. Мончаловський (за освітою юрист), І. Пелех, В. Площанський, Ф. Свистун (основний рід занять – гімназійний учитель), С. Шехович, О. Щербань. Лікарі: М. Гумецький, С. Дрималик, К. Миронович. Інші: М. Білоус (власник друкарні, видавець), Й. Ливчак (винахідник, окрім того журналіст), В. Нагірний (архітектор, організатор кооперативів).

307 (14 осіб, якщо не враховувати А. Нічая, який зайнявся згодом кооперацією): Д. Вінчковський (учитель, письменник), К. Ганкевич (гімназійний професор, мовознавець), І. Глібовицький (гімназійний професор), І. Гмитрик (спочатку був священником), Є. Згарський (гімназійний учитель, публіцист), О. Дейницький (учитель), О. Калитовський (директор гімназії), І. Костецький (гімназійний професор), А. Нічай (учитель, а також службовець в кооперативі), І. Романович (вчитель), Ф. Свистун (гімназійний учитель, а також публіцист), І. Трембицький (учитель і публіцист), Ю. Целевич (гімназійний професор), І. Фединський (гімназійний учитель), А. Шанковський (спочатку священник, згодом гімназійний учитель).

8 суддів,³⁰⁸ п'ятеро інших службовців (серед яких один військовий лікар) та один університетський професор.³⁰⁹ Спалах популярності фаху адвоката в середовищі русофілів мав багато причин: приплив українських священних синів на юридичні факультети дав можливість з'явитися українському адвокатському стану; окрім того, політична заангажованість людини вільнонаймані професії була меншим кар'єрним ризиком. У політичному плані чиновники трималися осторонь, тож не так яскраво проявились як активісти-русофіли. Новим був приріст службовців (10); основним місцем цих службовців частково були русофільські установи або ж такі, які прихильно ставилися до русофілів.³¹⁰ Значна кількість активістів мали різні професійні заняття; наприклад, багато журналістів мали ще один фах, дехто з учителів займався літературною творчістю або працював у газеті.³¹¹ 19 осіб наведеного в Додатку середнього покоління – селяни (13) або міські ремісники (6); на противагу до перших послів-селян з попереднього покоління тут ішлося переважно про активістів із політичними преференціями, які легко і впевнено можна було визначити, а саме це були однозначно русофіли.³¹² Три названі жінки були домогосподарками, а одна із них їмостою (дружиною священника).³¹³

Наймолодше покоління (1860–1890-ті роки) представлене найменш чисельно. Тут далі продовжувався процес зменшення кількості кліру. Священниками було вже всього лиш 14 осіб з 50-ти³¹⁴; до наймолодшого покоління

- 308 (Семеро, не враховуючи Рожанковського, який змінив рід заняття): В. Бучацький, Д. Герасимович, М. Герасимович, Ф. Калитовський, К. Коцовський, Г. Кузьма, М. Михайляк, Л. Рожанковський (згодом адвокат).
- 309 Службовці/військові: І. Габля (юрист, адміністрація), Ю. Геровський (юрист, фінансове управління), Д. Кулачковський (юрист, фінансове управління), Я. Кульчицький (шкільний інспектор, повітовий староста); Є. Миронович (військовий лікар), О. Калужняцький (славіст, професор університету).
- 310 А. Волошинович (працівник банку), Є. Кордасевич ІІ (інженер і директор заводу), В. Курбас (страхування, а також журналіст), С. Лабаш (працівник банку, також журналіст), В. Лагола (співробітник Народного Дому, за освітою юрист), Т. Луцик (працівник ОМК та Ставропігії), А. Мазур (працівник банку), А. Ничай (службовець кооперативу, перед тим учитель), М. Чайковський (працівник банку), І. Явдик (страховий агент).
- 311 До жодної з професійних груп неможливо зачислити І. О. Левицького (бібліограф, науковець – та, як видається, також учитель чи доцент університету?), К. Устияновича (письменник, художник) та Ю. Нижанківського (актор, режисер). Ці люди з певністю мали ще й фах, з якого жили.
- 312 О. Барабаш, П. Грендзола, П. Думка, Д. Захаряк, Д. Іванишів, С. Корецький (який спочатку був сільським учителем), І. Кук, В. Левандовський, П. Мошко, В. Петрів, Д. Третяк, В. Черняк, І. Шпундер; ремісники: О. Залуський (швець), Г. Лепкий, Д. Ольховський, М. Сембратович (палітурник), Л. Стадниченко (імовірно ремісник).
- 313 Ольга Грабар, Алексія Геровська, Олена Данкевич.
- 314 У цій групі враховано і тих шістьох галичан, які стали мешканцями Галичини щойно перед початком Першої світової війни, а в Росії здобули освіту як православне духовенство: Т. Дуркот, І. Гудима (православний священник), І. Ілечко (православний священник), В. Колпачкевич, В. Курило, Т. Мишковський, М. Раставецький,

належить тільки один із названих селянських активістів.³¹⁵ Натомість 22 особи представляють вільнонаймані професії; і знову в цій групі переважають адвокати або нотаріуси та журналісти.³¹⁶ Представлені трьома особами в молодому русофільському поколінні чиновники втратили своє значення; поряд із ними у списку стоять ще шестеро студентів та троє службовців.³¹⁷ Розподіл за поколіннями і професіями вказує на тенденцію, яка становила для русофільського руху кінця XIX століття не меншу загрозу, ніж доморощені недоопрацювання та політичне переслідування: надто поважний вік учасників структур цього руху. Надмір активістів із другого покоління (розширений багатьма представниками першого покоління, які на той час стали справді старими) не врівноважується кількісно сильною молоддю. Найбільше від цього старіння страждала мобілізація на провінції: як і раніше духовенство було тут найважливішим мультиплікатором та незамінним у проведенні виборчих кампаній. Проте саме у священничому середовищі майже не було нових русофілів, а молодше духовенство було захоплене українською національною ідеєю. Такий розвиток був спричинений репресіями, яких молодші русофільські священники зазнавали від часу «чисток» з боку церковного начальства. Багато де (наприклад, у Станіславівській єпархії) молоді люди не могли вступити до духовної семінарії, якщо просочувалася інформація про їхні русофільські симпатії. Русофіли й самі розуміли проблему перестаріння, про це свідчать звіти з 1890-х років, надіслані до «Русскої Ради»: борці раннього періоду відійшли на задній план, тому що політична активність була неможливою через хвороби або старість; а молодших помічників на місцях,

М. Сандович (православний священник), Г. Савечка (православний священник), К. Сенник, І. Соловій (православний священник), К. Цимбала (православний священник), М. Юрчакевич, М. Янкевич. Д. Маркова (який спочатку був короткий час священником, а пізніше юристом і політиком) зачислено до світської інтелігенції. Надміру представленою є західногалицька Лемківщина. Тут ще і в XX столітті священники відігравали значну роль у місцевих русофільських структурах.

315 С. Борух.

316 Адвокати/нотаріуси: Л. Алексевич, М. Бачинський (імовірно), Р. Бачинський (нотаріус), М. Глушкевич, О. Геровський (кандидат на адвокатуру), І. Дрогомирецький, В. Дудикевич, М. Заяць, Т. Заяць (імовірно), Я. Качмарчик (також директор ощадної каси), Дмитро Марков (юрист, політик, перед тим священник), Я. Сьокало, К. Черлюнчакевич. Журналісти: К. Вальницький, Д. Вергун, М. Глібовицький, В. Дрогомирецький, Й. Крушинський III, [В. Курбас (був також страховим службовцем)], С. Лабенський (імовірно), К. Пелехатий, П. Полянський. Інші: Р. Геровський (лікар).

317 Чиновники: В. Курилович (суддя), І. Свенціцький (славіст, професор університету), М. Трохановський (учитель, а також публіцист). Студенти: С. Бендасюк, В. Ковдра, В. Наумович, В. Труш, Ю. Яворський (згодом гімназійний вчитель). Службовці: В. Курбас (банківський службовець, також журналіст), Г. Малець (імовірно: адміністративний співробітник), І. Черлюнчакевич (за основним місцем праці співробітник у русофільських товариствах). Не вдалося підвести під якусь визначену категорію: О. Вальницький.

тих, хто міг би послідовно продовжувати справу, часто просто не було.³¹⁸ Молоді, радикальніші русофіли зосереджувалися по містах, де вони працювали адвокатами або публіцистами і переймали провід руху, який на провінції втратив своїх прихильників.

Біографії русофілів: повідомлення про ранні впливи

«Повні» біографії русофільських активістів (роки життя, батьки, родинні зв'язки, освіта, шаблі кар'єри, політична діяльність) задокументовано майже виключно у випадку русофілів із освіченого середовища – духовенства або світської інтелігенції. Переважно такі дані можна отримати з автобіографій або з життєписів, написаних з певним політичним або педагогічним умислом, а отже, цю джерельну базу не можна вважати безпроблемною.³¹⁹ Вказівки на значення, надане лише згодом певним подіям чи біографічним подробицям, на життєписи, з яких можна робити певні «висновки», знаходимо насамперед у біографіях русофільських очільників, проте почасти – і в життєписах активістів на провінції. Передусім це стосується інтерпретації ранніх періодів життя (родина, підлітковий вік, навчання). Так існує топос «патріотичного отчого дому», переважно поєднаний із заувагою, що свого часу (у полонізованому оточенні) це було винятком. Зрештою, таке твердження доволі близьке до правди у середовищі першого покоління. У біографії вчительського сина Івана Наумовича таку роль відіграє не так батьківський (польськокомовний), як дідівський священничий дім, де Наумович зростав; про пізніший нібито ранній розвиток проправославних симпатій на прощах на Буковину вже згадувалося. У цьому контексті з'являється і батько Наумовича, який мусив терпіти в Заліщиках образи пропольського священника за те, що приймав на квартиру буковинських школярів «схизматиків». Попри ці факти, Наумович підготував згодом історію «пробудження», яка саме й

318 Звіти про брак людей і недостатню присутність на виборчих заходах, відмови виборців і кандидатів на підставі віку або хвороби прибічника русофільства (повіти Коломия, Лісько-Балигород-Устрики, Тернопіль-Збараж-Скалат-Гусятин-Теребовля): Теодор Білоус до «Русскої Ради», Коломия, 7 лютого 1891 р., ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 104, арк. 4; отець Йоаким Савчин, Мхава, 10 лютого 1891 р., ф. 196, оп. 1, спр. 103, арк. 4 і наст.; отець Михайло Мисуля, Руслів, 15 лютого 1891 р., ф. 195, оп. 1, спр. 104, арк. 5 і наст.; отець Ігнатій Галька, Дутківці, 9 лютого 1891 р., ф. 196, оп. 1, спр. 109, арк. 1 і наст.; отець Ювенал Луцик до «Русскої Ради», Пізнанка Гнила, 28 лютого 1891 р., ф. 196, оп. 1, спр. 109, арк. 9зв.; отець Іван Залуцький до «Русскої Ради», Теребовля, 12 лютого 1891 р., ф. 196, оп. 1, спр. 109, арк. 1.

319 Про постановку цих проблем у новішому дослідженні біографій див.: ANDREAS GESTRICH, Einleitung: Sozialhistorische Biographieforschung, у: Biographie – sozialgeschichtlich. Sieben Beiträge, вид. A. Gestrich, P. Knoch та H. Merkel (Göttingen 1988), с. 5–28.

покликана пояснити його перетворення з польського патріота революції 1848 року на свідомого русина: йдеться про згадану вже у першому розділі сцену на мосту через Дністер. Ще одну подію з дитинства вдалося згодом припасувати до схеми, яка нагадує життя святих, надзвичайно популярного жанру в русофільській народній літературі: порятунок чи не десятилітнім Наумовичем дитини від повені в Буську. Можна припустити, що агіографія служила при написанні патріотичних біографій зразком для Наумовича та його однодумців.³²⁰ Та й історію життя Михайла Качковського, про якого є докази, що він ідеологічно стояв між русофілами й українськими патріотами, газета *Слово* відповідно подала: Про суддю, народженого в Західній Галичині, який там здобув освіту, писали, що вже у свій «польський» період він високо тримав прапор русинства, що в особливий спосіб проявилось у вірності своїй Церкві й читанні творів Зубрицького. Про русофільський культ Наумовича й Качковського, який нагадує своїм проявом вшанування святих, тут уже йшлося. Історію «навернення» за схемою перетворення Савла на Павла знайдемо і в автобіографії Богдана Дідицького; вона з'явилася в контексті переходу російського війська через Галичину 1849 року і про неї також згадувалося на початку. Існує більше модифікацій «патріотичного отчого дому» і «пробудження»: відповідно визначальний вплив на вчителя і посла Миколу Антоневи́ча мав ще у школі священник-русофіл Іван Озаркевич; публіциста Григорія Купчанка розбудив, згідно з його свідченням, учитель Іван Глібовицький, точніше – зворушлива промова Глібовицького, яка потрясла румунізованих чернівецьких гімназистів; учителі-русофіли вплинули також на юристів Миколу Герасимовича та Філемона Калитовського. Патріотичний вірний Греко-Католицькій Церкві отчий дім був у священників Григорія Чубатого і Йосифа Крушинського I, а також у Дениса Кулачковського та Аполлона Ничая, котрого виховував дід; про патріотичне родинне підґрунтя зазначено і в життєписах священників Йосифа Красицького і Йосифа Крушинського II. Селянський син Осип Марков ще під час навчання в гімназії був русофільським «патріотом», так само як Антоній Петрушевич, який, окрім усього, походив з «патріотичного» батьківського дому. Цей факт інші джерела спростовують, стверджуючи, що Петрушевич навчився кирилиці аж під час навчання в духовній семінарії.³²¹ Яків Головацький цінував твердження, що проросійську орієнтацію мав уже його батько, розважаючи цілу родину оповідями з часу «першої» російської окупації (Тернопільщина) в наполеонівських війнах. Та й русофільський журналіст Венедикт Площанський перетворився 1848 року з польського Савла на русько-патріотичного Павла;

320 І. Наумович: Автобіографічний фрагмент про часи юності в Заліщиках і Львові, ЛНБ ф. 2, спр. 126/п. 15, арк. 44.

321 КИРИЛО СТУДИНСЬКИЙ, Львівська духовна Семинарія в часах Маркіяна Шашкевича (1829–1843), (= Збірник Філологічної секції НТШ, т. 17–18, Львів 1916).

священики Антоній Добрянський, Іван Гушалевич та Йосафат Кобринський пережили щось схоже у 1830–1840-ві роки, у середовищі «Руської Трійці», натхненної ідеями романтичного слов'янофільства або у слов'янських студентських гуртках у Відні. Священик Олексій Заклинський (біографія котрого напрочуд варта уваги, адже тут він, один із небагатьох русофілів, подає докладну інформацію про особисте життя) мав, відповідно, ще самобутній досвід навернення. Заклинський сформувався ще перед 1848 роком, у період навчання в духовній семінарії, як речник голодування проти незадовільного харчування, страйку, який переріс у загальний бунт-протест проти керівництва семінарії. Року 1848 він натхненно виступив на одному з перших засідань Головної Руської Ради, здійснивши патріотичний прорив у своєму світогляді. Зі спогадів Корнила Устияновича про його молодецьке русофільство, опублікованих 1884 року з добрячою порцією відстороненості й самокритики, видно, як насправді виглядав «патріотичний» отчий дім багатьох русофілів середнього покоління. У таких родинях польська культура, попри усі «пробудження», відігравала важливу роль, тільки в неї вже проникали й інші впливи:

Зародокъ идеї панславизму – винїсь я ще зъ дому. У мого вѣтця говорило ся до 1860 року переважно по польски, хотяй отецъ бувъ любимымъ рускимъ поетомъ и виховувавъ насъ всѣхъ вх рускомъ патріотичномъ дусѣ. Дитиною прислухувавъ ся я, якъ отецъ читавъ матери Вальтеръ-Скота въ польскѣмъ перекладѣ, я слухавъ поезій Мицкевича и драм Корженѣвского, а по при те читавъ и спѣвавъ народни руски пѣсни Вацлава зъ Олеська, читавъ поезіи мого вѣтця, ... Шашкевича и переглядавъ вѣденьского «Вѣстника». Въ библиотечцѣ мого вѣтця найшовъ я такожъ поезіи чески ... и силябизувавъ «Семейную Библиотечку», Зубрыцкого «Исторію Галицко-Володим. Княжества» и повѣсть російску «Старый домъ», – все рѣчи писани языкомъ велико-рускимъ. А читавъ я ихъ выговоромъ нашимъ ... Додайте до того, що въ школахъ учили насъ языка церковного зъ выговоромъ мало-рускимъ, то й поїмете легко, що я понюхавши трохи тыхъ языковъ а не навчивши ся окрѣмъ нѣмецкого, т. є. чужого – нѣ одного докладно, бувъ ѳличнымъ матеріаломъ на – панслависта. В моїй головѣ учинивъ ся хаосъ, а въ той хаосъ падали, якъ искры, слова Пушкина, голошени Яковомъ Головацкимъ, моимъ недалекимъ родичемъ: «Славянскы-ль ручьи соллются въ русскомъ море, ано-ль ізсохнѣтъ – вотъ вапрось!» ... Таки речи мусли мати великій впливъ на мою душу, мали впливъ и на мого вѣтця, котрый помимо щирои любви до своєї народности не мѣгъ не признати якоитакои раціи за мрѣями мужѣвъ, якъ Зубрыцкій, Головацкій инши, – дарма, що бувъ либераломъ и зъ удовольеньемъ рецитувавъ Пушкиновыи епиграмы ... Однакъ вѣнъ читавъ сю поезіюку нашимъ выговоромъ, – не знавъ московско-

го, – и такъ якъ и я бравъ языкъ велико-рускій за нашъ языкъ, а Москалѣвъ за Русинѣвъ – бо прецѣжь они и писалися «русскими».³²²

Корнило Устиянович доволі швидко усвідомив усю суперечливість різних впливів сім'ї та школи. Невдовзі після зданої 1858 року матури він написав до свого батька з Відня: «Скажѣть менѣ, тату, що мы властиво є? Мы мыслимо по нѣмецки, говоримо по польски, а пишемо якъ? – по російськи!»³²³ Ці сумніви стояли біля джерел народовської переорієнтації Устияновича, яка, зрештою, у зрілому віці знову поступилася місцем консервативно-русофільським поглядам. У спогадах Устияновича також є епізод проходу російських військ 1849 року. Втім у нього епізод з росіянами відіграє цілком іншу роль, ніж у Дідицького: він описав, що побачив на шляху зі Сколього до Стрия, де російський офіцер до смерті забив солдата, який не мав сил рухатися далі. Про це пережиття з дитячих літ Устиянович писав 1884 року, щоб проілюструвати «російський деспотизм», який власне й призвів до розриву з русофільством.³²⁴

У деяких життєписах селянських активістів функцію «патріотичного отчого дому» переймав місцевий парох, який дбав, щоб ці особи здобули освіту, або ж Церква як установа мала вплив на активіста (як члена церковного братства або як церковного хориста) і по-своєму «виховувала». Так було у випадку Олексія Барабаша, Івана Кука, Валентія Левандовського. Іван Наумович був патріотичним верховним батьком Івана Шпундера й Олексія Залуського, а «патріотичний отчий дім» Симона Боруха виглядає незгірше, ніж у родинах інтелектуалів: батько читав *Науку*, і читання часопису супроводжувало дитинство народженого 1861 року Боруха.³²⁵ Втім існує не менше свідчень про русофільських діячів, які не наголошували на ранньому впливі на них батьківського дому, котрі, однак, виразно зазнали такого впливу, тому що батьки або родичі вже були русофільськими діячами (див. нижче: Родинні зв'язки русофілів). Ранні «патріотичні» впливи названих тут випадків, цілком напевно, не були фікцією; усе ж цікаво, як відбувалася презентація цих передумов для нащадків. Адже лише «патріотичне» батьківське середовище аж ніяк не гарантувало русофільської кар'єри, як можна при-

322 УСТІЯНОВИЧЪ, Раевскій, с. 8 і наст. Вацлав з Олеська: Вацлав Залеський (1800–1849), польський письменник, етнограф, збирач галицько-українських та галицько-польських народних пісень (*Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego*, Lwów 1833). Пушкінський рядок – це цитата з улюбленого русофілами вірша «Клеветникам России».

323 Цит. за: УСТІЯНОВИЧЪ, Раевскій, с. 11.

324 УСТІЯНОВИЧЪ, Раевскій, с. 18.

325 М. Антоневиц, О. Барабаш, С. Борух, М. Герасимович мол., Я. Головацький, І. Гушалевич, А. Добрянський, О. Заклинський, Й. Кобринський, Й. Крушинський І, І. Кук, Д. Кулачковський, Г. Купчанко, В. Левандовський, Й. Марков, А. Ничай, А. Петрушевич, В. Площанський, Г. Чубатий, І. Шпундер.

пустити з таких даних; із подібних батьківських домів походило й чимало українських національних діячів. Та, без сумніву, «патріотичні» батьківські доми й ментори або пережите пробудження посилювали вірогідність русофільських життєписів, а саме цього й прагнули їхні автори.

Русофільські кар'єрні дороговкази

Бенедикт Андерсон вказав у своєму дослідженні нації як «уявленої спільноти» на значення географічної мобілізації, співзалежній із соціальною мобілізацією кар'єристів. Освіту, яка була передумовою кар'єри, переважно можна було здобути у міських центрах, віддалених від місця проживання; знову ж таки там – або дорогою туди – відбувалася комунікація з кар'єристами з інших частин краю, а це було неодмінним чинником виникнення уявлень про спільноту. Прототипом подорожі, яка творить спільноту, Андерсон вважає прощу, тож, опираючись на це спостереження, називає цей феномен «освітньою прощею». Те саме стосувалося й «адміністративних прощ» для функціонерів, які, здобувши освіту, охоплювали під час кар'єри декілька місць.³²⁶ Подібні «прощі» характерні й для біографій тих русофілів, які здобули добру освіту. Значною мірою йдеться про священничих синів: серед названих у додатку світських інтелігентів або кліру (280 осіб)³²⁷ лише 35 осіб однозначно є синами селян чи ремісників; дев'ятеро з них походять із вчительських або чиновницьких родин. Типовий освітній шлях освіченого галицького українця починався на його сільській батьківщині, де була церковно-дяківська школа або народна школа (не враховуючи принагідно й освіти, здобутої вдома), звідти переходили на навчання до поближного окружного міста (так майже завжди було у випадку 3-го і 4-го класів школи). Для того, щоб продовжити навчання в гімназії, знову, як правило, треба було переїхати в інше місце, адже існувало всього декілька освітніх закладів такого рівня: гімназійними містами були Львів, Перемишль, Бережани, Бучач, Дрогобич, Калуш, Коломия, Самбір, Станиславів, Тернопіль і буковинські Чернівці. Гімназія, де навчання вели (частково) українською мовою, була, навіть і після 1848 року і то тривалий час, лише у Львові. Навіть у славних школах отців Василіян у Дрогобичі й Бучачі мовою навчання була німецька, а не польська. Головним наслідком відсутності шкільного забезпечення на всій території Галичини у

326 BENEDICT ANDERSON, *Die Erfindung der Nation/ Zur Karriere eines folgenreichen Konzepts* (Frankfurt/M. – New York 1988), с. 55–71, 80 і далі, 125 і далі.

327 Враховано тут і тих, хто здобув неповну середню шкільну освіту, і службовців; іншими словами, йдеться про працевлаштованих не-селян і не-ремісників. При багатьох іменах відсутні дані про походження, тож не виключено, що відсоток селянських і ремісничих синів властиво вищий, а частка священничих синів насправді нижча.

XIX столітті була необхідність покидати отчий дім уже в вісім-десять років, щоб замешкати «на станції» (квартирантами) у знайомих батьків або у незнайомих, часто разом з іншими учнями. Таким чином у гімназійних містах сходилися разом українські кар'єристи одного регіону, вони навчалися в тій самій школі і жили в тому самому помешканні, нерідко закладалися основи для знайомств або приятелювання і в дорослому віці. Від 1860-х років на зміну таким приватним помешканням, принаймні у більших містах, прийшли «бурси» різних установ. Дехто з учнів зупинявся на квартирі у священників. Перші школярські гуртожитки з'явилися при львівському Народному Домі й у Ставропігійському Інституті, згодом у провінційних містах виникли «Руські Бурси», систематичне поширення яких почалося, втім, щойно після 1900 року. Особливо пізніше відкриті бурси мали значний вплив на формування русофільських переконань серед молоді, тому що тут не обмежувалися харчуванням, проживанням і соціальним контролем за вихованцями, а й провадили заняття з російської історії, мови та літератури. У біографіях не завжди зазначали освіту в шкільних гуртожитках, зрештою, як і інформацію про квартирантське життя під час навчання у школі: то було цілком нормальним явищем, не вартим того, щоб про це згадувати.³²⁸ Коли починалися канікули, напрямок подорожі змінювався в протилежний бік, учні роз'їжджалися по домівках, по батьківських парохіях, часто вони брали зі собою товаришів – то була практика, яка зберігалася і серед семінаристів та студентів. Нерідко такі візити давали початок новим подружжям.³²⁹ Після закінчення школи наставав час здобувати освіту в духовній семінарії для тих, хто обрав священничий шлях, або – в університеті для тих, хто вирішив набути світської професії. Тепер кількість місць для продовження освіти в Галичині була ще обмеженішою: університети були у Львові та Кракові. Медики, до прикладу, могли вчитися тільки у Кракові, а греко-католицькі семінарії існували у Львові й Перемишлі, згодом також у Станиславові. Від 1875 року з'явилася ще одна альтернатива – новозаснований університет у Чернівцях, куди також було не надто далеко їхати. Певну роль відігравала столиця монархії: найкращих семінаристів нагороджували можливістю продовжувати навчання у Греко-католицькій генеральній семінарії у Відні. Саме цей навчальний заклад закінчило багато високих церковних функціонерів, та й не тільки богослови обирали Відень місцем своїх студій. Це місто обіцяло добрі кар'єрні

328 Звіт про «станції» або життя вихованців бурси див.: Додаток, Т. Білоус, Д. Вінцовський (вихованець Народного Дому), Г. Врецьона (вихованець Ставропігійського Інституту), Л. Гумецький, А. Давидяк (вихованець Народного Дому), І. Ілевич, Ю. Кміцикевич, Й. Кобринський, І. Мардарович, В. Нагірний (вихованець Народного Дому), І. Наумович.

329 Див. про це також спогади з часів молодості в автобіографіях священничих синів: ОЛЕСНИЦЬКИЙ, Сторінки; БАРВІНСЬКИЙ, Спомини, т. 1, с. 5–40; т. 2, с. 1–20.

перспективи, якщо на це були фінанси. У 37-ми біографіях з Додатку місцем студентського навчання названо Відень, це 16 % від усіх біографій колишніх університетських студентів і семінаристів. П'ятнадцятеро з цих віденських студентів стали священиками, високопоставленим духовенством або професорами богослов'я, та все ж більшість становила світську інтелігенцію.³³⁰ Лише поодинокі з віденських студентів залишалися в місті або ж поверталися наприкінці своєї блискучої кар'єри туди назад: мова про Василя Ковальського, який отримав високу посаду в центральному віденському суді, міністерського чиновника Івана Константиновича та журналістів Григорія Купчанка, Данила Казарищука й Дмитра Вергуна. Іван Літинський, суддя Верховного австрійського суду, закінчив Львівський університет. Григорій Шашкевич роками обіймав посаду в Міністерстві віросповідань і освіти, та згодом повернувся до Галичини. Незрівнянно більше значення як місце навчання мав Львів: у 80-ти випадках (34 відсотки) у біографічному матеріалі виразно згадано навчання у Львові, фактична цифра є, мабуть, значно вищою, адже у Львівській духовній семінарії могли навчатися насамперед численні священики, про освіту яких нема конкретних фактів.³³¹

330 37 з 231 вивчених осіб, які були студентами семінарій або університетів, навчалися (зокрема) у Відні. У загальному переліку слухачів високих шкіл є також четверо випускників технічних університетів та тих, хто не закінчив навчання; не враховували сумнівних випадків, коли в біографічному матеріалі відсутні були дані про студії. Тож «віденці» поіменно: Лев Алексевич (адвокат), Микола Антоневич (професор гімназії), Дмитро Вергун (журналіст), Микола Герасимович (суддя), Григорій Гинилевич (богослов), Йосиф Делькевич (богослов), Богдан Дідицький (журналіст – потрапив до столиці з навчальною стипендією), Адольф Добрянський (чиновник), Антоній Добрянський (духовна особа), Іван Добрянський (адвокат), Михайло Добрянський (священик), Сильвестр Дрималик (лікар), Володимир Дудикевич (адвокат), Олексій Заклинський (духовна особа), Омелян Калужняцький (професор університету), Йосафат Кобринський (духовна особа), Іван Константинович (міністерський чиновник), Василь Ковальський (суддя), Данило Козарищук (журналіст), Йосиф Крушинський III (журналіст), Гавриїл Крижановський (богослов), Григорій Купчанко (журналіст), Йосиф Левицький (духовна особа), Онуфрій Лепкий (духовна особа), Теодор Лісевич (духовна особа), Михайло Малиновський (високопоставлена духовна особа), Ілія Мардарович (духовна особа), Євген Миронович (військовий лікар), Тит Мишковський (богослов), Володимир Наумович (студент), Маркил Попель (духовна особа), Іларіон Свенціцький (професор університету), Корнило Устиянович (письменник, художник), Юліян Целевич (професор гімназії), Амврозій Шанковський (священик, учитель), Юліян Яворський (гімназійний учитель). Трое осіб навчалася поза межами Галичини й Буковини, проте не у Відні: Роман Геровський вивчав медицину в Берліні та Празі, Дмитро Марков (спочатку священик, згодом юрист і політик) вивчав юриспруденцію в Інсбруку, Василь Нагірний (архітектор, організатор кооперативного руху) вчився у Технічному університеті в Цюриху.

331 Т. Білоус, Д. Вінцковський, Г. Врецьона, В. Давидяк, О. Дейницький, Й. Делькевич, Б. Дідицький, А. Добрянський, І. Добрянський, І. Дрогомирецький (імовірно), І. Габла, І. Галька, С. Гавришкевич, Д. Герасимович (імовірно), М. Герасимович, І. Глібовицький, І. Гмитрик, Я. Головацький, Л. Гумецький, І. Гушалевич, Я. Геровський, Ю. Геровський,

Закінчивши навчання в університеті або семінарії, клір продовжував кар'єру на різноманітних сотрудицтвах або замісних священничих становищах у своїх рідних епархіях, поки врешті не отримував бажаної *praesenta* на пожиттєву парохію або принаймні на справді тривалий час. Щасливці, які добре поводитися, доволі швидко могли розраховувати на стаłe місце на парохії; і навпаки, дехто з політично активних священників мали проблеми з досягненням цієї кар'єрної мети, для їхнього професійного шляху характерною є часта зміна місця праці, спричинена переведеннями. В інших професійних групах зміна місця була вимушено пов'язана з професійним зростанням, скажімо, у випадку гімназійних учителів, суддів та інших чиновників, для яких службове просування означало переважно переведення на інше місце. Деякі з перелічених у Додатку чиновників побували протягом своєї кар'єри в усій Галичині; для багатьох (загалом 61 свідчення) знову ж таки кар'єрою зупинкою ставав Львів.³³²

На окремих прикладах кліру та світської інтелігенції проілюструємо як виглядали такі освітні та кар'єрні «прощі» галицьких русофілів зокрема. Вивчення життєписів різних осіб наводить на висновок про багато схожих дороговказів у їхньому навчанні й кар'єрі: Йосафат Кобринський (учительський син) народився 1818 року в Коломиї, там був учнем нормальної школи, а тоді перейшов до Станіславівської, а згодом Чернівецької гімназії. Священнику освіту здобув у Львові й Відні, у Відні вивчав також філологію. Священикував у Москалівці і в Мишині (Коломийський повіт), тобто повер-

О. Заклинський, Є. Згарський, І. Здерківський, Ю. Ілевич, І. Ільницький, О. Іскрицький, М. Качковський, Ф. Калитовський (імовірно), О. Калитовський, М. Клемертович, Ю. Кміцикевич, С. Коблянський, Й. Кобринський, М. Король, К. Костецький, Ф. С. Костек, М. Котлярчук, В. Ковальський, Й. Крушинський II, Й. Крушинський III, Д. Кулачковський, Й. Кульчицький, Я. Кульчицький (імовірно), М. Куземський, Г. Кузьма (імовірно), С. Лабаш, В. Лагола, Т. Лісевич, І. Літинський, Л. Мацілінський, Й. Марков, А. Могильницький, О. Мончаловський, Р. Мох, І. Наумович, А. Ничай, І. Озаркевич, А. Павенцький (імовірно), Т. Павликів, А. Петрушевич, В. Площанський, Л. Рожанковський, М. Роздільський, І. Свенціцький, Ф. Свистун, Л. Трещанковський, М. Устиянович, К. Устиянович, Й. Хоминський, Ю. Целевич, В. Чубатий А. Шанковський, І. Шараневич, Г. Шашкевич, Я. Шведзицький, А. Юзичинський, Ю. Яворський, А. Яновський.

332 О. Бачинський, Д. Вінцовський, Г. Врецьона, К. Ганкевич (імовірно), С. Гавришкевич, М. Герасимович, М. Глібовицький, Я. Головацький, І. Гушалевиц, В. Давидяк, О. Дейницький, Й. Делькевич, Б. Дідицький, І. Добрянський, С. Дрималик, Є. Згарський, Д. Зубрицький, Ю. Ілевич, О. Калужняцький, Ф. Калитовський, О. Калитовський, М. Клемертович, М. Король, М. Котлярчук, В. Ковальський, Г. Крижановський, М. Куземський, Г. Кузьма, С. Лабаш, В. Лагола, І. Літинський, К. Літинський, І. Лопатинський, Й. Марков, А. Мазур, К. Мерунович, Є. Миронович, Т. Мишковський, О. Мончаловський, В. Нагірний, А. Ничай, Ю. Нижанківський, О. Палюх, Т. Павликів, І. Пелех, К. Пелехатий, А. Петрушевич, М. Попель, І. Свенціцький, Ф. Свистун, К. Устиянович, Й. Хоминський, І. Целевич, А. Шанковський, І. Шараневич, Я. Шведзицький, О. Щербань, А. Юзичинський, К. Яворський, А. Яновський, Г. Яхимович.

нувся до рідного регіону. Як приклад освітніх і кар'єрних кроків русофілів із середовища світської інтелігенції наведемо тут такі імена: Теодор Білоус (син ремісника), народився у 1827 році в Новому Виткові під Бродами (тодішній Золочівський округ), до школи ходив у Виткові, Бродах і Львові, де згодом і студював. Фах гімназійного вчителя привів його до Львова, Тернополя, Коломиї (де він став директором гімназії) і до західногалицької Бохні; на старості він обрав місцем проживання ту ж таки Коломию. Микола Герасимович (син секретаря у магістраті) народився 1843 року в Бродах, закінчив шкільне навчання у Снятині, Чернівцях і Львові, богослов'я вивчав у Відні, а право – у Львові. Після того піднявся щаблями судової кар'єрної драбини, зупинками в якій стали Львів, Яворів, Перемишль, знову Львів, Калуш, Львів, поки врешті став головою суду в Куликові (Жовківський повіт). Професійну кар'єру він закінчив головою миколаївського суду (Жидачівський повіт). Михайло Король (син священика) народився 1856 року у Неслухові під Кам'янкою Струмиловою (Золочівський округ), визначний русофільський політик, мав порівняно спокійне життя: школи й університет він закінчив у Львові, там же отримав перші посади в судах; докторські студії привели його до Кракова, а кар'єра судді – повернула до Львова, тут він перепрофілювався на адвокатський фах і врешті заснував у Жовкві адвокатську контору. Юристи, які обирали професію адвоката, більше «трималися землі», як правило, і залишалися в тому місці, де відкривали свою першу канцелярію, оскільки не мусили підкорятися нічиїм рішенням про переведення.

В ідеалі русофільські активісти розвивали в тих місцях, в які потрапляли протягом своєї кар'єри, політичну діяльність або соціальну заангажованість, що, знову ж таки, різноманітним чином поєднувало їх із оточенням – і з особами, рівними їм, і з іншими верствами, наприклад, селянами або міськими низами. Парохи долучалися до безалкогольних кампаній, які провадили з повітовим розмахом або організовували виборчу боротьбу та структури самопомочі у своїх рідних місцевостях. Виразним прикладом може послужити отець Стефан Коблянський, який змінив 14 парохій, у кожному наступному місці з нуля починаючи свою працю, а приятельські взаємини з селянами підтримував листовно навіть після того, як покидав попереднє місце праці; тож наприкінці своєї кар'єри його, подібно як Наумовича, який багато подорожував, знали в усій Галичині. Подібну мережу знайомств мало і троє священиків Рудольф Мох, Ілія Мардарович і Василь Залозецький, завдяки довголітнім антиалкогольним кампаніям від кінця 1860-х років, котрі вони проводили в багатьох місцях Галичини. Коблянський також став відомим ще у час, коли був кооператором у Снятині, де організував масовий захід (у якому нібито взяло участь 20 тисяч осіб), спрямований на пропаганду тверезості. Світська інтелігенція діяла по-іншому: про суддів згадано, що вони на

робочих місцях захищали українську мову як офіційну і мову перемовин на суді, та й загалом вступалися за справи селян³³³; вчителі прямо впливали на українську молодь і також долучалися до мовної боротьби. Зрештою і світська інтелігенція брала участь у виборчих кампаніях, її представники виступали на зборах і засіданнях товариств. Духовенство, інтелігенція, а пізніше й селянство ставали членами тих самих товариств, які згодом розбудовували свої структури з львівського центру на провінцію. Завдяки цій розлогій діяльності та новим шляхам комунікації між окремими верствами населення поставали вертикальні зв'язки, яких не було перед ерою мобілізації та комунікації.

Деякі міста, і насамперед Львів, з'являються сливе в усіх життєписах освічених русофілів; Львів, «своя» столиця, на противагу Відню, був не лише місцем здобуття освіти, а й містом, у якому починалося або закінчувалося чимало кар'єр. Освіта, яку здобували галицькі українці у Відні, не продукувала чиновників монархії, котрі, закінчивши навчання, могли б працювати в будь-якій частині Австро-Угорщини. З одного боку, причиною було те, що значна частина «віденців» належала до греко-католицького кліру, і бути активними могла тільки на батьківщині; однак юристи та філологи прагнули повернутися до Східної Галичини, де ставали складовою нової, незнаної раніше національної освіченої громадянської верстви. Лише декілька осіб сягли кар'єри «імперських» урядовців, як обидва члени Верховного суду Ковальський та Літинський, а також Адольф Добрянський, який працював протягом своєї кар'єри не лише у Відні та в різних місцевостях Угорщини, а й у Богемії та Моравії. Утім навіть і цих кілька русофілів з імперською чиновницькою кар'єрою проживали значну частину свого дорослого життя на українській території, і активно працювали для батьківщини. Однак помітні й типові ознаки імперського впливу, скажімо факт, що Добрянський, схоже, краще володів німецькою, ніж українською (чи «руською», якій надавав перевагу), а Ковальський перейшов наприкінці своєї кар'єри посла в Державній Раді до німецької фракції. Тут заторкуємо ще один аспект, важливий у життєписах значної кількості русофілів: до Львова і Відня їздили не лише з освітньою метою чи в процесі професійної кар'єри, а теж як послі до Галицького союму або до австрійського парламенту.³³⁴ Та якщо у випадку освічених послів дороговкази їхніх переміщень просто вкотре пролягали через загалом уже відомі пункти, то для селянських депутатів поїздка на засідання парламенту була небуденною подією. Селяни майже не мали шансів покинути місце свого проживання або рідний повіт, хіба лиш у випадку військової служби, яка за деяких обставин допроваджувала їх до Львова, у гарнізони

333 М. Качковський, В. Ковальський, М. Герасимович, Ф. Калитовський, М. Михайляк, І. Рожанковський.

334 Подобиці про послів див. нижче.

віддалених провінцій або навіть до Відня. Краєм почали їздити і русофільсько налаштовані селянські діячі, котрі послами не були: вони відвідували віча та річні збори Товариства імені Качковського і навіть виступали там з промовами. Активіст Симон Борух знав Львів і Відень додатково і з часів військової служби, що звісно помітили його біографи.³³⁵ Селян «урухомлювало» насамперед Товариство імені Качковського, організовуючи щороку свої великі збори в іншому місці: менш активні селяни долучалися до зборів, якщо товариство мало своє турне неподалік їхнього рідного села, інші були учасниками кожних зборів. Так селяни з різних куточків Галичини збиралися в одному місці – то був своєрідний відпуст зі світською програмою (дещо підпсутий, як ми бачили, релігійними моментами), адже подібні зібрання селян аж до виникнення політичних товариств справді вдавалися тільки під час відпустових прощ.

Кар'єристи і невдахи – нетипові біографії

Біографія багатьох русофілів не є класично прямолінійним освітнім та кар'єрним шляхом звичайного українського священничого сина; у їхніх життєписах зафіксовано злами, повороти, а нерідко й рецидиви. Таке особливо часто спостерігається у вихідців із селянських або ремісничих сімей.³³⁶ До цієї групи належать загалом 35 осіб із тих 106-ти, походження яких можна впевнено встановити;³³⁷ часто своєрідним трампліном із селянського стану у верству української інтелігенції була клерикальна кар'єра. Двадцять одна

335 Симон Борух; див. також нижче, підрозділ про сільських активістів.

336 У біографічних матеріалах 106-ти осіб, перелічених у Додатку, вказано заняття батька. Із цих 106 осіб 57 були синами священників, 26 – селянськими синами, троє – синами «землевласників», 11 – синами «міщан» або «малопомісних городян» (це переважно діти міських ремісників), дев'ятеро синами світської інтелігенції. Ще у 31 випадку можна доволі впевнено стверджувати про фах батька: 25 названих селян походять з цілковитою імовірністю з селянських родин, 6 названих ремісників – із ремісничих родин. Припущення щодо фаху батька висловлено для загалом одинадцяти випадків (9 священничих синів, один селянський син, один син містянина).

337 Кар'єристи з селянських та ремісничих родин: О. Бачинський, М. Білоус, Т. Білоус, Д. Вінцковський (імовірно син ремісника), Г. Врецьона, І. Галька, Г. Гинилевич, [І. Гудима?], Л. Гуменний, І. Гушалевиц, Я. Геровський, Й. Делькевич, М. Клемертович, М. Котлярчук, В. Ковальський, Г. Купчанко, В. Лагола, О. Лепкий, Т. Лісевич, І. Мардарович, Д. Марков, Й. Марков, П. Матковський, А. Мазур (імовірно селянський син), О. Палюх, І. Пасічинський, В. Площанський, М. Роздільський, М. Сандович, Ф. Свистун, Н. Соловський, М. Чайковський, Г. Чубатий, Г. Шашкевич, К. Яворський. Окрім цього, ще декілька осіб робили кар'єру в межах власної соціальної верстви: селянський син Симон Корецький був певний час сільським учителем, але згодом повернувся до основного заняття землероба. Сини малоземельних селян Валентій Левандовський та Олексій Барабаш піднялися в межах свого класу до рівня заможних селян.

особа із названих селянських та ремісничих синів мала за собою клерикальну кар'єру,³³⁸ решта розподілилася по різних професіях: гімназійні вчителі, судді, учитель, підприємець, службовець.³³⁹ У багатьох випадках існують докази, що відповідні особи походили з багатой або дуже шанованої селянської родини; кілька разів вказано на походження із зубожілої шляхти, так званої «ходячкової шляхти». У плані економічного статусу ця шляхта після скасування панщини властиво нічим не різнилася від інших (заможних) українських селян, хіба одягом і манерами: шляхтичі мешкали у власних селах або присілках, одягалися особливо, одружувалися з особами зі свого кола та наголошували на своєму шляхетському походженні та становій відмінності від простих «хлопів»; легітимаційні документи зберігали як сімейні реліквії, на що нешляхетське оточення і польська шляхта реагували переважно насмішками. Шляхтичі різнилися від простих селянських сусідів і своєю мовою. Часто вживали полонізи; багато хто із представників дрібної шляхти асимілювався в польську культуру. Численні українські священничі династії належали до дрібної шляхти, яка зосереджувалася у певних регіонах, скажімо навколо Самбора й Жовкви.³⁴⁰ Основою для соціального переходу до групи неклерикальної інтелігенції було, як правило, походження із священничої ро-

338 О. Бачинський, І. Галька, Г. Гинилевич, [І. Гудима?], І. Гушалевич, Я. Геровський, Й. Делькевич, М. Котлярчук, О. Лепкий, Т. Лісевич, І. Мардарович, Д. Марков (згодом юрист, політик), П. Матковський, І. Пасічинський, М. Роздільський, М. Сандович (православний священник), Н. Соловський, Г. Чубатий, Г. Шашкевич, К. Яворський. Бачинський, Гинилевич, Геровський, Делькевич, Матковський та Шашкевич належали до вищого духовенства або ж були професорами богослов'я.

339 М. Білоус (власник друкарні, видавець), Т. Білоус (директор гімназії), Д. Вінцовський (учитель, імовірно, син ремісника), Г. Врецьона (вчитель), Л. Гуменний (приватний учитель, співробітник Наумовича, журналіст), М. Клемертович (журналіст), В. Ковальський (суддя), Г. Купчанко (журналіст), В. Лагола (юрист, функціонер Народного Дому), Й. Марков (журналіст), А. Мазур (фельдфебель у відставці, банківський службовець, імовірно, селянський син), О. Палюх (приватний учитель, функціонер Народного Дому), В. Площанський (журналіст), Ф. Свистун (гімназійний учитель), М. Чайковський (купець).

340 Див.: РОМАН КИРЧІВ, Цикл шляхетських повістей Андрія Чайковського, у: АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ, Твори у восьми томах. У чужому гнізді. Повісті з XIX століття (Львів 1994), т. V, с. 5–25. Селянсько-шляхетське походження у русофілів: див. Додаток, О. Бачинський, І. Галька, Я. Геровський (імовірно), П. Матковський, О. Палюх (імовірно), М. Роздільський (імовірно) М. Чайковський, К. Яворський. Із дрібношляхетських родин (батьки були священниками або «землевласниками») походили також (про це виразно зазначено в біографічному матеріалі): М. Бачинський (адвокат, землевласник), Адольф Добрянський, (імовірно, що й інші Добрянські), отець В. Залозецький-Сас, чиновник та історик Д. Зубрицький, М. Качковський, О. Калитовський (директор гімназії), духовні особи М. Малиновський, Ю. Никорович (батько, імовірно, «власник ґрунтів»).

дини. Такий шлях пройшли загалом 33 із наведених у Додатку осіб.³⁴¹ Семеро священничих синів, з біографічного матеріалу про котрих можна отримати інформацію про заняття батька, зробили клерикальну кар'єру, піднявшись до рівня високого церковного достойника або викладача духовної семінарії чи університету.³⁴² Лише невелика меншість діячів, котрі обрали іншу, ніж батьківська, професію, походила із родин світської інтелігенції, йдеться про синів учителів, чиновників тощо. До цієї нечисельної групи належать визначні діячі Іван Наумович та Йосафат Кобринський, а також журналісти Іван Пелех та Осип Мончаловський.³⁴³

Соціальне сходження з селянського або дрібномістянського стану, а також із неможливих священничих родин означало у багатьох випадках важкий шлях; за деяких обставин ці особи змушені були на якийсь час залишати школу, бо на це не вистачало коштів. Багато хто заробляв собі, принаймні частково, на проживання самостійно, даючи приватні уроки в заможних сім'ях або працюючи секретарем чи слугою високопоставленого духовенства. Подібні епізоди згадано в життєписах Теодора Білоуса, Ігнатія Гальки, Якова Геровського, Йосифа Делькевича, Михайла Клемертовича, Михайла Качковського, Миколи Котлярчука, Василя Ковальського, Онуфрія Лепкого, Теодора Лісевича, Ілії Мардаровича, Йосифа Маркова, Павла Матковського, Лева Мацілінського, Івана Наумовича та Миколи Роздільського. Ремісничий син Михайло Білоус жив упроголодь, за його даними, навчаючись друкарського ремесла у Ставропігійському Інституті, та протягом довгих непри-

341 Разом із сумнівними випадками їх 39 осіб. І. Габла (юрист, чиновник), С. Гавришкевич (архітектор, інженер), І. Глібовицький (професор гімназії), І. Гмитрик (священик, тоді гімназійний учитель), Я. Головацький (священик, тоді професор університету), Л. Гумецький (адвокат), М. Гумецький (лікар), Ю. Геровський (юрист у фінансовому управлінні), О. Дейницький (гімназійний учитель), Б. Дідицький (журналіст), Адольф Добрянський (чиновник), І. Добрянський (адвокат), С. Дрималик (лікар), Ю. Ілевич (адвокат), Ф. Калитовський (суддя), О. Калитовський (директор гімназії), О. Калужняцький (професор університету), І. Константинович (чиновник у міністерстві), М. Король (адвокат), К. Коцовський (суддя), Й. Крушинський III (журналіст), Д. Кулачковський (юрист у фінансовому управлінні), Я. Кульчицький (шкільний інспектор, повітовий староста), В. Наумович (студент), Л. Рожанковський (суддя, згодом адвокат), І. Сараневич (професор університету), К. Устиянович (письменник, художник), Й. Хоминський (директор поліції), Ю. Целевич (професор гімназії), А. Шанковський (священик, тоді гімназійний учитель та публіцист), А. Яновський (суддя). Батьки, імовірно, священники: В. Дрогомирецький (журналіст), В. Дудикевич (адвокат), Ю. Кміцикевич (адвокат), І. О. Левицький (науковець), Й. Ливчак (журналіст, винахідник), І. Літинський (суддя), А. Павенцький (журналіст).

342 Г. Гинилевич, М. Куземський, М. Малиновський, Т. Мишковський, Т. Павликів, А. Петрушевич, А. Юзичинський. У всіх інших матеріалах про високе духовенство дані про заняття батька відсутні: але й серед них, імовірно, більшість є синами священників.

343 Окрім названих, див. Додаток, Р. Геровський (лікар), Г. Геровський (студент), обоє сини чиновника; М. Герасимович (суддя), син секретаря магістрату.

каючих років підмайстра зібрав неоціненний досвід і невеликий стартовий капітал, з яким зміг організувати друкарню.

В інших випадках обраний освітній або кар'єрний шлях доводилося уривати; люди з незакінченою шкільною або університетською освітою ставали службовцями або журналістами. Олексій Палюх через хворобу не зміг закінчити гімназії і став співробітником Народного Дому, подібна доля і в Луця Гуменного. Імовірно, з політичних мотивів припинив навчання, не довівши справи до екзамену на гімназійного професора і не отримавши документ про можливість працювати вчителем, Богдан Дідицький, який врешті став журналістом. Не закінчив розпочатої освіти і Дмитро Марков. Від учительської професії відмовився (також з політичних мотивів) і Аполлон Ничай, основним заняттям якого була задіяність у кооперативному русі. Подібні життєписи мали русофільські журналісти Венедикт Площанський та Йосиф Крушинський III. Плановану Осипом Мончаловським кар'єру звела нанівець істерія проти русофілів 1882 року: його виключили із духовної семінарії, тож він вивчився на юриста, ставши врешті публіцистом і функціонером Товариства імені Качковського. Семінаристська освіта журналіста Василя Дрогомирецького завершилася через його впнутаність у судові справу, порушену через фальшування посвідчень. Селянський син Михайло Клемертович, який перервав навчання у школі через брак грошей, так і не отримав посвідки про закінчення школи і став журналістом. Незвичними життєписами могли похвалитися і журналісти Григорій Купчанко та Олексій Щербань. Щербань через політичну активність був змушений покинути військову службу. Купчанка з певністю можна вважати русофілом, який подорожував дуже далеко – під час свого журналістського життя він добрався аж до Лондона, де намагався видавати український часопис. Тож саме русофільські журналісти складають професійну групу із найвищою часткою нетипових (або зламаних) кар'єр. Нетиповим порівняно з цілковитою більшістю «регулярних» кар'єр був ще один біографічний досвід деяких русофільських діячів, а саме багатолітня військова служба.³⁴⁴ Згаданий уже отець Стефан Коблянський міг, поминаючи 14 парохій, на яких він служив, засвідчити мандрівний час цілком іншого гатунку: в першій половині 1860-х років він певний час їздив як актор та особа «куди пошлють» з трупою народного українського театру. Мабуть, саме цей факт робив його особливо підозрілим в очах керівництва.

344 До діячів з військовим досвідом належали: С. Борух (селянин), Д. Вінцковський (учитель, письменник), Й. Крушинський III (журналіст), Г. Купчанко (журналіст), А. Мазур (службовець), А. Ничай (вчитель, кооператор), О. Щербань (журналіст). Тут також помітним є понаднормове представництво журналістів. Саме на військовій службі зробили свою кар'єру польовий капелан Климентій Літинський та військовий лікар Євген Миронович. Михайло Малиновський, ще перед початком богословських студій, зважував під час військової служби варіант світської кар'єри правника.

Його колега Іван Здерківський змушений був чекати протягом двох років, поки врешті отримав місце священика; від часу свого семінарського навчання він мав різноманітні сутички з владою, що виявилось не надто сприятливим для його подальшої кар'єри. Однак і за нетиповими шляхами могла критися блискуча кар'єра: про це свідчить приклад кар'єриста Василя Ковальського, який неодноразово змінював професію: син фірмана (народжений 1826 року), родом із Бродів, там провів свої перші шкільні роки; здобув гімназійну освіту в Бережанах, Станиславові та Львові. Через революційні події 1848 року був змушений перервати богословські студії у Відні; потім перебивався на посаді вихователя дітей галицько-польської аристократії, а тоді поновив навчання у Львівській духовній семінарії. Врешті-решт його підробіткова діяльність як перекладача текстів законів привела до Відня, де він закінчив навчання на правничому факультеті, після чого пройшов усі рівні суддеїнської кар'єри (Перемишль – Краєвий суд у Львові – Вищий краєвий суд у Львові, Верховний суд у Відні). Помимо того, він був одним із найзначніших русофільських послів свого часу.

Змінював свої заняття і авторитетний Амврозій Шанковський, який обрав клерикальну кар'єру лише як данину сімейній традиції, зайнявшись врешті таки омріяною справою, тобто ставши гімназійним учителем. Щось подібне маємо і у випадку Якова Головацького, котрий у 1830-ті роки пожертвував клерикальною кар'єрою заради належності до «Руської Трійці» і з сільського священика став університетським викладачем. І врешті радикально-русофільський посол до Державної Ради Дмитро Марков, представник наймолодшого покоління, починав як духовна особа, а вже в зрілі роки закінчив правничий факультет і став одним із найвідоміших професійних русофільських політиків.³⁴⁵

У деяких із нетипових життєвих зупинок русофільських діячів важливу роль відігравали подорожі в Росію або навіть еміграція туди. Виїзд означав переважно початок нового професійного життя – або ж закінчення кар'єри. В інших випадках подорожі в Росію або триваліше перебування в Росії мали тривалий вплив на відповідних осіб, як це було у випадку священичого сина Корнила Устияновича, церковного діяча Михайла Куземського або ремісника Олекси Залуського, котрі поверталися в Галичину позбавленими своїх ілюзій про Росію. Загалом з-поміж усіх життєписів 39 осіб мали російський досвід: 16 подалися на еміграцію, 23 подорожували Росією або ж деякий час прожили в цій країні, про що згадано в біографічних матеріалах.³⁴⁶ Тож тіль-

345 С. Коблянський, В. Ковальський, І. Здерківський, Д. Марков, А. Шанковський.

346 О. Бобикевич (священик, еміграція), К. Цимбала (священик, освіта), І. Добрянський (адвокат, подорожі), М. Добрянський (священик, еміграція), Володимир Дудикевич (адвокат, подорожі, втеча в 1914 році, еміграція), М. Димет (службові поїздки), Іларіон Габла (чиновник, еміграція), Микола Глібовицький (політик, подорожі, втеча), Маріян Глушкевич (адвокат, втеча і повернення), Я. Головацький (університетський

ки незначна група (перелічених) русофілів знала сусідній край із власних спостережень або ж вирішила там жити. Іншою формою подорожей в Росію були відпусти (до Почаєва і Сатанова), учасниками яких було чимало селян. Перед Першою світовою війною сюди додалися організовані поїздки русофільських прибічників у «Росію» (а властиво, переважно Україну), до цих поїздок заохочували й селян. Окрім цього, відбулося декілька освітніх поїздок до Росії. Ці випадки залишалися маргінальними, та й відбулися надто пізно, щоб вважатися дороговказом у значній кількості обговорених тут життєписів.³⁴⁷

Від прочан до прагматиків: русофільські послы у світлі професіоналізації

Чимало русофілів зробили кар'єру як послы до Галицького сойму або до Державної Ради, райхсрату. Оскільки вони істотно впливали на прояви русофільського руху, спинимось тут докладніше на цьому аспекті біографій. Якщо у період до 1861 року українську націю в Галичині назовні представляли поважані особи та високі церковні достойники, то з 1861 року цю місію перейняли обрані до парламенту послы. Від 1873 року припинилося делегування послів до австрійського парламенту милістю польської більшості в Краєвому соймі, політичне життя Галичини додатково виразно пожвавилось боротьбою перед виборами до Державної Ради; через десять років після обрання першого сойму парламентизація здійснила ще один великий крок уперед. У повсякденній парламентській праці дедалі краще профілювалися депутати зі знаннями у спеціальних галузях. Ці знання вони здобули під час навчання або ж вникли в матеріал уже в період ознайомлення з новим для них фахом. Такі спеціальні знання ставали все потрібнішими, тому що зростала бюрократи-

професор, подорож, еміграція), І. Гошовський (священик, еміграція), Л. Гумецький (адвокат, подорожі), Л. Гуменний (приватний вчитель/журналіст, подорож), І. Гудима (священик, освіта), О. Залуський (ремісник, відпусти), І. Ілечко (священик, освіта), М. Качковський (суддя, помер під час поїздки в Росію), А. Клишко (священик, еміграція), Іполит Криницький (ректор семінарії, еміграція), Г. Купчанко (журналіст, подорожі), М. Куземський (єпископ, тимчасова діяльність у Росії), І. Лавровський (священик, еміграція), Й. Ливчак (журналіст і винахідник, еміграція), М. Ливчак (священик, еміграція), Г. Малець (русофільський функціонер, втеча 1915 року, повернення), Д. Марков (священик, юрист, політик, подорожі та втеча, повернення, еміграція до Чехо-Словаччини), О. Мончаловський (журналіст, подорожі), В. Наумович (студент, навчання у школі), І. Наумович (священик, подорожі, еміграція), В. Площанський (журналіст, еміграція), М. Попель (священик, катехит, еміграція), Г. Савечка (священик, освіта), М. Сандович (священик, освіта), І. Свенціцький (історик, освіта), І. Соловій (священик, освіта), К. Устиянович (художник, письменник, подорожі), Л. Цибик (священик і катехит, еміграція), І. Шпундер (селянин, відпусти), Ю. Яворський (гімназійний професор, еміграція, повернення в Галичину 1914 року, згодом еміграція до Праги).

347 У Додатку перелічено прочан до Почаєва: Олексій Залуський, Іван Шпундер. Про відпусти й організовані подорожі в Росію див. нижче, розділ 5.

зація і на державному рівні регулювалися всі життєві сфери і відповідно дедалі складнішим ставало законодавство. Зросли вимоги до роботи парламентських комісій і окремих парламентарів. Ті, які мали намір хоч якось брати участь у політичних процесах у тих вузьких рамках, в які поставлено було соймового політика від української меншини, потребували енергії і значного часового бюджету. Паралельно запрацював політично інший розвиток: завдяки отриманим після 1848 року ліпшим освітнім і кар'єрним шансам, професійний спектр української еліти став значно різноманітнішим, а духовенство не мало вже більше монополії на звання еліти. Чинovníки і люди вільних професій, переважно самі сини священиків, другим заняттям яких стала політика, прийшли на зміну духовенству. Такий розвиток стосувався не лише українських народоуців, а й консерваторів та русофілів. Це при тому, що політичний клас русофілів аж до початку Першої світової війни не міг звільнитися від слави «клерикальної» партії стосовно соціальної структури.

У підрозділі 1.1 було продемонстровано наскільки сильно максималізм і нездатність до компромісів визначали основи русофільської політики, насамперед на початковій стадії – не без зауваги, що ані польське представництво, ані центральний уряд також не пропонували фактично ніяких альтернатив відмовам. Духовенство, а отже, проповідники, домінували в українській фракції – це, мабуть, одна з причин того, чому в перші роки засідань сойму переважав декламаційний момент, а прагматизм, натомість, виявлявся тільки зрідка. У той час кон'юнктура була за «репрезентативним» типом посла, який ефектно говорить, але занадто загально – «від імені» нації, позиваючись за права українців. Депутати, які могли б розвинути свою фаховість, майже не мали простору для своєї діяльності. Прагматики рівня Юліяна Лаврівського та Стефана Качали (обоє не належали до консервативної партії), були винятком.³⁴⁸ Такими згаданими вище «репрезентантами» були послы до першого Галицького сойму Михайло Куземський та Михайло Малиновський, виступи яких зводилися до загальних промов про становище українців. У першому Галицькому соймі і як посол до Державної Ради Кузем-

348 Стефан Качала (1815–1888), депутат Галицького сойму (1861–1867, 1870–1888) і Державної Ради (1873–1879), критикував централізм русофільських колег-депутатів, при тому, що русофіли підтримували Качалу в його виступах з критикою поляків. Русофіли позитивно прийняли його праці «Polityka Polaków względem Rusi» (цю працю він свідомо написав польською мовою, щоб донести українську критику польської політики і в польські кола) та «Що нас губить, а що нам помочи може», яка була однією з перших брошур на тему селянської самопомочі взагалі, див. о. Стефан Качала, у: *Ілюстрований календар товариства «Просвіта» на рік 1883* (Львів 1882), с. 94 і далі; *Галичанинъ*, № 266/1900; ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 191 і далі. Про руських політиків та послів перед Першою світовою війною див.: HARALD BINDER, *Polen, Ruthenen, Juden. Politik und Politiker in Galizien 1897–1918*, дисертація (Відень 1997), с. 94–107, 196–206; ЙОГО Ж, *Parteiwesen und Parteibegriff bei den Ruthenen (Ukrainern) der Habsburgermonarchie bis 1914*, у: *Österreichische Osthefte*, спец. вип. Ukraine (Wien 2000), с. 211–240.

ський пережив останні свої значні виступи як «руський провідник» та захисник «свого» народу у Відні.³⁴⁹ У другому скликанні сойму Куземського вже не було, Малиновський також не отримав мандату посла, правда з'явився там коротко як віриліст у період своєї посади адміністратора Галицької мітрополії в 1869–1870 роках.³⁵⁰ Схоже можна стверджувати і про отців Івана Гушалевича, Григорія Гинилевича, Миколу Устіяновича та Антонія Петрушевича. Петрушевич, утім, використовував своє перебування у Відні в час засідань парламенту не так для політичної роботи, як радше для своїх архівних пошуків.³⁵¹ Проповідником, а не політиком, і прихильником щоденної праці крок за кроком був теж Іван Наумович (у Галицькому соймі в 1861–1867, 1869–1870 роках; у Державній Раді в 1873–1879 роках). Однак саме його виступи не минали безслідно, адже він справді був добрим оратором. Проте його реальні політичні заслуги були отримані не в соймі та парламенті, а через безпосередній контакт із населенням, як пароха громади, промовця на вічах, популярного автора й, урешті-решт, організатора народної освіти в Товаристві імені Качковського. Завдяки цій діяльності Наумовича добре знали й селяни Східної Галичини, тож його вважали «тягловим конем» у виборчій боротьбі; окрім того, він виявився добрим знавцем настроїв населення, а отже, виконував важливу роботу під час виборчих кампаній.³⁵² У першому складі сойму були й такі священики, які менше говорили, а більше працювали, проте на наступний термін їх вже не обирали. Серед таких священиків Антоній Добрянський, відомий насамперед як автор наукових праць і як популярний автор, який, утім, займався в Галицькому соймі 1861–1867 років церковними

349 ДМИТРО ВІНЦКОВСЬКИЙ, О. Михайль Куземський, у: *Календарь ОМК на 1892 годъ* (Львовъ 1891), с. 85–90; Повідомлення про його виступи, насамперед ті, де він вимагав урегулювання сервітутних неузгодженостей, *Вѣстникъ*, №№ 37, 39, 44, 76/1861; *Слово*, № 90/1861; про його зусилля, спрямовані на легалізацію статутів «Галицько-руської Матиці», *Слово*, № 71/1861; Куземський як лідер української опозиції в соймі проти польських вимог автономії наприкінці 1866 року, *Слово*, №№ 22, 23/1866; дипломатичні посунання Куземського у Відні проти запланованої «невеликої угоди», *Слово*, № 24/1867. Про Малиновського див.: О. Михайло Малиновський, у: *Діло*, № 36/1894; О. Михайло Малиновський, у: *Временникъ Ставропигійского Института на 1899 годъ* (Львовъ 1898), с. 143–146; *Слово*, № 25/1861.

350 ЛЕВИЦЬКИЙ, *Історія*, с. 80, 105, 123.

351 О. Іоаннь Гушалевиць, у: *Временникъ Ставропигійского Института на 1893 годъ* (Львовъ 1892), с. 162–167; про Гинилевича (1809–1871) див. О. Григорій Гинилевичъ, у: *Сіонъ Русскій. Часопись церковна*, № 22/1871, с. 735; *Слово*, №№ 21–23/1861; *Вѣстникъ*, № 38/1861; О. Николай Устіяновичъ, у: *Временникъ Ставропигійского Института на 1895 годъ* (Львовъ 1894), с. 131–134; про Петрушевича, у: *Слово*, №№ 21, 23, 28/1861; ЛЕВИЦЬКИЙ, *Історія*, с. 80, 125.

352 Матеріали кь біографії Наумовича, у: *Бесѣда*, № 18–19/1894; про роль Наумовича як одного з найпопулярніших українських політиків див. лист пароха Льва Полевого до невідомого адресата про перспективи виборів для русофілів у боротьбі за мандати до Галицького сойму 1870 року, *Городенка*, 13 червня 1870 р., ЛНБ ф. 2, спр. 126/п. 15, арк. 58 і наст.; лист Наумовича до «Русскої Ради» на тему майбутніх виборів до Державної Ради, *Скалат*, 2 жовтня 1873 р., ЛНБ ф. 2, спр. 126/п. 15, арк. 78, 81.

питаннями;³⁵³ Лев Полевий, людина ідейного порубіжжя, який був активним і в середовищі народолюбів, або ж Михайло Курилович, який теж мав мандат посла сойму лише до 1867 року і запам'ятовувався прогресивними пропозиціями (селянська кредитна спілка, реформа громади, реформа священничої оплати).³⁵⁴

Звичайно ж, і пізніше серед парламентарів були представники духовенства. Високі достойники були членами представницьких інституцій як вірилісти, тільки вони перестали виконувати свої колишні лідерські функції. Утім не означає, що хто-небудь із кліру не міг стати парламентським «спеціалістом». Тільки в такому випадку необхідно було витратити надзвичайно багато енергії та часу і розраховувати на тривалу відсутність на власній парафії. Тож серед русофільських парламентарів і далі було чимало священників, проте вони вже, як правило, відігравали тільки підпорядковану роль, навіть якщо поза межами засідань парламенту були відомими як церковні адміністратори, активні русофільські діячі або функціонери товариств.³⁵⁵ Були й такі, які воліли позиції сірого кардинала перед щоденною політичною працею у парламентах, як, наприклад, Антоній Юзичинський, Григорій Шашкевич чи Гавриїл Крижановський (1837–1912),³⁵⁶ які займалися переважно шкільною і церковною політикою.

- 353 Антоній Добрянський (1810–1877) був депутатом від Ярослава і не пройшов у виборах 1867 року, поступившись польському кандидату. Виступи проти польських вимог автономії і до питання *jura stolae* (оплата літургійних послуг): Добрянський був прихильником скасування цього «феодалного» правила і заміну цієї оплати виключно державною платнею для священника. При цьому за зразок він наводив унормування в підросійській Холмщині, див.: *Слово*, № 101/1866, № 5/1867.
- 354 *Слово*, № 93/1865; № 101/1867, №№ 8, 94/1867; О. Лев Полевий, некролог у: *Діло*, № 102/1883. Курилович був також вельми успішним місцевим політиком у бучацькому магістраті, однаковою мірою популярним серед українців і євреїв.
- 355 Василь Фортуна (1870–1876 рр. у Краєвому соймі), див.: ЛНБ ф. 167 II Лвц., спр. 3245/п. 95; *Слово*, № 50/1870, і Корнило Мандичевський (1870–1900 рр. неодноразово у Галицькому соймі та Державній Раді, частково завдяки польській підтримці) виконували свою основну роботу в рідних виборчих округах, а в парламентах виглядали доволі непереконливо. На Мандичевського нерідко сипалася критика за те, що він переважно спав на засіданнях, див.: *Слово*, №№ 50, 51/1870; № 283/1885; *Новий Проломъ*, № 267/1885; *Галичанинъ*, № 98/1897, *Діло*, № 275/1900, № 142/1901. Про Йосифа Кульчицького (Галицький сойм 1869–1877 рр.) і Йосифа Красицького (1861–1879 рр. у Краєвому соймі й австрійському парламенті) див.: ЛНБ ф. 167 II Лвц., спр. 1649/п. 54; Василь Давидяк, у: *Енцикл. Українозн.*, т. 2, с. 485; АНДРУСЯК, *Нариси*, с. 75, прим. 57; Теофіл Павликів (Галицький сойм 1861–1876 рр., Державна Рада 1873–1879 рр.), ЛНБ ф. 167 II Лвц., спр. 2424/п. 73; МОНЧАЛОВСКИЙ, *Памятная книжка*, с. 116–118; О. Яковъ Шведзицькій (Галицький сойм 1861–1867 рр., Державна Рада 1873–1879 рр.), у: *Календарь ОМК на 1897 годъ* (Львовъ 1896), с. 162–166.
- 356 О. Антоній Юзичинський, некролог у: *Временникъ Ставропигійского Института на 1888 годъ* (Львовъ 1887), с. 153 і наст.; *Новый Проломъ*, № 378/1886; О. Антоній Юзичинський, біографія у: *Русское Слово*, № 23/1890; О. Григорій Шашкевичъ, у: *Русское Слово*, № 11/1890; О. Григорій Шашкевичъ, у: *Календарь ОМК на 1890 годъ* (Львовъ 1889), с. 93–97; див. також: СВИСТУНЪ, *Прикарпатская Русь*, т. II, с. 163; Гавриїл Крижановський: Автобіографія, б/д, ЛНБ ф. 167 II Лвц., спр. 1656/п. 54.

Парламентська діяльність деякого з духовних осіб нагадувала діяльність їхніх світських колег. Ігнатія Гальку (1824–1903), посла до Галицького сойму і Державної Ради у 1869–1879 роках, хоча й не було фактично чути з трибуни, проте він був уважним спостерігачем за парламентськими подіями, високо цінував контакти зі своїми виборцями і регулярно публікував для загалу звіти про хід перемовин.³⁵⁷ Отець Іван Озаркевич (1826–1903, посол до Галицького сойму 1867–1877 років, у Державній раді 1873–1891 роках), був одним із найвизначніших церковних діячів серед русофільських послів – а також одним із небагатьох, хто перетривав кілька скликань парламенту. Щоправда, 1885 року його обрали до Державної Ради вже не як русофільського кандидата, а з польською підтримкою. У 1869–1870 роках він воював із угодовським проектом Лаврівського. На противагу до багатьох інших священників-послів він заявив про себе цілком як професійний політик. Його цариною були релігійна й церковна політика, а також освіта, справи селян і громад, що засвідчено численними виступами на пленарних засіданнях. Аж до 1890-х років його діяльність можна вважати діяльністю усіма шанованого провідника консервативних українців. У грудні 1895 року він очолив так звану «масову депутацію», до якої увійшло понад 200 селян з усіх політичних таборів, переважно селян, які представляли у Відні скаргу на виборчі маніпуляції і поліцейський терор у виборах до Галицького сойму, що саме закінчилися.³⁵⁸ До політиків з середовища духовенства, яких повсюди впізнавали, належав і Олексій Заклинський (1819–1891). Від 1870 до 1876 року він мав мандат посла Галицького сойму, а від 1873 до 1879 року – Державної Ради. Він швидко став відомим поза межами свого округу. Це його, одного з-поміж невеликої групи українських канди-

357 О. Ігнатій Галька, у: *Русское Слово*, № 16/1890, О. Ігнатій Галька, у: *Временникъ Ставропигійского Института на 1896 годъ* (Львовъ 1895), с. 134–137.

358 Іван Озаркевич, Автобіографія, Відень, 25 квітня 1888 р., ЛНБ ф. 167 П Лвц., спр. 2362/п. 71. Що цікаво, у доволі докладному життєписі він нічого не згадує про свою роль у запобіганні компромісу 1869–1870 років. Враховуючи значно менш вигідні пізніші проекти компромісу, той виглядав цілком прогресивно. Про політичну кар'єру Озаркевича див. також: О. Іоаннъ Озаркевичъ, *Календарь ОМК на 1898 годъ* (Львовъ 1897), с. 151–155; *Слово*, №№ 53, 96/1869; ЛЕВИЦЬКИЙ, *Історія*, с. 105, 125, 135 і далі, 174, 213, 217; про масову депутацію див. там само, с. 280–283. Йшлося про перші з сумнозвісних «баденівських виборів» у Галичині (вибори до сойму 1895 року під егідою губернатора графа Казимира Бадені та вибори до Державної Ради 1897 року, коли Бадені був прем'єр-міністром), які уславилися виборчими маніпуляціями з боку польської повітової влади і сутичками українських виборців із представниками державної влади, у яких загинули люди. Іван Озаркевич, у: *Енцикл. Українозн.*, т. V, с. 1831, тут Озаркевича названо «поміркованим народовцем» (він не підтримував «нової ери»), виділяючи йому місце серед українофілів. Це, а також останні вибори Озаркевича до Державної Ради (на які він пішов без підтримки русофілів) свідчить про розмитість меж між політичними таборами – коли політик міг протягом життя пересуватися між цими полями. Все ж членство Озаркевича в тодішніх товариствах (Народний Дім, «Галицко-руська Матиця», Товариство імені Качковського, «Русская Рада») говорить про нього як про активного діяча саме русофільського руху.

датів, вибрали повторно за тих катастрофічних виборів до Державної Ради 1879 року, а тоді таки через маніпуляції він не отримав свого мандата. Як і в інших священиків, його спеціальною галуззю також була церковна політика і боротьба за поліпшення становища українського духовенства, та одночасно він плекав близький до народу стиль спілкування, який власне і приніс йому визнання за межами рідного краю. Він, на відміну від інших українських політиків, не цурався довготривалих агітаційних турів селами. Як заслуженого виборчого борця його цінували й українські національні сили.³⁵⁹

У 1870-х роках, всупереч конфронтаціям, доходило почасти до прагматичного русофільсько-українського союзу з метою служіння «справі». У середовищі консерваторів також з'явився новий тип політика: парламентські професійні політики із закінченою світською освітою прийшли на зміну священикам і селянам, яких обирали до парламенту раніше. Тоді це або були єдині можливі представники української еліти, або ж селянські виборці, сприймаючи їх як «наших», мали до них найнижчий ступінь недовіри. Попри належність до русофільського руху, таких професіоналів поважали або навіть високо цінували їхні політичні опоненти. На відміну від сучасних професійних політиків вони переважно займалися своєю звичною діяльністю; це було можливим завдяки коротшим від сьогоднішніх парламентським сесіям, які до того ж відбувалися із значними часовими проміжками. Нерідко посли поєднували політичну діяльність у парламенті із захистом національної справи у рамцях свого професійного заняття: це насамперед стосується адвокатів і суддів, частково також і вчителів, що за певних обставин означало деякий професійний ризик. До таких русофільських фахівців належав Микола Антоневи́ч (1840–1919), представник середнього покоління в русофільському русі, про якого почали говорити ще в середині 1860-х років, коли він, молодий гімназійний учитель у Дрогобичі, став завсідником виборчих зборів. Через його політичну активність до нього вороже ставилася не лише польська преса, але його десятиліттями взагалі не підвищували по службі. Від 1875 до 1895 року Антоневи́ч був послом до Галицького сойму, спочатку як представник свого рідного міста Дрогобич. У центрі його невтомної праці в комісіях і на пленарних засіданнях (а до 1889 року він виступив понад 400 разів) стояли повсякденні інтереси українського населення. Антоневи́ч однаково добре розібрався в податковому і спадковому праві, як і в економічних і дорожньо-політичних питаннях, таких як сервітути, ціни на продукти харчування, будівництво доріг, порядок ремесел. Як фахівець із відповідною освітою він, звісно, брав участь у дебатах про шкільне законодавство, насамперед в обговоренні мови викладання. Як фахівець із шкільних питань

359 ЗАКЛИНСЬКИЙ, Записки, с. 101–122; О. Алексей Заклинский, у: *Наука* (Відень 1891), с. 158 і наст.; *Діло*, № 258/1888.

і захисник справ, важливих для громади, він зарекомендував себе перед сільським людом і у (програній) виборчій кампанії до Державної Ради 1879 року:

Як посол він дбав про те, щоб громади могли отримувати безкоштовний чинш на худобу. Він виступав за те, щоб здешевити і харчову сіль для людей, і сіль для худоби. Як посол він обстоював те, щоб школярі середніх класів не мусили оплачувати шкільного навчання, ціна за яке була дуже високою для бідняків. Цю заяву, принаймні частково, прийняли, що означає, що оплата школи для потребуючих учнів знизилася наполовину. [Його заяву на запровадження] руської мови викладання ще не прийняли, але з певністю приймуть, коли громади обиратимуть більше таких людей, як Микола Антоневич... Тоді вашим дітям перестануть вивертати язика в школах, тоді ваші діти легко закінчать школу, і тоді серед наших людей з'являться писарі, професори і чиновники, які старатимуться, щоб вам добре велося.³⁶⁰

Від імені селян Антоневич подавав протести проти виборчих маніпуляцій або бюрократичного підступу (як призначання розгляду справ в українські свята). Він невтомно супроводжував діяльність краєвої комісії критичними запитамми у випадку незатверджених законопроектів. Його прагматичні ініціативи (такі як зниження оплати за навчання в школі або організація рільничої школи у Східній Галичині) мали підтримку і з боку українофільських, із боку польських прогресивних сил, що подекуди приносило йому успіх на голосуванні. Галицькі поляки також зважали на Антоневича, побоюючись його як найбільш удатного русофільського краєвого політика. Тому вже 1876 року в Дрогобичі висунули паралельно з Антоневичем кандидатуру одного з найвідоміших польських політиків Флоріана Земляковського. Антоневич програв йому на виборах у місті, однак таки пройшов у сойм, кандидуючи від іншого виборчого округу.³⁶¹ Та прагматик Антоневич демонстрував і свої русофільські погляди. Він неодноразово полемізував проти фонетичного правопису і від 1890 до 1894 року гостро критикував польсько-українське угодовство під час « нової ери », метою якої було насамперед подолати русофільські настрої серед українців. Антоневич був переконаним білоялістом, який не раз наголошував, що русофіли « не скошують погляду ані на Росію,

360 Микола Антоневич: Відзив до виборців у виборчому окрузі Городенка–Борщів–Заліщики, червень 1879 р. (надійшов 19 червня 1879 р.), ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 74, арк. 6–8.

361 Біографічний начерк про Антоневича (автобіографія? Дані про автора тексту відсутні), Львів, 1889 р., ЛНБ ф. 167 II Лвц., спр. 55/п. 4, с. 1–2. Народовці й собі цінували в особі Антоневича здібного парламентаря, див. звіт про нього в: *Діло*, №№ 64, 98, 113/1883; передруки промов у кількох числах газети *Діло* за серпень–вересень 1882 р.: *Діло*, № 52/1890, №№ 90, 91/1893; *Червоная Русь*, №№ 246, 247/1890; *Галичанинъ*, №№ 1, 3, 23/1895; № 273/1898.

ані на Україну».³⁶² Посол до Галицького сойму Теодор Білоус (1827–1892) також був гімназійним учителем. Час його соймової діяльності – це 1861–1876 роки. Він, щоправда, не був універсалістом на кшталт Антоневича, а зосереджував свою увагу на освітніх та економічно-політичних питаннях. Він окремими брошурами видавав свої промови про господарську та податкову політику, окрім того доволі часто публікував популярно-політичні дописи в народних русофільських газетах *Голосъ Народа*, *Русская Рада* і *Наука*. Поза межами парламенту про нього знали завдяки практичній допомозі в заснуванні пожичкових кас для українських містян у Тернополі, Микулинцях, Самборі, Новому Виткові, Бродах і Львові.³⁶³ Фахівцем з питань освітньої політики виступав від 1861 до 1881 року в декількох скликаннях Галицького сойму і Державної Ради шкільний інспектор і гімназійний учитель Амврозій Яновський (1810–1884). Це була його функція ще в «Галицко-руській Матиці». Як знавця цього питання його свого часу запрошували в комісію з латинізації правопису до Голуховського.³⁶⁴

Найкраще були представленими серед чільних русофільських політиків юристи. Василь Ковальський, суддя Верховного суду, прославився тим, що був невтормним організатором і реформатором Ставропігійського Інституту, Народного Дому та співзасновником «Русскої Ради». Від 1867 до 1883 року він представляв свій Перемиський виборчий округ у Галицькому соймі, від 1873 до 1891 року був послом до Державної Ради, насамкінець, зрештою, як член німецької консервативної фракції. У 1879 році, після катастрофічної української поразки у виборах до Державної Ради, він та ще його однодумці-русофіли Іван Озаркевич та Денис Кулачковський, склали трійку українських послів, які залишилися в австрійському парламенті. У Галицькому соймі він виступав експертом з питань права і мав прямий вплив на складання краєвих законів, виступаючи як доповідач про стан справ. У Державній Раді він керував фракцією; в основі його діяльності була шкільна політика і просунення прав української мови у галицькій краєвій адміністрації. Окрім того, він був автором популярних юридичних по-

362 *Червоная Русь*, №№ 258, 259, 262, 266/ 1890; № 17/1891. У 1892 року Антоневич видав брошуру «Галицко-русская политика», спрямовану проти «нової ери», котру вилучили ще в друкарні, див.: *Діло*, №№ 10, 32/1892, *Галицкая Русь*, №№ 3, 8/1892, *Галичанинъ*, № 18/1894; № 12/1895.

363 ДМИТРО ВІНЦКОВСЬКИЙ, Феодоръ Бѣлоусъ, у: *Календарь ОМК на 1893 годъ* (Львовъ 1892), с. 85–92; Біографія в *Наука* із передруком заповіту Білоуса (Відень 1892), с. 81–99.

364 Амврозій Яновський, некролог у: *Слово*, № 20/1884 (4 березня 1884 р.); некролог у: *Временникъ Ставропігійского Института на 1892 годъ* (Львовъ 1891); *Зоря Галицка*, № 85/1849, с. 505; колега Яновського, інспектор народних шкіл Яків Кульчицький, також був послом до Галицького сойму від 1861 до 1867 року, проте його спеціалізацією була не шкільна політика; він зробив після парламентського періоду кар'єру державного чиновника (у 1869 році став повітовим старостою), див.: *Слово*, № 85/1869. Однак він належав до зразкових українських особистостей, діяльність яких докладно документувала газета *Слово*, див. збірку газетних вирізок про інспекційні поїздки Кульчицького на провінцію (1862–1867) та його публічні виступи, ЛНБ ф. 167 П Лвц., спр. 1723/п. 55.

радників і опублікував численні коментарі до законів.³⁶⁵ Багатолітній колега Ковальського Денис Кулачковський (1840 – ?, у Галицькому соймі від 1877 до 1883 і від 1889 до 1895 року, у Державній Раді в 1879–1885 роках) був юристом у фінансовому управлінні, а отже, фінансовим експертом українських фракцій. Основні теми його виступів – податкова й економічна політика. Напередодні краєвої виставки 1894 року Кулачковський очолив групу українських критиків, які засудили майже виключно польський характер виставки, фінансованої зокрема й українськими платниками податків.³⁶⁶ Адвокат Іван Добрянський (1842–1915), посол до Галицького сойму від 1881 до 1883 року, був відомий своїм блискучим ораторським хистом і ґрунтовними знаннями в сфері права, у якій був експертом; він також брав участь у кількох депутаціях русофільських політиків до Відня. Втім найвідоміші свої промови із політичним резонансом він мав не в парламенті, а на судових засіданнях. У 1869–1870 роках Добрянський був захисником на процесах проти редакції *Слова*; 1880 року він виборив у Верховному суді у Відні підтвердження того, що відмова Львівського магістрату відкрити у Львові україномовну народну школу й толерування такої поведінки урядом суперечать правовим нормам.³⁶⁷ Ще він добився рішення суду застосовувати кирилицю в урядових українських документах і був 1897 року головою адвокатської колегії у справі українських виборців, звинувачених після бійок, що супроводжували результати «баденівських виборів». У політичному плані він належав до радикальніших русофілів, проте його адвокатська активність часто служила на добро загального українського руху, попри ідейне спрямування.³⁶⁸ Подібне можна

365 Василій Ковальський, біографія у: *Новый Галичанинъ*, № 24/1890; Василій Ковальський, у: *Календарь ОМК на 1888 годъ* (Львовъ 1887), с. 67–80; ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 174 і далі, 213.

366 Діонізій Кулачковський, у: *Календарь ОМК на 1892 годъ* (Львовъ 1891), с. 97–100; *Русская Рада*, № 13/1889; *Русское Слово*, № 7/1891; *Діло*, № 98/1893.

367 Висновок Верховного суду на скаргу адвоката Івана Добрянського, Відень, 19 січня 1880 р. (підписи: голова барон др Карл фон Краус, секретар др Едуард Канціані): згідно з цим висновком, Міністерство віросповідань і освіти порушило права русинів відповідно до статті 19 «основного закону» (конституції) від 21 грудня 1867 року, схваливши 6 червня 1879 року розпорядження галицької Краєвої шкільної ради (6 липня 1877 р.) і Львівської міської ради (21 вересня 1876 р. і 12 квітня 1877 р.), згідно з якими у Львові немає потреби для багатокласної руської народної школи, див.: ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 82, арк. 11–15; промова Івана Добрянського, присвячена шкільному питанню, на заході «Руської Ради», 1 червня 1880 р., ф. 196, оп. 1, спр. 81, арк. 6. На дві петиції українців (з 1875 і 1877 року) до Міністерства віросповідань і освіти стосовно львівського шкільного питання відповіді не надійшло, що врешті й спонукало Добрянського до подання скарги, див. там само, арк. 6.

368 *Слово*, № 89/1870; № 6/1876; *Русское Слово*, № 20/1890; повідомлення про виборчі процеси періоду намісника Бадені див.: *Галичанинъ*, №№ 70, 129, 176, 182, 246/1897; ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 193. У листопаді 1885 року Дирекція поліції у Львові спробувала змусити замовкнути цього небезпечного політичного опонента, закликаючи до процесу суду честі проти нього. Приводом була участь Добрянського в урокахсторях у Петербурзі, присвячених Кирилу і Мефодію. Львівська адвокатська контора відхилила цей намір поліцейської установи, див.: *Новый Проломъ*, № 283/1885.

стверджувати про судового радника і мецената газети *Слово* Михайла Качковського, який також був послом до Галицького сойму (1861–1867) й однаковою мірою активним і в русофільському, і в народовському полі. Польські колеги зводили на нього наклеп як на «москаля», через його дієву роль як українського посла і діяльність у суді – він провадив засідання з українськими сторонами українською мовою і складав відповідні документи.³⁶⁹ Прагматично зорієнтованими політиками-юристами були також Юліан Геровський, Микола Герасимович та Лонгін Рожанковський.³⁷⁰

Колега-адвокат Івана Добрянського та якийсь час його співпрацівник Михайло Король (1856–1925) був найвидатнішим поміркованим русофільським політиком молодшого покоління. Від 1889 року він був послом до Галицького сойму, а з 1900 року – як єдиний русофільськи налаштований українець – сидів також у Державній Раді. Від виборів до сойму 1901 року на краєвому рівні Король вважали єдиним професійним політиком від русофілів, поряд з яким стояли лише господар Олексій Барабаш та отець Віктор Мазикевич.³⁷¹ Король був діяльний у найрізноманітніших політичних сферах, спрямованих на захист інтересів селянства, а як адвокат він займався головно документацією та юридичним відстежуванням зловживань влади. Окрім того, Король був критиком «нової ери» і спроб полонізації в освіті й у церковному житті. У зв'язку з «баденівськими виборами» галицька влада намагалася дисциплінувати його, звинувачуючи у підбурюванні до насильницьких конфліктів між селянами і державною владою. Варто зауважити, що саме українофіл Євген Олесницький взявся захищати Король на процесі й добився зняття з нього звинувачення – напад на успішного політика з русофільського табору розцінювали як напад на увесь український рух.³⁷² Як поміркований русофіл він став противником у межах своєї фракції радикально-русофільських політиків Володимира Дудикевича (1861–1922),

369 НИКОЛАЙ АНТОНЕВИЧЪ, Михайл Качковскій (первісно це був виступ на святковому вечорі Товариства імені Качковського, Перемишль, 19 листопада 1878 р.), у: *Слово*, №№ 125, 126/1878; АНДРУСЯК, Нариси, розд. 2; АНДРУСЯК, Генеза, с. 16 і наст.

370 Ю. Геровський (адвокат, 1840 – ?, Державна Рада 1873–1879 рр.), ЛНБ ф. 167 II Лвц., спр. 721/п. 27; Юліанъ Геровскій, у: *Календарь ОМК на 1896 годъ* (Львовъ 1895); *Слово*, №№ 116, 117/1876; *Русское Слово*, № 17/1890; *Галичанинъ*, № 10/1901; Николай Герасимовичъ (президент суду в Миколаєві, 1843 – ?, Галицький сойм 1889–1895 рр.), у: *Русское Слово*, № 42/1892; Николай Герасимовичъ, у: *Русская Рада*, № 13/1889; *Галицкая Русь*, №№ 63, 72/1892; *Діло*, № 19/1894; Лонгинъ Рожанковскій (суддя, 1836 – ?, Краєвий сойм 1877–1895 рр.), у: *Русское Слово*, № 44/1890; Лонгинъ Рожанковскій, у: *Календарь ОМК на 1893 годъ* (Львовъ 1892), с. 100–102; *Діло*, № 99/1893; *Батьківщина*, № 12/1892.

371 ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 340, 351; *Галичанинъ*, №№ 167, 180/1901.

372 Автобіографія Короля, б/д, надійшла 3 квітня 1896 р., ЛНБ ф. 167 II Лвц., спр. 1591/п. 52; Михайл Король, у: *Русское Слово*, № 45/1890; АНДРУСЯК, Нариси, дод. 70; про його політичну діяльність *Діло* №№ 48, 49/1884 (віче протесту проти реформи Василян) № 285/1891; № 100/1893; № 26/1894 (проти знушання влади над українцями; його висновок: «добрим русином» є лишень той, хто гнеться в покорі, «сі інші русини – то власне москалі»); № 283/1901 (загальні порахунки з виборчими маніпуляціями, тактика «вивезення» у зайнятті греко-католицьких єпископських посад, тут ідеться про

Дмитра Маркова (бл. 1855–1938) і Миколи Глібовицького (1876–1918), які отримали, як і він, а ще Василь Давидяк, у 1907 році мандати до Державної Ради.³⁷³ Після Першої світової війни він долучився до українського руху, став комісаром Західно-Української Народної Республіки у своєму рідному Жовківському повіті, а тоді вступив навіть до Української національно-демократичної партії.³⁷⁴ Юристами були також фракційні колеги Короля у райхсраті Дмитро Марков, молодший брат русофільського журналіста Осипа Маркова, та Володимир Дудикевич – то була професійна група, до якої належала більшість нового покоління обох таборів – русофільські та свідомі українські національні політики. Від 1907 року Марков був послом до австрійського парламенту. У центрі його зусиль було, окрім заявок про владні зловживання, добитися визнання російської краювою мовою в Галичині; виступаючи на пленарних парламентських засіданнях, він за звичкою використовував російську.³⁷⁵ Від 1908 року в Галицькому соймі засідав Дудикевич, який очолював русофільську фракцію, до складу якої належало восьмеро послів. Ще перед обранням, він зарекомендував себе в кількох політичних процесах, де був адвокатом, наприклад у процесах 1897 року пов'язаних із «баденівськими виборами», а також як позивач проти тверджень у польській та українській пресі, що його, мовляв, фінансує Петербург.³⁷⁶

Станиславів); *Русское Слово*, № 10/1897; *Галичанинъ*, №№ 53, 178, 180, 246, 247/1897 (вибори періоду Бадені та їхні наслідки); № 111/1901 (мовні права); *Діло*, № 49/1902, *Галичанинъ*, № 50/1902 (питання військової служби, знущання офіцерів над українськими солдатами, реформа військового карного права, рівноправність українського капеланства; загальні порахунки з польською владою в Галичині); *Галичанинъ*, № 39/1902 (русифільські демонстрації та насильницькі сутички під час виборів до Державної Ради). ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 258, висловив на адресу Короля звично сформульоване визнання русофільського політика з боку українофілів, які цінували його заслуги і виступи в парламенті: «Д-р Король належав до староруської партії, але русофілом ніколи не був».

373 Список українських послів до Державної Ради у: ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 444. Чотирьом русофілам протистояло загалом 37 нерусофільських українців з Галичини й Буковини (з них 23 – націонал-демократи, троє – радикали і два – соціал-демократи).

374 Михайло Король, у: Енцикл. Українозн., т. III, с. 1140.

375 Д. Марков, ЛНБ ф. 167 II Лвц., спр. 2101/п. 64; Дмитро Марков, у: Енцикл. Українозн., т. IV, с. 1469; VINL, Ruthenen, с. 580. Поряд із чеською обструкцією, акціями Філібустера та українсько-русифільською штовханиною, до віденського парламентського досвіду молодого Адольфа Гітлера, котрий частенько бував присутнім на засіданнях Державної Ради у 1908–1909 роках, належали й російськомовні виступи в парламенті Маркова («радикального руского», як його офіційно позначено було у списку фракцій). Побачене тільки утверджувало Гітлера в його ненависті до парламентаризму і слов'ян, див.: BRIGITTE HAMANN, *Hitlers Wien. Lehrjahre eines Diktators* (München-Zürich 1996), с. 170–177. Втім Гаманн помиляється, називаючи весь загал українських послів до парламенту «русифілами» (с. 172). У цьому випадку легенда про «політично неблагонадійну» націю українців, виплекана австрійським маніакальним острахом шпигунства, прокралася і в сучасну історичну публікацію.

376 Див.: *Буковински Вѣдомости*, № 35/1896 (процес у справі образи честі, що розпочав Дудикевич проти польського редактора з Коломиї Мандиросевича, якого, зі свого боку, надихнув буковинський українець Смаль-Стоцький, вересень 1896 р.); *Галичанинъ*, №№ 127, 129, 158, 164/1897 (процеси у справі «баденівських виборів»).

Перші українські парламентські групи у 1860-х роках були за своїм складом ще віддзеркаленням «консервативного» статус-кво в українському суспільстві: переважало духовенство й селяни, зовсім небагато було освічених світських осіб.³⁷⁷ Ситуація швидко змінилася у 1870–1880-х роках; першою жертвою модернізації і наступу світської інтелігенції стали селянські послі, духовенство могло ще якийсь час утримувати позицію, хоча і значно втратило своє значення. Частково доля українських селян-послів³⁷⁸ була наслідком

377 Дані про послів у: ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 80, 87, 105, 123, 125, 150, 152, 156, 206, 213, 230 і далі, 243, 285, 289, 340 і далі, 351, 394 і наст., 442 і далі, 469, 573, 656; СВИСТУНЪ, Прикарпатская Русь, т. II, с. 223 і наст.; BINDER, Perteiwesen bei den Ruthenen, таблиця «парламентське представництво русинів», с. 239 і наст.; STANISŁAW GRODZISKI, Sejm Krajowy Galicyjski 1861–1914 (Warszawa 1993); списки учасників фракційних засідань 1863, 1866, 1868 років, ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 4, арк. 2зв. Для увиразнення тенденції вкажемо тут тільки на деякі цифри: у виборах до Галицького сойму 1861 року з-поміж 49 українських послів 16 були селянами, (принаймні) 24 духовними особами, 9 світською інтелігенцією; у 1870 році з-поміж 31 обраного посла (тобто без урахування трьох руських вірилістів) 15 належали до духовенства, 6 до світської інтелігенції, 10 були селянами. У соймових виборах 1876 року обрали (окрім двох клерикальних вірилістів) 15 руських послів, з яких семеро – священники, шестеро – світська інтелігенція, двоє – селян. Дев'ятеро з цих депутатів були русофілами, і жодний з цих русофілів не належав до селянства, як, зрештою, і в наступні скликання сойму. У парламенті, послів до якого обирали з 1873 року прямим голосуванням, майже не було селян: у 1873 році (коли ще переважали русофіли) з-поміж 16 українських послів був один селянин, 11 духовних осіб, 4 представники світської інтелігенції. Від 1879 року русофіли вже мали цілком незначну кількість представників у Державній Раді, і жодний з них не був селянином. І тільки 1899 року в русофільській фракції Галицького сойму, яка складалася із шести осіб, знову був один селянин. У Галицькому соймі 1895 року і в Державній Раді 1891 та 1897 року русофілів узагалі не було; у Галицькому соймі 1901 року було восьмеро українофілів і троє русофілів, з яких один був селянином. Серед нечисленних русофільських послів наступних скликань парламенту включно до 1914 року селян не було, зате переважала світська інтелігенція.

378 Використано біографічні матеріали Івана О. Левицького і дані з: ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, про українських селянських послів, таких як Теодор Андрейчук (1808–1876, Галицький сойм 1861–1867 рр.), ЛНБ ф. 167 II Лвц., спр. 44/п. 2; Олексій Барабаш (1847 – ?, Галицький сойм 1889–1895, 1901–1907 рр.), ф. 167 II Лвц., спр. 102/п. 6; Олександр Голик (Галицький сойм 1863–1867 рр. українським, а 1867–1870 рр. польським кандидатом), ф. 167 II Лвц., спр. 645/п. 25; Стефан Дволинський (Галицький сойм 1861–1867 рр.), ф. 167 II Лвц., спр. 973/п. 35; Микола Демків (Галицький сойм 1863–1867 рр.), ф. 167 II Лвц., спр. 985/п. 36; Ілько Загоройко (Галицький сойм 1861–1867 рр.), ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 79; Данило Іванишів (Галицький сойм 1870–1876 рр.), ф. 167 II Лвц., спр. 1299/п. 45; Роман Ішук (Галицький сойм 1867–1870 рр.), ф. 167 Лвц., спр. 1331/п. 45; Іван Карпінєць (Галицький сойм 1861–1867 рр.), ф. 167 Лвц., спр. 1373/п. 50; Микола Ковбасюк (1817–1889 рр., Галицький сойм 1861–1870 рр., Державна Рада 1861–1866 рр.), ф. 167 II Лвц., спр. 1489/п. 50; Олекса Королук (Галицький сойм 1861–1870 рр.), ф. 167 Лвц., спр. 1593/п. 52; Йосиф Кравців (1829 – ?, Галицький сойм 1861–1867 рр.), ф. 167 II Лвц., спр. 1646/п. 54; Микола Лавринович (Галицький сойм 1861–1870 рр.), ф. 167 Лвц., спр. 1773/п. 57); Василь Маковик (Галицький сойм 1867–1870 рр.), ф. 167 Лвц., спр. 2042/п. 63; Андрій Минкович (Галицький сойм 1867–1870 рр.), ф. 167 Лвц., спр. 2199/п. 66. Дані про парламентську активність селян, наприклад, про їхні промови чи виступи на засіданнях, містяться в щоденних газетах, які використовували (у випадку виступів на засіданнях парламенту) власні записи або офіційні стенограми засідань.

професіоналізації українських критиків «нової ери» і зусиль, спрямованих на колонізацію в освіті та церковній сфері. Втім, селян, які мали мандати в першій і другій каденціях Галицького сойму, не можна беззастережно зачислити до прихильників консерваторів або до русофілів: не такими вже й простими були зв'язки селян і «освічених» у парламентах, що показали вже події в Державній Раді 1848–1849 років. Водночас вони становили частину фракції, у якій директиви надходили від консерваторів, котрі, володіючи різними можливостями тиску й впливу, вирішували питання поновного висунення тієї чи тієї кандидатури. Окрім того, починаючи з 1848 року можна певною мірою вести мову про зміни, оскільки тепер клерикальна й світська інтелігенція відчутно голосніше говорила про селянські інтереси і навпаки: багато селян висловлювали свою думку щодо мовної політики та інших «інтелігентських» питань. Таким чином, неоднорідні парламентські групи проявляли більше програмної однаковості, ніж це було в Державній Раді. Тож активність селянських послів у перших скликаннях Галицького сойму розглядатиметься тут у світлі консервативно-русофільської парламентської історії. Певна річ, були й такі депутати із селян, які не підкорялися директивам фракційних лідерів безумовно. Ті селяни, котрі зробили собі ім'я, виступаючи на пленарних засіданнях, також були у свій простий і безпосередній спосіб прагматиками: вони говорили про боротьбу за сервітути, про незгоду між сільськими громадами і землевласниками або зачитували петиції від громад, у яких також ішлося про несправедливі рішення в сервітутних спорах або про призначення компенсацій відповідальними сервітутними комісіями. В окремих випадках вони все ж висловлювалися і про права української мови, докидали своє слово у дискусіях про спонсорування українського театру або русофільського Товариства імені Качковського. Відомими стали послі-селяни першого скликання Галицького краєвого сойму Микола Демків, Ілько Загоройко, Микола Ковбасюк, Іван Карпинець, Микола Лавринович.³⁷⁹ Особливо жвавий відгук мали виступи Ковбасюка, заможного селянина з Вербіжа під Коломиєю. Він виступав за можливість вести перемовини українською мовою, долаючи вигуки із зали засідань; він представляв селянські петиції, темою яких були сервітути й компенсація. Саме від його прізвища поляки створили зневажливе позначення непокірних українських активістів – «kołbasiuk». У своїх спогадах з часів першого скликання Галицького сойму, коли поляків

379 Про виступи Демкова (Волька Мазовецька, Галицький сойм 1861–1867 рр.) на предмет українського театру, проти церковних зборів та в питаннях школи див.: *Діло*, № 59/1889; *Слово*, №№ 24, 101/1866; Загоройко виступив із промовою про сервітути, яка стала відомою, див.: *ЛЕВИЦЬКИЙ*, *Історія*, с. 79; Карпинець представив соймові петиції й скарги від громад свого виборчого округу в справі сервітутів, див.: *Слово*, №№ 42, 49/1861; Лавринович виступав за права української мови і прославився своїми відважними виступами, спрямованими проти польських закидів, *Вгостникъ*, №№ 28, 36/1861; *Слово*, № 22/1861, № 7/1867; № 51/1870.

почали турбувати українофільські гуртки, Корнило Устиянович повідомляє: «На нашу молодь градом сипалися лайливі слова Ковбасюк! Гонта! Железняк! Гайдамака!»³⁸⁰ Окремо варто згадати постать Олексія Барабаша, одного з небагатьох селянських депутатів пізнішої доби, який зачіпав з кінця 1880-х років у соймі не лише селянські теми, а й вступав у загальні політичні дискусії й не сприймав «нової ери». Він був також активним членом Товариства імені Качковського.³⁸¹ Все ж основна маса селянських послів не виступала, польська більшість, як і освічені українські депутати до сойму використовували цих селян для своїх маневрувань. Перед 1873 роком більшом в оці для української інтелігенції у Галицькому соймі був насамперед спосіб поляків обирати депутатів до Державної Ради: польські послы радо обирали селян представниками українців у Державній Раді. Звісно, що вони під час дебатів у Державній Раді були просто безпомічними через погане знання мови, та навіть через неписьменність і не становили загрози для польської більшості. З іншого боку, чимало селян відмовлялося від перспективи бути обраними до парламенту: вони не бажали відлучатися від господарства на такий тривалий час.³⁸² Використання недосвідчених селянських послів функціонувало, звичайно ж, і ще інакше: як, наприклад, у випадку Ковбасюка, котрий, хоч і прославився своїми незалежними виступами, проте одночасно голосував у Державній Раді так, як йому підморгував чи вказував митрополит Спиридон Литвинович, за що став мішенню насмішок з боку «освічених».³⁸³ Власне ця піддатливість

380 Слово, №№ 22, 23, 29, 49, 210/1861; № 86/1869; УСТІЯНОВИЧЪ, Раевскій, с. 20. Інші лайливі слова стосувалися ватажків гайдамак, бунтівних українських селян і козаків у XVIII столітті, які, втім, звучали лайкою тільки для поляків. Про лайку «ковбасюк» повідомляє також: ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 80.

381 Олексій Барабаш (1847 – ?) зі Старих Богородчан був учнем русофільського пароха Олексія Заклинського, котрий також тривалий час був послом у Галицькому соймі. Про його діяльність див.: Діло, №№ 144, 145/1889; Русская Рада, №№ 21, 22/1889, з надрукованою промовою Барабаша від 25 листопада 1889 р. за надання краєвих субсидій Товариству імені Качковського; Галицкая Русь, № 56/1892, Галичанинъ, № 20/1895, із його промовами про громадські петиції у справі податків, будівництва доріг та інших питань, важливих для громад. Барабаш також висловлювався проти «нової ери», Червона Русь, № 281/1890.

382 Це, наприклад, Іван Карпінєць, депутат Галицького сойму 1861–1867 рр., див.: Слово, № 20/1861; Тарчановський, див.: СВИСТУНЪ, Прикарпатская Русь, т. II, с. 236. Через такі самі причини відмовлялися від кандидування до Державної Ради й численні польські селяни-послы.

383 Див.: Слово, №№ 22, 23/1861. Через свої публічні дії Ковбасюк став об'єктом неприкритої ненависті галицьких поляків. Про це, окрім лайки «ковбасюк», свідчить зокрема й такий епізод: греко-католицький церковний суд при Перемиській консисторії відіслав до пароха в Яворові офіційного листа, заадресованого кирилицею, але листа скерували помилково до Відня. Причина: перемиський поштовий урядник написав на конверті (котрий для нього був, очевидно, нечитабельним): «Панові послові райхсрату Ковбасюку до Відня для перекладу». Про цей випадок повідомило Слово, № 54/1861.

на маніпуляції (з боку поляків) і послужила врешті важливим аргументом для русофільського керівництва виступити наприкінці 1860-х років проти висування на виборах селянських кандидатур. У випадку Ковбасюка клерикальний провід українців розгнівали нападки на духовенство, яке, за його словами, вимагає надто високу оплату за хрещення й похорони від членів громад; до того ж, цей посол-селянин особисто позивався декілька разів із місцевим парохом. Після того, як Ковбасюка не обрали повторно 1870 року, приводом називали шкоду, яку українському престижу наносить присутність в австрійському парламенті селянина, обраного з польською допомогою, який стає загальним посміховиськом серед депутатів. Проте Ковбасюк так просто не зійшов зі сцени, наступного разу його кандидатура з'явилася у польських списках до Галицького сойму, втім, успіху він не досяг. Цілком імовірно, що роздратування Ковбасюк викликав не лише серед «освічених», а й серед селянських виборців, зокрема своїм «владним» характером. У 1870 році на виборчих зборах селяни його нещадно скритикували. Однак згодом Ковбасюк добився на посаді вїйта Вербіжа більшої політичної поваги, аніж мав за час парламентської кар'єри.³⁸⁴ Не отримав повторно посольського мандата і Микола Лавринович, хоча залишив по собі добрі враження; його наступником 1870 року став священник Корнило Мандичевський. Якщо вірити *Слову*, то гуцульських селян із його виборчого округу Надвірна–Делятин переконали звертання пароха, котрому вони довіряли – як згодом виявиться, вибір Мандичевського, який ніяк не проявляв себе у парламенті, був не на їхню користь.³⁸⁵ Політичним лідерам не завжди вдавалося переконати виборців у більшій ефективності освічених кандидатів. Вони наштовхувалися на впевнений аргумент: «Ми селяни, тож і вибиратимемо селянина».³⁸⁶ В інших випадках переконування мали успіх, і селяни добровільно відмовлялися від кандидатства на користь «освіченого». До прикладу, на виборах до Галицько-

384 *Слово*, № 23/1866; *Слово*, № 59/1870; *Русская Рада*, № 7/1889; *Новый Проломъ*, № 260/1885.

385 Див.: *Слово*, №№ 50, 51/1870.

386 Року 1861 у випадку селянського кандидата Івана Карпінця, який переміг у виборчому окрузі Чортків священника Михайла Борисікевича: «Ми ходаки, то й вибираємо ходака» (ходаками називали просте селянське взуття, а в переносному значенні – так називали й селян), див.: *Слово*, № 20/1861. *Слово* різко скритикувало селянського посла Костя Лепкалюка (Косівський повіт) за те, що той закликав селян обирати тільки таких, як вони, див.: *Слово*, № 79/1867. У 1870 році кандидатури Лепкалюка уже не виставляли на вибори. Мені відомо про щонайменше один протилежний приклад – коли священник зняв свою кандидатуру на користь селянина: 1867 року отець Теодор Лісевич (1829 – ?), щоб не розпорошувати руських голосів, зняв свою кандидатуру на користь селянина Стефана Панчука – не виключено, що і тут його вчинку передувала відмова селян голосувати за неселянина, див.: *Слово*, № 9/1867. Селянин Василь Макович також не був 1867 року бажаною для консервативного виборчого комітету кандидатурою. Комітет підтримував кандидатуру отця Івана Кульчицького, якого не обрали через польську антиагітацію, див.: *Слово*, №№ 7, 9/1867.

го сойму 1870 року за Теодора Білоуса виступив селянський депутат Роман Іщук з Сушна (Золочівський повіт), котрий три роки поспіль був послом у соймі і тепер намагався налаштувати за Білоуса селян; котрі знову збиралися висунути кандидатуру Іщука:

Що дѣлаете, люде, вы тамъ не были, то не знаете, якого человекѣ тамъ треба! Я тамъ былъ и мовлю вамъ, що тамъ селянинъ ничего не сдѣлае; тамъ треба ученого человекѣ, и я предлагаю вамъ Бѣлоуса, за него знае цѣлый край...³⁸⁷

Тоді Білоуса таки вибрали. Однак траплялися й випадки, коли чинився тиск, як з Ковбасюком. Результатом такої тенденції було поступове витіснення селян, починаючи від 1870-х років, з парламентських списків. Виняткова легітиміація селянських депутатів представляти в парламенті «таких як вони» втратила свою дієвість, адже все більше уваги приділялося професійним кваліфікаціям, як передумові отримання посольського мандата. Цікаво, що тих кілька селян-послів пізнішого періоду (таких як Йосиф Гурик з українського боку та Олексій Барабаш – з русофільського) були добре освіченими і пройшли період соціалізації у відповідних «національних організаціях»³⁸⁸; тож на своїх попередників 1860-х років вони схожі тільки походженням.

Розширенню політичної бази шляхом близької до народу виборчої агітації та організування місцевих виборчих комітетів відповідає, таким чином, обмеження соціального спектру парламентських депутатів – зрештою, такий самий процес відбувався і серед народовців. У їхніх парламентських фракціях теж практично не було селян, на початках більшість становило духовенство, а пізніше до фракцій входили переважно світські інтелігенти; і в народовців правники були опорою політичних кадрів. Схожі тенденції простежувалися і в польській Західній Галичині.³⁸⁹ Тут також «спеціалісти» потіснили селянських послів – або ж виборчий округ втрачав інтерес до селянських проблем, і завдяки різноманітним маніпуляціям перемагав хтось з повітових чиновників або війт, який товаришував з місцевим дідичем.

Родинні зв'язки русофілів: про роль родинних контактів

Політично важливими русофіли вважали родинні зв'язки – за певних обставин вони могли ставати навіть вирішальними для результату виборів.

387 Див.: Слово, № 7/1867, цитата з: Слово, № 53/1870.

388 Олексій Барабаш, у: Календарь ОМК на 1891 годъ (Львовъ 1890), с. 140 і далі. Перед своїм обранням Гурик був активним діячем в українофільських організаціях, див.: ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 230 і далі.

389 СВИСТУНЪ, Прикарпатская Русь, т. II, с. 529 і наст.; BINDER, Parteiwesen bei den Ruthenen, таблиця «Парламентське представництво русинів» с. 239 і наст.

Перед виборами до австрійського парламенту 1891 року отець Ігнатій Галька повідомляв про ситуацію в його рідному Поділлі, що їхня партія не має ніяких шансів уже хоча б тому, що в околиці аж роїться від родичів народовських лідерів. А для агітації й комунікацій це, мовляв, має надзвичайну перевагу:

Тут мешкають брат [Олександра] Барвінського, батько, брат і двоє швагрів [Євгена] Олесницького, швагер Ляховича, ... а ще члени родини Ганкевича ... Активіст Білинський з Ілавчого є вуйком Барвінського ... всі тримаються купи як жиди ... [їхній кандидат] отець Січинський є родичем Шанковських і Темницьких. А я сам-один, старий, ще й живу в глухому закутку, і вони довідуються відразу ж про кожний мій крок, тоді як я нічого про тих не можу довідатися.³⁹⁰

Такі взаємини не були рідкістю в середовищі освіченої верстви українців Східної Галичини. Аж до кінця ХІХ століття греко-католицька парафія продовжувала бути основою і резервуаром молодого покоління цієї еліти, попри те, що селянські й ремісничі сини поступово спиналися на ноги та з'явилося середнє покоління священичих синів, які здобули неклерикальний фах, котрі розпочали власні родинні традиції. Прийняті в клерикальній еліті одруження і, зазвичай, традиційна багатодітність сприяли виникненню розгалужених сімейств і династій, які почувалися, за певних обставин, зв'язаними не завдяки родичанню, а й через політичні преференції.

Сімейні клани, подібні до тих, що їх так красномовно описав Галька, були й у середовищі русофільських діячів. Нерідко сімейні традиції батьків-русофілів передавалися дітям. Так взаємопов'язаними через шлюб або інші взаємини були родини чотирьох найзначніших русофільських діячів – Адольфа Добрянського, Юліяна Геровського, Дениса Кулачковського і Михайла Короля. У Добрянського і його дружини Елеонори було п'ятеро дітей; три доньки, серед яких і звинувачена у Львівському процесі Ольга Грабар, одружилися з росіянами або ж емігрували зі своїми чоловіками до Росії. Син Добрянського Мирослав, про якого згадувалося у зв'язку з Львівським процесом, також жив у Росії. Одна з доньок Добрянського була одружена з російським професором Антонієм Будиловичем, який згодом став ректором Юр'ївського (Дерптського) університету і який послужив прототипом Богданові Дідицькому в описі «общерусского» інтелектуала: сам він був білоруського походження, сімейно пов'язаний з австрійськими «малоросами», а професійно й політично – з росіянами.³⁹¹ Ще одна донька Адольфа Добрянського Алексія була

390 Ігнатій Галька до «Русскої Ради», Дутківці, 9 лютого 1891 р., ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 109, арк. 1–2. Він покликається на виборчі округи Тернопіль–Збараж–Скалат і Гусятин–Теребовля. На підставі місцевості, де він жив (на крайній півночі Тернопільського повіту, за кілька кілометрів від російського кордону), Галька вважав, що живе в «глухому закутку».

391 ДЪДИЦКІЙ, Своежитъевыи записки, т. I, с. 85.

дружиною адвоката Юліана Геровського, їхніх четверо дітей продовжували русофільську сімейну традицію, що помітила й австрійська влада. Юліан Геровський, небіж згаданого серед діячів першого покоління богослова Якова Геровського, був знову ж таки в родинних зв'язках з Денисом Кулачковським та Михайлом Королем: Кулачковський був його двоюрідним братом, Король був сином його старшої сестри, а отже – його небожем, хоча за віком вони й належали до того самого покоління. Схожі русофільські родинні клани творили Куземські–Ковальські–Герасимовичі, Дідицькі–Калитовські, які були родом з Жовківського повіту та Білоуси–Свистуни–Ковшевичі (–Калитовські–Глинські), які також походили з півночі (Жовква–Сокаль–Белз). Подібно породичалися Льонгин Рожанковський, Лев Полевий та Іван Літинський: суддя Літинський та священник Полевий були шваграми, суддя Рожанковський був небожем Полевого. Родиною були династії русофільських лемківських парохів Мишковських і Дуркотів. Зв'язаними некровними родинними зв'язками були русофільський речник Володимир Дудикевич та Осип Мончаловський, а також Юліан Яворський і Василь Курило, видатний діяч на Лемківщині.

У трьох поколіннях Крушинських (священники Йосиф I та Йосиф II, журналіст Йосиф III) політичні преференції передавали з покоління в покоління так само, як це було і в родинях Добрянських, Геровських, Наумовичів, Гнатишаків, Мончаловських та інших. У випадку Володимира Наумовича та Ольги Грабар не останню роль у мірі звинувачення на Львівському процесі зіграла родинна пов'язаність (син та донька русофільських лідерів): державне обвинувачення припускало, що тісний родинний зв'язок мав і політичні імплікації. Почасті справді дружини або доньки провідних русофілів бралися до активної участі в русі (від початку ХХ століття почали діяти русофільські жіночі товариства «Общество русских женщин» та «Общество русских дам»), як це було в родинях Маркова, Лаголи чи Заяця. Отець Антоній Добрянський (не прямий родич Адольфа Добрянського) мав двох русофільсько налаштованих синів: Івана, який був адвокатом, і Михайла, священника. Він емігрував до Холма, так само як Іван Гумецький (батько лікаря Модеста Гумецького та адвоката Лукіана Гумецького). Вище була вже мова про батька й сина Устияновичів (які, до того ж, були родиною Якова Головацького). Активних у русофільському русі синів мали також отець Іван Ілевич та отець Теофіл Качмарчик. Про пару братів-русофілів Осипа й Дмитра Маркових знали і поза межами Галичини. Братами були Теодор і Михайло Білоуси, а також обоє емігрантів до Росії Микола і Йосиф Ливчаки. Іван Наумович був тестем Іларіона Габли, тестем Амврозія Шанковського був Антін Могильницький, Амврозій Яновський був батьком дружини Ігнатія Фединського, котрий емігрував до Росії. Тож, як видно, різниця поколінь не завжди зумовлювала політичний бунт синів (і доньок) проти ідеалів батьків.

Проте перш ніж появиться враження мережі герметичних, компактних русофільських сімейних зв'язків, варто нагадати, що такі взаємини існували і в інших політичних таборах, і ці стосунки не завжди ґрунтувалися на особистому виборі. До лемківської родини Гнатишаків належали не тільки русофіли Гавриїл та Орест (батько й син), а й українські патріотичні сили.³⁹² З клану Кобринських–Окуневських–Озаркевичів вийшов не тільки русофільський народний священик Йосафат Кобринський, а й радикальний політик Теофіл Окуневський (небіж Кобринських, котрого вельми шанував отець Йосафат) та соціалістка і феміністка Наталія Кобринська (донька Івана Озаркевича та його дружини Теофілії Окуневської, заміжня за небожем Йосафата Кобринського). Сам Йосафат Кобринський мав за зятя Іларіона Гарасимовича, радикала, організатора «Народної Торгівлі»; син Василя Давидяка був українофілом, українофілом був брат отця Едварда Хлопецького; отець Микола Огоновський мав чотирьох братів, котрі були діячами українського національного руху, серед яких і відомий літературознавець Омелян Огоновський, наступник Якова Головацького на кафедрі української мови та літератури у Львівському університеті. Народовців підтримувала дружина отця Стефана Головацького, зятем отця Антіна Бобикевича був народовець Євген Желехівський, автор одного з перших українсько-німецьких словників. Одне слово: названі тут русофіли були органічною складовою загальноукраїнської галицької еліти, за деяких обставин вони, як і народовці, творили тісні «династійні» переплетення зв'язків, проте аж ніяк не були герметичною групою. Стратегію ізоляції сповідували тільки радикальніші русофіли пізнього періоду, скажімо обираючи школи для своїх дітей і свідомо не відсилаючи їх до українських гімназій: так вони хотіли уберегти своїх дітей від українських національних ідей і відповідно налаштованих приятелів.³⁹³ Засадничо ж русофіли і прихильники національної української ідеї, представники яких належали переважно до молодшого покоління і були, зі свого боку, вихідцями з консервативних і/або русофільських родин, творили верству священичих родин і родин службовців, організовану багатогранними зв'язками; Іван

392 Про сім'ю Гнатишаків див.: JAROSŁAW MOKLAK, *Łemkowszczyzna w Drugiej Rzeczypospolitej. Zagadnienia polityczne i wyznaniowe* (Kraków 1997), с. 188; про інших діячів див.: Додаток.

393 Адвокат Володимир Ясеницький послав через це доньку (рік матури 1901) до польської дівочої гімназії в Кракові, див. нотатку Інформаційного бюро, № 2985/4 ІВ 1891, копія в ЦДІАЛ ф. 129, оп. 4, спр. 61, арк. 9–11, про протест народовців проти русофільської агітації, спрямованої проти заснування української гімназії в Чорткові. При цьому голосно лунав докір (див.: *Діло* від 29 листопада 1891 року), що русофіли посилають своїх дітей радше до німецьких шкіл, аніж до українських. УСТІЯНОВИЧЬ, Раевській, с. 85, повідомляє, що вихованців бурси Народного Дому переважно відсилають до німецьких гімназій; схожу інформацію про час перед самим початком війни маємо і в спогадах галицького намісника: BOBRZYŃSKI, *Z moich pamiętników*, с. 288 і наст.

Лисяк-Рудницький назвав цю верству «квазіаристократичною» українською елітою. У середньому поколінні русофілів проявився такий самий розвиток, який був загалом типовим для соціального тла української народовської течії: йдеться про кристалізацію квазі-освічено-буржуазної верстви світської інтелігенції з квазіаристократичних священничих родин.

Через це не варто надто довіряти висловлюванням про «типовий» стиль життя русофільських діячів на кшталт тих, які невдовзі перед війною лунали від віденського дипломата та спеціаліста в українських питаннях Леопольда фон Андріана. Те, що Андріан описував у звіті до Міністерства закордонних справ як русофільсько-клерикальне середовище, було радше поколінневим феноменом і могло траплятися і серед політично індіферентних або українсько-патріотичних священників: елітарна дистанція до селянського населення (див. критику основ австро-українського суспільства, яка лунала від Драгоманова або Павлика!), акцентування на дрібношляхетському походженні (це робили й народовці³⁹⁴), факт, що в плані стилю життя орієнтувалися на польську аристократію, а значно менше на селян своєї нації. Радше відповідало дійсності спостереження Андріана про невдалі за певних обставин дисциплінарні заходи щодо русофілів, спричинені «непотизмом» (кумівством) у середовищі кліру. Правильним було твердження Андріана, що польські дідичі нерідко сприймали русофільських парохів як «менше зло»: консерватизм цих парохів цілком узгоджувався з консерватизмом пана, який саме тому цінував їх, що вони «не розпалюють селян і нічого не вимагають», насамперед не вимагають українських шкіл. А те, що такі парохи принагідно не цуралися зіграти в карти з паном, «мали кращі манери» й були (нібито) охайніші, ніж «мужицькі», а до того ще й політично непокірні українофіли, було ознакою української культури еліт доконституційного періоду, яка відходила в минуле, а значно менше – виявом базових русофільських переконань. Лемент про погані манери і політичну впертість молодшого покоління – основний елемент консервативної суспільної критики, його також не можна, за певних обставин, сприймати беззастережно. Поміж іншим, Андріан зробив заувагу на адресу митрополита Шептицького, котрий у період свого перебування на посаді Станиславівського єпископа також мав подібні уявлення – що цілком виявляло впливи його походження з польського аристократичного роду: він, мовляв, цінував старіших русофілів як «чистий, спокійний елемент серед русинів».³⁹⁵ Утім, з іншого боку, було достатньо русофільських священників також і старшого покоління, які не вписувалися в

394 Див. фрагменти в: ОЛЕСНИЦЬКИЙ, Сторінки, с. 28 і далі, про його консервативно-русофільський батьківський дім; БАРВІНСЬКИЙ, Спомини, с. 6 і далі.

395 «Подорожній звіт барона Андріана про враження, отримані від об'їзду Галичини на предмет русофільської пропаганди», Відень, 2 квітня 1914 р., HHStA, PA XL, K. [ко-робка] 224, Марре [папка] 3, [арк.] 847 і наст.

образ (такий, який зокрема поширював навіть і Франко) приятеля поляків, який проводить час за грою в карти, а, так само як і їхні українофільсько налаштовані колеги, вирізнялися своєю незручною діяльністю на провінції.

Русофільські «народні отці» на провінції

Іван Наумович, «просвітител ь Галицької Русі», був прототипом близького до народу русофільського священика, а одночасно антиподом греко-католицького священика, який має псевдоаристократичні манери і зачисляє себе до еліти. Було ще декілька русофільсько налаштованих представників духовенства його формату; але тільки про нього знали українські селяни по усій Галичині. Самому Наумовичу також було з кого брати приклад: коли він ще був учнем гімназії, а згодом семінаристом, йому імпонувала активність ліберальних польських землевласників, які давали гроші на створення сільських шкіл і заохочували греко-католицьких священиків дбати про освіту селянських дітей.³⁹⁶ Тест ь Наумовича отець Василь Гавришкевич (1799 – ?) також був у 1840-х роках «народним» парохом. У своїй громаді в Новому Селі він разом із дяком навчав сільських дітей, сам виготовляв реманент і музичні інструменти, написав книжечку про садівництво і склав збірку молитов для вірних; він також писав вірші й цікавився астрономією.³⁹⁷ Зрештою без порівняння вищим, ніж його, вплив на публічність, мав його зять Наумович. Видаючи *Науку* і коломийську *Русскую Раду*, які розповсюджували священики, окремі активісти та читальні, він був знаний навіть у найвіддаленіших селах. У часи, коли вибори нерідко провалювалися саме тому, що виборці недостатньо добре знали своїх кандидатів, то означало чимало. Віддаль між політичним проводом у Львові і основною масою на провінції була вельми значною. Таким особистостям як Наумович вдалося подолати цю прірву; його мова була простою і зрозумілою, його знали як блискучого проповідника й оратора. Його селянський часопис *Наука* був популярним читивом, завдяки корисним порадам, які в ньому містилися, а сам він був знаним радником і самовідданим помічником, котрий, попри власну фінансову скруту, завжди давав прохачам кілька ринських. Один із його прибічників, звинувачений на Львівському процесі швець Олекса Залуський про Наумовича сказав:

Не одни люде хваляться, що коли потребують, то ихъ подратують, дадутъ за-помогу, то порадять при яком процесѣ, то люди за ними всѣ і до нихъ всѣ ся горнуть, а такожъ що до *Науки*, она дуже добра, бо всѣмъ намъ очи отворила, бо тая дуже пожиточна.³⁹⁸

396 СВИСТУНЪ, Прикарпатская Русь, т. I, с. 172.

397 СВИСТУНЪ, Прикарпатская Русь, т. I, с. 220.

398 Зачитання документів на Львівському процесі, СТЕНОГРАФИЧЕСКІЙ ОТЧЕТЪ, с. 157.

Саме ця близькість до людей зробила з Наумовича селянського національного героя, майже «божество», котрому «вірили як нікому», стверджував Михайло Павлик.³⁹⁹ У листах до Товариства імені Качковського містяться пропозиції селян друкувати портрети Наумовича великими накладами для прикраси селянських домівок. Після річних зборів ОМК 1892 року в Стрию селяни, присутні на зборах, наполягли на тому, щоб заспівати «Вічная пам'ять» Наумовичу, котрий помер у Росії; видається, що для верхівки товариства власна ініціатива видавалася б політично занадто ризиковною. У рейтингу «заслужених» галицьких українців, яких визначали русофільські селяни, Наумович розташувався на самій горі, ще вище ніж борці 1848 року Яхимович і Куземський.⁴⁰⁰ Товариство імені Качковського радо виконувало ці пропозиції; видавали популярні біографії Наумовича.⁴⁰¹ Можна припустити, що був час, коли портрети Наумовича вважали, разом з іконами та портретами цісаря, найбільш розповсюдженими настінними прикрасами селянських господарств – поки їх переможною ходою не витіснила українська національна ікона – портрети Шевченка. Втім навіть таке значне пошанування не вберегло Наумовича від виборчої катастрофи 1879 року, коли «Русская Рада» поставила його кандидатом від Скалатського повіту, а він не отримав жодного голосу. виправити політичних помилок руху не здужала навіть його харизматична постать, то селяни обирали, відповідно, або поляків, якщо ті йшли шляхом підкупу чи вдавалися до тиску, або ж українофільських кандидатів.⁴⁰²

Дехто з русофільських священиків займалися, подібно до Себастьяна Кнайппа та інших у Німеччині, гомеопатією та традиційними лікувальними практиками. Ще 1846 року в Самборі діяв греко-католицький священик Лаврецький, відомий своїми знаннями в гомеопатичній медицині. До таких священиків селяни приходили лікуватися, заощаджуючи таким чином видатки на дорогу до міста і на оплату лікаря. Серед таких народних гомеопатів селяни шанували зокрема й Наумовича. На Львівському процесі селянин Іван Шпундер заявив про Наумовича:

399 ПАВЛИК, Читальні, с. 151, 176.

400 ПАВЛИК, Читальні, там само. Відповідні пропозиції селян поширювати серед людей портрети Наумовича або біографії Наумовича: ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 6, арк. 25 і наст. (Василь Бигус, Висоцьке, березень 1885 р.); ф. 182, оп. 1, спр. 7, арк. 33 і наст. (селяни підльвівських навколишніх сіл, травень 1886 р.); там само, арк. 44 і наст. (анонімний селянин, липень 1886 р. – у його формулюванні Наумович – «отець всего русского чада» – всі ці пропозиції подавали вже після Львівського процесу і після відбуття Наумовичем арешту. Тож міф Наумовича, незважаючи на «дискредитацію», продовжував жити. Про вимогу селян написати гімн на вшанування пам'яті Наумовича див. річний звіт ОМК у Стрию 1892 року, ф. 182, оп. 1, спр. 12, арк. 7.

401 МОНЧАЛОВСКИЙ, Життя Наумовича; МОНЧАЛОВСКИЙ, Матеріали къ біографіи Наумовича, у: *Бесѣда*, № 18–19/1894.

402 ПАВЛИК, Читальні, с. 176.

А ихъ всѣзнають, що онисуть способный господарь, що они мають гомеопатичнымъ лѣки, люде ходили до нихъ лѣчитися; цѣла околиця, навѣть до дальшихъ сторонъ ѣздять до нихъ, и власне черезъ тое мы ся найбільше знаємъ.⁴⁰³

Та навіть і така безневинна діяльність викликала підозру в повітової влади. Скалатське повітове староство, де складало характеристику на Наумовича для Львівського процесу, стверджувало, що він «видавав себе за гомеопатичного лікаря, який лікує різні хвороби і навіть має силу виганяти злих духів». Правдою в цьому було тільки те, що у своїй лікувальній практиці Наумович цілком свідомо використовував ритуали української народної медицини, застосовуючи певні замовляння хвороб.⁴⁰⁴ Галичанам Наумович нерідко ставив за приклад прусько-протестантських сільських пасторів «старої школи» з їхньою близькістю до народу. Наумович намагався влаштувати свій дім за таким самим зразком. Якось Наумович гостював на пасторстві неподалік Берліна, і після цього він захоплювався тим, як господар дому розмовляв з селянами і навіть припрошував їх до свого столу. Інші автори також звертали увагу на паралелі між лютеранськими пасторськими домівками в аграрному районі Східної Ельби (приблизно таку описує Теодор Фонтане у «Мандрівках Бранденбурзькою Маркою») і традиційними українськими попівствами у Східній Галичині. У будь-якому разі Наумович був представником такої «старої школи»; він рішуче не приймав аристократичного духу багатьох українських священиків.⁴⁰⁵

- 403 СТЕНОГРАФИЧЕСКІЙ ОТЧЕТЪ, с. 169; СВИСТУНЪ, Прикарпатская Русь, т. I, с. 220. Відомими гомеопатами та «знахарями» стали народні священики Никифор Соловський (Переволочна), див. автобіографію його пасинка Омеляна Дейницького, б/м, б/д, серпень 1901 р., ЛНБ ф. 167 II Лвц., спр. 975/п. 35; Антоній Добрянський (Валява/Перемишль), див.: *Газета Школьна*, № 19/1877; Стефан Коблянський (Драганівка), див.: *Календарь ОМК на 1894 годъ* (Львовъ 1893), с. 165–170. Див. також заяву отця Теофана Глинського і селян Яцька Леб'яка та Симона Мироніва з Городниці до «Русскої Ради», Городниця, 18 жовтня 1870 р.: «Русская Рада» мала би потурбуватися про те, щоб усі семінаристи перед висвяченням набули знань у гомеопатії. Глинський описує гомеопатію як ідеальне доповнення до антиалкогольної пропаганди і до загальної роз'яснювальної роботи серед селян у питаннях гігієни й моралі, див.: ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 6, арк. 41; пропозиція отця Балицького на річних зборах ОМК 1892 року в Стрию надавати в товаристві більше можливостей для публікацій на медично-гігієнічну тематику. Балицький називає тему гомеопатії і відразу ж пропонує переклад посібника з гідротерапії за методикою Себастьяна Кнайпфа, ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 12, арк. 5.
- 404 Звіт повітового староста у Скалаті, б/д, 1882 р., див. зачитання актів на Львівському процесі, СТЕНОГРАФИЧЕСКІЙ ОТЧЕТЪ, с. 339, та висловлювання Наумовича на закиди повітового староста, там само.
- 405 Висловлення Наумовича, СТЕНОГРАФИЧЕСКІЙ ОТЧЕТЪ, с. 189. Про схожість культури священичих домівок див.: БАРВІНСЬКИЙ, Спомини, т. I, с. 5–13 (спогади з дитинства) і т. II, с. 10–12, із описом гостювання в 1869 році українського письменника Пантелеймона Куліша (1819–1897) у батьківському «староруському» попівстві в Шляхтинцях неподалік Тернополя. Кулішеві належить порівняння з протестантським пасторським домом у романі Йоганна Гайнріха Фоса (Johann Heinrich Voß) «Луїза». Крім того, SMOLKA, *Reussische Welt*, с. 169. Про «елітарного» русофільського пароха як образ, протилежний народному отцеві, див. також звіт Андріана, квітень 1914 р., ННStA, PA XL, K. 224, папка 3, арк. 847 і наст.

Попри це, Наумович, з його небуденною історією життя, діяльністю політика і народного журналіста, був винятком навіть і серед активних русофільських священиків. «Типовий» діяльний священик осідав, як правило, якщо не на все життя, то, принаймні, на тривалий час, в одному місці, вибудовуючи там крок за кроком структури самопомочі. Таким був Йосафат Кобринський (1818–1901), парох у Мишині Коломийського повіту. Він також за свою невтомну діяльність прославився далеко за межами свого повіту. Ще семінаристом Віденської генеральної духовної семінарії Кобринський брав участь у заходах слов'янських студентських товариств. Читав російські історичні праці та написав дві невеликі читанки для українського селянства народною мовою. У 1853 році він отримав парафію в Мишині, де й працював до смерті. У Мишині з'явилися читальня, громадський шпихлір і сільський кооператив, у якому об'єдналося кілька громад (Мишина і сусідніх сіл Ковалівки, Іспаса та Вербіжа), щоб скуповувати ґрунти для парцелювання і дешевого передавання селянам; загалом так закупили 1 650 моргів землі. Сам Кобринський неодноразово порятував заборговану селянську землю від примусового земельного аукціону, подбавши, щоб купівлю здійснила громада. Він не втомлювався роздавати селянам безкоштовні книжки, які купував власним коштом, та й сам видавав невеликі порадики на сільськогосподарські теми, написані, хоч і етимологічним правописом, але чистою українською мовою. Одночасно він був активним і поза межами громади, насамперед у повітовому місті Коломия. Був співзасновником першої галицько-української читальні взагалі, так званої «Міщанської читальні», а ще працював на благо спорудження школярської бурси в Коломиї, вихованців якої у голодні роки постачав власноруч купленим збіжжям. Його улюбленим проектом стало будівництво в Коломиї Народного Дому, для якого він невтомно збирав пожертви, не кажучи вже про те, що заощаджував на кожному грошеві для своєї родини. Сучасник з українофільського табору тепло згадує заангажованість Кобринського:

Якже гірко відбиває ся від новомодних панотчиків-аристократів, котрі не вважаючи на велику нужду межи селянами, з котрих доброти жиють, їздять і блищать повозами та цісарськими кіньми. [...] своїми типічними кониками і дрантивим возиком їздив по всіх закутках коломийського повіта межи священики, учителі і селян, а всюди проповідав, як правдивий новочасний Петро з Ам'єну користність сего великого народного діла [Народного Дому] ... аби се діло не заснітилось, то покійний сидів сам у Печеніжині і враз з робітниками, власним коштом найманими, днував і ночував цілими тижнями при холоді і сухім хлібі і воді під робітничим шатром і провадив особисто се розбиране і вивіз матеріялу.⁴⁰⁶

406 ЗНАВЕЦЬ, Йосафат Кобринський, некролог у: *Громадський Голос*, № 18/1901.

Кобринський не визнавав ідеологічних розрізень і партійної боротьби в середовищі галицьких українців, та щоразу ставав на захист радикалів, які були більмом в оці для консервативних священників. Сам він називав радикалів «перцем в руському борщі». Коли його улюблений проект Народний Дім перейшов у власність українофілів, він звертався до русофілів, які не бажали здавати 'пожертв, нарікаючи, що Народний Дім тепер, мовляв, потрапив у владу «крайніх народоців, людей Барвінського і безбожних радикалів», переконуючи їх, що проект корисний і необхідний без врахування політичних переконань керівництва. Його друзями були Михайло Павлик і радикальний політик Теофіл Окуневський, небіж Кобринського, який мав адвокатську практику в Городенці.⁴⁰⁷

Без сумніву, Кобринський був переконаним русофілом. Він до старості тримався своєї національної свідомості, пробудженої в студентські роки і завжди наголошував, що став русофілом «ще 1839 року», тож не потребував впливу московських агентів та дії їхніх рублів, і що змусити його змінити свої переконання не зможе «відповідно ніхто, ані польські пани, ані шкільна рада, ані ще хтось».⁴⁰⁸ Зрештою, русофільство його було таким, що такі тези могли припасти до вподоби і недогматичним українофілам. Кобринський не читав російських реакційних журналів, він захоплювався Тургенєвим, Толстим і Достоевським. Анонімний український некролог чітко підсумовує, що саме становило основу «народного русофільства»:

З великим натиском треба тут піднести – для певного відріжнення від новішого, фарисейського, мізерного урядового москвофільства, котре, з малими виїмками, в душі любує ся російським гнетом і порядками і спиняє всяку вільну національну думку – що москвофільство его було щире і наскрізь народне і демократичне ... Покійник, а з ним декотрі его прихильники селяне (котрі уже тепер майже вимерли), видячи свою народно-економічну нужду і майже безвихідність свого положення і не знаючи як собі зарадити, очікували несвідомо і майже сліпо якогось надзвичайного увільнення і спасеня від єдиної, сполученої і нерозривної *вільної Русі*, не застаналяючи ся ніколи над тим, чи справді російська управа є спосібна до переведення такої місії. Тож на сих теоретичних мріях і симпатизованю скінчилось, а небіщик ніколи в житю не говорив на серію про сю справу, але труждав ся, ... над чисто практичними справами мужицькими таки на нашім галицькім ґрунті.⁴⁰⁹

Так Кобринський, подібно до Наумовича, став народним героєм. На його похорон зійшлося кілька тисяч селян і понад сотня представників україн-

407 Діло, № 247/1893; ЗНАВЕЦЬ, Кобринський.

408 Див.: *Галичанинъ*, № 60/1901, із покликанням на допис Кобринського зі спогадами про 1830-ті роки, які він надіслав до редакції напередодні смерті.

409 ЗНАВЕЦЬ, Кобринський.

ської інтелігенції. Над його могилою виступали й українофіли, й русофіли. Русофільський *Галичанинъ* високо оцінював його як «патріота з когорти тих, що їх породила передконституційна доба, а які в сьгоднішніх поколіннях надзвичайно рідкісні», чим автор допису поєднав пам'ять про Кобринського з консервативно-антиконституційною орієнтацією, до якої покійний ніколи не був причетний.⁴¹⁰

Що ж стосується приватної сфери, то демократичному русофілові чужим був патерналістський консерватизм; сучасники описують стиль виховання його дітей як «ліберальний» і невідповідний до прийнятих на той час традицій; не виключено, що його умонастрої вже тоді були реформаторсько-педагогічними. Подібний приклад близького до народу русофільського священничого дому з «ліберальним» родинним життям бачимо на прикладі Івана Озаркевича (1826–1903), котрий був парохом у Белелуї під Снятином, а згодом деканом. Він, як і Кобринський, ще семінаристом зацікавився народно-освітніми й аграрними питаннями і почав збирати етнографічний матеріал. На відміну від Кобринського, Озаркевич ступив у «велику політику» і тривалий час (з 1861 по 1891 рік) був послом до Галицького сойму і австрійського парламенту. З мандатом посла він насамперед заступався за проблеми сільських громад. До нього як до референта петиційної комісії у Державній Раді прислухалися. Його виступи і заяви в соймі та парламенті зачіпали податкову систему, будівництво доріг і мостів, шкільну систему, розвиток кредитної справи для селян, ціни на сіль, набір рекрутів, заходи, спрямовані на подолання шкоди, що завдали сільському господарству поміщики; окрім того, він був активним посередником у придбанні ділянок лісу і ґрунтів сільськими громадами. Як щирий русофіл він був небайдужим і в обрядовому русі, підтримував будівництво церков, був членом «Русскої Ради» та всіх інших русофільських товариств. У 1869–1870 роках Озаркевич був одним із небагатьох українських послів до Галицького сойму, які не дали шансів зірваній згодом угодовській акції Юліяна Лаврівського. Він всіляко опирався цій ідеї. На початку 1890-х років боровся з «ноювою ерою» і в грудні 1895 року очолив «масову депутацію» русофілів та українофілів до цісаря, яка підняла протест проти виборчих зловживань. Іван Озаркевич та його дружина Теофіла Окуневська були батьками двох доньок і трьох синів; усупереч прийнятим уявленням про виховання священничих доньок, надзвичайно здібна найстарша донька Наталія (1851–1920) здобула добру домашню освіту під керівництвом батька, який опрацював з нею навчальний план гімназії, за яким навчався молодший брат Наталії. Під час канікул «відкритий дім» Озаркевичів був місцем зустрічі школярів, студентів і семінаристів. Наталія стала дружиною небожа Кобринського, отця Теофіла Кобринського (1848–1882), який продовжив розпоча-

410 Див.: *Галичанинъ*, №№ 60, 68–69/1901.

ту батьком справу сприяння її освіти та постачав її літературою, зокрема й російською. Наталія Кобринська ставала політично щораз активнішою, зокрема і в радикальних колах, особливої ваги надаючи жіночим питанням; її вважають засновницею і чільним теоретиком українського жіночого руху. Фундамент цієї кар'єри української жінки було закладено зокрема в русофільському священничому домі – отож отримуємо ще один аргумент проти однобокого погляду на русофільський рух як середовище реакціонерів.⁴¹¹ Ще одним прикладом «близького до народу» русофільського отця є Ісидор Пасічинський (1853–1930). Серед своїх духовних колег він був одним із небагатьох селянських синів, чим пишався, що також не було тоді правилом. Щоправда, він наголошував на тому, що вже його батько нібито любляв повторювати, що він не має закінчити як господар, котрий важко гарує, а стати «світилом Русі». Священником він зберігав вірність своїй батьківщині – Бойківщині; його, як автора народних за духом віршів, називали «бойківським соловейком». Він писав і етнографічні праці. Був ретельним активістом ОМК, склав ремісничий пісенник для товариства і заснував стипендію, котру призначив (на відміну від більшості фундаторів, котрі підтримували гімназистів і студентів) для засновників крамниць, читалень і ремісничих кооперативів.⁴¹² Іншими прикладами русофільських народних священників є надзвичайно люблений у своїй громаді Лев Полевий; ініціатор русофільського кооперативу з купівлі землі «Защита земли» Ружицький; Никифор Соловський, селянський син, активність якого дорівнювала активності Наумовича чи Кобринського; Григорій Чубатий; згаданий уже Стефан Коблянський; Ігнатій Галька, який заявив про себе як народний письменник та видавав політичні інформаційні дописи про діяльність парламенту; а ще слід згадати Олексія Заклинського, Савина Кисілевського, Миколу Котлярчука, Михайла Куриловича, Ілію Мардаровича, Лева Мацілінського, Рудольфа Моха, Теофана Обушкевича, Петра Шанковського, Корнила Яворського. Всі вони були активними в за-

411 ЗНАВЕЦЬ, Кобринський, цит. вище; Іван Озаркевич, Автобіографія, Відень, 25 квітня 1888 р., ЛНБ ф. 167 II Лвц., спр. 2362/п. 71; О. Іоаннь Озаркевич, у: *Календарь ОМК на 1898 годъ* (Львовъ 1897), с. 151–155; ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 280 і наст. Втім у автобіографії Озаркевич послідовно дотримується (чоловічої) традиції, згідно з якою автобіографічні записи містять лише неясні обриси приватного життя, родини, жінок і доньок, нерідко навіть не названо їхніх імен. Інформації про ліберальне родинне життя почерпнуто від сучасників, див.: MARTHA WONACHEVSKY-SHOMIAK, Natalia Kobryns'ka: A Formulator of Feminism, у: Nationbuilding, с. 196–219. Прикметно, що в «Енциклопедії Українознавства» Озаркевича схарактеризовано як «поміркованого народовця» – очевидно тому, що з національно-української перспективи прогресивні дії та русофільство були непеєднувальними. Див.: Іван Озаркевич, у: *Енцикл. Українозн.*, т. V, с. 1831.

412 Ісидор Пасічинський, у: *Енцикл. Українозн.*, т. V, с. 1958; біографічні матеріали, ЛНБ ф. 167 II Лвц., спр. 2452/п. 74; листи від Ісидора Пасічинського до правління ОМК, лютий–квітень 1886 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 7, арк. 3–4, 25–26.

снуванні позичкових кас, сільських крамниць, школярських бурс, будинків товариств, читалень та антиалкогольних товариств, відстоювали свої громади в урядових інстанціях та перед поміщиками, дбали про будівництво шкіл і церков. Галька, Курилович, Кисілевський та Чубатий виступали у зв'язку з цим за те, щоб якомога ощадливіше використовувати кошти громади та враховувати інтереси філійних громад, а не тільки власної церкви. Показовим є те, що справді багато з цих народних парохів мали нетрадиційну біографію: їхні батьки були селянами, дрібномайновими містянами або вбогими вчителями чи сільськими священиками, так що вони з раннього віку змушені були самі про себе дбати (як Наумович, Кобринський, Пасічинський, Чубатий, Коблянський, Котлярчук, Мацілінський, Мардарович, Соловський). Потреби і спосіб мислення низів були їм краще відомі, аніж іншим священикам з фінансово забезпеченіших сімей. Та й кар'єри їхні також були доволі звивистими, переважно саме через активну діяльність.⁴¹³ Звичайно ж, активні русофільські священики при цьому не шкодували критичних зауваг на адресу своїх незацікавлених неполітичних колег у священничому сані. Отець Теофан Обушкевич, засновник читальні та агент ОМК у лемківській Ганчовій, гірко нарікав у керівництві товариства на «недоладних», пасивних священиків у своєму оточенні.⁴¹⁴ Отець Петро Шанковський з Дулібів хотів поводитися не так, як багато хто з його сановних колег, і поставив усе своє дозвілля на службу Товариства імені Качковського. Він критикував організаційні слабкості та загальну бездіяльність філії, відповідальної за Стрийський повіт, і постановив повністю реорганізувати освітню роботу, користуючись своїм становищем довіреної особи ОМК. Його обов'язком, «і не лише як члена суспільства, а теж як духовної особи», є, мовляв, «просвітити цей убогий народ» – тут вчуваються нотки пасторського послання, усвідомлення себе дороговказом для селян до освіти. Він, мовляв, оскільки ще молодий, то може взяти на себе обов'язки, котрі інші занехаяли. Він отримав агенцію і відразу ж узявся до ревної діяльності, актуалізував членські списки, почав агітувати й набирати нових людей, переказував до Львова побажання «своїх» селян і навіть пропонував розширити ареал своїх дій на весь Стрийський повіт. Доволі скоро, 1867 року, його неприховані політичні симпатії призвели до судового розслідування в справі начебто проросійських висловлювань.⁴¹⁵

413 І. Галька, С. Кисілевський, С. Коблянський, М. Котлярчук, М. Курилович, І. Мардарович, Л. Мацілінський, Р. Мох, Т. Обушкевич, Л. Полевий, В. Ружицький, Н. Соловський, П. Шанковський, К. Яворський.

414 Лист Теофана Обушкевича до правління ОМК, Ганчова, 20 лютого 1882 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 9, арк. 1.

415 Див. Додаток; Листи отця Петра Шанковського до правління ОМК, жовтень-грудень 1885 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 6, арк. 79–80, 96–97, 103–104.

«Рубіжні» діячі

Русофільські народні парохі, про яких щойно йшлося, були переважно прагматиками, їхню працю цінували не лише у власному таборі, а й серед інакомислячих. Добрі відгуки на свою діяльність мали в українофільській пресі Лев Полевий, Йосафат Кобринський, Корнило Яворський, Михайло Курилович, Рудольф Мох, Олексій Заклинський. Тут уже згадувалося, що адресати роботи з простим народом, тобто українські низи, часто не робили великої різниці між русофілами й народовцями. Вони просто користувалися тим, що могли запропонувати обидві сторони, так було, наприклад, при передплаті газет і книжок або при претендуванні на отримання допомоги для заснування читалень або ощадних кас. Скажімо, нібито наскрізь русофільська громада села Гниличок, яка 1881 року виявила намір перейти в православ'я, отримувала одночасно русофільські й українофільські публікації: *Проломъ* із додатком *Въче* надходив до Гниличок (у цьому допоміг Наумович) безкоштовно. Українську *Батьківщину* Гнилички передплачували. Слова, яке зверталось радше до інтелігенції, селяни, за свідченням свого речника Івана Шпундера, не читали: «Слова не маемъ, часомъ на почтѣ переглядавѣмъ».⁴¹⁶ І така міжпартійність не обмежувалася тільки вибором літератури. Адже чимало русофільських діячів, серед яких було доволі багато мирян, і так не надто переймалися розмежуванням сторін: вони були членами товариств обох партій або ж підтримували пресу будь-якого забарвлення, головне, аби ті були українськими. Чимало їх мало приятелів або тісних співробітників, які були прихильниками народовської течії. Подвійне членство (переважно йшлося про Товариство імені Качковського і «Просвіту») виразно згадане в біографічних матеріалах Дмитра Вінцовського, Григорія Врецьони, Теофана Глинського, Сильвестра Дрималика, Івана О. Левицького, Василя Нагірного, Аполлона Ничая, Ісидора Трембицького, Юліяна Целевича. Дехто зі згаданих, особливо Врецьона, Нагірний і Целевич, куди активнішими були, до слова, в народовському контексті, аніж у русофільському. Інші ж давали зрозуміти своєю щоденною працею, що вони можуть абстрагуватися від політичних кордонів: Михайло Димет та Михайло Качковський підтримували молодих літераторів з обох таборів; Корнило Устиянович починав у русофільському таборі, тоді вступив до «Просвіти» і викликався бути посередником між політичними таборами; Сильвестр Дрималик публікував у Товаристві імені Качковського свої медичні порадики і був активним діячем «Русскої Ради», а одночасно підтримував тісні контакти з чільними діячами «Просвіти». Багато хто з активістів 1848 року, такі як Антоній Добрянський, Михайло Куземський, Антін Могильницький, Лев Трещаковський, Григорій Шашкевич

416 Показання Шпундера, СТЕНОГРАФИЧЕСКІЙ ОТЧЕТЪ, с. 166.

засуджували «партійну незгоду» і намагалися, попри те, що в плані організаційному їх радше треба зачислити до русофілів, діяти примирливо.

Багато активних діячів займали протягом свого життя частково русофільські, а частково народовські посади, а за відповідних обставин навіть неодноразово змінювали ідеологічну спрямованість. Прототипом такого випадку є Яків Головацький, котрий був спочатку одним із перших народовців, а тоді став прихильником твердого русофільського крила; подібна ситуація і у випадку Григорія Гинилевича, Євгена Згарського, Йосифа Лозинського, Омеляна Калитовського, Корнила Устияновича, Северина Шеховича. Отці ж Ілія Мардарович і Тома Баревич, хоч і були початково поєднані з русофілами, проте в пізній період русофіли гостро критикували цих священиків за їх пропольські відхилення. Отець Йосиф Крушинський II у 1890 роках докладав зусиль до внутрішнього єднання духовенства, розколеного на русофілів та українофілів. Священики Іван і Василь Лопатинські та Іларіон Михалевич були активними в українському національному або ж у русофільському середовищі, і отримували високу оцінку відповідно з протилежного боку. Народовська преса полюбляла стверджувати про прагматичних позапартійців, таких як Йосафат Кобринський чи Павло Матковський, що вони «власиво не є» русофілами. Кандидат від русофілів на багатьох виборах суддя Григорій Кузьма мав незаперечний авторитет у середовищі українських національних сил, а згодом став першим головою наглядової ради заснованого 1898 року з ініціативи Костя Левицького українського «Краєвого союзу кредитового», який став матірною організацією кредитних спілок. На цьому ж поприщі діяв ще один позапартійний активіст учитель Григорій Врецьона, який став у союзі одним із директорів. Неоціненною була участь Врецьони у створенні так званої української «школи вправ» при Львівській вчительській семінарії, де кандидати на вчителя отримували свій практичний вишкіл. Згодом Врецьона очолив цю «школу вправ». Він публікував статті в русофільських та українофільських газетах і, де б не працював, всюди активно переймався розбудовою шкільництва й громадськими справами. Інших, таких як Миколу Антоневича, Климентія Ганкевича, Михайла Короля, Михайла Куземського, повсюдно визнавали й шанували за їхні наукові, літературні чи політичні заслуги. І хоча Філемон Калитовський наполягав, що ніколи не публікував своїх текстів у народовських виданнях, проте його тексти, написані для ОМК, вирізнялися просвітницькою орієнтацією.⁴¹⁷ Прагматиком був і

417 М. Антоневич, Т. Баревич, Д. Вінчковський, Г. Врецьона, К. Ганкевич, Г. Гинилевич, Т. Глинський, Я. Головацький, М. Димет, А. Добрянський, С. Дрималик, Є. Згарський, О. Калитовський, Ф. Калитовський, М. Качковський, М. Король, Й. Крушинський II, Г. Купчанко, М. Куземський, Г. Кузьма, І. О. Левицький, Й. Лозинський, В. Лопатинський, І. Лопатинський, І. Мардарович, П. Матковський, І. Михалевич, А. Могильницький, В. Нагірний, А. Ничай, І. Трембицький, І. Трещаківський, К. Устиянович, Ю. Целевич, Г. Шашкевич, С. Шехович.

Григорій Купчанко. Михайло Драгоманов схвально відгукувався про його журналістську працездатність і орієнтацію на практику, втім не без сильних політичних застережень:

Купчанко – досить характеристична особа і наводить на інтересні думки про загальний стан австрійських русинів. Безспорно, народолюбивий і причому рухливий (що серед русинами рідко бува), завше за роботою, живуччи переважно у Відні, одному з більших культурних центрів Європи, д[обродій] Купчанко все-таки досі не виробив собі прогресивно-освітньої основи для свого народолюбства і навіть не звів своїх студій про народ в яку небудь серйозну наукову цілість, а мов навмисне держить себе поверховим віденсько-газетним репортером в усьому, що пише, а в політичних думках не пішов далше сервілізму, то чорно-жовтого, то московського. А поряд з цим згадую чимало січовиків [об'єднаних у студентському товаристві «Січ» народовців] ... вони й більш освічені, й думки мають прогресивні, й жили й живуть в тім же Відні, а ні один з них не зробив нічого навіть для того, щоб віденські газети діставали звістки про Галичину не виключно з противного народовцям табору.⁴¹⁸

Характеристика з-під пера соціалістичного критика доволі влучно описує амбівалентне враження, яке полишали по собі деякі з чільних русофільських активістів, таке ж можна стверджувати і про Івана Наумовича. Їхня енергія була сливе невичерпною, усі свої сили вони присвячували політичній заангажованості або роботі, спрямованій на самопоміч та навіть перевершували в цьому своїх конкурентів-народовців; проте їхні політичні погляди, якщо не були взагалі доволі розмитими, залишалися реакційними. Практично їм не розходилося про принципову зміну наявних соціальних та політичних умов. Закид Драгоманова у сервілізмі, лакействі міг би цілковито стосуватися і таких консервативних політиків, як Антоневиц, Ковальський чи Король; втім ці люди могли принаймні ставити собі в заслугу прагнення до поступової зміни умов через свою участь у законодавчій роботі. Окрім цих консерваторів, яких скритикував Драгоманов, були ще русофільські діячі, робота котрих практично не відрізнялася від роботи прихильників Драгоманова. До таких належали зокрема архітектор Василь Нагірний та гімназійний учитель Аполлон Ничай, співзасновники «Народної Торгівлі» й редактори селянського часопису *Господарь и Промышленникъ*. Нагірний був також членом відділу Товариства імені Качковського; втім, «Енциклопедія Українознавства» фіксує тільки його діяльність на користь народовців.⁴¹⁹ Ничай відмовився від професійної діяльності, щоб повністю присвятити себе кооперативному рухові. Він був членом русофільських товариств у Станиславові (Товариство

418 ДРАГОМАНОВ, Австро-руські спомини, с. 176, прим. 1.

419 Василь Нагірний, у: Енцикл. Українозн., т. V, с. 1673 і наст.

імені Качковського, бурса) і став однією з найважливіших постатей у побудові купівельної й споживчої кооперації, яка поєднала русофілів і народодовців.⁴²⁰ Звинувачений Ничай на Львівському процесі проти русофілів у червні 1882 року боронив свою працю на провінції: він, мовляв, «заслужив» собі славу «москвофіла» завдяки успіхам у цій праці, котрі драгували політичних опонентів і владу. Свідченням того, що він не помилявся в цьому, є звіт про нього станіславівського повітового староства, у якому мовиться, що Ничай «є москвофілом і під виглядом продажу й роздачі насіння займався агітацією в цьому дусі серед населення».⁴²¹

Промовистим для характеристики мислення «рубіжних» людей є самокритичний скрупульозний звіт радехівської їмості Олени Данкевич, котра разом зі своїм чоловіком була серед членів Товариства імені Качковського і «Просвіти». Вона підсумувала ситуацію у своїй околиці й домагалася від виділу Товариства імені Качковського термінового безкоштовного масового поширення народної літератури, бо інакше українці нічого не зможуть протиставити польській діяльності. Вона наголошувала, і варто звернути увагу, що це було вже після Львівського процесу, на необхідності співпраці політичних таборів:

Напевно, ніде в Галичині справи з нашою руською справою не виглядають гірше і некорисніше, ніж у нас! У цілій околиці ... фактично немає священиків, які б заслуговували називатися справжніми руськими патріотами. Весь їх патріотизм обмежується тим, що вони передплачують пару руських газет. Цілком мало є читальні і хорів, та й ті, які є, просто животіють! Але найгірша ситуація в самому Радехові! В нас тут немає нічого руського, нема читальні, нема хору, нема крамниці, нема шпихліра, а, за винятком отця Ісидора Давидовича, який передплачує «Діло», і нас, які передплачуємо три газети і видання Товариства імені Качковського і «Просвіти», ані один селянин і ані один міщанин не бачив ніколи руської газети чи книжки. Натомість руським людям безкоштовно роздаються книжки, видані в «Wydawnictwo Ludowe» і «Macierz» ... У поляків є їхня «czytelnia», де руських книжок фактично немає, і ніхто цьому не протидіє. У маєтках графа Бадені переважно молоді священики, котрі не хочуть налаштувати патрона проти себе, щоб не зашкодити своєму просуванню вище. Хіба наші товариства не можуть роздавати в народі своїх книжок? Хіба не можна розбуркати наших людей закликами в газетах з їх глибокого сну? Найкраще це зробити в «Ділі». Тут в околиці є кілька священиків, яких поголос охрестив па-

420 Показання Ничая на Львівському процесі, 13 червня 1882 р., СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 27.

421 Звіт повітового староства Станіславові, б/д, 1882 р., зачитання документів на Львівському процесі, СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 340; показання Ничая, там само, с. 27.

тріотами, ба, навіть «москалями», але погані були б справи в Русі, якщо б вона не мала ліпших.⁴²²

«Патріоти, ба, навіть москалі»: і в цьому листі звучить те, що висловив перед львівським судом присяжних Аполлон Ничай і що процес проти русофілів 1882 року неодноразово підтвердив. Діяльні, незручні українські патріоти (а до таких належали майже всі рубіжні діячі) були в небезпеці отримати клеймо «москалів». Для цього вистачало одного лиш членства в котромусь з русофільських товариств, безвідносно властивих політичних переконань. Високий ступінь визнання рубіжних русофілів пресою обох таборів свідчить також, що конфронтація не завжди була такою жорсткою, щоб аж неможливим було порозуміння прагматиків між собою.

Селяни й ремісники як русофільські активісти

Порівняно з іншими професійними групами, селян і ремісників у «трьох поколіннях», як видно з Додатку, небагато. Це насамперед пояснюється перепонами, які стояли на шляху написання біографій представників низів: селяни й ремісники, навіть якщо були активістами, залишили після себе значно менше письмових свідчень, аніж освічена верства, повідомлення про них (якщо такі повідомлення взагалі були) значно коротші. У будь-якому разі дані про селянських активістів обов'язково враховувати, говорячи про Товариство імені Качковського, читальні та «Русскую Раду». Вже з розділу про Товариство імені Качковського виходить, що організовані в читальні під русофільським протекторатом українські селяни й містяни аж ніяк не були просто пасивними отримувачами літератури ОМК і розпоряджень від верхівки товариства, а інвестували свою ініціативу, гроші та фантазію, щоб організувати у місці свого проживання самопоміч. Тож доречно уважніше придивитися до цих активістів з народу, котрі не мали коріння в інтелектуальному середовищі. Що саме додавало їм снаги у їхній активності, яку позицію вони займали по своїх селах?

Перше, що відразу помітно, це те, що активні селяни (та й міські ремісники також), про яких збереглася документальна інформація, були видатними особистостями в тому просторі, в якому проживали. Нерідко в силу своєї посади церковного дяка, сільського вйта чи писаря, належали, поряд із парохом і вчителем, до очільних осіб своєї громади;⁴²³ сюди ж додавалися їхні

422 Олена Данкевич підписалася тільки своїм дівочим прізвищем як «Елена из Данкевичовъ Т.», лист до виділу ОМК, Радехів, 2 грудня 1884 р., ЦДАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 5, арк. 116 і наст.

423 Про сільських «нотаблів», тобто шанованих людей, як активних діячів українського національного руху див.: НІМКА, Villagers, с. 105–143.

функції в житті товариств (читальні, церковні братства). Не випадково саме постать дяка у фіктивних діалогічних сценках русофільських народних газет репрезентувала національно-свідомий, політично небайдужий елемент. Принагідно такі речники громади виступали з критикою «освічених» і духовенства всередині русофільських структур. Часто вони самостійно ініціювали певні дії, тягнучи за собою інших, не таких активних. Недоліком тут було те, що ці дії могли згаснути, якщо щось ставало їм на заваді. Наприклад, бродівський містянин Григорій Лепкий видав тираду проти пасивності духовенства в його рідній стороні й поставив вимогу кампанії в пресі, спрямованої на мобілізацію цілковито нерухомих патріотів:

На зборах [Бродівської філії ОМК] багато селян, а також наші міщани скаржилися на духовних отців, які самі подають привід для завмирання і занедбування національної праці. На зборах, крім голови отця Сірка, було ще четверо священиків ... Прийняли рішення створити з виділу особливу комісію для влаштування лекційних вечорів, щоб не сталося так, як уже було попереднього року, коли відповідальна комісія та її голова отець Лотоцький просто забули про то. Та й тепер треба знова пильнувати, щоб і цей виділ не заснув, бо досі він нічого не зробив. Може б нагадати їм про завдання філій через газети? Бо ж через такі речі ми втрачаємо довір'я, а багато членів уже розгнівані. Якщо про то можливо публікувати в газетах, то відразу треба назвати нашу читальню, яка вже другий рік тихенько собі дрімає ... На початку читальня процвітала, а тоді минув рік без жодних зборів товариства ... хоча в нас було понад 70 членів і лекції і театральні вистави ... Наш нарід дуже хоче освіти, тільки що людьми треба струсити, бо багатьох застрашив мій арешт [очевидно, у зв'язку з хвилею арештів 1882 року], і з того часу справи читальні покотилися донизу, члени перестали платити свої внески, ми маємо борг несплаченого помешкання, і так залишається понині – але якби то все можна було опублікувати, то я прошу про це від імені багатьох членів бродівської читальні.⁴²⁴

Не шкодував критичних зауваг на адресу духовенства і сільський активіст Стефан Булик з Сокальського повіту, яке, на його думку, дуже й дуже мало робить для того, щоб ширити серед селян народну літературу – у Львові, кажуть, є багато книжок, але «де той Львів? Коли туди їхати – і як?». Булик пропонував, що на посаді агента Товариства імені Качковського подбає про усунення цих недоліків.⁴²⁵ Навіть на публічних масових русофільських заходах голосно лунала така критика інтелектуальних лідерів. Та назагал русофільсько налаштовані селяни й ремісники, котрі виступали публічно,

424 Лист Григорія Лепкого до правління ОМК, Броди, 30 грудня 1884 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 6, арк. 9.

425 Лист Стефана Булика до правління ОМК, б/м, б/д, лютий 1885 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 6, арк. 23.

були справді відданими Церкві; ніколи не було кпин з Церкви як інституції або ж церковної ієрархії, об'єктом нападок завжди було тільки недбальство окремих духовних осіб нижчого рангу. Твердження селянина Данила Прибила, який констатував 1892 року на річних зборах ОМК у Стрию, що є надто багато «заляканих» священників, тож замість них ліпше було б обирати головами читалень селян або «ревних священників», звучало вже на межі прийнятної для русофілів риторики. Голос проти Прибила відразу ж підняв хтось із священників, який перекладав вину за марні успіхи читалень на селян. Правилом були переважно виступи, у яких наголошувалося на нерозривній єдності духовенства й селянства, а також на провідній ролі Церкви. Саме тому значно бурхливішими оплесками присутні селяни привітали «виразну, потужну промову» Дмитра Третяка із Заболотців. Третяк зацентрував на значенні духовенства для народної освіти, прокляв «фонетику» як зрив із Церквою та своєю культурою і розхвалив давню дяківську шкільну систему як альтернативу згубній світській сучасній народній школі. Селянський консерватизм добре сприймався в провідних русофільських гуртках, тож варто припустити, що селянських ораторів відповідно добирали.⁴²⁶

Особливо важко пробиватися в польському чи полонізованому оточенні було русофільським активістам серед мешканців українських провінційних містечок. Для значної кількості українських містян конфесія була єдиною ознакою, яка ще в'язала їх з українським походженням, тож їхня «патріотична» свідомість, до якої апелювали русофіли, бажаючи розвивати її, була, відповідно, доволі нечіткою. Тим ціннішими були для міських громад українців діячі на кшталт згаданого вже коломийського виборця Лева Стадниченка. У виборчих баталіях і діяльності, спрямованій на розвиток народної освіти, брав активну участь і дяк Дмитро Ольховський з містечка Комарно, який намагався у своїй діяльності вигідно використати авторитет посади. При цьому він збирав і негативний досвід: після того як він уже замовив книжки з ОМК і зібрав у себе вдома кількох симпатиків, «що корисніше, ніж різатися в неділю в карти чи стовбичити в корчмі», дехто з тих членів громади, котрі не сприймали його діяльності, об'єдналися проти нього. Причиною шарпанини були політичні суперечки: на виборах дяк агітував за русофільського кандидата Миколу Антоневи́ча, тоді як його неприятели надали перевагу (за його словами) не патріотичній акції, а традиційному підкупу у формі «ковбаси, горівки, пива, сигар та інших ласощів». Вони вважали, що Ольховський руйнує «єдність» української громади і мали намір стати на заваді його виборчій боротьбі; про нього поширили погосол, що врешті призвело до того, що він втратив посаду.⁴²⁷

426 Протокол річних зборів ОМК у Стрию 1892 року, ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 12, арк. 5зв., 2.

427 Лист Дмитра Ольховського до правління ОМК, Комарно, 25 грудня 1886 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 7, арк. 126.

Протоколам Львівського процесу проти русофілів ми завдячуємо докладнішими даними про одного з русофільських речників зі середовища містечкового ремісництва – збараського шевця Олексу Залуського. Він – важлива постать ремісничого товариства «Надія», співзасновником якого 1875 року був. Тодішній місцевий парох Горбачевський підштовхнув до створення товариства, а укріпили засновників у їхньому намірі статті Наумовича в *Науці* про користь читалень і антиалкогольні братства. У рамцях місії, яку провів Наумович, члени товариства присяглися не пити алкоголю. Товариство «Надія» передплачувало Наумовичеву *Науку*, а також *Слово* і *Проломъ*; книжки надходили і з української «Просвіти», і з русофільського Товариства імені Качковського, крім того книжки надсилали Наумович і Венедикт Площанський – втім, не 10 тисяч русофільських пропагандистських брошур, як про це нібито було відомо звинуваченню, а «може десять або двадцять разом». Книжки мали великий попит. З отриманої літератури під час зустрічей товариства уголос читав переважно Залуський, інші слухали його; незрозумілі місця він пояснював. Звичайно ж, ішлося й про Росію: «Я знаю, що вольно газети читати, чомужьбы не вольно було говорити о томъ, що въ газетахъ писали». Проводили також кооперативні експерименти, купуючи, наприклад, цілою громадою робочий матеріал.⁴²⁸ Виразна позиція Залуського у громаді перетворила його на головну постать у збараському випадку майже переходу в православ'я 1881 року, що врешті призвело до засудження Залуського, його еміграції в Росію та позбавленого ілюзій повернення на батьківщину.⁴²⁹

Русофільські діячі з селян – то були переважно заможні, консервативні й побожні газди, котрі обіймали в силу свого віку, маєтку, провідні становища по селах, були дяками, функціонерами товариства, членами громадської ради або війтами. Доти, доки існувало непряме виборче право до Галицького сойму і Державної Ради, таких сільських нотаблів обирали виборцями за їхні громади. У русофільських товариствах вони були окремими членами, а не входили до них непрямо завдяки членству в своїй читальні; за певних обставин їх обирали на повітовому рівні до правління філій ОМК або ж вони агітували у виборчій кампанії як помічники «Рускої Ради» за її кандидатів. Якщо ці селянські діячі привертали до себе увагу парохів чи представників інтелігенції, то їм доручали виступи з промовами на річних зборах ОМК або ж представляли в календарях Товариства імені Качковського, поміщаючи там світліну та життепис і пропонуючи іншим селянам рівнятися на них. До такого типу селянських активістів належить Симон Борух (село Ольшаниця

428 СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 147, 150 і наст.

429 СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 146–155; лист Олекси Залуського до правління ОМК від 15 листопада 1886 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 7, арк. 104–105. *Новый Проломъ*, № 241/1885; *Діло*, № 38/1887; АНДРУСЯК, Нариси, с. 49.

Золочівського повіту), який пройшов у сільській ієрархії шлях від дрібноземельного селянина до заможного господаря. Він був членом ради громади і чільним членом місцевої читальні, став діяльним і як виборець від «Русскої Ради». Активіст ОМК Іван Кук був дяком, виборцем і якийсь час урядував у сільській крамниці своєї рідної громади в Колоденці (Жовківський повіт). Симон Корецький (село Крупське, Жидачівський повіт) був заможним селянином з освітою народного вчителя, його обрали вїтом і послом до повітової ради, а згодом був членом громадської ради. Ще він був активістом місцевої читальні ОМК. Валентій Левандовський був вїтом, виборцем і головою читальні ОМК в Кутківцях біля Тернополя. Петро Мошко з Ільковичів (Сокальський повіт) був маєтним газдою і кіннозаводчиком, активістом ОМК та вїтом. Сільську кар'єру зробив і Олексій Барабаш зі Старих Богородчан: його батьки були вбогими малоземельними селянами; місцевий парох Олексій Заклинський звернув на нього увагу і підтримував його шкільну освіту. Протягом життя Барабаш придбав декілька десятків моргів поля, став послом до повітової ради і врешті (1899 р.) навіть – до Галицького сойму – причому як єдиний селянин у невеличкій русофільській фракції. Позитивно відгукувалося про нього й *Діло*. Він сидів у президії на річних зборах ОМК, а коли Товариство імені Качковського запланувало депутацію до цісаря, спрямовану проти використання фонетичного правопису, його обрали, разом із селянами Прокопієм Гренджолою та Василем Черняком, до складу депутації.⁴³⁰ Прокопій Гренджол (село Мельнич, Жидачівський повіт), Василь Черняк (село Чехи, Бродівський повіт) і Дам'ян Захаряк були перевіреними активістами ОМК і селянськими ораторами на річних зборах Товариства імені Качковського. Слухачам подобалися ці селянські виступи за їхню безпосередність і неприкрашеність, у протоколах завжди зазначали довгі оплески після цих виступів. Траплялося, що й промовці з інтелігенції старалися промовляти так само «вузлуvато» і близько до мужицтва. На ювілейних урочистостях у вересні 1899 року Гренджол і Захаряк представляли у списку виступів селянство. А в грудні 1895 року Гренджолу навіть приймав сам цісар, як члена української чисельної депутації проти виборчих маніпуляцій.⁴³¹

430 Протокол річних зборів ОМК у Стрию, 2 вересня 1892 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 12, арк. 2.

431 Протокол річних зборів ОМК у Стрию 1892 року, ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 12, арк. 4зв.; протокол річних зборів ОМК у Дрогобичі 1897 року, ф. 182, оп. 1, спр. 16, арк. 4зв.; протокол зборів Бродівської філії 1892 року, ф. 182, оп. 1, спр. 23, арк. 5зв. Із виступами Гренджолі, Черняка і Захаряка; виступ Прокопія Гренджолі, МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 132–136; промова Дам'яна Захаряка, МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 148–150. «Вузлуvатим» і задержуватим полюбляв бути у своїх виступах адвокат Володимир Дудикевич, там само, с. 145–147; міські інтелектуали заради більшої ефектності своїх виступів уживали міцніших слівць, зокрема коли йшлося про зненавиджену фонетику, див.: виступ «пана (Петра?) Полянського» у Дрогобичі, ф. 182, оп. 1, спр. 16, арк. 4зв.

Ще один обвинувачений на Львівському процесі без інтелектуального підґрунтя Іван Шпундер також був видатною постаттю у своєму селі Гниличках, за це він став мішенню влади, яка взяла його як «винного», тоді як звинувачення проти інших, не таких помітних селян, було знято. Шпундер, рік народження 1835, мав 40 моргів поля, тож був доволі заможним, у його сім'ї було четверо душ і він уже війтував у своєму селі. Тут була читальня ОМК і антиалкогольне братство, в обох організаціях він відігравав провідну роль. Громада робила спроби відкупу селянської землі, під час чого Шпундер, який вклав свої гроші, зайшов у борги. За його свідченням, його «політизував» наступ польських католицьких місіонерів, котрі від 1870-х років посилено активізувалися в Східній Галичині. Їх терпіти не могли в усьому українському суспільстві, а не лише в середовищі русофілів. Подібно до Залуського, Шпундер також отримував інформації про політичні події з преси і завдяки особистим зв'язкам з Іваном Наумовичем, звідки й черпав свої доволі несформовані уявлення про православ'я як «віру батьків». Він, як і Залуський, також бував у Почаєві й там також помітив спільність у власному і православному обряді, з тією відмінністю, що православ'я мало ту перевагу, що поляки не могли мати на нього впливу. Але, знову ж таки так само як у Гниличках, щойно багатолітній конфлікт з місцевим парохом і церковною бюрократією спонукав Шпундера вдатися до зміни конфесії як засобу тиску. Шпундер, який завдяки фігуруванню в процесі, став історичною особою, не змінив своїх переконань і після відбуття шестимісячного ув'язнення називав себе «православним». Він повернувся до свого села, де мав підтримку (чого не було у випадку Залуського): про нього говорили з пошаною, як про людину, яка пішла до в'язниці за свої переконання і за те, що повірила австрійській свободі віросповідання.⁴³²

Дехто із заангажованих селян читав для інших вголос у читальнях, інші самі бралися за перо. Тут уже згадувалося про антиалкогольну коломийку, яку для Товариства імені Качковського написав Дмитро Куровець. Послав до Львова свого патріотичного вірша і селянський голова читальні Павло Думка з Ходачкової Великої (Тернопільський повіт). У вірші він прославляв чесноти, історичних героїв та закликав співплемінників здобувати освіту і ставати «свідомими русинами». У вірші героями були Б. Хмельницький, С. Наливайко, П. Дорошенко і Т. Шевченко – свідчення захоплення українським наддніпрянським історично-літературним міфом і руського селянства.⁴³³ Думка пообіцяв

432 СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 159–169; ІВАН НАУМОВИЧ, Іван Шпундер. Рукопис статті, 1883 р., ЛНБ ф. 2, спр. 126/п. 15, арк. 56зв.

433 Лист Дмитра Куровця до правління ОМК, Батятичі, 6 січня 1884 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 5, арк. 12 і наст.; лист Павла Думки до керівництва ОМК, б/д, грудень 1884 р. У вірші зокрема читаємо: «Се не спѣвакъ: простый мужикъ / одъ сердца складае», ф. 182, оп. 1, спр. 6, арк. 2–3.

також віддавати частину своїх доходів на книжки і приміщення читальні в селі, якщо його економічна ситуація, після пережитого банкрутства, знову поліпшиться.

За певних умов такі провідні особи по селах зловживали своїм становищем. Селянина й дяко-учителя Теодора Каструбу в Ясенівцях, активіста ОМК і уповноваженого Рустикального банку неодноразово купувала і в період виборів польська сторона, використовуючи його впливову позицію в селі для особистої виборчої боротьби – від чого розпачували інші члени громади, які не мали достатньо сил змінити його вердикт. Найгірше, що він переконав багатьох селян взяти високі кредити в Рустикального банку, собі на шкоду.⁴³⁴ Такі представники русофілів вельми шкодили авторитетові своєї партії. За деяких обставин вони накликали на себе своєю самодурною поведінкою гнів співгромадян і товаришів з товариства. Так голова читальні у Заболотові намагався приписати своїм членам, коли їм дозволено приходити до читальні, а коли ні.⁴³⁵ Однак і про випробуваних активістів Боруха і Левандовського знали, що вони приписували «своїм» читальням, яку саме літературу треба читати, і «викурювали» народовську пресу. В інших місцях на життя товариства накладалася сільська ворожнеча між різними угрупованнями. Наприклад, у буковинському Ісспасі сільський голова був речником читальні ОМК, контролював інших селян, «узурпував» літературу товариства у приватну власність і не цурався брати гроші товариства на свої пиятики з однодумцями. Його опонент, який звинувачував сільського голову перед керівництвом ОМК, також був уплутаний в незрозумілі махінації і також мав своїх прихильників. Війна між обома, внаслідок якої розпалася місцева читальня, тривалий час непокоїла виділ ОМК.⁴³⁶

434 Лист отця В. Ружицького, довірена особа ОМК у Струтині, до правління ОМК, 2 травня 1881 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 5, арк. 2зв.

435 Лист читальні в Заболотові до правління ОМК від 17 листопада 1884 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 5, арк. 110.

436 Не плутати з Іспасом (Коломийський повіт). Див. скарги селянина Ілії Гулейчука та його опонента Борея Мазуряка, Ісспас, 1885–1886 рр., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 6, арк. 5; ф. 182, оп. 1, спр. 7, арк. 12; протокол виділу ОМК про це, 22 листопада 1886 р., ф. 182, оп. 1, спр. 7, арк. 100.

3.5. Криза й розкол русофільського руху. Банківський крах: втрата економічної стійкості

Невдовзі після Львівського процесу Галичину стрясла подія, якій сучасні хроністи галицьких українців не надають більше спеціальної ваги, зате в очах сучасників ця подія знаменувала історичний злам: 1883 року «Общое Рольничо-кредитное Заведеніє», яке ще декілька років тому мало славу першого руського банку, змушене було оголосити про банкрутство. Ще й перед втягненням у загальногалицьку банківську кризу стабільність цього позичкового закладу було підмінено цілою низкою хибних рішень керівництва і ризикованими спекулятивними оборудками. Крім цього закладу, під удар загальної кризи потрапила і найдавніша земельно-кредитна установа Галичини заснований 1867 року «Рустикальний банк». Втрутилася влада, дійшло до арештів і карно-процесуальних заходів, спрямованих проти фінансових спекуляцій, втягненим у які був зокрема і член правління Іван Добрянський. Якщо постраждалими від краху «Рустикального банку» були насамперед селяни, котрі втратили всі свої заощадження, то банкрутство «Общого Рольничо-кредитного Заведенія» ковтнуло не тільки тисячі селянських вкладів, а й пенсійні заощадження, призначені Львівською єпархією для священничих родин – то був важкий удар саме для того покоління духовенства, котре було особливо вірним русофільським ідеям.⁴³⁷ Якийсь час провід Народного Дому зважував ідею заставити для порятунку кредитної установи майно Народного Дому. Щодо цього мало не дійшло до бійок між українофільськими демонстрантами і членами Народного Дому, тож під тиском вуличних протестів членські збори відхилили відповідне подання.⁴³⁸ Щоб відвернути найгірше, Іван Наумович, Іван Добрянський та Венедикт Площанський спробували роздобути наступного року під час поїздки Росією допомогу для санації кредитної установи. Цього разу не відреагували ані російський уряд, ані слов'янські комітети, а тільки консорцій російських фірм під управою залізничного товариства, який через Берлін виплатив 300 тисяч німецьких марок негайної допомоги, а загалом зобов'язався до підмоги в сумі мільйона рублів. Утім не всі втрати вдалося компенсувати, тож чимало селянських родин змушені були внаслідок банкрутства віддати землю на продаж з молотка.⁴³⁹ Внаслідок цього

437 ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 202 і наст.

438 Про це пригадує ОЛЕСНИЦЬКИЙ, Сторінки, с. 191 і наст.

439 Галицьке намісництво до прем'єр-міністра Тааффе, 25 січня 1885 р., № 41/, ІВ № 454/4 1885, копія в ЦДІАЛ ф. 129, оп. 4, спр. 106, арк. 39–41; Галицьке намісництво до Міністерства внутрішніх справ, 14 березня 1885 р., № 60/ документ про ознайомлення МВС, № 704/4 ІВ 1885, копія в ЦДІАЛ ф. 129, оп. 4, спр. 170, арк. 1–4; МОНЧАЛОВСКИЙ, Матеріали кь біографіи Наумовича; ОЛЕСНИЦЬКИЙ, Сторінки, с. 192.

дійшло до нечуваної досі втрати довіри населення до русофілів. Банкрутство «Заведенія» дискредитувало русофілів як некомпетентних в економічних питаннях. Факт їхньої залежності в поразці від Росії наголошували насамперед критики русофілів з середовища інтелігенції, тоді як для постраждалих у цій ситуації селян значно болючішим було, імовірно, зловживання їхньою довірою. У плані політичному русофіли цілком були в стані ще й у наступні роки добиватися успіхів, проте в економічному плані вони зійшли зі сцени уже в середині 1880-х років.

Схожі процеси відбувалися і з кооперативом «Народна Торгівля». Банківський крах 1883 року припав на рік заснування торговельного і споживчого кооперативу, який мусив у перші роки існування важко виборювати довіру населення – багато хто пророкував «Народній Торгівлі» кінець, схожий на кінець «Рустикального банку». Народовці, котрі також працювали в «Народній Торгівлі» підозрювали, що русофільські впливи можуть негативно позначитися на їхніх фінансових успіхах. Через сім років після заснування дійшло до конфлікту: у виборах керівництва, які відбулися в листопаді 1890 року, з попереднім проводом, у якому були й представники русофілів, конкурував список від народовців, які здобували перемогу 110 голосами проти 80. Згодом русофілів було витіснено з керівних позицій, серед них, очевидно, і співзасновника Аполлона Ничая.⁴⁴⁰ Та й заснований зі значними сподіваннями фонд земельного продажу «Защита Земли» також ніколи не досягнув того значення, якого бажали йому засновники. У той час як народовці здобували успіхи в кооперативному русі та в позичкових касах, русофіли змушені були фіксувати чергові поразки – це при тому, що, як уже було зазначено вище, саме на рівні практичної роботи на провінції різниця між партіями мала не таке вже велике значення. Дискредитацію русофілів забезпечувала також добре організована народовська пропаганда, як це було у випадку «Народної Торгівлі», коли без наведення аргументів стверджувалося, що треба «викурити» русофілів з керівництва, тому що вони, мовляв, «шкідливі».⁴⁴¹

Та й у випадку інших русофільських структур щоразу лунала критика організаційних недоліків, вина за які частково лежала на рівні русофільського керівництва. Наприклад, у Товаристві імені Качковського це стосувалося пасивності окремих філій, яку критикували і на провінції, і в керівництві. Від населення надходила насамперед критика адміністративно-технічних помилок, які дратували членів товариства: відмови, попри регулярну сплату член-

440 У будь-якому разі ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 204 і наст., уже не вказує серед керівництва «Народної Торгівлі» Ничая, котрий від 1883 року був тривалий час керівником товариства, а називає Лярія Герасимовича (зятя Йосафата Кобринського), Філарета Гладилевича, Івана Петрушевича, Еміля Темницького, Миколу Заячківського.

441 На ці формулювання натрапляємо у: ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 204 і наст.

ських внесків, затягання з постачанням книг, непереказані далі інформації.⁴⁴² Та були в русофільських організаціях і значно глибші конфлікти, у яких не ішлося вже про затримані десь у дорозі книжкові поставки чи непроведені річні збори, а про принципові питання: про розподіл повноважень керівництва і базових членів, про тематику народної літератури, про політичні й релігійні преференції, про союзи з українофілами і про мову, яку треба було використовувати. Лінії фронту в таких конфліктах інтересів пролягали як між керівництвом і загалом, так і, поперек ієрархій, між прибічниками різних ідеологічних спрямувань. Наслідком такого подвійного конфлікту було зростання відчуження загалу від керівництва і розкол русофільського руху на поміркованих і молодших російсько-національних радикалів. Врешті-решт конфлікт призвів до відходу багатьох симпатиків від русофільського руху (а також до державних репресій та кампаній у пресі). Внаслідок таких відступів почали занепадати організаційні структури, все менше було успішних починань, а це, знову ж таки, спричиняло відколювання послідовників.

Привид православ'я: перші змістовні суперечності

Року 1886 у межах Товариства імені Качковського вперше дійшло до принципового конфлікту між центральним проводом і однією з філій. Сокальська філія була однією з найактивніших у товаристві, і 1879 року про неї заговорили як про «політично свідому» філію, після того як після невдалих виборів до Державної Ради вона виключила зі своїх лав одного з членів за те, що він проголосував за не-українця. Свого часу товариство отримало за це попередження від дирекції поліції. Тепер гнів сокальців спрямувався проти власного керівництва, точніше – проти Осипа Мончаловського. Філія вважала, що проросійське і проправославне спрямування Мончаловського шкодить справі товариства. Саме через «православну» тематику, відповідальним за яку був Мончаловський, товариство на знак протесту покинуло декілька членів. У лютому 1886 року філія поставила ці закиди на обговорення – спочатку на своєму засіданні, а тоді висунула в розложеному листі до правління вимогу змістити Мончаловського з посади відповідального за книжкову

442 У документації ОМК щоразу трапляються скарги на такі технічні недоліки, про це див.: ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 5, арк. 75–77, 82, 89 (1884 р.); ф. 182, оп. 1, спр. 6, арк. 8, 9, 79 (1884–1885 рр.); ф. 182, оп. 1, спр. 8, арк. 2 (1892 р.); ф. 182, оп. 1, спр. 29, арк. 2–4 (1899 р.). Їх наслідком могли бути значна втрата довіри й роздратування. Див. лист селянина Бордея Мазуряка з Іспаса від 18 лютого 1886 р.: «Мене також дивує, чому Ви постійно попереджуєте мене про кінцевий термін сплати внесків за цей рік, таким тоном, ніби я планую втекти з країни. Надсилаю Вам Ваші гроші, а одночасно прошу викреслити мене зі списків членів, тому що Ви, мабуть, вважаєте мене (...), я пошукаю собі інше товариство, де мене трактуватимуть як рівноправну людину», див. ф. 182, оп. 1, спр. 7, арк. 12.

продукцію. На засіданнях правління також ставили вимогу в майбутньому краще опрацьовувати тематику книжок, що їх видавало ОМК, щоб надалі «не допускалося видання таких поганих книжок як «Життя Кирила и Методія» чи Календаря за 1886 рік». Висловлювалася порада більшої орієнтації на «Просвіту», останній річний альманах котрої, мовляв, незрівнянно ліпший.

Що ж саме так роздратувало сокальців? У випадку згаданих «житий святих» ішлося про видання ОМК, конфісковане навесні 1885 року, зокрема й тому, що тут виринуло слово-подразник «православний» як позначення віри українців. Цього, від 1881 року, вистачало, щоб збудити підозру у ворожому ставленні до держави. Коли в гру входила «православна» пропаганда, то для членів Сокальської філії ОМК межу толерантності було перейдено. Вони назвали це формулювання «образою почуттів греко-католицьких вірних», а насамперед вони боялися політичних імплікацій таких віровизнань. Для роботи на провінції це не мало жодної користі, а радше навіть шкодило їй, адже тягнуло за собою демонстративні виходи з товариства, ворожість і державні переслідування – поза сумнівом вагомий аргумент проти відкритої проросійської самопрезентації, властивої очевидно деяким ідеологам з розряду Мончаловського. Сокальська філія висувала вимогу в майбутньому представити усі релігійні публікації Товариства імені Качковського Митрополичому ординаріатові, щоб запобігти таким «образам релігійних почуттів». ⁴⁴³

Реакція сокальців несподівана остільки, оскільки саме цей текст про Кирила і Мефодія отримав у червні 1885 року урядове підтвердження, що він не є русофільською пропагандою. Львівський краєвий суд, реагуючи на апеляцію Товариства імені Качковського, ухвалив рішення, що конфіскація книги «Життя и подвиги св. Кирила і Мефодія, просвѣтителей славянъ» є неправомірною. Суд встановив, що вже 1881 року ідентичний текст було легально видано і що його використовують з дозволу Консисторії в усіх греко-католицьких церквах. Інкриміноване прокуратурою і відхилене Сокальською філією позначення «православ'я» є, мовляв, у кожному греко-католицькому Богослужінні частиною Літургії, означаючи не належність до російського православ'я, а належність до східноцерковного обряду. Тож неправомірним є обґрунтування конфіскації «злочином відповідно до § 65 Карного кодексу», тобто порушенням громадського спокою через заклик до ненависті проти (серед іншого) непорушності австрійської держави. ⁴⁴⁴

443 Лист Сокальської філії до правління ОМК, який підписав отець Омелян Левицький, голова, та отець Омелян Криницький, секретар, 15 березня 1886 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 7, арк. 18.

444 Рішення Львівського краєвого суду від 5 червня 1885 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 6, арк. 41–42. «Православ'я» позначає в літургії «істинно» християнську віру в розумінні неприйняття ересей.

Отже, доволі прийнятним є припущення, що текст про Кирила і Мефодія просто став приводом для оприлюднення застережень щодо спрямування товариства, які вже довгий час визрівали. І хоча, як уже було продемонстровано, експліцитно російська тематика траплялася в публікаціях ОМК лише зрідка, проте зі згадок про «віру предків», позитивної оцінки Київської Русі та періоду, який передував Унії, кожний читач міг робити відповідні висновки. Члени Сокальської філії цю тенденцію розпізнали. Як на їх смак тематика книжок Товариства імені Качковського була надто «російською»:

Ці прославляння православної віри, ці виклади про повернення до віри наших батьків – новини лише про Москву, Київ, царя ... мали б поступитися в сьогоднішні часи у популярних виданнях іншим, важливішим потребам народу. Через цю статтю отець Миколаєвич зі Скоморохів уже оголосив, що відішле всі календарі, призначені для членів товариства в його громаді, назад, а сам виступить з товариства, тому що совість не дозволяє йому давати членам його громади такі календарі, хоча вони й сплатили свої внески.⁴⁴⁵

Поза увагою стурбованих «потребами народу» авторів протестного листа залишається, втім, те, що священник, обурений проправославними тенденціями, самочинно ухвалює рішення за свою паству, визначаючи, що саме їм треба читати, а що – ні.

Конфлікт загострився і через нездатність правління розрядити ситуацію, і через публікації в пресі обох сторін. Львівський провід ОМК спочатку нічого не відповів на лист зі Сокаля і спробував перечекаати аферу. На початку травня *Діло* доволі злорадно повідомляло про русофільські чвари і при цьому, без дозволу філії, опублікувало її лютневі рішення. Які, до того ж, було передано перевернуто: мовляв, сокальці зажадали виключення Мончаловського з товариства й дорікали проводу дворічною бездіяльністю – обидві тези були фантазіями кореспондента *Діла*. У відповідь з'явилося розгніване контр-представлення правління ОМК і заява про солідарність з Мончаловським. Однак і в цьому випадку у Львові не вважали за потрібне встановити безпосередній контакт із мешканцями Сокаля, раз і назавжди припинивши конфлікт через чітке зображення фактів. Улітку до полеміки долучилася русофільська газета *Проломъ*, залучаючи нібито «свідків» з Сокаля задля дискредитації проводу Сокальської філії. Мончаловський, зі свого боку, полив у *Страхопуді* брудом сокальське духовенство, яке вважав за призвідців спрямованої проти нього особисто змови.⁴⁴⁶ Заплутаність ситуації досягла кульмінації в серпні, коли Сокальська філія пригрозила організованим виходом з товариства і приєднанням до «Просвіти». Та водночас принципово було заперечено полеміку в пресі як засіб конфліктування:

445 Філія в Сокалі до правління ОМК, цит. вище, арк. 18.

446 *Діло*, № 43/1886 (від 1 травня 1886 р.); *Проломъ*, № 349/1886 (від 14 липня 1886 р.).

Ми не є членами якої-небудь другорядної церковної громади, не є батяруватими дурними хлопчиськами, а є щирими захисниками народної освіти ... Ми були б щасливими, якщо б нам вдалося повернути наше товариство на святий шлях тривалого просвітництва-нашого народу, здаля від релігійної агітації, задля цієї мети ми склали нашого листа. Чому ж щодо цього виділ просто перейшов до порядку денного? ... Такі важливі справи ми не маємо наміру публікувати в пресі, щоб не шкодити високошанованому Товариству імені Качковського, не хочемо ми також повсюди говорити про перетворення нашої філії на філію «Просвіти», щоб не допустити до деморалізації людей і не зашкодити святій справі народної освіти.⁴⁴⁷

Щойно це застереження підштовхнуло правління до корекції. Голова товариства Богдан Дідицький спробував запевнити критиків, що Мончаловський і так вийшов з редакційного комітету, а відповідальним за книжкову продукцію є тепер він сам. Визнання, яке висловили на адресу Мончаловського, стосується його загальної діяльності; а за окремі видання Мончаловський ніколи не ніс відповідальність самотужки. Все це, запевняв Дідицький, є не більше ніж «непорозумінням», яке набрало обертів через втручання журналістів. У своїй першій чернетці листа Дідицький навіть мав намір зробити ще далекосяжніші запевнення і дозволити подвійне членство філії в «Просвіті» й у Товаристві імені Качковського «для більшої користі для нашої Русі»; проте в остаточній версії листа цей пасаж було викреслено.⁴⁴⁸ Отже, ще раз було відвернено загрозу катастрофи. Сокальська філія не вийшла з Товариства імені Качковського, а обидва автори протестного листа отці Левицький і Криницький ще роками залишалися в проводі філії. Та все ж згоди таки не було досягнуто повністю, у 1889–1891 роках незгода запанувала щодо перепису майна філії на користь новозаснованого в Сокалі Народного Дому, внаслідок чого філію тимчасово розпустили. Після 1892 року обох священників у правлінні філії вже не було. Року 1897 знову спостерігалися тертя між філією і центром через майно, внаслідок чого Товариство імені Качковського втратило серед населення свій престиж.⁴⁴⁹

Сокальський випадок засвідчив, якою крихкою була так звана русофільська єдність, яку так радо демонструвалося назовні, і якими нездатними до сприйняття критики і полагодження внутрішніх конфліктів виявилися особи, відповідальні за ухвалення рішень. Питання на кшталт релігійного

447 Лист Сокальської філії до правління ОМК, який підписали Омелян Левицький і В. Чернецький, 24 серпня 1886 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 7, арк. 48–50.

448 Лист (чернетка й остаточна редакція) правління ОМК до Сокальської філії, Львів, 6 вересня 1886 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 7, арк. 51–52, 59–60.

449 Витяг з річних звітів Сокальської філії, МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 91 і далі (про конфлікт 1886 року в «Пам'ятній книжці» не згадується); протокол річних зборів ОМК у Дрогобичі, 7 вересня 1897 р., ЦДІАЛ, ф. 182, оп. 1, спр. 16, арк. 2–3.

спрямування, які багато членів товариства сприймали як другорядні, перебивали справді вагому освітню діяльність. Нездатність до компромісів та комунікаційні проблеми ослабили сили руху зсередини, а ззовні солідарність підточували державна неприязнь і газетні війни між русофілами та українофілами. Репресії 1881–1882 років відлякали багатьох прихильників руху, а тепер постала нова загроза відходу симпатиків через власну вину товариства.

Російська чи «діалект»?

У випадку Сокаля ішлося про певні сенси, і протест виходив передусім від священників, котрі у зв'язку з дійсною чи гаданою пропагандою православ'я побоювалися, що їхня Церква заживе поганої слави. Іншим конфліктним полем була мова русофілів, які наприкінці століття вживали все більше русизмів і в літературі написаній «народною мовою». Верхівка товариства як, скажімо Осип Мончаловський, на якого напосідали зі Сокаля, ревно пропагувала російську літературну мову, їхні ж твори були майже цілковито написані російською мовою, хоча й не вільною від численних стилістичних огріхів і добрячої порції «галицизмів». ⁴⁵⁰ Паралельно з цим розвитком тривала все запекліша боротьба з фонетичним правописом, яку в 1890-х роках провадили Товариство імені Качковського і «Русская Рада» – то була цілком програтна боротьба, бо і серед своїх вона наштотувалася не тільки на підтримку. У лютому 1892 року отець Омелян Юрчакевич з лемківського Устя Руського (Горлицький повіт) звернувся до проводу «Русскої Ради» з розпачливим закликком облишити врешті символічні суперечки й повернутися до практичної роботи. Замість безглузвих акцій протесту проти dokonаних фактів як запровадження фонетичного правопису по школах, ліпше було б пожавити завмерлу економічну діяльність: русофіли мали посилити свій вплив у «Народній Торгівлі», активізувати фундацію з земельного продажу «Защита Земли», забезпечити усім партіям доступ до русофільських товариств і установ. Окрім цього він, подібно до сокальців, гостро скритикував ідеологічну орієнтацію:

Ми пропали ... Що такого добилося «Слово» Площанського, воно що, змогло розпалити в комусь любов до батьківщини? Це ж були всього лиш витяги з «Московских Ведомостей» або з «Нового Времени». А де сьогодні в «Галицкій

450 МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, офіційне видання до ювілею ОМК, власне й було такою русифікованою книжкою, як і всі інші тексти цього автора, які він написав для товариства. Із галицької перспективи то була «російська» мова, хоча освічені росіяни мали до неї застереження. Якову Головацькому, який з певністю мав найліпші знання російської мови серед представників старшого покоління русофілів, його спотворена російська коштувала втрати омріяної посади в Одеському університеті, див.: *Діло*, № 103/1888.

Руси» можна знайти статтю пера власних кореспондентів? Що ми можемо запропонувати молоді, особливо гімназістам, чи дітям? ... Наші публіцисти свавільно обходяться з політичними питаннями, або ж слухаються наказів з Петербурга, який готує всім слов'янам і собі кінець... нам треба створити газету українським діалектом, яка б полемізувала з «Ділом», переманити до себе українців, розмовляти з молоддю по-українськи.⁴⁵¹

У грудні того ж року на зборах довірених осіб «Русскої Ради» прийняли рішення виступати надалі в німецькомовних меморандумах про питання правопису, еміграційну проблематику та інші теми від імені «галицьких русских» (замість: «русинів») – цю новацію багато хто з промовців відхилив як крок у напрямі до радикалізації, та очевидно керівництво товариства підтримувало ідею – тож виникла ще одна запальна суміш для дискусій з простими членами товариства, які не були готовими до сприйняття таких кроків. Утім від якоїсь однієї лінії всі були дуже далеко: на тих самих зборах схвалили обмежену співпрацю з народовцями, якої вимагали Король, Василь Давидяк і Василь Залозецький, а термін «русскі» не вживався послідовно.⁴⁵²

Із протестами проти орієнтації на Росію виступали вже не тільки освічені, а дедалі частіше й «прості» члени Товариства імені Качковського, яким усе важче давалося мовне розуміння і які робили з цього висновок, що свої гроші за передплату вони можуть краще інвестувати деінде. Передплатник ОМК Іван Майба перелічив у грудні 1886 року цілу низку незрозумілих для себе слів і закінчив листа пропозицією додати до наступного видання все ж таки словничок.⁴⁵³ На початку ХХ століття невдоволення зросло, коли в програмі видань ОМК появилася декілька суто російських назв («на великорусском язичі», як визнавав сам провід). У 1903 році львівський центральний офіс товариства отримав з провінції попереджувальний сигнал:

При цій нагоді повідомляю Вам, що члени взагалі не читали останньої книжки з грудня 1902 року, тому що не розуміють цієї мови, а тому багато членів не мають більше наміру платити за 1903 рік свої внески. Мені коштувало багато праці й зусиль зібрати внески. Тому що коли наш селянин видає одного гульдена на рік, то він нічого з того не збирається втрачати, а якщо він не прочитає навіть однієї книжки, то йому видається, ніби він усе втратив. Так виглядає ситуація не тільки довкола моєї парохії, а й по інших селах, де члени зробили те саме. Тож я прошу припинити це заради збереження інтересів товариства і надалі не

451 Омелян Юрчакевич до «Русскої Ради», Устя Руське, 28 лютого 1892 р., ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 114, арк. 9 і наст.

452 Конфіденційний звіт Ганкевича про збори довірених осіб «Русскої Ради», Львів, 24 грудня 1892 р., № 357/4 ІВ 1893, копія в ЦДІАЛ ф. 129, оп. 4, спр. 65, арк. 5–6.

453 Лист Івана Майби до правління ОМК, Тарнавка, 12 грудня 1886 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 7, арк. 121.

публікувати більше книжок цією мовою, як то було досі. Це кажу тим більше, що і так уже по селах чинна агітація, яка відтягає селян від Товариства імені Качковського і втягає їх у інші об'єднання.⁴⁵⁴

У подібному дусі висловилися через декілька років селяни Теодор Барнич та Олексій Панкевич. Барнич вимагав, щоб видання ОМК знову стали так «як колись», з корисними і зрозумілими порадами для повсякденного життя і з загальнозрозумілою літературою. Він запропонував перевидавати старі добрі книжки, замість розсилати нові «нецікаві».⁴⁵⁵ Панкевич узяв під приціл занадто російське спрямування, як на його смак, нових видань ОМК:

Я прошу не присилати мені більше книжок ... я їх не хочу і навіть не стану їх забирати з пошти, тому що ці книжки нічого не варті, а Ви там пишете таке, що я і без того давно знаю, тож я цілком можу обійтися без цього ... Я за них більше не платитиму. І членом Вашим я також більше не маю наміру бути, бо я є українцем [окраїнцем], а кацапом бути не хочу, досить з мене цих книжок, я вже від них достатньо розумний ... Пошукайте собі інших, таких самих дурних, як я був до цього часу.⁴⁵⁶

У плані мовному русофіли перебували між двох вогнів: з одного боку ідеологічні преференції, з другого – вимоги партійної роботи. Вони ж також хотіли бути зрозумілими, а їхніми адресатами були селяни, які, можливо, думали по-руськи (чи так, як вони розуміли те «руське»), проте розмовляли українською. Голоси селян, які б виразно обстоювали перехід на російську мову, трапляються в документації русофілів або їхніх російських патронів лише зрідка.⁴⁵⁷ Навіть радикально-русофільські «новокурсники», котрі у

454 Звіт отця Юрія Ілевича до правління ОМК, Грабківці, 29 січня 1903 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 10, арк. 4–5; протокол засідання правління від 9 лютого 1903 р., ф. 182, оп. 1, спр. 10, арк. 5.

455 Картка від Теодора Барнича, Кропивник, до правління ОМК, 15 червня 1907 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 2258, арк. 2.

456 Картка від Олексія Панкевича до правління ОМК, Рудно, 10 червня 1897 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 258, арк. 2.

457 Див. Василь Мурин, читальня ОМК в Ляцьке Велике (Золочівський повіт), до «Галицко-руського благодетельного общества» у Петербурзі, б/д, імовірно літо/осінь 1909 р., РГІАСПб ф. 465, оп. 1, спр. 2, арк. 102. Мурин пише українською, проте спонукальним чинником до прохання надсилати російські книжки та часописи називає зусилля вивчити «правильну» мову: «У нас все покалічене і перекручене, так що й не розпізнаєш, що то руское [невідомо, йдеться про російське чи руське] письмо. Тому просимо надіслати Ваших книжок, які навчать нас нашого руского [російського? руського?] язика і письма. Коли наш нарід це читатиме, то тим більше полюбить свій руський обряд, свою Церкву і свою націю». Рідкісним прикладом селянського допису, в якому міститься намагання писати російськими словами, є лист Михайла Пришляка з Гребінців (Жовківський повіт) до того самого «Галицко-руського благодетельного общества», б/д, імовірно 1909 р., РГІАСПб ф. 465, оп. 1, спр. 2, арк. 105.

своїй пресі та приватно писали переважно чистою російською і не сприймали галицизмів старшого покоління, виступали на політичних зборах українською – «діалектом» як вони казали. При цьому вони справді намагалися говорити діалектом, використовували західноукраїнські говірки своїх малих батьківщин, щоб тільки не потрапити під підозру, що вони користуються «штучною» українською літературною мовою. Їхня поведінка приносила їм насмішки і кепкування опонентів. У червні 1910 року посол до австрійського парламенту Кирило Трильовський про мовні знання і мовну практику русофілів зауважив, до прикладу, таке:

Хоча тут у парламенті і в своїх колах панове видають себе за росіян, проте на вічах, а особливо на зборах виборців говорять чисто по-руськи, як і ми всі, грішні... Я вже... якось вимагав, щоб говорили на зборах виборців по-російськи. Отоді б вони показалися! Тут можемо бути певні, що в цьому високому домі і сліду б від цих панів не залишилося. Тільки що вони замовчують людям, що між собою намагаються розмовляти по-російськи... То дійсно дивна російщина, якщо цю так звану матірну мову вивчають аж у пізнішому віці. [...] Дуже легко було б зробити експеримент і заговорити до декого з панства з російського клубу російською. Тоді можна було б переконатися, які відповіді від них пролунають. Думаю, що по-російськи вміють розмовляти тільки панове Глібовицький і Марков, тоді як інші пани, такі як Король чи високодостойний отець Давидяк чи Курилович (*посол Цеглінський: Він може сказати хіба що «да»*. – *Пожвавлення*) знають по-російськи не більше за нас, національних русинів.⁴⁵⁸

Централізаційний тиск та українська конкуренція

Іншим аспектом критики русофільською провінцією львівських керівних осередків була все сильніша централізація. У межах Товариства імені Качковського існували відмінності щодо формування відносин керівництва і провінції, яку представляли філії та читальні. Дехто з членів був прихильником строгого контролю за провінцією з боку керівництва товариством, для того щоб свої симпатии на провінції не потрапляли на манівці – так сприймався вплив українофілів та просвітянської літератури, а теж молодих радикальніших русофілів із фракції так званих «новокурсників».⁴⁵⁹ Та провінція противилася таким спробам централізації. Загрозу, яку представляли

458 STENOGRAPHISCHES PROTOKOLL ÜBER DIE SITZUNGEN DES HAUSES DER ABGEORDNETEN DES ÖSTERREICHISCHEN REICHSRATES (далі: СТЕНОГРАФІЧНИЙ ПРОТОКОЛ ЗАСІДАНЬ ПАЛАТИ ПОСЛІВ), 57-ме засідання XX сесії від 16 червня 1910 р., с. 3282 (посол Трильовський).

459 Протокол річних зборів ОМК у Дрогобичі 1897 року із виступами членів за посилення контролю над філіями й читальнями, ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 16, арк. 4–5.

для русофільських успіхів на провінції організаційні помилки й опіка центру, ілюструють документи Золочівської філії ОМК від 1892 до 1909 року. Золочівська філія, як і Сокальська, була однією із найдавніших і найуспішніших філій Товариства імені Качковського, станом на 1909 рік вона керувала 53-ма читальнями, з яких п'ять були новозаснованими. Спектр діяльності філії був вельми широким, охоплюючи курси ветеринарства, писарства, бухгалтерії у крамницях поштучних товарів та курси «руської мови, правопису, літератури й історії». Організовували вечірні лекції на політичні, економічні теми та селянські театральні вистави. Студенти провадили для сільських дітей курси підготовки до навчання в гімназії. Філія підтримувала школярську бурсу, яка існувала в Золочеві від 1905 року. Проголошеною метою філії було соціальне зростання якомога більшої кількості української молоді, щоб «здібні хлопці, які могли б стати прекрасними адвокатами, лікарями, суддями чи гімназійними професорами, не гинуть в селі на одному моргу поля». Багато років головою Золочівської філії був адвокат Іван Дрогомирецький, у провіді були вчителі, священики, селяни і містяни, отже, всі соціальні верстви українського суспільства. У 1908 році посаду заступника голови вперше обійняла жінка, попадя Олімпія Монцибович.⁴⁶⁰

Ця успішна і діяльна філія критикувала львівський провід товариства, а також порушувала питання, чи центрові взагалі ще залежить на децентралізованій організації роботи, спрямованій на народну освіту. Щодо цього вже від 1894 року могли існувати сумніви, оскільки керівництво товариством добилося зміни статутів, яка відкривала перед ним більше можливостей втручатися в справи філій.⁴⁶¹ Утім уже й раніше, у 1892 році, філія критикувала відсутність розмежування компетенцій центру й філій. Центральний провід товариства роками «узурпував» нових членів, які по суті належали до філії (а отже, повинні були сплачувати частину своїх членських внесків), і ніколи не передавав філії кошторису цих членів.⁴⁶² Брутальність центру до селян, які нібито затягнули зі сплатою внесків, на початку ХХ століття неодноразово ставала для золочівського адвоката і секретаря філії Романа Саноцького

460 Документація Золочівської філії ОМК, 1892–1908 рр., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 8; цитату взято з (до слова, україномовної) листівки із закликом до навколишніх селян посилати своїх синів продовжувати шкільне навчання після початкових класів і записувати їх вихованцями до бурси – «Батьки, подумайте і вирішуйте, бо йдеться про Вас і про РУСЬ!», липень 1908 р., ф. 182, оп. 1, спр. 8, арк. 77.

461 Заявка на зміну статутів ОМК від 18 вересня 1894 року з підтвердженням Дирекції поліції у Львові від 1 грудня 1894 р. Тепер відповідно центральне правління могло скасовувати рішення філій і читалень, якщо «вважало їх шкідливими для мети товариства»; на збори філій львівське керівництво могло висилати свого делегата з правом голосу і правом вносити пропозиції, ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 14, арк. 1–4.

462 Листи Золочівської філії до правління ОМК, 6 травня 1892 р., 6 серпня 1892 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 8, арк. 1–2.

приводом для втручань. Він брав під свій захист членів філії і висловлював протест:

Повідомляти членів про їх примусове виключення є образливим не тільки для інтелігенції, а й для селян, що нам дорого коштує! Шанований виділ мав би підрахувати, скільки таких карток просто так висилається, та встановити, скільки селян, переляканих такими картками, сплачували свої внески вдруге. Радикальність канцелярії товариства є недоречною, і, до слова, нотаріус канцелярії Бачинський з 1896 року не сплатив жодного пфеніга, але ж його не виключили. Таке обходження дуже багатьох членів обурювало до глибини душі. Якщо виділ не припинить цих централістських наступів на філії, то вони розпустяться, і Золочівська філія буде втрачена.⁴⁶³

Одночасно Саноцький заторкнув ще іншу проблему, а саме питання відсутності фінансового вирівняння центру й філії. На його думку, фінансову частку філії від внесків обов'язково треба підвищити, бо інакше неминучим буде банкрутство філій. Такі ж проблеми мала і Бродівська філія (яка також належала до найуспішніших).⁴⁶⁴ Реакцією проводу на критику було нерозуміння; таку поведінку диктують, мовляв, статuti, а виключених членів записують у центральних документах як неплатників внесків.⁴⁶⁵ І в наступні роки нічого не змінилося, через чотири роки Саноцький виступив з тією ж критикою і підняв протест проти «позбавлення філій влади та навального централізму канцелярії товариства». Так від будь-якої праці для товариства відлякували навіть найвірніших та найактивніших членів, не кажучи вже про тих, які були менш активними, а таких була більшість. Саноцький припустив, що такі промахи відбуваються «тисячами». У 1906 році було зацентовано на комунікаційних проблемах між центром і Золочівською філією, через що затягається передавання чи оприлюднення важливої інформації. Неврегульований розподіл фінансових зобов'язань центра і філії 1909 року непрямо призвів навіть до закриття Золочівської бурси, тому що філія не мала коштів на надання субсидій бурсі – а від батьків учнів можна було розраховувати тільки на обмежену участь у фінансуванні. Все ж на 1910 рік було висловлено сподівання на відновлення існування бурси.⁴⁶⁶

463 Лист секретаря Золочівської філії Романа Саноцького до правління ОМК від 13 березня 1900 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 8, арк. 4.

464 Лист Бродівської філії до правління ОМК від 9 травня 1894 р., із критикою несправедливого розподілу доходів та самовільного привласнення центром членів філії без попереднього узгодження з філіями, ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 23, арк. 2–3.

465 Лист правління ОМК до Золочівської філії від 20 березня 1900 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 8, арк. 5–6.

466 Лист Золочівської філії до правління ОМК, 8 лютого 1904 р., 22 квітня 1906 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 8, арк. 19–20, 42; річний звіт Золочівської філії, 8 вересня 1909 р., ф. 182, оп. 1, спр. 8, арк. 82–83.

Те, на що натякнув отець Юрій Ілевич у зачитованому вище попередженні з 1903 року – а саме, що національно свідомі українські діячі здобували собі прихильників і по русофільських селах, тому що селяни з різних причин були невдоволені своїми структурами – можна вчитати і в інших звітах. У громаді Гарасимова (Коломийський повіт) у травні 1904 року було створено читальню Товариства імені Качковського, у якій збиралося 65 членів та чимало прихильної молоді; згодом було приєднано касу Райффайзен, відкрито крамницю, громада викупила «панську землю» і орендувала на вигідних умовах селянам – який гарний підсумок русофільської роботи на місцях. Ініціатор усіх цих починань отець В'ячеслав Хойнацький тримав членів «своєї» громади на належному політичному рівні:

Я зробив усе, що було в моїх силах, щоб запевнити успіх русконародної справи, я виховував своїх членів громади у русконародному дусі й ідеях, і до цього часу всі завжди обирали русконародних кандидатів ... до цього часу вони тримаються своєї русконародної партії.⁴⁶⁷

Попри всі ці успіхи він перебував під усе більшим тиском з боку українських національних сил (Хойнацький називав їх «радикалами»). Ті були активними в сусідніх селах, засновували спортивні товариства і добровільні пожежні дружини, схиляючи таким чином на свій бік молодь. Дорогу такому розвитку прокладали молодші українофільські священики. Уже в час заснування читальні отець Хойнацький перебував під страшним тиском. Позбутися української конкуренції «Просвіти» він мав намір, організувавши «величаве свято». Власним коштом він замовив розкішну фану товариства з вишитим на ній гаслом Товариства імені Качковського, яку освятили на урочистій Службі Божій. За якийсь час Хойнацький, який і сам уже був похилого віку, відчув, що русофільський фронт починає кришитися навіть і в його селі. Його зять, який нерідко заступав його, належав до так званих отців-мазепинців⁴⁶⁸ і переконав багатьох селян у привабливості української ідеї. Хойнацький намагався організувати русофільську контракцію і з великим поспіхом, щоб випередити українофілів, просунув заснування своєї пожеж-

467 Звіт В'ячеслава Хойнацького, Герасимів, 26 листопада 1912 р., ЦДАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 9, арк. 28–29.

468 Так зневажливо галицькі русофіли й російські націоналісти в Росії називали українських патріотів, нав'язуючи до «зради» (з російської перспективи), що вчинив український гетьман Іван Мазепа (1639–1709, гетьман 1687–1709 рр.), який, пробувши декілька років надійним російським союзником, почав близько 1704 року підтримувати таємні контакти з антиросійською шведсько-польською коаліцією. У 1708 році він вступив у союз проти Московської держави, поставивши собі за мету здобути Україні самостійність. У битві під Полтавою (червень 1709 р.) його козаки воювали на боці шведів з військами П'єтра I, після поразки мазепинці емігрували до Османської імперії. Цій історичній події присвятив патріотичну поему «Полтава» А. Пушкін.

ної дружини, утвореної на підставі статуту Товариства імені Качковського. Та найбільше він переживав, що українці відберуть читальню. У багатьох сусідніх селах русофільські читальні зазнали радикальних змін під впливом українофільських священників, перетворившись на парохіяльно-громадські товариства. Русофіли втрачали позиції, припинялася передплата русофільських газет. Через це наприкінці 1912 року члени, які «зберегли вірність», звернулися до Хойнацького з проханням придбати приватно будівлю для того, щоб забезпечити читальні Товариства імені Качковського матеріальну незалежність від «загроженої» церковної громади.⁴⁶⁹ Русофільський священник Іван Мацієвський, сотрудинок у селі Бережанського повіту, повідомляв 1908 року про подібні речі. І в його селі русофіли не мали певності щодо підтримки селян: «Досі селяни тримаються нас, але то може змінитися під впливом ворогів». Був страх, що місцеву читальню Товариства імені Качковського заповонять «вороги» і візьмуться змінювати статuti на свій смак. І в цьому селі готували купівлю власного будинку, який, задля додаткової певності, мали намір вписати як власність центрального представництва товариства у Львові, щоб таким чином унеможливити опонентам його привласнення.⁴⁷⁰

Такі звіти симптоматичні для ситуації старіших русофільських авторитетів на провінції. У своїх громадах вони створили структури, які вважали справою життя, тож потрапляли в панічний стан, коли молоді «радикали» бралися проникати в їхні осередки, ставлячи під сумнів керівну роль русофільських авторитетів. Ці ж, без сумніву, прислужилися людям, створивши селянську самопоміч і як особисту образу сприймали кожне висловлене без належної пошани слово та нападки українофілів. Хойнацький не переставав говорити про «свою» читальню і про страх, що «радикали», котрі вже створили успішні товариства в околиці, «зроблять те ж і в мене».

На ці страхи русофільських священників відгукнувся 1908 року митрополит Андрей Шептицький, який журився питанням примирення партій та внутрішнього миру в його Церкві. Від часу приходу на митрополичий престол на початку ХХ століття його дії були спрямовані на усунення з Церкви політичних суперечок; оскільки русофільське духовенство вже перебувало в меншості, це за певних обставин означало також, що їх доводилося захищати від українофілів. Політика Шептицького щодо русофілів не лише виводилася з насущної вимоги принести мир у Церкву, а й була частиною візіонерського плану подолати колись таки церковний розкол, причому Греко-Католицька Церква повинна була відіграти в цьому процесі ключову роль. Враховуючи Росію, яку належало охопити місією, митрополит був цілком

469 Звіти отця В'ячеслава Хойнацького, Гарасимів (Коломийський повіт), травень 1904 р., 23 березня 1906 р., 26 листопада 1912 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 9, арк. 22–29.

470 Звіт Івана Мацієвського до правління ОМК, Плавча Мала, 24 грудня 1908 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 9, арк. 20–21.

відкритим до захисників чистоти обряду у власній Церкві. Його погляди не надто різнилися від поглядів раннях пуристів з русофільського середовища, як наприклад, згадуваного вже Іполіта-Володимира Терлецького. Він, як і Шептицький, походив з польської аристократичної родини і також перейшов у греко-католицьку віру. Видатним підзахисним Шептицького був богослов Тит Мишковський (1861–1939), перспективний молодий учений, виходець із русофільської лемківської родини. У 1890-ті роки на посаді доцента молодий Мишковський мав багато проблем з церковним керівництвом, яке очолював митрополит Сильвестр Сембратович. Він створював Мишковському всілякі проблеми, а вторувала йому українська преса прибічників «нової ери». І тільки зі вступом на митрополичий престол Шептицького для Мишковського настав спокій. Нарешті він зміг отримати у 1908 році, в час, коли Шептицький розпочав активно викорінювати з церковного життя політичну боротьбу, омріяну професуру.⁴⁷¹ У липні того ж року митрополит, до значного роздратування українофілів, написав обіжний лист, у якому заборонив молодшим українофільсько налаштованим священикам створювати у громад своїх русофільських колег українські структури й застеріг духовенство загалом від участі в політичній боротьбі.⁴⁷²

Утім спокою не настало. У зв'язку з різними спробами переходу на православ'я русофільське духовенство все частіше потрапляло під обстріл; тепер уже й Шептицький не міг безумовно брати цих людей під свій захист. У квітні 1910 року русофільський клір висловив у відкритому листі свій протест закидам у пресі та практикованому з якогось часу недопущенню до навчання в духовних семінаріях русофільських кандидатів. У відповідь було написано відповідний текст українофільського високого духовенства. Андрей Шептицький у спілці з перемиським єпископом Чеховичем і станіславівським єпископом Хомишиним склали пастирське послання – не виключено, що це було зроблено під тиском влади. Щоправда, цим разом не прозвучало нічого на захист русофілів: пастирське послання становило виразну маніфестацію позиції проти «православної агітації».⁴⁷³ Восени 1910 року

471 GALADZA, Myshkovsky, с. 93–122.

472 ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 494 і наст. Шептицького похвалив і намісник Міхал Бобжинський, котрий свого часу вважав політику врівноваження єдино прийнятним шляхом, див.: Бобжинський до Міністерства внутрішніх справ, Львів, 30 грудня 1909 р., ННStA, PA XL, К. 222, папка 1, арк. 51 зв.

473 Галицьке намісництво до Міністерства віросповідань і освіти, 6 квітня 1910 р. Підписантами протесту з боку русофілів були: отець-крилошанин Олександр Бачинський, схоластик Йосиф Кобилянський; отці крилошани Пакіж, Крижановський, Мельницький; професори богослов'я Комарницький і Мишковський. Їхніми українськими опонентами були: архідиякон Львівської капітули Лев Туркевич, отці-крилошани Чапельський, Войнаровський; богослов Мартошевський, ННStA, PA XL, К. 222, папка 1, арк. 139–141; Галицьке намісництво до Міністерства віросповідань і освіти, 25 травня 1910 р., там само, арк. 142 і наст. Про афери зі зміною конфесій див. нижче, розділ 5.

вперше дійшло до застосування сили: молоді русофіли повибивали шибки в резиденції перемиського єпископа через відмову прийняти до Перемиської духовної семінарії кандидатів з їхньої партії. Намісництво похвалило єпископів Чеховича та Хомишина за їхню непохитну позицію; і навпаки, критики за нібито інертність зазнав Львівський митрополичий ординаріат, який очолював Шептицький.⁴⁷⁴

Перемишль є прикметним свідченням поступового занепаду русофільських структур у містах, який відбувався фактично за сценарієм подій у селах. Року 1909 перемиські активісти Єронім Черлунчакевич і Володимир Літинський констатували в листі до «Галицко-руського благодетельного общества» у Петербурзі, що винною у переході до українофілів Перемишля, який до самого 1890 року був непохитним bastionом русофілів, є «короткозорість нашого проводу»: «Вони, без жодних підозр, приймали до наших товариств усіх, а ті об'єдналися, скористалися при виборах проводу нашими голосами, і з 1895 року перебрали всі товариства, окрім філії Товариства імені Качковського». Так само втратили русофіли й заслужені установи на кшталт заснованої 1874 року школярської бурси і дівочого пансіонату, які тепер перейшли до рук українофілів. Тож дії русофілів, котрі й далі не допускали українофілів до членства у львівському Народному Домі, диктувалися гірким досвідом. Усе ж Черлунчакевич та Літинський розуміли, чого саме бракує їхній партії: вони скаржилися на неприсутність та некомпетентність русофілів у кооперації та структурах ощадних кас, а також на те, що відповідальні за це органи влади видають ліцензії тільки «українцям».⁴⁷⁵ Про подібні труднощі згадували також представники новозаснованого русофільського кредитного товариства «Львовская Самопомощь»: для створення «ворогам» дієвої конкуренції на економічному поприщі потрібні були кредити іноземних банків, вони ж, через брак капіталу і ворожі «махінації» були недосяжними; тож план створення після краху «Крилошанського банку» нової русофільської фінансової інституції, був під загрозою зриву.⁴⁷⁶

474 G. Cegliński (Цеглінський): «Promemoria über die gegenwärtige Lage der Ruthenen in Galizien», HHSt, PA XL, K. 222, папка 1, арк. 223зв.; Галицьке намісництво до Міністерства внутрішніх справ, 25 листопада 1910 р. (копія для МЗС), HHSt, PA XL, K. 222, папка 1, арк. 269 і наст.

475 Лист товариства Общество «Союз» у Перемишлі, за підписами Єроніма Черлунчакевича та Володимира Літинського, до «Галицко-руського благодетельного общества» в Петербурзі, Перемишль, 1 серпня 1909 р., РГИА СПб ф. 465, оп. 1, спр. 2, арк. 79–82.

476 «Львовская Самопомощь» до «Галицко-руського благодетельного общества», Львів, б/д, осінь 1910 р., РГИА СПб ф. 465, оп. 1, спр. 2, арк. 98–101, із проханням фінансової участі в цьому проекті. Відповідний членський формуляр надійшов до документації петербурзького товариства незаповненим, з чого можна припустити, що в цю справу не втрутилися теж особи, які русофілів підтримували.

«Новий курс» та старомодні русини: розкол русофільського руху

Розбіжності в поглядах щодо «русских» впливів стояли в центрі ще першого більшого конфлікту із Сокальською філією, та й суперечка про мовну русифікацію увиразнювала, що під кінець XIX століття в русофільському русі з'явилося практично дві партії. З одного боку, відчувалися постійні переслідування держави, з іншого, існувала конкуренція народовців – як наслідок утворилося середовище активістів, переважно молодого віку, які політично радикалізувалися та одночасно поширювали думку, що здолають українських суперників їх же зброєю. Цей політичний розкол русофілів на поміркованих і на так званих «новокурсників» на зламі століть зробив свою справу, нашкодивши роботі з основним загалом і відлякуючи симпатиків. «Радикали» іншого спрямування – молодші, безкомпромісні русофіли, такі як юристи Володимир Дудикевич, Роман Алексевич та студент філології Юліан Яворський, який звернув на себе увагу ще в учнівські роки своїми голосними виступами, вже на річних зборах ОМК, які відбувалися 1892 року в Стрию, виступали доволі агресивно за гостріші й виразніші проросійські акценти всього руху загалом і Товариства імені Качковського зокрема. Вони могли розраховувати на підтримку авторитету Мончаловського, котрий поділяв ці погляди. Ще вони вимагали активнішої діяльності з боку проводу на користь роботи на провінції, ведучи одну лінію з критикою інших русофільських прагматиків; та одночасно вони вважали книжкові видання ОМК політично занадто «млявими» і, що гірше, надто подібними на видання «Просвіти». Дудикевич ставив вимогу, що товариство «не може забувати своїх ідеалів, будучи представником тисячолітньої культури руського народу, і має видавати ліпші книжки», висловлення Яворського було типовим для на-пряму радикальніших русофілів:

Яворський попереджає, що видання товариства рухаються не тим самим шляхом, що видання «Просвіти», в користі яких він сумнівається. Він бажає собі більше патріотизму у виданнях товариства і врахування економічних питань.⁴⁷⁷

Звернули на себе увагу молоді русофіли й у Відні, де були студентами. Поліцейська нишпорка, яка мала завдання стежити за студентським товариством «Буковина», повідомляв у 1891 році про боротьбу за напрям між Дудикевичем та іншими активістами, котрі навіть звинуватили Дудикевича як австрійського агента, відіславши відповідний наклеп до Петербурга.⁴⁷⁸

477 Протокол річних зборів ОМК у Стрию, 8 вересня 1892 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 12, арк. 6; про Мончаловського див.: АНДРУСЯК, Генеза, с. 15.

478 Конфіденційний звіт інтегрованого в «Буковину» поліцейського агента, Відень, 8 липня 1891 р., № 1567/4 ІВ 1891, копія в ЦДІАЛ ф. 129, оп. 4, спр. 97, арк. 1–10. Властивою причиною замішання була нібито суперечка щодо отримування з Росії грошові підмоги (ішлося про 600 гульденів щороку).

Метою молодих радикалів була подвійна стратегія: вони прагнули скоротити можливості українських суперників, збільшуючи свою економічну компетенцію, і на цьому поприщі рівнялися на них. Саме звідти лунала критика надто бездіяльних і далеких від народу «старорусинських» поважаних осіб у проводі ОМК. Одночасно існував намір перевести русофільський рух у наступ, протиставивши українській національній ідеї власну «патріотичну», а в підсумку «русску» ідею і зробити це відкритіше, аніж було раніше. Нападки на ідеологічну м'якість русофілів і «параліч» їхньої народної літератури саме й були наслідком таких переконань. Та й молоді критики проводу хотіли сильнішої пов'язаності філій із центральним проводом, щоб можна було ефективніше застосовувати політику, начерк якої вони представили. Дудикевич запропонував створити «ради» з представників окремих філій.⁴⁷⁹ Утім він так і не зазначив, чи хотів би цим добитися зміцнення інтересів філій, чи навпаки (це в тому випадку, якщо б провід товариства взяв собі за політичну орієнтацію ідею новокурсників) – посилення контролю і втручання у справи провінції, чому саме й опиралися Сокальська та Золочівська філії.

Зрештою такі виступи і з інших причин сприймали не тільки схвально. Для старших консервативних священиків і селян принципово неприйнятними були безапеляційні інтонації молодших. Після зборів у Стрию до центрального правління ОМК у Львові надійшло два листи з протестом. Їх підписав газда й очільник громади Михайло Червонюк з Кальни від імені членів товариства та інших односельчан, з якими він був разом у Стрию. Промови «обох школярів чи то юристів» (мова про Алексевича, який напав на провід як на бездіяльний, а на книжки як «закостенілі», та Дудикевича або Яворського), писав Червонюк, надзвичайно розгнівали селян:

На очах селян ці люди ... розкритикували такі корисні видання товариства і діяльність ... виділу ... Щоби на майбутнє така критика не повторювалася більше, не треба допускати таких людей до слова, тому що це дуже неприємно відбилося на авторитеті товариства, певна річ в очах менш обізнаних селян ... Ми селянські члени товариства висловлюємо молодим юристам нашу гіркоту, наш гнів і наше несхвалення, а нашою пропозицією є: викинути таких людей з нашого товариства. [...] На нашу гадку такі молоді люди є ніким іншим тільки радикалами... Від імені багатьох селянських членів, які тут зібралися, ми кажемо цим нібито освіченим, а насправді невихованим юристам, що їхня критика виділу і книжок є не заслугою і не геройством, а підточуванням руху за народну освіту Русі, і заслугове хіба копняка в зад виступальника.⁴⁸⁰

479 Виступ Дудикевича, протокол річних зборів ОМК у Стрию, 8 вересня 1892 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 12, арк. 5.

480 Листи від Михайла Червонюка та інших до правління ОМК, Кальна, 12 вересня і 24 вересня 1892 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 12, арк. 8–10. Див. також протокол річних зборів ОМК у Дрогобичі, вересень 1897 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 16, арк. 4–5.

Солідні «селянські члени» шанували повагу до старших і до заслужених руських патріотів у проводі; критики, байдуже якої масті, були небажаними. Показово, що селяни з Кальни вважали молодих русофілів «радикалами». Вони не сприймали гостроти виступів цих молодиків і «сучасної» безкомпромісності стосовно політичних суперників. Тріщина між поміркованими й радикальними русофілами зарисувалася тут зокрема і як конфлікт поколінь. Якщо традиційно-русофільські священики і селяни рекомендували як у старі часи в якості останнього політичного засобу випрохування монаршої підтримки у протистоянні галицько-польським владним каверзам і називали радикальне русофільство проявом «духовного божевілля», то радикали, як Яворський, воліли підривати русофільські збори шанованих осіб своїми вигуками з місця або організовувати спонтанні демонстрації проти церковної верхівки.⁴⁸¹

Усе те, що старші не сприймали, класифікуючи як здичавіння політичних звичаїв і готовність до застосування сили, молодше покоління все більше розглядало як легітимний засіб конфлікту, причому однаковий спосіб мислення був і в молодих «москалів», і в молодих «українців». Це виразно відчитується в повідомленнях радикальних русофілів: їхній «руско-національний катехизм» (саме так називалося пропагандистське видання,⁴⁸² розповсюджене перед війною) розрізняв лише між друзями й ворогами. По цей бік національно свідомі «русскіє», по той бік – безбожні мазепинці-сепаратисти, яких належало «знищити»: галицький світ було чітко переділено. Втім така настанова не вадила чільним представникам цього руху, клепати час до часу прагматичні австро-патріотичні тексти «за народ, державу і славну династію».⁴⁸³

481 Відданий цісареві виступ отця Івана Решетила на річних зборах ОМК у Дрогобичі, 7 вересня 1892 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 16, арк. 3–4зв.; виступ селянина Дам'яна Захаряка проти «душевно божевільних новокурсників», ф. 182, оп. 1, спр. 16, арк. 4–5зв. Юліана Яворського (1873–1937), enfant terrible галицьких русофілів, виключили за його «акції» зі школи. У лютому 1893 року він збував фестини Народного Дому з нагоди 50-ліття єпископату папи Льва XIII, викрикуючи з галереї протест проти римо-католицької пропаганди зміни конфесії. За це його покарали восьмиденним арештом і виключили із Львівського університету; його батькові, священикові, митрополиту за занедбання обов'язків виховання сина призначив «реколекцію» в отців Василіян. У червні того ж року Яворського виключив і Віденський університет за участь у демонстрації, спрямованій проти митрополита Сильвестра Сембратовича на залізничному вокзалі Відня. Аж до самої еміграції в Росію (1903 р.?) Яворський постійно вплутувався у сутички з владою. Одним з його найзатятіших суперників був незаперечний лідер давніх русофілів Богдан Дідицький, див.: *Галичанин*, №№ 30, 33/1893; Діло, №№ 47, 130, 265/1893; АНДРУСЯК, Генеза, с. 15.

482 РУССКО-НАЦИОНАЛЬНЫЙ КАТЕХИЗМЪ, Львовъ 1914, ЦДІАЛ ф. 129, оп. 4, спр. 81, арк. 1–8.

483 Це Дмитро Марков 19 липня 1911 року на засіданні Державної Ради, див.: СТЕНОГРАФІЧНИЙ ПРОТОКОЛ ЗАСІДАНЬ ПАЛАТИ ПОСЛІВ, XXI сесія, друге засідання 19 липня 1911 р., с. 13–17 (посол Марков).

На активних членів ОМК у Золочівській філії радикальні русофіли діяли як червона шмата, насамперед через їхні прагматичні коаліції з польськими правими, які виринали зі спільної ненависті до всього українського. Вже у 1900 році філія висловила свою критику новокурсників і навіть приписала їм непрямий вплив на рішення Галицького намісництва заборонити річні збори філії: цілком напевно, вважали у філії, там референтом служить «якийсь поляк чи поганий новокурсник». Року 1904 програму річних зборів Золочівської філії доповнила доповідь «Як нас доводить до краю др Дмитро А. Марков» (Дмитро Марков разом із Володимиром Дудикевичем були політичним мозком новокурсників).⁴⁸⁴ Та й старий русофіл Богдан Дідицький, який стільки років пробув публіцистичним лідером руху, під кінець століття перестав розуміти цей світ. На річних зборах «Галицько-рускої Матиці» він зіштовхнувся із захисниками «нового курсу» через те, що дотримувався своєї давньої концепції «общерусскості» й не сприймав цілковитого переймання російської мови як мови повсякденного вжитку й народної літератури.⁴⁸⁵ Проте серед загалу, який прагнув «учинків», новий радикалізм зажив успіху. Та й прихильникам партії Дудикевича традиційні дії русофілів видавалися надто «млявими». Наприклад, голова читальні Іван Миськів (судячи з його мови – не селянин) скритикував у розложеному листі політику ОМК як віджилу. Якщо русофіли хочуть щось протиставити українським національним силам, уважав він, то потрібно стати агресивнішими:

Мушу закинути проводу та й цілій нашій партії загалом безідейність ... ми тільки мавпуємо, а коли щось робимо, то через те, що так роблять інші. Українці мають свої товариства «Сокіл» і «Січ», а ми що робимо? Ми організуємо добровільні пожежні дружини ... проте яка вища ідея ховається за цим? Ніяка. «Соколи» й «Січ» мають свої гімни – а ми? «Мир вам братя, мир вам братя», – тож уже віджило своє. Сьогодні, коли усі діяльні партії закликають до боротьби, ми заколисуємо себе «миром». Коли ми й далі так діятимемо, будучність оголосить нам присуд смерті. Хто хоче жити, мусить боротися, а хто бореться, мусить ... висловити ідею боротьби ... Вічно танцювати навколо «Качковського» і займатися «миром» – то тактика партії, яка не може добитися нічого більшого, то ознака сонливості, затьмарення, браку життєвих сил та ідей, а отже – то ознака скорого кінця. Сама по собі ідея общерусскості є надто слабкою, вона не може задовільнити народні маси, які саме пробуджуються. Місцеві вимоги і конкуренція з боку українців вимагає від нас більшого.⁴⁸⁶

484 Звіт Золочівської філії про заборону її річних зборів, 24 червня 1900 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 8, арк. 9; оголошення про планований виступ на річних зборах 1904 року, 25 листопада 1904 р., ф. 182, оп. 1, спр. 8, арк. 23.

485 АНДРУСЯК, Генеза, с. 15.

486 Лист Івана Миськіва, Ріпнева, до правління ОМК, 28 лютого 1907 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 618, арк. 14–15.

Те, як молоді, енергійні новокурсники мали намір повестися з селянами на провінції, демонструє лист студента-юриста до правління ОМК. Він оголосив, що вже подбав про вчасну сплату внесків у рідному селі – для цього тільки потрібно достатньо «контролювати» селян. «Русин загалом», а особливо «мужик» потребує «примусу», щоб чогось добитися. Контроль, писав студент, «навчить мужика шанувати себе».⁴⁸⁷ Очевидно, що були й такі члени, від яких центральна установа товариства отримувала поспішні повідомлення про несплату внесків. Саме таким членам подобався жорсткий підхід, який власне й не сприймали в Золочівській філії.

«Новий курс», який так ревно захищала ця активна молодь, мав прямий вплив на організаційні структури русофільського руху. Нове століття розпочалося із заснування нової партії: на основі «Русскої Ради» 3 січня 1900 року було покликано до життя Русско-народную партію. Так було здійснено символічний перехід від спадщини активістів 1848 року до модерної національної ідеї: вже не на часі було бути просто «радою», прийшов час на національну партію. Таким чином русофіли намагалися дотримувати кроку з українськими націонал-демократами, організованими в «Народну Раду», які наприкінці 1899 року заснували після закінчення консолідаційного процесу Національно-демократичну партію. Українська націонал-демократія прийняла до своїх лав відступників русофільського та українського радикального руху і стала однозначно найчисленнішою партією серед галицьких українців.⁴⁸⁸ Попри це, русофіли все ще мали значний потенціал: на виборах до Державної Ради 1908 року за русофільських кандидатів було віддано 152 395 голосів (що принесло їм п'ять посольських мандатів). Нерусофільські українці отримали 392 036 голосів і 23 мандати. У виборах до Державної Ради 1911 року русофільські кандидати все ще отримали 126 858 голосів (а це 26 відсотків від голосів, які отримали українські кандидати) і цього разу два мандати, порівняно з 362 912 голосів за нерусофільських українців (а це, відповідно 74 % і 24 мандати).⁴⁸⁹ Тож, за приблизними підрахунками, розподіл сил стосовно прихильників обох напрямів означав третину русофілів і дві третини нерусофілів, до яких належали націонал-демократи, радикали й інші українські національні сили. Однак мажоритарна в округах виборча система сприяла тому, що за кількістю отриманих парламентських мандатів русофіли були в значній меншості.

487 Лист студента правничого факультету Стефана Павляка до правління ОМК, Риків, 15 лютого 1908 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 8, арк. 57–58.

488 ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 324 і далі; про історію Національно-демократичної партії див.: ВАСИЛЬ РАСЕВИЧ, Українська національно-демократична партія (1899–1918 рр.), дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, Львів 1996.

489 Леопольд фон Андріан: досье «Російська акція та наша контракція у руському питанні в Галичині й на Буковині», Відень, червень 1912 р., ННStA, PA, K. 224, папка 2, арк. 91–92зв.

Для тих, кому цього хотілося (а новокурсникам хотілося), назва нової партії могла відчитуватися і як «Російська національна партія». І саме ця інтерпретаційна відмінність призвела до значного тертя між традиційними й радикальними русофілами. Тих декілька новокурсників, котрі мали доступ до «великої» політики (а це насамперед парламентарі Володимир Дудикевич, Дмитро Марков та Микола Глібовицький), взялися до формулювання нової «русько-національної» програми. Це вони здійснили перехід від доволі розмито сформульованої програми суто культурного русофільства до, по суті, політичних вимог мовних та національних прав для галицьких «русских». Так позначали всіх тих, хто опирався українським національним підходам, чи то з переконань, чи індиферентно: індиферентність була характерною напередодні війни ще для багатьох галицько-українських селян, від імені котрих робилися заяви. «Русских» у Галичині треба було, згідно з уявленням радикальних русофілів, визнати автохтонною, відмінною від українців-мазепинців групою населення. Сюди ж належала й вимога визнати російську краєвою мовою в Галичині. У цьому плані найдалі зайшов Марков, який у липні 1907 року демонстративно виступив у парламенті російською мовою. Наслідком цього виступу був активний протест українофілів, Маркова позбавили права виступати, оскільки російська не була визнаною краєвою мовою в Галичині. У відповідь п'ятеро присутніх у Державній Раді русофілів вийшли за розпорядженням зборів довірених осіб, які відбулися у Львові, із загальноукраїнської фракції, котра все ще формально тоді існувала. Помірковані русофіли Михайло Король та Василь Давидяк не надто охоче приєдналися до своїх колег-новокурсників Маркова, Глібовицького й Володимира Куриловича. Цим намітилися лінії конфлікту в межах «русько-національної партії».⁴⁹⁰ Активізувалося й радикально налаштоване русофільське студентство: у планах було захоплення студентських аудиторій і демонстрації в районі університету, під час чого мали висуватися вимоги російської мови викладання і відкриття російськомовних кафедр. Форми протесту були подібними до протесту національних українців, а ідейне наповнення виходило від лідерів «русько-національної партії».⁴⁹¹

У ті роки русофіли продовжували розбудовувати свою інфраструктуру, частково з російською підтримкою. Зокрема вони взялися за вишколення підростаючого покоління: відкривали школярські бурси, до яких безкоштовно або на дуже вигідних умовах приймали учнів народних шкіл, гімназистів, ремісничих учнів, переважно селянських дітей. «Новий курс» наклав на ці

490 ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 452 і наст.; див. також вище, підрозділ про русофільських парламентарів.

491 Галицьке намісництво до Міністерства внутрішніх справ, 3 березня 1911 р., про підготовку до власне такої акції, АВА, МВС Президія, К. 2085, папка 4, арк. 257 і наст.

установи свій відбиток. Бурси отримували підтримку також від петербурзького «Галицко-руського благодетельного общества», яким тоді керував російський націоналіст граф Владімір Бобрінський.⁴⁹² У травні 1910 року у звіті після ревізії, що провела у цих бурсах галицька шкільна інспекція, зазначалося:

Утримувану в згаданих учнівських бурсах молодь спонукають цілком рішуче, нерідко і з застосуванням примусу, до вивчення російської мови і послуговування виключно російською у спілкуванні з ровесниками. Зазвичай заняття проводять російські державні піддані, і в Горлицях і в Новому Сончі – молоді росіянки. Згідно зі звітами ... директорів гімназій, це відбувається з явним занеханням властивого шкільного навчання, а особливо занять руської мови, яку русофіли вважають вульгарною і негідною серйозного вивчення. Стіни у класах і шкільних приміщеннях русофільських бурс обвішані настінними картами і наочними малюнками, які стосуються політичних і географічних умов Росії, причому відсутні й цілковито ігноруються галицькі русини як особлива національна група ... Всюди видно тільки російських царів, полководців, письменників, та навіть віровідступника Наумовича, зате марно шукати хоча б якийсь портрет Його Величності імператора Австрії ... Бібліотеки у бурсах майже без виключення складають твори російських авторів. [...] Між бурсами, які утримує екстремальна русско-національна фракція і ... бурсами так званих старорусинів, немає істотної різниці у керівництві й національному вихованні молоді.⁴⁹³

Втім у результаті ревізії було встановлено також, що названі в заявах петербурзьких спонсорів цифри, які так зворохобили владу, неймовірно завищені: замість запевнення про дві тисячі учнів у загалом 21 хлопчачому інтернаті й 11 дівчачих, у бурсах, якими опікувалися русофіли обох фракцій, зареєстрували тільки 776 хлопців і дівчат. Шкільна влада все одно енергійно втрутилася, з приміщень було винесено російські карти і малюнки, неавстрійські вчительські кадри було звільнено, це попри те, що російські вчителі, що було засвідчено, ніяким чином не впливали на політичну освіту учнів.⁴⁹⁴

Прекрасною нагодою для русофілів вивести своїх симпатиків на бажаний рівень був австрійський перепис населення від 31 грудня 1910 року. Тут вони приєдналися до активістів інших партій, котрі також використали перепис

492 Політичний звіт австрійського посольства в Петербурзі від 11 грудня 1909 р., ННStA, PA XL, К. 222, папка 1, арк. 28; про російських спонсорів русофілів див. нижче, розділ 4.

493 Президія галицької Краєвої шкільної ради (намісник Бобжинський як голова цієї ради) до Міністерства віросповідань і освіти, Львів, 22 травня 1910 р., ННStA, PA XL, К. 222, папка 1, арк. 124–130 (поодинокі звіти: арк. 190–196).

494 Звіт про Загальні збори «Галицко-руського благодетельного общества» в Петербурзі, *Новое Время*, 8 грудня 1909 р., додаток до політичного звіту від 11 грудня, цит. вище, арк. 29; Краєва шкільна рада до Міністерства віросповідань і освіти, 22 травня 1910 р., цит. вище, арк. 124 і наст. Згідно зі звітами, всього було 17 школярських бурс: у Бродах, Бучачі, Дрогобичі, Горлицях, Новому Сончі, Коломиї, Львові (тут було три бурси), Самборі, Сяноку, Станиславові (дві бурси), Стрию, Тернополі, Золочеві, Жовкві.

як інструмент «патріотичної» пропаганди. При цьому ішлося насамперед про дані в рубриці «розмовна мова». У національно-змішаних районах агітатори, які представляли відповідну більшість, силкувалися натиснути на меншість, щоб ті записали в рубриці «розмовна мова» мову більшості. В агітації перед проведенням перепису населення брали участь не тільки поляки і національно свідомі українці, а й сіоністи, які збиралися схилити своїх прихильників до подання розмовною мовою їдишу. Натомість русофільські новокурсники взялися добитися визнання запису «русский» у питанні про розмовну мову. У цьому їх, зрештою, підтримував керівник Краєвого статистичного бюро, львівський професор економіки Юзеф Бузек, котрий представляв у Державній Раді польських націонал-демократів. Він називав галицькими національностями євреїв і росіян. У підсумку так і не пробилися ані русофіли, ані українські національні сили, ані сіоністи. Тим, хто намагався вписати в графу якусь іншу, крім визнаних в краї мов (польська, руська, німецька), пригрозили штрафами. Не дозволили вживати ані «української», ані «російської», ані «їдиш». До того ж, за придушення спроб впливу або політичних демонстрацій у зв'язку з переписом населення відповідала інструкція Галицького намісництва повітовим адміністраціям. Перепис відбувся без інцидентів, нічого не відомо про випадки бойкоту чи русофільські протести.⁴⁹⁵

Незвичні коаліції: русофіли й польська партійна політика

До розколу русофільського руху ведуть не лише відмінності в поглядах на культурно-мовну орієнтацію та в підході до організаційних питань, а й конфлікт навколо базових політичних питань. Войовничість до українських національних сил спонукала молодших русофілів у пошуках союзників усе частіше укладати пакти з правими польськими партіями. Спільного в них було не більше ніж бажання тримати українців у шорах. Саме цього помірковані русофіли, котрі продовжували бути прибічниками традиційних концепцій єдиного фронту, не бажали.

На руку новокурсникам був розвиток подій у межах польського політичного ландшафту. Галицька секція потужної «всепольської» націонал-демократичної партії (так званої «ендеції»), котра мала чимало симпатиків в урядових колах, безпосередньо перед війною здійснила різкий проросійський поворот – відповідно до вказівок свого партійного лідера Романа Дмовського, сторонника Конгресової Польщі. Дмовський проголосив основним партійним завданням боротьбу з німецькою гегемонією. У своєму програмному тексті, опублікованій 1908 року брошурі «Росія, німці й польське

⁴⁹⁵ BOBRZYŃSKI, Z moich pamiętników, с. 91.

питання» («Rosja, Niemcy i sprawa polska»), він сформулював сподівання, що у співпраці з Росією можливим буде відновити польську державність. Разом із чехом Карелом Крамаржем він належав до ініціаторів Празького неославістичного з'їзду 1908 року, на який прибули і галицькі русофіли, а також численні російські націоналісти.⁴⁹⁶

Галицькі ендеки вбачали у русофілах бажану противагу до значно небезпечніших в їхніх очах українських національних сил, які, до того ж, лякали своїми германофільними тенденціями. Щоби ослабити їх усіляко підтримувалося або ж, принаймні, зволікалося із застосуванням якихось заходів, спрямованих проти русофілів. Подібною стратегією керувалися і право-консервативні аристократичні «подоляки», яких, особливо з часу аграрного страйку на початку століття, лякали не так консервативні русофіли, як «радикальні» українці. Уже в період виборів до Галицького краєвого сойму в лютому 1908 року польські урядовці на розпорядження намісника графа Анджея Потоцького підтримали русофілів. У результаті русофіли добилися доволі значного успіху на цих виборах: поряд із дванадцятьма українофілами до сойму потрапило восьмеро русофілів, яких очолювали Михайло Король і Володимир Дудикевич. Та й пізніше русофіли всіляко підтримували поляків у їхніх страхах: після убивства в квітні 1908 року намісника Анджея Потоцького молодим українофілом (котрий одним із мотивів свого вчинку назвав і прорусофільську політику Потоцького) вони проявили себе єдиною поміркованою силою, беззаперечно засудивши замах, тоді як українофіли не поспішали висловити щодо цього випадку однозначного ставлення і не раз не приховували «затаєної радості».⁴⁹⁷ В атмосфері загальної істерії після замаху зміцніла нова коаліція. Те, що радикалізація українських сил врешті-решт дала русофілам шанс представити себе гарантами спокою та порядку і таким чином ще хоча б на деякий час позбутися стигми державного ворога, зауважив в одному зі своїх звітів до Відня наступник Потоцького Міхал Бобжинський (1849–1935, намісник 1908–1913 рр.):

Русофільській партії простилися її русофільські тенденції, тим паче що ця партія робила все можливе для того, щоб ці тенденції завуалювати, її проголосили староруською, консервативною партією, готовою спільно з поляками з усією рішучістю долати радикальний український тероризм.⁴⁹⁸

Бобжинський намагався протидіяти і стримувати своїх урядовців від сприяння радикальним русофілам. Цей визначний історик та юрист, котрий тривалий час на поприщі віце-президента галицької Краєвої шкільної ради

496 BOBRZYŃSKI, Z moich pamiętników, s. 126 i nast.

497 BOBRZYŃSKI, Z moich pamiętników, s. 126 i nast.

498 Намісник Бобжинський до Міністерства внутрішніх справ, Львів, 30 грудня 1909 р., HHStA, PA XL, K. 222, папка 1, арк. 46зв.

відповідав за шкільну політику, займався класичною австрійською консервативною політикою: намагаючись підтримувати поміркованих українофілів і тримати «старорусинських» поміркованих русофілів здала від їхніх контактів з новокурсниками. Щоправда, насамперед Бобжинський вважав найважливішою рисою обережність: бо і цю групу він уважав, якщо не безпосередньо вороже налаштованою до держави, то все ж таки, на випадок війни з Росією, через її російські симпатії, «ненадійним елементом».⁴⁹⁹ Бобжинського підтримували «краківські» західногалицькі консерватори, представляючи спрямований проти ендеції власний політичний курс. На відміну від непохитно антиукраїнських націонал-демократів і «подоляків» вони були прихильниками політики польсько-українського компромісу.

У вересні 1908 року намісникові з великими зусиллями вдалося переконати польську більшість у Галицькому соймі не обирати українським представником до краєвої комісії русофіла, як спочатку планувалося. Після цієї невдачі в русофільській фракції, на що і розраховував Бобжинський, дійшло до серйозних розбіжностей у поглядах щодо національно-російських декларацій Дудикевичем. Михайло Король заявив, що визнає лише культурну єдність з росіянами, але не поділяє ідеї запровадження російської мови як нової краєвої мови – за це «краков'яки» закинули йому дволичність – або навіть і самотню позицію посеред русофільської фракції.⁵⁰⁰ Одночасно боротьбу з Дудикевичем розпочали українські націонал-демократи. Кость Левицький проголосив «боротьбу не на життя, а на смерть проти будь-якої денационалізації», викликаною діями русофілів, спрямованими на запровадження четвертої краєвої мови. Серед польських послів з фракції «подоляків» і в середовищі націонал-демократів неприйняття аж ніяк не було таким бурхливим. Вони насамперед наводили приклади конструктивної співпраці на повітовому рівні або в окружних шкільних радах, де русофіли значно легше йшли на компроміс, аніж українські національні сили.⁵⁰¹

На порушене краківськими консерваторами питання, чи очолювану новокурсниками русофільську фракцію можна ще вважати політичним середовищем Короля та його послідовників, ті відповідали цілком позитивно.

499 Бобжинський до Міністерства внутрішніх справ, 30 грудня 1909 р., цит. вище, арк. 48–49зв.; звіт Андріана від 2 квітня 1914 р., NHStA, PA XL, K. 224, арк. 847; BOBRZYŃSKI, Z moich pamiętników, із безліччю згадок такої «русофільської» поведінки ендеків, наприклад, с. 101–115, 127 (прим. 26), 133 і наст., 212 і наст., 243 і наст. (випадки співпраці ендеків і русофілів на повітовому рівні драгували Бобжинського); промова Трильовського в австрійському парламенті, СТЕНОГРАФІЧНИЙ ПРОТОКОЛ ЗАСІДАНЬ ПАЛАТИ ПОСЛІВ, 57-ме засідання XX сесії від 16 червня 1910 р., с. 3282 (посол Трильовський).

500 BOBRZYŃSKI, Z moich pamiętników, с. 130 і наст. (із цитатою з виступу на засіданні Галицького сойму його довіреної особи Владислава Леопольда Яворського, редактора газети краківських консерваторів *Czas*).

501 Цит. за: BOBRZYŃSKI, Z moich pamiętników, с. 129 і наст.

Вони не схвалювали ані російських декларацій, ані акції, пов'язаної з переписом населення, ані російських контактів «радикальних русских». У 1909 році розкол став помітним назовні: у вересні помірковані скинули голову своєї соймової фракції Дудикевича і відкрито виступили проти нього в дебатах.⁵⁰² Тепер вже і русофільська преса розділилася: радикали заснували *Прикарпатську Русь*, тексти в якій були тільки російською мовою і до якої був український додаток *Голось Народа*, помірковані залишили собі газету *Галичанинь* Осипа Маркова, який помер того року (це була наступниця попередньої його газети *Галицкая Русь*), і народну газету *Русское Слово*. Якийсь час усе виглядало на те, ніби фракція Короля зможе власними силами створити власну партію. Тож, відповідно, відкритішою була реакція на спроби співпраці Бобжинського, які ставали все сміливішими.⁵⁰³ Намітилися перші успіхи: сойм із його польською більшістю дозволив за схвалення Бобжинського краєві субсидії для русофільських товариств. Тим часом намісник намагався знайти розуміння своєї політики на користь «консервативних елементів» і у Відні:

... мушу констатувати, що своїм радикалізмом українська партія найбільше спричиняється до того, що до русофільської партії приєднується чимало консервативних елементів. Ці консервативні елементи голосно заявляють, що не спроможні пересилити себе і вступити в партію, в якій толеруються, ба вітаються революційні, нерелігійні і навіть анархічні тенденції, і що не бажають посилати своїх синів у руські гімназії, де налаштовані на українські ідеї вчителі проповідуватимуть їм євангелії ненависті.⁵⁰⁴

Доволі точно Бобжинський передав тут настрої, який панував серед представників старшого покоління русофілів, яких притісняли радикали обох таборів і які все ж більш небезпечними вважали радикальних націоналістів. У суперечці щодо об'єкту престижу галицько-українського національного руху, львівського Народного Дому, Галицьке намісництво, з огляду саме на цих поміркованих русофілів, зайняло вичікувальну позицію. Її українські національні сили проінтерпретували як приховану підтримку. Розвиток конфлікту отримав тривалу і заплутану історію: початково Народний Дім монарх подарував фундації «львівських русинів», проте такої фундації ніколи не було створено. Натомість, склавши 1885 року новий статут, русофіль-

502 ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 523, 533.

503 Дирекція поліції у Львові також добре оцінювала шанси на той час поміркованих русофілів, див.: Дирекція поліції у Львові до Міністерства закордонних справ, 16 лютого 1910 р., ННStA, PA XL, K. 222, папка 1, арк. 41. Про русофільську пресу див.: Москово-фільство, у: Енцикл. Українозн., т. V, с. 1653.

504 Галицьке намісництво до Міністерства внутрішніх справ, Львів, 6 квітня 1910 р., ННStA, PA XL, K. 222, папка 1, арк. 119зв. Бобжинський повторив свій план за якийсь час знову, див.: Галицьке намісництво до Міністерства внутрішніх справ, 25 листопада 1910 р., там само, арк. 273зв.

ське товариство «Русский Народный Дѣмъ», котре адмініструвало Народний Дім від часу його заснування, висловило претензії на вписання цінної нерухомості та решти майна Народного Дому на своє ім'я. Це подання отримало негативну оцінку, не допомогли і неодноразові касаційні скарги товариства. Врешті русофіли дали позов в адміністративний суд, і той наприкінці квітня 1910 року, перевіряючи рішення влади на правомірність, визнав: власницею може бути визнана тільки одна фундація, уповноважена всіма українськими партіями. Протягом тривалого правового спору українофіли всі свої сподівання поклали на швидке заснування такої фундації, керівництво якої, з причин пропорційності складу, мало б складатися переважно з нерусофілів. Проте навіть за умови об'єктивного розгляду намісництво для остаточного вирішення правового спору мало би зв'язані руки. Втім і після цього Бобжинський не надто поспішав з форсуванням створення фундації. Тож українофіли докоряли йому навмисним затяганням із прийняттям рішення.⁵⁰⁵

Щонайменше в одному питанні вони мали рацію: підтримка намісником «поміркованих» була доволі суперечливою. У випадку зі школярськими бурсами йому нелегко давалася послідовність у політиці розрізнення між «радикальними» і «поміркованими» русофілами – визначив же звіт про бурси, що установи «радикального» і «поміркованого» підпорядкування нічим особливим між собою не відрізняються. Спочатку Галицьке намісництво зробило висновки, запланувавши заборону для школярів громадських шкіл відвідувати бурси. Після отримання згоди Міністерства віросповідань і освіти, Бобжинський раптово відмовився від свого плану: влітку 1910 року у Львівському університеті дійшло до кривавих сутичок між польськими й українськими студентами, і осіб, які несли основну вину за це, намісник побачив серед українських національних сил. Тож він відповідно ухвалив рішення не так жорстко поводитися з русофілами, а попередню заборону виконано не було. Восени 1910 року Бобжинський додатково зазначив, що з часу травневої інспекції ситуація в школярських бурсах змінилася на краще. Може, так воно й було; та все ж його політика тут дійсно була схожою на тактику ненависної йому ендеції.⁵⁰⁶

505 Галицьке намісництво до Міністерства внутрішніх справ, Львів, 6 квітня 1910 р., цит. вище, арк. 234–236; досье Міністерства внутрішніх справ про правовий спір стосовно Народного Дому, Відень, 24 травня 1910 р., ННStA, PA XL, K. 222, папка 1, арк. 227 і далі. Причиною цієї афери був у кінцевому рахунку промах русофілів: у 1860-х роках вони не скористалися нагодою і не вписали своє товариство як власника у (колишній) статут. Там власність Народного Дому все ще була вписана на ім'я «царсько-королівської навчальної фундації», яка значилася в царському дарі 1849–1850 років.

506 Міністерство віросповідань і освіти до намісника Бобжинського як голови Краєвої шкільної ради, Відень, 8 липня 1910 р., копія ННStA, PA XL, K. 222, папка 1, арк. 190; нотатка в документах Міністерства закордонних справ про документ для ознайомлення від Міністерства віросповідань та освіти, Відень, 4 серпня 1910 р., про відкликання планів про заборону, там само, арк. 213зв.; Галицьке намісництво до Міністерства віросповідань та освіти, 28 жовтня 1910 р., там само, арк. 275–281.

Спочатку, як видається, розрахунок Бобжинського був правильним: у виборах до Державної Ради 1911 року помірковані кандидували вже незалежно від радикальних русофілів. Коаліція ендеків й «подоляків» звела нанівець спробу намісника допомогти пройти в парламент консервативній відданій урядові партії, яку очолювали русофіли. Бобжинський закликав польські партії не ставити польського кандидата у традиційно русофільських виборчих округах там, де могло дійти до рівної боротьби між поміркованими й новокурсниками. Він просив їх кинути клич до польських виборців проголосувати за поміркованого русофіла.⁵⁰⁷ Такої виборчої рекомендації Бобжинського не привітали українофіли, та й у правих поляків вони ні до чого не привели. Ендеки не послухалися рекомендацій, поставивши своїх кандидатів, котрі відтягнули голоси від русофілів Короля. Не пройшов і знаний Михайло Король, тож залишилося тільки двоє радикалів, Марков і Володимир Курилович, які потрапили до Державної Ради разом з 18 українськими націонал-демократами. Та й абсолютні цифри голосувань свідчили про перемогу радикалів по всьому фронту: з-поміж 126 858 відданих за русофільських кандидатів голосів 109 тисяч припали радикалам.⁵⁰⁸ Так відбувся політичний крах самостійної «поміркованої партії» поміж русофілів: для продовження існування самої тільки підтримки західногалицьких консерваторів було замало. Та й надто тонкою була лінія відмінності від консервативних позицій всередині українського національного руху. Тож невдовзі група навколо Короля перейшла до консервативного крила українських націонал-демократів. Року 1913 Короля знову обрали до Галицького сойму, де він приєднався до своїх колишніх суперників.⁵⁰⁹

3.6. Підсумки: «Повернення» русофілів в українське суспільство

Як уже зазначалося у вступі, найвагомим аргументом опонентів русофілів був той, що у випадку русофілів ідеться про ренегатів, які протиставилися галицько-українському національному суспільству, що саме тоді творилося. Можливо, огляд представлених у цьому розділі результатів дослідження зможе спростувати такий вердикт. Поминаючи увагою те, що

507 Галицьке намісництво до Міністерства внутрішніх справ (екземпляр для ознайомлення в МЗС), 24 червня 1911 р., ННStA, PA XL, K. 222, папка 1, арк. 312–314.

508 Андріан, досьє «Російська акція», червень 1912 р., ННStA, PA XL, K. 224, папка 2, арк. 92зв.

509 BOBRZYŃSKI, Z moich pamiętników, s. 130 i nast., 243 i nast.; ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 656 і наст.

чверть століття, від 1861 до 1885, року заснування самостійної народовської політичної організації, русофіли визначали галицько-українську політику (спочатку у створених тимчасово виборчих комітетах, згодом у «Русській Раді»), вони внесли політику в громади і так продовжили розпочату ще у 1848 році, але так і нерозвинуту традицію філій «Русскої Ради». Враження від перегляду русофільської політики в масах дуже неоднорідні: структурно ішлося про клерикальне об'єднання, у якому організаційною мережею та інформаційними потоками керував священник. І все ж таке об'єднання все більше спричинювало укріплення в русофільській політиці освічених світських осіб. Численні політично активні русофільські політики проявляли зневагу й недовіру до селянства, проте були місцевості, де священники й селяни діяли однодушно і де священники цінували селян як своїх співпрацівників. Під час виборчих перегонів «Русская Рада» боролася проти повсюдних виборчих маніпуляцій і зловживань, а поза сферою виборів виконувала важливі для українського суспільства лобістські функції, хоча, з іншого боку, вона розтрачувала свої сили в акціях, котрих основна маса зрозуміти не могла. У виборчій боротьбі товариство виконувало важливу роботу, спрямовану на політизацію й мобілізацію сільського населення, цілком аполітичного досі. А одночасно багато шансів було змарновано через бюрократизм, нездатність до компромісів, ієрархічне мислення, організаційні помилки.

Народовські наступники «Русскої Ради», котрі врешті-решт позбавили русофілів їхніх виборців, у полемічному запалі нерідко представляли усю політичну діяльність своїх конкурентів безплідною, ганьбили фазу русофільської переваги як «втрачений час» провінційної клерикальної політики. Багато що свідчить, що ситуація була іншою. Вкотре треба згадати тут справді нездоланні перепони, на які наштовхувалася кожна політична діяльність. Русофільські активісти в силу обставин мусили бути «клерикалами», тому що використовували церковні структури як єдину розвинену українську інфраструктуру, котра давала можливість на широкому фронті проводити свою діяльність та агітацію. Вони були змушені з недостатніми фінансовими засобами і прибічниками, які склалися, по суті, з дрібномайнових селян, виступати проти союзу земельних магнатів, міських громадян та влади. Ці суперники нерідко оперували нелегальними засобами. Саме на цьому тлі й потрібно розглядати заслуги і пробіли русофільських виборців.

Та й що у цьому контексті взагалі означає поняття «русофільські» виборці? Довгими роками виборці на провінції взагалі не мали жодної можливості вибирати між русофільськими та іншими програмами. Русофільські кандидати були єдиними українцями, які в принципі становили у виборах альтернативу полякам, тож розподіл фронтів був зрозумілим. Ідеологічні тонкощі стосовно обряду чи правопису лише у виняткових випадках ціка-

вили їхніх прибічників на селах, селянських виборців. У виборчих кампаніях вони боролися за справи своїх громад, а це, як правило, означало: за свої ліси й пасовиська, принагідно за школу, в якій навчання вестиметься їхньою мовою, за суд, який визнає за селянином право проти пана, або ж за урядову установу, котра швидко і зрозуміло дасть відповідь на селянський запит. Якщо русофільський кандидат міцно тримався такої програми, то міг розраховувати на підтримку. Період «Русскої Ради» був періодом експериментів на користь усього українського суспільства. Це вперше політика прийшла у села, це вперше українські селяни, хоча і з неймовірними труднощами, випробували свою участь у політичному житті. То були члени «дрібної сільської буржуазії», як правило, заможні газди, котрі могли читати й писати, мали досвід перебування на посаді вїта або ж були членами громадської ради, тепер же стали активними на поприщі виборчої боротьби.⁵¹⁰ І те, що ця політизація ішла в парі з витісненням селянських послів сойму і парламенту, тільки видається парадоксальним. Обидва процеси були результатом модернізації: на зміну представникам аграрного українського суспільства (священникам, селянам) прийшли професійні парламентарі, світські особи (хоча переважно діти священників), а в той самий час посилена внаслідок конституціоналізації комунікація між різними верствами українського суспільства охопила врешті й села.

Чогось навчилося й активне українське місцеве духовенство: священникам треба було вчитися розмовляти з селянами, переконувати їх за певних виборчих кандидатів, організувати виборчі кампанії. Духовенство, яке становило опору вірних і терплячих русинів, раптом опинилося у незвичній конфронтації до влади і поміщиків. За певних обставин власні члени громади ставили під сумнів керівну позицію своїх парохів – це також склало новий, незнаний досі досвід. Місцеві священники захищали перед львівським політичним проводом «своєї» партії власні пропозиції, які виростили з орієнтації у знайомій їм місцевій ситуації. Українські національні сили, які зрештою стали спадкоємцями русофілів, у багатьох випадках перейняли підкутих уже політично прибічників на селі. Українофіли вчилися на помилках попередників, увиразнювали свої позиції, пропонуючи «ліпші» програми, зрештою, якщо в цьому була потреба, співпрацювали з русофілами – адже до самого зламу сторіч русофільські структури на селі продовжували бути чинником влади.

Це «Русская Рада» принесла політику в українські села. Товариство імені Качковського постачало газети, книжки і перші світські організаційні структури. Навіть побіжний перегляд діяльності товариства засвідчує, наскільки важливу функцію виконувало товариство свого часу. Аж до початку 1880-х років товариство була практично поза конкуренцією в українській народній

510 Так само було в українському народовському русі, див.: НІМКА, Villagers, с. 143–145.

освіті. Існували перехресні контакти із кооперативним рухом, який почав виникати. Та навіть і в період занепаду потенціал русофільського руху був значним – цього факту історіографія українського руху все ще достатньо не оцінила. Саме діяльність у структурах ОМК була першою пробою галицько-української інтелігенції у масштабній роботі з сільським населенням. Лідери серед інтелігенції намагалися відповідно донести до селянства свої уявлення про патріотизм, мораль, «корисне» і успішне життя. При цьому, так само як це було у випадку «Русскої Ради», русофільські активісти Товариства імені Качковського «мимоволі» здійснювали роботу першопрохідців для своїх спадкоємців – українофілів. Народна література, яку видавало товариство, була насамперед зорієнтована на практику, а крім того закладала ідеологічні зародки у читачах, чим пізніше змогли скористатися національні українські сили. Водночас на політичному поприщі Товариство імені Качковського, подібно як це було і з «Русскою Радою», діяло як лобі українців проти полонізації, наражаючись при цьому на ризик державних репресій. Втім консерватизм Товариства імені Качковського ставив таку заангажованість у вузькі рамки. Народна література товариства пропагувала зразком для наслідування не громадянина, а радше підданого, вірного правлячій династії і Церкві, який, слід усе ж визнати, був поінформованим про свої громадянські права. При цьому справи релігійні відігравали значно меншу роль, ніж це, можливо, видавалося антиклерикальним опонентам русофілів.

Усе ж інформацію, котру ми маємо про русофільські читальні, вказує на те, що згадані спроби «цивілізаційного наступу» на традиційну селянську культуру в жодному разі не закінчувалися витісненням чи заміною цієї культури, а радше означали схрещення народних та елітарних елементів культури. З одного боку, читальня, разом зі шкільною системою, яка перебувала в розвитку, становила важливий елемент модерної «культурної революції» (Химка) на селі.⁵¹¹ У селянський світ потрапили газети, часописи і книжки, які раніше були прерогативою еліти. Тепер селяни стали платниками внесків і передплатниками. У вільний від роботи час вони читали (самі чи вголос) і дискутували. Цей факт можна прирівняти до революційної новації. Священики (і, якщо такі були, вчителі) засновували читальні та часто ставали провідними членами читалень, що полегшувало їм контроль і здійснення впливу. З іншого боку, елітам аж ніяк не вдалося беззастережно сформувати читальні за своїм уявленням. Члени читалень вислизали за певних обставин з-під церковного контролю, із впевненістю у власні сили повідомляли про свої потреби, переносили в нові структури давніші форми співжиття чи святкування. І саме у святкуваннях особливо помітним є феномен змішання різних впливів: церковні церемонії супроводжували важливі фестини,

511 Про читальні як елемент «культурної революції» на селі див.: НИМКА, Villagers, с. 86–92.

організовані читальнями (дати заснування, скасування панщини). Таким чином двоїстий характер читалень справді нагадував церковні братства, котрі вже втратили своє значення. По суті ж читальні, які належали до різних організацій, не надто відрізнялися між собою характером: на провінції межі між русофілами і народовцями розмивалися, тож переважно діяльність не супроводжувалася усвідомленням змушеного вибору між політичними альтернативами. Засновники читалень приєднувалися до тієї структури, яка саме була доступною. А оскільки у ранній період руху читалень русофіли пропонували недорогу участь в читальнях і дешеві абонементи, а також численніше ніж «Просвіта» були представлені по селах, то вони й перейняли провідну роль, котру народовці змогли від них узяти щойно після затятої боротьби на витіснення.

Огляд життєписів, професій і родинних стосунків русофільських діячів може підкріпити сказане із соціально-історичного погляду: русофіли, яких зрушувало з місця бажання добитися професійних успіхів, значно причинилися внаслідок розвиненої в кожному місці свого перебування діяльності до розбудови комунікативної мережі між індивідуумами і соціальними верствами, що стало важливою передумовою для виникнення модерного українського національного суспільства в Галичині. Родинні зв'язки доповнювали цю мережу і, за сприятливих обставин, були гарантією русофільської орієнтації як «сімейної традиції». Проте через родинні зв'язки творилися також контакти, котрі переростали межі політичних таборів. Життєві шляхи активних діячів відкривали перед ними край, і насамперед ідеться про їхню малу батьківщину – Східну Галичину, а не, попри студентські роки у Відні чи рішення емігрувати до Росії, про загальну батьківщину Австрію чи Росію, котрою вони захоплювалися. Певні місцевості були поєднані особливо великою кількістю різних життєписів, чим посилювалася комунікація між активістами, перетворюючи відповідні міста на центри національного життя. І хоча значна частина русофільських кар'єр, насамперед клерикальних, була доволі прямолінійною і передбачуваною, все ж існував значний відсоток успішних історій професійного зростання та нетипових життєписів, зокрема й серед видатних постатей таких лідерів як Наумович, Ковальський, обидва Маркови. Тож описувати русофільський рух як зборище консервативних клерикалів було б надто недалеким заняттям, хоча б з огляду на міцну позицію, котру невдовзі зайняла в межах провідних груп світська інтелігенція. Русофільські народні парохі, рубіжні особистості та прагматичні провінційні активісти з середовища усіх соціальних верств розширювали картину – підсумовуючи кількість наведених у Додатку осіб, таких було близько шістдесяті, а отже, частка стосовно загальної кількості доволі значна. Русофільські селянські активісти також були своєю «елітою».

У своєму сільському світі вони належали до верхівки, вирізнялися посадами в товариському житті, почесними титулами та політичними функціями. Їхня особлива позиція перетворювала їх, як і сільське духовенство, на ідеальних мультиплікаторів руху на провінції. Подібні процеси відбувалися і в народовському русі, активні селяни якого також були, зазвичай, із середовища заможних господарів, котрі виконували посадові функції. І навіть попри те, що тут, через джерельну ситуацію, ішлося насамперед про інтелектуалів з числа провідної верхівки, усе ж приклади з низів (якщо поєднати їх із інформаціями про прихильників Товариства імені Качковського і активістами в середовищі «Русскої Ради») свідчать, що у випадку русофільських дійових осіб ішлося не тільки про політичне представництво однієї верстви, а про рух, доволі диференційований, який протягом свого розвитку охопив різноманітні сегменти галицько-українського суспільства.

Ослабили таку сильну позицію русофілів в українському суспільстві самолюбівання і централізм, винним у яких був «поміркований» істеблішмент. До цього додавався радикалізм молоді, який вибухнув на зламі століть. Радикально налаштована молодь, хоч і висловлювалася за більшу активність у плані роботи на провінції, проте одночасно, через своє політичне спрямування, гостроту і поведінку незважання на інтереси інших відлякувала багатьох поміркованих. Для нової культури політичних конфліктів, яка саме намічалася, прикметним був вокабуляр радикальних русофільських виступів: «боротьба», «примус», «вища ідея», «народні маси», «життєвість» – напрям, у якому рухалися радикальні русофіли, наслідуючи мілітантних українських націоналістів, можна окреслити інтегральним націоналізмом, лише у російському світі. «Слабкувату» ідею вірних правлячій династії культурних русофілів належало, відповідно, викинути на смітник історії. Тепер вимогою часу були інші визнання, політичне розчинення в російській нації з відповідними територіальними наслідками. Своє місце у світі уявлень галицьких русофілів завойовували собі перед Світовою війною біологістичні вчення про «боротьбу на виживання» націй і «життєвість» національних ідей у поєднанні зі зневагою до «недолугих» компромісів і «застарілих» уявлень про мирне подолання конфліктів та мирне співіснування націй. До нової стратегії, в якій мета виправдовувала засоби, належали тепер коаліції з колишніми суперниками. Тож прагматичні діячі з народу вели боротьбу на два фронти: проти успішних українських національних сил і проти радикальних русофілів, котрі частково виступали спільно з польськими правими. Представників поміркованіших поглядів зсаджували з політичного човна. Вони резигнували або ж приєднувалися врешті до українського національного руху в його консервативному крилі, щоб порятуватися від нещадних жорен репресій влади, польських, «русских» та українських суперників. Для русофільських

рубіжних діячів, котрі ніколи не виявляли страху перед ближчим контактом з українськими діячами, такий перехід став відносно легким. Політичні переможці, радикальні русофіли, згуртовані навколо Дудикевича й Маркова, займали місце як єдині представники проросійського спрямування.

Попри такий фатальний для русофілів розвиток можна констатувати таке: праця русофілів заклала важливі підвалини до загального українського руху в Галичині. Вони не прямували ізольовано від галицько-українського суспільства, а були дієвими учасниками культурного розвитку та політичної мобілізації галицьких українців. Це стосується не лише тих аспектів української історії в Галичині, які можна оцінити позитивно: на прикладі антисемітизму видно, що русофіли спричинювали й негативні аспекти галицької історії, будучи співвідповідальними за неї. Наскільки ж самі русофіли співдіяли на полі обраної мови і символіки в загальноукраїнському національному дискурсі, ілюструє заклик Івана Наумовича й Михайла Білоуса напередодні виборів до Державної Ради 1873 року до «шанованого й коханого галицько-руського народу». Цей заклик закінчують рядки поезії, котру обоє визначали як текст «по нашому, по старосвѣтськи, по русски»: «Згинуть наши вороженьки, / Як роса на соньци. / Запануемъ и мы, братья / Во нашей стороньцѣ». Віршовані рядки, що запрезентували тут Наумович і Білоус як патріотичне надбання згідно зі старосвітськими батьківськими звичаями, становлять сьгодні національний гімн незалежної української держави.⁵¹²

512 ЧЕСТНЫЙ И ЛЮБЕЗНЫЙ ГАЛИЦКО-РУССКИЙ НАРОДЕ! Листівка, вид. Іваном Наумовичем та Михайлом Білоусом, Коломия, серпень 1873 р., ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 8, із віршованими рядками з 1860-х років авторства активіста Київської «Громади» Павла Чубинського з українського гімну «Ще не вмерла Україна».

Розділ 4

Росія та русофіли

4.1. Непроста земля обітована. Стигма «русофільства»

Як уже представлено було в попередніх розділах, контакти галицьких русофілів з Росією значною мірою обмежувалися приватними та науковими знайомствами інтелектуалів; про контакти з Росією і уявлення про Росію серед галицьких селян ще йтиметься докладніше. Політичні опоненти русофілів припускали, що такі контакти виходили далеко за межі безневинної культурної діяльності навколо книжкового обміну, листування або спорадичних візитів. Фінансування й керування русофільською діяльністю з Росії – то був один із основних аргументів австрійської влади та національно-українських або ж польських політиків, коли йшлося про доказ небезпечності такої діяльності, а також, звісно, протиприродності руху, який завдячує своє існування винятково російським грошам. Поняття «російського рубля», який нібито так щедро наповнював кишені русофілів, стало в Галичині сталим зворотом. При цьому в центрі уваги завжди була підозра, що до всього опосередковано чи безпосередньо причетний російський уряд. Особливо багато прихильників у цієї підозри з'явилося в період напружених австро-російських відносин. Втім уже на Львівському процесі (проти русофілів) влада мала труднощі з конкретними доказами таких виплат. Або російське фінансування ніколи не було таким аж значним, або ж русофіли настільки досконало володіли технікою конспірації, що їм нічого неможливо було закинути. У цьому розділі йтиметься про питання, які ставили вже сучасники, щодо способу і значення російського впливу на галицьких русофілів.

Цікавим є ще один важливий аспект русофільсько-російських відносин, який охоплює ширші рамки, ніж взаємні контакти та впливи. Від середини 1860-х років проросійські галицькі українці ступили на шлях, який значно розширив прояв симпатії до північно-східного сусіда на суто культурному рівні: галичани відверталися від Австрійської монархії та емігрували до Росії,

причому вирішальними були частково економічні, частково політичні спонукальні мотиви. Для цих емігрантів Росія не була вже якимось розмитим уявленням, а стала новою екзистенційною реальністю, і про долю цих людей йтиметься в окремому підрозділі.

Галичина з російської перспективи

Російська підтримка русофілів – чи то в формі грошових надходжень, чи в формі матеріальних посилок – надходила спочатку насамперед із приватного джерела, меншою мірою – безпосередньо з російської державної скарбниці. Зацікавлення Галичиною в Росії було назагал невисоким. У тенденції зацікавлення панслов'янських або реакційних кіл «русскими в Галичині» нічого не змінилося з часів поїздок у Галичину Міхаїла Погодіна. Прогресивно налаштовані росіяни практично нічого не знали про існування східнослов'янської частини населення в австрійській провінції, якщо ж помічали існування цієї групи населення, то тільки уривчасто в повідомленнях дружніх до росіян слов'ян, що не надто сприяло приверненню зацікавлення. Так галичан безпосередньо втягнули в ідеологічні війни російських лібералів та реакціонерів, і відповідно, навпаки, кожна сторона у галицькій битві за віру між народовцями, які почали формуватися, і консервативними русофілами мала російську підтримку у відповідному політичному таборі. У російських періодичних виданнях *День* і *Русській Вѣстникъ* з'являлися прихильні статті про русофілів, одночасно під їхнім критичним прицілом був літературний рух наддніпрянських українців.¹ Галицькі народовці могли розраховувати на підтримку російських демократів, основними опонентами яких були «слов'янофіли й реакціонери».² Журнал *Современникъ*, який формував думку лівого політичного крила Росії, відколи там розпочалися реформаційні дискусії, часто звертався до внутрішньоросійського українського питання. Переважно ішлося про захист проектів масової освіти на-

1 М. Д. БЕРНШТЕЙН, Журнал «Основа» й український літературний процес кінця 50-х – 60-х років XIX ст. (Київ 1959), с. 74–96.

2 Про це: АЛЕКСАНДРЪ ПЫПИНЪ, Вопросъ о национальности и панславизмъ, у: *Современникъ*, № 1/1864, 185–214; № 2/1864, 479–510; № 3/1864, с. 81–113; ЙОГО Ж, Панславизмъ въ прошломъ и настоящемъ, у: *Вѣстникъ Европы*, №№ 9–12/1878, передр. Вюрцбург 1973. У запалі боротьби якимось випускалося з уваги, що «слов'янофіли» – принаймні представники класичного слов'янофільства, захоплені народною культурою, і «реакціонери» – не конче те саме. Про народовські та соціально-емансипаційні аспекти слов'янофільства див.: WALICKI, Slavophile Controversy, розділ 1 «Ancient and Modern Russia», с. 20–63, та N. ZIMBAJEW, Zur Entwicklung des russischen Nationalbewusstseins, у: *Die Russen. Ihr Nationalbewusstsein in Geschichte und Gegenwart*, hrg. von Andreas Kappeler (Köln 1990), с. 37–54.

родною мовою, які на початку 1860-х років були темою дискусій російських «українофілів». На цьому рівні – рівні інструменталізації української мови для емансипаційних проєктів – перетиналися інтереси російських демократів, згуртованих навколо журналу *Современникъ*, та українофілів, які тоді (1861–1862) видавали в Петербурзі перший український журнал *Основа*. Про національно-українську дискримінацію, український патріотизм заради патріотизму та «поділ на малі держави» *Современникъ* і слухати не хотів; його автори уявляли собі українську незалежність в рамках «общерусско-го» суспільства, і саме на це суспільство покладався обов'язок першочергового служіння соціальним інтересам.³ Очевидно, під впливом інформацій від петербурзьких українофілів Ніколай Чернишевський опублікував улітку 1861 року полеміку проти галицьких русофілів. У *Современнику* в статті «Национальная бестактность», присвяченій нещодавно заснованій газеті *Слово*, автор радив галицьким українцям орієнтуватися на літературу наддніпрянських українців, щоб згодом, за її посередництвом, отримати доступ до сучасної, прогресивної російської літератури. Мовні преференції *Слова* він розкритикував як «шкідливі для руського народу».⁴ Не цілком зрозуміло, чи він мав намір вколоти галичан чи радше їхніх симпатиків у Росії. В будь-якому разі *Современникъ* як журнал, що виступає на підтримку національного українського руху, потрапив під приціл реакційної преси, яка відкидала народно-мовні амбіції як сепаратизм і, зі свого боку, всіляко підтримувала русофільські течії серед українців по обидва боки австро-російського кордону. Одночасно продовжувалася полеміка про народну мову та її роль у Галичині між *Основою* і слов'янофільним *Днем*. Не мовчав і *Современникъ*, підключившись у жовтні 1861 року зі статтею, присвяченою *Дню*, у якій слов'янофілам закидалося, що вони діють не з «любові до слов'янських народів», а з бажання нав'язати іншим слов'янським народам, а отже, і галицьким українцям, реакційний російський порядок.⁵ Резонанс у Галичині був величезний; *Основа* отримала чимало захоплених листів від народовців, утіше-

-
- 3 Від 1855 до 1864 року з'явилося близько трьох десятків статей у *Современнику* на українську тематику, багато з яких були літературними рецензіями. Програмною була стаття Н. ДОБРОЛЮБОВЪ, Черты для характеристики русскаго простонародья. Рассказы из народного русскаго быта Марка Вовчка, у: *Современникъ*, № 1/1860, вд. III, с. 27–88; ЙОГО Ж, «Кобзарь» Тараса Шевченка, СПб 1860, у: *Современникъ*, № 3/1860, «Русская литература», с. 99–115; И. ДМИТРИЕВЪ, Украински оповидання Олексы Стороженко, 2 части, СПб 1863, у: *Современникъ*, № 8/1863, вд. III, с. 121–130. У журналі працював також «батько української історіографії» Микола Костомаров, який, утім, більшість статей присвячував «загальноросійським» темам.
- 4 Н. ЧЕРНЫШЕВСКИЙ, Национальная бестактность, у: *Современникъ*, № 7/1861, вд. II, с. 1–18.
- 5 Н. ЧЕРНЫШЕВСКИЙ, Народная безтолковость, у: *Современникъ*, № 10/1861, вд. III, с. 285–310.

них несподіваною підтримкою.⁶ Галицькі адресати критики *Современника* відчували себе незаслужено висміяними. Богдан Дідицький і дехто з його одноподумців були радше прихильниками романтично забарвленого, класично-«демократичного» слов'янофільства і були відкриті до російських реформ; вони навіть покладали власні сподівання на нові процеси в Росії і бачили в Чернишевському авторитетну постать російської публіцистики. Редакція *Слова* відчула себе неприйнятною і незрозумілою:

И казалось намъ всѣмъ «твердымъ» Русинамъ, що такая цѣль къ направленію саморозвитія нашей малорусчины встрѣтитъ удобреніе именно у Великорусовъ, у которыхъ власне тогда-же насталь новый свѣтлый періодъ больше либерального прогреса въ литературѣ, а въ челѣ того вольнодумного движения стоялъ знаменитый публицистъ Николай Г. Чернышевскій. ... И той-то самый Н. Чернышевскій вскорѣ по появленіи нашего «Слова» во Львовѣ выступилъ противъ тогожь въ Петроградскомъ «Современнику» съ рѣзкою статьею подъ з. «Национальная безтактность», строго упрекая насъ, русскихъ Галичанъ, що мы во 1) совсѣмъ безтактно дальше по-старому враждуемъ противъ Поляковъ, а во 2) по языку не держимся «малорусской племенной особности», а будто особый языкъ той москвитизуемъ. Очевидно, якъ немилу доткнули насъ, галицкихъ Русиновъ, тѣ упреки ... но мы думали собѣ, що походили они отъ недоразумѣнія. ... Н. Чернышевскій могъ изъ одной стороны ані допускати, щобы галицкіи Поляки въ то время всемірного прогреса еще мнили себе и дѣйствовали яко давнии гегемоны супротивъ народа Малой Руси, а зъ другой стороны чей и не зналъ онъ, ... що мы наше Львовское, русско-этимологичною правописанію печатаемое «Слово» читаемъ скрѣзь лише по малорусски.⁷

Однак, писав Дідицький далі, в полеміці Чернишевського є і позитивний момент: вона була доброю «рекламою», тому що стаття в *Современнику* зробила львівську газету відомою в Росії. Після статті до редакції *Слова* частіше почали заходити гості з Росії, нав'язалися нові контакти: з російським єзуїтом Іваном Мартиновим, ректором Харківського університету Петром Лавровським та київським професором філології Гогоцьким. Двоє останніх були українцями, предки яких були навіть родом з Галичини, і обоє підтримували (не відрізняючись у цьому від традиції старшого покоління українських еліт) «общерусску» позицію, яку в дискусії про мову захищала й газета *Слово*.⁸ Із переміщенням внутрішньогалицьких суперечок до Росії лінії фронту зарисувалися чіткіше, про галицьких русофілів стало відомо, і невдовзі вони потрапили в поле уваги російських слов'янофільських товариств, які посиле-

6 БЕРНШТЕЙН, Журнал «Основа», с. 86, 97.

7 ДІДИЦЬКИЙ, Своежитъевыи записки, ч. I, с. 54.

8 Там само, с. 55–57.

но організовувалися в 1860-х роках. Тема Галичини залишалася парафією правих, аж поки в 1870-х роках статті Драгоманова у *Вѣстнику Европы* не стали спробою змінити стан справ.⁹

*Слов'янські комітети та їхня клієнтура:
приватна російська підтримка галицьких русофілів*

Російська допомога слов'янам за кордоном надходила насамперед від різноманітних слов'янських товариств допомоги та благодійних товариств 1860–1870-х років. Вони отримували державні субсидії, так що російський уряд нібито й був задіяний у процес, але водночас залишався доволі невловним, оскільки державні кошти декларували як перекази на благодійні цілі.¹⁰ Контакти російських «слов'янських комітетів» з австрійськими слов'янами інтенсифікувались у 1867–1875 роках. Другий слов'янський конгрес 1867 року, який відбувся у Москві в рамках організованої членами Московського слов'янського комітету Всеросійської етнографічної виставки, надав представникам австрійських слов'ян (наприклад, чеським лідерам Рігеру і Палацькому, а також галичанам Якову Головацькому та Йосифові Ливчаку) можливість нав'язати контакти, які постійно розвиватимуться в наступні роки. Втім згодом повстання балканських слов'ян 1875 року, а через три роки після того закінчення російсько-турецької війни відволікли увагу Росії від австрійських слов'ян у бік Балкан.¹¹

Фінансування російських слов'янських комітетів відбувалося шляхом членських внесків, субсидій Міністерства освіти, приватних пожертв, пожертв від установ і царської родини. Особовий склад товариств допомоги давав австрійській владі привід до розмірковувань про те, наскільки міцно був задіяний в діяльності цих товариств російський уряд. Адже членство товариств поповнювалося з «державних» еліт, тобто службовців, науковців, військових, високопоставленого духовенства, а також підприємців та дворян.¹²

9 Див. листи Драгоманова до видавця «Вѣстника Европы» Міхаїла Стасюлевича в 1872 і 1873 роках, у: ЛЕМКЕ, Стасюлевичъ, т. V, с. 203, 206 і наст. Найважливішими галицькими статтями Драгоманова (під псевдонімом) були: М. Т-ОВ, Русские въ Галиции, у: *Вѣстникъ Европы*, № 1/1873, с. 115–152; № 2/1873, с. 769–789; М. Т-ОВ, Литературное движение въ Галиции, у: *Вѣстникъ Европы*, № 9/1873, с. 240–268; № 10/1873, с. 681–717.

10 MIECZYŚLAW TANTY, Kontakty rosyjskich komitetów słowiańskich ze słowianami z Austro-Węgier (1868–1875), у: *Kwartalnik Historyczny* 71 (1964), № 1, с. 59–75; С. А. НИКИТИН, Славянские комитеты в России в 1858–1876 годах (Москва 1960).

11 TANTY, Kontakty, с. 59, 75. Листи і виступи австрійських учасників зібрано у ВСЕРОССИЙСКАЯ ЭТНОГРАФИЧЕСКАЯ ВЫСТАВКА И СЛАВЯНСКИЙ СЪЕЗДЪ ВЪ МАЕ 1867 ГОДА (Москва 1867).

До 1867 року в Росії існував один-єдиний «Славянський благотворительный комитет». Його осідок був у Москві й основним напрямом діяльності була допомога болгарам (церковне начиння, стипендії для болгарських студентів у Росії). Етнографічна виставка була першою масштабною акцією комітету. Після Слов'янського конгресу, який уперше викликав жваве публічне зацікавлення в Росії слов'янськими проблемами, діяльність комітету розширилася. В орбіту зацікавлення публічності вперше потрапили підавстрійські слов'яни. На це впливали зовнішні чинники: погіршення австро-російських відносин з часу Кримської війни і зміцнення панслов'янської або русофільської орієнтації серед австрійських слов'ян внаслідок угоди з Угорщиною та автономізації Галичини.¹³ Оскільки автономія закріпила домінування галицьких поляків над східнослов'янськими українцями, російська громадськість, яка все ще не отямилась від польського повстання 1863 року, відреагувала негативно. Так у поле зору російських слов'янофілів потрапили русофільсько налаштовані галицькі українці, чехи, хорвати і серби. Невдовзі з'явилися філії Московського слов'янського комітету в Петербурзі (1868) і Києві (1869), а також незалежне товариство в Одесі (1870). Окрім того, групи прихильників, не охоплених організаційно, існували у Варшаві, Харкові, Казані, Воронежі та інших містах.¹⁴

Не можна, однак, назвати ставлення слов'янофільських росіян до австрійських слов'ян безпроблемним. Австрійці, а особливо чехи, для яких поїздка на московський Слов'янський конгрес 1867 року була демонстрацією протесту проти дуалістичної монархії і зірваної федералізації Австрії, не мали наміру відразу ж стати сповідниками уявлень про російську перевагу; старочехи наголошували на своїй відданості ідеї австрійського федералізму, серби і хорвати не погоджувалися на російський патерналізм.¹⁵ Повністю вдоволь-

12 TANTY, Kontakty, с. 59. Щодо підозри австрійських органів, що за участі такої кількості державних службовців неможливим було би невідання російським урядом про таку діяльність, тож, як висновок, уряд обов'язково підтримує цю діяльність, див. досьє Інформаційного бюро (ІВ) «Der Panславизм und dessen Rückwirkung auf österreichische Verhältnisse. Eine Zusammenstellung der in dieser Richtung theils aus amtlichen, theils aus konfidentiellen Quellen erlangten Notizen» («Панславизм та його вплив на ситуацію в Австрії. Збірка записів, отриманих щодо цього частково з урядових, частково з конфіденційних джерел»), Відень, 9 березня 1868 р., ННStA ІВ К. 6, ВМ 1868, El. 1124, № 1134/деп. II 1868 (далі цит. як досьє ІВ Панславизм, ННStA, цит. вище), арк. 8: «Оскільки більшість цих агітаторів працюють на державній російській службі, та й узагалі в Росії, така широкомасштабна агітація була б таки напевно неможливою без згоди уряду, висновок, що панславизм підтримує уряд, видається до-речним».

13 KANN, Habsburgerreich, с. 244–247.

14 TANTY, Kontakty, с. 59–60.

15 JIŘI KOŘALKA, R. J. CRAMPTON, Die Tschechen, у: Die Habsburgermonarchie, т. III/1, с. 504 і наст.; TANTY, Kontakty, с. 61; про чесько-російські невдоволення на Слов'янському з'їзді в Москві див. досьє ІВ Панславизм, ННStA, цит. вище, арк. 4–5.

нити росіян могли тільки заяви українських русофілів, оскільки ті за кожної нагоди повторювали про «єдність» великоросів і малоросів. Поїздка галичан на конгрес, під час якої вони заїхали ще й до Варшави та Петербурга, розширилася своєрідним турне по вечірніх раутах та почесних заходах, які дуже їм припали до вподоби, адже їх там вшановували як переслідуваних патріотів. Виступ Головацького на одному з таких прийомів уже цитували. І власне він першим вжив зворот «славянская ідея», який надалі був у всіх на вустах.¹⁶

Засадничо ж, попри охолодження російсько-австрійських відносин, російське керівництво неоднозначно сприймало слов'янське питання. Дехто з представників уряду симпатизував вимогам захисної ролі Росії стосовно османських та австрійських слов'ян та «слов'янського єднання» під російською зверхністю. Це, зокрема, військовий міністр Мілютін, міністр освіти Дмитрій Толстой та великий князь Константін Николаєвіч. На противагу цій підтримці існувала думка впливової «придворної партії» щодо того, що надто сильне переймання Росії цим питанням може зашкодити власним російським інтересам. Слов'янська єдність ілюзорна і втягання неоднорідних слов'янських груп населення в російське поле впливу створить більше проблем, аніж розв'яже. З іншого боку, було б непогано підтримувати добрі стосунки зі слов'янами поза межами Росії. Саме таку думку сформулював російський міністр закордонних справ Александр Горчаков, і до неї приєднався цар Александр II.¹⁷ Відповідно, позиція російських урядових кіл щодо московського конгресу була радше амбівалентною. Публічний розголос цього заходу радо вітався, якщо не потрібно було виступати в перших рядах. Слов'янських закордонних гостей приймали сердечно, проте і цар Александр II, і його міністри Горчаков і Толстой, які виступали на конгресі, поводитися демонстративно стримано, щоб уникнути дипломатичних ускладнень. Не прозвучало нічого, поза загальними, якомога дистанційованими від політики, виявами симпатії.¹⁸

Усе ж російські слов'янські комітети скористалися слушною нагодою: у зв'язку з погіршенням відносин з Австрією, від власного уряду можна було розраховувати на менший опір антиавстрійській діяльності, тим часом русофіли серед підавстрійських слов'ян ніколи не були такими впливовими, як після Слов'янського конгресу. Окрім того, російські панслависти ніколи не намагалися надто провокувати свій уряд і підлаштовували свою програму

16 Виступи Якова Головацького та Йосифа Ливчака 23 травня 1867 року в Петербурзі див. *Слово*, № 39/1867; досьє ІВ Панславізм, ННStA, цит. вище, арк. 4.

17 TANTY, Kontaktу, с. 61–62; про австрійську рецепцію відмінностей в російському керівництві див. зокрема звіт Галицького намісництва від 8 квітня 1870 р., № 549/деп. II 1870, ННStA ІВ К. 22, ВМ 1870, Ел. 463, арк. 134–136. Великого князя Константина названо тут «невидимим очільником» слов'янського комітету, який, проте, сторониться будь-яких публічних заяв.

18 Досьє ІВ Панславізм, ННStA, цит. вище, арк. 4.

під преференції Петербурга. Політичне об'єднання слов'ян відклали на невідоме майбутнє, позбавивши таким чином власні устремління міжнародної скандальності. Натомість відбувалася пропаганда духовно-культурної слов'янської єдності та зростання амбіцій зробити російську мову в майбутньому мовою загальнослов'янського спілкування і культурного обміну. Таку програму було сформульовано вже на Слов'янському з'їзді 1867 року, а після його закінчення відбулася дискусія про програму у відповідних публікаціях.¹⁹ Таким чином, програма «общерусскости» галицьких русофілів та уникання ними політичних заявок на користь Росії цілком відповідала ходу подій: їхні гасла, до речі, дослівно збігалися з гаслами російських одностумців. Отже, у якомусь «російському впливі» на відповідні орієнтації галичан потреби не було. Поки що не йшлося і про фінансові питання.

Однак за якийсь час питання матеріальної підтримки таки стали темою розмов. Досі така допомога була суто приватною справою, як, наприклад, виплати Погодіна Зубрицькому або пожертва в розмірі 7 000 рублів, ініціатором якої був після свого візиту до Галичини російський шкільний інспектор Феофан Лебедінцев. Пожертву отримав Яків Головацький, який потрапив у скруту, а 2 000 рублів за посередництвом Юліяна Лаврівського передали українському театрові. Можна, отже, говорити про допомогу, яка в жодному разі не стосувалася тільки російських інтересів. Богдан Дідицький відмовився від запропонованої для газети *Слово* частини грошей, оскільки мав тоді достатньо багато передплатників.²⁰ Та вже невдовзі підтримка слов'ян у Росії вийшла за межі приватної ініціативи. У березні 1868 року було прийнято програму, що розробив секретар Московського слов'янського комітету Ніл Попов, у якій накреслювалися нові завдання і методи діяльності: згідно з програмою, основним завданням було переконати «західних і південних слов'ян у діяльній солідарності російського народу». Планувалося розширити Московський комітет, заснувати нові благодійні товариства, створити кореспонденційну мережу у слов'янських краях (для інформування російської громадськості) і в Росії (для інформування слов'ян в Австрії та деінде). Передбачалася можливість навчання в Росії слов'янської молоді з-за кордону; треба було збирати кошти на підтримку слов'янських шкіл, культурних товариств і наукових закладів. Окрім того, планувалося, що допомогу отримуватимуть переслідувані за свою діяльність політичні активісти. Щоб поліпшити взаємні контакти, планувався обмін публікаціями й листами між російськими та слов'янськими товариствами і заснування «слов'янської бібліотеки» при Московському комітеті. У списку підтримки, який склав Попов, стояли українські, словацькі, чеські, хорватські, сербські та словенські товариства в Австрії.²¹

19 TANTY, Kontakty, с. 62.

20 ДЬДИЦКІЙ, Своежитъевыи записки, ч. I, с. 66–69.

21 TANTY, Kontakty, с. 62 і наст.

У середині травня 1868 року неподалік Праги відбулася конспіративна зустріч активістів Петербурзького слов'янського комітету, що очолював Володимир Ламанський, і австрійських слов'янських лідерів, переважно чехів. Від імені українців приїхали приятель Головацького Елігій Павлович, редактор *Слова* Богдан Дідицький, священник і посол Галицького краєвого сойму Стефан Качала (який не був русофілом) та угорський лідер русофілів Адольф Добрянський. На нарадах російські гості спробували переконати присутніх погодитися на концепцію реорганізації слов'янського руху. Ішлося про створення координаційного органу, слов'янського «центрального комітету», ідея якого зародилася в 1867 році. Росіяни пропонували, щоб цю функцію виконував Московський слов'янський комітет. Проте більшість не-росіян не були захоплені такою ідеєю, що надто скидалася на російський патерналізм. Беззастережно підтримали російську пропозицію тільки четверо українців і дехто з молодочехів. Отож, і в цьому контексті знову саме галицькі русофіли виявилися серед слов'ян найревнішими прихильниками росіян і виступали в цьому питанні блоком. Врешті, погодилися на компроміс, згідно з яким мали бути створені місцеві комітети, кожний з яких призначав би по трое членів, які стали б контактними особами в Московському комітеті, що очолював Міхаїл Погодін. Наступний слов'янський з'їзд заплановано було провести влітку 1869 року в Белграді.²²

Утім рішень зустрічі не було реалізовано, тому що згодом не велося більше розмов ані про підпорядковані комітети, ані про белградську зустріч. Для більшості чехів та південних слов'ян достатнім було, як видається, наголошення на «духовній єдності» з росіянами. Їхня політика спрямовувалася на автономізацію шляхом перемовин або ж на поступове поліпшення власної ситуації «органічною працею». У їхньому випадку прояв симпатії до Росії пояснювався переважно тактичними міркуваннями, а не політичними переконаннями.²³ Лише окремі з молодочехів перейшли до русофільства з тією ж інтенсивністю, що й галицькі українці. Відповідно російські партнери були не цілком задоволені результатами домовленості. Та все ж, вони використали спілкування з австрійцями для складення списку пріоритетів, згідно з яким певні кандидати мали отримувати фінансову допомогу. Окрім чеських науковців, у списку був і український Народний Дім у Львові: через Богдана Дідицького Народний Дім отримав російську допомогу в сумі 100 ринських.²⁴

22 Досье ІВ Панславізм, ННStA, цит. вище, арк. 5зв.; TANTY, Kontakty, с. 64 і наст.

23 Такою ж є оцінка у досье ІВ Панславізм, ННStA, цит. вище, арк. 10.

24 TANTY, Kontakty, с. 65 і наст.

Русофільська преса і російське фінансування

У зв'язку з непевністю щодо чехів, хорватів і сербів, росіяни вирішили спочатку зосередити увагу на українцях та словаках. Координаційним центром для співпраці мав стати Відень – від ідеї організувати центр у Москві, через майже одностайний спротив слов'янських представників, відмовилися. Українці отримували субсидії для *Славянської Зарі*, російськомовного часопису, який виходив від 1867 року у Відні за редакцією галицького українця Йосифа Ливчака, газети *Слово й ужгородського Свѣту*. На допомогу чекали два закарпатські українські товариства «Общество Св. Василя Великого» і «Общество Св. Іоанна Хрестителя». ²⁵

Щонайпізніше тут починається посередня участь російського уряду, тому що формально слов'янські комітети підпорядковувалися Міністерству закордонних справ, яке давало тимчасовий дозвіл на благочинні акції на користь південних слов'ян. Державні субсидії слов'янські комітети отримували від Міністерства народної освіти, а російські дипломати допомагали встановити контакти з австрійськими слов'янськими політиками. Щоб забезпечити конспіративність контактів, листи передавали дипломатичною поштою; саме дипломати постачали російські комітети інформаціями про настрої серед австрійських слов'ян і про осіб, відданих Росії. Всі задіяні пильнували, щоб про цю діяльність нічого не дізналася австрійська влада. ²⁶ Час до часу доходило до безпосередньої участі російського уряду. До прикладу, на віденську *Славянскую Зарю* Йосиф Ливчак отримав 1867 і 1868 року підтримку з урядових коштів. Саме в цей час Ливчак видавав страх популярну в Галичині русофільську сатиричну газету *Страхопудь*, яку дехто з росіян підтримував передплатою. ²⁷ Під час поїздки 1867 року до Росії він просив особисто міністра освіти Толстого підтримати ще одну заплановану газету; в його планах була агітація за російську мову як мову загальнослов'янського спілкування. Після авдієнції Ливчак отримав від Толстого 1 000 рублів підтримки на свій проект. Не минуло й року, як журналіст повторно отримав таку ж суму, цього разу з фонду Александра II зі статті бюджету для Королівства (Царства) Польського. Толстой обґрунтував необхідність виплати зростанням престижу Росії у випадку, якщо всі слов'яни визнають російську своєю культурною мовою. Окрім того, уважав він, підтримка проросійських галичан є дієвою зброєю проти своїх українофілів. ²⁸

25 Про «Славянскую Зарю» див.: БАРВІНСЬКИЙ, Спомини, т. I, с. 86; TANTY, Kontakty, с. 66.

26 TANTY, Kontakty, с. 59, 67, 72 і далі.

27 Рапорт агента, Відень, 3 січня 1866 р., № 105/ВМ аі 1866, згадує висловлення Ливчака, згідно з яким 30 примірників передплачував князь Муравйов, 15 примірників «Мілютін, Варшава» і 20 примірників «князь Черкаській, Варшава» (начальник Варшавської шкільної управи), ННStS ІВ К. 365, ВМ 1866, ЕІ. 77.

28 Заклик до передплати «Славянської Зарі» й «Страхопуда», № 5–6/1867, див. звіт для преси Міністерства поліції № 2310/ ВМ 1867, квітень 1867 р., копія в ЦДІАЛ ф. 129, оп. 4, спр. 86, арк. 1зв.; TANTY, Kontakty, с. 68.

Водночас деякі адресати у Відні отримували гроші зі слов'янських комітетів Петербурга, Москви і Києва (Київський комітет дбав майже виключно про галицьких українців). Галицькі українці стали основними отримувачами допомоги російських слов'янських комітетів. За винятком *Зарі*, яка, втім, невдовзі потрапила в скруту, підтримка надходила русофілам у межах Галичини. Через віденського координатора акцій допомоги духівника російського посольства Міхаїла Раєвського газета *Слово* (і додаток *Слово до Громадъ*) отримала в 1868 році 50 рублів, 1869 року – 500 ринських, 1870 року – 300 рублів. На наступні роки Московський комітет обіцяв виплати по 800 рублів щорічно, до чого через брак грошей так і не дійшло. Окрім того, русофільський ужгородський часопис *Свѣтъ* отримав одноразову допомогу розміром 100 ринських; більше виплат не було, бо й *Свѣтъ* не виправдав російських сподівань.²⁹

Щедрішими були субсидії, які надходили до русофільських видань у період від 1876 до 1886 року безпосередньо з російської державної скарбниці. Під час загальної акції підтримки дружніх до Росії слов'янських періодичних видань у Габсбурзькій монархії, петербурзька прес-служба регулярно надсилала українським газетам *Слово* і *Проломъ* (згодом *Новый Проломъ*) і вищі виплати. Такі «субсидії» згадано і в спрямованому проти українського руху в Російській імперії Емському указі 1876 року Александра II: виплати мали укріпити опонентів українофілів, які ставали щораз успішнішими і в Галичині. Слід зауважити, що ця спрямована назовні внутрішня політика так і не набрала справжніх обертів. Року 1876 *Слово* отримало одноразову субсидію 2 000 ринських; в наступні роки російська допомога не надійшла – як зазначав згодом міністр внутрішніх справ граф Лоріс-Меліков, «з невідомих причин», можливо внаслідок заходів економії. З ініціативи військового міністра Мільютіна і Лоріса-Мелікова навесні 1881 року виплати відновилися. Тим часом аж до Петербурга дійшла інформація, що *Слово* втрачало твердий ґрунт; спочатку мови про молодшу конкурентку – газету *Проломъ* – не було. Субсидія мала надійти і до словацької газети *Narodni Noviny*. Таку підтримку пояснювалося «військово-політичними умовами», які панували від часу Берлінського конгресу і через які існування проросійської періодики в межах Австрійської монархії було тим ціннішим. Русофільська преса була цікавою і як джерело інформації: в обґрунтуванні подання на субсидію зазначалося поміж іншим, що в цих виданнях «простежується кожний ворожий крок наших неприятелів», чим вони значно прислужуються Росії:

29 TANTY, Kontakty, с. 69. Про розподіл обов'язків комітету див. звіт Галицького намісництва від 8 квітня 1870 р., матеріал для ознайомлення МВС, № Рг. 436/деп. II 1870, копія в ЦДІАЛ ф. 129, оп. 4, спр. 161, арк. 122зв.; показання Венедикта Площанського на Львівському процесі про фінансування української преси, СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 51.

Кількість передплатників цих газет різко скоротилася, їхні редактори з кожним роком зазнають усе більших збитків. У випадку закриття цих газет ми втратимо не лише деякі з відданих нам органів, але й надзвичайно важливі політично-військові джерела інформації про карпатський край, яких не зможе замінити жодний агент [...]»³⁰

Визнання стосувалося газети *Слово*: тепер, як компенсацію за минулі роки, коли підтримки не було, газета отримала відразу 8 000 ринських, у 1881 році додаткову виплату 6 000 ринських, які редактор Венедикт Площанський отримав через російське посольство у Відні. Словацька газета отримала 4 000 ринських. У наступні роки процес повторився; щоправда, на ініціативу міністра внутрішніх справ Ігнат'єва і (з 1882 року) графа Дмитра Толстого *Слово* мусило ділити оцінені для Галичини 6 000 ринських у рік з *Проломом* і *Новым Проломом* Маркова. У 1882 і 1883 роках Марков отримав з субсидійного фонду петербурзького департаменту преси 2 000 ринських, Площанський – решту 4 000 ринських. Гостріший русофільський профіль газет Маркова приніс свої плоди: у 1884 і 1885 роках газетний новачок отримав уже 2 500 ринських, *Слово*, відповідно, 3 500 ринських; словаки далі отримували 4 000 ринських.³¹ У 1886 році міністр внутрішніх справ Толстой, зокрема і на прохання Івана Наумовича, подав заявку на посилене сприяння галицьким русофілам, які важко мучилися від частих конфіскацій і загальних наслідків Львівського процесу. Окрім *Слова* (5 000 ринських) і *Нового Пролому* (2 500 ринських), цього разу підтримка мала надійти також сатиричному виданню *Страхопудъ* (1 000 ринських), у Товариство імені Качковського (2 000 ринських) і студентські товариства «Академічеській Кружокъ» і «Буковина» (відповідно по 1 000 і 500 ринських). Цар завізував і цю заявку, зрештою наперекір запереченням Міністерства фінансів, яке через напружену ситуацію з бюджетом вважало «небажаними» будь-які субсидії. Наступного року Мі-

30 Обґрунтування Міністерства внутрішніх справ (Лоріс–Меліков) про надання фінансової підтримки газетам «Слово» і «Narodni Noviny» із позитивною резолюцією, Петербург, 27 березня 1881 р., РГИА СПб (Российский государственный исторический архив в Санкт-Петербурге) ф. 776, оп. 1, спр. 17, арк. 13–16. Выводы Особого Совещания для пресечения украинофильской пропаганды после исправления в соответствии с замечаниями, сделанными Александром II 18 мая [1876 г.] в г. Эмс, пункт 4, цит. за ФЕДІР САВЧЕНКО, *Заборона українства 1876 р.* (Харків–Київ 1930, передрук Мюнхен 1970), с. 381–383. Див. щодо цього також МИЛЛЕР, «Украинский вопрос», с. 197–203.

31 Заява на субсидії Міністерства внутрішніх справ на 1882 рік із резолюцією про позитивне рішення, Петербург, 20 березня 1882 р., РГИФС СПб ф. 776, оп. 1, спр. 18, арк. 9; Заява на субсидії МВС на 1883 рік з позитивною резолюцією, 16 березня 1883 р., ф. 776, оп. 1, спр. 19, арк. 26; заява на субсидії МВС на 1884 рік з позитивною резолюцією, 14 січня 1884 р., ф. 776, оп. 1, спр. 20, арк. 8; заява на субсидії МВС на 1885 рік з позитивною резолюцією, 25 грудня 1884 р., ф. 776, оп. 1, спр. 21, арк. 1.

ністерство фінансів таки наполягло на своєму, призначення субсидій припинили.³²

Гроші отримувачам справді були потрібні: через часті конфіскації вони мали регулярні втрати збуту, скорочувалася кількість передплатників, оскільки русофільські читачі почувалися заляканими. Тож тут доречною є думка, що в цей період російський уряд врятував русофільську пресу від вірної погибелі. Галицьке намісництво у 1885 році зазначало, що конфіскації не мають сенсу, якщо російські надходження відновлюють навіть найгірші втрати; незрозуміло, проте, наскільки точними даними про розміри «субсидій» оперувало намісництво.³³ Приклад газети *Слово* підтверджує правоту Залеського: як тільки вичерпалися російські виплати, Венедикт Площанський змушений був закрити газету; останнє число газети, яка могла похвалитися доволі багатою традицією, вийшло в 1887 році. Утім Марков продовжував працювати і без петербурзької допомоги; він аж по ХХ століття постачав газетами компактну, зате радикальну читацьку публіку, щоправда, внаслідок конфіскацій і церковних заборон на читання його газет, він мусив щоразу перейменовувати свої видання. На той самий період (1883 і 1884 роки) припадає рятівна акція, запроваджена на ініціативу російської допомоги, для русофільського збанкрутілого «Крилошанського банку», до якої закликали під час однієї з поїздок до Росії чільні русофіли, зокрема Наумович та Іван Добрянський. Під час передання кредиту, який банкові надав російський консорцій, були присутні й російські державні службовці.³⁴

Наведені виплати свідчать, що лєвова частка російських грошей почала надходити з державного боку тільки після Львівського процесу – коли русофіли вже перейшли на оборонні позиції. Попри це, одним з основних звинувачень у слідстві була залежність від державних російських виплат підтримки. У звинувачувальному акті докладно вказувалося, зокрема, на роль слов'янських комітетів – це при тому, що на той час розквіт комітетів давно вже був у минулому, на що іронічно вказувала й російська преса.³⁵ Зауважмо,

32 Заява на субсидії Міністерства внутрішніх справ на 1886 рік з позитивною резолюцією (і звітом про реакцію Міністерства фінансів), Петербург, 9 січня 1886 р., РГИА-АСПБ ф. 776, оп. 1, спр. 22, арк. 1–4. На наступні роки в актах департаменту преси не міститься більше записів про виплачену до Галичини допомогу русофілам.

33 Намісник Філіп Залеський у звіті до Міністерства внутрішніх справ, 7 березня 1885 р., № 57/g, документ для ознайомлення МВС, ІВ № 625/4 ІВ 1885, копія в ЦДІАЛ ф. 129, оп. 4, спр. 53, арк. 7: «Конфіскації та судові репресії можуть нанести інституціям значних матеріальних збитків, однак, враховуючи субсидії ззовні, не досягнуть тривалого ефекту».

34 ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 202 і наст. Твердження Левицького про те, що за наказом «російського царя» банк рятували грішми з російської каси, є бездоказовим.

35 Австрійське посольство в Петербурзі (граф Волькенштайн) до Міністерства закордонних справ, 3 липня 1882 р., зі звітом про реакцію преси на процес, ННStA PA XL, K. 210, арк. 11. Зокрема *Русь* у репортажі від 1 липня 1882 року зауважувала, що згадані в звинувачувальному акті комітети або збанкрутували, або ж їх розпущено.

що факт справді надісланих у 1876 і 1881 роках коштів був прокуратурі невідомий, і на суді Площанський, зі зрозумілих причин, про це змовчав. Натомість звинувачувальна сторона припускала надходження значно вищих сум, доказів на виплату яких вона не мала. З іншого боку, під час слідства виявилось, про що вже згадувалося вище, що російська допомога, яка справді надходила, зовсім не була таємницею, а обговорювалася українцями.³⁶

Ще одним аргументом Державної прокуратури у Львівському процесі проти русофілів був той, що з Росії галицьку русофільську пресу підтримували не тільки безпосередніми грошовими надходженнями, а й у формі передплати і оформлення російських прав на поштову пересилку.³⁷ Втім насправді все виглядало інакше. Як уже зазначалося, російська громадськість загалом не надто цікавилася галицькими українцями, про що, зокрема, з жалем стверджував у *Вьстнику Европы* Михайло Драгоманов. Проте не можна робити з цього факту висновку, що російська влада виявляла тим дужчий інтерес до світоглядних позицій галицьких русофілів. Справді було достатньо багато реакційно налаштованих службовців, які відвідували заходи слов'янських комітетів або, згодом, «Галицько-росского благотворительного общества», проте ці політичні преференції мали доволі незначний вплив на конкретні рішення бюрократичного апарату. Це ж стосувалося і русофільської преси. Деякі публікації справді отримали право поштового пересилання до Росії, як і інші австрійські газети, проте, попри проросійські аванси, російська влада не вельми радо бачила їх у Росії. Незважаючи на всі русизми в цих публікаціях, вони все ще були надто «українськими» – і йшлося в них про парламенти, місцеве самоврядування, вибори, збори і товариства, самопоміч і народну освіту. Високопоставленим шанувальником часопису *Наука* був Константін Победоносцев. Він попід небеса розхвалив часопис у листі, скерованому до Львівського процесу, проте, як виглядає, цієї протекції було недостатньо. Так чи так, а обер-прокурор Священного («Святійшого») Синоду враховував лише релігійний зміст часопису.³⁸ На процесі Іван Наумович повідомив про долю свого видання *Наука*:

Я сказав [Мирославі Добрянському]: Ви нігіліст, бо не переймаєтеся занадто народною освітою... Ми долаємо цей напрям книжками релігійного змісту, і народ читає їх і перестає думати про такі фантазми. Потім я сказав йому, що дуже зле, що не хочуть пропускати нашу малоросійську друковану продукцію через

36 Свідчення Олександра Стефановича, СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 247 і наст. (з покликанням на *Сіонъ*, № 4 від 27 лютого 1880 року, який робив посилення на *Московскія Вьдомости*.)

37 Див. звинувачувальний акт, СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 16.

38 Победоносцев до австро-угорського посла Волькенштайна, Петербург, 13 липня 1882 р., додаток до листа Волькенштайна в Міністерство закордонних справ, Петербург, 16 липня 1882 р., ННStA, PA XL, K. 210, арк. 55–62.

кордон, у мене самого є, наприклад, маса річників *Науки*, які міг би читати і тамтешній люд. На це він мені відказав: «Це неможливо, тому що у вас конституційна держава, Ви там згадуєте Краєвий сойм і Державну Раду, а в нас панує абсолютизм; ми православні, а у вас унія – у нас ніхто не стане читати таких книжок». Я ж йому на це відповів, що коли небажано ширити такі писання в народі, то все ж там живе багато нашої інтелігенції, яка б їх передплатувала, якщо б була можливість. Я згадував навіть про випадки, що отримав для відправки книжок замовлення і гроші, та їх було повернено з кордону з приміткою «Refusé».³⁹

*«Батюшка» Раєвський та його підопічні:
русофільське студентське життя у Відні*

Русофільсько налаштовані австро-угорські українці отримували гроші російських комітетів і на непубліцистичні справи. Зі своєї поїздки в Росію Яків Головацький привіз у 1867 році 1000 рублів для українських студентів, які мали протидіяти впливові Комітету братньої допомоги полонофільного студентського товариства, яке курував намісник Голуховський. Крім того, через єпископа Михайла Куземського і Богдана Дідицького надійшло 1 000 рублів для українських народних шкіл і 50 рублів на «літературні потреби».⁴⁰ Принагідно відбувалися спонтанні поодинокі акції збору пожертв при російських газетних редакціях або на слов'янофільських заходах. Про суми пожертв, як уже згадувалося, писала галицька преса.⁴¹ Ключова роль в організації виплати російської допомоги належала російському настоятелю віденської посольської церкви Міхаїлу Раєвському. Він надавав більшість інформаційних контактів і підтримував зв'язки зі слов'янськими активістами. Він розподіляв грошову допомогу і книжкові посилки. Щоб не давати австрійській владі приводів до підозр, книжки декларували як пошта Міністерства народної освіти або Священного Синоду. Тож контакти Раєвського і слов'янських комітетів були радше приховані.⁴² Раєвський (якого в колі знайомих називали «батюшкою» Раєвським) ще від початку 1860-х років взявся налагоджувати контакти з українськими студентами Відня і регулярно запрошував їх до себе. У його салоні бували ветерани слов'янських національних рухів: Вук Караджич, словаки Гурбан, Раковські та Кузмані, чехи Рігер, Пражак та Браунер, очільник русинів Адольф Добрянський, який справив

39 СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 170.

40 TANTY, Kontakty, с. 69 і наст.

41 Досьє ІВ Панславизм, ННStA, цит. вище, арк. 7, називає також збір пожертв для Галичини в рамках російських комітетів, які надавали підтримку грекам в Османській імперії.

42 Досьє ІВ Панславизм, арк. 12–13зв. (роль Раєвського у Відні); TANTY, Kontakty, с. 62, 72 і наст.

велике враження на українську молодь.⁴³ Як зазначали поліцейські нишпорки, Раєвський вишукував систематично саме тих, які були у фінансовій скруті, щоб «привабити» їх фінансовою підтримкою.⁴⁴ Митець і письменник Корнило Устиянович, син активіста 1848 року Миколи Устияновича, який саме тоді перебував у Відні як студент, подає дещо іншу картину:

Туть мушу голосно заперечити поговорку, будьто-бы Раєвскій тогды вже купувавъ РусинѠвъ для Россіи. Того не було. Мы хоть и якъ бѣдни, а все таки не надавались до того. ВѠнъ не пѠдпомагавъ, о скѠлько менѣ вѣдомо ... нѣкого; а коли кто и бравъ зъ его.рукъ якусь заплату, то бувъ то грѠшь добре и честно зароблений: грѠшь посыланый учеными россійскими на оплату за копіи рукописей зъ публичныхъ библиотекъ и за вытяги зъ славянскихъ газетъ для россійскихъ издавництвъ.⁴⁵

Вплив Раєвського був радше ідейний: він давав читати українським студентам російську літературу, підбадьорював їх на вивчення російської мови, запрошував до участі в дискусіях з визначними слов'янськими політиками. Сумніви щодо прозорості його панросійської програми виникали в молоді самі собою. Устиянович повідомляє, що росіяни, які проїжджали через Відень, застерігали студентів від «урядової нишпорки» Раєвського; окрім того, були ще контакти з інакомислячими чехами й південними слов'янами та читання Шевченка, так що українці трималися від Раєвського на привітно-критичній віддалі.⁴⁶ За якийсь час і Ливчак відмовився відповідати покладеним на нього очікуванням; його часопис мав небагато передплатників серед тих чехів, словаків та словенців, які знали російську. Зміни відбулися в редакції: на короткий час головним редактором *Славянскої Зарі* став Ксенофонт Климкович, на якого в Галичині нападали як на українського сепаратиста. Він підлаштувався під російську програму, та все одно не зумів відвернути невдачі. Посеред 1868 року часопис припинив існування. Про це Раєвський, який покладав на *Зарю* великі сподівання, роздратовано повідомив до Москви.⁴⁷

Однією з турбот Раєвського було фінансування віденського студентського товариства «Русская Основа». Товариство заснував у листопаді 1867 року Ливчак, влада дала дозвіл на статuti товариства в 1868 році. Російський посольський протоієрей видавав себе за ментора й мецената «Русської основи». Товариству дійсно би придалася допомога, оскільки новостворена галицька Краєва шкільна рада пригрозила переважно його українським членам скасуванням стипендій. У відповідь на цю погрозу багато галицьких студентів вийшли з русофільського товариства і заснували українофільське

43 УСТІЯНОВИЧЪ, Раєвскій, с. 12.

44 Рапорт агента, Відень, 23 січня 1866 р., № 531/ВМ аі 1866, ННStA ІВ К. 365, ВМ 1866, El. 77.

45 УСТІЯНОВИЧЪ, Раєвскій, с. 19.

46 УСТІЯНОВИЧЪ, Раєвскій, с. 10–20.

47 TANTY, Kontaktу, с. 68; про Ксенофонта Климковича див.: БАРВІНСЬКИЙ, Спомини, т. I, с. 86; УСТІЯНОВИЧЪ, Раєвскій, с. 39.

об'єднання «Січ». Втім аж до зимового семестру 1868/69 навчального року обидва товариства були практично бездіяльні. Середовище пожвавилось щойно з напливом до Відня більшої кількості українських студентів. Завдяки підтримці Раєвського «Русская Основа» ставала для новоприбулих все привабливішою. Через підставну особу він орендував за російські комітетські гроші приміщення, в якому було організовано бібліотеку товариства з російськими книжками і періодикою.⁴⁸ Кілька разів на тиждень відбувалися лекції, переважно з історії Галичини і Росії. Російські резиденти або оплачувані комітетськими грошми вчителі викладали для зацікавлених студентів російську мову і літературу. До 1872 року «Русская Основа» розрослася від 23 до 98 членів; окрім галицьких українців, учасниками заходів були словаки, чехи та словенці, тоді як хорватські та сербські студенти сторонилися товариства. Все ж процеси у віденських студентських колах розвивалися інакше, аніж це собі властиво уявляв Міхаїл Раєвський. Чехи запропонували об'єднання усіх слов'янських товариств, що зменшило б російський вплив, і висловилися критично щодо планів утвердити російську мовою спілкування слов'янських студентів. З іншого боку, в травні 1872 року Раєвський повідомляв до Москви, що українські студенти значно гірше вчать російську, аніж чехи та словенці, і що «Русская Основа» діє не в згоді з «великоросійськими уявленнями». Оскільки одночасно економічний застій у Росії мінімізував доходи слов'янських комітетів, то в кінці навчального 1872/73 року підтримку «Русскої Основи» було припинено. Загалом за період від 1868 до 1873 року в товариство щорічно надходило 500 рублів. Позбавлена цих виплат «Русская основа» змушена була невдовзі припинити існування. Лише у 1886 році українське студентське об'єднання «Буковина» знову отримало допомогу з Росії.⁴⁹

- 48 Нотатка ІВ, Відень, 9 грудня 1868 р., № 2114; нотатка ІВ, Відень, 24 лютого 1869 р., ад № 456/деп. ІІ 1869, ННStA ІВ К. 7, ВМ 1868, Ел. 2114 (руське товариство у Відні «Русская Основа»). Підставною особою був, згідно з даними Інформаційного бюро, генеральний агент страхового товариства у Трієсті *Azienda Assicuratrice* для Австрії та Росії Денис Сінкевич (або ж: Діонізій Сенкевич?), який доволі часто бував у службових справах у Росії.
- 49 TANTY, Kontakty, 70 і наст.; Досье ІВ Панславизм, ННStA, цит. вище, арк. 12. «Панславистським» об'єднанням названо було зокрема українофільську «Січ», на чолі якої певний час стояв Йосиф Ливчак, проте «Січ» не згадана серед товариств, які фінансував Раєвський. Звіт (інформанта?) про ситуацію у віденських студентських товариствах, Відень, 18 квітня 1870 р., МЗС, президіальна секція, № 576/деп. ІІ 1870, копія в ЦДІАЛ ф. 129, оп. 4, спр. 161, арк. 23зв., 36зв.; про «Буковину» див. заявку Міністерства внутрішніх справ на субсидію, Петербург, 9 січня 1886 р., РГИА СПб ф. 776, оп. 1, спр. 22, арк. 1–4; конфіденційний звіт поліцейського шпигуна, який проник у «Буковину», Відень, 8 липня 1891 р., № 1567/4 ІВ 1891, копія в ЦДІАЛ ф. 129, оп. 4, спр. 97, арк. 1–10, також говорить про продовження фінансової підтримки, проте не дає інформації про джерела надходжень. Конфідент мав контакт з активістами «Буковини» (Левом?) Алексевичем, Володимиром Дудикевичем, Данилом Козарищуком. Із Росії до товариства надходило нібито щорічно 600 ринських; стосовно використання цих засобів між Дудикевичем/Алексевичем та іншими членами товариства дійшло до суперечки.

Студентська діяльність не залишалася непоміченою для австрійських поліцейських нишпорок, про неї, принаймні в перші роки, повідомляли таємній поліції у Відні, причому часто українофільську і русофільську діяльність помилково характеризували без розбору як проросійську.⁵⁰ Галицьке намісництво у Львові також помітило активізацію українського товариського життя і звело це до російської підтримки:

Серед місцевих русинів стало в таких випадках при заснуванні товариств звичним явищем повідомляти про проекти в російські газети з метою отримати допомогу з боку комітетів, які існують в Росії для підтримки російських завдань серед слов'ян за кордоном ... Узагалі останнім часом помітним стало похваллення серед русинів Галичини та Угорщини на духовній стежі, що насамперед проявляється у численних проектах зі створення товариств для сприяння руській освіті ... У цих зусиллях цілком однозначно помітним є прагнення ... єднання з росіянами на ґрунті письмової мови і літератури.⁵¹

До всього, слов'янські комітети підтримували окремих слов'янських студентів у Відні, надаючи їм частково семестрові стипендії, частково одноразові виплати. Українці ввійшли у смак фінансових підтримок, від 1869 року серед студентів, які отримували підтримку в навчальному році, десятеро з

50 Президія Міністерства оборони країни і державної безпеки до МЗС, Відень, 22 березня 1869 р., про нагляд за «Русскою Основою», ННStA ІВ К. 7, ВМ 1868, Ел. 2114, арк. 11 і наст. Утім поліцейські нишпорки Відня проявили себе не надто поінформованими в справі поділу на партії серед галицьких українців. Усіх віденських «русинів» уже навесні 1866 року гамузом називали русофілами, лояльність до Австрійської монархії яких є полудою. Доказом цьому мали служити контакти деяких українців з віденською «Слов'янською Бесідою» (*Slovanská Beseda*), до якої вчашав і Міхал Раєвський «разом зі своїм великоросійським шарварком», а також заняття російської мови, які в «Бесіді» певний час давав Іван Головацький, і які згодом заборонили, див. рапорти агентів, Відень, 13 березня 1866 р., № 1765/ВМ 1866; Відень, 3 квітня 1866 р., № 2151/ВМ 1866 р.; Відень, 10 квітня 1866 р., № 2312 і наст./ВМ аі 1866, усі ІВ К. 365, ВМ 1866, Ел. 77. Як слов'янську агітацію представлено було й українофільське шевченківське свято 10 березня 1866 року в одній з ресторацій у дільниці Йозефштадт, див. звіт комісара поліції Стайскала, Відень, 11 березня 1866 р., № 1545/ВМ 1867, ІВ, там само. Тільки під кінець 1866 року поліція Відня трохи виразніше збагнула різницю між руськими «партіями», хоча все одно констатувала: «Основною тенденцією в русинів та й греко-католиків загалом продовжує бути ... симпатія до Росії ... Російський уряд нашіптує русинам чимало пропозицій, з якими вони виступатимуть в Краєвому соймі, особливо проштовхуватиметься поділ Галичини» – тут із віденської перспективи засадничо кожна позиція самостійної української політики ставала наслідком російського нашіптування, див. рапорт агента, Відень, 31 грудня 1866 р., № 77/ВМ аі 1866, ІВ, там само.

51 Галицьке намісництво до міністра закордонних справ і державного канцлера графа Фрідріха Фердинанда Бейста, Львів, 4 квітня 1870 р., № 515/деп. ІІ 1870, ННStA ІВ К. 18, ВМ 1870, Ел. 74, арк. 760. Тут заувага стосується оголошення українця Якова Савчинського про заснування «товариства підтримки й освіти руської молоді в Галичині» – мабуть, ідеться про студентське товариство «Академічеській Кружокъ».

п'ятнадцяти, тобто переважна більшість, були українцями. У 1873 році, через проблеми з фінансуванням, Московський слов'янський комітет вирішив зменшити виплати. У 1874/75 навчальному році на виручку мусив прийти Петербурзький комітет, надавши підтримку лише деяким постійним стипендіатам, щоб дати їм змогу закінчити навчання. Сумарно виплачено було лише 450 рублів. Не врахували і заклику Раєвського до голови Московського комітету Погодіна в жовтні 1873 року, який просив не позбавляти слов'янських студентів допомоги.⁵² Уже на початку 1870 року Київський комітет вирішив зосередитися насамперед на студентах-галичанах у вищих навчальних закладах Києва, а поза тим – обмежитися пересиланням книжок до Галичини.⁵³

Пересилання книжок і періодичних видань, поряд із фінансовою допомогою для преси, товариств та приватних осіб, стали, почавши з 1868 року, ще однією важливою ланкою діяльності слов'янських комітетів, спрямованої на підтримку австрійських русофілів. І тут постачання відбувалися через Раєвського. Пересилали переважно твори класичної російської літератури та історичні праці, а також часописи. І знову головними адресатами були галицькі українці. Так бібліотеки «Галицко-рускої Матиці», львівського Народного Дому, Ставропігійського Інституту, буковинської «Рускої Бесіди» та установ угорських українців поповнювалися російськими книжками. При цьому не забували і про чехів, словаків та південних слов'ян. Російський книжковий бум сягнув піку в 1871 році, коли було переслано понад 6 тисяч назв. Загалом до 1875 року, коли постачання припинили, австрійські слов'яни отримали понад 15 тисяч книжок.⁵⁴

Щоб обсяг підтримки галицьких українців з боку росіян став зрозумілим, варто згадати, що російські комітети видавали великі суми й на інших австрійських слов'ян. Значні суми отримали в 1868 році у вигляді одноразових виплат серби Міхаел Політ та Йован Суботіч, яких влада переслідувала за участь у московському Слов'янському конгресі. Підтримували і хорватських націоналістів, які втратили посади внаслідок своєї діяльності. Грошові пре-

52 TANTY, Kontakty, с. 71 і наст.

53 МЗС до прем'єр-міністра Гаснера й Андраші (Andrássy), Відень, 24 березня 1870 р., № 463/деп. II 1870, ННStA ІВ К. 22, ВМ 1870, El. 463; очевидно, київський генерал-губернатор Дондуков-Корсаков був якимось чином причетний до цього організованого відступу, тому що неодноразово висловлювався проти втручання комітету в російську зовнішню політику – ще одне свідчення амбівалентного ставлення російських урядових кіл до панславістської діяльності. Про це у всякому разі повідомляє Дирекція поліції у Львові, спираючись на джерела інформаторів, 30 грудня 1869 р., № 16/деп. II 1870, ННStA ІВ К. 18, ВМ 1870, El. 74, арк. 747зв.

54 Така книжкова пересилка відразу ж стала в січні 1868 року приводом розпочати слідство проти Ставропігійського Інституту у Львові через збурення громадського спокою, тому що в одному з російських календарів виявили «обтяжливу» статтю: 1867 годъ въ политическомъ отношеніи, *Иллюстрированный календарь на годъ 1868* (Москва (?) 1867), див. досьє ІВ Панславизм, ННStA, цит. вище, арк. 7; TANTY, Kontakty, с. 72 і наст.

мії отримали за свої твори чехи Сладковський та Палацький (перший 1 000 рублів за театральну п'єсу, а другий – подібну винагороду за дослідження про Яна Гуса). Загалом Богемія була важливішим полем діяльності російських панславистів. Робилися спроби використати чеські урочистості, присвячені Янові Гусові, щоб наголосити на спільних моментах гуситського руху і православ'я. Інструментом православної пропаганди було спорудження православної церкви у Празі, яка від 1868 року символізувала продовження угоди, ініційованої старочеським бургомістром Франтішком Браунером, між міською радою і слов'янськими комітетами. У 1874 році церкву було освячено, загалом вона обійшлася в 10 тисяч рублів, які частково надав російський державний банк, а частково каси комітету (насамперед Петербурзького).⁵⁵ Празьку православну церкву аж до початку ХХ століття щоразу підтримував фінансово Священний Синод.⁵⁶ Російська підтримка чехів і південних слов'ян тривожила австрійську владу куди більше, ніж виплати галицьким русофілам. Одна лиш публічна демонстрація симпатії до Росії, особливо наприкінці 1860-х років, виходила далеко за межі вимірів подібних почуттів у Галичині. Чимало чеських інтелектуалів вивчали російську мову, відбувалися публічні виконання царського гімну. Російські візитери зі слов'янських комітетів значно частіше наїжджали до Праги, аніж до Львова.⁵⁷ Галичани, які мали куди скромніші засоби та соціальна база яких була доволі вузькою, становили, порівняно з чеськими активістами, представленими фінансово потужним освіченим бюргерством, незрівнянно меншу небезпеку.

Холмське питання і русофільська еміграція

Для більшості галицьких українців Росія була *terra incognita*, та й самі русофіли в дуже рідкісних випадках знали про Росію з власного досвіду. Джерелом їхніх знань про Росію і основою образу Росії, який вони собі створили, була російська література, контакти, які дехто з інтелектуалів підтримував

55 TANTY, Kontakty, с. 73 і наст.

56 У реєстрах канцелярії Священного Синоду православна церква у Празі регулярно по'являється як стаття видатків; 1904 року дозволено було щорічні грошові надходження (2 230 рублів на рік) терміном на 10 років, див.: РГИА СПб ф. 796, спр. 185, арк. 5718.

57 Дос'є ІВ Панславизм, ННStA, цит. вище, арк. 5 і наст. (перелік російських подорожніх до Австрії), 10, 12. У дос'є повідомляється про 15 тисяч проданих примірників російської граматики, що написав чех Мікеш; про співання та виконання російського гімну, зокрема в шинках та катеринниками; про популярність російських п'єс в Національному театрі; про «шалений збут» портретів царської родини. Про панславистську діяльність див. також ННStA ІВ К. 25, ВМ 1871, Ел. 7 («панслов'янська діяльність у Богемії»); також ІВ К. 365, ВМ 1866, Ел. 77; ІВ К. 24, ВМ 1871, Ел. 1711 («панслов'янська агітація в Австрії», із документами переважно про чехів та південних слов'ян, зокрема і щодо «агітацій» серед слов'ян, які мешкали у Відні).

з російськими науковцями і, врешті, читання російської (часто реакційної) преси, яка потрапляла в Галичину шляхом обміну чи передплати або якщо її привозили гості з Росії. Критичні інформації про сучасну Росію надходили в Галичину іншим шляхом: через Драгоманова та його однодумців з наддніпрянського українського протонаціонального руху. Ці люди відчували свої зобов'язання в служінні ліберальному поступові й самі себе цілком очевидно сприймали частиною прогресивної Росії.

Від середини 1860-х років Росія опинилася в полі зору декого з галицьких українців як країна еміграції. Причини для цього були різні: дехто, як Яків Головацький, а згодом Венедикт Площанський чи Іван Наумович, емігрували через явні політичні причини; інші пов'язували з Росією сподівання на кращі можливості для праці. Їхнє принагідне симпатизування цій країні, а також попит у Росії на кваліфікованих працівників у школі й церкві полегшували їм прийняття рішення покинути свій отчий край. Такими економічними мотивами, або ж сумішшю економічних і політичних мотивів, керувалися галицькі вчителі та греко-католицьке духовенство, які перебиралися на новостворені робочі місця до Росії. Для багатьох безпосереднім спонукальним чинником еміграції була загроза безробіття або відсутність кар'єрних шансів; та майже завжди в Галичині їм приписували русофільські еміграційні мотиви. Під кінець XIX століття дійшло до великої хвилі еміграції галицько-українських селян. Переважно вони їхали в Північну та Латинську Америку, але були й такі, які, частково під впливом русофільських переконань, зважувалися на нове життя в Росії.

Для російських державних посад та російських національних кіл особливо цікавою була перша група галицьких священиків та вчителів. Чиновнича верства західної периферії царської Росії, яка стояла на стражі інтересів «національної» російської політики і відіграла таку значну роль у русифікаційній політиці колишніх польських областей, не тільки співчувала «руським» у Галичині, яких належало захистити від польського та австрійського домінування, а й одночасно працювала на своїй території проти небезпечних, на її переконання, польських католицьких впливів. Тривалий час основним місцем, де розігрувався цей конфлікт, була територія на східній окраїні Седлецької та Люблінської губерній у Королівстві (Царстві) Польському, так звана Холмщина. Своїм етнічним, конфесійним і соціальним складом територія навколо міста Холма була подібною до сусідньої Галичини: греко-католицькі українські («ruskie», як їх називала влада) селяни та католицькі польські поміщики по селах, євреї та поляки в містах, врешті, верства німецьких чиновників і військових, які у випадку Холма походили з Росії. На відміну від Галичини, польсько-український контраст був у Холмщині менш виразним. Церковна унія змогла значно швидше прижитися в Холмщині, ніж це було в Галичині; російський уряд не втручався в справи Уніатської Церкви навіть після поді-

лів Польщі й не перечив усе більшій її латинізації. У північній частині Холмської єпархії, на Підляшші, мешкала католицька зубожіла «ходачкова» шляхта, яка мало чим відрізнялася в рівні і способі життя від греко-католицьких селян, тож у цьому випадку не було надто різкої конфесійно-соціальної суперечності. Ситуація змінилася після польського повстання 1830–1831 років, коли вперше з'явилися міркування, чи не привести уніатських східних слов'ян західної периферії до православ'я шляхом «очищення» обряду та, врешті, адміністративних заходів. Одночасно було усамостійнено Холмську єпархію, яка від третього поділу Речі Посполитої у 1795 році належала до Львівського архієпископства (або ж від 1808 року – до Галицької митрополії). Тепер вона безпосередньо підпорядковувалася Ватикану.⁵⁸

Уніатське духовенство було тут значно сильнішою мірою інтегроване в польську культуру, аніж у Галичині. Тут духовенство не відігравало, як у Галичині, ролі перших борців за національні права українського населення. Не було в Росії також і поняття «1848 року», яке могло би стати каталізатором подальших подій. У 1863 році чимало священиків підтримали польське Січневе повстання, тоді як селяни трималися від повстанців осторонь. Коли після придушення повстання російська влада вживала заходів для усунення польського домінування над «російським» населенням регіону, щоб позбавити всі наступні повстанські спроби підтримки широких верств, у візях уряду вперше появилися галицькі русофіли. Чимало холмських священиків-уніатів позбулися через свої польські симпатії парафій; деякі емігрували до Галичини, де, завдяки польській підтримці, вони одразу отримали місця на парафіях. Були такі, які залишилися в Росії, та їм заборонено було залишатися священиками. Уніатське церковне керівництво було під загрозою: у березні 1863 року помер єпископ Терашкевич, а на призначеного адміністратором Івана Калинського російська цивільна і церковна адміністрація за князя Владіміра Черкаського чинила сильний тиск, обмежуючи його повноваження, оскільки той був прихильником поляків. У середовищі духовенства проти Калинського збурилася опозиція, яка виступала за очищення обряду, що знову нагадує події в Галичині. Опозицію очолював богослов Іван Войціцький, який міг розраховувати на урядову підтримку. У своєму меморандумі він звернув увагу на катастрофічний стан Холмської єпархії: поширеними були свавільні запровадження римо-католицьких елементів у

58 «Über die Entwicklung und die gegenwärtige Lage in der durch Rußland supprimierten ruthenisch-unierten Diözese in Chełm» («Про розвиток і актуальну ситуацію пригнобленої Росією русько-уніатської Хелмської дієцезії»), досьє Міністерства закордонних справ, б/м, 23 травня 1884 р., HHStA PA XL, K. 210, арк. 168зв. – 173зв.; докладний огляд історії Холмщини див.: KLAUS KINDLER, Die Cholmer Frage 1905–1918 (= Europäische Hochschulschriften, Reihe III, Geschichte und ihre Hilfswissenschaften, Bd. 24, Frankfurt/M. 1990), особл. част. II, с. 23–66; про новішу церковну історію с. 28–32.

Літургію та римо-католицький прозелітизм в уніатських громадах; священнича освіта була не найкраща, не вистачало народних шкіл для уніатського населення. Пропозиції Войціцького щодо реформи Холмської єпархії були дуже доречними, проте контакти з урядом і пуристська орієнтація робили його для пропольської більшості духовенства і для Ватикану неприйнятною постаттю, через що його витурили з посади. Та ословлені ним новації було таки пізніше запроваджено урядовим указом; у січні 1866 року адміністратора Калинського заарештували, нібито за участь у Січневому повстанні, насправді ж через спротив пурифікації. Незабаром він помер, а на його місце прийшов пурист Іван Войціцький.⁵⁹

Священничі місця у Холмській єпархії, які звільнилися після відходу прогнаного пропольського духовенства, російська влада пропонувала зайняти, на пропозицію Войціцького, галицьким священникам, які зважували думку про еміграцію. Така ідея зродилася не тільки з припущення, що галичани – це надійні кадри з антипольською орієнтацією, але виводилася також і з колись тісних контактів Львівської та Холмської єпархій; крім того, в меморандумі містилася вимога освіти духовенства не у Варшаві (як було досі), а у Львові. Пурифікація на Холмщині на розпорядження держави й літургійний рух у Східній Галичині, якого держава не підтримувала і який виходив від населення, в часі майже збіглися. Коли в середині 1860-х років посаду митрополита обійняв Литвинович, галицькі реформатори зрозуміли, що їхній рух фактично втрачає шанси на успіх, у Росії ж у цей час терміново потрібні були проправославні уніатські священники. Священники та випускники богословських студій з Галичини вбачали в новому полі діяльності необмежені можливості для «очищення» уніатського обряду від «латинізмів» та «полонізмів». Загалом до Холмщини переселилося 136 галицьких священників, з них 42 – семінаристи. Більшість переїздив припала на 1866–1870 роки, хоча дехто приїхав і пізніше.⁶⁰ У рідних краях їх зневажали як віровідступників. Так ректор Віденської центральної греко-католицької семінарії, а згодом єпископ Станиславівський і Перемиський Юліян Пелеш, якого русофіли, по суті, високо цінували, називав емігрантів із середовища віденської семінаристської еліти «апостатами». Серед названих син відомого русофільського священника Антонія Добрянського Михайло Добрянський, який закінчив навчання в 1860 році, брав участь як вікарій в обрядовому русі, а згодом виїхав до Холма:

59 Холмське досьє МЗС, цит. вище, арк. 168зв. – 173зв.; KINDLER, Cholmer Frage, с. 30 і далі.

60 Холмське досьє МЗС, цит. вище, арк. 175; AVA, МВС Президія, К. 867/22 Галичина, меморандум намісника Потоцького до міністра віросповідань і освіти Конрада фон Айбесфельда (Conrad von Eybesfeld), Львів, 7 лютого 1882 р., арк. 15–16зв. (огляд русофільських «неподобств» за останніх двадцять років, особливо літургійний рух і еміграція на Холмщину); показання Богдана Дідицького на Львівському процесі 1882 року, СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 450 і наст.

На жаль, семінарія мала нещастя навчати деяких недостойних суб'єктів, які забули про честь і обов'язок, а також про велике благодійництво, вчинене їм прийняттям їх до семінарії, зламали присягу вірності й послуху, і втекли до російського Холма, а там скотилися до схизми.⁶¹

Наприкінці 1866 року вербування галицьких священників для Холмщини спричинило значні заворушення. Польська преса жадібно вбирала всі чутки про еміграцію русофільського духовенства, а слідом за кампанією в пресі активізувалася й влада. Наприкінці грудня 1866 року намісник Голуховський зобов'язав повітового старосту Жовкви, де нібито було чимало русофільських священників, які подекуди поважно думали про еміграцію, «не спускати очей» з підозрюваних у російських симпатіях отців; негайно повідомляти про будь-які наміри священників їхати до Холма і ставати на заваді нелегальним перетинам кордону.⁶²

Дії емігрантів аж ніяк не назвеш історією успіху, для багатьох галичан це була виснажлива конфронтація з російською дійсністю. Боротьба за владу в середовищі духовенства Холмської греко-католицької єпархії йшла повним ходом; все ще не було єдиного врегулювання церковних порядків, що багато галичан помилково трактували як дозвіл на силові пурифікаційні акції. З іншого боку, вже намітилося те, з чим їм тяжко доведеться давати собі раду: вони не були готові до щораз активнішого втручання російської церковної ієрархії у справи громад. Для багатьох заплановане урядом підведення до православ'я переходило межу, навіть із врахуванням того, що більшість емігрантів уже залишилися в Росії і стали учасниками примусового переходу в православ'я, яке відбулося в 1875 році. Особливо великим розчаруванням стала для новоприбулих цілком неочікувана всрожість населення до новацій у душі Східної Церкви. Вони ж очікували, що народ прагне звільнення від гніту латинництва, – і раптом опинилися в громадах, які чітко, немов справжні «латинники», трималися за так звані «тихі Літургії» (*missa sine populo*), молитви на вервицях і органний супровід Літургії.⁶³ Гали-

61 JULIAN PELESZ, *Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom* (Історія унії руської Церкви з Римом), у 2-х т. (Würzburg – Wien 1880), т. II, с. 994 і наст.

62 Розпорядження Галицького намісництва Жовківському повітовому старості від 29 грудня 1866 р., ННStA IB K. 366, VM 1866, El. 288, № 10317/pr.

63 Див. випадок, який трапився в жовтні 1867 року: у зв'язку з сутичками між розлюченими селянами і поліцією (через протести проти скасування органної музики і дзвіночків у ехаристії) група представників громади з Седлецької губернії подала заявку на дозвіл відправити делегацію до царя. Влада дозволу не дала, але запропонувала щось на кшталт «інформаційної поїздки» до Галичини, щоб продемонструвати селянам, що греко-католицькі галичани цілком обходяться без органної музики і подібних речей. Делегація з семи селян (Григорій Левчук, Стефан Лобода, Яків Слободзинський, Федір Єндрущак, Ігнатій Цьок, Семен Гунин, Павло Заяць) прибула на початку жовтня до Львова, проте залишилася при думці, що і в Галичині Літургія відбувається так само, як це було удома перед запровадженням «новацій». Див. кореспонденцію між австрійським Генеральним консульством у Варшаві – Міністерством закордонних справ – президією Ради Міністрів (відділом поліції), 3 жовтня – 22 жовтня 1867 р., ННStA IB K. 388, VM 1867, El. 65, № 5345, № 5448 VM 1867.

чани не знали на особливій ситуації у Холмській єпархії, де в багатьох місцях знайоме з рідних сторін протистояння між поляками і українцями було не таким гострим, як у Галичині; крім того, державна влада була російською (православною), через що між уніатськими українцями і католицькими поляками встановлювалася певна близькість. Уже в 1867 році, під час так званої «органної суперечки» (ішлося про виконання розпорядження Войціцького прибрати з греко-католицьких церков органи) дійшло до бійок: нерідко жандарми буквально змушували ремісників заходити до церкви. Населення не схвалило і запровадження шкільної системи під егідою православних. Для галицьких русофілів шоком стало примусове переведення в православ'я у 1874–1875 роках, яке супроводжувалося схожими на громадянську війну сутичками між збуреними селянами, що трималися свого старого віросповідання, і державною владою.⁶⁴

До галицьких українців, які поїхали до Холма, належав і Корнило Устиянович. Він, щоправда, недовго пробув у Холмі й Петербурзі. Йому завдячуємо свідчення очевидця про холмські настрої на хвилі еміграції – які позбавили його багатьох ілюзій про Росію. Подорож Устияновича до Холма відбувалася в час, коли він, за його ж словами, хитався між народовським захопленням Україною і русофільством:

Въ Холмѣ я стрѣтивъ много знакомихъ Галичанъ. Въ Холмѣ пѣзнавъ я холмске духовенство, професорѣвъ Украинцѣвъ, московскихъ достойникѣвъ высокихъ, въ Холмѣ пѣзнавъ я и тамошнихъ Полякѣвъ. Всѣ они жили въ враждѣ мѣж собою и всѣ ворогували на Галичанъ. А, бо-жь и погано поводитись тамъ мои краяны! Понижувались и интригували, копали ямы другъ пѣдъ другомъ, и всѣ зъ выимкомъ Крыницкого, Лаврѣвского и двохъ професорѣвъ Фединского и Бачинского, гонячи за грошемъ и почестями, маркували ся бѣльше православными, чим православни, бѣльше Москалями, чимъ Москалѣ сами. ...На тогдѣшне правительство россійске я негодувавъ за те, що оно замѣсть всперти народнѣсть холмско-руску, положило на ню, за порадою Галичанъ, свою медвежу лабу и убило въ самѣмъ зародѣ прозябаючій тамъ націонализмъ рускій. ... Галичанамъ маємо завдячити, що драконскими мѣрами позаводжувани реформи церковни, а позаводжувани зъ очевидною тенденцією переходу на православіє, зробили зъ Холмяковъ – вороговъ Руси.⁶⁵

Останній єпископ: Михайло Куземський у Холмі, 1868–1871

Найвидатнішим галицьким емігрантом зі священничого стану до Холма безперечно був святоюрівець Михайло Куземський. Точніше, він був не емі-

64 Холмське дос'є МЗС, цит. вище, арк. 176 і наст.

65 УСТІЯНОВИЧЪ, Раєвській, с. 22 і наст.

грантом, а талановитим церковним адміністратором, який, на відміну від багатьох інших, поїхав до Росії не з нужди, а цілком офіційно через угоду між російським урядом і Ватиканом як кандидат на посаду Холмського греко-католицького єпископа. Передували цьому вибору справді напружені відносини Росії і Ватикану, спричинені зняттям Калинського і заходами Войціцького: папа Пій IX не визнавав ані нового адміністратора, ані новацій, які він запровадив.⁶⁶ Михайло Куземський був компромісним кандидатом і мав насамперед завадити остаточному зриву відносин і втихомирити розбурхані настрої в краї. Це виявилось неспішним завданням. Річ у тому, що і Куземський, який обійняв посаду влітку 1868 року, не був противником реформ у душі Східної Церкви задля повернення до первинної уніатської традиції і симпатизував галицькому реформаторському рухові. Однак він мав намір діяти обережно, про що засвідчила реакція населення. Водночас на нього чинився вичікувальний тиск з боку російської влади, яка відразу ж класифікувала Куземського «галицьким русофілом». Три роки діяльності Куземського як останнього греко-католицького Холмського єпископа мали стати доказом того, що влада помилялася.

Галичина бурхливо розпрощалася з Куземським, а русофільська преса присвячувала докладні репортажі його посадовим справам та інспекційним подорожам. Водночас русофіли зволікали з публічним визнанням Куземського, коли в липні 1869 року після смерті митрополита Спиридона Литвиновича почалися дискусії про відповідного наступника. Куземський, кандидатуру якого запропонував Василь Ковальський, був, видавалося, найліпшим кандидатом, проте учасники засідання Ставропігійського Інституту, де власне обговорювалося зокрема й питання наступника, більшістю голосів висловилися за те, «що обрання священника, який перейшов до Росії, неможливо погодити з вірністю, в якій ми хочемо запевнити Його Величність».⁶⁷

Відразу ж після вступу на холмську посаду Куземський взявся до роботи. Спочатку він запланував декілька інспекційних поїздок єпархією, тривалий час занехаючи, бажаючи ознайомитися з умовами, в яких існували парафії, а одночасно викладаючи духовенству свої реформаційні уявлення. Першою його поїздкою став ще в грудні 1868 року візит на Підляшшя. Він дотримувався у своїй діяльності середини між полонізованим духовенством і ро-

66 Холмське досьє МЗС, цит. вище, арк. 173 і наст.; KINDLER, Cholmer Frage, с. 32.

67 Звіт Дирекції поліції у Львові від 6 липня 1869 р., № 1341/деп. II 1869, HHStA IB K. 9, VM 1869, El. 14, арк. 98 і наст. Призначеного таки врешті-решт митрополитом Йосифа Сембратовича (якого згодом цінували й русофіли) збори відхилили як «ультраелітарного» та «польського кандидата». Тож делегацію українських поважаних осіб, яку наприкінці липня скерували до Відня, зобов'язали віддати голоси за Куземського або будь-кого, крім Сембратовича, див. звіт Дирекції поліції у Львові від 15 липня 1869 р., № 1411/деп. II 1869, там само, арк. 104 і наст.

сійським урядом: наголошуючи на вірності Ватикану, він висловлювався за терпляче очищення уніатського обряду від однозначно римо-католицьких елементів, як наприклад, молитов на вервиці або органного супроводу Літургій. Тут йому доводилося долати цілий вал упереджень до нібито «схизматичних» звичаїв. Його слухачі спочатку не в стані були повірити, що в Галичині, якою правила римо-католицька династія, уніатський обряд зберіг більше «схизматичних» традицій, ніж на Холмщині. Куземський викликав фурор і по-іншому: полонізоване духовенство тільки докірливо хитало головами, коли він використовував у розмовах із селянами і в проповідях українську мову. Селяни також реагували на це спочатку з недовірою: «Єпископ говорить не так, як прийнято, не так, як наші парохі – він говорить, як ми, говорить селянською мовою».⁶⁸ Навесні 1869 року Куземський розпочав приготування до другої, більшої інспекційної поїздки, яка цим разом мала охопити всю єпархію. Він планував ревізії у церквах, каплицях, навчальних закладах та благочинних установах, а ще екзаменування учнів і студентів. У травні й червні 1869 року Куземський об'їздив уніатські громади Седлецької, Сувалкської і Августовської губерній, а у вересні – українські місцевості неподалік галицького кордону.⁶⁹ У самому Холмі новий єпископ особливо ретельно зайнявся питанням духовної семінарії. У зв'язку з обмеженими фінансовими можливостями він розпорядився розпочати заощаджувальні заходи і підвищив ефективність навчального закладу, скасувавши «філософське відділення» (тобто інтегровану вищу гімназію). До навчання допускалися тільки кандидати із закінченою гімназійною освітою. До літа 1870 року ці заходи було запроваджено. Половина семінаристів, які тепер навчалися в Холмі, була родом з Галичини. Паралельно з реформами священничої освіти Куземський розпочав наступний ривок до пурифікації і спрощення літургійного порядку. Проте у цей час уже намітилися величезні труднощі: курс на компроміс, який взяв Куземський, не подобався його російському начальству, та й із власних рядів, з боку русофільських галицьких емігрантів, піднявся спротив. Чулися нарікання і від львівського *Слова*, які, правда, ніяк не могли зашкодити надзвичайному авторитетові єпископа в Галичині.⁷⁰

68 Звіт про Куземського на посаді єпископа в *Слово*, № 1, 13, 22/1869; Д. ВІНЦКОВСЬКИЙ, О. Михайль Куземський, у: *Календарь ОМК на 1892 годъ* (Львовъ 1891), с. 85 і далі; цитата про «селянську мову» єпископа в Холмському досьє МЗС, цит. вище, арк. 175зв.

69 Репортажі про інспекційні поїздки у *Слово*, №№ 17, 34, 46, 47, 65/1869.

70 *Слово*, № 70/1896, критикувало восени 1869 року у звіті про Куземського його «уніатське становище» (уніатську позицію), через яку не можуть не початися конфлікти з російською церковною ієрархією. Про реформаційні заходи в Холмі *Слово*, № 66/1870; про рецепцію у Галичині *Слово*, №№ 88, 92/1869 (урочистості з нагоди презентації в Народному Домі портрета Куземського, який мав започаткувати галерею галицьких національних героїв), №№ 3, 7, 11, 13, 15, 16/1870 (тріумфальний прийом Куземського під час його короткого візиту до Галичини).

Куземський насправді доволі критично оцінював роль русофільських емігрантів-священиків і мав намір «налагодити природними силами», як він про це зізнався у приватній розмові Богданові Дідицькому, суперечності в єпархії, тобто задіювати тільки місцевих священиків або принаймні тих, які здобули освіту в Холмі. Його відштовхували ультраросійський пуризм і віра у владу галицьких земляків (на ці риси звертав увагу й Корнило Устиянович); врешті Куземський навіть заборонив брати галицьких парохів до холмських громад.⁷¹ І от уже на початку 1869 року просочилася інформація, що місія Куземського не була цілком безпроблемною. Звістки, як оця, доходили і до львівської поліції:

Згідно з надійними приватними повідомленнями, не можна сказати, що дорогу перед холмським єпископом Куземським у його новій діяльності встеляють троянди. Його стан, як повідомляють, доволі пригнічений. Не через те тільки, що російський уряд зволікає з реалізацією обіцяних йому концесій і криво поглядає на його заходи, пов'язані з різноманітними обрядовими справами, але й недовірливість руського духовенства, яке перейшло з Галичини до Хелмської дієцезії, мучить його і псує йому життя.⁷²

До нервування через галицьких емігрантів додався щораз сильніший тиск російської влади, яка підтримувала відхилені Куземським різкі акції очищення обряду. Взимку 1870–1871 років Куземський був настільки виснажений, що відмовився від посади і майже втік у березні 1871 року з Холма. На цей крок він зважився зокрема й через хворобу. Польські та українські русофільські опоненти розпускали чутки, що Куземський, якому дихати не давали різноманітні адміністративні ущемлення, «таємно і похапцем» покинув край. Він усамітнився у своєму родинному маєтку в Бережанському повіті, де прожив до самої смерті 1878 року. Одночасно він залишився однією з найулюбленіших постатей лідерів свого часу; ще роки після його смерті в багатьох домівках висіли портрети Куземського з часу його високого церковного рангу. Після відходу Михайла Куземського місце в Холмській єпархії залишилося порожнім; пурифікаційні заходи в єпархії продовжувалися за адміністрування Маркила Попеля, радикального галицького пуриста, аж поки у 1875 році не було де-юре шляхом поліцейської акції запроваджено російське православ'я.⁷³

71 Свідчення Дідицького на Львівському процесі, СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 258, 406.

72 Звіт Дирекції поліції у Львові, 8 лютого 1869 р., № 356/деп. II 1869, ННStA ІВ К. 13, VM 1869, El. 356.

73 О. Михайль Куземскій, у: *Временникъ Ставропигійского Института на 1896 годъ* (Львовъ 1895), с. 130 і наст.; *Бесѣда*, № 19–20/1898. Версію «поспішної таємної втечі» див.: *Gazeta Narodowa*, № 234/1896 від 23 серпня 1896 р., АНДРУСЯК, Генеза, с. 10 і наст.

Австрійські вчителі

У Росії шукали не тільки за священниками: потрібні були також надійні працівники з доброю освітою для нових російських середніх шкіл. Новозасновані гімназії потребували насамперед учителів латини і греки, яких розпочав з 1866 року принадажувати з Австрії свіжо призначений міністр освіти Дмитрій Толстой. Проте чинник русифікації відігравав тут лише другорядну роль: у той самий час, у який русифікували шкільництво на Холмщині, Толстой розбудовував і модернізував російське шкільництво загалом, що тягнуло за собою значний додатковий попит на вчительський персонал. Учителі-емігранти отримували працю насамперед завдяки професійній кваліфікації і значно меншою мірою через «російські» погляди. Запрошення на роботу вчителів з Австрії було частиною задуманої як довготривалий проект докорінної перебудови системи російських середніх шкіл: густа мережа гуманітарних гімназій з підлаштованими під пруські зразки навчальними планами мала постачати висококваліфіковане молоде покоління науковців та урядовців і уподібнювати стандарти російської освітньої системи до західних країн. Толстой визнавав європейську освіту з обов'язковим вивченням класичних мов і одночасно вимагав централізації, зрівняння та політичного контролю за шкільною системою. Викладання класичних мов покликане було сприяти покращенню самодисципліни, працьовитості й логічного мислення учнів, а на практиці мало не поліцейський контроль за школами – тримати їх здалека від революційних течій. Поєднання пруського шкільного порядку з європейським гуманітарним навчальним планом налаштувало проти Толстого і лібералів, і реакціонерів; фронти в освітній дискусії пролягли крізь усі політичні табори. Міністр неодноразово змушений був висловлюватися щодо того, що грошей, які шкільні округи отримали для запрошення австрійських учителів грецької мови, ніхто не забрав і що їх не використано з іншою метою: місцеві навчальні установи опиралися централістським рішенням, ухваленим без їхньої участі, а лобі батьківських інтересів протестували проти витіснення занять рідної мови й актуально вживаних іноземних мов та проти суворих негнучких стандартів, які загрожували їхнім синам недопуском до навчання у вищих освітніх закладах. У багатьох місцевостях іноземних вчителів не сприймали.⁷⁴

74 Про освітню політику Толстого див.: PATRICK L. ALSTON, *Education and the State in Tsarist Russia* (Stanford 1969), особл. розділ 3: *Bureaucratic Nationalism: Education versus Revolution, 1865–1875*, с. 77–104; ALLEN SINEL, *The Classroom and the Chancellery: State Educational Reform in Russia under Count Dmitri Tolstoi* (Cambridge, Mass.), розділ 6: *The Classical System in Practice*, с. 171–213. Про вербування вчителів див.: ALSTON, *Education*, с. 85. У жодному з двох досліджень немає даних про кількість учителів, які приїхали на роботу. SINEL, *Classroom*, с. 189 і наст., згадує, що кількість незайнятих місць для вчителів греки і латини знизилася в 1870-х роках, зокрема завдяки вербуванню вчителів. Тоді учителі-іноземці були типовою ознакою нових гімназій. Отже, йдеться, мабуть (якщо відштовхуватися від 167 гімназій станом на 1874 рік, див.: SINEL, *Classroom*, с. 190), не більше, ніж про 200 вчительських вакансій.

Запрошування кадрів з Австрії не обмежувалося тільки русофільсько налаштованими українцями, до Росії їхали чехи, словаки і словенці. При наборі в Чехії цінувалися не тільки вчителі, а й фахівці в харчовій промисловості, ще один доказ того, що спонукальним чинником набору кадрів була насамперед модернізація Росії, а меншою мірою ідеологічно-політичні міркування. І навпаки – до Росії емігрантів вабила економічна вигода, а меншою мірою – русофільські переконання.⁷⁵

Якщо такі переконання відігравали значення як еміграційний мотив, то з певністю найчастіше вони побутували серед галичан. Саме для українських претендентів на вчительську посаду російська пропозиція мала особливу магнетичну силу, оскільки з автономізацією Галичини і запровадженням Краєвої шкільної ради, у якій переважали поляки, щонайпізніше від 1867 року стало зрозуміло, що кар'єрні шанси українських учителів неймовірно знизилися. Нерідко вистачало простої підозри в дієвому патріотизмі, щоб поставити під загрозу службове просування українця.⁷⁶ Тож багато емігрантів поєднували економічні мотиви та свої політично-релігійні переконання. Наважитися на еміграцію до Росії полегшувала українсько-російська мовна та релігійна спорідненість. Російські функціонери й самі були активними в Галичині: седлецький губернатор Степан Громека поїхав 1867 року в супроводі уповноваженого від шкільного округу Лебедінцева до Галичини й офіційно проводив набір серед семінаристів, а також серед кандидатів на вчительську вакансію, переконуючи їх перебиратися в Росію. Російська шкільна влада мала галицьку контактну особу – Якова Головацького: він контактував з начальником навчального процесу в Королівстві Польському князем Черкаським, директором комітету народної освіти у Вільно бароном Вітте, віленським гімназійним професором Корніловим та Пантелеймоном Кулішем, який на той час був шкільним інспектором у Варшаві. Українські вчителі й священники їхали переважно на Холмщину та в інші регіони Королівства

75 Із Чехії запрошували, крім учителів і студентів, фахових кондитерів, пивоварів та виробників алкоголю, див. досьє ІВ Панславизм, зокрема з посиланням на *Narodní Listy*, 11 вересня 1867 р., у яких було надруковано заклик до претендентів звертатися до російського Імператорського економічного товариства. Про прийом на навчання молодих словаків або вчительську діяльність у Росії див. акти ІВ про «російські агітації», Відень, 7 січня 1867 р., ННStA ІВ К. 384, ВМ 1867, El. 8251, ad № 9294/ВМ ai 1866. Тут ідеться про фінансову скруту як поширений чинник, хоча серед словаків, подібно як серед русинів, від часу австро-угорського дуалізму почастишали «проросійські тенденції». На економічні причини вказує також звіт Дирекції поліції у Львові, див.: Дирекція поліції у Львові до Міністерства поліції, 23 листопада 1866 р., № 8495/ ВМ 1866, там само.

76 Як приклад може служити переведення гімназійного вчителя Климентія Меруновича з Тернополя до Нового Сонча (наприкінці 1869 року), яке викликало серед українців значне занепокоєння, див. звіт Дирекції поліції у Львові, 30 грудня 1869 р., № 16/деп. II 1869, ІВ К. 18, ВМ 1870, El. 74, арк. 747.

Польського, зрідка і в інші області західної окраїни Російської імперії. Дехто з учителів та духовенства потрапили згодом на посади вглиб Росії.⁷⁷

Еміграція в Росію була в другій половині 1860-х років важливою темою розмов у середовищі української інтелігенції. Олександр Барвінський, тодішній студент і гімназійний учитель-початківець, пригадує собі різдвяну гостину в одній парохії неподалік Львова в січні 1868 року, під час якої відбулася «спроба вербування» русофілами:

Розпочались розмови спершу на тему обряду з величанем его великоліпности і церковно-слов'янської мови, котра, як вони [присутні русофільські священики] говорили, творить для нашого народа поміст до «общерусского литературного языка», а з того перейшла розправа вельми гаряча і палка на наші правописні, язикові, літературні і народні питання. Станули тут проти себе два супротивні табори, я з моїм братом [пізнішим видавцем газети *Діло* Володимиром Барвінським], тоді ще гімназістом, а з другого боку священики, що тоді признавалися до «твердих» і одушевлялись «великою славянскою державою» [Росією] і багатою, готовою літературою. [...] Швагер наш о. Є. Левицький ... стояв менше більше посередині між обидвома супротивними таборами, хоч знакомства з давним товаришем з богословських часів о. Іваном Гушалевичем ..., з Б. А. Дідицьким і Николаєм Лісикевичем, помічником Дідицького, втягали его в круг думок, поглядів і бажань тодішніх «Словістів». Очевидно з почину Дідицького, котрого я знав лично, бо від него діставав до читання твори Гоголя, Пушкина і т. п., предкладав мені швагер, щоби я перенісся на одеський університет, та обіцював мені значну російську стипендію, а відтак добру посаду учительську в Росії. Однак я не дався заманити сими обіцянками і не хотів піти дорогою тих професорів-русинів, що перед трема роками тоді при посередництві Дідицького й Лебединцева переселилися до Росії і помагали там вводити обрусительну систему.⁷⁸

Невдовзі політичним викликом стали й учителі, які виявляли бажання емігрувати. Як і в багатьох інших випадках, галицько-польська публічна (або ж опублікована) думка відіграла особливу роль і постачала основні гасла для державних дій. Звичайно ж, емігрантів звинувачували в русофільстві як

77 СВИСТУНЪ, Прикарпатская Русь, т. II, с. 148 і наст.; Яків Головацький: Педагогическая деятельность Галичанъ въ Россіи, чернетка статті для *Слово*, Вільнюс 1884, ЛНБ ф. 36, спр. 700/п. 48, арк. 1–2; про контакти Головацького в колах російської шкільної бюрократії див. Досє ІВ Панславизм, ННStA, цит. вище, с. 7. Про діяльність Лебединцева як «посередника в справі підтримки галицьких русинів» див. звіт Галицького намісництва, 8 квітня 1870 р., № 549/деп. II 1870, ННStA ІВ К. 22, VM 1870, El. 463, арк. 137. Посередниками названо й русофільських священиків Маркила Попеля та Дячана, які емігрували до Росії, а також монаха василіянина Терлецького.

78 БАРВІНСЬКИЙ, Спомини, ч. 1, с. 136–138. [У цьому перекладі цитата за виданням ОЛЕКСАНДЕР БАРВІНСЬКИЙ. Спомини з мого життя, частини перша та друга (Нью-Йорк–Київ: Смолоскип, 2004), с. 119–120.]

основному мотиві пошуків роботи в сусідній державі; сюди варто додати те, що ці вчителі в Королівстві Польському, а особливо на Холмщині справді були знаряддям русифікації. І знову не забувалося при такій нагоді закинути русофілам таємне отримання «рублів» з російської державної скарбниці. Під обстріл критики потрапив Богдан Дідицький, видавець *Слова*. У силу своїх російських контактів його, разом із Яковом Головацьким, уважали посередником: це він писав для російських шкільних установ рекомендації кандидатам на вчительську посаду, засвідчуючи в них «російські патріотичні» переконання осіб, готових до еміграції.

Де кілька разів російські установи пересилали поштою в Галичину через Дідицького кошти на дорогу для таких кандидатів, аж поки наприкінці 1866 року, внаслідок поштової помилки, 800 рублів доставили, замість Богданові Дідицькому, полякові Влодзімежу Дзедушицькому, що спричинило справжній скандал. Польська *Gazeta Narodowa* заявляла, що викрила таким чином факт російського фінансування русофілів⁷⁹; як наслідок з'явилися повідомлення про «московську агітацію» і російські рублі, які ширили зло в галицькій провінції монархії. Для згаданих учителів цей випадок мав неприємні наслідки: намісництво зобов'язало їх повернути стипендії, які вони отримували в Галичині під час свого навчання, паспорти вони отримали тільки відкупившись – ціною власного звинувачення – сумами від 700 до 900 ринських. Згодом ці гроші російські освітні установи їм повернули.⁸⁰ З чуток із польської преси походила також інформація, нібито в Жовківському і Сокальському повітах північно-східної Галичини неподалік від російського

79 Звіт з'явився 13 листопада 1866 р. в *Gazeta Narodowa*, див. акти Інформаційного бюро про «російські пропагандистські агітації на території Австрії», Відень, 7 січня 1867 р., ННStA ІВ К. 384, VM 1866, El. 8251, ad № 9294/VM ai 1866. Дирекція поліції у Львові до Міністерства поліції, 2 грудня 1866 р., № 8846/VM 1866, там само; Дирекція поліції у Львові до Міністерства поліції, 14 грудня 1866 р., № 8965/VM 1866, там само; акти Інформаційного бюро називали поіменно вчителів Івана Лавровського (катехита), Михайла Костіва, Сінкевича, Панковського та краківського вікарія Миколу Ливчака, брата русофільського віденського редактора Йосифа Ливчака. Щодо цього ІВ: «Він вивчав тут у Відні богослов'я у Віденській греко-католицькій духовній семінарії, яка взагалі постачає до Галичини схизматично налаштованих московських агітаторів і на яку дуже сильний вплив має місцевий схизматичний каплан Раєвський (працював у російському посольстві)», див.: ННStA ІВ К. 400, VM 1867, El. 5201, «Витяги з галицьких руських газет» з коментарями.

80 Свідчення Богдана Дідицького про ці випадки на Львівському судовому процесі, СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 257; посередницька діяльність Якова Головацького (від 1866 до 1887 року) в листуванні з куратором Варшавського шкільного округу Ф. Е. Вітте, ЛНБ ф. 36, спр. 61/п. 3 та ф. 36, спр. 478/п. 22; з куратором Віленського шкільного округу І. П. Корніловим, ф. 36, спр. 445/п. 21; ф. 36, спр. 478/п. 22; ф. 36, спр. 502/п. 23, окрім того, його листування із самбірським учителем Йосифом Царевичем, який виявляв бажання емігрувати і за якого він 1868 року заступався, ф. 36, спр. 370/п. 18.

кордону «організували офіційну пошту, ... щоби висилати до Холмщини молодих людей, які кваліфікуються на росіян», що спонукало Галицьке намісництво надіслати запит до повітового старости в Жовкві. Проте такі звіти, які зображали еміграцію вчителів, священників і студентів як масове явище і представляли прикордонну область гарячою точкою російської «агітації», виявлялися перебільшеними. Не виключено, зрештою, що українські поштово-службовці й русофільські парохі (такі як Йосиф Шайдицький у Сільцях і брат Богдана Дідицького у Великих Мостах) справді були задіяні у справі переправляння емігрантів.⁸¹ Староста повідомляв про мотиви емігрантів:

Що стосується Жовківського повіту, то кількість молоді, яка до цього часу подалася за кордон, незначна, деяких спонукали до виїзду обставини, вони поїхали продовжувати навчання; так, серед інших син пароха з Магерова Ясінський поїхав до Холма, тому що не склав іспиту з матури і не міг уже продовжувати навчання в нас.⁸²

Уже наприкінці грудня 1866 року еміграційний рух австрійців спричинив безпосередні зовнішньополітичні клопоти з Росією. Австрійський посол у Петербурзі граф Ревертера (Revertera) мав розмову з російським міністром закордонних справ Горчаковим про «неподобства російських емісарів», на що Горчаков відповів, що не має «найменшого поняття» про таку діяльність. Він подав пропозицію надіслати російській стороні докладніші дані, на що Міністерство закордонних справ у Відні відреагувало складенням досьє на всі занотовані досі випадки.⁸³ Принаймні про еміграційну проблематику російський уряд знав далеко більше, ніж визнавав Горчаков; врешті-решт тут ішлося, на відміну від діяльності слов'янських комітетів, яка розвинеться незабаром, про події, керовані й підтримувані російським урядом – навіть якщо мотиви прийому емігрантів були в росіян значно прагматичніші, ніж припускали австрійці.

81 Галицьке намісництво до повітового старости в Жовкві, 21 листопада 1866 р., HHStA IB K. 366, VM 1866, El. 228, № 9727. Поряд зі звітами про «помічників у втечі» стояли і твердження про масові поставки російських пропагандистських матеріалів у прикордонний повіт. Інформація про «пошту» для емігрантів виринула 29 листопада у звіті галицького кореспондента газети *Dziennik Poznański*, див. там само, додаток до № 9727; Галицьке намісництво у Львові до Міністерства поліції, 29 грудня 1866 р., там само, № 10317/р., з пересланими звітами повітового старости в Жовкві й повітового старости в Угневі від 19 і 21 грудня 1866 року.

82 Звіт старости Жовківського повіту до Галицького намісництва, Жовква, 19 грудня 1866 р., HHStA IB K. 366, VM 1866, El. 228, додаток до № 10317/р.

83 Міністерство закордонних справ до Міністерства поліції, Відень, 29 грудня 1866 р., № 9294 VM 1866, з пересилкою звіту Ревертери і проханням скласти відповідне досьє, HHStA IB K. 384, VM 1866, El. 8251. Досьє «Російські пропагандистські агітації на австрійських територіях», Відень, 7 січня 1867 р., HHStA IB K. 384, VM 1866, El. 8251, ad № 9294/VM ai 1866.

Яків Головацький, який і сам емігрував у 1867 році до Росії, докладав зусиль до зображення еміграції австрійських слов'янських кандидатів на вчительську посаду успішним фактом. Не згадуючи про поширений опір політиці шкільництва Толстого, Головацький зауважував, що особливо добре вдалося пристосуватися до нових умов життя українцям. Усі кандидати були зобов'язані закінчити після переселення дворічний кваліфікаційний курс у котромусь з російських університетів. Галичанам, порівняно з багатьма чехами й південними слов'янами, не становило труднощів навчитися російської мови без акценту; Головацький повідомляє, що їх переважно вважали «росіянами з південних губерній». Без вказівки докладних цифр Головацький подає, що чимало галичан зробили кар'єру в російській освітній системі, отримуючи відзнаки, посідаючи місця директорів, а навіть шкільних інспекторів. Прикладом такої кар'єри він називає вчителів Лавровського, Семеновича та Сінгалевича, а ще філолога-класика М. Блюса, приятеля Устияновича, який працював спочатку в Холмі, а тоді його перевели до Московського шкільного округу. Згадані особи уклали підручники для викладання класичних мов, поширені в Росії. Не на Холмщині, а в Кишиневській гімназії працював буюковинський українець Ізидор Продан, одружений з донькою лідера русофілів Адольфом Добрянським.⁸⁴

Очевидно, існувало чимало повідомлень про успіхи емігрантів до Росії, тому що наплив кандидатів (які не завжди відповідали поставленим вимогам) продовжувався. У будь-якому разі в квітні 1872 року *Слово* повідомляло з Києва, що прийнято більше емігрантів, які мали намір навчатися в Росії і могли представити відповідні рекомендації та свідоцтва.⁸⁵ Попри припущення, які можна робити на підставі повідомлень Головацького про успішні випадки, існувало й неприйняття галицьких, чеських та німецьких гімназійних учителів з Австрії. Сучасники нарікали на слабкі знання російської мови у багатьох іноземних вчителів та на їхню покірливість шкільній бюрократії, значно помітнішу, ніж у російських колег. Року 1875 навіть *Слово* зауважило, що емігранти мають труднощі з адаптацією. Схоже, що саме емігранти стали опорою системи Толстого, зненавидженої у широких колах російської громадськості. І хоча критика недостатніх знань мови стосувалася переважно неукраїнців, проте

84 Головацький, Педагогическая деятельность, ЛНБ ф. 36, спр. 700/п. 48, арк. 1–2; АН-ДРУСЯК, Нариси, 49.

85 *Слово*, № 28/1872; звіт Галицького намісництва, 25 квітня 1872 р., № 383/деп. II 1872, ННStA ІВ К. 32, ВМ 1872, El. 383. SINEL, Classroom, с. 189 і наст., називає завершенням програми прийому вже 1871 рік, що правда, подає причиною припинення прийому невдоволення іноземців російською системою освіти. Як альтернативу з 1873 року було запропоновано навчальний курс у Ляйпцигу для майбутніх учителів класичних мов, фінансований російським урядом. Курс було задумано насамперед для російських кандидатів, проте до нього допускалися й іноземці.

цілком імовірно, що вчителі з Галичини, подібно як галицьке духовенство на Холмщині, поводили себе як опора режиму.⁸⁶

Росія, з якої зняли чари: розчарування галицьких емігрантів

Без сумніву, найвисокопоставленим прикладом розчарувань російською дійсністю, які чекали на емігрованих русофільських галичан, був випадок Михайла Куземського (хоча його й важко назвати емігрантом у властивому значенні цього слова). Із запровадженням православ'я галицьке духовенство Холмщини перетворилося на отримувача наказів від суворо регламентованої та ієрархізованої структури державної Церкви. Цей новий досвід виявився анітрохи не приємнішим за згадку про польський патерналізм у Галичині. За ці роки вивітрився той ідеалізм, який ще здатний був окрилювати пуристський рух. На початку 1880-х років більшість галицьких священників на Холмщині була глибоко вражена й пригнічена російським глумлінням і пасивним спротивом населення запровадженому православ'ю. Регламентації піддали навіть вимову церковнослов'янських літургійних текстів, звичний український варіант замінили російським. Русофіли Іван Добрянський та Орест Авдіковський, які гостювали на Великдень 1881 року в Холмі, слухали від колишніх земляків суцільні нарікання: «Наші казали, що вони, коли б не ганьба, то повернулися б до Галичини і погодилися б на найнужденніше місце капелана або навіть вікарія».⁸⁷

Провідні русофільські емігранти в країні залишилися, проте, подібно до наведеного Устияновичем прикладу ректора семінарії Криницького, пригноблено відійшли в тінь. Лука Цибик, який був раніше катехитом у Тернополі, зробив кар'єру священника з власною парафією у Варшаві, однак у 1892 році його зненацька поспіхом перевели до Радома, на здивування приятелів у Росії й Галичині; невдовзі виринули припущення, що російська ієрархія не має більше наміру терпіти галичан на таких помітних посадах. Коментар *Діла* був короткий: «Мавр свою справу зробив».⁸⁸ Розчарування чекали і на

86 SINEL, Classroom, с. 195 і наст., цитує не надто приємні висловлювання сучасників на адресу прийнятих німецьких, чеських і галицьких учителів-класиків. *Слово*, № 8/1875, теж згадало труднощі у вивченні російської мови; див. щодо цього також КИРИЛО СТУДИНСЬКИЙ, «В адін час». Російська мова серед москвофілів у Галичині [«В адін час» – це пародія на назву брошури Дідицького про вивчення російської мови протягом однієї години] (Львів 1936), с. 4 і далі.

87 Про розмову з обома повідомляв у листі до Івана Наумовича від 30 квітня 1881 року Осип Марков. Він додав, що за таких обставин краще буде, якщо Наумович «викреслить пасажі про православ'я» зі своєї статті «Христось Воскресе!» для часопису *Проломъ*, див. зачитування актів на Львівському процесі, СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 264.

88 *Діло*, № 203/1892; переведення Цибика спантеличило й русофільську газету *Галицкая Русь*, № 198/1892.

Маркила Попеля, емігранта з блискучою кар'єрою. Він розпочав катехитом у Тернополі, в Росії зажив недоброї слави одного з найбільш ревних пуристів і після примусового переходу на православ'я його нагородили посадою Люблінського єпископа (згодом Подільського). Від кінця 1870-х років у нього почався конфлікт з начальством за те, що тримався української вимови церковнослов'янських текстів, після чого його усунули із західної окраїни, перевівши в інше місце. Він став єпископом Полоцьким і Вітебським і наприкінці кар'єри – членом Священного Синоду. На зламі століть і Попель висловився до свого давнього приятеля Богдана Дідицького, що він, мабуть, «свою справу зробив».⁸⁹

Розчарування й невдачі супроводжували й емігрантське життя Івана Наумовича в підросійській Україні. Йому не вистачало рідного галицького середовища, а насамперед – його селянської публіки. З еміграції він уже практично не мав впливу на засновану ним *Науку*, яку його наступники поволі вели до руїни. На приділених йому місцях праці Наумовичу не вдавалося повною мірою проявити себе – ані в ролі православного місіонера проти штундистів, ані парохом борщагівської громади під Києвом. Він писав статті, проте сам помічав, що вони йому російською мовою вдавалися значно гірше, ніж у колишній батьківщині. Його мучили песимізм і передчуття смерті.⁹⁰ На початку 1890-х років він з новими силами взявся до нового проекту: мав намір скористатися допомогою російських меценатів і купити для русофільських емігрантів-селян з Галичини землю на Кавказі – ідею цього проекту він розвинув, дізнавшись, що прийом колоністів на поселення в Україні небажаний. Повертаючись з ознайомчої поїздки на Кавказ, Наумович несподівано 16 серпня 1891 року помер; його раптова смерть у Новоросійську (говорили про отруєння) спричинила в Галичині бурю спекуляцій. Противники русофілів припускали самогубство, наводячи як доказ розчарування, якого мусив зазнати Наумович – він нібито на Кавказі дізнався, що його плани не вдасться реалізувати. Русофіли говорили про вбивство, хоча й не називали імовірних убивць чи їхніх мотивів. Осип Мончаловський натякав на австрійську таємну поліцію; він, мабуть, випускав з уваги, що Наумович міг бути незручним і для російських служб.⁹¹

Труднощі чекали і на Якова Головацького, особливо на початку емігрантського життя в Росії. Сподіваного місця професора в Одесі йому не дали,

89 Про кар'єрне зростання Попеля див.: *Слово*, № 89/1867 (пуристські акції); АНДРУСЯК, Нариси, с. 71, прим. 29; АНДРУСЯК, Генеза, с. 11 і наст.

90 СОКОЛОВЪ, Наумовичъ; про переживання Наумовича за *Науку* див. його листи до Йосифа Маркова, 1887–1891 рр., ЛНБ ф. 2, спр. 126/п. 15, арк. 11 і далі.

91 МОНЧАЛОВСКИЙ, Житіе Наумовича, с. 91 і далі; О. А. М-ИЙ [ОСИП МОНЧАЛОВСКИЙ], Причини смерті И. Гр. Наумовича, у: *Бесѣда*, № 15–16/1897; тезу про самогубство захищав *Dziennik Polski*, 19 серпня 1891 р., відразу ж після сповіщення про смерть Наумовича.

оскільки він не пройшов російського освітнього курсу і писав поганою російською. Тож його скерували до Вільнюса (тоді Вільна), де він отримав керівну посаду в Археографічній комісії. Якийсь час його існування також було під питанням, оскільки віленський генерал-губернатор Потапов оголосив його як «уніата» неприйнятною кандидатурою. Кілька місяців Головацький потерпав за своє місце, поки перехід у православ'я і заступництво Батюшкова, куратора шкільного округу, не забезпечили йому посаду. Пізніші чутки про примусовий вихід на пенсію, який чекав на Головацького, він спростував у грудні 1869 року, зазначивши, що чутки розпускають, мабуть, його неприятели, які хочуть доказати, як гірко живеться емігрантам у Росії.⁹² В особистому житті Росія не принесла Головацькому щастя: двоє з його дітей приєдналися до революційних студентських гуртків; згідно з чутками, його син застрелився, після того як йому випав жереб здійснити замах на царя. Доньку Головацького засудили до тюремного покарання, прохання батька про помилування відхилили.⁹³ Той самий шлях, що й Головацький, пройшов Венедикт Площанський, який покинув Галичину після припинення видання *Слова* 1887 року. Судовий процес знищив його фінансово, арешт підкосив сили, після унеможливлення російських субсидій він не мав жодних засобів до життя. Він виїхав спочатку до Петербурга, відразу потому до Вільнюса, де також зачепився за Археографічну комісію; згодом він став цензором. І в його випадку в Галичині подекуди, що він так і не зумів прижитися в Росії.⁹⁴

Зрештою і для ремісника Олекси Залуського вирок у Львівському процесі став поштовхом до еміграції в Росію. Після відбуття арешту він з родиною втратив усі можливості заробітку, оскільки польська більшість у його рідному містечку бойкотувала його майстерню, а поліція всіляко утискала. У 1885 році Залуський емігрував на Холмщину і перейшов у православ'я. Втім дуже скоро йому довелося розпрощатися з ілюзіями про російські умови життя і про православ'я. Нічого тут не відповідало його ідеалізованим уявленням про «братню» і солідарну атмосферу в «церкві батьків», «попи» були зацікавлені у своїй вигоді так само, як парохі вдома в Галичині. І в Росії Залуський

92 Головацький до Антонія Петрушевича, Вільно, 23 травня 1868 р., ЛНБ ф. 167 II, спр. 2512, арк. 72зв.; спростування Головацького в *Слово*, № 98/1869; некролог у *Діло*, № 103/1888 р.; про віленські інтриги див. також фрагмент біографії Головацького, Вільно, 1888, ЛНБ ф. 167 II Лвц., спр. 786/п. 29, арк. 52зв.; СТУДИНСЬКИЙ, «В адін час», с. 4.

93 Звіт інформатора про долю галицьких інтелігентів, які емігрували з Галичини до Росії, Львів, 16 серпня 1893 р., № 2064/ІВ 1893, копія в ЦДІАЛ ф. 129, оп. 4, спр. 189, арк. 32 і наст. У звіті міститься твердження, що «особливо руські священники» вважали «свою ситуацію в Росії нестерпною», насамперед через глушення російської церковної влади. «Молодші люди, які виїхали до Росії, богослови й учителі радо поїхали б назад, тільки бояться, що при тому політичному і церковному спрямуванні, яке розпочалося в Галичині, не матимуть жодної можливості забезпечити своє існування». Інформатор покликається на листи емігрантів до Галичини.

94 Некролог у *Діло*, № 33/1902; АНДРУСЯК, Нариси, с. 27, 48 і далі, 75.

не міг знайти праці, про своє розчарування від відверто пише 1886 року в розпачливому листі до проводу Товариства імені Качковського.⁹⁵ У 1887 році він повернувся до Галичини і до греко-католицької конфесії. Звіт Залуського про його «російські» враження з'явився в народовській газеті *Діло* – для русофілів то був повний пропагандистський провал.⁹⁶

Земля обітована Росія? Галицькі емігранти-селяни

Про цілком інакшу групу емігрантів ішлося у випадку українських селян, які шукали в Росії свого щастя. Як і емігранти до Америки, вони насамперед керувалися бажанням поліпшити власну економічну ситуацію, що в Галичині з її майже феодальними майновими стосунками видавалося недосяжним. Від середини 1880-х років проблематика еміграції в Галичині була в усіх на вустах. Не тільки українці, а й польські селяни і галицькі євреї обирали шлях еміграції, а преса усіх політичних таборів докладно повідомляла про їхні причини, не забуваючи згадувати й галицьку нужду. Влітку 1882 року відбулися перші масові спроби еміграції в Росію. Вони спровокували широку громадську дискусію і гарячкову діяльність з боку галицької влади та центрального австрійського уряду. У меморандумах та газетних статтях щодо питання еміграції обговорювали насамперед соціальні причини виїзду з краю. Але й питання про те, наскільки сильно еміграційний рух спричиняла русофільська агітація, також було актуальним.⁹⁷

95 Лист Олекси Залуського до правління ОМК, 15 листопада 1886 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 7, арк. 104–105.

96 *Новый Проломъ*, № 241/1885; *Діло*, № 38/1887; АНДРУСЯК, Нариси, с. 49.

97 Звіт агента про «настрої в руському таборі», 2 січня 1893 р., № 20/4 ІВ 1893, копія в ЦДІАЛ ф. 129, оп. 4, спр. 64, арк. 1; нотатка ІВ, січень 1893 р., № 45/4 ІВ 1893, копія в ЦДІАЛ ф. 129, оп. 4, спр. 67, арк. 1–11, про статтю русофільського пароха Йосафата Кобринського в *Галицькая Русь* (від 4 січня 1893 р.) з висвітленням соціальних причин еміграційної хвилі та критикою інтелігенції всіх ідеологічних напрямів, яка не робить нічого конкретного для поліпшення соціальної ситуації: «Одного ранку ми прокинемося, але вже без нашого народу». Кобринський вимагав краєвої реформи і заходів зі створення робочих місць у будівництві доріг і на залізниці; звіт президента Галицького намісництва Вольфарта про його офіційну розмову з польським послом до Державної Ради Гневошом, Відень, 8 січня 1893 р., № 681/4 ІВ 1893, копія в ЦДІАЛ ф. 129, оп. 4, спр. 188, арк. 1–6, із докладним аналізом соціальних негараздів у Галичині (з погляду Гневоша). Гневош не виключав можливості нової хвилі еміграції з весни 1893 року; нотатка МЗС, б/д, 1893 р., № 428/4 ІВ 1893 р., копія в ЦДІАЛ ф. 129, оп. 4, спр. 188, арк. 10 і наст., про цикл лекцій університетського професора д-ра Пілята (Львів), про галицьку хвилю еміграції. Поряд із соціальними причинами Пілят називав спонукальним чинником емігрантів русофільську пропаганду; політичний звіт австро-угорського Генерального консульства у Варшаві, Пітнер, 13 лютого 1893 р., № 537/4 ІВ 1893, копія в ЦДІАЛ ф. 129, оп. 4, спр. 188, арк. 13–16. Основною причиною Пітнер називав галицьку нужду й русофільську пропаганду.

Ухвалити рішення виїхати до Росії полегшувало уявлення, що по той бік кордону емігранти перебуватимуть все ж недалеко від колишньої батьківщини і що там будуть такий самий клімат і така ж земля, як удома. Звичайно ж, значення мали і невисокі кошти, потрібні на переселення. Чутки ж про нібито «краще життя» під російським царем, поширені в прикордонних повітах, спонукали владу поєднувати хвилю еміграції 1892–1893 років з російською пропагандою. Сподівання охочих до виїзду розбурхувала чутка про майбутню роздачу землі колоністам. Частково такі чутки розпускали галицькі селяни; частково їх джерело простежувалося аж до російських прикордонних постових, які, очевидно, в розмовах з українськими селянами або сезонними робітниками, що переходили кордон, робили якісь підбадьорливі зауваги.⁹⁸

Ці чутки справді могли стати першим сигналом для невдоволених, які зважувалися на еміграцію, наслухавшись звісток про обітовану землю. Емігрувати вирішували не лише вбогі селяни: у звітах ідеться і про «заможних землевласників» серед емігрантів.⁹⁹ До викривлених уявлень безперечно вносили свою лепту повідомлення в русофільській пресі: з ентузіазмом прийняли статтю Івана Наумовича про Кавказ в *Науці* незадовго до його смерті 1891 року і його аргументацію, що галицькі емігранти мали би переселитися до «спорідненої» сусідньої держави, замість їхати до Америки.¹⁰⁰ Ще в лютому 1893 року, коли вже і з австрійського, і з російського боку почали вживати заходів проти спроб виїзду, *Галичанин* опублікував статтю про «галичан на Кавказі» з описом родючої землі та привітного прийому галицьких емігрантів. Подібні статті викликали паніку у владних структурах: «Одна така, надрукована накладом понад 1 000 примірників, газетна стаття безсумнівно більше розпалить бажання податися на еміграцію, аніж закликання окремих російських прикордонних постових», – таким був коментар Міністерства за-

98 Акт про ознайомлення Міністерства юстиції зі звітом Вищої державної прокуратури у Львові, 2 січня 1893 р., про карні справи через «порушення громадського спокою в Збаразькому, Скалатському і Гусятинському повітах у зв'язку з еміграційним рухом у Росію», № 242/4 ІВ 1893, копія в ЦДІАЛ ф. 129, оп. 4, спр. 189, арк. 51зв., з наведеним свідчень очевидців про заохочування емігрантів російськими прикордонними солдатами; МЗС послові в Санкт-Петербурзі графові Волькенштайну, Відень, 6 січня 1893 р., з аналізом причин еміграції, № 47/4 ІВ 1893, копія в ЦДІАЛ ф. 129, оп. 4, спр. 187, арк. 1–7; Галицьке намісництво у Львові до Міністерства внутрішніх справ, 20 лютого 1893 р., документ про перегляд, № 634/4 ІВ 1893, копія в ЦДІАЛ ф. 129, оп. 4, спр. 189, арк. 21зв., про вигуки прикордонних солдатів у Сокальському повіті.

99 Наприклад, документ про ознайомлення Міністерства юстиції зі звітом Вищої державної прокуратури у Львові, 2 січня 1893 р., з покликанням на інформацію Державної прокуратури в Тернополі від 27 грудня 1892 р., цит. вище, арк. 51зв.; документ про ознайомлення Міністерства юстиції зі звітом Вищої державної прокуратури у Львові про кримінальні справи на селян Івана Ляховича і Миколу Котельницького, які нібито закликали до виїзду в Росію, б/д, березень 1893 р., № 394/4 ІВ 1893, копія в ЦДІАЛ ф. 129, оп. 4, спр. 189, арк. 14зв.

100 МОНЧАЛОВСКИЙ, Життя Наумовича, с. 91, 93.

кордонних справ. Справжні ж можливості були значно скромнішими, ніж у цьому хотіли переконати русофільські автори: у випадку згаданих Наумовичем успішних колоністів з Бродівського і Золочівського повітів, яких він відвідав під час поїздки 1891 року на Кавказ ішлося насправді про два десятки родин – а Наумович мріяв про щонайменше 5 тисяч переселенців.¹⁰¹

Проблематичним було те, що охочі емігрувати, уявляли собі під «Росією» переважно таки не Кавказ, а Україну. Насамперед варто зазначити, що Російська імперія взагалі не бачила себе країною, яка приймає емігрантів, тому виявилася цілком неготовою до напливу мігрантів. Але й без урахування цього факту російська влада не мала ані найменшого інтересу в розселенні греко-католицьких галичан з «українського П'ємонту» саме в Україні. У цьому австрійські та російські інтереси збігалися. Обидві сторони були заскочені несподіваним емігрантським рухом: не існувало жодних інструкцій прикордонним службам, як вони мали поводитися з емігрантами. Тож галицьких селян, які виявляли бажання виїхати, через кордон пропускали, але з тамтого боку кордону вони не отримували, як сподівалися, землю, а мусили самотужки долати недолю. Окрім принагідних сільських робіт, вони не мали жодної можливості заробітку. Як наслідок, з майже 6 тисяч емігрантів, зареєстрованих на межі 1892 і 1893 років, понад половина розчаровано повернулася в Галичину, і це після того, як там уже всі мости було спалено. Більшість емігрантів була родом з близьких до кордону територій, де, внаслідок їхнього повернення, виникали додаткові соціальні проблеми. Ці труднощі й загальний неспокій у прикордонній області непокоїли Львів і Відень; наприкінці 1892 року почалися роздуми про запобіжні заходи.¹⁰²

101 МОНЧАЛОВСКИЙ, Причини смерти. Про роль статті Наумовича також МЗС до Волькенштайна, 6 січня 1893 р., цит. вище, арк. 1зв. Нотатка МЗС про статтю в *Галичанині* (№ 20/1893 від 8 лютого 1893 р.), № 356/4 ІВ 1893, копія в ЦДІАЛ ф. 129, оп. 4, спр. 189, арк. 13 і наст. У російській пресі Кавказ теж подавався як альтернатива для гноблених галицьких українців – ці повідомлення могли обхідними шляхами потрапляти до Галичини, див. нотатка МЗС про звіт посольства в Петербурзі щодо російської реакції у пресі на хвилю галицької еміграції, 2 січня 1893 р., № 458/4 ІВ 1893, копія в ЦДІАЛ ф. 129, оп. 4, спр. 188, арк. 17зв.

102 МЗС до Волькенштайна, 6 січня 1893 р., цит. вище, арк. 2зв.; Галицьке намісництво до Міністерства внутрішніх справ, 17 березня 1893 р., документ про ознайомлення МВС, № 796/ІВ 1893, копія в ЦДІАЛ ф. 129, оп. 4, спр. 188, арк. 25зв., із зазначенням статистики про емігрантів: відповідно станом на 7 березня 1893 р. було зареєстровано 5 966 емігрантів, з них повернулося додому 3 611, без урахування осіб, яких незадовго до цього «передали» разом із Новоселицею. У звіті від 20 лютого 1893 року Галицьке намісництво вказало походження емігрантів: з близьких до кордону повітів – Борщів, Гусятин, Сокаль, Заліщики, Збараж, див. 634/4 ІВ 1893, копія в ЦДІАЛ ф. 129, оп. 4, спр. 189, арк. 20. Навіть припускаючи доволі розмити цифру осіб, які нелегально перетнули кордон, загальна кількість емігрантів не мала би перевищити 8–10 тисяч осіб. Більшість з них перебралися до Росії ще у 1892 році; від 1 січня до 7 березня 1893 року Галицьке намісництво в обох своїх звітах подало інформацію тільки про додаткових 78 випадків еміграції з

Метою австрійського уряду в еміграційному питанні була подвійна стратегія. Оскільки русофільську пропаганду вважали однією з основних причин, то її спробували припинити. Уже навесні 1885 року, тобто перед початком еміграційної хвилі 1892 року, всі повітові старости отримали вказівку від Галицького намісництва зі Львова якнайстрогіше стежити за еміграційними рухами українців до Росії. До мінімуму слід було звести паломництва до прочанських місць у російській Україні, насамперед до Почаєва. Саме прочани були потенційним джерелом проросійських чуток, які ставали спонукальним чинником для появи бажання емігрувати.¹⁰³ Тепер реакція була жорсткішою: на селян, які ширили інформацію про гадану роздачу землі в Росії або звертали на себе увагу закликами до еміграції, заводили справи за порушення громадського спокою, рівно ж як і на мешканців прикордонної смуги, які проводили нелегальних емігрантів в обхід прикордонних постів. Поширилися пригрожування покаранням за нелегальний перетин кордону.¹⁰⁴ У планах було

Борщівського, Сокальського і Заліщицького повітів. У протилежний бік було зафіксовано 179 випадків повернення. Тривожило те, що саме з-поміж нових емігрантів ніхто не повернувся, що знову ж таки могло додавати духу іншим. І от уже в прикордонній громаді Усте Біскупське на Дністрі (Борщівський повіт) майже ціле село готувалося до виїзду, див. Галицьке намісництво до Міністерства внутрішніх справ, 20 лютого, цит. вище. Російські джерела називали цифру близько 5 тисяч емігрантів, з них, щоправда, тільки 4 тисячі залишилися в Росії, див. звіт австро-угорського посла графа Волькенштайна про відверту бесіду з російським начальником жандармерії генералом Шебеко і російським віце-міністром закордонних справ Шишкіним, 17 січня 1893 р., № 206/4 ІВ 1893, копія в ЦДІАЛ ф. 129, оп. 4, спр. 189, арк. 9зв.

- 103 Див. звіт Галицького намісництва від 7 березня 1885 р., № 57г, документ про ознайомлення МВС, ІВ № 625/4 ІВ 1885, копія в ЦДІАЛ ф. 129, оп. 4, спр. 53, арк. 7 і наст.
- 104 Акт про ознайомлення Міністерства юстиції зі звітом Вищої державної прокуратури у Львові від 2 січня 1893 р. (з посиланням на звіт Тернопільської державної прокуратури від 27 грудня 1892 р.), цит. вище, арк. 53зв., про справу проти порушення громадського спокою, заведену на Івана Михайлишина; акт про ознайомлення Міністерства юстиції зі звітом Вищої державної прокуратури у Львові про карну справу на Івана Ляховича і Миколу Котельницького за порушення громадського спокою «намовлянням до виїзду в Росію» і на Теодора Іварюка за «експедитування» емігрантів через кордон (Золочівський округ), № 394/4 ІВ 1893, копія в ЦДІАЛ ф. 129, оп. 4, спр. 189, арк. 14–17; акт про ознайомлення Міністерства юстиції зі звітом Вищої державної прокуратури у Львові від 9 березня 1893 р., № 581/4 ІВ 1893, копія в ЦДІАЛ ф. 129, оп. 4, спр. 189, арк. 19 і наст., про справу, заведену на отця Лозинського, через підозру в порушенні громадського спокою, через запланований заклик до еміграції; акт про ознайомлення Міністерства юстиції зі звітом Вищої державної прокуратури у Львові від 3 березня 1893 р., про справу Ляховича і Лозинського, № 873/4 ІВ 1893, копія в ЦДІАЛ ф. 129, оп. 4, спр. 189, арк. 31 і наст.; акт про ознайомлення Міністерства юстиції зі звітом Вищої державної прокуратури у Львові від 23 березня 1893 р., № 751/4 ІВ 1893, копія в ЦДІАЛ ф. 129, оп. 4, спр. 189, арк. 28–30, про справу, заведену на Йосифа Чорного і його товаришів через порушення громадського спокою; про загальні погрози покарання емігрантів див. Галицьке намісництво до Міністерства внутрішніх справ, 20 лютого 1893 р., цит. вище, арк. 22зв. Політичний звіт Пітнера, Варшава, 13 лютого 1893 р., цит. вище, арк. 15зв., вказує на подібні випадки в Росії: згідно з «вельми достовірними джерелами»,

створення робочих місць на будівництві доріг, насамперед у прикордонних повітах Гусятині та Борщові, де ситуація була особливо жалюгідною.¹⁰⁵

Одночасно Відень намагався дипломатичним шляхом втрутитися у прийняття рішення в Петербурзі, щоб добитися врегулювання проблеми. Щоб вдруге не повторилося ситуації літа 1892 року, коли імперія виявилася неготовою до подій, міністр закордонних справ граф Кальнокі подав до Петербурга на початку січня 1893 року обережний запит щодо планованої з російського боку реакції на цю проблему – найпізніше весною очікували нової хвилі еміграції. Якщо Росія, як це було минулого року, не має намірів поселяти емігрантів, то треба припинити всі подальші кроки: кордони закрити, питання про роздачу землі офіційно спростувати, емігрантам, які виявлять бажання повернутися додому, допомогти в цьому.¹⁰⁶ Відповідь з Петербурга надійшла негайно – і шляхом неофіційних повідомлень, і в офіційній ноті наприкінці січня: насправді не існує ані найменшого інтересу в тому, щоб підтримувати еміграційний рух до Росії. Вже у вересні 1892 року було сформульовано оголошення, що іммігрантам не варто очікувати ані приділення землі, ані фінансової допомоги. Додалося ще й те, що перед селянами, які мали намір виїхати, закрили кордони; нікого вже не пропускали через кордон без дійсного паспорта.¹⁰⁷ Дуже скоро ці заходи було здійснено, що підтвердили звіти австрійської прикордонної влади. Втім інформації були суперечливі: російські прикордонники нібито продовжували заохочувати селян перебиратися до Росії. У Почаєві православні монахи на свій спосіб додавали сміливості емігрантам: вони організовували переходи емігрантів у православ'я, чим маніфестувалася незворотність рішення емігрувати. Російські прикордонні служби діяли очевидно нескоординовано: в той час як на буковинсько-російському кордоні завертали галичан, які вже перебували на

у 1890 і 1891 роках в Могильовській губернії 600 селянам було «продано» «землю» на Амурі й вони вирушили туди, проте під Смоленськом їх затримав армійський загін. Покарали і селян, і агентів, селянам повернули їхню власність, продану агентам. Подібна процедура (з покаранням «агентів») відбувалася і в Королівстві Польському в 1890–1891 роках у випадку еміграції до Бразилії. У звіті видно, що Пітнер шкодує, що в Галичині такі ж різкі заходи неможливі.

105 Галицьке намісництво до Міністерства внутрішніх справ, 20 лютого 1893 р., цит. вище, арк. 22зв.

106 МЗС до Волькенштайна, 6 січня 1893 р., цит. вище, арк. 1–7.

107 Звіт Волькенштайна про розмову з Шебеко і Шишкіним, 17 січня 1893 р., цит. вище, арк. 2–9; посол повідомляє про своє «враження ... що імператорський російський уряд не бажає собі масового напливу галицьких селян до Росії». Російське Міністерство закордонних справ до австро-угорського посла графа Волькенштайна, Петербург, 27 січня 1893 р., № 430/4 ІВ 1893, копія в ЦДІАЛ ф. 129, оп. 4, спр. 188, арк. 7 і наст.; Галицьке намісництво до МВС, 17 березня 1893 р., цит. вище, арк. 22–26, з інформацією про текст російських офіційних оголошень, які намісництво отримало. Такі оголошення за вказівкою з Петербурга розповсюджували у Волинській, Подільській, Бессарабській губерніях, про них повідомляли переселенцям, які вже перебували в Росії.

російській території, на кордоні з Галичиною обмежувалися тим, що не пропускали новоприбулих далі.¹⁰⁸ Незважаючи на це, Галицьке намісництво розпорядилося оголосити про російські заходи по всій провінції – оголошеннями в пресі та сповіщеннями на плакатах – так виглядало, що розпорядження було видано саме вчасно, оскільки особливо в прикордонних областях від початку лютого «відчувалося бродіння», і виїжджати до Росії збиралися нові емігранти. Намісництво пророкувало: «В усякому разі ситуація справді критична і достатньо ... всього лиш незначного приводу, щоб зрушити з місця еміграційний потік уздовж усього кордону». І цього разу селян розворохобили чутки, що 1 березня є кінцевою датою обіцяної роздачі землі в Росії.¹⁰⁹

Попри труднощі, які емігрантам доводилося долати, численні переселенці осіли в Україні (на Волині і на Півдні); інші опинилися в сусідніх областях, на Дону або на Кубані. Проте з роками російська влада щоразу ускладнювала життя галицьким мігрантам: вони як австрійські піддані були практично позбавлені прав, а прийняття російського громадянства через бюрократичні процедури було ускладнене до краю, насамперед – для селян. Невдовзі перед Першою світовою війною петербурзьке «Галицько-русское благотворительное общество», яке позиціонувало себе як «ударна група» (pressure group) для популяризації «галицького питання» в Росії, мусило перейняти роль посередника гноблених емігрантів. Нерідко в таких випадках ішлося про саме існування емігрантів, тому що місцева влада не визнавала за ними прав на володіння землею, оскільки ті не були російськими громадянами. Тож представники двох емігрантських поселень на Волині надіслали до «Галицько-русского благотворительного общества» такий крик про допомогу:

На розпорядження губернатора місцева влада заборонила нам 9 квітня [1909 р.], обробляти нашу землю, і тепер ми змушені тікати навсібіч, тому що нас не впускають у наші будинки, а якщо б ми повернулися, то нас би негайно депортували

108 МЗС до графа Волькенштайна, Відень, 28 лютого 1893 р., до № 464/4 ІВ 1893, копія в ЦДІАЛ ф. 129, оп. 4, спр. 188, арк. 21зв., з проханням передати австрійську подяку за заходи на кордоні; звіт буковинського Краєвого управління про закриття кордону для емігрантів з російського боку (через буковинсько-російський кордон переходило багато галицьких емігрантів), Чернівці, 11 лютого 1893 р., документ для ознайомлення МВС, до № 464/4 ІВ 1893, там само, арк. 18 і наст.; Галицьке намісництво до Міністерства внутрішніх справ, 17 березня 1893 р., цит. вище, арк. 24зв.

109 Галицьке намісництво до Міністерства внутрішніх справ, 20 лютого 1893 р., цит. вище, арк. 22зв.; Галицьке намісництво до Міністерства внутрішніх справ, 17 березня 1893 р., цит. вище, 22зв. Дирекція поліції у Львові підозрювала петербурзькі російсько-панславистські кола в тому, що це від них виходили чутки, які, попри офіційну заперечливу позицію Петербурга, «агенти» поширювали вздовж кордону, див. документ про ознайомлення МВС зі звітом Дирекції поліції у Львові, 16 березня 1893 р., № 692/4 ІВ 1893, копія в ЦДІАЛ ф. 129, оп. 4, спр. 189, арк. 25 і наст.

з Волинської губернії, геть від наших дружин і дітей. Зараз саме посівна, а нам не дозволяють орати. Нас і наших дітей чекає голод і найгірша бідність, тому ми покійно просимо: допоможіть нам у нашій біді, зробіть щось, щоб нас не депортували і щоб нам дозволили жити на нашій купленій тут землі.¹¹⁰

Подібні послання надходили від селян з Орищі в тому самому повіті й від переселенців з Кубані, яким також загрожувала депортація. Частково вони самі звернули на себе увагу влади, подавши прохання про громадянство.¹¹¹ Голова «Галицко-руського благотворительного общества» граф Владімір Бобринський мав у таких випадках розмову в Міністерстві внутрішніх справ. Зрештою, його зусилля не завжди увінчувалися успіхом: хоча декому з селян доволі швидко надавали громадянство, проте іншим відмовляли через некомплектоване подання особистих документів або ж через те, що мешкали в Росії ще неповних п'ять років – очевидно ішлося про емігрантів, які виїхали вже після 1893 року.¹¹²

-
- 110 Телеграма від галицьких емігрантів із сіл Борочиці й Доле, Володимир-Волинський повіт, до «Галицко-руського благотворительного общества» (ГРБО) від 11 квітня 1909 р., підписали Гавриїл Придиба, Григорій Сидорчук, Іван Курило, Тимотей Старощук, Іван Байсерович, Іван Дячек, Ілія Королук, Павло Данилюк, Василь Шишко, Михайло Данилишин, Филип Ковальюк, РГИАСПб ф. 465, оп. 1, спр. 2, арк. 49 і наст.
- 111 Лист від Івана Касараби, Івана Мищука, Михайла Мацьківа, Михайла Ліжника, Олексія Бановського, Стефана Букали до ГРБО, Орища, Володимир-Волинський повіт, 11 травня 1909 р., РГИАСПб ф. 465, оп. 1, спр. 2, арк. 51 і наст.; різні листи Василя Фусяка, Василя Грабара, Михайла Коробчака, Теодора Фусяка, Павла Дубинського, Калини Дзвінчик, Макарія Гогоця, Івана Коробчака, Кузьми Кані, Филипа Урбана (усі з Вольного Села біля Армавіра, листи написані частково від імені цілих родин, загалом ідеться про 37 осіб), березень-липень 1909 р., ф. 465, оп. 1, спр. 2, арк. 70–76; Андрій Капитула, Данило Ванцько (назви поселення не вказано, поселення розташоване в Донському краї, адресанти пишуть від імені родин, загалом 11 осіб), червень 1909 р., ф. 465, оп. 1, спр. 2, арк. 70 і наст.
- 112 Надіслане до ГРБО рішення Міністерства внутрішніх справ про відхилення прохання про надання громадянства емігрантам Миколі та Леонтію Зваричам, Петербург, 19 березня 1909 р., РГИАСПб ф. 465, оп. 1, спр. 2, арк. 32зв.; нотатки Бобринського про стан справ, представлених у МВС емігрантів, ф. 465, оп. 1, спр. 2, арк. 53–56; подячний лист галичанина Михайла Нестеровича, Завалля біля Борочиців (Володимир-Волинський повіт), б/д, липень 1909 р., ф. 465, оп. 1, спр. 2, арк. 66зв.

4.2. Допомога «русским у Галичині»: російські націоналісти, петербурзька центральна влада та її галицька заангажованість на початку ХХ століття

Галичина як друга Холмщина

Кліентурою російських націоналістичних товариств були насамперед службовці середнього рівня на західній периферії, де джерелом постійної напруги був польсько-східнослов'янський антагонізм. Проте й вони змушені були переконатися, що самостійна «національна» політика довгий час була небажаною. Холмщина була одним із конфліктних регіонів, де зіштовхувалися полярні орієнтації в межах російської бюрократії. Від 1860-х років галицькі русофіли відігравали тут деяку роль як знаряддя «обрусіння». Водночас розвиток подій у Холмщині відбувався не цілком так, як це собі уявляли прихильники національної російської внутрішньої політики. До 1902 року петербурзький центр кілька разів зводив нанівець їхні спроби відділити Холмщину від Королівства (Царства) Польського і перетворити на «ісконно російську» губернію. З перспективи Петербурга значно більше значення, ніж національні аргументи, мали адміністративно-технічні труднощі, врахування зовнішньополітичних моментів та видатки на такий проект. І тільки після шоку 1905 року, коли проголошення «патенту про толерантність» спровокувало масовий перехід колишніх уніатів («русских», яких свого часу примусово перевели на православ'я) на (римський) католицизм, ця кампанія знову набрала обертів, ставши основною справою правих партій у Державній Думі й православного духовенства. Року 1912 «холмське питання» розв'язали в дусі націоналістів: область було відокремлено в самостійну губернію, розпочалися русифікаторські заходи, які, щоправда, не вдалося послідовно провести перед початком війни.¹¹³

Паралельно з холмською кампанією відбувалося швидке погіршення російсько-австрійських відносин. Тепер російські націоналісти, активні у вирішенні холмського питання, були близькі до того, щоб взятися за Східну Галичину як ще одну, хоч і розташовану поза російськими кордонами, Холмщину. Етнічно-соціальні відносини в Галичині, схожі на відносини в Холмщині, вабили до паралельних міркувань про російський обов'язок стосовно

113 TED WEEKS, *The National World of Imperial Russia: Policy in the Kingdom of Poland and Western Provinces, 1894–1914*, Ph. D. Diss. University of California (Berkeley 1992), розділ 6: *Creation of the Kholm Province*, с. 312–372. Наводячи приклад активної в холмському протистоянні групи службовців середнього класу, Вікс називає серед інших Помпея Батюшкова, званого історика «західноросійських» областей, який свого часу виступив протектором для Якова Головацького у Вільні, там само, с. 331 і далі.

східних слов'ян, пригноблених місцевою польською владою і «німецькими» бюрократами в центрі. Як і у випадку з Холмщиною, українське населення привласнили собі для власних цілей як «російське». У 1902 році, після чергового зриву питання про виокремлення Холмської землі, в Петербурзі заснували «Галицко-русское благотворительное общество» – можливо, випадковість, а може, вказівка на те, що засновники товариства вбачали в діяльності для Галичини продовження холмської кампанії. Невипадково саме це товариство опублікувало брошуру про холмське питання.¹¹⁴ І справді, згодом у газеті товариства *Червонная Русь* можна було чорним по білому прочитати, що товариство ставить собі «значною мірою в заслугу» кампанію відокремлення Холмщини.¹¹⁵

«Галицко-русское благотворительное общество»

«Галицко-русское благотворительное общество» (ГРБО), хоча й існувало від 1902 року, проте, за винятком кількох заходів, було не надто помітним. Членами товариства були відразу ж після його заснування переважно галицькі емігранти до Росії та їхні нащадки.¹¹⁶ Ситуація змінилася після Слов'янського з'їзду 1908 року в Празі: після поразки російських ініціатив у Східній Азії тема галицьких українців знову зацікавила активістів нового слов'янського руху. Справжній фурор спричинила поїздка в Галичину і на Буковину депутата Думи і російського національного ідеолога графа Владіміра Бобрінського. Від 1909 року Бобрінський – після Івана Пальмова та Антонія Будиловича, зятя Адольфа Добрянського, головував у ГРБО.¹¹⁷ Бобрінський не приховував, що розглядав Галичину і Холм в одному контексті: у своїй грудневій промові 1909 року він, поміж іншим, висловився щодо «серйозної уваги, яку треба присвятити у зв'язку з відокремленням Холма» Галичині.¹¹⁸ Саме за його головування ГРБО активізувалося, що проявилось спочатку в зміні статутів і відкритті філій. У нових статутах ГРБО містилися, зокрема, численні нові параграфи, згідно з якими метою товариства вже не була тільки популяризація галицького питання серед російської громадськості чи матеріальна підтримка галицьких студентів у Росії. Тепер до за-

114 КЪ ВОПРОСУ О ВЫДЕЛЕНИИ ХОЛМСКОЙ РУСИ, вид. Галицко-русское благотворительное общество (Санктъ-Петербургъ 1906).

115 10-летіе Галицко-русскаго Общества, у: *Червонная Русь*, № 2/1914 (від 15 січня 1914 р.), с. 16.

116 10-летіе Галицко-русскаго Общества, с. 15.

117 Правління ГРБО до Міністерства внутрішніх справ зі звітом про діяльність товариства і заявою на внесення змін до статутів, 22 травня 1909 р., РГИА СПб ф. 1284, оп. 188, спр. 94, арк. 1.

118, *Вечерний Петербургъ*, 7 грудня 1909 р., додаток до політичного звіту австро-угорського посольства у Петербурзі, 11 грудня 1909 р., ННStA, PA XL, K. 222, папка 1, арк. 31.

вдань товариства додалася активність на місцях для сприяння «культурній єдності ... з Росією», а для наближення до цієї мети заохочували всі способи матеріальної та ідеологічної допомоги. Згідно зі статутними положеннями такою допомогою вважали книжкові пересилання, підтримку з освітньою метою, налагодження наукових та економічних контактів.¹¹⁹ Новостворені філії були розташовані головню в західних околицях імперії. Саме там існувало середовище особливо відкритих для «галицького питання» функціонерів – російських патріотів, налаштованих проти поляків. І дійсно списки членів-засновників місцевих філій нагадують перегляд державної російської провінційної еліти: це університетська професура, високопоставлені офіцери й чиновники, духовенство, гімназійні вчителі, поміщики, а також редактори націоналістичних часописів. Почесними членами були не тільки заслужені галицькі емігранти, а й високі церковні достойники. Участь посадових осіб у діяльності ГРБО дала австрійській стороні привід до спекуляцій про схвалення, ба, навіть, і сприяння цій діяльності з боку російського уряду. Бо інакше, висловлювалися припущення, посадовцям давно би заборонили членство в товаристві.¹²⁰ Року 1913 австрійський консул у Варшаві повідомляв про відкриття філії ГРБО в Житомирі:

Присутніми на святі були майже без винятку державні службовці та військові (адже згадані у списку учасників, після властивих шанованих осіб, високих державних посадовців, офіцерів тощо, вчителі середніх шкіл також є державними службовцями). Згадавши про присутність митрополита і найвищого духовенства, генералів та інших високих офіцерів міста, дирекцію фінансової адміністрації, трьох дійсних державних радників (тобто службовців рівня губернатора), я думаю, що не помилюся, коли припущу, що, поминаючи губернатора, на зібранні були присутні й стали членами товариства найважливіші представники усіх трьох груп названого губернського міста, які творять російський державний механізм: клерикали, військові та службовці. А з неофіційних осіб бачу в списку редактора націоналістичної газети! Членами правління стали винятко-

119 Статут Петербурзького ГРБО із зазначеними змінами, підтвердженими Міністерством внутрішніх справ 1 червня 1909 р., РГИА СПб ф. 1284, оп. 188, спр. 94, арк. 22–10.

120 Заявки на заснування філій ГРБО в Києві (березень 1909 р.), Петербурзі (так званий «Дамський кружок», листопад 1910 р.), Одесі (листопад 1910 р.), Москві (грудень 1910 р.), Кам'янці-Подільському (грудень 1910 р.), Астрахані (березень 1911 р.), Василькові (Київська губернія, березень 1911 р.), Житомирі (травень 1911 р.), Холмі (травень 1911 р.), Вільнюсі (грудень 1911 р.), Вітебську (грудень 1913 р.), Тулі (лютий 1914 р.), із зазначенням членів-засновників та їхньої професії, РГИА СПб ф. 1284, оп. 188, спр. 94, арк. 14–104; список пожиттєвих членів і почесних членів ГРБО, 1912–1916 рр.; серед названих (архі)єпископи Анастасій (єпископ Ямбурзький), Антоній (архієпископ Волинський, згодом Харківський), Владімір (митрополит Петербурзький), Євлогій (архієпископ Холмський, згодом Волинський), Нікон (єпископ Кременецький та Красноярський), Парфеній (єпископ Тульський) та Серафим, архімандрит Дубицького монастиря; РГИА СПб ф. 465, оп. 1, спр. 16, арк. 1–35.

во генерали та високопосадовці. [...] Уся ця урочистість представляла, висловлюючись у російському дусі, збори «суто філантропічного характеру, до якого жодного стосунку не мають офіційні кола». Мимовільно напрошується запитання, як ... мали б називатися збори, скажімо, у Львові ... скликані для зміцнення української народності й відновлення Унії в Україні, якщо б у них брали участь переважно австрійські генерали та австрійські державні функціонери?¹²¹

«Галицко-русское благотворительное общество» було організаційно й особово тісно пов'язане з ультранационалістичним чорносотенним товариством «Союз русского народа» та київським «Клубом русских националистов». Ці організації збирали пожертви на діяльність ГРБО, а їхні члени брали участь у його заходах.¹²² Активним членом ГРБО був і архієпископ Холмський Євлогій (від 1905 року це була православна архієпархія), чільна постать кампанії відокремлення Холмщини від Королівства Польського, депутат Другої і Третньої Державної Думи. Клерикала з чудовою кар'єрою Євлогія, який сам був великоросом з Тульської губернії, призначили 1897 року у віці лише 29 років ректором Холмської духовної семінарії. У своїх спогадах він зізнавався, що на той час навіть не знав, де саме розташований Холм – чим не паралель до топоса «забутої Русі», доволі часто вживаного в прокламаціях ГРБО стосовно Галичини, тобто ще одна вказівка на те, що в середовищі Євлогія Галичину сприймали як другий Холм.¹²³

Від 1909 року контакти ГРБО з Галичиною посилювалися. Русофільські товариства просили підтримати їх книжками, клопоталися і про фінансову допомогу для спорудження бурс або для кооперативних проектів. Їх до цього заохотив циркуляр Бобрінського, якого він надіслав у Галичину на початку 1909 року, щоб прозондувати потреби русофільських установ. Зокрема до Петербурга звернулася з проханням допомоги сплатити рахунки, виставле-

121 Звіт австро-угорського консула у Варшаві барона Леопольда фон Андріана від 20 грудня 1913 року, до МЗС, ННStA, PA XL, К. 223, арк. 819 і далі. Інформацію про учасників заходу Андріан узяв із галицької русофільської газети *Прикарпатская Русь* від 9 грудня 1913 року. Ця газета, у свою чергу, передрукувала статтю з житомирської газети *Жизнь Воляня*. У копії, там само, арк. 823 і далі, подано список учасників, у якому загалом 44 державні службовці, духовні особи та військові.

122 РУССКИЕ ЛЮДИ!, Заклик до збору пожертв і вступу до товариства, вид. ГРБО, Київ, листопад 1910 р. Членські внески і пожертви передавали через київський «Клуб русских националистов». Голова клубу Чернов був одночасно провідним членом Київської філії ГРБО, див. австро-угорський консул Мешедє (Meschede) до МЗС, Київ, 10 листопада 1910 р., ННStA, PA XL, К. 222, папка 1, арк. 254–261 (оригінал заклику: арк. 257); звіт консульства у Москві в МЗС, 6 березня 1911 р., там само, арк. 295–300, про Московську філію ГРБО. У плані учасників збори цього товариства практично ідентичні зі зборами «Союзу російського народу». Подібно звучить звіт австро-угорського консульства в Одесі, 6 травня 1911 р., там само, арк. 301, про відкриття Одеської філії ГРБО.

123 Про архієпископа Холмського Євлогія див.: WEEKS, *National World*, с. 336, 343 і далі.

ні друкарнею, традиційна установа «Галицько-руська Матиця», яка фінансово сильно підупала.¹²⁴

Утім очікування значно перевищували реальну російську підтримку: золочівські русофіли, які звернулися до товариства в справі побудови школярської бурси, подали сумою, якої вони потребували, 100 тисяч крон, а отримали всього лиш пожертву 425 рублів і декілька посилок з книжками; у випадку інших прохань значних грошових сум відсутні примітки про будь-яку допомогу. У бухгалтерських звітах ГРБО практично немає виплат на підтримку галицьких товариств, які б перевищували суму 300 рублів. З іншого боку, цілком реально припустити, що з політичних міркувань інформація про високі суми ніде не числилася і що такі гроші надходили до адресатів конспіративно; скажімо, відкриття нових русофільських бурс у кількох галицьких містах майже в один і той самий час спонукає до припущення, що тут не обійшлося без російської підтримки, яка не обмежилася тільки постачанням друкованої продукції.¹²⁵ Існують, щоправда, заяви одного московського австро-угорського дипломата про те, що Бобрінський отримав від ро-

124 Прохання про пересилання книжок: читальня ОМК у Стрию до ГРБО від 14 грудня 1906 р., РГИА СПб ф. 465, оп. 1, спр. 2, арк. 3; «Литературно-драматическое общество “Муза”» до ГРБО, Львів, б/д, 1908 р., там само, арк. 94b–95b; читальня ОМК у Товстому (Скалатський повіт) до ГРБО, б/д, 1909 р., там само, арк. 10; читальні в Ляцьке Велике і Ляцьке Мале (Золочівський повіт), з підписом Василя Мурина до ГРБО, 23 квітня 1909 р. і літо 1909 р., із проханням надіслати книжки; б/д, лютий 1910 р., із проханням надсилати російську газету *Нива*, там само, арк. 58, 89b і наст., 102. Мурин назвав своїм поручителем русофільського посла Миколу Глібовицького, який спрямував селян до ГРБО. Читальні ОМК у Радковичах (Самбірський повіт) і Середні (Самбірське передмістя) до ГРБО, 1 березня 1910 р., з підписом Івана Мудрого, із проханням передати книжки. Під час своєї поїздки Галичиною Бобрінський відвідав ці читальні, там само, арк. 91зв.; прохання фінансової підтримки для будівництва бурси і/або русофільських навчальних закладів: «Русская Рада», Золочівська філія ОМК і кооператив «Селянській Союз», 14 лютого 1909 р., там само, арк. 12–16; «Общество русских женщин “Жизнь”», Львів, 21 лютого 1909 р., там само, арк. 20–32; «Русская Бурса» в Горлиці (Горлицях) до Бобрінського, 31 березня 1909 р., там само, арк. 26–31; «Общество русских дамъ», Львів, 23 квітня 1909 р., там само, арк. 35 і наст.; «Галицько-руська Матиця» до ГРБО, Львів, 23 січня 1910 р., із проханням надіслати 2 тисячі крон, там само, арк. 83 – примітка про задоволення цього прохання відсутня; парох Теофіл Глушкевич до ГРБО, Мальнів (Мостиський повіт), 13 листопада 1910 р., із проханням підтримати громаду в будівництві нової церкви фінансово, там само, арк. 96 і наст.

125 Бухгалтерські звіти ГРБО за 1903–1911 рр., РГИА СПб ф. 465, оп. 1, спр. 3, арк. 1–39. Русофільські бурси, до яких ГРБО надсилало зокрема книжки, були в Бережанах, Бродах, Бучачі, Дрогобичі, Горлицях, Ярославі, Коломиї, Львові (бурси Ставропігійського Інституту, Народного Дому, «Селянська бурса», дівочий пансіон «Общества русских дамъ» і «Общества русских женщин»), Новому Сончі, Перемишлі, Самборі, Сяноку, Станиславіві (школярська бурса і дівочий пансіон «Общества русских женщин»), Стрию, Тернополі, Золочеві, див. список ГРБО із переліком книжкових пересилань, 1910 р., РГИА СПб ф. 465, оп. 1, спр. 13, арк. 1–14. Про русофільські школярські бурси див. вище, розділ 3, підрозділ 3.5.

сійських політиків значні грошові суми (як, наприклад, фінансування *Прикарпатської Русі* – 200 тисяч крон щорічно), проте доказів цього твердження немає. Така ж справа і з повідомленнями про нібито заплановане придбання товариством землі в Київській губернії, щоб розселити там тисячу галицьких селянських родин, що, враховуючи російську міграційну політику, звучить доволі неправдоподібно.¹²⁶

Прохання читалень і бурс, які переважно стосувалися книжкових посилок, повністю задовольняли. Книжкові пересилання з Петербурга були найвищої якості: у списках ГРБО значаться насамперед твори Пушкіна, Гоголя, Лермонтова, Достоевського, Толстого, Тургенева, Чехова, Короленка. В одній з книжкових посилок містилися навіть примірники ліберального *Въстника Европы*. У цьому сенсі не відповідає дійсності закид, що русофіли, мовляв, мали уявлення тільки про реакційну Росію, а не про Росію, представлену в новій російській літературі. Саме реакційні російські благодійники намагалися уможливити галицьким учням і членам читалень доступ до російської культури, яку цінували в усіх політичних таборах.¹²⁷ До ГРБО зверталися і приватні особи (переважно галичани, які переїхали до Росії і потрапили в скрутне становище), в надії отримати фінансову підтримку, допомогу при владнанні конфліктів із владою або в пошуку роботи в Росії. Вони бачили в товаристві насамперед благочинну організацію, в силах якої було надати небюрократичним шляхом допомогу заслуженим діячам; тож багато хто з прохачів відповідно наголошував у своїх листах на власних заслугах або «митарствах» заради російської справи.¹²⁸ Так селянин Григорій Мола зі села Лісневичі Львівського повіту обґрунтовував своє прохання надіслати йому

126 Зашифроване повідомлення консульського аташе Керменча до МЗС, Москва, 4 вересня 1910 р., ННStA, PA XL, К. 222, папка 1, арк. 214зв.; МВС до МЗС, Відень, 9 листопада 1910 р., там само, арк. 251 і наст., з покликанням на Дирекцію поліції у Львові (6 жовтня 1910 р.); Галицьке намісництво до МВС (копія), 28 липня 1911 р., ННStA, PA XL, К. 222, папка 2, арк. 28–29зв., про труднощі у наведенні доказів.

127 Див. лист «Русскої Ради» та ін. Золочів, 14 лютого 1909 р., із зазначенням ГРБО про пожертву, цит. вище, арк. 14, 16; подячні листи читальні в Ляцьке Малє (Золочівський повіт) від 9 травня і 21 червня 1909 р., ф. 465, оп. 1, спр. 2, арк. 64 і наст.; каталог книжкових пересилань ГРБО (загалом 6 тисяч томів) до закладів народної освіти і бурс Галичини й Буковини, б/д, бл. 1910 р., ф. 465, оп. 1, спр. 13, арк. 1–17.

128 Про допомогу ГРБО селянським мігрантам у конфлікті з російською владою див. вище, підрозділ 2.5; прохання приватних осіб про надання фінансової підтримки, надсилання книжок, допомогу в пошуку роботи або отриманні місця навчання: Василь Сиротюк, студент богослов'я, Чернівці, 23 січня 1909 р., РГИА СПб ф. 465, оп. 1, спр. 2, арк. 6–9, 11; Богдан Малаховський, емігрант з Галичини в Росії (з 1896 року), б/д, лютий 1909 р., там само, арк. 17–19; студент Іван Косович, Лігово, 1 квітня 1909 р., там само, арк. 34зв.; школяр Лев Комарницький-Павликович, Комарники (Турківський повіт), 15 травня 1909 р., там само, арк. 37–39; Онуфрій Кухарський, громадський писар, Ляцьке Малє, 9 липня 1909 р., там само, арк. 43 і наст.; Михайло Лозовий, залізничник, Кози (біля села Бяла, Західна Галичина), б/д, червень 1909 р., там само, арк. 59; Антін Циби́к, поштовий урядник, Ярослав, б/д, червень 1909 р., там само, арк. 60 і наст.; Іван Білас,

молитовники й твори Пушкіна, Толстого «та інших наших геніїв» своєю жалюгідною ситуацією «самого-одного в зведеній на манівці українській [національній українській] громаді», яка йому докучає «переслідуваннями».¹²⁹

Значно ризиковнішою за надання невеликої допомоги, переважно у формі книжкових посилок, була безпосередня підтримка галицьких громад, які перейшли у православ'я і зазнавали в себе на батьківщині переслідувань з боку держави, такою була, наприклад, громада села Залуччя Снятинського повіту. Ця громада попросила про пожертву на будову православної церкви. У цьому випадку «Благодійне товариство» ризикувало потрапити в дипломатичні перипетії. Тому спочатку звернулися до Православної Церкви з проханням заснувати відповідний комітет для збору пожертв. Урешті-решт до якогось розвитку цієї акції допомоги для Залуччя так і не дійшло, оскільки австрійська влада взялася за новоспечених православних ще перед тим, як надійшли російські пожертви.¹³⁰

Піар графа Бобрінського

Зростанням популярності «Галицко-русское благотворительное общество» завдячувало не лише пошвавленню зацікавлення російської громадськості слов'янськими справами, а й, насамперед, метушливості голови товариства графа Владіміра Бобрінського. Він належав до тих політичних першопрохідців, які доволі рано розпізнали можливості медійної доби, що насувалася, і, плануючи свою діяльність, насамперед враховували громадський

Миколаїв, б/д, літо 1909 р. (?), там само, арк. 68 і наст.; Ілія Калитчук, церковний півчий у Станиславові, 30 січня 1910 р., із проханням допомогти переселитися в Росію, там само, арк. 84 і наст.; Теодор Демків, художник, Петербург, 3 лютого 1910 р., там само, арк. 86; Ярослав Мончаловський, 22 грудня 1910 р., із зазначенням про допомогу 30 рублів, уже отриману раніше, там само, арк. 107зв.; Максим Кукурудза, випускник ремісничого училища, Шили (Збараський повіт), 26 квітня 1910 р., там само, арк. 93; Святослав Дяків, студент богослов'я в Московській духовній академії, 9 жовтня 1910 р.. У своєму проханні про фінансову допомогу Дяків згадує батька, галицького священика, який, прослуживши на парафії 30 років, втрапив через православні симпатії посаду, після чого разом з родиною емігрував, ф. 465, спр. 172, арк. 103зв.; школяр Михайло Запотоцький, Чернівці, 6 грудня 1913 р., 3 січня 1914 р., 23 лютого 1914 р., із проханням підтримки та описами переслідувань за «російську справу», ф. 465, оп. 1, спр. 19, арк. 5 і наст., 13; Яким Сидір, селянин, Батятичі (Кам'яно-Струмилівський повіт), 27 лютого 1914 р., із проханням надіслати релігійну літературу, ф. 465, оп. 1, спр. 19, арк. 14зв.

129 Григорій Мола до ГРБО, Лісневичі, б/д, осінь-зима 1910 р., РГИА СПб ф. 465, оп. 1, спр. 2, арк. 106.

130 ГРБО до архієпископа Волинського і Житомирського Антонія (відповідального в межах російської церковної ієрархії за галичан, котрі перейшли у православ'я), Петербург, 24 лютого 1909 р., РГИА СПб ф. 465, оп. 1, спр. 7, арк. 1. Про інцидент у селі Залуччя див. також нижче, розділ 5, підрозділ 5.1.

розголос. Так Бобрінському швидко вдалося збурити політичні хвилі аж до найвищих урядових кіл.

Першою помітною акцією Бобрінського була його поїздка Галичиною і Буковиною, яку він здійснив на запрошення галицьких русофілів, об'єднаних навколо Дудикевича, ще перед тим, як його обрали головою ГРБО. Бобрінській познайомився з цими русофілами ще на Празькому слов'янському з'їзді. Вересневу поїздку 1908 року було заплановано як провокацію, і провокація не забарилася: на публічну промову Бобрінського влада буковинського Серету відреагувала, завівши кримінальну справу за порушення громадського спокою і навіть заготувавши опис його особи на випадок повторної появи в Австрії.¹³¹ У Росії популярність Бобрінського як мужнього захисника інтересів гноблених галицьких і буковинських «русских» зростала в міру того, як він не піддавався австрійському праву. В січні 1914 року спалахнула нова афера, коли Бобрінський оголосив про своє бажання виступити викривальним свідком на процесі проти русофілів в угорському Мараморощі, хоча в Буковині наказу про його арешт не скасували. Він розраховував на загострену реакцію австрійців, яка перетворила б його на мученика – важко уявити щось краще для користі «Галицко-руського благодетельного общества», ніж його голова, який відбуває термін в австрійській в'язниці. Втім цього разу до бажаного ефекту не дійшло. Отримавши вказівки з найвищої інстанції у Відні, правові органи покинули намір арешту російського графа, забравши йому таким чином вітер з вітрил; на суді він поведився доволі мирно, і тільки з безпечної віддалі знову повернувся до звичного для себе тону.¹³² Ця афера таки спричинила додаткове напруження в російсько-австрійських відносинах. Російського посла декілька разів викликали до Міністерства закордонних справ, а натяки російського міністра закордонних справ Сазонова і його віденського посла, що висловив австрійський співрозмовник, про те, що вони розуміють нібито неполітичні мотиви Бобрінського, викликали у Відні значне невдоволення.¹³³

131 МВС до МЗС з довідкою про подорож Бобрінського 1908 року, Відень, 21 січня 1914 р., ННStA PA XL, К. 220, арк. 8.

132 Міністерство внутрішніх справ Угорщини до МЗС з витягами з протоколу процесу в Мараморощі (засідання від 5 лютого 1914 р., показання свідка Бобрінського), 10 лютого 1914 р., ННStA PA XL, К. 220, арк. 137–170, особл. 161 і наст.; тут же вирізка з газети *Русская Речь*, № 2473 від 23 березня 1914 р., із фрагментом виступу Бобрінського на зборах Одеської філії ГРБО, у якому промовець засипає Австрію звинуваченнями.

133 Нотатка МЗС про розмову з російським послом князем Кудашевим, Відень, 22 січня 1914 р., ННStA PA XL, К. 220, арк. 9–12; МЗС до російського посольства у Відні, 23 січня 1914 р., там само, арк. 15 і наст.; російське посольство у Відні до австро-угорського МЗС, 26 січня 1914 р., там само, арк. 25–27; МЗС до посольства у Петербурзі, Відень, 23 січня 1914 р., там само, арк. 19–21; зашифрована телеграма радника австро-угорської місії Черніна до МЗС про розмову з міністром закордонних справ Сазоновим, Петербург, 26 січня 1914 р., там само, арк. 30 і наст.; міністерський запис розмови з викликаним до МЗС російським послом князем Кудашевим, Відень, 28 січня 1914 р., там само, арк. 41 і наст.;

Попри це, і після своєї неординарної поїздки Бобрінський змушений був констатувати, що ГРБО «ще не вдалося розбудити зацікавлення ... широких кіл російського населення у державній Русі долею братів у пригнобленій Русі». ¹³⁴ Щоб розбудити це зацікавлення, він організовував надалі численні кампанії проти гаданих і справжніх зловживань галицької влади, покликаючи на громадську діяльність галицьких русофілів. Попри розчарованість млявою реакцією російської громадськості, йому на руку було невідання росіянами галицьких обставин і відсутність у російському просторі об'єктивної інформації – навряд чи міг хто-небудь з російських читачів перевірити правдивість тверджень, які пускали в світ російські націоналісти. За даними секретаря австро-угорської місії барона Ляго, в Росії майже повністю невідомим був факт уніатства галичан; прихильники ж Бобрінського уникали називання докладних цифр симпатиків православ'я, так що повідомлення про переслідування за віросповідання сприймалися на віру. ¹³⁵ Надійним союзником Бобрінського була російська національна преса, передусім *Новое Время*, де точно повідомляли про кожний захід «Галицко-русского благотворительного общества» і кожний виступ його голови. ¹³⁶

Восени 1910 року у Стрийському повіті наробив галасу випадок українського учня, який помер після важких побоїв польського вчителя. Слідство встановило, що до смерті хлопця призвели (нібито) не побої, а захворювання на сухоти; галицькі русофіли все ж ухопилися за «справу Михайла Коханчика» й поширили інформацію, що це вчитель так важко покарав хлопця за відмову молитися на польському рожанці. Ця ж версія з'явилася за якийсь час і в українській національній пропагандистській газеті. Бобрінський підхопив кампанію і використав інцидент для реклами ГРБО. Тим часом Коханчика вже возвели в ранг мученика за православну віру, за упокій його душі відправляли Літургії визначні духовні особи. Врешті-решт навіть австро-угорське посольство в Петербурзі змушене було подати міністрові закордон-

МЗС до угорського прем'єр-міністра графа Тиси, Відень, 3 лютого 1914 р., про дії у випадку в їзду до країни Бобрінського, там само, арк. 46–49; Міністерство юстиції до МЗС, Відень, 4 лютого 1914 р., про відмову від клопотань про видачу угорській владі, там само, арк. 55 і наст.; Чернін до МЗС про розмову з міністром закордонних справ Сазоновим, Петербург, 7 лютого 1914 р., там само, арк. 67. Див. також нижче, розділ 5, підрозділ 5.2.

134 Так Бобрінський висловився у (відхиленій) заявці на грошову підтримку Священним Синодом буковинських русофілів (що зреферував замісник обер-прокурора), Петербург, 25 січня 1909 р., РГИА СПб ф. 796, оп. 190.2, спр. 48, арк. 1.

135 «Послання секретаря місії барона Ляго стосовно російської пропаганди серед галицьких і буковинських русинів», додаток до листа радника місії Сілаші в МЗС від 16 травня 1910 р., ННStA PA XL, К. 222, папка 1, арк. 93.

136 Ці ж інформації читали й австро-угорські дипломати: див. повідомлення в пресі Петербурзького посольства про репортажі в *Новое Время* і *Биржевыя Вѣдомости*, Петербург, 16 травня 1910 р., ННStA PA XL, К. 222, папка 1, арк. 97–103.

них справ Сазонову протест проти повідомлень у пресі, які звинувачували галицьку владу в брехні.¹³⁷

Коли взимку 1911–1912 років у Росії стало відомо, що в багатьох галицьких місцевостях австрійська влада взялася до контрзаходів проти підтриманого Росією руху переходу в православ'я, Бобрінський змобілізував і закордонну пресу. 12 квітня він опублікував у лондонській *The Times* лист читача з повідомленням про «релігійні переслідування в Галичині», спровокувавши розлогу дискусію в пресі. У своєму листі Бобрінський представив рух за зміну конфесії масовим явищем, тоді як насправді на той час цей рух був поширений не більше як у десяткові сіл; він також безмірно перебільшував дані про державні репресивні заходи.¹³⁸ Польські та українські автори не забарилися з реакцією на Бобрінського; найбільш стриманим листом у газетній дискусії був лист австрійського кореспондента в Лондоні Макса Гольдшейдера, який, втім, дотримувався помилкової думки, що це російські агенти штучно розпалили русофільський рух. Намісництво у Львові вважало своїм обов'язком виступити в урядовій газеті *Gazeta Lwowska* із зображенням протилежних фактів. Після цього як «нейтральний спостерігач» русофільські села об'їздив Джон Біркбек, британський симпатик Росії (цілком можливо, що в супроводі русофільських активістів), і визнав за Бобрінським рацію: «малоросам», як Біркбек називав галицьких українців, справді не дають сповнити їхнє природне прагнення приєднатися до російської культури. Британець помилково припустив, що у випадку селян, яких він опитав, ідеться про виразників думки більшості галицьких «росіян».¹³⁹ Біркбек аж ніяк не міг нейтрально

137 Запис в актах МЗС до документа для ознайомлення Міністерства віросповідань і освіти про випадок з побиттям, Відень, 17 березня 1911 р., ННStA PA XL, К. 220, арк. 14–17, 26; посольство в Петербурзі (від Сілаші) до МЗС, Петербург, 15 листопада 1910 р., там само, арк. 4, 8, 22 і наст. Про «справу Коханчика» згадав у праці «Le réveil national des Ukrainiens» (= «Національне пробудження українців»), виданій *Bureau du cercle des Ukrainiens* (Париж 1912), ЯРОСЛАВ ФЕДОРЧУК. Чи справді мотивом побоїв була національна ненависть, невідомо; на захист версії влади говорить те, що в першій скарзі з вказаного місця не йшлося про примусову молитву, а тільки про важкі побої.

138 COUNT VLADIMIR BOBRINSKY, Religious Persecution in Galicia/History of the Struggle, у: *The Times* від 10 квітня 1912 р. Про пропаганду православ'я і галицький рух за зміну конфесії див. нижче, розділ 5, підрозділ 5.1.

139 V. STEPANKOVSKY, Religious persecution in Galicia, у: *The Times* від 29 квітня 1912 р.; MAX GOLDSCHIEDER, Religious Persecution in Galicia, травень 1912 р., див. збірка читацьких листів до *The Times* про «релігійні переслідування», 1912–1913 рр., ЦДІАЛ ф. 129, оп. 4, спр. 10, арк. 1–18, серед них читацькі листи Макса Гольдшейдера, польського князя Владислава Сапєги, британця Джона Біркбека. Зображення ситуації Галицьким намісництвом з'явилось в *Gazeta Lwowska* від 21 квітня 1912 р., див.: Галицьке намісництво до МВС, 16 червня 1912 р., ННStA, PA XL, К. 222, папка 2, арк. 118зв. Див. також: Дмитро Марков, Чернетка англійського читацького листа до *The Times*, травень 1912 р. (підписано «D. Markoff, Dr. Jur. and greek catholic priest»), ф. 129, оп. 4, спр. 154, арк. 1–23.

повідомляти про побачене: він був багаторічним знайомим обер-прокурора Синоду Константіна Победоносцева, який помер 1907 року, і неодноразово подорожував Росією. Свого часу він постачав Победоносцева інформаціями з церковного життя у Великобританії та й сам писав до англійських газет статті та читацькі листи про Росію, схожі своїм проросійським настроєм на його звіт з Галичини.¹⁴⁰

На важливості позитивного відгуку за кордоном на русофільську діяльність у Галичині наголосили через якийсь час Загальні збори ГРБО, на яких головував архієпископ Євлогій. Парадоксально, але російські націоналісти, які зазвичай не гребували закликami на державному рівні переслідувати інакомислячих, цим разом взялися покликалися на «західні» цінності – толерантність і лібералізм: «Між свободолюбними умами і ще погано відомими Європі галицько-руськими священиками і селянами існує чимало спільного. Обидві групи борються за елементарні права людського сумління і за свободу культури», звучав коментар доморощеної націоналістичної газети *Новое Время*. Меморандум ГРБО про галицьке питання, який мали намір запропонувати передрукувати у французькій, італійській та британській пресі, підписали не тільки націонал-патріоти, а й відомі представники російської науки і культури.¹⁴¹

Щоб винести цю тематику за межі посвячених кіл, «Галицько-русское благотворительное общество» видало низку брошур: у списку публікацій переважали назви на кшталт «Переслідування православної віри в угорській Русі», праця Біркбека, написана після його поїздки Галичиною, «Релігійні переслідування в Галичині», «Значення Карпато-Русі для Росії» та інші твори галицько-русофільських або російських авторів до краєзнавства Галичини і Закарпаття.¹⁴² Від грудня 1913 року до видань додався часопис *Червонная*

140 Див. обширне листування Джона Біркбека з Константіном Победоносцевим, 1889–1897 р., із долученими газетними вирізками з британської преси, РГИА СПб ф. 1572, оп. 2, спр. 237, арк. 1–233. Темою статей і читацьких листів Біркбека до *The Times* була російська церковна політика в протестантських балтійських провінціях, що викликало у Великобританії особливе зацікавлення; крім того, він писав про історію російської Церкви і місіонерську діяльність Православної Церкви.

141 *Новое Время*, 31 травня 1912 р., цитується за додатком до політичного звіту австро-угорського посольства в Петербурзі, 3 червня 1912 р., ННStA, PA XL, К. 222, папка 2, арк. 122–124.

142 Список із 33 брошурами, які можна було замовити у видавництві ГРБО в: ДМИТРИЙ ВЕРГУНЪ [ДМИТРО ВЕРГУН], Преслѣдованія за православную вѣру в Угорской Руси (съ приложениемъ и снимками подлинныхъ писемъ) (Санктъ-Петербургъ 1913). У списку міститься краєзнавство (переважно авторства галичан, таких, наприклад, як Свистун, Купчанко, Свенціцький, Філевич, І. Гумецький, Д. Марков), галицько-русофільська белетристика (І. Наумович, В. Залозецький, М. Глушкевич, Ю. Яворський, М. Глібовицький, О. Мончаловський). Окрім цього, проводилася реклама передплати русофільської преси в Галичині та Північній Америці.

Русь (йшлося про Галичину), де друкували промови, виголошені на заходах ГРБО, заклики до збору пожертв і новини з «пригнобленої Русі».¹⁴³

Восени 1913 року з'явилася можливість ще одного резонансного в суспільстві виступу «Галицько-руського благотворительного общества». Після кількох неврожайних років Галичина після повеней знову мала неврожай; зруйновано було господарства десятків тисяч українських селян. Галицькі русофіли намагалися поєднати гуманітарну допомогу й політичні лозунги, заручившись діяльною підтримкою своїх помічників з Петербурга. Оскільки вважалося, що влада краю і австрійської держави надає допомогу переважно полякам та українським націоналістам або ж заснованим ними комітетам допомоги, русофіли заснували під головуванням Филипа Свистуна власний «комітет порятунку». На користь цього комітету пошавило свою діяльність і ГРБО, наголошуючи у відповідних закликах на політичних переслідуваннях, яким піддаються галицькі русофіли. Нібито несправедливий розподіл матеріальної допомоги в Галичині виявлявся таким чином частиною широко замисленої змови поляків і «німців» проти галицьких «русских».¹⁴⁴ Ця кампанія, до якої терпимо ставилася влада і яку організували стовпи російського суспільства, ідеально вписалася в образ австро-російських відносин, які дуже швидко погіршувалися. Від першого заклику 8 листопада 1913 року до січня 1914 року було зібрано 170 тисяч рублів, переданих львівському і чернівецькому комітетам допомоги русофілам. Загалом важко стверджувати, що сума свідчить про надзвичайну мобілізацію. І хоча у поширенні закликів до збору пожертв були задіяні й офіційні установи, все ж результат акції був не таким грандіозним, як того хотілося.¹⁴⁵

Разом із центральним осідком товариства у Петербурзі, що очолював діяльний Бобрінський, вагому роль у цій кампанії відіграла відкрита у 1913 році Житомирська філія ГРБО. Житомир розташований неподалік Галичини, а головою філії був волинський архієпископ Антоній, найактивніший галицький політик у середовищі високопоставленого російського духовенства, якщо не враховувати його холмського колеги Євлогія. Зібрані «пожертви для голодаючих» житомирці передавали і в добре знайомі ГРБО русофільські громади Ляцьке Велике і Ляцьке Мале (Золочівський повіт). Активісти з Ляцького ще

143 *Червоная Русь. Издание Галицько-русского общества*, Санкт-Петербург 1913–1914.

144 Заклик комітету пожертв, який існував при ГРБО, 10 січня 1914 р., РГИА СПб ф. 465, оп. 1, спр. 21, арк. 1. Темою заклику стали проправославні пориви в деяких галицьких громадах і процеси проти русофілів 1913 року. Заклик підписали зокрема політики, високопосадовці, функціонери слов'янських «благодійних товариств», редактори газетних видань.

145 Див. прохання губернських адміністрацій Таврії надіслати заклики до збору пожертв, Сімферополь, 31 січня 1914 р.; прохання губернатора Калуги надіслати заклики до збору пожертв, Калуга, 4 лютого 1914 р.; прохання командира 176 піхотного полку надіслати заклики до збору пожертв, Чернігів, 10 лютого 1914 р., РГИА СПб ф. 465, оп. 1, спр. 21, арк. 2–6.

раніше сконтактувалися з Петербургом і отримували книжкові посилки для читалень. Проте і в житомирській документації відсутні дані (незважаючи на заклики збирати пожертви, надіслані в сільськогосподарські кооперативи і на цукрові заводи) про якісь надто великі поставки харчів, а вже про оголошені на початку кампанії «вагони» збіжжя, говорити не доводиться.¹⁴⁶ Водночас австрійську владу драгувала російська акція допомоги, насамперед через спотворене представлення в російській національній пресі допомоги, яку галичани отримували від Австрії. Пропагандисти ГРБО замовчували факт піклування австрійської влади про галицький район катастроф. Ані слова не чуто було про значні суми, які виділяли на допомогу ще від 1908 року і призначали на покращення інфраструктури регіону. Міністерство внутрішніх справ у Відні дало відповідну вказівку підлеглим установам використовувати з пропагандистською метою австрійські акції допомоги і наголошувати під час розподілу допомоги на «державному походженні допомоги».¹⁴⁷

Втім і міській владі Петербурга було зрозуміло, що в заходах ГРБО містилася зовнішньополітична вибухова суміш. Відповідно ще в березні 1914 року (за розпорядженням згори?) товариству заборонили розміщувати в громадському транспорті плакати своїх заходів, на яких завжди містилися політичні алюзії. Дозвіл на доповідь, у якій темою мала бути війна на Балканах і «останні судові процеси в Австро-Угорщині» (тобто процеси проти русофілів 1913–1914 років у Львові і Мараморощі), дали тільки за умови, що на доповідь допускатимуть виключно запрошених членів товариства і що не буде плакатів та інших письмових оголошень.¹⁴⁸ Представники російської еліти, заангажовані в ГРБО, також не були впевнені в правильності безумовної підтримки галицької іреденти, адже така підтримка означала заміну династійної лояльності національною і мала демократичні імплікації. Такі сумніви засвідчує наголошення «аполітичності», «лояльності» та вірно-підданства відповідній правлячій династії у публічних виступах активістів ГРБО та в російських публікаціях на теми Галичини.¹⁴⁹ Так зовнішні невдачі

146 Підсумковий звіт філії ГРБО в Житомирі за 1913 рік, 14 січня 1914 р., РГІАСПБ ф. 465, оп. 1, спр. 15, арк. 5–8; підсумковий звіт за 1914 рік, 11 квітня 1915 р., там само, арк. 21 і далі.

147 Перелік австрійського Міністерства внутрішніх справ уже затвердженої допомоги з інструкціями стосовно пропагандистського супроводу, див. МВС до Краєвого управління Буковини, Відень, 13 січня 1914 р., AVA, МВС Президія, К. 2087, № 184/МІ 1914. Див. також спогади галицького намісника Міхала Бобжинського про подолання наслідків катастрофи, BOBRZYŃSKI, Z moich pamiętników, с. 40–43.

148 Комендатура Петербурга до ГРБО, 27 лютого 1913 р. і 15 березня 1914 р., РГІАСПБ ф. 465, оп. 1, спр. 17, арк. 12–14.

149 Див. звіт Андріана до МЗС, Варшава, 20 грудня 1913 р., цит. вище, арк. 823 і наст., про виступ архієпископа Антонія; АРХІЄПІСКОПЪ ВОЛЫНСКІЙ АНТОНІЙ, Отторгнутые отъ насъ и нами забытые (Отрывки изъ рѣчи въ собраніи Галицко-русскаго Общества), у: Червоная Русь, № 3/1914 (від 15 лютого 1914 р.), с. 20.

та внутрішні суперечності створили певну межу для активістів товариства. Навіть там, де проблематика галицьких «русских» повинна була, за задумом російських націоналістів, знайти найдужчий відгук, а саме в Україні, мобілізація відбувалася доволі мляво. Націоналістичні газети й товариства у Києві, які щоразу порушували цю тему, були не надто популярними, якщо вірити даним австро-угорського консульства у Києві. Найвпливовішим залишався національно-консервативний *Кієвлянинъ*, який мав максимум 15 тисяч передплатників; радикальніші газети й угруповання, серед яких і товариство погромників «Союз русского народа», хоч і привертало до себе увагу гучними акціями, проте мали небагато прихильників і мізерні фінансові засоби.¹⁵⁰

Галицька політика Священного Синоду

Священний («Святійший») Синод, найвища російська церковно-адміністративна влада, яку очолював обер-прокурор Константін Победоносцев (1827–1907, його наступником став Владімір Саблер), була єдиною російською централізованою структурою, яка наважилася зайти далі за інших і поставила собі за мету обачну підтримку проправославних течій у Галичині – ретельно зважаючи на тонкощі зовнішньої політики. Победоносцев, котрий як обер-прокурор займав посаду майже міністра в справах релігії із повноваженням вділяти вказівки православної ієрархії, займав активну позицію як представник високого православного духовенства і єдиний представник центральної інстанції ще в холмському питанні, підтримуючи націоналістів. Відповідно він був їхньою головною контактною особою в справі проведення акцій допомоги на користь «русских у Галичині». Австрійські українці нерідко отримували допомогу Синоду. У 1890-х роках ішлося переважно про православні церковні громади на Буковині, згодом про симпатиків православ'я або осіб, які бажали перейти в православ'я в Галичині. Переважно виплачувана допомога була не надто високою: правилом були суми, які становили кілька сотень рублів, часто надавалася речова допомога, наприклад, літургійне начиння, ікони з російських видавничих складів, молитовники, у двох випадках мобільна польова церква, у 1907 році переслали також книги для українського музею церковного мистецтва у Львові.¹⁵¹

150 «Список II. Товариства в посадовому окрузі, які займаються русофільською та православною пропагандою», консульство в Києві до МЗС, 1 липня 1914 р., ННStA, PA XL, K. 224, папка 3, арк. 817–819.

151 Допомога церковним громадам літургійним начинням; священничими ризами, книжками (вартістю переважно 100–300 рублів): листопад 1989 р., Луковиця, Буковина, див.: РГИАСПб ф. 796, оп. 179, спр. 4165; липень 1903 р., Садагора, Буковина, там само, оп. 184, спр. 5313; травень 1904 р., Зеленів і Чорторійськ, Буковина, там само, оп. 185,

Особливе місце займала православна церква у Львові, яку початково побудували для церковного обслуговування буковинських і румунських військових та їхніх сімей, що перебували у Львівському гарнізоні. Через доволі низьку кількість членів громади і високу плинність військових кадрів церква мала погану фінансову базу, на що вказувало російське консульство у Львові. Від середини 1890-х років до церкви почали, за заявкою львівського консула Константіна Пустошкіна (якого Синод називав «ревним захисником православної справи»¹⁵²), надходити регулярні виплати від Священного Синоду, які, щоправда, рідко перевищували середню річну суму 500 рублів. Офіційно ж львівська православна церква підпорядковувалася Чернівецько-Буковинській православної консисторії і ніколи не давала приводу галицьким українцям вважати її центром православної пропаганди, не кажучи вже про *російську* православну пропаганду.¹⁵³ Австрійський уряд дізнався про посередницьку роль консульства в передачі грошей, що призвело до видворення Пустошкіна з країни 1909 року.¹⁵⁴ Синод ніколи не мав спеціального фонду для виплат допомоги галичанам або буковинцям; гроші для них надходили з інших фондів або з бюджетних коштів. Тут варто назвати різні фонди для церковного будівництва у зруйнованих війною християнських областях Османської імперії, будівельний фонд, призначений для церковних громад у потребі в Російській

спр. 5895; про пожертву на музей у 1907 р. там само, оп. 188, спр. 7735; 1910 р.: дозвіл Синоду, виданий членові ГРБО Семьонові Пісареву, Петербург, на постачання ікон із синодальних друкарень у Галичину й Буковину, там само, оп. 190.2, спр. 321. Осінь 1912 р.: оснащення до польової церкви для галичан, які перейшли у православ'я, «приєдналися до Православної Церкви» і для громад новоправославних в Ізі, Верхня Угорщина, загальною вартістю 870 рублів. Оскільки в переведення такої допомоги втручалася австрійська або угорська влада, або відсилаючи її назад, або обкладаючи штрафами, незрозумілим залишається, чи пожертви взагалі доходили до місця призначення, там само, оп. 195, спр. 1109. Очевидно відхилили заявку отця Теофіла Глушкевича з галицького Малнова на фінансову підтримку «будівництва православної церкви» (вересень 1898 р., квітень 1907 р.), там само, оп. 179, спр. 4135, оп. 182, спр. 4057. У листопаді 1910 р. Глушкевич звернувся з цим же проханням до ГРБО, що свідчить про невиплату допомоги, див.: ф. 465, оп. 1, спр. 2, арк. 96 і наст. Зрештою в його листі до ГРБО йшлося не про «православну» церкву, а тільки про будівництво нової церкви; цілком можливо, що йшлося зовсім не про випадок переходу в православ'я.

152 Нотатка в документації Синоду про заявку Пустошкіна на підтримку православної церкви у Львові, 18 жовтня 1896 р., РГИА СПб ф. 796, оп. 176, спр. 3512, арк. 3.

153 Підтримки Синоду для православної церкви у Львові: 1895 р.: 400 рублів і літургійний посуд/книжки вартістю 170 рублів; 1896 р.: 250 рублів; 1897 р.: 400 рублів; 1989 р.: 600 рублів; 1899 р.: 600 рублів; 1900 р.: 300 рублів; 1901 р.: 600 рублів, включаючи 135 рублів на придбання літургійного посуду і риз; 1902 р.: 600 рублів, включаючи 300 рублів на ремонтно-будівельні роботи; див.: РГИА СПб ф. 796, оп. 176, спр. 3512; ф. 796, оп. 180, спр. 3635; ф. 796, оп. 184, спр. 5354, арк. 1зв.; 1903 р.: 300 рублів; 1904 р.: 600 рублів; 1905 р.: 600 рублів, див. ф. 796, оп. 184, спр. 5354; 1906 р.: 600 рублів, див. ф. 796, оп. 187, спр. 7146; 1913 р.: 1200 рублів, див. ф. 796, оп. 197, спр. 45.

154 Документ австрійського МВС для ознайомлення МЗС, № 13014, б/д, кінець 1909 р., HHStA, PA XL, K. 222, папка 1, арк. 35.

імперії, фонд з пожертв для російських церков і монастирів у потребі, бюджет Синоду для спорудження церков і шкіл у губерніях західної окраїни, бюджет синодальних друкарень і заощаджень «на особливі потреби».¹⁵⁵

Загалом же спосіб, у який Синод проявляв активність, залишає враження, що допомогу надавали насамперед тоді, коли вона нічого не коштувала російським фіскальним органам. Так уже було у випадку підтримки преси, коли допомогу припинили негайно, як тільки цього почала вимагати власна фінансова ситуація. Виплати коливалися у вельми скромних межах, якщо порівняти їх зі сумами, що видав Синод у той самий час на його місійну діяльність у Японії чи Палестині або ж на північноамериканських вірних православного обряду. Та й факт відсутності особливої статті бюджету для галицького напрямку свідчить про його другорядність. З іншого боку, не виключено, що приховане фінансування може вказувати на бажання не згадувати про допомогу Галичині – хоча пропаганда допомоги голодуючим у наступні роки, в яку дав себе втягнути Синод, перекреслює таку конспірацію.¹⁵⁶ Графові Бобрінському теж довелося зрозуміти, що каси церковної влади не є відкритими для його необмеженого користування: на початку 1909 року він зазнав поразки, коли, ще під враженням своєї поїздки Галичиною і Буковиною, вимагав від Синоду фінансової підтримки для видавництва проросійської газети в Буковині. Через брак коштів його заявку відхилили. У червні Бобрінський зробив ще одну спробу, просячи цим разом 7 тисяч рублів для спорудження «російської» бурси, для порятунку збанкрутілої газети *Православная Русь* і закупівлі російської релігійної літератури. Проте й це прохання відхилили – аргументуючи відсутністю призначеної на такі цілі статті бюджету. Натомість було ухвалене рішення безкоштовно віддати релігійну літературу зі складів синодальних друкарень у Москві та Петербурзі. Тож офіційний фандрейзинг Бобрінського на потреби австрійських русофілів не мав успіху; йому довелося звертатися до приватних жертводавців.¹⁵⁷ Офіцій-

155 РГИАСПб, ф. 796, див. примітки 151, 153.

156 Підтримка для Галичини становила засадничо дуже незначну частку загальних виплат Синоду. У переліках за 1908 рік наведено невисокі грошові надходження для православних церков у Сербії та Румунії; доволі значні суми ішли до Праги на тамтешню православну церкву; справді ж великі суми розміром декілька тисяч рублів переводили до православної громади в Палестині, до Духовної місії в Єрусалимі, до місій у Пекіні, Японії та Кореї, див.: РГИАСПб ф. 796, оп. 189.2 (дані взято з переліку окремих позицій у каталозі до ф. 796, оп. 189.2 (1908 р.)); ф. 796, оп. 190.2, спр. 301, 308b; ф. 796, оп. 185, спр. 5805 (окремі виплати сербським і румунським громадам). У 1904 році було отримано дозвіл на щорічне надання субсидій православній церкві у Празі терміном на 10 років (щорічно до Праги надходило 2 230 рублів), див. ф. 796, оп. 185, спр. 5718.

157 РГИАСПб ф. 796, оп. 190.2, спр. 48. У своїй заявці Бобрінський згадував, що самотужки зібрав серед колег-депутатів Державної Думи 800 рублів для буковинських русофілів.

ний Петербург, як виглядає, не вітав збору пожертв австрійськими русофілами в Росії: дозволи на в'їзд видавали разом із застереженнями не збирати в Росії жодних коштів.¹⁵⁸

Насамперед Синод остерігався надто відкрито приймати сторону проправославних або русофільських течій у межах Австрійської монархії. Із урахуванням зовнішніх відносин Росії заявки галичан, які виявляли намір перейти в православ'я і вступити в громаду вірян російської церкви, відхиляли. Галичанина Стефана Ольховецького, який власним коштом заснував «монастир», а під кінець 1900 року разом із черницями цього монастиря виявив бажання перейти в православ'я, скерували з церковної адміністрації у Києві, куди він спочатку звернувся, до Петербурга, а там уже його прохання відхилили. Не виключено, що його просто вважали якимось сектантом чи скандалістом, але обґрунтуванням відмови подали неуповноваженість, оскільки ці люди не були російськими підданими.¹⁵⁹ У 1910 році з подібною аргументацією було відхилено прохання про перехід у православ'я п'яти русофілів із сіл Конотопи, Теляж та Опольське (Сокальський повіт), які виступали від імені 35 симпатиків православної віри. Їх переадресували до зареєстрованої в Австрійській монархії Православної Церкви на Буковині, а фінансову підтримку на будову нової церкви, про що теж стояло у проханні, обіцяли надати тоді, коли відбудеться перехід у буковинське православ'я.¹⁶⁰ І тільки коли за якийсь час православної священник галицького походження Іван Ілечко, який здобув освіту в Росії, зайнявся долею людей, які виявили бажання змінити конфесію, Синод, після наполягань Бобрінського, дав дозвіл на виплату 2 000 рублів допомоги на будівництво нової православної церкви і парафії

158 Акт про дозвіл на в'їзд для православного священника Василя Никитовича (Іванковичі, Буковина), 7 серпня – 7 вересня 1900 р. (остаточного рішення так і не прийняли, акт закрили 1900 року), РГИА СПб ф. 796, оп. 176, спр. 3526; акт про дозвіл на в'їзд для православного буковинського священника Івана Гнідея, 12–16 серпня 1895 р., ф. 796, оп. 176, спр. 3515; акт про дозвіл на в'їзд православного ченця Василя Басараба (очевидно, з Буковини), 7 листопада 1909 р. – 6 березня 1910 р., ф. 796, оп. 190.2, спр. 310. Колишньому старовірові-липовану з Буковини Леонідові Нестерову з Климівчів, який разом із 35 іншими однодумцями перейшов у православ'я, дозволили збирати пожертви в Києві та Москві 1895 і 1900 року, оскільки, як стояло в обґрунтуванні, це мало допомогти повернути в лоно Православної Церкви й інших заблуканих старовірів, див. ф. 796, оп. 176, спр. 3535; ф. 796, оп. 181, спр. 3074. Климівчани, нащадки російських старообрядних емігрантів, які повернулися в православ'я, також отримали 1895 року 1 000 рублів на будівництво каплиці, у травні 1900 року – 10 тисяч рублів на будівництво церкви – словом, незрівнянно більше, ніж будь-коли отримували галицькі уніати, оскільки пожертву для липован сприймали, очевидно, не такою політично ризиковою, див. ф. 796, оп. 181, спр. 3074.

159 Стефан Ольховецький до Синоду, Сорока (Хоростківський повіт), 5 жовтня 1900 р.; відмова Синоду, 24 січня 1901 р., РГИА СПб ф. 796, оп. 181, спр. 3188, арк. 1, 4зв.

160 Акт про заявку на перехід у православ'я села Конотопи, 26 квітня – 24 липня 1910 р., РГИА СПб ф. 796, оп. 191, спр. 135.

у Теляжі. Це рішення тримали в таємниці, гроші адресати мали отримали через секретаря російського консульства Михайла Верховцева. До цього так ніколи й не дійшло, тому що втрутилася австрійська влада. У цьому випадку Петербург дозволив бажану допомогу, проте в жодному разі не хотів, щоб проводили офіційні паралелі між Петербургом і конвертитами.¹⁶¹ Про подальші дії Синоду у згаданому вище випадку села Залуччя в документах не міститься жодної інформації. У червні 1909 року *Новое Время* опублікувало заклик архієпископа Антонія до збору пожертв; але і в австрійських джерелах відсутня конкретна інформація про те, чи надходили все ж хоч якісь гроші з Росії.¹⁶² Можливо, все так і залишилося на стадії підготувань до заснування комітету зі збору пожертв. Інакше виглядала справа з галичанами, які мали намір перейти в православ'я у Північній Америці – у цьому випадку російська Церква великодушно ішла їм назустріч. Зрештою, і тут Петербург намагався не надто перегинати палицю: після консультації з Міністерством закордонних справ. У червні 1911 року Синод відхилив прохання про надання громадянства конвертитові отцеві Михайлові Фекулі, тому що Фекуля мав ще австрійське громадянство, і тим самим «заторкували інтереси іншої держави» – це невдоволення відповідального православного єпископа, який вказав на існування багатьох подібних випадків у його єпархії.¹⁶³

Та й до галасливо інсценізованої акції «Галицко-руського благодотвортельного общества» по збору пожертв для «голодаючих Галичини і Буковини» Синод хоч і був причетний, однак розрядив політичну загостреність цієї акції. У листопаді 1913 року Синод дозволив збирати церковні пожертви. Проект відповідного заклику в газеті *Церковныя Вѣдомости*, який вийшов, мабуть, з кола Бобрінського і був представлений церковній владі, містив зокрема твердження, що «російські брати» по той бік кордону всі прагнуть «повернення в лоно Православної Церкви» і що тисячі з них уже перейшли в православ'я. До того ж, цей текст був нашпигований антипольськими, антиавстрійськими та антиєврейськими фразами. У канцелярії обер-прокурора повикреслювали всі ці компрометуючі пасажі; залишився тільки заклик, у якому наголошувалося на гуманітарному характері цієї акції і де не містилося жодних політичних натяків на внутрішні справи сусідньої держави. Ру-

161 Лист Бобрінського до обер-прокурора Саблера, 13 жовтня 1911 р.; документація на етапі вирішення, 14–17 жовтня 1911 р., РГИА СПб ф. 796, оп. 193, спр. 1376; див. розділ 5, підрозділ 5.1.

162 «Інформація про розвиток схизматичної пропаганди в Галичині», додаток до листа МВС до МЗС, Відень, 23 лютого 1912 р., ННStA, PA XL, K. 222, папка 2, арк. 39 і наст. Див. розділ 5, підрозділ 5.1.

163 Нотатка в документах Синоду про цей випадок, 3 червня 1911 р., РГИА СПб ф. 796, оп. 193, спр. 1288, арк. 1; архієпископ Алеутів та Північної Америки Платон до Синоду, 14 травня 1911 р., там само, арк. 2. Про численні випадки переходу в православ'я у Північній Америці див. розділ 5, підрозділ 5.2.

софільська преса в Галичині була не такою стриманою: у ній акція Синоду називалася кроком до «національної єдності розділеного політичними кордонами російського народу».¹⁶⁴ Сам Синод пожертвував на організований ГРБО комітет допомоги голодуючим загалом 8 тисяч рублів, під час церковного збору пожертв у самій лише Південній Україні зібрали 10 тисяч рублів пожертв. Після російської окупації Галичини восени 1914 року акцію зі збору пожертв, яку перервала війна, відновили; за розподіл грошей відповідав архієпископ Євлогій, який тепер був повноваженим у справах завойованої Галичини.¹⁶⁵

Проблематичним для центральних органів було вплутання архієпископа Волинського Антонія та архієпископа Холмського Євлогія в галицьку політику кола Бобринського. Обидва архієпископи були схильні діяти на власний розсуд, не цуралися політичних висловлювань (що було цілком не в дусі заяв Православної Церкви) і відкрито займалися проблемами громадян сусідньої держави. Архієпископ Антоній підтримував добрі контакти з деякими русофільськими священиками, які походили з Галичини, здобули освіту в Росії і перед самим початком війни потрапили в конфлікт з австрійською владою тому, що намагалися заснувати в себе на батьківщині громади конвертитів. Ці громади не виявляли бажання (на відміну від випадку в селі Гниличках) приєднатися до легальної в Австрійській монархії буковинської Православної Церкви. На наполягання Антонія православний патріарх Герман у Константинополі призначив волинського архієпископа екзархом у справі православних «русских» Галичини.¹⁶⁶ У Житомирі Антоній контролював здобуття освіти декого з галичан, висвячуючи їх згодом на священиків. Тим громадам своєї епархії, які містилися на галицькому кордоні, він надсилав інструкції приймати галицьких прочан і симпатиків православ'я з особливою привітністю. Окрім того, він спробував розпочати таємні перемовини про принагідне порозуміння з керівництвом Православної Церкви на Буковині, що, зрештою, не зірвалося.¹⁶⁷

164 Рішення про дозвіл акції збору пожертв і передачу пожертви в розмірі 5 тисяч рублів від Синоду, Петербург, 22 листопада 1913 р., РГИА СПб ф. 796, оп. 197, спр. 277, арк. 1; проект «Воззвания о помощи голодающимъ въ Буковине и Галиции» із поправками, б/д, листопад 1913 р., там само, арк. 2–4; звіт *Прикарпатської Русі* (Львів, 10 грудня 1913 р.) про церковний збір пожертв.

165 Рішення Синоду про пожертву 3 тисяч рублів на користь допомоги голодуючим, 29 січня 1914 р., РГИА СПб ф. 796, оп. 197, спр. 277, арк. 9 і наст.; лист єпископа Таврійського і Сімферопольського Дімітрія до Синоду про результати акції збору пожертв у його епархії, 29 березня 1914 р., там само, арк. 13; рішення Синоду про продовження акції збору пожертв під відповідальність архієпископа Євлогія, 17 лютого 1915 р., там само, арк. 17 і наст.

166 Австро-угорське посольство до МЗС, 2 жовтня 1912 р., ННStA, PA XL, K. 222, папка 2, арк. 205–209.

167 Звіт про діяльність Антонія в сані архієпископа і як голови Житомирської філії ГРБО, у підсумковому звіті ГРБО за 1914 рік (не виключено, що готував цей звіт сам Антоній), 11 квітня 1915 р., РГИА СПб ф. 465, оп. 1, спр. 15, арк. 22 і наст.

Зі звіту Антонія російському прем'єр-міністрові Іванові Горемікіну з лютого 1914 року виходить, що тих п'ятеро православних отців, які діяли в Галичині (Ігнатій Гудима, Максим Сандович, Іван Ілечко, Кипріян Цимбала, Іван Соловій) узгоджували свої дії з російською церковною ієрархією. Втім на проживання вони заробляли самі, хоча не виключено, що частково й отримували певні кошти від пожертв. У січні 1913 року (після того, як деякі з громад нових православних у західногалицькій Лемківщині вже було оштрафовано) Антоній особисто скерував до царя Ніколая II скаргу на малу кількість галицьких православних священиків; за його даними, потрібно було щонайменше 25 таких священиків, щоб змогли викликати справді широкий рух переходу в православ'я. Імператор погодився з ним, проте врешті-решт відправлення наступних священиків, які були б родом з Галичини, не вдалося через спротив фінансового відомства, яке затягнуло виплату заявлених 65 000 рублів.¹⁶⁸ І тільки через рік Антоній досяг успіху: його таємні перемовини з Горемікіним підтримав обер-прокурор Синоду, а Міністерство фінансів надало фінансування галицьких місіонерів у розмірі 200 тисяч рублів з бюджету Міністерства закордонних справ «на таємні видатки».¹⁶⁹ Але й цій інвестиції завадила війна. Тож підтримка акції збору пожертв «галицьким русским», які постраждали від голоду, стала найбільшим проектом, у якому взяв участь Священний Синод.

4.3. Підсумки: аргументи на користь переоцінення ролі Росії в русофільському русі

Росія як великий приклад і земля обітована русофілів – такою її любили представляти й русофільські пропагандисти, і їхні опоненти. Останні, щоправда, з добрячою порцією зловтіхи, коли русофільським емігрантам велося в омріяній батьківщині не так, як вони уявляли. І саме противники змальовували страшний образ потужної держави, яка потайки фінансувала своїх адептів. Насправді ж відносини Росії і галицьким русофілів були суперечливими і амбівалентними. Романтичні слов'янофільські уявлення, що культивував, скажімо, Зубрицький або ж народні газети 1860-х років, приміряні до російської дійсності, виявилися ілюзіями – це достатньою мірою засвідчив

168 Таємний лист архієпископа Антонія до голови Ради Міністрів Івана Горемікіна, Житомир, 20 лютого 1914 р., РГИА СПб ф. 1276, оп. 10, спр. 855, арк. 1зв.

169 Конспіративний лист міністра фінансів Петра Барка до Горемікіна, Петербург, 10 березня 1914 р., РГИА СПб ф. 1276, оп. 10, спр. 855, арк. 1зв.

досвід емігрантів. Для Росії їхніх мрій не існувало, їм довелося пізнати, що їхні патрони в духовному світі сусідньої держави є репрезентантами лише однієї з багатьох течій – у такий самий спосіб, як це було у розшарпуваній партійними суперечками Галичини. Для тих, хто залишився, а особливо для їхньої преси, приватні та урядові ініціативи, спрямовані на надання допомоги, відігравали якийсь час визначну роль, при цьому, слід зауважити, з цих контактів не утворилося покровительства. Та й не надавалися галичани надто на роль тих, які отримують накази: вони віддячили грошодавцям не одним розчаруванням. Галичани були продуктом відносин у їхній батьківщині, а не російської акції. Російські гроші були здатні поліпшити їхню вихідну ситуацію, проте долю цілого руху вирішили в Галичині, а не в Петербурзі чи Москві. Навіть коли гроші не надходили, русофіли завжди могли розраховувати на певне коло вірних їм прихильників.

Водночас роль російського уряду галицька преса, особливо польська, представляла перебільшено, адже такі вибухові новини добре продавалися і прекрасно надавалися для доносу на політичного суперника. Ці твердження міцно залягали в пам'яті сучасників як «докази»; у гіршому випадку влада, розтривожена такими «доказами», починала діяти проти оскаржених. Так було 1866 року у випадку російських коштів на дорогу для українських претендентів на вчительські посади, які виявляли бажання емігрувати. У 1873 році польський *Tygodnik Niedzielny* пустив качку, що русофільський виборчий комітет під егідою «Русскої Ради» отримав з Росії 16 тисяч рублів, що спонукало правління товариства подати скаргу на наклеп. Русофіли виграли судовий процес, і відповідального за інформацію редактора засудили до штрафу.¹⁷⁰ *Gazeta Narodowa* стверджувала з нагоди процесу над русофілами 1882 року, що 1863 року в бюджеті Королівства Польського була передбачена стаття «в сумі 100 тисяч рублів на московських агентів і пропаганду» і що за час свого існування газета *Слово* щорічно отримувала 7 тисяч рублів. «Інші особи у Львові» отримали нібито десятки тисяч з решти грошей, «у кожному повіті був принаймні один агент». Подібні «страшилки» публікували цілком бездоказово й дали адвокатам на Львівському процесі нагоду перейти в контрнаступ.¹⁷¹

Та підтримка, яку виплатили, була насправді значно меншою, ніж пускали. Російський уряд аж до початку Першої світової війни був вірним традиційній понаднаціональній імперській ідеї і відповідно будував свою політику. Такі ідеологи як Катков чи російські державні службовці в столицях і на західній околиці, що долучалися до допомоги слов'янам, могли випробовувати свої сили у російській національній закордонній політиці – а

170 Див. свідчення Богдана Дідицького на Львівському процесі, СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 257.

171 Виступ адвоката д-ра Іскрицького на Львівському процесі, 13 червня 1882 р., з цитатою з *Gazeta Narodowa* від 12 червня 1882 р., СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 15 і наст.

центр, якщо й робив це, то неохоче. Там, де справа видавалася вигідною, то й з боку уряду могла надходити підтримка для русофілів, головне, щоб суми були не надто значними. У питанні еміграції вирішальними були збереження спокою і порядку, а також преференції зовнішньої політики, а зовсім не успіх «національної» пропаганди. Тому до проблеми можна було братися в узгодженні з Віднем – на превелике полегшення австрійської влади, добряче наляканої перспективою масового еміграційного руху, яка маячила в русофільських чутках, поширених у прикордонній смузі. Подібно вирішилося «холмське питання»: з одного боку, цілком прагматично віталася підтримка нових русофільських громадян з Галичини, коли йшлося про російське проникнення в церковні структури й модернізацію та уніфікацію освітньої системи в західних губерніях; та коли мігранти намагалися обирати власний шлях, це неухильно вело до конфронтації з владою. Так трапилося з Михайлом Куземським, який хотів провадити власну церковну політику, але також і з такими непохитно лояльними священиками, як Лука Цибик чи Маркил Попель, які зрештою скаржилися на невдячність російської державної (і церковної) влади. Їхні уявлення про «общерусскість», виплекані в Галичині (як, наприклад, вимова у церковнослов'янській мові) в результаті таки розійшлися з концептами російських церковних бюрократів, яким ішлося насамперед про єдину систему. І коли галицькі емігранти потрапляли в Росію між адміністративні жорна через те, що не відповідали уявленням влади про підданих, які слухняно виконують свій обов'язок (це часто траплялося в труднощах із «паперами»), то час до часу російська бюрократія чинила їм кривду. Врешті їхні дії визначалися не «національною солідарністю», а службовим етосом нижчих рівнів авторитарної системи.

Та й для періоду перед війною можна констатувати факт, що російська влада в сумнівних випадках стосовно підтримки галичан дотримувалася випробуваних зразків російської урядової політики, згідно з якою міністерства не допускалися до виконання російських шовіністичних специфічних завдань – навіть якщо влада поділяла шовіністичну орієнтацію. Навпаки інструменталізацію цієї орієнтації часом вважали доречною. Пізніша кар'єра архієпископа Антонія є, принагідно, вказівкою на таку стратегію: за якийсь короткий час Антонія перевели до Харкова, чим було поставлено крапку на його діяльності опікуна галичан, які перейшли в православ'я¹⁷²; очевидно, його автономність таки переповнила чашу терпіння. Його наступником став честолюбний архієпископ Євлогій, який, мабуть, мав кращі зв'язки в Петербурзі. Після завоювання Галичини він отримав посаду, яку б із задоволенням посів Антоній: Євлогій став офіційним російським православним архієпископом Галичини.

172 Підсумковий звіт Житомирської філії ГРБО за 1914 рік, РГИА СПб ф. 465, оп. 1, спр. 15, арк. 22.

Розділ 5

Русофіли та Світова війна

5.1. Культура пограниччя, соціальний протест і русофільство напередодні Світової війни

Переоцінка русофільського руху перед війною, яка для багатьох русофільських діячів або їхніх симпатиків мала трагічні наслідки, дивним чином контрастує з дійсним станом речей: русофільська партія, яка десятки років міцно трималася в сідлі та могла похвалитися значними статками, втрачала одну позицію за іншою, поступаючись українським національним силам, потерпала від внутрішніх конфліктів і від державних репресій. Водночас до самого початку війни в Галичині існував русофільський потенціал, на котрий українські сили жодного впливу не мали. Звіти Галицького намісництва та підпорядкованих йому урядових структур передавали до Відня кожне висловлювання русофілів краю, насамперед усе, що стосувалося проправославних релігійних течій серед духовенства й селян, котрі, за певних обставин, навіть заявляли про перехід усієї громади на православ'я. На підставі цих інформацій можливими є два висновки: по-перше, в Галичині існували певні регіональні тематичні першочергові завдання русофільських діячів, у яких вони досягали успіху; по-друге, чимало інцидентів у східногалицьких громадах влада без надуми поєднувала з русофільськими впливами, і саме це провокувало ті конфлікти, яких влада мала намір уникнути. Не було для державних установ таємницею і те, що в деяких областях Східної Галичини представництво русофілів було особливо численним. У листопаді 1909 року австрійське Міністерство закордонних справ так оцінювало чисельність русофілів у Галичині:

[Вони нараховують] близько 400 тисяч прихильників, серед яких близько тисячі інтелігентів належать до старорусинів, а близько трьох тисяч є студентами. Найбільша кількість їхніх прибічників рекрутується з Бродівського, Золо-

чівського, Сокальського повітів та з районів Нижніх Карпат (Коломийщина). У Львові мешкаєдесь 500 москвофільських русинів.¹

У середині 1910 року Галицьке намісництво називало русофільськими бастионами, окрім Сокаля і Бродів, також Раву-Руську, Жовкву і Скалат. Майже в усіх перелічених областях (окрім Коломиї) ідеться про прикордонні місцевості.² Якщо доповнити це інформацією про організаційні можливості русофілів з інших джерел, то вимальовується приблизна картина територіального розподілу впливів русофільських діячів. Русофільство особливо зачепило сільські місцевості поблизу російського кордону: Міністерство закордонних справ називає Сокальський повіт на північ від Львова, Бродівський, Скалатський і Золочівський повіти на північному сході. Однак традиційно численні русофіли були й у Жовківському, Збаразькому (це там у 1880-ті були спроби змінити конфесію), Кам'яно-Струмилівському повітах, також розташованих неподалік кордону. В околицях Коломиї, також згаданої у цьому звіті, русофільська діяльність, варто зазначити, перед війною майже припинилася. У Сокальському, Бродівському, Золочівському і Жовківському повітах сильні позиції мали філії Товариства імені Качковського, вирізняючись своєю жвавою діяльністю. У 1909 році Броди звітували про свої успіхи, зазначаючи, що в повіті діє 48 читалень Товариства імені Качковського і лише 21 читальня «Просвіти», втім і з тих членів – половина, мовляв, «у душі є руською».³ Дуже багато з листів, що надіслали галицькі читальні до петербурзького «Галицько-руського благодотворительного общества», були саме з прикордоння; особливо активними були громади Ляцького Великого і Ляцького Малого в Золочівському повіті.⁴ У Сокальському повіті русофільськими «гніздами» документально засвідчені громади в Теляжі, Опольському, Конотопах, Городловичах, Воїславичах, Бечеві, Вишлові, Костяшині, Баранцях-Прутоках, Скоморохах, Ульвовку, Завишні; у регіоні, який зокрема належав до виборчого округу русофільського посла Дмитра Маркова, у 1911–1912 роках наробив галасу рух за перехід на православ'я. Невипадково першими українськими громадами, які відразу ж після вступу в Галичину російських військ у вересні 1914 року спонтанно висловили ба-

- 1 Міністерство закордонних справ до прем'єр-міністра барона Бінерта (Bienerth), Відень, 18 листопада 1909 р., ННStA, PA XL, К. 222, папка 1, арк. 24зв.
- 2 Галицьке намісництво до Міністерства внутрішніх справ (копія для Міністерства закордонних справ), 30 травня 1910 р., ННStA, PA XL, К. 222, папка 1, арк. 132зв.; також Галицьке намісництво до МВС (копія), 28 липня 1911 р., ННStA, PA XL, К. 222, папка 2, арк. 27; інформація про стан «русько-національної організації» в повітах Галичини у травні 1911 р., додаток до звіту Галицького намісництва від 28 липня 1911 р., там само, арк. 31–33.
- 3 Підсумковий звіт Бродівської філії ОМК від 6 серпня 1909 р., ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 23, арк. 76–77.
- 4 Див. вище, розділ 3, підрозділ 3.2.

жання перейти на православ'я, були три села на російському кордоні – Попівці, Накваша та Борятин у Бродівському повіті.⁵

Багато цих позначених русофільським впливом областей Галичини мали деякі спільні ознаки, поєднані прикордонним розташуванням. Названі повіті були особливо слабкими в структурному плані на тлі і без того відсталого Галичини; вони були дуже віддалені від міських адміністративних центрів, а тому, за певних обставин, менше потрапляли під контроль влади. Втім на передвоєнний період саме ця ознака не мала значення, оскільки за прикордонними регіонами через острах російських шпигунів особливо ретельно наглядали. Власне нагляд і перетворив прикордоння на виняток, у якому діяли інші закони, ніж углибині Галичини. Характерними для прикордонних областей були певні заняття або тип поведінки: контрабанда, допомога російським дезертирам, сезонна робітничча міграція до Росії (або ж триваліша заокеанська еміграція), де заробітки були вищими; прощі галицьких селян до традиційних українських відпустових місць, котрі після поділів Речі Посполитої опинилися по тамтой бік російського кордону (Почаїв, Сатанів). Навіть якщо дійові особи не завжди були українцями (контрабандою і підмогою втікачам займалося багато євреїв), ці заняття спричиняли сталий потік осіб, інформацій і чуток через кордон; зав'язувалися контакти з селянами, духовенством і євреями з російського боку, які, як виявлялося, також розмовляли українською, або, принаймні, розуміли її. Точилися розмови з прикордонними постовими, велися перемовини, а може, й відбувалися підкупи, адже прикордонні переходи часто були нелегальними, і російська адміністрація не надто їх вітала. Особливу атмосферу східногалицького прикордоння змалював у своєму романі «Фальшива вага» Йозеф Рот: ключовими місцями подій є тут «прикордонний ліс» і «прикордонна корчма», до якої вчащають темні відвідувачі: контрабандисти, «гультіпаки й зарізяки, пройдисвіти, голодранці й розбійники», еміграційні агенти, дезертири з Російської імперії.⁶

Ще один регіон, у якому русофіли були особливо успішними, є також, певною мірою, прикордонним. Мова про західногалицьку Лемківщину, найзахіднішу населену місцевість українців у карпатських Горлицькому, Крос-

5 Звіт обер-прокурора Священного Синоду Владіміра Саблера Раді Міністрів, Петербург, 27 грудня 1914 р., РГИА СПб ф. 1276, оп. 10, спр. 921, арк. 3 і наст. Після відвоювання Австрією Галичини Бродівське повітове староство назвало ще й інші села й містечка у своєму службовому обширі, в яких більшість вірян висловилися за конфесійний перехід: Чехи, Черниця, Дудин, Дутківці, Гаї Дутковицькі, Гаї Старобродські, Голосовичі, Яслівчик, Конюшків, Кутище, Нем'яч, Петилківці, Поника, Старі Броди, Суходоли, Волохи, Заболоток. Див.: МВС до МЗС, Відень, 14 квітня 1916 р., із переказом звіту Бродівського повітового староства, 13 лютого 1916 р., HHStA, PA I, Війна 3 d), K. 831, арк. 107–112.

6 ЙОЗЕФ РОТ, Фальшива вага, українськ. перекл. Юрка Прохаська, у: Йозеф Рот, Йов. Фальшива вага (Київ: Критика, 2010), с. 199–333.

ненському, Ясельському і Лиському повітах, які нині належать до Польщі. Цей регіон разом із прилеглими областями навколо Перемишля і Сянока Галицьке намісництво згадувало влітку 1911 року, разом із уже згаданими повітами, вказуючи на закорінення там русофільської діяльності; це особливо стосувалося Ясла і Горлиць, де читальні Товариства імені Качковського, спортивні товариства й добровільні пожежні дружини «повністю» перебували «в руках рускої партії». У складеному намісництвом «Свідченні про русско-національну організацію у повітах Галичини» зазначалося, що за минулі роки лемківські русофіли інтенсивно розбудували свої структури. Тут також, за спостереженням Бобжинського, значну роль відіграла трудова міграція та еміграція до Америки:

[У Горлицькому, Кросненському і Ясельському повітах] ... агітатори, про що владі стало відомо з конфіденційних джерел, робили спроби відчитувати на темних конвектикулах лекції, де образно зображалися російський імператор та його генерали, та вказувати на Росію як на властиву батьківщину. Такі доповіді безумовно сприймалися слухачами, і цю обставину треба пояснювати тим, що населення деяких сіл у цих місцевостях, а особливо у Горлицькому повіті, вчащало з купівельною метою на своїх фірах до Росії, привозячи звідти православні традиції і звичаї. Дуже поширеним є у цих місцевостях виїзд до Америки, а між православними емігрантами й місцевим населенням підтримуються жваві контакти, їм надсилаються російські газети й брошури, що все сукупно негативно діє на умонастрої тамтешнього люду, за відсутності відповідного протистояння з боку духовенства.⁷

Тут також перед початком Першої світової війни у багатьох селах на мадярському кордоні дійшло до переходу на православ'я, а в інших місцевостях більшість належала майже без винятку русофілам. Причин цього було декілька, усі вони якось пов'язані з географічним розташуванням області: у повітах Західної Галичини польське домінування було ще масовішим, ніж у східній частині провінції, а це давало привід до русофільських реакцій. Географічна ізоляція лемківських українців також зіграла свою роль. Традиційні контакти з угорськими русинами по той бік карпатських перевалів, котрі були їхніми найближчими сусідами і розмовляли подібною говіркою, були куди тіснішими, аніж з кровними братами у Прикарпатті. Все це вплинуло на формування особливої свідомості лемків, яка маніфестувалася в захисті

7 Галицьке намісництво до Міністерства внутрішніх справ (копія), 28 липня 1911 р., HHStA, PA XL, K. 222, папка 2, арк. 6–27зв.; «Ausweis über den Stand der russisch-nationalen Organisation in Bezirken Galiziens im Mai 1911» («Свідчення про русско-національну організацію у повітах Галичини у травні 1911 р.») (додаток до звіту від 28 липня 1911 р.) серед перших (поряд із Бродами, Перемишлем, Равою-Руською, Жовквою) називає Горлиці, Ясло, Лісько, Сянок, там само, арк. 31–32.

свого діалекту та консервативному чіплянні за традиції, характерному для «горян». Лемки були русофілами не лише через польський тиск, а й реагуючи на українські національні сили, яких вони сприймали чужими, міськими, позбавленими релігійності, новомодними. Українським національно свідомим силам вони інкримінували бажання секуляризувати запровадженням сучасної української літературної мови (церковнослов'янську) Літургію і скасувати звичний рідний діалект. До цього варто додати традиційні зв'язки з угорськими русинами, серед яких, під дуже потужним тиском мадяризації, також домінувало русофільство, а не українська національна ідея. Тож відповідно безуспішним був рух за українську національну народну освіту, якому однаковою мірою опиралися і селяни, і консервативні русофільські священики. «Просвіта» мала на Лемківщині вельми нечисленну організаційну мережу, тоді як Товариство імені Качковського контролювало більшість читалень.⁸ Словом: до карпатського регіону та його схильності до русофільства пасує, мабуть, ствердження Фернанда Броделя, який приписував гірським суспільствам життя за іншими законами і в повільнішому ритмі, ніж у людей рівнини – і який, до речі, виразно записав «Галичину й Поділля» у свій знаменитий перелік систем «гори-рівнина» в розширеній середземноморській Європі.⁹

«Коли прийдуть русскі»: «русофільські» чутки у прикордонні

Зявдяки розмаїтим понадкордонним контактам багато українців у прикордонних регіонах знали Росію з побаченого своїми очима або, принаймні, знали про неї з поглядів сусідів. Тут найшвидше поширювалися повідомлення або чутки про «ліпше життя» під царем. Про це тут уже йшлося у зв'язку з ранніми публічними висловлюваннями русофілів, як і про важливу роль чуток у близьких до кордону місцевостях в еміграційному русі 1892–1893 років: хвиля еміграції була особливо численною у прикордонних областях, адже тут побутувало найбільше (дез-)інформації про життя в Росії, а ще, мабуть, тому, що для цього регіону звичними були сезонні роботи в Росії, що зменшувало страх здійснити крок до еміграції.¹⁰

8 Року 1912 у трьох лемківських повітах було всього 22 читальні «Просвіти», проти 109 читалень Товариства імені Качковського, див. гасло «Лемки», у: Енцикл. Українозн., т. V, с. 1275–1280, особл. с. 1277; OLENA DUĆ-FAJFER, *The Lemkos in Poland*, у: *The Persistence of Regional Cultures. Rusyns and Ukrainians in their Carpathian Homeland and Abroad*, вид. Павло Роберт Магочій (Нью-Йорк 1993), с. 83–104; МОКЛАК, *Łemkowszczyzna*, с. 19–32.

9 FERNAND BRAUDEL, *Das Mittelmeer und die mediterrane Welt in der Epoche Philipps II.*, у 3-х т., (Франкфурт-на-Майні, четверте вид. 1998), тут т. I, с. 33–50, особл. с. 42.

10 Див. вище, розділ 4, підрозділ 4.1.

Про що йшлося у тих «русофільських прикордонних чутках» зокрема? Існували деякі типи таких чуток, вони щоразу виявлялися з незначними варіаціями. Насамперед то був відомий топос про «ліпше життя» у Росії: у порівняннях зі ситуацією в сусідній державі, яку люди «бачили самі» або про яку, принаймні, «самі чули», артикулювалося власне невдоволення. Нижчі ціни на основні продовольчі товари, роздавання панської польської землі селянам, доладніше, ніж у Галичині, врегулювання сервітутних прав на використання лісів і пасовищ – таким був селянський міф про Росію, відображений у чутках. Ще один загальновідомий факт робив сусідню країну привабливою: керували тамтешнім населенням не, як у Галичині, польські чиновники. Це в Галичині польській владі квазіавтономія краю дозволяла чинити свавілля. А в Росії чиновники і жандарми належали до тієї самої конфесії, що й селяни. Такі ж уявлення ширила й русофільська народна преса, з тією різницею, що за повідомленнями в пресі містилося і фактичне підґрунтя, насамперед російські реформи й антипольські заходи 1860-х років. Саме на селян Правобережної України, з якими галичани нав'язали контакти, була розрахована земельна реформа 1864 року, спрямована проти польських поміщиків, учасників повстання 1863 року. Звістка про скасування кріпацтва в Росії 1861 року і про «царя-визволителя» дійшла й до Галичини, конкуруючи з питомим міфом про «Трете травня» і скасування панщини у 1848 році. Оскільки галицьких селян найбільше хвилювало питання землі й сервітутів, не виключено, що такі інформації мали навіть більше проривної дії, аніж теоретизування русофільських священиків, які висували аргументи за реформу галицької Церкви за східними взірцями. З іншого боку, завдяки контактам понад кордонами, страху зустрічі з православ'ям практично було мало.

Ще один поширений тип русофільської чутки був певною мірою наслідком порівняння «доброго» життя по тамтой бік кордону з власними умовами життя, тобто більшою чи меншою мірою прикрашене подробицями змальовування того, як можна було б зажити, коли «прийдуть руські», щоб анексувати Східні Галичину. Такі уявлення про «близьку війну» особливо швидко поширювалися в часи напружених австро-російських відносин. Разом із чутками передавалося і соціально-революційне послання: у Росії «ліпше», тому що там, нібито, конфісковано землю польських поміщиків і роздано її селянам. У цьому випадку в чутці опрацьовувався факт, який дійсно мав місце, а саме конфіскація маєтків повсталого аристократії після 1863 року, а також значно вигідніша, якщо порівнювати з Галичиною, передача землі українським селянам Правобережжя.¹¹

11 Про схожі чутки в 1870-х роках див.: ALEKSY I. MILLER, Do charakterystyki wsi powłaszczeniowej w latach siedemdziesiątych XIX wieku. Panika galicyjska 1872 roku, у: Przegląd Historyczny, т. LXXIX, зош. 1 (1988), с. 103–107. Про русофільські чутки загалом див.: JOHN-PAUL HИMKA, Hope in the Tsar. Displaced Naive Monarchism Among the Ukrainian Peasants of the Habsburg Empire, у: Russian History/Histoire Russe, т. 7, част. 1–2 (1980), с. 125–138.

У 1881 і 1882 роках охоронні органи у Львові зібрали для запланованого процесу над русофілами зокрема й свідчення про проросійські чутки. Тут особливо численно були представлені чутки другого типу, частково і як реакція на зимову хвилю арештів 1881–1882 років. Наприклад, жандарм Фердинанд Лянґ з Тереховлянського повіту дав показання, що внаслідок арештів і «тому що протоколи в руському краї писалися польською» панував загальний неспокій; «кружляли чутки про московського царя, про відірвання краю (Галичини), про вирізання Ляхів». Ще один жандарм з Тереховлі підтвердив ці висловлювання, особливо стосовно «вирізання».¹² Такого типу погрози полякам і євреям становили основу чутки про анексію і належали до особливої галицької традиції, яка не забувала про «різню» 1846 року (польською *rzeź galicyjska*). Тоді озброєні польськими аристократичними революціонерами (польські) селяни Західної Галичини (польські революціонери розраховували на підтримку селянства), замість стріляти по цісарських солдатах, вдарили по своїх панах. Про «вирізання» говорив у 1882 році і єврейський корчмар зі села Іванівка, який повідомляв, як селяни обговорювали за чаркою арешт Наумовича. Реакцію на арешт чув теж інший свідок. Селяни, мовляв, висловлювали свій жаль про долю Наумовича, та водночас вважали, що історія ще не сказала останнього слова:

Вони казали ... що «ціла область від Чернівців до Львова є руською і що коли Москаль прийде, то її собі відбере; хмара Москалів кацапів стоїть перед кордоном. Москалі проганяють жидів, то й ми будемо проганяти». Юліан Баар подав, що після арешту отця Наумовича Русини пригрозили, що різатимуть все в сурдути. Свідок чув таке від третіх осіб і не може цього підтвердити беззастережно.¹³

Говорилося і про «білого царя», до якого «Русь повернеться». Проте такі висловлювання (див. цитату) лунали не конче дослівно так, а за певних обставин звучали в запалі сварки, що згодом переказували перебільшено. Втім саме в цьому й полягає суть чуток, коли висловлене справді переказують далі спотворено, модифікуючи від одного слухача до наступного. Тож названі корчмарем та іншими свідками селяни заперечували на допиті, що казали приписане їм у дійсності, а приводили свідків, котрі нічого такого не чули.¹⁴ Щось подібне відбувалося і в селі Ілатвах:

12 Зачитані на судовому засіданні свідчення жандарма Фердинанда Лянґа та Міхала Сзидики, СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 302; про збільшення чуток як реакцію на хвилю арештів див. також звіт Державної прокуратури у Львові про перебіг слідчої справи Грабар і товаришів, документ для ознайомлення МВС, б/д, березень 1882 р., № 1939/4 ІВ 1882, копія в ЦДІАЛ ф. 129, оп. 4, спр. 115, арк. 3 і наст.

13 Зачитані свідчення корчмаря Зінделя Гросса та Юліана Баара з Іванівки, СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 302 і наст.

14 Зачитані показання селян Івана Кузика, Кіндрата Овчара та Івана Зегадловича з Іванівки, СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 303.

[Корчмар] Ісаак Кон сказав, що певний Петро Сарака пригрожував на святкуванні хрестин, що добре було б, якби усіх жидів вирізати, як то отець Наумович добре вигадав. Василь Билек сказав до свідка Кона: «До тебе прийду ще цієї ночі тай тебе заріжу». А ще хтось третій сказав: «Я би зараз позабирав у жида ... його гроші і все, що би знайшлося». Заслуханий з цього приводу Василь Билек заперечує, що він чи Сарака погрожували жидам, чи щось говорили про Наумовича. Петро Сарака також відхилив інсинуації Кона, стверджуючи, що гнівався на корчмаря, бо той відмовив налити йому кварту горілки в кредит – але не погрожував. Свідок Юзеф Абрагамович ... у котрого ті хрестини відбувалися, не чув ніяких погроз.¹⁵

Католицький ксьондз з Лошнева підозрював свого греко-католицького колегу Стадника у причетності до русофільських чуток в повіті; той нібито відхилив будівництво нової церкви, кажучи, що «за два роки прийдуть Москалі та з [римо-католицьких] костелів пороблять [православні] церкви і що цар забере увесь край». У тій самій місцевості побутували й інші чутки:

Ян Лейчак, господар у Лошневі, зізнався, що чув погрози Полякам у такій формі: «Ви Поляки мусите тихо сидіти, бо ви в нас зайди. Як напишемо до Москаля, то він одним духом прийде тут і виріже всіх Поляків до решти, бо то є Червона Русь». Подібні зізнання склав Єнджей Шайковський. «Він чув побажання, щоб прийшло якомога більше Москалів, котрі б видусили трохи Поляків. ... Він чув ... про угоду, відповідно до якої цар віддасть Варшаву й Литву, а австрійський цісар відступить цареві за це Галичину аж по Львів, бо тут ліпші ґрунти (*Веселість*). ... Свідок Єнджей Шайковський також казав, що так йому розповів Антін Бабчишин, а [Юстин] Матла додав: Добре би було, якби Москаль чимшвидше прийшов, придусив би трохи Поляків. ... Селом також ходила чутка про вирізання Жидів і Ляхів. Антін Кожушко визнав також, що до його вух добивалися найрізноманітніші чутки; говорили наприклад, що в Росії ліпше, бо там відбирають ґрунти від панів і дають їх задармо хлопам. Сам свідок повторював цю інформацію як своє переконання, а на запитання, на чому воно ґрунтується, відповідав: «Я знав, що звідти (з Росії) приганяють багато худоби, тому вирішив, що тамтейші хлопи мусять мати великі пасовиська».¹⁶

Водночас у Лошневі переказували чутки обох типів, і про «ліпше життя» в Росії, і про російську анексію Галичини. Крім того, серед селян знайшла відгук дискусійна польська брошура («Польща і Габсбурги») «*La Pologne et les Habsbourg*», про яку, імовірно, інформувала українська або польська преса, а її зміст му-

15 Зачитані показання Ісаака Кона і Юзефа Абрагамовича, а також селян Василя Билка і Петра Сарака з Ілатв, СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 303.

16 Зачитані показання ксьондза Едуарда Карнецького, лошнівського капелана, а також лошнівських селян Яна Лейчака, Анджея Шайковського та Антона Кожушка, СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 310.

тував до чутки про майбутній «обмін територіями»; не виключено, що певну роль тут відіграв заснований якийсь час раніше союз трьох імператорів.¹⁷ Такі чутки могли бути приводом до покарання, якщо б влада натрапила на «кольпортера», тобто поширювача чуток. Так наслідком цитованих розмов у Лошневі було судове розслідування в окружному Тернопільському суді проти Юстина Матли та інших селян.¹⁸ У безпосередній близькості до Львівського процесу було ще принаймні вісім інших подібних справ; їх відкрили через образу особи цісаря та заклик до публічного насилля. У цих випадках ішлося і про місцевості, розташовані не на кордоні, а в одному випадку розглядалася справа явно польського підозрюваного.¹⁹ Кілька років після Львівського процесу, у 1886 і 1887 роках, кон'юнктуру русофільських чуток складали знову ж таки загальний страх війни і нагінка на русофілів – серед іншого урядова кампанія проти нібито «схизматичних» трираменних хрестів на українських церквах чи перед ними. Михайло Павлик повідомляє про справу проти селян за поширення таких чуток і про переконання, яке тоді ходило між людьми, що врятований від фінансового краху з ініціативи Наумовича за допомогою російських кредитів «крилошанський банк», який мав назву «Общее рольничо-кредитное Заведеніє», нібито порятував особисто російський цар.²⁰ В суді Іван Наумо-

17 Це припускав теж Іван Наумович, див. його показання у: СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 311; La Pologne et les Habsbourg (б/м 1880), с. 63, цит. див. зачитання актів на Львівському процесі, там само, с. 334.

18 «Список актів та інших доказів, замовлений ц.-к. Державною прокуратурою у Львові для зачитання на судовому процесі проти Ольги Грабар і товаришів, звинувачених у державній зраді»: № 220. [Акти] «із записом свідчень Андреаса Бомби, отця Едуарда Карнецького, Йоганна Лейчука, Андрея Шайковського, Ладислауса Замлинського, Антона Кожушка, Антона Рабчишина (Бабчишина?) та Розалії Лашинської, заслуханих у провадженому в ц.-к. окружному Тернопільському суді слідстві проти Юстина Матли та товаришів, звинувачених відповідно до § 99 Карного кодексу», СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, [вступ. частина] с. 32.

19 Перелік відкритих справ проти Семена Ворона (Самбірська державна прокуратура), Мрозінського (Станиславівська державна прокуратура), Ореста Кисілевського (Коломийська державна прокуратура), Тимка Хочора, Шатули (Перемиська державна прокуратура), Петра Андрусикова (Станиславівська державна прокуратура), не названих підозрюваних або справи проти Невідомого, відкритої через публічне насилля (Золочівська державна прокуратура). Ще одна справа звинуваченого в державній зраді Адріана Мазура, знайомого Добрянського та колишнього панського економа у Верхній Угорщині, пов'язана із самим процесом, проте не з прикордонними чутками (Львівська державна прокуратура), див. зачитання актів на Львівському процесі, СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 298; окрім того, звіт Галицького намісництва від 14 лютого 1882 року про обшуки в Підбережцях у вїйта Царя і вчителя Абрусовського і в місцевій читальні, а також про арешт Ісидора Кисілевського. Читальню закрили, тому що «знайдено там літографовану народну думу, в якій народний автор різко виступає проти «польських панів» і яка прикрашена віньеткою з двома перехрещеними косами. Читальня нібито отримала її від Кисілевського», див. зачитання актів, там само, с. 335.

20 МИХАЙЛО ПАВЛИК, Москвофільство та українство серед австро-руського народу (Львів 1906), с. 61 і далі.

вич ствердив, що русофільські чутки й легенди існували й раніше, незалежно від «русофільської пропаганди» і є, мовляв, типовими для прикордонних земель; він і сам був свідком таких оповідок:

Всі ті чутки, вісті, плітки мають своє підґрунтя в традиціях неосвіченого люду ... То саме діється на цілому порубіжжі. Тутейший люд ненастанно стикається з тамтейшим людом. Звідти щороку переходить кордон багато робітників, а повернувшись, приносять звідти найдивачніші вигадки. [...] Візьму тільки один приклад зі своєї парафії. Скалатські парафіяни мають родичів у Росії, з якими мають постійний контакт. Повернувшись до краю, розповідають несусвітні речі, а згодом такі чутки, ще й прикрашені різними додатками, ширяться цілою околицею ... Люди мають власні шляхи, якими доходять до різних відомостей, але завжди незрозумілих, легендарних. Утім цьому постійному виходові нашого люду за кордон запобігти неможливо, його вабить туди легкий і добрий заробіток, чого в нас немає. Наприклад, перед двома роками прийшов до мене мій пасічник і каже, що їде до Росії. Пощо? – питаю. Бо там ліпше, відповів. І справді робітникам там платять ліпше.²¹

Постать «царя» або «білого царя», який прийде, «візьме» собі Східну Галичину, а «панів і жидів» прожене, міцно закріпилася в русофільських чутках. Ішлося проте не так про конкретну історичну постать царя, який саме правив у Петербурзі, а про міф, проекцію уявлень відданих монархові селян, розроблений на той випадок, якщо свій монарх, який, можливо, взагалі нічого не відає про ситуацію в Галичині, не перейметься селянською нуждою. Іван-Павло Химка влучно окреслив цей феномен як «displaced naive monarchism» («вияв наївного монархізму»). Свідченням невиразного розрізнення у світі селянських уявлень між поняттями «російський» і «русинський» [український] є вживання вислову «руский цар» (замість «московський»), яке також було поширеним, це попри те, що російських солдатів називали переважно «москалями». Тай навіщо розрізняти, адже «Росію» по той бік кордону, добре знайому, як вважалось, також населяли українці.²²

Парадоксальним чином розмиті уявлення про російського царя не виключали цілком конкретної відданості австрійському цісареві. Як уже було показано, до зміцнення австрійсько-вірнопідданих настроїв серед селянства спричинялися теж русофільські публікації та товариства, насамперед

21 Показання Наумовича, СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 310 і наст.

22 НІМКА, *Hope in the Tsar*, згадує на с. 132 зокрема й чутки (зацитовані з його джерела, з Павлика), про які йшлося на Львівському процесі, доповнені спостереженнями Павлика. У чутках, які згадав Павлик, містилася й соціалістична програма – «цар», який звільняє галичан, проведення земельної реформи – а ще повідомлення про безсвятничі секти в Наддніпрянщині (секта штундистів): росіяни після завоювання Галичини «скакують попів».

Товариство імені Михайла Качковського. Приклад «наївної» русофільської відданості цісареві продемонстрував на Львівському процесі звинувачений швець Олекса Залуський, який був до глибини душі вражений, коли дізнався від свого адвоката те, що він тут у суді перебуває за зраду цісареві:

Та где тамъ – я служивъ Найяснѣйшому Пану 12 лѣтъ, и ябымъ мавъ противъ нихъ бути. Та ябымъ кровь за нашего цѣсаря пролявъ. Мы всѣ готови кровь за нашего Найяснѣйшого Пана проляти.²³

Невдовзі перед Першою світовою війною у прикордонні та у традиційно русофільських регіонах з'явилися чутки, складені за відомими зразками. Наприкінці грудня 1912 року приводом до чуток про війну стали маневри резервних військ. Місцем поширення таких чуток, як і колись, часто були прикордонні корчми: тут підпили селяни відкрито висловлювали те, про що, зазвичай, тільки думали або ж говорили приватно. Намісник Міхал Бобжинський перекладав відповідальність за це на русофільських пропагандистів:

Одночасно з мобілізацією резервників ... запускалися чутки про різанину євреїв і поляків в Галичині, яка спалахне у випадку війни з Росією, а, відповідно, вступ російських військ зображався як визволення «пригноблених русинів». Цар представляється добрим батьком ... Він появиться, щоб роздати панські угіддя руським селянам. Оскільки селяни вважають євреїв своїми гнобителями, то одночасно ідуть нацькування проти євреїв. Як і слід було сподіватися, така агітація справила потужний вплив на схвильовані небезпекою війни уми польського, а особливо єврейського населення на сході краю. Узагальнювалися поодинокі інциденти, ... за чисту монету сприймалися невмотивовані новини і розповсюджувалися далі ... Влада надзвичайно енергійно виступила проти поширення таких неспокійних відомостей, як і проти ворожої державі російської агітації загалом, тож за цими пунктами звинуватили й заарештували до 114 осіб, віддавши їх під суд. При цьому органи влади встановили декілька випадків образи Його Величності, пов'язані з російською агітацією... На тому, що ціла та русофільська агітація сприяє поширенню російського шпіонажу, навіть наголошувати зайве.²⁴

У ході цієї акції заарештували й згаданого вже селянського активіста Прокія Гренджолу, але змушені були відпустити. Йому змогли доказати тільки

23 СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 156; НІМКА, Hope in the Tsar, с. 126 і наст., 130, 136, також наводить приклади співіснування відданості цісареві й міфу про «царя-визволителя», зокрема й легенду про крон-принца Рудольфа, яка побутувала після 1899 року в Галичині, згідно з якою крон-принц аж ніяк не скоїв самогубства, а зазнав державу в Бразилії і є в ній «мужицьким цісарем». У цьому випадку до чуток вплелася і тема еміграції.

24 Галицьке намісництво до Міністерства внутрішніх справ, 24 грудня 1912 р., HHStA, PA XL, K. 223, арк. 20 і наст.

те, що він «недбало доставляв» мобілізаційні виклики резервістам. За це його звільнили з посади громадського писаря. Значно більші клопоти спричиняла намісникові динаміка поширення чуток, які в прикордонній місцевості загрозливо перетворювалися на *self-fulfilling prophecy*: швидке поширення таких чуток було справою рук не лише русофільських українців, а й переляканих поляків та євреїв; газети й собі підхоплювали ці теми, що вело до виникнення атмосфери підозр, спрямованих проти усіх українців загалом, що їх вельми згіршувало. Бобжинський був змушений відреагувати на «паніку» втихомирювальним комюніке. Одночасно до регіонів, знаних як русофільські місцевості, відсилали війська з метою «заспокоєння умів». Пишучи до Міністерства внутрішніх справ, намісник неодноразово наголошував на лояльності переважної більшості українського населення, яке навіть активно підтримує державні органи в переслідуванні русофільської пропаганди.²⁵ Однак і намісник цілковито помилково оцінював ситуацію, приписуючи появу чуток винятково розбурхуванню з боку русофільсько налаштованих активістів. Вони тільки підхоплювали вже присутні настрої, намагаючись їх за відповідної нагоди політизувати – подібне відбувалося і у випадку антиєврейської чи проправославної пропаганди.

Передісторії русофільських успіхів: приклад пропаганди православ'я

Утім визначальними для русофільських бастионів були не тільки географічно-культурні особливості, а інші подібності. Схожими є передісторії й передумови визначних русофільських успіхів. Переважно у випадку таких успіхів ішлося про спроби переходу на православ'я – в очах влади то було найбільше зухвальство, яке могло вдатися русофілам. І в цьому випадку особливо численно представленими є прикордонні місцевості: Збараж і Гнилички, які стали приводом до Львівського процесу, були розташовані на російському кордоні; та й місцевості Конотопи, Теляж та Опільське також, це звідти 1910 року надійшли заяви до російського Синоду про зміну конфесії, які, щоправда, було відхилено.²⁶ Про інші випадки конфесійної зміни повідомляли з Лемківщини, котра також містилася на порубіжжі. Випадок зміни конфесії в Залуччі (Снятинський повіт) також відбувався у прикордонні трьох країв, у галицько-буковинсько-російському закутку.

Проте місцевості, про які йдеться, схожі між собою і в іншому плані. Переважно спробі переходу на православ'я передував конфлікт із місцевим па-

25 Галицьке намісництво до МВС, 24 грудня 1912 р., цит. вище, арк. 21.

26 Документація до заяв про зміну конфесії, РГИАСПб ф. 796, оп. 191, спр. 135; див. вище, розділ 4, підрозділ 4.2.

рохом, як це було в Збаражі та Гниличках. Для цього могли бути політичні підстави, якщо священик був українофілом, літургійні новації та діяльність котрого не влаштовувала консервативних селян. Перед самою Першою світовою такі мотиви були вирішальними. Уже в червні 1869 року засвідчено ранній інцидент погрожування зміною конфесії: тоді греко-католицька церковна громада в Коломиї боронилася від парохіяльного адміністратора Залозецького. Тут конфлікт спричинило не українофільство, а полонофільство. Щоб догодити польській владі священик вирішив відсвяткувати у своїй громаді «латинське» свято Божого Тіла й у згоді з поляками відправив заупокійну Службу Божу за короля Казимира, котрого бойкотували українці по усій Галичині. Члени громади пригрозили «закрити церкву параха Залозецького ... інші звляси говорили, що перейдуть на православ'я». Та врешті все забулося.²⁷

Важливу роль відігравали й економічні мотиви, скажімо тоді, коли духовна особа вимагала надто високої, на думку громади, оплати літургійних послуг або ж видавала забагато грошей на громадську будову. Траплялося, що мешканці села тривалий час відчували себе без догляду своїх душпастирів; це могло трапитися у парохіяльних філіях, котрі нерідко були розташовані за кілометри від основної парохії. У зв'язку з цим часто чутно було аргумент, що постраждала громада платить, мовляв, гроші своїй материнській церкві, проте не отримує взамін належних церковних послуг. Роздратування такими церковними недоліками, поєднані зі загальним невдоволенням, спричиненим польським тиском, економічною кризою, здорожчанням, вели до мобілізації, котру використовували партійні активісти. На відміну від конфліктів з владою, землевласниками або євреями у випадку конфліктів з духовенством бракувало важливої віддушини – скарг у друкованій пресі. Українські газети (якщо не брати до уваги пресу радикалів) мали тенденцію до стримування надто гострої критики економічного становища кліру, щоб не давати польським опонентам можливості використовувати такі напади для своєї мети.²⁸ Тож траплялося і загострення ситуації. Чимало селян казали на допитах, що перебували не під впливом агітаторів, а що для успіху русофілів визначальним є загальний настрій – що, зрештою, не стримувало владу від надчутливих реакцій. Ранні випадки зміни конфесії у Збаражі й Гниличках є певною мірою прототипами всіх наступних випадків переходу в православ'я.

²⁷ Слово, № 53/1869.

²⁸ Див.: НІМКА, Villagers, с. 134 і наст.; див. також згаданий уже польський заклик до українських селян не піддаватися визискуванню власним духовенством (написаний у зв'язку з урочистостями, присвяченими Йосифові II, і з першим українським вічем у Львові наприкінці 1880 р.): Odozwa do ruskoego naroda, надрукована в Dziennik Polski, Львів, 20 листопада 1880 р., ДАЛО ф. 350, оп. 1, спр. 2378, арк. 72.

«Пропаганда схизми» напередодні війни: інцидент у Теляжі

Та й для випадку Теляж–Конотопи–Опольське–Ульвовок (Сокальський повіт, 1910–1912 рр.) вирішальним, як виглядає, було поєднання економічних і політичних конфліктів. У зверненні про зміну конфесії, що подали конотопські селяни до російського Синоду (тобто в цьому випадку, на відміну від Гниличок та Збаража, справді планувався перехід до російської Церкви), йдеться про нагальну необхідність нової церкви для громади. Такі новобудови завжди були пов'язані з фінансовим тиском. Подавачі звернення заявляли, що звертаються від імені 200 сімей свого села, а також від імені 150 потенційних прихильників із сусідніх сіл Теляжа й Опольського. Не виключено, що в сусідніх селах мало місце невдоволення, тому що селяни не мали наміру давати гроші на будівництво церкви в Конотопах. Раніше подавачі зверталися до свого пароха («католика-уніата єзуїтського покрою» як вони зазначили) з проханням зробити патроном нової церкви не Йосафата Кунцевича (проголошеного святим бунтівного захисника Унії), який був святим попередньої церкви, а вибрати іншого святого; не чекаючи на успіх, вони висловили побажання «повернутися до віри наших батьків, святої православної віри» і попросили в Синоду підтримки в будівництві своєї церкви, яку збиралися присвятити святому Володимирові. Підписанти подання на перехід у православ'я назвалися селянами, та стиль і мова (текст складено майже бездоганною російською) зраджують радше автора, який мав щонайменше закінчену середню школу і знав російську мову. Як і у випадку Гниличок із заявою Наумовича, в цьому зверненні також містився доволі довгий абзац про історію церковної Унії як примусового об'єднання; і в цьому випадку можемо висловити припущення, що освічений автор видав за погляди селян власні погляди, принаймні частково.²⁹

І справді: розслідування Галицького намісництва в Теляжі наступного року виявили, що підписант звернення, Голівка, був писарем нотаріальної контори. Краєва влада особливо ретельно зайнялася в справі бажання зміни конфесії громадою села Теляж. Саме тут існувала (окрім відрази до «єзуїтського» пароха) відома проблема: члени громади почували себе вже довший час покинутими напризволяще і вимагали призначити власну парохію у своєму селі. Ці логічні зв'язки були помітними й Галицькому намісництву у Львові:

Намісник повідомив ..., що селяни у Цельонжі [Теляжі] ... дуже занедбані в плані релігійному через хворобу греко-католицького пароха в Ульвовку, яка триває вже понад вісім років, тим паче, що до згаданого пароха приставлений

29 Лист Кирила Голівки, Теофана Голівки, Якіма Бориса, Івана Прокопчука, Миколи Власюка, написаний від імені 200 охочих змінити конфесію разом зі своїми сім'ями, Конотопи, б/д, надійшов 26 квітня 1910 р., РГИА СПб ф. 796, оп. 191, спр. 135, арк. 1 і наст.

сотрудником налаштований на український лад священик, який сіє політичну пропаганду за свою партію серед старорусинського селянського населення. Зрештою, намісник дійшов згоди з греко-католицьким ординаріатом у Перемишлі, що ... для Теляжа призначать греко-католицького священика-експозита. (Дозвіл ... Міністерства [віросповідань і освіти] отримано.) Тим часом русофільська агітація скористалася [sic] занедбанням селян у Теляжі в плані релігійному; Теляж і сусідні громади Конотопів, Городлович, Войславич, Бечева, Вишлова, Костяшина, Бараньців-Прутоків, Скоморохів, Ульяновка і Завішньої творять основну область агітації посла парламенту Маркова; розповсюдження безкоштовних примірників газети *Прикарпатская Русь* готує місцеве селянське населення до русофільських ідей.³⁰

Вимога селян стала навіть предметом інтерпеляції в парламенті українського посла Цегельського, який виразно наголосив на небезпеці пропаганди православ'я.³¹ Згідно з думкою Галицького намісництва, селянське населення «байдуже», та воліє все ж отримати русофільського священика. Намісник Бобжинський вдався до тактики гнучких дій: він розпорядився місцевому повітовому старості не робити жодних кроків проти приватних підозрюваних осіб, а скликати публічні збори.³² Конфлікт загострився, коли з Росії повернувся Іван Ілечко, висвячений там на священика. Сам він був родом з Костяшина. Проти ночі 7 січня 1912 року жандарми розігнали Різдваєне Богослужіння, участь у якому брало 200 осіб, яке відбувалося у переробленій на православну церкву стайні, причому, як стверджували постраждалі, дійшло навіть до побоїв з боку жандармів.³³ Ілечка засудили до арешту, під загрозою кари заборонялося приходити на Літургії, які відправляв отець Ілечко. Та все ж 70 родин з Теляжа і Конотопів не змінили своїх переконань і подали прохання про перехід на православ'я. На нього надійшла урядова відповідь:

Повітовий староста за вказівкою намісника викликає до себе всіх, хто змінив конфесію, особисто їх допитує, роз'яснює їм правові наслідки їхнього кроку, які можуть на них чекати, оскільки конфесія, до якої вони хочуть перейти, не визнається законом; дотримуючись згаданого впливу, дехто з цих осіб уже забрав своє звернення про зміну конфесії назад.³⁴

30 «Інформація про розвиток схизматичної пропаганди в Галичині», додаток до листа МВС до МЗС, Відень, 23 лютого 1912 р., ННStA, PA XL, K. 222, папка 2, арк. 42.

31 СТЕНОГРАФІЧНИЙ ПРОТОКОЛ ЗАСІДАНЬ ПАЛАТИ ПОСЛІВ, 21-ше засідання XXI сесії від 26 жовтня 1911 р., друк. спр. 761/I, с. 1 і наст.

32 Інформація про ознайомлення МВС з листом Галицького намісництва до МВС, 28 жовтня 1911 р., ННStA, PA XL, K. 222, папка 1, арк. 35бзв.

33 Дмитро Марков, Promemoria: Aus der neuesten Martyrologie der russisch-nationalen Partei in Galizien (= Із найновішого мартирологу русско-національної партії в Галичині), Відень, 19 січня 1912 р., ННStA, PA XL, K. 222, папка 2, арк. 16–20.

34 Інформація МВС про схизматичну пропаганду, 23 лютого 1912 р., цит. вище, арк. 42, 43зв.

Врешті-решт вирішили зупинитися на комбінованій тактиці: пільги щодо церковно-адміністративного статусу громади супроводжувалися репресіями у ставленні до осіб, які бажали змінити конфесію та до їхнього підпільного священика. Невдовзі після цього регіон знову став об'єктом урядових клопотів: як ризик для безпеки розглядалася навіть прикордонна ситуація. Намісництво записало незабаром після сутичок у Теляжі, що неподалік села Городловичі, яке розташоване на річці Бут, а тим самим на російському кордоні, «і на австрійському, і на російському березі» річки спільно відзначають свято Водохреща. Як це було в часі еміграції російські прикордонні солдати підмовляли нібито галицьких селян перебраться на російський берег. Очевидно, це викликало побоювання релігійно закамуйфльованих понадкордонних акцій братання.³⁵

Сільська традиція обурення: Залуччя і Ляцьке

Приблизно тоді ж у селі Залуччя (Снятинський повіт) виникло непереможне бажання змінити конфесію. Тут також важливу роль відіграв кордон річки: Залуччя міститься на річці Черемош, яка творить кордон між Галичиною і Буковиною: мешканці села були в постійному тісному контакті з православними українцями на іншому боці річки. До цього додавалася ще одна, важлива обставина. Залуччя було одним із перших «національно свідомих» українських сіл Галичини. Його національне «пробудження» розпочалося задовго до 1848 року, ще у 1820-х роках. У Залуччі парохом був Стефан Григорович (1787–1845), його поряд (і навіть перед) з Шашкевичем, Вагилевичем і Головацьким треба згадати як одного з небагатьох українських священиків доберезневого періоду, хто справді дбав, долаючи величезний опір, про народну освіту в своїй громаді. Він самочинно навчав сільську молодь читати, писати і рахувати; він роз'яснював зрозумілою мовою Біблію; він заснував церковний хор, у якому селяни співали з нот. Ще у 1830-ті роки громада Залуччя писала до губернаторства (пізніше намісництво) українською мовою кириличними літерами. Дідич села відсилав хористів, з яких Григорович мав намір зробити сільських учителів, одного за одним до війська. У спілці з церковним керівництвом цей дідич потурбувався про те, щоб Григорович зазнавав неймовірних утисків, метою яких було відвернути інших священиків навіть від думки наслідувати у своїй діяльності Григоровича. Спадщину нескореності Залуччя зберегло до самого ХХ століття.³⁶

35 Інформація МВС про схизматичну пропаганду, 23 лютого 1912 р., цит. вище, арк. 43зв.; з покликанням на звіт Галицького намісництва, січень 1912 р., ННStA, PA XL, K. 224, арк. 449зв.

36 ПАВЛИК, Читальні, с. 18–20.

У Залуччі причиною ширення руху за зміну конфесії були насамперед політичні розбіжності між парохом і селянами. Окрім того, не слід забувати про роль зміни конфесії як форми протесту проти дій влади. Уже в квітні 1903 року стався конфлікт між селянами і начальством, спричинений тим, що, на вимогу польського патрона, парохію отримав не люблений селянами русофільський священник-адміністратор Юревич, зять місцевого священника, який помер 1901 року, а чужий «український» священник. Як причину зміщення Юревича подавали те, що він, мовляв, агітував членів громади за православ'я. Демонстрації проти нового пароха припинило введення піхотної роти. Через участь в «ексцесах» на 77-х селян завели карну справу, шістьом присудили короткий термін ув'язнення. Реакцією на ці події став справді масовий рух за зміну конфесії: до березня 1904 року Снятинське повітове староство отримало 638 «зголошення про перехід на греко-православну віру». З огляду на це, церковне керівництво вирішило застосувати іншу тактику, яка привела б до залагодження конфлікту. Призначили нового пароха, котрий завоював довіру селян; пристрасті вгамувалися, і більшість з тих, хто збирався змінити конфесію, облишила свій намір. Рух у цій справі почався знову аж у вересні 1908 року, коли увагу на незадоволені подання про зміну конфесії звернув русофільський новокурсник Олексій Геровський: він переконав 42 залуччан ще раз подати прохання про конфесійний перехід. Відповідальний за справу повітовий староста проігнорував і ці прохання.³⁷

У наступний період (буковинсько-)православна парохія Львова зареєструвала членами громади 45 осіб із шістнадцяти родин, тих, хто наполягав на переході. Зрештою і в цьому випадку не йшлося про перехід до російської Церкви. Таким був стан справ на початок 1909 року, коли наполегливіші із залуччан, котрі змінили конфесію, вирішили, що потрібно збудувати свою православну церкву і попросили у зв'язку з цим допомоги в петербурзького «Галицко-руського благодотворительного общества».³⁸ Це було налагодженням перших контактів з «російським» православ'ям. І справді, з ініціативи ГРБО та єпископа Волинського й Житомирського Антонія було опубліковано заклики до збору пожертв. Невідомо скільки грошей було зібрано та й чи взагалі до збору грошей дійшло. Проте і ця ініціатива не мала продовження, тому що (політична) громада Залуччя не погоджувалася на будівництво церкви: русофіли стверджували, що сталося це на наполягання повітового старости, а сам повітовий староста вказував на технічні причини. Наприкінці вересня 1911 року в Залуччі об'явився Ігнатій Гудима, один із вивчених і висвяче-

37 Інформація МВС про схизматичну пропаганду, 23 лютого 1912 р., цит. вище; інформація МВС про схизматичну пропаганду, б/д, після січня 1912 р., додаток до листа МВС до МЗС, Відень, 23 лютого 1912 р., ННStA, PA XL, K. 222, папка 2, арк. 38–39.

38 ГРБО до архієпископа Волинського і Житомирського Антонія, Петербург, 24 лютого 1909 р., РГИА СПб ф. 465, оп. 1, спр. 7, арк. 1.

них у Росії священників.³⁹ Згідно з інформацією, що збирало Галицьке намісництво, прохання про надання російського православного священника склав народжений у Залуччі адвокат-початківець Іван Оробець. Саме Оробець був головою комітету з церковного будівництва. В домі одного з селян влаштували каплицю, у якій Гудима відправляв Богослужіння. За якийсь час йому це заборонили, оскільки дозволу на відправи Буковинсько-православний ординаріат не давав. Гудима на заборону не зважав, тож мусив спочатку сплатити грошовий штраф, згодом отримав тиждень, а відтак два арешту. Після звільнення він знову влаштував каплицю, яку 25 листопада 1911 року влада закрила.⁴⁰ Роль Геровського та Оробця засвідчує, що і в цьому випадку освічені русофіли спрямовували селянський протест у відповідне русло, формулювали вимоги, а поміж іншим намагалися надати рухові політичного забарвлення. Міністерство внутрішніх справ схилилося до одностороннього наголошування саме на цьому аспекті діяльності зі зміни конфесії: відповідно ішлося тут, мовляв, не про релігійні причини, а про «суто політичну, закорінену в русофільському русі акцію».⁴¹

На відміну від громад, уплутаних в афери з переходу на православ'я, місцевості на захід від Золочева Ляцьке Велике і Ляцьке Мале, а також навколишні села Ольшаниця, Трудовач, Зашків і Снович не назвеш прикордонними селами. Російський кордон був за 40 кілометрів, хоч зрештою Золочівський повіт майже сягав кордону. У Ляцькому та в околиці русофільство також становило сільську традицію. Ще 1888 року двоє селянських діячів з Ляцького разом із чільними русофілами здійснили подорож до Києва на святкування 900-ліття «хрещення Русі»; з ляцької родини Муринів вийшло декілька спритних русофільських активістів, а також православний священник Андрій Мурин, який освіту здобув у Житомирі, перед війною працював у Сімферопольській духовній семінарії, а під час окупації Галичини російськими військами служив священником у православній церкві у Львові.⁴² У Ляцькому Великому народився і Кипріян Цимбала, висвячений, як і Гудима та Ілечко,

39 Інформація МВС про схизматичну пропаганду, б/д, після січня 1912 р., ННStA, PA XL, К. 222, папка 2, арк. 40.

40 Інформація МВС про схизматичну пропаганду, б/д, після січня 1912 р., цит. вище, арк. 40–41зв.

41 (Документ для ознайомлення МВС, у якому містився) звіт Галицького намісництва Міністерству внутрішніх справ, 28 жовтня 1911 р., і примітки самого МВС, б/д, грудень 1911 р., ННStA, PA XL, К. 222, папка 1, арк. 356зв.

42 Участь у поїздки до Києва 1888 року взяли ляцькі селяни Т. Захарчук і Григорій Мурин, див.: МОНЧАЛОВСКИЙ, Життя Наумовича, с. 90. Василь Мурин займався листуванням читалень Ляцького Великого і Ляцького Малого з ГРБО; Андрія Мурина було висвячено близько 1909 року в Житомирі; див.: Андрій Мурин до ГРБО, березень 1913 р., ф. 465, оп. 1, спр. 19, арк. 18 і наст.; звіт колезького асесора в російському Міністерстві закордонних справ (і колишнього віце-консула у Львові) В. Олферьева з окупованої Галичини, б/д, осінь 1914 р., РГИА СПб ф. 1276, оп. 10, спр. 895, арк. 114зв.

в Росії. Він останнім з-поміж загалом чотирьох православних «місіонерів» прибув наприкінці березня 1912 року на батьківщину, і вже за короткий час там було зареєстровано декілька прохань про зміну конфесії. Цим разом влада, навчена попереднім досвідом, відреагувала швидше, ніж у минулі рази. Цимбалу заарештували й посадили до в'язниці ще заки він розгорнув широкомасштабну діяльність.⁴³

Рух за православ'я на Лемківщині

У деяких селах Лемківщини також з'явився молодий русофіл, родом з цього регіону, висвячений у сан священника в Росії, який спонукав до зміни конфесії. Центром руху зі зміни конфесії були Граб, Вишовадка, Озенна в Ясельському повіті, а також ще західніші місцевості в Горлицькому повіті Сорне, Довге і Ждиня – все це були гірські села, розташовані на крайньому півдні своїх адміністративних повітів безпосередньо на угорському кордоні. Вже у травні 1911 року вихованця Житомирської семінарії уродженця Ждині Максима Сандовича «затримали, підозрюючи русофільську пропаганду», обшукали та й відпустили. У згаданих селах русофіли мали більшість: парохом у Ждині був Теодор Дуркот, русофільський дяч, відомий далеко за межами своєї громади; русофільський парох Михайло Юрчакевич був також у Чорному. Відомим в околиці був молодий активіст зі світських: студент Василь Ковдра, який займався мандрівною пропагандою русофільства і пропонував курси письменності для селян, родом він був із Довгого. У Грабі та сусідніх з ним селах Вишовадці й Озенній були навіть тертя: русофільсько налаштовані селяни вже кілька років тому просили про переведення свого пароха Філемона Кисилевського, прихильника української національної партії. Вони зокрема побоювалися, що парох спробує вербувати серед селян симпатиків «українчиків».⁴⁴

У жовтні 1911 року Максим Сандович, уже одружений і висвячений православний священник, повернувся до рідної Ждині. У погодженні з Дуркотом та іншими священниками, на початку грудня він зустрівся з невдоволеною громадою Граба, запропонувавши там Богослужіння та інші церковні послуги згідно з православним обрядом. Його тамтейшу діяльність селяни сприйняли з ентузіазмом. Ще привабливішою для селян робив православну пропозицію матеріальний аспект, що змушене було визнати Міністерство внутрішніх справ у Відні: «Не в останню чергу в зміні конфесії відіграє роль та

43 Галицьке намісництво до МВС, 16 липня 1912 р., ННStA, PA XL, K. 222, папка 2, арк. 189 і наст.; Галицьке намісництво до МВС, 7 вересня 1913 р., там само, K. 223, арк. 870зв.

44 Інформація МВС про схизматичну пропаганду, б/д, після січня 1912 р., цит. вище (пор. прим. 37), арк. 36, 38зв., 44; Дирекція поліції у Львові до МВС, 23 квітня 1912 р., ННStA, PA XL, K. 222, папка 2, арк. 87зв.

обставина, що російські емісари здійснюють усі церковні чини безоплатно, тоді як греко-католицьке духовенство вимагає високої плати».⁴⁵ Сандовича й справді любили, і не тільки за те, що він безкоштовно роздавав книжки і брошури, але й тому, що бідних селян звільняв від оплати, а грішми від церковних внесків багатших допомагав бідним родинам. Проте, як це було й у випадку Гудими та Ілечка, незабаром його Богослужіння заборонили, адже не було погодження з боку зареєстрованої в Австро-Угорщині буковинської Православної Церкви. Сценарій наступних подій був подібний до інших випадків зміни конфесії: у приватних приміщеннях далі відправляли Богослужіння, в селі з'являлися жандарми, щоб покласти цьому край; Сандовича декілька разів арештовували, зібрання розпускали, книжки та літургійне начиння конфіскували. Врешті наслідком державних репресій ставали реальні заяви про перехід на іншу конфесію. 16 грудня Кісилевський заявив на Сандовича в повітове староство:

Сандович не зупиняється перед тим, щоб затято й відкрито намовляти селян відійти від Греко-Католицької Церкви; його прибічники поширюють чутку, що «цар приśle своїх солдатів до Галичини, змасакує всіх українців, а для православних побудує Церкву»; на відповідні запитання шкільний вчитель у Грабі отримав від своїх учнів відповідь, що Галичина належить до Росії, а наш цісар називається Николаєм. Скарги на місці підтверджують правильність цієї заяви, тож протокол скарги було надіслано до державної прокуратури. Про успішну діяльність цього Сандовича свідчать надіслані до цього часу заяви про перехід на іншу конфесію; до 31 січня 1912 року повітове староство в Яслі отримало 270 заяв про перехід, з них 79 з Довгого (невеликої громади, де з 369 мешканців половина зараз в Америці), 49 з Вишовадки, 139 з Граба і три з Озенної; заяви про зміну конфесії отримує і Горлицьке повітове староство (повідомлення про чотири такі заяви з Радоціна).⁴⁶

Отже, тут з'єдналися деякі з названих вище обставин, які сприяли успіхам русофілів чи супроводжували ці успіхи: прикордонне розташування, прикордонні чутки, жалюгідна економічна ситуація та трудова міграція до Північної Америки, неприйняття української національної ідеї, яка сприймалася нав'язаною – все це відіграло значну роль у згаданих громадах. «Попадиступники» (Abfallsporen), як називала русофільських православних священників австрійська бюрократична мова, натрапляли на уже підготовану публіку. Варто зауважити, що вони значно активніше діяли на місцях, ніж свого часу Наумович у Гнилицькому інциденті. Цього разу справді йшлося

45 Інформація МВС про схизматичну пропаганду, б/д, після січня 1912 р., цит. вище, арк. 38зв.

46 Інформація МВС про схизматичну пропаганду, б/д, після січня 1912 р., цит. вище, (див. прим. 37), арк. 45.

про перехід до російської Церкви, попри наголошення, що нові православні громади безпосередньо підпорядковуватимуться Патріархові Константинопольському.⁴⁷ Все це нічого не змінює в тому факті, що, коли б не було згаданих передумов, поверненці з Росії нічого не добилися би в громадах. Та й самі русофіли розуміли небезпечність конфліктів усередині церковних громад: прикметно, що в життєписах «зразкових» русофільських священиків щоразу наголошується на тому, що відповідний священик дбав у своїй громаді за церковне будівництво, стараючись якомога менше грошей брати з громадської каси або ж підіймаючи свій політичний авторитет, борючись за скасування так званої «конкуренції» (податків на фінансування церковних будівель).⁴⁸ Назагал інформація про утиски селян духовенством щоразу ставала аргументом у політичній боротьбі, зокрема й в іншому контексті.⁴⁹ Випадки зміни конфесії траплялися і на Буковині – там вони спрямовувалися в інший бік – з православної на греко-католицьку. Ці переходи мали подібні економічні або душпастирські причини і відбувалися за тією самою схемою.⁵⁰ Це може послужити ще одним доказом того, що успіх русофілів

47 Документ для ознайомлення МВС про звіт Галицького намісництва, 10 грудня 1911 р., ННStA, PA XL, К. 222, папка 2, арк. 97 і наст.

48 Приклади: отець Григорій Чубатий (Ступки під Тернополем, згодом декан у Збаражжі), зусилля якого в другій половині 1880-х років були спрямовані на усунення несправедливості під час фінансування церковних будівель, від чого особливо страждали громади філій: філії сплачували тільки щось на зразок безвідсоткового кредиту основній громаді, який повертали після завершення церковного будівництва. Окрім того, Чубатий спонукав кількох маєтних селян дати на церковне будівництво значні пожертви, див.: О. Григорій Чубатий, у: *Календарь ОМК на 1899 годъ* (Львовъ 1898); за скасування «феодальних» принципів фінансування священиків і будівництва виступав ще в 1866 році священик і посол до Галицького сойму Антоній Добрянський (Валява/Перемишль), пропонуючи натомість систему державного фінансування шляхом узгоджених з центром церковних податків, див.: *Слово*, № 101/1866; отець Ігнатій Галька (Дубківці під Гримайловом) фінансував церковні будівлі без конкуренції, див.: *Русское Слово*, № 16/1890, *Временникъ Ставропигійского Института на 1896 годъ* (Львовъ 1895), с. 134–137. «Скромність» і «вбогість» виступали в життєписах «народних отців» Наумовича і Кобринського, а також Стефана Коблянського як окраса близьких до народу русофільських священиків, див.: *Матеріали къ биографіи Наумовича*, *Бесѣда*, № 18–19/1894 і СОКОЛОВЪ, Наумовичъ, *Календарь ОМК на 1893 годъ* (Львовъ 1892), с. 81–85; *Календарь ОМК на 1894 годъ* (Львовъ 1893), с. 165–170. До проблематики фінансових суперечок кліру і громади: НІМКА, *Priests and Peasants*, с. 1–14.

49 Див. згаданий вище заклик поляків до українських селян у листопаді 1880 року, див. прим. 28.

50 У Головацького знаходимо повідомлення про нашумілий випадок в Оршівцях 1859 року: Оскільки громада була невдоволена священиком, який, на її думку, надто багато правив за свої послуги, було прийнято рішення перейти на Унію. Загалом про своє бажання перейти заявило близько тисячі селян. З цього поспішно вирішив скористатися уніатський митрополит Спиридон Литвинович, який дав розпорядження чернівецькому уніатському священикові Максимовичу якомога швидше організувати в Оршівцях філійну громаду. Перехід не вдався, тому що православної ієрархії, яку

пояснюється не так російськими грішми чи російською пропагандою, як місцевими негараздами; пропаганда ж тільки підхоплювала наявні настрої або додавала сміливості невдоволеним. У православних буковинських селах таке ж невдоволення спрямовувалося проти православної ієрархії, а уніати з того користали – і то попри чималу недовіру, яку православні українці Буковини, як правило, мали до уніатів. Чи не тут варто пошукати причини, чому серед православного населення Буковини русофільство було не таким масовим, як серед галицьких українців: на Буковині не спрацьовувала пропаганда православ'я як форми політичного чи соціального протесту.

Глибинні причини зміни конфесії збачнула й австрійська владна верхівка, щоправда, залежно від свого спрямування, її представники робили з цього різні висновки. Намісник Бобжинський ще наприкінці 1909 року застерігав від переоцінення дієвості православної пропаганди: у більшості випадків, мовляв, справжньою причиною є «негаразди зі священниками» і на церкві та владних органах лежить завдання не допроваджувати до таких напружених ситуацій.⁵¹ Водночас робилися спроби опрацьовувати селян в урядовому дусі. Відень чинив тиск на Греко-Католицьку Церкву в Галичині, щоб та усувала недоліки і запроваджувала в загрожених селах місії – такою була думка міністра внутрішніх справ наприкінці 1911 року.⁵² Леопольд фон Андріан, фахівець з українських питань у зовнішньополітичному відомстві, також наголосив на небезпеці, яка виходила від занехаяння душпастирства в галицько-українських селах. Утім він особисто приписував русофільській пропаганді куди більше значення, ніж Бобжинський. У звіті про Галичину від квітня 1914 року він запропонував збільшити кількість греко-католицьких парафій у непевних областях і проводити місіонерську діяльність.⁵³ Не забарилися і державні репресії; не надто успішним було перевиховання населення в за-

очолював архієпископ Гакман, вдалося схилити на свій бік (зокрема й щедрими жертвами на благо Австрії в італійській війні) австрійську владу. Присланий урядовий комісар нагнав селянам страху, запевнивши їх, що перехід стане чинним лише після того, як вони повідомлять про це офіційно у своїй Церкві. Охочих конвертувати відлякали цілком конкретні адміністративні зусилля, які, про це вони вже добре знали з досвіду, коштуватимуть їх, тож вони залишилися при православ'ї, див.: *Розкази Якова Федоровича Головацкого, записанні при немъ 29 ноября 1868 года съ его словъ и имъ проверенные*, Вільна 1868, рукопис, ЛНБ ф. 36, спр. 833/п. 59, арк. 1–13. Про інший випадок зміни конфесії на Буковині, в селі Боянах, у 1855 році, розповідав Олексій Заклинський, який тоді був сотрудником у Чернівцях, див.: *ЗАКЛИНСЬКИЙ, Записки*, с. 92.

51 Галицьке намісництво до МВС, 30 грудня 1909 р., ННStA, PA XL, K. 222, папка 1, арк. 48зв.

52 Документ для ознайомлення МВС із звітом Галицького намісництва від 28 жовтня 1911 р., б/д, грудень 1911 р., ННStA, PA XL, K. 222, папка 1, арк. 357зв.

53 Звіт Леопольда фон Адріана про ситуацію в Галичині, 2 квітня 1914 р., ННStA, PA XL, K. 224, арк. 844 і далі; звіт Адріана «Російська акція та наша контракція в Галичині», станом на квітень 1912 р., ННStA, PA XL, K. 224, папка 2, арк. 91–94; лист лемківського русофіла Стефана Павляка до ГРБО в Санкт-Петербурзі, РГИА СПб, ф. 465, оп. 1, спр. 2, арк. 26–31.

грожених селах, як того вимагав уряд. У Теляжі та Ждині католицькі місії наштотувалися на неподоланий бойкот русофільсько налаштованих селян.⁵⁴

Після оголошення про випадки зміни конфесії 1911 року влада підготувалася до напливу (якого нібито очікували) десятків «попів-відступників» до Галичини. На користь такої інтерпретації промовляють підозри проти чільних русофілів: конфіденційні звіти агентів стверджували, що Володимир Дудикевич, Дмитро Марков і редактори *Прикарпатської Русі* Глушкевич і Гриневецький взяли на початку серпня 1911 року участь у таємній зустрічі з російським духовенством у Почаєві, щоб організувати «місію» в Галичині. І що Галичина, мовляв, уже поділена на три місійні округи, які більш-менш відповідали задокументованим центрам православної пропаганди: Західна Галичина із Сандовичем як відповідальним за місію, Сокальщина з Ілечком і південний схід з Гудимою. Так спорадичні акції переходу в православ'я мали би перерости в масовий рух.⁵⁵

Як уже зазначалося, все це було тільки в уявних планах певних кіл російського духовенства, яких, проте, ніколи не було реалізовано. Надалі займатися православною місією намагалися всього двоє православних священників, та їх відразу ж покарали: Іван Соловій, народжений у Перемиському повіті, зробив спробу як наступник Сандовича відправляти Богослужіння в Грабі, Довгому та Ждині, а після повернення з безкочечних арештів селяни вітали його «як мученика»; Георгій Савечка з Калагарівки (Скалатський повіт) з'явився наприкінці літа 1913 року в Сороці, ще одному традиційно русофільському селі свого рідного регіону, проте нагляд за ним здійснювався так пильно, що його акція йому, як і його попередникам, не вдалася. І тут свою роль зіграло декілька стандартних чинників, які сприяли появі русофільських настроїв серед селян. Відбувалися відпусти до недалекого Сатанова, який лежав уже на «російському» березі прикордонної ріки Збруч. Сезонні робітники з галицьких прикордонних сіл працювали на сатанівському цукровому заводі. Нижчі ціни на продукти харчування в Росії вабили. Та навіть ширилися чутки, що лікар на цукровому заводі безкоштовно лікує селян з Галичини.⁵⁶

Державні страхи стосовно напливу пропагандистів з Росії вели до того, що дисциплінуванням конвертитів на місцях справа не обмежувалася. Від гнучкої позиції, яку застосовували спочатку, відмовилися. Наступні дії державної влади певною мірою нагадують прототип 1882 року. Як свого часу

54 Інформація МВС про схизматичну пропаганду, б/д, після січня 1912 р., цит. вище (див. прим. 37), арк. 37.

55 Інформація МВС про розвиток схизматичної пропаганди в Галичині, б/д, після січня 1912 р., цит. вище, арк. 36.

56 Галицьке намісництво до МВС, 7 вересня 1913 р., ННStA, PA XL, К. 223, арк. 867–870; звіт греко-католицького священника в Товстому (Скалатський повіт) Івана Іванчука до Військового міністерства (Міністерства війни), 1 грудня 1911 р. (копія для МВС), АВА, МВС Президія, К. 2085, папка 4, арк. 5 і наст.

проти Наумовича і товаришів, так і тепер проти Сандовича, Ковдри, Гудими й Ілечка (який вчасно перевівся до Росії) розпочали звинувачувальний процес у державній зраді й шпигунстві. Цим разом, щоправда, суд обмежився освіченими русофілами, селян серед звинувачених не було.⁵⁷ Кращі часи для проправославних українців настали щойно з початком російської окупації Галичини у вересні 1914 року. Втім росіянам також вдалося відчувати впертість конвертитів. У згаданих уже прикордонних селах Попівці, Борятин і Накваша незабаром після приходу почаївських монахів, яких громада сама ж і домагалася як своїх священиків, дійшло до жорстких конфліктів. Монахи різко запроваджували в Богослужіння православні традиції, що не подобалося селянам. Конфлікт зняло втручання архієпископа Кременецького Діонизія. Так російська ієрархія поводитися значно розумніше, ніж галицька ієрархія в довоєнний період. На конфлікт зреагували відразу ж, а високий достойник активно включився в усунення непорозумінь.⁵⁸

Відпусти русофілів: перехід кордону як політична й релігійна демонстрація

Для українських селян прощі були соціальним явищем. Завдяки їм можна було вирватися з повсякденних клопотів, створити тимчасові спільноти у винятковій ситуації, задовольнити свою цікавість – можна було на власні очі побачити, яке воно, життя поза твоїм світом, пізнати інших людей, побачити інші краєвиди. У випадку давніх загальноукраїнських відпустових місць Почаєва і Сатанова перетин кордону мав уже свою традицію. У галицько-російському прикордонні ці місця, а особливо православний монастир у Почаєві, були найближчими значними відпустовими місцями. Галицькі селяни вирушали туди на прощі ще перед організованими поїздками русофілів, а влада по обидва боки кордону не надто прихильно вітала такі переходи.⁵⁹ Се-

57 Див. докладніші дані про державні заходи проти русофілів у наступному підрозділі.

58 Звіт працівника Міністерства (та колишнього віце-консула у Львові) В. Олферєва про ситуацію в окупованій Галичині, 6/д, осінь 1914 р., РГИА СПб ф. 1276, оп. 19, спр. 895, арк. 113 і наст. Про церковну політику російського окупаційного режиму в Східній Галичині див. нижче, підрозділ 5.3.

59 Наприклад, проща до Сатанова, серпень 1867 р.: Галицьке намісництво до президії Ради Міністрів (відділ поліції), 27 серпня 1867 р., ННStA ІВ К. 388, ВМ 1867, El. 65 (документація про випадки на кордоні). Повідомлення про нелегальний перехід кордону групою галицьких селян біля Калагарівки на Збручі, яку не пропустили російські прикордонники і яка переходила річку вброд. Намісник розпорядився припинити в майбутньому такі переходи кордону. Галицьке намісництво до Міністерства поліції, 15 березня 1866 р., № 1077/ВМ 1866, ІВ К. 366, ВМ 1866, El. 228, також згадує, що російська сторона не дозволяє переходити кордон до Сатанова. У 1885 році Галицьке намісництво розіслало по усіх повітових старостах розпорядження не тільки щонайпильніше відстежувати еміграційний

ляни не бачили великої різниці в обряді, та й по той бік кордону жили «свої» люди. Отже, Росія виявлялася чимось доволі рідним, знайомим. До цього у читачів русофільських публікацій додавалося переконання, що православ'я є «вірою батьків». З погляду австрійської поліції такі поїздки австрійських підданих несли в собі «небезпечний для держави» потенціал: адже йшлося про поїздки австрійських підданих у потенційно «ворожу країну», про рух на державному кордоні, який, уже хоча б із поліцейських міркувань, належало заборонити, врешті про участь селян у заходах, яких не можна було контролювати чи заборонити, тому що вони відбувалися за кордоном. Жвава діяльність російсько-православних монахів у Почаєві (вони мали зокрема свою друкарню і роздавали селянам релігійні брошури), здавалося, тільки підтверджувала цю підозру. Таким чином, участь у прощах до Почаєва стала моментом підозри і як така тематизувалася вже 1882 року на Львівському процесі. Звинувачений на ньому швець Олекса Залуський дав показання, що саме спонукало його до Почаївської прощі, і повідомляв про відлуння таких подорожей до Росії:

Предс.: Чи вы ходили коли до Почаева?

Зал.: Як [наш парох] о. Костецкій зачали говорити, що православіє то вѣра діавола, а священники православныи то діавола апостоли, то я хотѣвся переконати чи то правда и ходивъ до Почаева. [...]

Предс.: Чи тогды, якъ въ Збаражѣ о православію говорили, не говорили там що о Россіи?

Зал.: О Россіи оповѣдали ти, що до Почаева ходили, оповѣдали, що наши предки були тои самои вѣри, що така сама вѣра есть и въ Кіевѣ.

Предс.: И оповѣдали якъ тамъ народъ жіє?

Зал.: Казали, що тамъ народъ такій самъ якъ тутъ.⁶⁰

Тож, початковим мотивом Залуського, оминувши цікавість, був протест проти наговорів місцевого пароха. Звинувачений Іван Шпундер, селянин з Гниличок у Скалатському повіті, також повідомляв про свою прощу до Почаєва. Згадав він і про брошури, які там роздавали:

рух українців до Росії, а й не допускати до прощ у Почаїв, особливо молоді. Паспорти мали виготовляти тільки в «найпевніших випадках», а про кожний «підозрілий» перетин кордону, з паспортом чи без, слід було негайно повідомляти Галицьке намісництво у Львові; див. звіт Галицького намісництва (Філіп Залеський) від 7 березня 1885 р., № 57 г, документ для ознайомлення МВС, ІВ № 625/4 ІВ 1885, копія в ЦДІАЛ ф. 129, оп. 4, спр. 53, арк. 7 і наст.; нотатка Інформаційного бюро (про звіт Галицького намісництва?), б/д, 1893 р., № 1237/4 ІВ 1893, копія в ЦДІАЛ ф. 129 оп. 4, спр. 120, арк. 1 і наст.: відпустові поїздки греко-католицьких прочан до Почаєва слід заборонити, прощі до буковинської Сучави обмежити. Критикується державна залізниця, яка продає прочанам з Галичини до Сучави дешевші квитки. Про Почаїв див. також: Почаївська Лавра, у: Енцикл. Українозн., т. VI, с. 2288 і наст.

60 Показання Олекси Залуського, СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 149, 150 і наст.

Шпундер: Потомъ [близько 1877 р.] ходила маса людей до Почаева на отпустъ и видѣла, що то все одно [як і у нас]. [...] О православію знаю изъ газетъ, изъ брошурокъ, знаю, що наши предки були православни, ми знаємъ що то все одно.

Предс.: Якъ то все одно?

Шпундер: Казали люде, що однакое набоженство правлять якъ у насъ.⁶¹

Про уявлення селян в одній зі своїх громад стосовно Унії і православ'я, повідомляв Іван Наумович:

Я був на парафії, на самому кордоні з Буковиною, а там живуть православні. Наші люди, уніати, ходять до них, а вони до нас на відпусти і при інших okazіях, на весілля, похорони і т. д. Коли я якось закинув своїм парафіянам, що ходять спільно до Хрещатика на відпуст, відповіли мені: *такъ тамъ русская вѣра якъ у насъ. А вотже, кажу, видите, тамъ священникъ съ бородою, а я безъ бороды! То ничо, відповів один: не гольтъся панъ отчику зъ 3 мѣсяцы, а будете также мати красную бороду.* Так люд розуміє різницю між Унією і Православ'ям, що то одна вѣра, а того ніхто йому з голови не виб'є.⁶²

У лютому 1884 року циркуляр Митрополичого ординаріату заборонив участь у прощах до російського Почаева, закликавши парохів присоромити почаївських прочан, якщо потрібно, то й перед усією громадою на проповіді.⁶³ Отож, згодом з цього часу мандрівка до Почаева стала чимось забороненим, що, імовірно, лише додавало привабливості забороненому місцю, перетворюючи поїздку туди справді на форму протесту проти держави і підвладне державі церковне керівництво.⁶⁴

Невдовзі перед війною радикальніші русофіли взяли самостійно організувати для своєї селянської клієнтурі прощі або подорожі з якоїсь іншої нагоди. Так було вперше здійснено спробу політизування давньої селянської традиції прикордоння, використавши її для власних потреб. Прикметно, що

61 Показання Івана Шпундера, СТЕНОГРАФИЧЕСКІЙ ОТЧЕТЪ, с. 160, 164.

62 Показання Івана Наумовича, СТЕНОГРАФИЧЕСКІЙ ОТЧЕТЪ, с. 190.

63 Слово, № 13/1884.

64 Про поєднання соціального та конфесійного протесту з релігійними подіями і прощаннями див. дослідження: DAVID BLACKBOURN, Marpingen. Apparitions of the Virgin Mary in Bismarckian Germany (Oxford 1994). Блекборн досліджує події навколо «з'яви Марії» в саарській місцевості Марпінген, населеній селянами і гірниками, у період культурної боротьби, котра призводила до сутичок сільських жителів і прочан з військом. Можна простежити цікаві паралелі з галицькою ситуацією: мешканці Марпінгена перебували не тільки в соціальному, а й у конфесійному антагонізмі з прусською державною владою, втіленою у поліції, війську та судах; тут також певну роль відіграли суперечки за «сервітути»: ліс, у якому нібито з'явилася Діва Марія, вже здавна був яблуком розбрату між державною лісовою адміністрацією і членами громади, які добивалися свого звичаєвого права збирати деревину, а лісівництво забороняло, не дозволяючи навіть доступ до лісу. У 1879 році саарбрюкенська справа Марпінгена дійшла до судового процесу, який закінчився припиненням судової справи.

дорога вела переважно до Почаєва або Києва; «Росією» представляли насамперед «Малоросію», точніше українські області, дотичні до Галичини. Починаючи з 1908 року, такі прощі відбувалися щорічно наприкінці літа, щоправда, втручання влади дуже перешкоджало таким мандрівкам. У Києві 1908 року прочан привітав у Києво-Печерській лаврі особисто митрополит Флавіан; особливою увагою обдаровували галицьких прочан монахи Почаївського монастиря.⁶⁵ Зрештою, не всі російські інституції діяли узгоджено. Опікувався прочанами однозначно православний клір, тоді як російські прикордонні служби були стриманими, ставлячись до прощ подекуди навіть несхвально. На початку 1914 року російський архієпископ Антоній скаржився у газеті «Галицко-русского благотворительного общества»: «На жаль ... не австрійська влада ускладнює галичанам перехід кордону, а наша. Шукаючи контрабандистів ... наша поліція не робить різниці між злодіями і прочанами, які масово прямують до Почаєва, і скорочує цим потік галицьких прочан до мінімуму».⁶⁶ Тож і в цьому випадку міркування безпеки стояли вище від російської національної солідарності, як це вже було у випадку еміграційного руху 1890-х років.

Не виключено, що на вибір місця, куди вели мандрі, певний вплив мали фінансові міркування – адже доїхати до Почаєва чи Києва було швидше й дешевше, аніж до Москви чи Петербурга, та одночасно цей вибір дає певне роз'яснення презентації Росії в русофільських колах. Пережита в Почаєві й Києві «Росія» не надто відрізнялася в очах селянських подорожніх від Галичини, селяни в підросійській Україні говорили тією самою мовою, та водночас краєм не керували ані поляки, ані «німці». Ідентифікувати себе з такою «Росією» не становило труду. Як би там не було, а саме Київ, а не Москва чи

65 Австро-угорське консульство в Києві до МЗС, 2 вересня 1909 р., АВА, МВС Президія, К. 2085, папка 2, арк. 60 і наст.; Військове міністерство до МВС, Відень, 18 вересня 1910 р., там само, папка 3, арк. 376–378; Галицьке намісництво до МВС (копія), 28 липня 1911 р., цит. вище, арк. 28зв., про прощу до Києва 1908 року; лист русофільського діяча Стефана Носевича до ГРБО, Броди, 16 червня 1909 р., РГИАСПб ф. 465, оп. 1, спр. 2, арк. 57, у якому заповідалося про організовану прощу до Почаєва і Києва наприкінці серпня, в якій мало взяти участь тисячу осіб, з них 130 «інтелігентів», очевидно з Бродівщини. Згідно з Носевичем, зацікавлених було так багато, що завиграшки можна було б організувати дві тисячі, а навіть три тисячі прочан, для чого б, однак, не вистачило місця у спеціально замовленому потязі. Через рік після прощі Галицьке намісництво говорило про «невдалу» прощу (чи вибралося менше учасників, аніж було заплановано?); до подібної поїздки галицька влада не допустила 1910 року: Галицьке намісництво до МВС (копія для МЗС), 25 листопада 1910 р., ННStA, PA XL, К. 222, папка 1, арк. 276–274; засвідчення ситуації «руско-національної організації» в повітах Галичини у травні 1911 р., ННStA, PA XL, К. 222, папка 1, арк. 32зв., про «поїздки до Почаєва», організовані в Печеніжинському повіті.

66 АРХІЄПИСКОПЪ ВОЛЫНСКІЙ АНТОНІЙ, Отторгнутые отъ насъ и нами забытые, с. 19. Про грубе поводження російських прикордонників із галицькими прочанами повідомляло й Галицьке намісництво у Львові у звіті до МВС від 19 вересня 1911 р., АВА, МВС Президія, К. 2085, папка 4, арк. 155–165.

Петербург, був традиційним орієнтиром по той бік кордону, який відіграв важливу роль і в галицько-русофільській народній літературі. Симпатика русофілів добре знали оповідання з часів розквіту Київської Русі та зі світу українських козаків.

А власне Росію пізнали тільки русофільські очільники, та ще декілька студентів галицького походження, які навчалися в Москві й Петербурзі. Навіть навчання галицьких студентів-богословів на православних священників відбувалося переважно в Україні (Житомирі), або ж у польсько-українській Холмщині. Лише поодиноких селян забирали в поїздки до Москви і Петербурга, щоб виступити там перед російською національною публікою.⁶⁷ Для більшості русофільських селян російські метрополії були надто далеко. Звісно, русофіли їх ідеалізували, як «матушку Москву» і пишну столицю, у дійсних або фіктивних подорожніх нотатках, проте вони все ж не були такими знайомими як сусідня Україна.⁶⁸

Парадоксальним у русофільській історії є те, що й росіяни, які підтримували русофілів, допомагали презентувати Україну як власне батьківщину: серед завдань ГРБО називалося зокрема й таке: сприяти «освітнім подорожам та екскурсіям російських галичан ... до Росії, особливо до Києва»; київська філія товариства мала в планах посилати своїх членів для ближчого знайомства до Галичини.⁶⁹ Насамперед це, звісно, цілком поєднувалося з російською національною ідеологією: в обґрунтуванні російських претензій на Україну міф про «матір городів руських» відіграв важливу роль. Втім у часи, коли український рух сформулював національний конкурентний міф про Київ і Київську Русь як історичний центр української державності, наслідки таких презентацій були доволі непередбачуваними. Русофільський туризм покликаний був усе ж сприяти появі почуття спільності не так із російською Україною, як із Російською імперією як абстрактним імперським державним утворенням. І змінити цей факт не могли, властиво, ані твори російських класиків, ані образ російської історії, які належали до навчального плану русофільських школярських бурс – не кажучи вже про те, що й серед класиків не випадково цілковито особлива роль відводилася Гоголю. Прищеплювалося концепцію лояльного малоросійства – і це в час, коли в підросійській Україні багато хто з лояльних малоросів взявся таємно здійснювати перехід до української ідеї.

67 Галицьке намісництво до МВС, 16 липня 1912 р., ННStA, PA XL, К. 222, папка 2, арк. 189зв.

68 Галицьке намісництво до МВС, 28 липня 1911 р., ННStA, PA XL, к. 222, папка 2, арк. 29зв., про поїздку до Москви провідних русофілів; про презентацію Росії див. на сторінках про русофільські часописи 1860-х років, розділ 2, підрозділ 2.1.

69 «РУССКІЕ ЛЮДИ!», відозва ГРБО, Київ, листопад 1910 р., додаток до звіту австро-угорського консула Мешедє, Київ, 10 листопада 1910 р., ННStA, PA XL, К. 222, папка 1, арк. 257.

5.2. Держава й русофіли перед Світовою війною

Шпигунофобія й суперечка про компетентність

У XIX столітті реакція держави на діяльність русофілів загострювалася поступово: від спроби декретом вирішити мовне питання, конфіскацій та затримань на підставі поширення русофільської пропаганди аж до звинувачення в державній зраді й (непрямо спричиненої) екстрадиції русофільських ідеологів було повністю вичерпано палітру державних заходів. Коли у 1880-х роках русофільському рухові довелося суцужно під тиском держави і народовської конкуренції, це виявилось саме тим бажаним ефектом, тож, здавалося, цілковитий контроль за «небезпечною для держави» діяльністю був гарантованим. Внутрішньому розпруженню відповідало зовнішнє послаблення: після того як центр російської зовнішньої політики перемістився з балканського питання на експансію на Далекий Схід, поліпшилися відносини Австро-Угорщини з її північно-східним сусідом. Еру міністра закордонних справ Агенора Голуховського-молодшого, сина непопулярного галицького намісника, характеризували ненапружені російсько-австрійські відносини, відповідно значно менш загрозливими уявлялися дії русофілів на північно-східному кордоні Австро-Угорщини.⁷⁰

І тільки напередодні Першої світової війни віденська боязнь русофілів знову набула значнішого розмаху. У роки, які передували світовій війні, потужність русофільського руху представляли переважно перебільшено. При цьому інформацію охоче почерпували з не менш перебільшених рапортів про русофільські успіхи, що їх поширювали особи, які підтримували русофілів у Росії, особи, які відкрито пропагували анексію Східної Галичини. Надчутлива реакція держави вела до появи русофільських мучеників, яких у російських націоналістичних колах, знову ж таки, вшановували як героїв. Боязнь шпигунів у стратегічно важливій області Галичині випускала щонайхимерніші пагони і врешті увінчалася щонайсправжнішою русофільською істерією. Цю кампанію провадили насамперед Генеральний штаб та Військове міністерство (Міністерство війни), тоді як галицька цивільна адміністрація і Міністерство внутрішніх справ, якому вона безпосередньо підпорядковувалася, намагалися радше рухатися в бік деескалації конфлікту.

70 Граф Агенор Голуховський-молодший був міністром закордонних справ від 1896 до 1906 року; з жовтня 1906 року ці обов'язки перейшли до барона (а з 1909 року – графа) Алоїса Лекса фон Еренталя (Aloys Lexa von Aehrenthal). ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 428. Схожа оцінка ситуації міститься і в звіті намісника Міхала Бобжинського, Львів, 30 грудня 1909 р., HHStA, PA XL, K. 222, папка 1, арк. 45зв.

Уже в 1909 році до конфронтації призвів доволі безневинний привід. У серпні український посол Юліян Романчук оприлюднив у своєму парламентському протесті випадок одного українського вояка, прохання якого до начальства не прийняли лише тому, що прохання він написав кирилицею. Цей епізод послужив приводом до початку генерального наступу на українців у війську. Вони, мовляв, дуже непевні особи, пишуть «російською» і можуть таким чином цілком безконтрольно поширювати свої «ворожі державні писання». Здавалося, воскресли ідеї 1859 року, коли стояла вимога захищати українцям використовувати кириличне письмо. Обрамленням цієї вимоги були застерігання не брати українців на відповідальні службові посади. Начальник Генерального штабу Конрад (Conrad) підозрював, що поштові та телеграфні служби у Східній Галичині «з певністю ненадійні», рівно ж як і жандармерія та корпус офіцерів-резервістів у Східній Галичині аж кишать українофілами й русофілами, однаковою мірою небезпечними. Звідси висновок: під загрозою опинилися підготування до війни «у нашому стратегічному плацдармі проти Росії». З'явилося поняття української «п. н. нації» (скорочення до «політично ненадійний», німецькою р. у., *politisch unzuverlässig*). Командування Львівським корпусом дійшло до того, що почало критикувати гадану недбалість цивільної адміністрації при доборі кадрів на посади службовців.⁷¹

У Міністерстві внутрішніх справ відхрещувалися від таких закидів, називаючи збурення військових «цілковито такими, що не підлягають дискусії». Гарантами безпечної стратегічної області, вважали там, є не поліцейські заходи, а порозуміння між галицькими народами й поліпшення економічних умов на східному краї монархії. Та одночасно там не забарилися із запевненнями, що за русофільською діяльністю існує строгий нагляд і що до Галицького намісництва у Львові надіслано вимогу висловити свою позицію.⁷²

Цим уже натякалося, котру зі служб зробили врешті винною в усьому: Галицьке намісництво, яке раніше саме виступало ініціатором антирусофільської політики і нерідко переймало ініціативу від центральної влади, змушене було визначитися. Намісник Міхал Бобжинський опинився поза всіма партіями: польські націонал-демократи й «подоляки», підтримуючи радикальних русофілів, дезавувували його політику посилення поміркованих сил

71 Начальник Генерального штабу Конрад до МЗС, графа Еренталя, Відень, 23 вересня 1909 р., HHStA PA XL, K. 222, папка 1, арк. 2–5; Військове міністерство до МЗС, Відень, 10 жовтня 1909 р., там само, арк. 8; про це звіт ц.-к. канонірного полку № 31 до Військового міністерства, 19 серпня 1909 р., там само, арк. 10–13; звіт командування 11-м Львівським корпусом до Військового міністерства, 19 червня 1909 р., там само, арк. 14 і наст.; звіт командування 11-м Львівським корпусом до Військового міністерства, 12 серпня 1909 р., там само, арк. 16–21.

72 Документ МВС для ознайомлення в МЗС «стосовно русофільської пропаганди в Галичині», № 113304/1909, HHStA PA XL, K. 222, папка 1, арк. 35–38.

серед українців усіх партій, а його самого очорнювали як приятеля українців. З боку української національної партії та з Відня пролунали заклики застосувати до русофілів жорсткіші заходи. Одночасно існувала напруга у відносинах з греко-католицьким церковним керівництвом, яке, на думку влади, надто недбало контролювало русофільсько налаштованих клерикалів. Року 1909 Бобжинський відкинув закиди Військового міністерства, та одночасно вказав на рамці, в які чинні закони та поведінка польських краєвих політиків ставила його установу. Він також намагався переадресувати критику: галицькій юриспруденції він закидав не надто строге розслідування випадків порушення законів стосовно преси й об'єднань; на адресу Міністерства внутрішніх справ слав звинувачення, що воно зтягає кадрові поповнення, терміново необхідні краєвій адміністрації. Тут Бобжинський натякав на свої наміри суворішого контролю за підпорядкованими йому чиновниками, які переважно симпатизували ендекам та несли відповідальність за антиукраїнські випадки влади в провінції. Він пов'язував ці плани зі зміцненням довіри українського населення до влади. Це, однак, запевняв намісник, можливо лише в тому випадку, якщо Відень надасть бюрократичним структурам краю необхідні планові місця і фінанси.⁷³

Навесні 1910 року Бобжинський вирішив ужити заходів проти русофільської пропаганди в межах наданих йому правових можливостей. Це були вже описані заходи проти індоктринації молоді в русофільських бурсах.⁷⁴ Водночас намісник намагався спільно з церковною владою дисциплінувати русофільських священиків. При цьому він також критикував надто легковажне трактування русофільського духовенства в Перемиській та в деяких районах Львівської єпархії.⁷⁵ Усе ж для заборони русофільських товариств юридичного приводу не було. Русофіли діяли з докладним дотриманням законних приписів, тож владі нелегко було обмежити русофільську діяльність. Бобжинський, який вважав найкращим способом подолання конфліктів строге дотримання принципів правової держави, виступав насамперед проти явищ, які виходили поза рамці статутних прав товариств. Це стосувалося передусім демонстрації російських (у русофільському прочитанні: слов'янських) кольорів на відзнаках і прапорах, що в липні 1912 року заборонили взагалі.⁷⁶ Влада жорсткі-

73 Намісник Бобжинський до МВС, Львів, 30 грудня 1909 р. (документ про ознайомлення), ННStA, PA XL, K. 222, папка 1, арк. 44–51.

74 Розпорядження Галицького намісництва повітовим старостам, Львів, 3 квітня 1910 р., ННStA, PA XL, K. 222, папка 1, арк. 121–123; Галицьке намісництво до МВС, 6 квітня 1910 р., там само, арк. 117–120; звіт Галицького намісництва до МВС про закінчену акцію, Львів, 30 травня 1910 р., там само, арк. 131–138.

75 Галицьке намісництво до МВС (копія), 28 липня 1911 р., ННStA, PA XL, K. 222, папка 2, арк. 27.

76 Галицьке намісництво до МВС, 16 липня 1912 р., ННStA, PA XL, K. 222, папка 2, арк. 188; BOBRZYŃSKI, Z moich pamiętników, s. 288 i nast.

ше відреагувала наприкінці 1910 року і на пропагований русофільськими товариствами перепис населення: як наслідок відбулися обшуки та заведені справи на «розпалювання» людей і порушення закону про товариства.⁷⁷ Дії Бобжинського покривало Міністерство внутрішніх справ, котре зі свого боку мобілізувало всередині 1910 року всі можливі відомства для перевірки русофільських суддів, фінансових працівників та залізничників.⁷⁸

Серйозніші проблеми постали перед намісником з 1910 року, коли загрозливо наростав рух переходу на православ'я. Поступово інтонації ставали все роздратованішими: в червні 1911 року про «шпіонаж» та «підривному роботу» заговорив навіть благодушний Бобжинський і назвав основним підозрюваним львівського студента і секретаря проводу Товариства імені Качковського Симона (Семена) Бендасюка. Він уперше задумався над перспективою заборони русофільських товариств через їхню «небезпечність для держави». У сусідній Буковині, де ще в квітні 1911 року розпустили три найважливіші русофільські об'єднання, діяли без порівняння жорсткіше – і це при тому, що тамтешні русофіли були значно слабше організованими.⁷⁹ За якийсь короткий час на Бендасюка вже завели справу за державну зраду.⁸⁰ Частіше стали конфісковувати русофільські газети *Прикарпатскую Русь* та *Голось Народа*, і це попри те, що їхні видавці ретельно пильнували, щоб не надрукувати бува чогось, що могло б стати приводом до конфіскації. Найбільше уваги влада приділяла україномовному *Голосу Народа*: наклад газети був вищий і серед селян вона була популярною, тож газету сприймали як вогнище небезпеки; порівняно з невеликими накладами *Прикарпатської Русі*, ідеєю котрої було радше розповсюдження русофільських інформацій в Росії та Північній Америці (де було чимало передплатників). Однак доказів російського фінансування галичан та їхньої преси, як і раніше, бракувало – адже інформації й чутки, які доходили до влади, після перевірки виявлялися переважно ненадійними.⁸¹ На початку 1912 року вперше закрили русофільські бурси, а саме в Жовкві, Самборі й Коломиї.⁸²

У квітні 1912 року, окрім Бендасюка, заарештували ще й русофілів Василя Ковдру, Ігнатія Гудиму та Максима Сандовича, вплутаних у рух зі зміни конфесії. Спочатку їх утримували під вартою без пред'явлення звинувачення; за якийсь час розпочалася справа про державну зраду. Бендасюкові за-

77 Галицьке намісництво до МВС, 28 липня 1911 р., ННStA, PA XL, К. 222, папка 2, арк. 26.

78 МВС до прем'єр-міністра (чернетка, б/д, червень 1910 р.), AVA, МВС Президія, К. 2085, папка 3, арк. 276 і наст.

79 Краєве управління у Чернівцях до МВС, 15 січня 1912 р., ННStA, PA XL, К. 222, папка 2, арк. 46зв.

80 Галицьке намісництво до МВС, 28 липня 1911 р., цит. вище, арк. 29, 30.

81 Галицьке намісництво до МВС, 16 червня 1912 р., ННStA, PA XL, К. 222, папка 2, арк. 115 і наст., 118 і наст.

82 Галицьке намісництво до МВС, 16 липня 1912, ННStA, PA XL, К. 222, папка 2, арк. 189.

кидали контакт з активістами ГРБО в Росії і розподіл російських пожертв пропагандистам православ'я в провінції. Такі ж звинувачення лунали й на адресу Ковдри та Сандовича. В обвинуваченні цих двох містилося також повідомлення про нібито публічні висловлення про анексію Галичини Росією, що мала невдовзі відбутися, а також заклики до бойкотування податків та відмови від військової служби.⁸³

Тим часом у віденських центральних міністерствах точилися дискусії про дієві засоби у боротьбі з «попами-відступниками» – на випадок, якщо такі емісари появилися б знову. Шлях до компромісного рішення було перекрито: адже буковинське церковне православне начальство, від якого зажадали оприлюднення своєї позиції, заявило, що не визнає висвячених у Росії священників. Таким чином, усі дії таких осіб, пов'язані з релігійним культом, в Австрії були нелегальні, бо ані Російська Православна Церква, ані громади, які безпосередньо підпорядковувалися Патріархові, не належали до визнаних релігійних громад.⁸⁴ Додатково обходження з духовенством ускладнював той факт, що йшлося ж про громадян Австро-Угорщини – так неможливим ставало видалення до Росії.⁸⁵ Якийсь час прийнятним рішенням видавалася мобілізація їх до війська, і таким чином нейтралізація.⁸⁶

Одночасно намісник Бобжинський добився від церковної влади гостріших дій проти русофільських парохів. Корнила Сеника, пароха в Бережниці Королівській (Жидачівський повіт), який представляв у Галицькому соймі русофілів, під кінець грудня 1911 року змусили скласти мандат і вийти з Русско-народної партії. Те саме трапилося зі священниками Вінницьким у Галичі, Іваном Машаком у Ліпиці (Рогатинський повіт) та Іваном Сав'юком у Заболотцях (Жидачівський повіт), які змушені були скоритися наказові. Цей крок спричинив серед русофілів сильне замішання – адже досі політичну діяльність священників усе ще сприймали толерантно.⁸⁷ Міністерство віросповідань і освіти чинило тиск на перемиського єпископа Чеховича, щоби проти

83 Дирекція поліції у Львові до МВС, 23 квітня 1912 р., ННStA, PA XL, K. 222, папка 2, арк. 87. Тут міститься згадка про сина Осипа Мончаловського Ярослава, як «уже покараного за злочин шпіонажу». Ярослав Мончаловський підтримував у Львові контакти з російським консулом Пустошкіним. А зв'язки з Мончаловським, який емігрував до Росії, містилися в обвинуваченні Бендасюка.

84 «Інформація про розвиток схизматичної пропаганди в Галичині», досьє МВС, після січня 1912 р., ННStA, PA XL, K. 222, папка 2, арк. 36–37зв.

85 Нотатка в документах МЗС, Відень, 27 січня 1912 р., про звіт Галицького намісництва, 20 грудня 1911 р., ННStA, PA XL, K. 222, папка 2, арк. 99.

86 Нотатка в документах МЗС про документ для ознайомлення Міністерства віросповідань і освіти «стосовно австрійських громадян, які навчаються в Росії», Відень, 17 жовтня 1912 р., ННStA, PA XL, K. 222, папка 2, арк. 221зв., 247 і наст.

87 Дирекція поліції у Львові до МВС (копія), 21 січня 1912 р., ННStA, PA XL, K. 222, папка 2, арк. 50 і наст.; Markov, Promemoria, 19 січня 1912 р., ННStA, PA XL, K. 222, папка 2, арк. 16 і наст.

священиків Теодора Дуркота і Михайла Юрчакевича, котрі симпатизували рухові за зміну конфесії, застосувати покарання у формі переведення в іншу парафію.⁸⁸ Примусовий перевід на пенсію або зміна місця праці як покарання стали долею декількох русофільсько налаштованих службовців і вчителів. Перед початком війни змушений був розпрощатися з львівською церковною ієрархією і один з останніх визначних русофілів у Львівській єпархії: у лютому 1914 року за участь у русофільських партійних зборах втратив посаду в капітулі собору Мартин Пакиж.⁸⁹ Очевидно реакція перемиської церковної ієрархії не цілком відповідала віденським уявленням: у досьє Міністерства закордонних справ наприкінці 1912 року міститься критика, в якій ідеться про те, що «зусилля», спрямовані на дисциплінування русофільського духовенства, було проведено на догоду світській владі у Станиславівській та Львівській єпархиях, «проте в Перемиській дієцезії вони досі залишаються безрезультатними». У справі Юрчакевича Галицьке намісництво ще й через рік виявляло невдоволення відповідальними церковними органами: Юрчакевича, як виглядає, недостатньо суворо покарали (взимку 1912–1913 років його суспендували на нетривалий час), оскільки його поведінка не виявляла жодного виправлення. Намісництво пригрозило застосувати до непокірного пароха власні заходи.⁹⁰

Наприкінці літа 1912 року намісник Бобжинський дозрів до того, щоб урешті позбутися всіх державно-правових сумнівів і взятися до низки гострих заходів, спрямованих проти русофілів. Оскільки з поразкою на виборах 1911 року провалилися його плани зміцнення поміркованих русофілів, то тепер таким заходам вже не могли завадити жодні політичні міркування. Тепер розпустили громадські ради в русофільських місцевостях, а Бобжинський обдумував перспективу заборони Товариства імені Качковського.⁹¹ Цей план підкріплювався вплутаністю функціонера ОМК Симона Бендасюка в дії, пов'язані зі зрадою батьківщини. І нижче:

При високій розгалуженості товариства по усіх східних повітах краю стає зрозумілим, що воно має здатність великого впливу на населення... Поки та ціла організація існує..., неможливо буде провести серйозне подолання російської пропаган-

88 Документ про ознайомлення МВС для МЗС про звіт Галицького намісництва, 10 грудня 1911 р., ННStA, PA XL, К. 222, папка 2, арк. 97 і наст.

89 Інформація МВС про поведінку греко-католицьких єпископів у Галичині стосовно схизматичного руху, б/д, після 1 лютого 1914 р., AVA, МВС Президія, К. 2087, № 1930/МІ 1914.

90 Досьє МЗС «Русофільська акція та наша контракція у руському питанні в Галичині й на Буковині (станом на червень 1912 р.)», ННStA, PA XL, К. 222, папка 2, арк. 93, (цит.) 94зв.; Галицьке намісництво до МВС, 7 вересня 1913 р., там само, К. 223, арк. 871–873; Інформація МВС щодо греко-католицьких єпископів, цит. вище.

91 Галицьке намісництво до МВС, 3 вересня 1912 р., ННStA, PA XL, К. 222, папка 2, арк. 213–215.

ди, а застосовані проти цієї пропаганди засоби використовуватимуться для того, щоб під гаслом пригноблення русско-національної ідеї в Галичині завербовувати нових прихильників цієї ідеї. У зв'язку з цим я прийняв рішення протягом місяця вересня розпустити Товариство імені Качковського разом з усіма його філіями.⁹²

Утім до заборони так і не дійшло, тому що Міністерство закордонних справ, яке очолював граф Леопольд Берхтольд (Leopold Berchtold), попросило затримати акцію: «Враховуючи сучасну гостру кризу міжнародної політики» – йшлося про війну на Балканах, яка вже ставала щораз реальнішою – небажаним є погіршення відносин з Росією проведенням такого заходу, адже сам Бобжинський сказав, що захід викличе без сумніву «значний ажіотаж».⁹³

Неузгодженості між різноманітними задіяними установами щодо дій, спрямованих проти русофілів, щоразу проступали на яву і згодом. Від 1913 року ситуація істотно ускладнилася, тому що тепер впливати на віденську політику щодо русофілів взявся і угорський уряд. У Будапешті вважали, що австрійці діють недостатньо рішуче; критикували й надто млявий начебто контроль за кордоном.⁹⁴ Самі ж мадяри ставилися до «своїх» русофілів у Верхній Угорщині значно невблаганніше: восени 1913 року 93-х українських селян у долині Ізи на Мараморощині звинуватили в «агітації проти угорської нації» і «бунтарстві проти угорських державних установ». У повідомленнях про зроблене, що надіслало угорське Міністерство внутрішніх справ до Відня, можна помітити бажання продемонструвати колегам у столиці монархії, як саме треба розв'язати цю проблему: з невблаганною жорсткістю.⁹⁵

Та й на австрійському боці не бракувало застережень і нарікань. Особливо дипломат із знанням Росії барон Леопольд фон Андріан-Вербунг (Leopold von Andrian-Werbung)⁹⁶, консул у Варшаві, а перед тим у посольстві в Петербурзі, не стомлювався вимагати енергійніших дій до русофілів, і з часом його заклики ставали все чутнішими у керівництві його відомства. Андріан критикував галицьку краєву владу (при цьому жертвами його нападок були насамперед службовці з табору ендеків, а меншою мірою намісник Бобжин-

92 Галицьке намісництво до МВС, 3 вересня 1912 р., цит. вище, арк. 214 і наст.

93 МЗС до МВС, Відень, 6 жовтня 1912 р., ННStA, PA XL, K. 222, папка 2, арк. 218 і наст.; нотатка в документації МЗС про відповідний наказ МВС Галицькому намісництву, 3 грудня 1912 р., там само, арк. 255зв. Про зовнішньополітичну ситуацію на той час див.: MANFRIED RAUCHENSTEINER, *Der Tod des Doppeladlers. Österreich-Ungarn und der Erste Weltkrieg* (Wien 1993), с. 20 і наст.

94 Угорське Міністерство внутрішніх справ до МЗС, Будапешт, 25 липня 1913 р., ННStA, PA XL, K. 223, арк. 526–573.

95 Угорське Міністерство внутрішніх справ до МЗС, Будапешт, 4 жовтня 1913 р., ННStA, PA XL, K. 223, арк. 639 і наст.

96 Леопольд фон Андріан-Вербунг був ще й поетом, а самого його було увічнено в літературному творі: його дуель з одним пекарем послужила основою новели Артура Шніцлера «Лейтенант Густль» (Arthur Schnitzler, *Leutnant Gustl*), див.: RAUCHENSTEINER, *Tod des Doppeladlers*, с. 193.

ський) і виступав за монолітний державний вплив на українську Церкву і за прицільне вербування оплачуваних довірених осіб серед українців, зокрема й серед селян.⁹⁷ Запопадливість Андріана перед начальством не залишилася без реакції, як би він не нарікав на ігнорування його застережень. Міністр закордонних справ Берхгольд прийняв позицію Андріана й розробив план остаточного поборення русофілів – основний наголос акції припадав на церковну сферу, що однозначно не входило до його компетенцій.⁹⁸

У лютому 1914 року дійшло до відкритих непорозумінь між міністерствами внутрішніх та закордонних справ. Міністерство закордонних справ вимагало у зв'язку з пропагандою православ'я з боку «попів-відступників» та русофільської преси гостріших підходів.⁹⁹ Воно вельми критично висловлювалося про толерантну позицію галицького відомства преси, котре не реагувало на радикальні заявки в *Прикарпатській Русі*. Врешті міністерство запропонувало без довгих зволікань висилати набридливих пропагандистів з держави. Міністр внутрішніх справ виправдовувався і перекладав відповідальність на галицьку владу. Екстрадиція австрійських громадян не є можливою, а політика щодо русофільської преси назагал достатньо рішуча, про що, мовляв, свідчать численні конфіскації. Від прем'єр-міністра Штюрґка вийшла пропозиція, зроджена з військових планів для стратегічної області Галичини. Її вже не раз застосовували польські шовіністи – у боротьбі з українським національним рухом: йдеться про запровадження заходів надзвичайного стану, які б дали змогу нейтралізувати в «омовлених областях» конституційні права. Щоправда, Штюрґк визнавав, що «поліпшення економічних і культурних умов життя» на далеку перспективу стало б для руського населення значно кращим засобом проти російської пропаганди. Що ж, Міністерству закордонних справ, як виглядає, подобалася роль ментора стосовно колег з інших відомств, тому що картання подібного змісту надійшли також до Міністерства внутрішніх справ та Міністерства віросповідань і освіти.¹⁰⁰

Міністерство віросповідань і освіти отримувало закиди, що недостатньо строго контролює українську Церкву і не поборює русофільських тен-

97 Андріан до МЗС, Варшава, 6 грудня 1913 р., ННStA, PA XL, K. 223, арк. 760–768; звіт барона Андріана з подорожі Галичиною стосовно вражень, отриманих у питанні русофільської пропаганди, Відень, 2 квітня 1914 р., там само, K. 224, папка 3, арк. 844–854.

98 МЗС до Міністерства віросповідань і освіти, МВС та прем'єр-міністра Штюрґка, Відень, 18 листопада 1913 р., ННStA, PA XL, K. 223, арк. 726–732.

99 Відповідь Штюрґка на ноту МЗС та інших від 14 лютого 1914 р., Відень, 6 квітня 1914 р., ННStA, PA XL, K. 224, арк. 566 і далі.

100 МВС до Галицького намісництва із переказаною критикою від МЗС, Відень, 2 березня 1914 р., ННStA, PA XL, K. 224, папка 3, арк. 567 і далі; відповідь Міністерства віросповідань і освіти на ноту МЗС від 18 листопада 1913 р., Відень, 20 квітня 1914 р., там само, арк. 607 і далі; відповідь прем'єр-міністра Штюрґка на ноту МЗС від 3 лютого 1914 р., Відень, 6 квітня 1914 р., там само, арк. 566–568.

денцій у середовищі кліру. Проти таких нападок міністерство боронилося, оприлюднюючи свою позицію. Згідно з нею, русофіли мають у Церкві значно менший вплив, аніж стверджує Міністерство закордонних справ; а недоліки в дисциплінуванні русофільських священників Перемиської єпархії треба пояснювати м'якістю й опортунізмом єпископа Чеховича, а не справжнім поширенням русофільських ідей серед духовенства. Міністерство віросповідань і освіти також підкидало пропозиції щодо подолання русофільства: продовжити фінансування чину оо. Василіян, мобілізувати молодих галичан, які в Росії перейшли на православ'я, до військової служби і таким чином вислати їх за межі батьківщини (така пропозиція лунала вже у жовтні 1912 року), підтримати антирусофільських представників духовенства як, наприклад, станіславівського єпископа Хомишина, який, щоправда, налаштував проти себе своїми скаженими діями навіть священників, які мали українські переконання.¹⁰¹

Навесні 1914 року Андріан знову взявся до справи. Написавши обширний звіт про поїздку Галичиною, він повторив свої вимоги з попередніх подань і представив план дій, спрямованих на розбиття організаційних структур і на очищення української Церкви від русофільського духовенства. Зміцнення українського національного руху він назвав найліпшою гарантією витіснення російської пропаганди; тож уряд мав бути відповідно готовим виконувати основні вимоги українців. У Андріановому списку пріоритетів на першому місці стояло форсування польсько-українського примирення, яке дійсно заслуговувало такого окреслення, і відкриття українського університету. Наступник Бобжинського Коритовський отримав звинувачення, що недостатньо дисциплінує польських (і нібито проросійських) службовців.¹⁰² Ще за якийсь час Андріан повернувся до питання «санації» греко-католицького духовенства – при цьому він мав на увазі насамперед тих 200 священників, які передплачували *Прикарпатську Русь*. Андріан не стримався і від критики митрополита Андрея Шептицького: той, мовляв, надто «оптимістичний» і нерідко виявляє «ліберальні поривання», коли йдеться про засудження русофільської небезпеки.¹⁰³ Керівник Андріанового відомства Берхтольд за якийсь час подав заяву на організацію «міжміністерської конференції у справі великоруської та схизматичної пропаганди в Галичині», щоб врешті покласти край багаторічній суперечці на предмет компетенцій і мати можливість прямого тиску на інші відомства. Про яке саме відомство йшлося,

101 Міністерство віросповідань і освіти до МЗС, ННStA, PA XL, K. 224, папка 3, арк. 607 і далі.

102 Звіт з подорожі Андріана, 2 квітня 1914 р., ННStA, PA XL, K. 222, папка 2, арк. 848 і далі.

103 Андріан до міністра закордонних справ Берхтольда, Варшава, 23 травня 1914 р., ННStA, PA XL, K. 224, папка 3, арк. 702–706; приватний лист Андріана до приятеля графа Форґача, Варшава, 8 червня 1914 р., там само, арк. 747.

це він сформулював непрямо, обурено накинувшись на недбале ставлення галицької крайової влади до русофільської діяльності. Його метою був швидкий обмін інформаціями та ліпша координація контрзаходів.¹⁰⁴ Однак і після цього Андріан, автор основних ідей, не заспокоювався: тепер почалися вимоги не пропускати через кордон «попів-відступників», які здобули освіту в Росії, бо ж інакше, мовляв, десятки їх «заполонять» Галичину. Відповідну ж правову основу потрібно або ж «відкопати» у давніх постановках або ж створити зовсім наново – заняття в правовому полі більш ніж сумнівне, адже ішлося врешті-решт про громадян Австрійської держави, які в'їжджали у свою країну.¹⁰⁵ Андріан використовував і приватні шляхи та зробив спробу через спільного приятеля, шефа секції в Міністерстві закордонних справ графа Яноша Форґача, безпосередньо вплинути на прем'єр-міністра Штюрґка.¹⁰⁶ Об'ємні досьє і звіти Андріана все більше нагадували приватну ворожнечу, яку дипломат затіяв із прибічниками ненависної йому російської національної ідеї. Все ж Андріан як важливий інформатор (який знову ж таки використовував інформацію, отриману від українофілів) мав істотний вплив на рішення уряду.

Паралельно до різних репресивних заходів посилилося полювання на шпигунів на галицько-російському кордоні, ще більш інтенсифіковане через очікування війни. Вималювалася вже фатальна тенденція: тепер для звинувачення у зв'язках з російським військовим шпигунством вистачало вияву симпатії до православ'я та загальної агітації за русофільський рух. Влітку 1912 року Галицьке намісництво на одному подихові зарахувало Ковдру і Бендасюка до «викритих минулого і поточного року російських шпигунів».¹⁰⁷ Невдовзі заговорили вже про те, що «москвофільську молодь по селах» вчать на спеціальних курсах «стріляти і користуватися зброєю» – цей закид, до речі, значно більшою мірою підходив до польських об'єднань «Сокіл».¹⁰⁸ Військове відомство монархії неодноразово ставило перед прем'єр-міністром Штюрґком 1912 року питання про нагальність пильнішого контролю за карпатською залізницею, побоюючись саботажів у традиційно русофільських гірських регіонах.¹⁰⁹ Та й у короткій фазі відносного розпруження після закінчення ві-

104 МЗС до прем'єр-міністра Штюрґка, Відень, 4 червня 1914 р., ННStA, PA XL, K. 224, папка 3, арк. 724–733, із переліком «доручень міжміністерській конференції у справі великорусько-схизматичної пропаганди», там само, арк. 734–737.

105 Андріан міністрові закордонних справ Берхтольду, Варшава, 6 червня 1914 р., ННStA, PA XL, K. 224, папка 3, арк. 740 і наст.

106 Приватний лист графа Форґача до Андріана, Відень, 26 листопада 1913 р., ННStA, PA XL, K. 223, арк. 743 і наст.; Андріан до графа Форґача, Варшава, 8 червня 1914 р., ННStA, PA XL, K. 224, папка 3, арк. 747 і наст.

107 Галицьке намісництво до МВС, 16 липня 1912 р., ННStA, PA XL, K. 222, папка 2, арк. 190.

108 Нотатка в документації МЗС про звіт Галицького намісництва, 14 серпня 1912 р., ННStA, PA XL, K. 222, папка 2, арк. 199 і наст.

109 Військове міністерство до прем'єр-міністра, Відень, 5 листопада 1912 р., ННStA, PA XL, K. 222, папка 2, арк. 240.

йни на Балканах, коли страх війни на якийсь час відступив, безпардонно поводитися з особами, запідозреними в «розпалюванні, поширенні неправдивих чуток і образі Його Світлості». У вересні 1913 року новий галицький намісник Вітольд Коритовський, який вступив на цю посаду щойно навесні, задоволено звітував, що більшість арештованих уже отримали свій вирок.¹¹⁰

Та все ж Галицьке намісництво переважно керувалося фактами – чого не скажеш про устанovu, яка стояла над намісництвом у Відні. Досьє про «російський рух», що склали наприкінці 1913 року в Міністерстві внутрішніх справ, у якому аж роїлося від фактологічних помилок, дуже виразно демонструє, як додатково розпалювали страх русофілів у Відні дезінформації, які опрацьовували в центрі службовці, не ознайомлені з тематикою. Досьє, яке як на джерело інформації покликалося зокрема на значно перебільшені повідомлення про успіхи «русских націоналістів», усю Східну Галичину називало «просякнутою» русофілами й шпигунами. Після його прочитання складалося враження, що більшість українців – зовсім ненадійні.¹¹¹ Доповнювали цю картину військові й поліцейські звіти, які фабрикували випадки шпигунства на підставі цілковито безневинних подій.¹¹² Власне такі небиліці, а не виважені звіти від фахівців рівня Бобжинського, покликані були визначити на момент початку війни політику австрійців щодо русофілів. І нічого в цьому не змінив факт, що «другий» Львівський процес у справі державної зради і шпигунства, який навесні 1914 року провели проти Бендасюка, Ковдри, Гудими і Сандовича, закінчився подібно, як і перший: виправданням. Перебіг процесу став для Леопольда фон Андріана приводом розкритикувати юстицію: звинувачені, адвокати, прокурор і суддя – всі вони однаковою мірою «москвофіли». Проте на теорії змови він не зупинився, а накинувся на Міністерство юстиції, яке могло завадити виправданню, перевівши процес до Відня. У столиці, на думку Андріана, «москвофільних зрадників» засудили б.¹¹³

Проте і перед цим державні заходи проти русофільського руху добивалися свого – попри різнобій у позиції задіяних установ. Протести русофільських

110 Галицьке намісництво до МВС, 7 вересня 1913 р., ННStA, PA XL, К. 223, арк. 857 і наст.

111 «Російський рух», досьє МВС (копія для МЗС), б/д, кінець 1913 р., ННStA, PA XL, К. 223, арк. 883–895.

112 Приклади: командування 11-м Львівським корпусом до буковинського Краєвого управління, 5 листопада 1911 р., AVA, МВС Президія, К. 2085, папка 4, арк. 73–84, із закликом «знищити» галицьких і буковинських русофільських шпигунів, які співпрацювали між собою; подібний лист від командування 10-м Перемильським корпусом до Галицького намісництва, 27 червня 1914 р., ННStA, PA XL, К. 224, папка 2, арк. 22–24; Дирекція поліції у Чернівцях до Чернівецької прокуратури, 27 березня 1914 р., ННStA, PA XL, К. 224, папка 3, арк. 663–670.

113 Про процес див. звіт Дирекції поліції у Львові для МВС, 10 березня 1914 р., ННStA, PA XL, К. 224, папка 3, арк. 384 і наст.; звіт про поїздку Андріана, 2 квітня 1914 р., там само, арк. 852; Андріан до графа Форгача, Варшава, 8 червня 1914 р., там само, арк. 747 і наст.

депутатів проти репресій так і залишалися непоміченими та збурювали хвилі хіба в Росії або в Європі.¹¹⁴ Під все більшим тиском переслідування радикальна фракція загрожувала розколом: влітку 1913 року фронда навколо посла Куриловича відмовилася слухатись групу Маркова-Дудикевича. Конфлікт зокрема розгорівся з приводу партійної преси, яку поміркованіші русофіли звинувачували в словесному радикалізмі й запобіганні перед Росією – і це при тому, що власні читачі-селяни вже практично перестали розуміти русофільські газети. Марков зі свого боку пригрозив виходом з «національної партії» – прекрасно знаючи, що до цього його опоненти не дадуть довести, тому що в нього були найкращі контакти з Росією. Марков дав навіть зрозуміти, що російські друзі позбавлять русофілів у Галичині будь-якої підтримки, якщо розкол відбудеться; а далі, запевняв він, він змобілізує проти відщепенців русофільське студентство. Врешті тріщину вдалося з превеликими труднощами залатати; реверансом «народномовникам» стало рішення зборів довірених осіб збільшити кількість виходів україномовного *Голоса Народа* – до трьох номерів на тиждень. У зв'язку з цією новою ситуацією намісник Коритовський навіть зважав перспективу підхоплення політики свого попередника Бобжинського: хоча Міністерство закордонних справ увімкнуло тим часом зелене світло для репресій, влітку 1913 року Коритовський не підписав уже готового розпорядження про заборону Товариства імені Качковського, тому що, вважав він, цей крок зачепить і «помірковану партію».¹¹⁵ Помірковані намагалися скористатися вигідним моментом і ще раз спробували штурмувати Галицьке намісництво в справі Народного Дому, причому не скупилися у запевненнях своєї лояльності.¹¹⁶

Заокеанське полювання на русофілів

Австрійські консульства та поліцейські нишпорки контролювали русько-українські громади навіть у Північній Америці, куди з 1880-х років емігрувало чимало галицьких та угорських русинів. Причиною контролю був страх

114 Markov, Promemoria, 19 січня 1912 р., ННStA, PA XL, К. 222, папка 2, арк. 16–20 (із зазначенням про відсутність у МЗС); DMITRIJ MARKOV, Die russische und ukrainische Idee in Oesterreich (Відень–Ляйпциг 1912).

115 Дирекція поліції у Львові до МВС, 3 липня 1913 р., ННStA, PA XL, К. 223, арк. 589–592; Дирекція поліції у Львові до МВС, 25 липня 1913 р., там само, арк. 581 і наст.; Дирекція поліції у Львові до МВС, 28 липня 1913 р., там само, арк. 583 і наст.; Галицьке намісництво до МВС, 7 вересня 1913 р., там само, арк. 858, 865зв.; кварталний звіт Галицького намісництва про русофільську пропаганду до МВС, 28 січня 1914 р., AVA, MVS Президія, К. 2087, № 1219/MI 1914.

116 Петиція до Галицького намісництва, яку підписали отець Василь Давидяк, отець Іван Давидович, шкільний радник Іван Костецький, адвокат Лев Павенцький, адвокат Теодосій Заяць, ННStA, PA XL, К. 224, папка 2, арк. 8–11.

привабливості російського православ'я, на яке багато громад на еміграції перейшло через відсутність греко-католицьких душпастирів. Остерігалися, щоб іскра не потрапила і в колишню батьківщину. У центрі австрійської уваги перебували греко-католицькі священники з Галичини й Угорщини, які працювали в США і Канаді та зближувалися з російським православ'ям або навіть змінювали конфесію. Зміну конфесії можна було пояснити різними причинами: українське духовенство нарікало на брак заангажованості Греко-Католицької Церкви за океаном та на спроби (польсько-)католицької церковної ієрархії поширити свій вплив і на католиків східного обряду. Водночас Російська Православна Церква, представлена на північноамериканському континенті ще з періоду російської Америки єпископською посадою, могла притягати до себе солідною оплатою праці священника та імпонувала високим рівнем організації та фінансовою спроможністю. Таким чином новозасновані громади та їхні священники, які відчували себе покинутими напризволяще і страждали від постійного тиску римо-католиків, схилили свої симпатії до «віри батьків» – все відбувалося за схожим сценарієм, як це було у випадку зміни конфесії в Галичині. Багато хто з українських емігрантів, а особливо ті, які були родом з угорського Закарпаття, приїхали з колишньої батьківщини з русофільськими позиціями. Тільки вдома їх стримував від переходу в православ'я державний тиск, а в краї релігійної свободи їм уже нічого не стояло на перешкоді.¹¹⁷

За даними австро-угорського консульства в Нью-Йорку на початку 1913 року в США й Канаді існувало 162 російські православні громади, члени яких були переважно вихідцями з Австро-Угорщини. Російську Церкву в Північній Америці очолював православний архієпископ Платон з Аляски, йому асистувало двоє єпископів; духовенство налічувало 160 священників і ченців, які походили з Росії. Окрім того, існувало ще «Об'єднання сприяння православ'ю», що заснував архієпископ Платон у січні 1912 року спеціально

117 Приклади успішного переходу на російське православ'я в Північній Америці з документації петербурзького Священного Синоду: отець Амвросій Вретто (імовірно з Закарпаття) із 40-ма парафіянами та їхніми дітьми, Вилксон (Вашингтон), липень 1896 р., див. РГИАСПб ф. 796, оп. 177, спр. 3317; Дмитро Геббей, доцент духовної семінарії в Ужгороді (після зміни конфесії отримав парафію в Осцеолі Міллс (Нью-Йорк), вересень 1896 р., там само, оп. 174, спр. 3045; греко-католицька парафія Олд Фордж (Пенсильванія), загальною близько 300 осіб, а також отець Іван Заклинський та отець Григорій Грушка, червень 1896 р. – грудень 1899 р., там само, оп. 177, спр. 3316. Мотивом свого кроку отець Грушка вказує тиск «латинських» єпископів, Джерсі Сіті, 6 жовтня 1896 р., там само, оп. 177, спр. 3316, арк. 8 і наст. Австро-угорське консульство в Сан-Франциско до посольства у Вашингтоні, 3 квітня 1913 р., називає римо-католицький тиск (серед іншого й пропаганду целібату) на парафії греко-католицьких емігрантів чи не основною причиною руху за зміну конфесії. Із 1909 року на православ'я перейшло, як стверджується, близько 10 тисяч осіб, див. ННStA, PA XL, K. 223, арк. 362 і далі. Про еміграційну проблематику див. також: MONICA GLETTLER, Pittsburgh–Wien–Budapest. Programm und Praxis der Nationalitäten politik bei der Auswanderung der ungarischen Slowaken nach Amerika um 1900 (Wien 1980).

для релігійної пропаганди серед українських та словацьких емігрантів. Багато хто з емігрантів планував за якийсь час повернутися у колишню батьківщину, тож владика Платон сподівався на розростання пропаганди православ'я в Галичині й Верхній Угорщині.¹¹⁸ Успіхи російської місії давали поживу чуткам у дипломатичних колах, згідно з якими Петербург інвестує, мовляв, неймовірні суми в пропаганду православ'я – говорили навіть про те, що виручені за продаж Аляски Сполученим Штатам гроші призначалися для цієї мети.¹¹⁹

Австро-угорські дипломати в Північній Америці зацікавилися успіхами православної місії ще в 1904 році й виступали за те, щоб добитися у Ватикану свого єпископа для північноамериканських греко-католицьких вірних. За якийсь час на єпископа висвятили Стефана Ортинського (1866–1916), проте лише 1913 року було остаточно скасовано нагляд римо-католицької ієрархії за Греко-Католицькою Церквою у Північній Америці. Ортинському також не вдалося зупинити випадки зміни конфесії.¹²⁰ Навесні 1910 року митрополит Шептицький оголосив, чи не під тиском влади, про початок заходів проти поширення православ'я серед емігрантів. Тепер емігранти мали зобов'язуватися не відмовлятися від своєї конфесії; контролювати цей процес покликані були списки з іменами.¹²¹ У 1912 році австрійська центральна влада ухвалила рішення, що відтепер боротьба проти русофілів серед емігрантів не буде тільки справою Церкви: тепер планували відсилати в емігрантські парафії Північної Америки «органи» таємних служб. Тиснути на Відень, щоб отримати дозвіл на висилання власних тайників, особливо активно намагалася угорське Міністерство внутрішніх справ, адже у випадку зміни конфесії переважно ішлося про угорських русинів.¹²²

Проте і без долучення угорських агентів австрійський уряд був дуже добре поінформований про діяльність русофільських українців у Північній Америці: своїх інформаторів мало і посольство у Вашингтоні, і розсіяні по країні консульські представництва. Переважно звіти про настрої серед українських і словацьких емігрантів постачали священники. Це вони контролювали церковне життя і русофільські товариства. Наприкінці січня 1913 року Міністерство закордонних справ дало завдання дипломатичним представництвам сильніше контролювати русофільський рух і постачати звіти про стан

118 Звіт Генерального консульства в Нью-Йорку посольству у Вашингтоні, 20 лютого 1913 р., ННStA, PA XL, К. 223, арк.177 і далі.

119 Консульство в Сан-Франциско до посольства у Вашингтоні, 3 квітня 1913 р., цит. вище, арк. 359 і далі.

120 Консульство в Нью-Йорку до посольства у Вашингтоні, 20 лютого 1913 р., ННStA, PA XL, К. 223, арк. 182 і далі.

121 Галицьке намісництво до Міністерства віросповідань і освіти, 35 травня 1910 р., ННStA, PA XL, К. 223, арк. 182 і далі.

122 Угорське Міністерство внутрішніх справ до австрійського МВС, 10 грудня 1912 р., ННStA, PA XL, К. 222, папка 1, арк. 143зв.

русофільської та православної пропаганди. Втім зі звітів стає зрозуміло, що переходам на православ'я сприяли не так російські та православні симпатії, як занедбання душпастирських обов'язків, фінансова скрута і незгоди в парафії.¹²³ Не так як це було на батьківщині, у Північній Америці російська православна ієрархія виявляла готовність толерувати літургійні зміни, щоб додатково затушувати різницю між греко-католицьким і православним обрядом, полегшивши таким чином прозелітам перехід.¹²⁴ Додаткові вигідні умови для сприятливого для зміни конфесії середовища створювали галицько-угорські ворожнечі в колах уніатського духовенства, що вело до суперечок щодо розподілу компетенцій і зволікання з присиланням священників.¹²⁵

Консульство у Філадельфії скептично висловилося і щодо пропозицій засилати в русофільські товариства спеціальні «поліцейські органи» з Європи. Це зірвалося вже через зовнішні умови: галицькі й угорські емігрантські громади розсіяні, мовляв, на величезній території і з недовірою ставляться до всіх чужинців. Зрештою, як агентів можна було б використовувати самих парафіян. Консул Гривічич запропонував застосовувати попередньо практиковані методи й «залучити декількох надійних і свідомих душпастирів конфідентами представницької влади». Подібну думку висловив і консул у Нью-Йорку.¹²⁶ І він пропонував залучати священників:

Наскільки я можу оцінити сучасні зв'язки, то двоє ... душпастирів, з яких один на сході, а другий у центральній частині Сполучених Штатів, могли б виконувати ... усю інформаційну службу. Задля контролю за російською пропагандою у трьох російських газетах, які виходять в Сполучених Штатах, вони мали б знати російську мову і, за можливості, працювати в котромусь з місць, де вже існує російська конкурентна церква, адже з досвіду відомо, що такі священники краще обізнані з методами російської пропаганди і вже хоча б через власну душпастирську діяльність змушені докладно контролювати дієвість такої пропаганди... Звичайно ж, ці два священники, послуги яких використовувалися б з

123 Звіт посольства у Вашингтоні до МЗС, 4, 10, 17, 18, 21, 26 лютого 1913 р., ННStA, PA XL, K. 223, арк. 56–62, 71–78, 109–112, 130–156, 166–168, 175–187, 222–231 (із долученими звітами консульств у Чикаго, Клівленді, Денвері, Нью-Йорку, Філадельфії, Сен-Полі, Міннесоті); консульство в Сан-Франциско до посольства у Вашингтоні, 20 лютого 1913 р., там само, арк. 212–221.

124 Див. звіт консульства у Клівленді посольству у Вашингтоні, 8 лютого 1913 р., про місіонерську практику російського православ'я серед австро-угорських емігрантів у Північній Америці з 1890-х років, ННStA, PA XL, K. 223, арк. 138–150зв. І тут основною причиною місійних успіхів названо занедбування греко-католицьких парафій.

125 Консульство у Філадельфії до посольства у Вашингтоні із вказівкою на висловлювання єпископа Ортинського, 2 лютого 1913 р., ННStA, PA XL, K. 223, арк. 56 і наст.

126 Консульство у Філадельфії до посольства у Вашингтоні, 2 лютого 1913 р., цит. вище, арк. 60 і наст., консульство в Нью-Йорку до посольства у Вашингтоні, 7 лютого 1913 р., ННStA, PA XL, K. 223, арк. 73зв.

конфіденційною метою, мали б отримувати відповідну оплату. Думаю, що розраховувати треба на річний гонорар у сумі 300 доларів для кожного.¹²⁷

Консульство в Піттсбурзі повідомляло про свій досвід з такими «оплачуваними священиками», задіяними як інформанти, критикувало їхню ненадійність і висловлювалося за надання переваги професійним агентам. Подібна думка звучала й від консульства в Сен-Полі (Міннесота).¹²⁸ Австроторський консул у Чарльстоні (Західна Вірджинія) Карл Вінтер навіть повідомляв, що особисто діяв зі шпигунською метою в середовищі емігрантів:

Можу говорити про цей предмет з власного досвіду, оскільки ... під найрізноманітнішими приводами завиграшки збирав досвід як службовець консульства, робітник, агент, збанкрутілий купець і ще всяке різне інше, що важливо мені було знати, бував присутнім на засіданнях товариств, обідав у робітничих родин, непомітно брав участь у розвагах... Навіть при стриманій поведінці ... неважко виманювати з людей важливі дані... Правильно також, що священики та й узагалі керівництво сприймають усе односторонньо й упереджено... Моїм принципом було випитування під якимось приводом, керівників про їхніх супротивників, причому чув я навіть більше, ніж потребував; тоді я заходив до цих очорнених супротивників і, вислухавши їх, порівнював протилежні висловлювання, думаю, так я максимально наближався до правди.¹²⁹

Стримані голоси в такому обміні інформаціями були в меншості. Австроторський консул у Клівленді наголошував, що, попри православні місійні успіхи, кількість парафій, які змінили конфесію, була меншою за віддані Церкві греко-католицькі парафії. Якщо ж врахувати інтенсивність зусиль Російської Православної Церкви і грубі помилки Греко-Католицької Церкви, то навіть дивує, що так мало емігрантів потрапили на гачок російських намовлянь. А з показових окремих випадків не варто було творити образ російської загрози: «В Америці завжди будуть ... народ, який легко задурити, і невдоволені священики». Щоб подолати русофілів, вистачило б реорганізувати й усамостійнити Греко-Католицьку Церкву; тож легко можна відмовитися від послуг нишпорок.¹³⁰ А що стосувалося політичної пропаганди, то той самий клівлендський доповідач уважав спостереження, які проводив

127 Консульство в Нью-Йорку до посольства у Вашингтоні, 7 лютого 1913 р., цит. вище, арк. 73 і наст.

128 Консульство у Піттсбурзі до посольства у Вашингтоні, 14 лютого 1913 р., ННStA, PA XL, К. 223, арк. 133 і наст.; консульство у Сен-Полі до посольства у Вашингтоні, 26 лютого 1913 р., там само, арк. 230 і наст.

129 Консульство у Чарльстоні до посольства у Вашингтоні, 11 лютого 1913 р., ННStA, PA XL, К. 223, арк. 110 і наст.

130 Консульство у Клівленді до посольства у Вашингтоні, 8 лютого 1913 р., ННStA, PA XL, К. 223, арк. 146 і далі.

би поліцейський агент, за конечні. Такі агенти могли б одночасно виконувати й кримінально-поліційні завдання і розшукувати злочинців, яким вдалося втекти з Угорщини чи Галичини до Північної Америки.¹³¹ Австро-угорський консул у Сан-Франциско Горічар у квітні 1913 року запротестував проти перебільшеного представлення русофільських успіхів у Америці. Він подав докладний звіт про виникнення православного руху і наголошував, що чутки про фінансову спроможність Російської Православної Церкви не мають під собою жодного ґрунту: росіяни, мовляв, мають щонайбільше 60 тисяч доларів на рік. Висновок Горічара про православний рух такий: «Жодна людина зі здоровим глуздом не називатиме цього прагнення русофільським рухом, насправді це відхід до раніших форм, які вимушено зродилися із західної нетерпимості».¹³²

Українські національні сили як антирусофільські лобі

До розпалювання русофільської істерії долалися й українофіли. У пошуках союзників проти надпотужних галицьких поляків численні українські політики прислужувалися австрійському урядові, тому що їм видавалося, що зовнішньополітичні інтереси австрійського уряду збігаються з їхніми уявленнями про визволення підросійської України. Тож вони відповідно намагалися представляти національну партію гарантом австріяцизму, а русофілів та їхніх польських благодійників, навпаки, виставляти у ролі ворогів держави. При цьому дуже перебільшували потужність русофільських організацій і підтримку їх у галицькій краєвій владі. Уже в грудні 1909 року буковинський посол до Державної Ради Микола Василько стверджував, що «в австрійській Галичині ледь не в кожному селі сидить оплачуваний російський агент»; «тисячі й тисячі рублів» роздаються селянам. За цими твердженнями почулися протилежні представлення Володимира Дудикевича і Товариства імені Качковського.¹³³ Наступної весни українці подали інтерпеляцію, темою якої була нібито підтримка русофілів галицькою краєвою владою.¹³⁴ Український посол до Державної Ради Кирило Трильовський у грудні 1911

131 Консульство в Клівленді до посольства у Вашингтоні, 8 лютого 1913 р., цит. вище, арк. 152 і наст.

132 Консул Горічар до посольства у Вашингтоні, Сан-Франциско, 3 квітня 1913 р., ННStA, PA XL, K. 223, арк. 364 і далі.

133 СТЕНОГРАФІЧНИЙ ПРОТОКОЛ ЗАСІДАНЬ ПАЛАТИ ПОСЛІВ, 16-те засідання XX сесії від 11 грудня 1909 р., с. 8–14 (посол Василько); *Прикарпатская Русь*, № 73/1909.

134 Інтерпеляція посла В'ячеслава Будзиновського і товаришів «до Його Світлості пана прем'єр-міністра стосовно системи підтримки російського націоналізму серед руського населення Галичини ц.-к. краєвим урядом цього коронного краю», СТЕНОГРАФІЧНИЙ ПРОТОКОЛ ЗАСІДАНЬ ПАЛАТИ ПОСЛІВ, 28-те засідання XX сесії від 9 березня 1910 р., друк. документ № 963/I, с. 1–7.

року звернувся до Міністерства закордонних справ, переконуючи в потребі створити тижневик, який би поборював «російські безчинства» – сам він був провідником українських парамілітарних об'єднань «Січ», радикалізм яких створював намісникові Бобжинському не менше проблем, аніж русофіли.¹³⁵ Буковинський колега М. Василька Стефан Смаль-Стоцький попередив воєни 1912 року уряд Штюрґка про ненадійні русофільські елементи в складі військ – цю інформацію Штюрґк сприйняв вельми поважно. Як видно, мети національної партії задавати тон у віденській політиці щодо русофілів тут було досягнуто.¹³⁶ Наприкінці того ж року українські депутати назвали русофілів інструментом Росії у підготовці нападу на Галичину.¹³⁷

У меморандумах, які відсилали до міністерств, політики Цеглинський та Євген Олесницький намагалися переконати уряд у тому, що створити надійний австрійський потенціал серед галицьких українців спроможна лише проукраїнська політика. При цьому відкрито натякалося на бойову силу українських патріотичних мас, які могли б зіграти вирішальну роль у можливій війні з Росією за Україну – це якщо уряд сприятиме українським національним силам і стримуватиме польських «русофілофілів». Цеглинський вергав громи на «шпигунів» та «русофільські банди», які становили ризик для безпеки Австрії. Він критикував нібито упривілеювання русофілів при роздачі високих урядових посад, а також в отриманні священничих, учительських та суддівських місць в часи намісників Потоцького і Бобжинського. Спроба Бобжинського підтримувати поміркованих русофілів, наштовхнулася на гостру критику: «російським духом заражено» і групу навколо Короля. Цеглинському не подобалося й те, що до «Краєвої ради культури» – органу, який мав вирішувати питання розподілу субсидій – прийняли «Рольничий союз», русофільське сільськогосподарське товариство. Він виступав за те, щоб позбавити русофілів будь-якої екзистенційної основи: для них мали залишатися недоступними кар'єри службовців, вони не повинні були мати доступу до державних коштів. Меморандум Цеглинського наштовхує на думку, що українсько-русофільський конфлікт не в останню чергу був боротьбою за розподіл прибуткових місць у середовищі галицько-українських еліт.¹³⁸ За

135 Нотатка в документах МЗС про лист Трильовського, 12 грудня 1911 р., ННStA, PA XL, K. 222, папка 1, арк. 1зв.; BOBRZYŃSKI, Z moich pamiętników, с. 111–115.

136 Прем'єр-міністр Штюрґк до МВС, Відень, 14 жовтня 1912 р., ННStA, PA XL, K. 222, папка 2, арк. 238 і наст.

137 СТЕНОГРАФІЧНИЙ ПРОТОКОЛ ПАЛАТИ ПОСЛІВ, 132-ге засідання XXI сесії від 28 грудня 1912 р., с. 6623–6644 (посол Дністрянський, посол Вітик).

138 G. Cegliński, Promemoria über die gegenwärtige Lage der Ruthenen in Galizien, Відень, 21 жовтня 1910 р., ННStA, PA XL, K. 222, папка 1, арк. 220–231 (цит. арк. 229). У 1908 році Товариство імені Качковського отримало (як і «Просвіта») субсидію 20 тисяч корон від Міністерства рільництва для своєї сільськогосподарської діяльності, див. запис у документах МВС про документ для ознайомлення Міністерства рільництва, Відень, 16 квітня 1910 р., AVA, МВС Президія, K. 2085, папка 3, арк. 178.

кілька місяців перед тим до президії Ради Міністрів надійшов анонімний меморандум з безсумнівним наклепницьким змістом: добре поінформований автор в одному ряду зі знайомими провідними особистостями називав імена русофільських священиків, суддів, учителів і службовців, яких належало «в інтересах держави» дисциплінувати.¹³⁹ Розпочате з ініціативи Міністерства юстиції розслідування виявило, що, крім одного випадку, жодний із вказаних суддів не давав приводу для дисциплінарних стягнень, не кажучи вже про покарання переведенням на інше місце праці.¹⁴⁰ Органи влади, щоб побороти русофільських діячів, оперували наклепами та доносами і на провінційному рівні.¹⁴¹

Євген Олесницький і собі бичував «апатію» галицької краювої влади стосовно проблеми русофілів і неприховано погрожував, що у випадку продовження приниження галицьких українців їхня лояльність справді опиниться під загрозою. Якщо ж Відень посприє галицьким українцям (Олесницький розумів під цим насамперед український університет у Львові і, звісно, дієву акцію проти русофілів), тоді у Відні можуть бути певними, що «у серйозному випадку» отримають підмогу з боку «50 тисяч вишколених вояків» з об'єднань «Січ». Завоювання проросійської України, вважав посол, є всього лиш справою часу, оскільки там слово за прихильниками проавстрійського сепаратизму.¹⁴² Крок Олесницького розлютив Галицьке намісництво. Бобжинський не мав наміру терпіти закидів, які він стягнув на себе тільки тим, що дотримувався вказівок з Відня: «Я ж роблю все можливе, щоб зупинити цей рух, і тільки вичікую, коли надійде на моє прохання вказівка розпустити русофільські товариства, а насамперед Товариство імені Качковського».¹⁴³ За якийсь час по тому Олесницький спробував щастя у міністра закордонних справ. І тут він, вказуючи на русофільську небезпеку, говорив про фінан-

139 Російська небезпека на східному кордоні Австрії, меморандум до президії Ради Міністрів, б/д, січень–лютий 1910 р., АВА, МВС Президія, К. 2085, папка 3, арк. 5–19.

140 Нотатка в документах МВС про документ для ознайомлення Міністерства юстиції, 3 червня 1910 р., АВА, МВС Президія, К. 2085, папка 3, арк. 266–269. Названо там було суддів Василя Дорожинського (повітовий суддя, Калуш), Миколу Третяка (повітовий суддя, Тернопіль), Ігнатія Хіяляка (повітовий суддя, Микулинець), Володимира Літинського (Краєва судова рада, Перемишль), Корнила Проскурницького (Краєва судова рада, Станиславів), Михайла Іванусу (судовий ад'юнкт, Чортків – це він був тим єдиним із виявлених порушників, якому справді змогли доказати факт «агітації»), а саме виступи в сільських читальнях), Ігнатія Гошовського (суддя, Дрогобич), Маріяна Глушкевича (суддя, Броди). Перевели на інше місце праці суддю Теодора Гісовського (Скалат).

141 Стефан Павляк, «Русская бурса» Горлиці, до графа Владіміра Бобрінського, Горлиці, 31 березня 1909 р., РГИА СПб ф. 465, оп. 1, спр. 2, арк. 26–31.

142 Запис у документах МЗС про «повідомлення українського посла Олесницького про настрої руського населення в Галичині й Малоросії (запит у міністерстві)», Відень, 28 листопада 1912 р., ННStA, PA XL, К. 222, папка 2, арк. 265–286.

143 Галицьке намісництво до прем'єр-міністра (копія), 4 грудня 1912 р., ННStA, PA XL, К. 222, папка 2, арк. 327.

сування українського національного часопису і про остаточне розв'язання суперечки за Народний Дім на користь національної партії. Компромісний план Галицького намісництва, паритетно призначити адміністративну раду майбутньої фундації Народного Дому, він не приймав, трактував як крок назустріч русофілам.¹⁴⁴

Русофіли в полі напруги австро-російських відносин

Неодноразово вже згадувалося, що державна реакція на русофільську діяльність визначалася і рівнем австро-угорських відносин з Росією. З іншого ж боку, саме вразлива реакція віденського Міністерства закордонних справ на Львівський процес може засвідчити, що за певних обставин такий вплив міг мати спрямування на користь русофілів: 1882 рік у дипломатичних колах вважали катастрофічним для цісарсько-королівської зовнішньої політики, тож у наступний період закиди в бік русофільських контактів з офіційними російськими установами висловлювали значно обережніше.

Напередодні Першої світової війни в австро-угорській зовнішній політиці окреслилася зміна курсу щодо обходження з русофільською проблемою. До цього, без сумніву, доклалася радикалізація русофільського руху і його відкрита підтримка російськими організаціями. На прикладі цього аспекту зовнішньої політики можна додатково засвідчити, як Відень поступово рухався від традиційної дипломатії між сусідніми династійними монархіями до «національно» продиктованої політики експансії. Аж ніяк не йшлося про прямолінійний і запланований розвиток, а значно характернішою є присутність протилежних інтересів в міністерських бюрократичних колах. Тоді як керівні ланки Міністерства закордонних справ ще лавірували й у сумнівних випадках ставили таки в центр своєї позиції підтримання добрих відносин з Росією, австро-угорські дипломати в Петербурзі й Варшаві, тобто ті, кого можна було назвати знавцями Росії, уже формулювали, змінену з прицілом на близьку війну, політику: на карб російському урядові ставилося, що він не противиться і підтримує сприяння русофільських груп російськими націоналістами, добавачючи в цьому інструмент гнучкої зовнішньої політики Росії. Російський уряд міг, за потреби, створювати широкий розголос анти-австрійським кампаніям націоналістів, якщо ж відносини з Віднем належало поліпшити, уряд намагався ізолювати всіх, хто надавав підтримку «галицьким братам», а може й осмикнути. Запевнення російського уряду австро-угорським дипломатам, що він, мовляв, нічого спільного з цими кампаніями підтримки не має, фахівці з відносин зі Сходом не приймали, вважаючи їх

144 Запис у документах МЗС про запит Євгена Олесницького, Відень, 16 грудня 1912 р., HHStA, PA XL, K. 222, папка 2, арк. 351–355.

відволікаючим маневром. Отож, вони вимагали прийнятної відповіді: Відень мав би вжити до русофілів гостріших заходів – або ж провадити наступальну політику, метою якої було б завдати Росії удару її ж зброєю. Вже нічого більше не нагадувало міркувань Волькенштайна, висловлених у 1880–1890-х роках, на яких позначалося бажання зрозуміти російську ситуацію. Те, що починалося тепер, то були початки австро-угорсько-німецької політики щодо України, політики, якій судилося відігравати важливу роль аж до Другої світової війни, політики, провідною ідеєю якої була інструменталізація української іреденти задля розбиття російської поліетнічної імперії.

Такий хід мислення спостерігався вже у 1880-х роках: 1884 року в галицькій краєвій адміністрації і у віденських поліцейських колах дискутували про створення дружньої урядові, нерусофільської консервативної української партії, яка б, у випадку конфлікту з Росією, могла діяти вглиб України.¹⁴⁵ Приблизно у той самий час австрійські військові складали загальні міркування, як взяти галицьке населення під строгий контроль у випадку війни з Росією. При цьому ішлося насамперед про встановлення військового контролю на східному кордоні та обмеження прав громадян держави на сумнівній території.¹⁴⁶ У 1888 році фахівці з Генерального штабу й кола інформаційних служб у Міністерстві закордонних справ задавалися «руським питанням»; доповідач від віденського Інформаційного бюро окреслив цю справу «однією з найважливіших для майбутнього Австрії» та «єдиним ключем до вирішення австрійсько-російського питання, поряд із котрим інші, котрі стосуються Балканів, тільки другорядні». Поміж іншим він застеріг, що політика щодо України німецьких конкурентів уже просунулася значно далі, тому що вони, не так як Відень, не повинні враховувати сильної польської партії.¹⁴⁷ У досє також містилася критика дій влади під час Львівського процесу, щоправда, не із вказівкою на шкоду, нанесену австро-російським відносинам, а в плані ставлення Австро-Угорщини до українців:

145 Аналіз Дирекцією поліції у Відні польського й українського питання в Росії й Галичині, Відень, 10 січня 1884 р., документ для ознайомлення в МЗС, № 78/4 ІВ 1884, копія в ЦДІАЛ ф. 129, оп. 4, спр. 184, арк. 1–7. Про зусилля, спрямовані на створення консервативної української проурядової партії, які конкретизувалися щойно із настанням «нової ери» 1890 року, див.: ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 237 і далі.

146 Обмін нотами між Військовим міністерством, Міністерством внутрішніх справ і Міністерством юстиції, лютий-квітень 1883 р., АВА, МВС Президія, К. 867/22 Галичина, № 973/МІ 1883, № 1267/МІ 1883, № 2002/МІ 1883, № 2482/МІ 1883, № 2789/МІ 1883, № 5056/МІ 1883.

147 Досє Інформаційного бюро про руське питання, Відень, 18 березня 1888 р., від № 807/4 ІВ 1888, ННStA PA XL, К. 210, арк. 154–163. Досє покликається на матеріали Генерального штабу: «Русини в Південно-Західній та Південній Росії», звіт полковника графа Розенберга, Львів, 10 березня 1888 р., там само, арк. 153, 164–166.

У наших інтересах було б встановлення зв'язків з русинами по той бік кордону. Росія підтримує в нас панрусизм; чому ж ми не платимо тією ж монетою, чому не підтримуємо самостійного національного й політичного розвитку елементу, який творить опозицію з панрусизмом? Русини є єдиним потужним елементом, здобутим для нас, який назавжди спаралізує Росію. Без русинів Росія була б азійською державою, тому що тоді неможливо було б утримати ані Польщі, ані Фінляндії... Розглядаю процес проти Наумовича як найбільшу з можливих політичну помилку, що ми скоїли в Галичині. У цього чоловіка перо, за яке нам би треба було платити золотом вдсятеро вищу ціну. Він – Наумович – якщо б його спрямувати для австрійської мети, був би вартий більшого, ніж випробувана вірність, скажімо, графа Альфреда Потоцького, син якого зі згоди батька отримав через матеріальну вигоду російське підданство. Наумовича витіснили переслідуваннями, а Потоцький діяв з рахівницею в руках.¹⁴⁸

Та все ж у 1888 році час ще не настав, і в центрі австро-угорської зовнішньої політики стояла не так політика гегемонії, як радше баланс інтересів з Росією, що врешті вилилося навіть в «австро-угорсько-російську Антанту» (Bridge). І тільки з погіршенням відносин з Росією після боснійської кризи 1908 року, напливу неославізму та внаслідок радикалізації українського й русофільського руху Відень і Петербург спробували інструменталізувати українське питання, чи, з російської перспективи, «галицько-руське» питання.¹⁴⁹ При цьому Габсбурзька монархія не мала якогось єдиного курсу. На зміну цілеспрямованій політиці гегемонії в напрямку України повернулося традиційне плекання добрих відносин з Росією. Австро-угорсько-російські зв'язки додатково ускладнювалися співвідношенням сил різноманітних груп інтересів, які впливали на зовнішню політику. Поряд із «яструбами» у Військовому міністерстві, які мали намір підготувати Галичину до війни і спрямовували свою увагу на дестабілізацію Росії, інші урядові установи та українські національні лобісти також намагалися долучитися до зовнішньої політики.

Особливо дратувала австрійців діяльність «Галицько-руського благодетельного общества» та участь «державницьких» російських особистостей у його заходах. Від часу пожвавлення життя товариства у період президент-

148 Досье Інформаційного бюро, Відень, 18 березня 1888 р., цит. вище, арк. 155.

149 Про цей комплекс питань див.: FRANCIS ROY BRIDGE, Österreich(-Ungarn) unter den Großmächten, у: Die Habsburgermonarchie, тут т. VI/1, с. 196–373, особл. с. 293–334; WOLFDIETER BIHL, Die Beziehungen zwischen Österreich-Ungarn und Rußland in bezug auf die galizische Frage, 1908–1914, у: Galizien um die Jahrhundertwende. Politische, soziale und kulturelle Verbindungen mit Österreich (= Schriftenreihe des österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts, т. 16, Відень 1990), с. 35–50; KLAUS BACHMANN, Kriegsgrund Galizien. Der ostgalizische Nationalitätenkonflikt und seine außenpolitischen Auswirkungen vor dem Ersten Weltkrieg, у: Österreichische Osthefte, ч. 1/1990, с. 40–68. Бахманн опирається без винятку на австрійські джерела, що подекуди веде до завищеної оцінки успіхів русофільської пропаганди та її значення для російської політики.

ства Бобрінського, австро-угорські дипломати уважно відстежували діяльність ГРБО. Додатково австрійців непокоїла ще одна підозра, а саме – що русофілів підтримують російські представництва за кордоном. Уже на початку 1890-х років російський консул у Чернівцях Микола Лодиганський став об'єктом розслідувань, утім буковинський краєвий президент змушений був урешті визнати, що подібні підозри абсолютно бездоказові.¹⁵⁰ У 1909 році російського консула у Львові Константіна Пустошкіна вислали з Австрії за його посередництво при передачі русофілам і православної церковній громаді Львова російської грошової допомоги. Вплутаним у цю справу виявився й син Осипа Мончаловського Ярослав, якого за «шпигунство» засудили до одного року ув'язнення. Відбувши термін покарання, Ярослав емігрував до Росії. Пустошкін справді систематично спілкувався з однією із найактивніших контактних осіб русофілів у Росії, галицьким емігрантом Дмитром Вергуном. Секретар консульства В. Олферьев підтримував добрі стосунки з русофільськими культурними товариствами.¹⁵¹

Утім обмін першими дипломатичними ударами між Австрією й Росією стосовно «втручання у внутрішні справи» мав іншу причину: російська таємна служба виявила, що австро-угорський Генеральний штаб – вочевидь, без відома Міністерства закордонних справ – тривалий час, роки, підтримував зв'язки з польською соціалістичною терористичною групою, яка у Кракові планувала здійснити удари на підросійську Польщу; одночасно члени цієї групи служили інформаторами австро-угорських військових. Уже в 1906 і 1909 роках Петербург зробив спробу дипломатичним шляхом роздобути інформації про цю справу, Відень повівся дуже обережно. Галицький намісник Бобжинський також сприйняв це як обман себе Військовим міністерством і закликав до поміркованості, враховуючи відносини з сусідньою державою. Міністр закордонних справ граф Алоїс Лекса Еренталь, який обіймав цей пост від 1908 року, не зміг, як свого часу і граф Густав Кальнокі, колишній посол у Петербурзі, не погодитися з Бобжинським – самого його надто пізно поінформували про це. Та й Міністерство внутрішніх справ виступило з різ-

150 Краєва президія у Чернівцях до МВС, 7 квітня 1891 р., № 957/4 ІВ 1891, копія в ЦДІАЛ ф. 129, оп. 4, спр. 98, арк. 1–3.

151 Див. лист секретаря русофільського культурного й театрального товариства «Муза» Ярослава Мончаловського до ГРБО, Львів, б/д, 1908 р., РГИА СПб ф. 465, оп. 1, спр. 2, арк. 94b–95. Мончаловський висловлює Олферьеву особливу подяку за різноманітні ідеї. Про контакти галицьких русофілів з Олферьевим і Пустошкіним згадано і в звіті командування 11-м корпусом, Львів, 11 серпня 1909 р. Корпусне командування ще в 1908 році склало акт про Пустошкіна, ННStA, PA XL, К. 222, папка 1, арк. 18зв.; документ МВС для ознайомлення в МЗС № 13014, б/д, кінець 1909 р., ННStA, PA XL, К. 222, папка 1, арк. 35; листування Дмитра Вергуна, Петербург, з Пустошкіним (1909–1912 рр.), РГИА СПб ф. 909, оп. 1, спр. 239; «Російська небезпека на східному кордоні Австрії», меморандум президії Ради Міністрів, б/д, 1910 р., AVA, МВС Президія, К. 2085, папка 3, арк. 12 і наст.

ким осудом військових, заявляючи, що діяльність «революційної організації, спрямованої проти сусідньої держави, в межах нашої держави толерувати» не буде. Галицьке намісництво отримало розпорядження щодо відповідних дій проти цієї групи.¹⁵² Внаслідок афери, яка помітно сколихнула внутрішньополітичну ситуацію, Петербург отримав козирну карту. Коли надалі заходила мова про спроби російського впливу в Галичині, російська сторона охоче нагадувала про «краківську школу терористів».¹⁵³

Невдовзі після того як про аферу стало відомо, Еренталь (котрого імператор ще в період його посольської діяльності, від 1899 року, називав «цілком російським»¹⁵⁴) недвозначно висловився за ведення української політики. Така позиція гармонійно поєднувалася з концепцією активнішої зовнішньої політики, яка відрізняла його від попередника Голуховського. У листі до прем'єр-міністра Бінерта (Bienerth) він виступив за підтримку «української національної партії в Галичині», щоб Австрія перетворилася на «привабливий об'єкт для усього русинства». При цьому він покликався на виступ в Державній Раді Трильовського, з чого очевидно, що національні сили задавали тональність. Еренталь покликався на інформації українців і в другому листі до Бінерта; цього разу інформацію було отримано з меморандуму Цеглинського.¹⁵⁵ Він і раніше вже у вужчому колі висловлювався на захист справ національних сил у суперечці з приводу Народного Дому і сподівався, що невдовзі ця багата на традиції установа перейде до «гідних довіри» осіб.¹⁵⁶ Відповідь Бінерта була заспокійливою: звичайно ж, уряд не стане толерувати жодної підтримки русофільських товариств, які гнівно засудив Цеглинський. Що ж до далекосяжних планів міністра закордонних справ, то тут Бінерт висловився помітно стримано. Він наголошував радше на посиленні «поміркованого й відданого державі елемента серед русинів Австрії», таке ж формулювання, зрештою, вживав і Бобжинський, тільки стосовно поміркованих русофілів.¹⁵⁷

152 Галицьке намісництво до МВС, 25 травня 1910 р., ННStA, PA XL, K. 222, папка 1, арк. 114; нотатка в документації МЗС про інцидент, Відень, 20 червня 1910 р., там само, арк. 113; МВС до Військового міністерства, Відень, 20 червня 1910 р., там само, арк. 109; документ про ознайомлення МВС із листом до Військового міністерства, Відень, 28 липня 1910 р. Про цю аферу див. зокрема: BACHMANN, Kriegsgrund Galizien, с. 47.

153 Політичний звіт генерального консула у Варшаві Леопольда фон Андріана, Варшава, 22 травня 1911 р., ННStA, PA XL, K. 222, папка 1, арк. 308–311.

154 BRIDGE, Österreich(-Ungarn) unter den Großmächten, с. 296.

155 Приватний лист Еренталю до Бінерта («Строго таємно»), Відень, 25 червня 1910 р., ННStA, PA XL, K. 222, папка 1, арк. 147–152, із покликанням на виступ Трильовського в парламенті, СТЕНОГРАФІЧНИЙ ПРОТОКОЛ ЗАСІДАНЬ ПАЛАТИ ПОСЛІВ, 57-ме засідання XX сесії від 16 червня 1910 р., с. 3281–3288 (посол Трильовський); приватний лист Еренталю до Бінерта («Строго таємно»), Відень, 3 листопада 1910 р., там само, арк. 247.

156 Примітка Еренталю до досьє МВС про питання Народного Дому, Відень, 24 травня 1910 р., ННStA, PA XL, K. 222, папка 1, арк. 236.

157 Бінерт до Еренталю («Строго таємно»), Відень, 6 грудня 1910 р., ННStA, PA XL, K. 222, папка 1, арк. 263.

Наступник Еренталя, який помер у лютому 1912 року, граф Леопольд Берхтольд, який також ще нещодавно був австрійським послом у Петербурзі, виступав спочатку за обопільно прийнятне рішення в дусі дотеперішньої політики відносин з Росією. Від літа 1911 року, коаліція, у складі якої були Міністерство внутрішніх справ, Галицьке намісництво, Міністерство краювої оборони і Державне військове міністерство (Міністерство війни), зробили спробу дипломатичного демаршу на ґрунті російської підтримки русофілів; проте Берхтольд ухвалив рішення втихомирити коаліційні плани. Він окреслив діяльність графа Бобрінського його приватною справою; а діяльність «Галицько-руського благодійного общества» не має, мовляв, «офіційного характеру», тож скарга до російського уряду не має підстав.¹⁵⁸ Міністерство закордонних справ відхилило також плани Міністерства внутрішніх справ використати для розгортання офіційної критики російського втручання у внутрішні справи Австрії відповідь на українську інтерпеляцію до парламенту щодо русофільської пропаганди:

За умови, що до цього не залучатиметься *офіційна* Росія, М. З. С. у принципі не мало б нічого проти відповіді на інтерпеляцію. ... Втім на даний момент воно мало б ... рішуче стати на перешкоді відновленню газетної війни між обома державами, оскільки, паралельно до поліпшення відносин між монархією і Росією, яке не може не тішити, ставлення російської преси до Австро-Угорщини є доволі поміркованим.¹⁵⁹

Берхтольд запропонував зацентувати у відповіді на українську інтерпеляцію приватний характер російської підтримки. Та й після цього рішення Військове міністерство намагалося чинити тиск на Міністерство закордонних справ: Росія, вважали там, має продемонструвати добру волю для припинення «підривної діяльності, яка неодноразово пов'язувалася з військовим шпигунством».¹⁶⁰ Наступної осені Берхтольд продовжував демонструвати політику розпруження, попросивши про відтермінування заборони Товариства імені Качковського.¹⁶¹ Відповідно націонал-демократ Євген Олесницький спробував вплинути на нього по-іншому і на особистій аудієнції згадав зокрема проукраїнську позицію Берхтольдового попередника.¹⁶² Як виглядає, його

158 Галицьке намісництво до МВС, 28 червня 1911 р., ННStA, PA XL, K. 222, папка 2, арк. 30зв.; МВС до МЗС, Відень, 23 лютого 1912 р., там само, арк. 25, 52; Міністерство краювої оборони до МЗС, Відень, 11 березня 1912 р., там само, арк. 53зв.; відповідь МЗС, Відень, 21 березня 1912 р., там само, арк. 55–58.

159 МЗС до МВС та Міністерства краювої оборони, Відень, 21 березня 1912 р., ННStA, PA XL, K. 222, папка 2, арк. 56–57зв.

160 Військове міністерство до МЗС, Відень, 12 квітня 1912 р., ННStA, PA XL, K. 222, папка 2, арк. 59.

161 МЗС до МВС, Відень, 6 жовтня 1912 р., ННStA, PA XL, K. 222, папка 2, арк. 218 і наст.

162 Нотатка МЗС про аудієнцію Олесницького, 16 грудня 1912 р., ННStA, PA XL, K. 222, папка 2, арк. 352зв.; див. також: Олесницький до Еренталя, червень 1911 р., AVA, MBC Президія, K. 2085, папка 3, арк. 331 і наст.

втручання, доповнене докорами барона фон Андріана, поступово подіяло: через кілька днів Берхтольд уже говорив з прем'єр-міністром Штюрґком про таємне фінансування української національної проавстрійської газети та про вирішення суперечки навколо Народного Дому на користь українофілів. Штюрґк не заперечував.¹⁶³ У травні 1913 року просигналізував урешті, що «з позиції нашої зовнішньої політики» ніщо вже не стоїть на заваді заборони Товариства імені Качковського.¹⁶⁴

Леопольд фон Андріан піднявся на той час до рівня експерта у Міністерстві закордонних справ у питаннях України й Галичини. Як видно з приватних висловлювань, він був невдоволений своєю посадою у Варшаві й у душі сподівався, що в недалекому часі (війни) зможе на посаді в центрі бути одним із творців зовнішньополітичної стратегії Австро-Угорщини в Східній Європі.¹⁶⁵ Не лише його постійні наполягання на енергійному поборенні галицьких русофілів, а й досє про українське питання в Росії та Галичині є виразним прикладом політики щодо України, сформульованої в певних колах габсбурзької дипломатії, що видавалося за відповідь на толерування російської націоналістичної діяльності російським урядом. Саме Андріан був тим, хто вимагав пропагандистської контракції у газеті *The Times* у відповідь на кампанію Бобрінського. Він сам склав досє про «релігійні переслідування» католиків і колишніх уніатів у Королівстві Польському, яке мало надати аргументи для контракції.¹⁶⁶ Не випадково представлене ним у червні 1912 року обширне досє до проблематики русофільської пропаганди мало назву «Російська акція та наша контракція в руському питанні в Галичині й на Буковині». Навколо цієї ж проблематики оберталися й численні інші звіти.¹⁶⁷ У лютому 1914 року досє від червня 1912 року було актуалізовано.¹⁶⁸ Якийсь час перед цим Андріан порівнював російську політику щодо Галичини з «політикою Королівства Сардинія, або ж Італії 1859 і 1866 року щодо нас»:

163 Прем'єр-міністр Штюрґк до міністра закордонних справ Берхтольда (у відповідь на лист від МЗС від 18 грудня 1912 р.), Відень, 22 січня 1913 р., ННStA, PA XL, K. 223, арк. 30–32.

164 МЗС до МВС, Відень, 19 травня 1913 р., ННStA, PA XL, K. 223, арк. 418 і наст.

165 Андріан до графа Форґача, Варшава, 8 червня 1914 р., ННStA, PA XL, K. 224, папка 3, арк. 748.

166 Консульство у Варшаві до МЗС, 26 квітня 1912 р., ННStA, PA XL, K. 222, папка 2, арк. 69–80.

167 Звіти Андріана до МЗС: «Російська пропаганда в Галичині та український рух у Росії», Варшава, 24 листопада 1911 р., ННStA, PA XL, K. 222, папка 1, арк. 344–346; «Російська акція та наша контракція в руському питанні в Галичині й на Буковині (станом на червень 1912 р.)», там само, папка 2, арк. 91–94; Андріан до МЗС, Варшава, 6 грудня 1913 р., ННStA, PA XL, K. 223, арк. 760–768; Андріан до МЗС, Варшава, 20 грудня 1913 р., там само, арк. 819–821; Андріан до МЗС, Варшава, 31 грудня 1913 р., там само, арк. 839–842; Андріан до МЗС, Варшава, 16 січня 1914 р., ННStA, PA XL, K. 224, папка 3, арк. 15–24; звіт Андріана про ситуацію в Галичині, 2 квітня 1914 р., ННStA, PA XL, K. 224, арк. 844 і далі; додано «доказовий матеріал» з *Червоної Русі*, там само, арк. 448–459.

168 «Великоросійська пропаганда в монархії. (Станом на лютий 1914 р.)», ННStA, PA XL, K. 224, папка 3, арк. 181–188.

Як і там, тут розподіл роботи між віддаленими підпорядкованими урядовими органами, які нахабно діють проти існування Австро-Угорщини, і офіційними колами, які діють здалека, обережно, ставлячи перед собою невеликі конкретно окреслені завдання. Як і там, тут заперечують інструменти, коли їхні надто провокативні дії викликають протест з боку цісарсько-королівського уряду.¹⁶⁹

Наприкінці 1913 року проблема з ГРБО стала нагальнішою. Окрім Андріана на активнішу політику намагався вплинути й секретар посольства Австро-Угорщини в Петербурзі граф Отто Чернін (Otto Czernin). Він також притримувався думки, що російський уряд інструктує «Галицько-русское благотворительное общество» відповідно до своїх потреб.¹⁷⁰ Однак саме російські скарги на толерування революційної діяльності поляків свідчать про те, що сусід Австро-Угорщини відчував на собі тиск; російські фобії можна було використати для торгу. Якщо росіяни тиснули на Бобрінського та його команду, то й Відень міг би запевнити, що чинитиме щось проти войовничих антиросійсько налаштованих поляків.¹⁷¹ Міністр закордонних справ Берхтольд, щоправда, на такий план згоди не давав. Він вказав на те, що офіційно Відень постійно представляв «школи тероризму» як вигадку преси, тож визнати існування таких шкіл означало би виставити себе на глум. Значно ліпше було б наголосити на «добрих відносинах» з Росією і вказати на загрозу, яку несе цим відносинам Бобрінський.¹⁷²

Та й пізніше голосно висловлювати офіційний протест не поспішали, намагаючись тримати «галицьку тему» винятково в рамках «неофіційних розмов».¹⁷³ Утім і таких неофіційних розмов було достатньо, щоб значно погіршити австро-угорсько-російські відносини. Коли граф Владімір Бобрінський вирушив у січні 1914 року в подорож до Угорщини, яка мала значний резонанс у пресі, щоб виступити як свідок на процесі проти русофілів у Марамороші, Відень відреагував роздратовано на те, що російський уряд навіть не намагався втримати Бобрінського від цього кроку. На австрійські прохання закликати Бобрінського до дисципліни, міністр закордонних справ Сазонов і його посольський радник Кудашев запевнили, що дії Бобрінського не несуть жодної шкоди і не є політичними. На додаток вони ухилилися від справи, перетворивши на предмет перемовин сам процес і прокоментували правомірність звинувачення – з австрійської позиції це було втручання

169 Андріан до МЗС, Варшава, 6 грудня 1913 р., цит. вище, арк. 763 і наст.

170 Посольство в Петербурзі до МЗС, 6 грудня 1913 р., ННStA, PA XL, K. 223, арк. 754–757.

171 Посольство в Петербурзі до МЗС, 1 листопада 1913 р., ННStA, PA XL, K. 223, арк. 679–682.

172 МЗС до посольства в Петербурзі, 3 листопада 1913 р., ННStA, PA XL, K. 223, арк. 682.

173 Звіт австро-угорського посла Сапарі до МЗС, Петербург, 21 травня 1914 р., ННStA, PA XL, K. 224, папка 3, арк. 699зв.

у внутрішньодержавні справи. Замість того, щоб відповідно відреагувати на незаарештування Бобрінського (бо ж існувало, врешті-решт, ще з часу подорожі графа Буковиною в 1908 році, дійсне досє Державної прокуратури міста Чернівців на нього), російські позиції тільки було вкотре посилено.¹⁷⁴ Коли Сазонов заявив в одній із розмов з Черніним, що українська національна діяльність у Галичині є для Росії схожим приводом для протесту, Чернін врешті натякнув на «відплату тією ж монетою».¹⁷⁵ У Сазонова мав не одну аудієнцію і сам посол граф Фрідріх фон Сапарі. В лютому 1914 року ситуація, здається, раптово змінилася: Сазонов знічено зреагував на австрійські скарги й натякнув, що Петербург змінює свою позицію, як вдалося зрозуміти Сапарі:

При радше інстинктивному й непослідовному характері всіх російських дій важко вирішувати, наскільки зараз взагалі агітація Бобрінського вписується в плани російського уряду... Та обставина, що російський уряд відчуває себе в даний час змушеним перейти до оборони і має достатньо причин уникнути загострення цієї справи, як виглядає, робить рекомендованим провести саме зараз по можливості такі необхідні запобіжні заходи проти москвофілів у Галичині, які були б дієвішими за нещодавні політичні процеси.¹⁷⁶

Утім фахівці у Відні представляли «інстинктивну» політику Росії як особливо продуманий хід уряду, в руках якого нитки всіх подій і який, відповідно до потреби, надає шовіністичній публіцистиці відповідний «*mot d'ordre*» (Сапарі). Припинилися міркування, що Петербург принагідно дійсно надає тут перевагу, подібно як і Австрія, традиційній дипломатії «дружніх» імперій перед ризиковною, агресивно-національною зовнішньою політикою. Відповідно адекватнішою відповіддю вважали національну політику гегемонії, до якої належало й блискавичне використання слабкості суперника задля поліпшення власної ситуації.

Врешті-решт міністр закордонних справ Берхтольд піддався на докоряння Андріана та інших дипломатів і спробував, про що вже йшлося вище,

174 Запис в документах МЗС про розмову з російським послом Кудашевим, Відень, 22 січня 1914 р., ННStA, PA XL, K. 220, арк. 9–12; МЗС до російського посольства у Відні, 23 січня 1914 р., там само, арк. 15 і наст.; посольство Росії у Відні до МЗС, 26 січня 1914 р., там само, арк. 35–37; МЗС до посольства в Петербурзі, Відень, 23 січня 1914 р., там само, арк. 19–21; зашифрована телеграма радника австро-угорського посольства Черніна до МЗС про розмову з міністром закордонних справ Сазоновим, Петербург, 26 січня 1914 р., там само, арк. 30 і наст.

175 Звіт австро-угорського посла Сапарі до МЗС, Петербург, 21 травня 1914 р., ННStA, PA XL, K. 224, папка 3, арк. 699зв.

176 Посольство в Петербурзі до МЗС, 28 лютого 1914 р., ННStA, PA XL, K. 224, папка 3, арк. 335–337; (цит.) посольство в Петербурзі до МЗС, 21 травня 1914 р., там само, арк. 694 і далі, 697–698.

здійснити тиск на Міністерство внутрішніх справ та на галицьку владу, на яких, мовляв, і лежала вина за русофільські негаразди.¹⁷⁷ Послідували висловлювання про підтримку українських національних сил – із врахуванням підросійської України. У рік вибуху війни прихильники поміркованої політики щодо Росії (яка з її погляданням на русофілів завжди була й політикою щодо Галичини) остаточно відійшли на задній план. Галицький намісник Міхал Бобжинський, один із основних апологетів поміркованості, ще в 1913 році цілком розчавлений подав у відставку. Для нього вже після згаданого вище наступу Олесницького було достатньо приводів застерегти австрійських політиків, які займалися Україною, від ілюзій щодо планованої інструменталізації українського руху проти Росії. Вказуючи на русофільський рух, він висловлював сумніви, адже українська національна ідея не проклала собі впевненого шляху навіть у Галичині, не кажучи вже про Наддніпрянську Україну, де населення переважно віддане царській імперії. У спогадах Бобжинський зауважував, що завжди намагався у листах, звітах і приватних розмовах впливати на рішення Відня, особливо ті, які стосувалися зовнішнього та оборонного відомства – а це, мовляв, викликало «невдоволення і розчарування». Та оцінка ситуації, яку він свого часу представляв своїм співбесідникам, стала одночасно його політичним заповітом: «Політика примирення з русинами, якої я притримуюся, є логічною і тільки вона веде до мети, вона вже до дечого привела, проте на її плоди доведеться чекати довго, тому що зміна духу та налаштування мільйонів людей вимагає праці цілих поколінь».¹⁷⁸

177 Неузгодженість позиції МЗС із прем'єр-міністром Штюргом, Міністерством віросповідань і освіти, МВС (скарги на нібито мляві дії внутрішніх органів та бюрократів Міністерства віросповідань і освіти в боротьбі з русофільською пресою та агітаторами серед духовенства весною 1914 року), ННStA, PA XL, К. 224, арк. 566 і далі, 607 і далі.

178 Галицьке намісництво до прем'єр-міністра, 4 грудня 1912 р., ННStA, PA XL, К. 222, папка 2, арк. 328; BOBRZYNSKI, Z moich pamiętników, с. 297.

5.3. Невинні жертви, розчаровані колабораціоністи: русофіли у Першій світовій війні, 1914–1915 роки

Надзвичайний стан: доля русофілів на початку війни

Зображена у попередніх підрозділах атмосфера підозр та шпигунської істерії, що панувала в Австро-Угорській монархії перед війною, створила сприятливі передумови для насильницьких нападів австрійських та угорських військових на гаданих чи справжніх русофілів, варто було настати довгоочікуваному критичному моменті. «Війна австрійської армії розпочалася військовими судами», писав у своєму найважливішому творі, великому прощанні з монархією Габсбургів «Марш Радецького» Йозеф Рот. І йшлося аж ніяк не про літературну вигадку.¹⁷⁹ Австро-угорське Верховне командування видало докладні розпорядження для поводження з русофілами. Докладні списки «політично неблагонадійних» осіб було складено в окремих повітових адміністраціях ще перед початком війни, тож вони забезпечували швидке проведення масових арештів. Щоб потрапити під статтю «неблагонадійності», вистачало бути членом русофільського товариства або передплачувати русофільський часопис. Один із таких списків було складено «на випадок тривоги або мобілізації» в Жовківському повіті:

Гавриіл Мульткевич, рік народження 1871, постійне місце проживання Кам'янка, одружений, четверо дітей, рід занять: коваль. Російські настрої, їздить до Росії, особл. активний агент. [У випадку тривоги або мобілізації] не спускати з нього очей, при потребі заарештувати!! Д-р Ладислав Ступницький, рік народження 1851, постійне місце проживання Кам'янка, одружений, троє дітей. Рід занять: лікар. Очільник русофільської партії. Депортувати вглиб краю! Роман Ступницький, рік народження 1890, постійне місце проживання Кам'янка, слухач права у Львові, агітатор і захисник кандидатури Маркова на виборах до Державної Ради. Не спускати з нього очей (за можливості асентувати), при потребі перемістити вглиб краю. Йоганн Галушко, рік народження 1882, постійне місце проживання Хрінів, одружений, двоє дітей, рід занять: поденник. Очільник товариства «Русская дружина». Ревний прихильник і основний захисник русофільської пропаганди, поширеної в Хрінові. Не спускати з нього очей, при потребі заарештувати! [...] Юліус Цельський, рік народження 1856, постійне місце проживання Убині, один син, три доньки, рід занять: гр.-кат. священник. Русофіл.

179 ЙОЗЕФ РОТ, Марш Радецького, пер. з нім. Є. Горевої (Київ: Юніверс, 2000), 352 с.

Строго наглядати за ним, при потребі депортувати вглиб краю. [...] Грицько Кошицький, рік народження 1870, постійне місце проживання Соколів, будинок № 8. Дружина і троє дітей, численна родина у цій місцевості, рід занять: господар. Фанатичний агітатор, наскрізь російські настрої, слизький і хитрий. Заарештувати. Небезпечний! Намагається впливати на настрої людей.¹⁸⁰

Дії влади всюди були однакові: після мобілізації забороняли русофільські товариства, провідних діячів цих товариств заарештовували, якщо вони самі вчасно не встигли втекти до Росії, як це зробили Володимир Дудикевич, Маріян Глушкевич або той же Симон Бендасюк, основний звинувачений на останньому великому судовому процесі проти русофілів. У Борткові (Золочівський повіт) ще 3 серпня 1914 року, тобто за три дні перед оголошенням війни Росії, було затримано всіх членів місцевого Товариства імені Качковського; аж через кілька місяців після депортації священникові Євгену Хиляку повідомили, що єдиною причиною його арешту було членство в читальні ОМК.¹⁸¹

Військові взяли на себе командування: видача заручників, страти без вироків або після засідань трибуналів, знущання і депортації вглиб краю: такими були перші дні війни і йшлося значно менше про озброєного ворога, як про власне цивільне населення: людей, нібито як зрадників, ставили поза дією правових законів. Допомогали військовим прислужливі цивільні, вони реагували на відповідні заклики, видаючи військовим русофілів, котрих знали особисто. Не один нерозв'язаний досі конфлікт українофілів і русофілів було вирішено в такий спосіб. І не так важливо, чи справді, як про це згодом стверджували русофіли, особливу активність у полюванні на русофілів проявляли саме національно свідомі українці, чи все ж, донощиками виявилися представники усіх національностей, особи, які в таких ситуаціях завжди протискаються на передній план. У звітах йдеться зокрема і про польських та єврейських наклепників. Утім українським політикам з повним правом можна дорікнути тим, що ідеальним ґрунтом для українського наклепництва була їхня привілейована позиція в органах влади і міністерствах перед початком війни, їхні нападки на русофільських «шпигунів» та їхні постійні вимоги юридичного переслідування русофілів. Зрештою, хто б там не вида-

180 Список політично неблагонадійних осіб, повітове староство в Кам'янці Струмиловій / жандармське відділення № 15, Жовква, Кам'янка, 21 грудня 1913 р., передрук у: ТАЛЕРГОФСКИЙ АЛЬМАНАХЪ. ПРОПАМЯТНАЯ КНИГА АВСТРИЙСКИХЪ ЖЕСТОКОСТЕЙ, ИЗУВЪРСТВЪ И НАСИЛІЙ НАД КАРПАТО-РУССКИМЪ НАРОДОМЪ ВО ВРЕМЯ ВСЕМИРНОЙ ВОЙНЫ 1914–1917 ГГ., у 4-х т. (Львовъ 1924–1932), т. I, с. 18 і наст. (Серія «чорних книг», що випустили русофіли після війни як документацію про переслідування).

181 ТАЛЕРГОФСКИЙ АЛЬМАНАХЪ, т. II, с. 15; про Хиляка див. звіт отця Івана Машака, Липиця Дольна/Нижня Липиця (Рогатинський повіт): Дневникъ о. Іоанна Машака, 12 грудня 1914 р., ТАЛЕРГОФСКИЙ АЛЬМАНАХЪ, т. IV. 2, с. 6.

вав русофілів на погибель, а цілком очевидне одне: Галичина й Сербія стали місцем основних австро-угорських військових злочинів.¹⁸²

Однією з перших жертв переслідувань став православний священик Максим Сандович, ініціатор руху за перехід у православ'я у Грабі й околицях. Його заарештували 4 серпня 1914 року, а вже через два дні розстріляли без вироку суду на повітрі Горлицької в'язниці. У Горлицях відбували ув'язнення його дружина Пелагія, батько і брат, яких пізніше перевели до Талергофа. Двох далеких родичів, отця Петра Сандовича з Брунарів у Грибівському повіті (народжений 1858 року) із сином Антоном (нар. 1887 р.) стратили після вироку трибуналу в Новосондецькій тюрмі. Згідно з рішенням єпископського синоду Православної Церкви в Польщі (парафіяни якої – це насамперед нащадки вихідців з Лемківщини, які у 1920–1930-х роках перейшли на православ'я), Максима Сандовича проголосили в червні 1994 року мучеником Церкви, про що повідомляє Степан Дзюбина, високий церковний достойник Греко-Католицької Церкви у Польщі. Його батька, як «першого русофіла свого села» Гладишева заарештували під час тієї самої хвили арештів, жертвами якої стали Сандовичі.¹⁸³

Саме репресії проти возвеличених колись як «тирольців Сходу» русинів цікавили декого з найвизначніших австрійських письменників, таких, наприклад, як Георг Тракль, Йозеф Рот та Карл Краус. Гострому перу Крауса належить без перебільшення найдошкульніша критика переслідувань, якими займалися австрійські військові. Одна зі сцен четвертого акту драми Крауса про світову війну «Останні дні людства» називається «Надзвичайний суд» і йдеться в ній про практику трибуналу, яка вражає своєю жахливою абсурдністю, застосовану до одинадцятьох русофільських українців, страчувати яких врешті з рафінованим садизмом признають «одного за одним»:

Офіцер [до капітана-аудитора д-ра Станіслава фон Загорського]: Мої вітання. Оце так. Відразу відчувається, що ти адвокат. Послухай-но, а скільки ти вже виніс смертних вироків?

Загорський: От саме сотий – тобто, я хотів сказати, стодесятий.

Офіцери: Наші вітання! Отож ювілей! То чого ж ти відразу не казав?

Загорський: О, дякую, дякую! До речі, можу з гордістю сказати, що особисто був присутнім на кожній страті. А скільки разів я асистував при виконанні чужих

182 Див. RAUCHENSTEINER, *Tod des Doppeladlers*, с. 178 і далі; про початок війни й австро-угорську воєнну політику на сході монархії див.: BRIDGE, *Österreich(-Ungarn) unter den Großmächten*, с. 339–353; JOHN LESLIE, *Austria-Hungary's Eastern Policy in the First World War, August 1914 – August 1915*, Ph. D. Thesis (Cambridge 1975); про звинувачення українських національних сил у доносах див.: ТАЛЕРГОФСКИЙ АЛЬМАНАХЪ, т. I, с. 82, 125 і далі, 191 і наст.

183 О. МИТРАТ СТЕПАН ДЗЮБИНА, *І стверди діло рук наших: спогади* (Перемишль-Варшава 1995), с. 15; ТАЛЕРГОФСКИЙ АЛЬМАНАХЪ, т. I, с. 177, 189–198.

смертних вироків! [...] Найцікавіший випадок трапився в Мункачі, то було восени 1914 року – о, тоді ми ще були в цьому процесі душею й тілом. Тоді йшлося про трьох галицьких утікачів, отця Романа Березовського, такого собі Лео Коблянського та Семена Жаб'яка. Я їх, звісно, засудив до смертної кари, ну так, і вирок було виконано ...

Другий офіцер: А ти і тоді так гарно всім закомандував – одного за одним?

Загорський: Де там, вони ж усі три вміли читати і писати, а до того ж, усі троє були однаковою мірою винними – тобто, якщо вже цілком точно – однаковою мірою невинними.

Перший: Невинними, як це?

Загорський: Так, в тім то й найцікавіше. Цією справою поновно зайнявся військовий суд у Стрию, і виявилось, що вони невинні.

Офіцери: От халепа.

Загорський (сміється): Чого ж халепа? Українська національна рада подала на мене скаргу до Верховного командування армією! Ну то й уявіть собі...

Перший: Ах он воно що! А ти ким тоді був?

Загорський: Обер-лейтенантом.

Перший: А капітаном коли ж став?

Загорський: Та от власне тоді, коли виявилось, що вони невинні!... Через оту скаргу на мене звернули увагу, та й побачили, яка в мені потуга до праці, та й тоді – самі посудіть, коли якась нація з категорії п[олітично] н[еблагодійної] починає подавати скарги на нашого брата! Ти ж розумієш, що якщо русин і може нам нашкодити, то нашкодить не своєю скаргою, а хіба тим, що все ще живий.

Третій офіцер: То що ти думаєш про оцих – гадаєш, тих одинадцятєро, яких ми нині засудили до смерті, також невинні? Зрештою, якщо придивитися уважніше, до єдиним доказом є те...

Загорські: – що вони русини. Але ж, прошу я вас, цього достатньо! Перша година – пора до каварні.¹⁸⁴

До речі, у п'єсі Карл Краус опрацював автентичні матеріали: 30 вересня 1914 року отця Романа Березовського з Протесова (Жидачівський повіт), громадського писаря Льва Коблянського зі Сенечіва (Долинський повіт) та селянина Пантелеймона Жаб'яка, також мешканця Сенечіва, звинуватили у шпигунстві на користь Росії і стратили; відповідальним за процедуру військового суду було цісарсько-королівське військово командування Львова, яке тоді перебувало в тилу в Мукачевому.¹⁸⁵ Станіслав фон Загорський та

184 KARL KRAUS, Die letzten Tage der Menschheit. Tragödie in fünf Akten mit Vorspiel und Epilog (Frankfurt/M. 1986), 4-й акт, 30-та сцена, с. 511–516.

185 ТАЛЕРГОФСКИЙ АЛЬМАНАХЪ, т. I, с. 31 (із покликанням на урядову газету *Gazeta Lwowska*). Існує фотографія страти, яка міститься у: ТАЛЕРГОФСКИЙ АЛЬМАНАХЪ, т. III/1, с. 157.

одинадцяттеро засуджених ним до смертної кари кандидатів також не були вигаданими постатями, а реальними особами: Станіслав Загорський був польським адвокатом у Львові й помер 1925 року в рідному місті як високошанована людина. На ньому лежала відповідальність не лише за вироки смертної кари у справі Березовського, Коблянського та Жаб'яка, а ще за понад сотню страт, що вчинили над галицькими та сербськими цивільними особами. У випадку одинадцяти жертв жахливого юриста ішлося про селян Антона Ковалю, Михайла Ковалю, Петра Ковалю, Теодора Гудзя, Стефана Граба, Миколу Джуса, Петра Джуса, Адама Струка, Івана Матіішина, Теодора Фединишина й Івана Тишовського. Усі перелічені були родом із Верхнього Синевидного. 18 жовтня 1914 року їх визнали винними у шпигунстві на підставі показань одного-єдиного свідка. Відбулася в дійсності страта «одного по одному»: Краус використав протокол процедури страти, опублікований згодом. У передмові до свого «Марсового театру» автор написав: «Найнеймовірніші вчинки, про які тут повідомляється, правдиві ... Найнеймовірніші розмови, які тут провадяться, дослівно так і звучали; найфантастичніші вигадки – це цитати».¹⁸⁶

Лірик Георг Тракль повідомляв про не назване ним галицьке місто, імовірно це – Городок, про який він написав свій знаменитий воєнний вірш *Grodek*: «Там на площі, яка спочатку була хаотично пожвавлена, а тоді знову ніби мітлюю виметена, росли дерева. Група жахітно непорушних дерев, які стояли близько одне при одному. На кожному з них похитувався повішений. Русини, юстифіковані місцеві мешканці».¹⁸⁷ В останньому розділі «Маршу Радецького» герой Йозефа Рота, лейтенант Карл Йозеф фон Тротта, який сповняє військову службу в Галичині, передає землі тіла трьох «юстифікованих» русофілів, «бородатого священника» і двох молодих селян, яких повісили перед церквою.¹⁸⁸ Повідомлення про свавільні акти в середині вересня 1914 року спричинили невдоволення Франца Йосифа I і він розпорядився проводити арешти та інші «міри» тільки у випадку обґрунтованої підозри щодо конкретної особи.¹⁸⁹ Старенький монарх вчинив останню спробу відродити давні австрійські уявлення про справедливий й почесний війну, проте так і не спромігся перешкодити зловживанням. Ті, які досі роками готувалися до війни, давно вже визначали, що саме має відбуватися з цивільними особами в місцевостях поблизу лінії фрон-

186 ТАЛЕРГОФСКИЙ АЛЬМАНАХЪ, т. II, с. 63 і далі, 70 і далі. Протокол процедури (Синевидне, 18 жовтня 1914 р.) надрукований там само в російському перекладі, с. 65–70 (передрук за *Dziennik Ludowy*, № 287 і наст./1924). KRAUS, Передмова до *Die letzten Tage der Menschheit*, с. 9.

187 Тракль до свого приятеля Людвіга фон Фікера, цит. за: RAUCHENSTEINER, *Tod des Doppeladlers*, с. 179.

188 РОТ, *Марш Радецького*, с. 334.

189 RAUCHENSTEINER, *Tod des Doppeladlers*, с. 179.

ту. У своїх діях вони керувалися переконанням, що стримати «ненадійних» українців від колаборації з росіянами можуть лише брутальні заходи.

Доля русофільських українців сколихнула й посполитих сучасників. 14 вересня в Перемишлі дійшло до масакри 46-ти заарештованих русофілів, серед яких були не тільки чоловіки, а й жінки. Їх пішо провели містом і тільки двом із них вдалося вижити. В убивстві брали участь мадярські гонведи і перемиські цивільні особи. Спочатку в'язні мусили бігти крізь ряд шпіцрутенив (схожий сценарій чекав на депортованих і у Львові та інших транзитних зупинках), після цього ситуація загострилася до краю. У щоденнику Гелени Яблонської, мешканки Перемишля, яка записала зокрема пережите в місті-фортеці 1914–1915 років, читаємо:

14.IX. Боже, Боже мій! Повернувся Касаґранде [офіцер, який мешкав на квартирі]. Він розповідає несамовиті речі. Близько п'ятої пополудні до залізничного полотна гнали групу москвофілів: 46 осіб, серед них семеро жінок, з дрібною інтелігенції. Драгуни наїжджали на них ззаду, публіка улюлюкала. Одна молода жінка вийняла револьвер і вистрілила в драгуна. Після цього вони накинулися на всіх. Збивали їх з ніг шаблями, сокирами, палицями, кулаками. Приєдналися бойовики з ціпками, і їх [русофілів] просто розчленували, аж бризкала на глядачів і по стінах кров і мозок. Залишилися тільки кавалки плоті, яка здригалася і парувала. Знадвору чуто постріли. Боже мій, змилуйся над нами!¹⁹⁰

За місяць перед тим, 17 серпня 1914 року, мадярські гонведи зарубали шаблями просто на дорозі 29 русофілів, яких переводили з Баковичів до Перемишля.¹⁹¹ У Перемишлі вбивцями ставали і слухняні громадяни, яких заохлювала передвоєнна істерія і захочували до цього військові. Жертвами антирусофільських акцій періоду війни ставали цілі родини. Серед замордованих у Перемишлі Марія Мохнацька, донька русофільського священика Ігнатія Мохнацького зі села Бойкове в Новосондецькому повіті. Сімнадцятирічну школярку заарештували 6 вересня, відразу після арешту батька, вона потрапила в конвой депортованих, який забили до смерті в Перемишлі. Батько потрапив до одного з внутрішньоавстрійських таборів для інтернованих і помер невдовзі після звільнення. Брата Марії Теофіла австрійці стратили влітку 1915 року, після зняття російської облоги.¹⁹² У записі за 3 жовтня 1914 року Гелена Яблонська пише:

Стільки говориться про варварство інших народів – а що ж наші! У безчинствах беруть участь навіть офіцери. Ось факт: вісьмох москвофілів виявили у зрадниц-

190 HELENA Z SEIFERTÓW JABLOŃSKA, Dziennik z oblężonego Przemyśla, 1914–1915 (Перемишль 1994), с. 43. Про побоїще, вчинене над 44 українцями, повідомляється також у: ТАЛЕРГОФСКИЙ АЛЬМАНАХЪ, т. I, с. 102 і далі.

191 ТАЛЕРГОФСКИЙ АЛЬМАНАХЪ, т. II, с. 95 і наст.

192 ТАЛЕРГОФСКИЙ АЛЬМАНАХЪ, т. I, с. 103.

тві. Офіцер розпорядився повісити їх, але щоб зробити ситуацію ще пікантнішою, вони мусили зав'язувати петлю один на одному. Хто відмовлявся, того зарубували шаблею. Останнього повісив солдат, русин. Закатовано дуже багато жінок.¹⁹³

Наскільки глибоко вкорінилося переконання про «зраду» русофільських українців, власне і засвідчує щоденник Гелени Яблонської, незаангажованої сторонньої особи. Вона засуджувала насильницькі дії, проте з недовірою ставилася до всіх українців без винятку і, як багато інших, була переконана у правдивості найнеймовірніших чуток, які багато де визначали подальшу долю русофільських «шпигунів». Вона кілька разів повідомляє про те, що русофільське духовенство в околицях Перемишля організовувало в перші дні війни молільні процесії, єдиним завданням яких було, мовляв, полегшити роботу російській армії: учасники процесій, мовляв, прикріплювали до хоругов дзеркальця та інші блискучі предмети, щоб вказати таким чином російським командувачам ціль. Непереконливо звучить й інформація авторки про привід для початку перемиської бійни, адже в'язні сиділи перед цим у різних в'язницях і з певністю не мали при собі жодної зброї.¹⁹⁴

Група заарештованих селян із села Залуччя (Снятинський повіт), яке перейшло у православ'я і до якого жандарми вдерлися відразу після оголошення мобілізації, ледь уникнула на дорозі у Станиславові подібної долі; у цьому випадку мобілізацію було стримано завдяки мужності декількох польських пластунів. Арештантів доправили до Львова; там у тюрмі Бригідках їх змушували бути присутніми на стратах русофілів. У самому Залуччі для «відлякування» стратили кількох німецьких русофілів. Невдовзі по цьому австро-угорські військові провели обширну каральну акцію: депортували чи не все населення Залуччя, багатьох селян замордували відразу ж у селі, врешті спустошено було майже всі хати.¹⁹⁵ Репресіям було піддано ті лемківські громади, які перейшли на православ'я і про які стало відомо напередодні війни (Граб, Ждиня, Вишовадка та багато інших сіл цього регіону), сотні мешканців цих сіл депортували.¹⁹⁶

Докладного переліку жертв репресій не існувало ніколи. Вже неможливо встановити, скільки русофілів стало жертвами «народного гніву». Нерідко межі між дикими стратами, у яких брали участь цивільні помічники, і регулярними «мірами» були цілком розмитими, нечіткими. Російські джерела називають цифру 40 тисяч інтернувань і депортацій (ідеться про Галичину, Буковину та Північну Угорщину), причому на Галичину припадає

193 JABLOŃSKA, Dziennik, с. 55.

194 JABLOŃSKA, Dziennik, с. 41, 42, 65; ТАЛЕРГОФСКИЙ АЛЬМАНАХЪ, т. I, с. 102 і далі, зазначає, що перший постріл, після якого почалося побоїще, здійснив мадярський офіцер.

195 ТАЛЕРГОФСКИЙ АЛЬМАНАХЪ, т. I, с. 139 і наст.

196 Список 1 915 депортованих осіб із загалом 140 сіл і міст Лемківщини, у: ФЕОФИЛЬ КУРИЛЛО, Дневникъ Лемка изъ Талергофа, ТАЛЕРГОФСКИЙ АЛЬМАНАХЪ, т. III/1, с. 98–112.

близько десяти тисяч депортацій. Серед депортованих, читаємо, 800 греко-католицьких священників, представники інтелігенції, але переважно все ж прості селяни, для яких достатньою причиною арешту ставала передплата русофільської преси. Ті самі джерела вказують для Галичини цифру 1 500 страт (цифра ця, не виключено, навіть дещо занижена), здійснених за законами надзвичайного стану.¹⁹⁷ Тих, кому на початку війни вдалося втекти до Росії або хто співпрацював з окупантами, щоб пізніше втекти з Галичини, після відвоювання Галичини оголосили в розшук; списки тих, кого розшукували, включають майже 600 осіб.¹⁹⁸

Більшість депортованих русофілів, серед яких і цілі родини, було переміщено до табору інтернованих осіб Талергофа на південь від міста Грац, до Гмюнда та до «маленької фортеці» Терезієнштадт. Окрім того, русофілів із вищих суспільних кіл доправляли поодиночі або групами до менших місцевостей, таких як Оберголлабрунн, Енценсдорф, Тешельдорф, Вьорнсдорф (Oberhollabrunn, Enzensdorf, Tescheldorf, Wörnsdorf).¹⁹⁹ У Талергофі перебувало одночасно до 7 тисяч в'язнів, серед них чимало визнаних неблагонадійними українофілів, галицьких євреїв та російських військовополонених. В'язнів напихали до наметів і бараків, харчувалися вони голодними пайками.²⁰⁰ Із табору для інтер-

197 Так російський генерал-губернатор Галичини, генерал-ад'ютант граф Георгій Бобрінський, у: ОТЧЕТЪ ВРЕМЕННОГО ВОЕННОГО ГЕНЕРАЛЪ-ГУБЕРНАТОРА ГАЛИЦИИ ПО УПРАВЛЕНІЮ КРАЕМЪ ЗА ВРЕМЯ СЪ 1-ГО СЕНТЯБРЯ 1914 ГОДА ПО 1-Е ЮЛІЯ 1915 ГОДА (Київ 1916), с. 36; Звіт колезького асесора в російському Міністерстві закордонних справ В. Олферьева (колишній віце-консул Російського консульства у Львові), відкомандированого до Галичини у Верховне командування Південно-Західного фронту, Львів, б/д, жовтень або листопад 1914 р., РГИА СПб ф. 12765, оп. 10, спр. 895, арк. 113; 40 тисяч інтернованих називає також «Русскій народный Совѣтъ Прикарпатской Руси» до міністра внутрішніх справ князя Ніколая Щербатова, б/д, серпень 1915 р., РГИА СПб ф. 1276, оп. 10, спр. 1269, арк. 2 і наст. С. РІПЕЦЬКИЙ, Москвофільство, у: Енцикл. Українозн., т. V, с. 1654, подає доволі примарну кількість «тисяч» страт. GALADZA, Myshkovsky, вказує цифру 30 тисяч інтернованих русофілів, очевидно цифра стосується Галичини.

198 Список осіб, які втекли разом з росіянами і яких необхідно у випадку появи заарештувати і доправити до Львівської комендатури або в суд ц.-к. коменданта міста, Львів, жовтень – листопад 1915 р., копія в ЦДІАЛ ф. 309, оп. 1, спр. 2648, арк. 1–14. Наведено імена 438 осіб, звинувачених у співпраці з окупаційною владою, поставками для цієї влади, «шпіонажем» на її користь або просто «русофільськими переконаннями». Список осіб, які перебували після розпуску міської міліції у Львові на службі російської поліції, Львів, 22 і 30 листопада 1915 р., копія в ф. 309, оп. 1, спр. 2649, арк. 1–3, з іменами 155 осіб, серед яких, утім, чимало поляків. У супровідному листі міститься релеативуюча вказівка, що «багато хто з цих осіб пішов на російську службу тільки через брак джерел заробітку. На багатьох з них пізніше було зроблено донос і звинувачено у приналежності до охранки, що переважно не відповідає дійсності».

199 Концентрационные лагери, мѣстозаоченій и тюрьмы, ТАЛЕРГОФСКІЙ АЛЬМАНАХЪ, т. II, с. 108–133; там само, т. III/2, с. 93, 105.

200 КУРИЛЛО, Дневникъ лемка, с. 23.

нованих у Гмюнді повідомляли про свавілля адміністрації та масові смерті арештантів внаслідок недоїдання та хвороби, спричиненої присутністю в їжі отруєного гороху.²⁰¹ Полонені змушені були примусово працювати; на початках до цього змушували насамперед освічених людей і священників, щоб принизити їх, згодом примусову роботу виконували вже переважно селяни, а ситуація інтелігенції трохи поліпшилася. Родина могла висилати інтернованим посилки з харчами, навіть дозволили спорудити православну капличку і табірну школу для дітей арештантів. Інтернованим дозволили носити свій одяг, що видно на багатьох фотографіях. Тож із часом в таборі розвинулося щось на зразок громадського життя, від чого умови перебування там стали стерпнішими. Значно гірше велося депортованим селянам, у яких практично не було грошей чи якихось вартісних речей, щоб можна було купити чи обміняти необхідні харчі. Селяни намагалися втриматися на поверхні, виготовляючи інструменти, прикраси або якесь домашнє начиння.²⁰²

Для більшості в'язнів табору інтернування тривало до весни 1917 року, коли Австро-Угорщина здійснила перші кроки погодити з супротивником через перемовини питання миру. 8 березня 1917 року вийшов рескрипт нового імператора Карла, згідно з яким табори мали скасувати. У квітні й травні звільнили спочатку представників інтелігенції, а тоді й селян.²⁰³ Майже 1 800 українських ув'язнених з Галичини й Буковини не вижили в Талергофі: вони померли від недоїдання, втрати сил і кишкового тифу. Їхні останки від 1936 року спочивають в спільній могилі на цвинтарі села Фельдкірхен, за кілька кілометрів на північ від табору.²⁰⁴

Епілог: Галичина в час російської окупації 1914–1915 років

Коли в середині серпня 1914 року російські війська перейшли галицький кордон, а тоді окупували Східну Галичину, настав, видавалося, момент, якого так прагнули радикальні русофіли. Приєднання заселених українцями земель до Російської імперії, допасування до російської системи, русифікація адміністрації та шкільництва, репресії проти небажаних національних українських, польських та єврейських позицій були всього лиш питанням

201 Звіт анонімного автора з табору для інтернованих у Гмюнді, 8 квітня 1917 р., зроблений, очевидно, для якоїсь впливової особи (звертання: «барон»), із проханням розпустити табір, ЦДІАЛ ф. 309, оп. 1, спр. 2632, арк. 1–4.

202 Изъ дневника о. Григорія Макара (с. Минеральные Угерцы, Лѣсскій уѣздъ), у: ТАЛЕРГОФСКИЙ АЛЬМАНАХЪ, т. III.1, с. 6–9; Воспоминанія Ю. Н. Кисѣлевскаго изъ Коломыи, там само, с. 21 і далі.

203 Дневникъ Макара, с. 10.

204 ТАЛЕРГОФСКИЙ АЛЬМАНАХЪ, т. I, с. 209; див. також: КУРИЛЛО, Дневникъ лемка, с. 64 і далі, записи від лютого 1915 року про епідемію тифу в таборі.

часу. Так, принаймні, видавалося тим небагатьом, яким вдалося уникнути хвилі австрійських депортацій та страт або ж тим, які повернулися до Галичини з Російської імперії. Дехто з тих русофілів, які з вибухом війни або ж перед її початком виїхали до Росії, тепер поверталися разом із російськими військами до батьківщини. Емігранти заснували в Києві «Карпато-русский освободительный комитет» і сподівалися, що отримають місця в адміністрації окупованої Галичини та стануть співучасниками інкорпорації Галичини в російське державне утворення. Найвизначніші з русофілів, котрі порятувалися втечею до Росії, такі як брати Олексій та Роман Геровський, Володимир Дудикевич, Симон Лабенський, а також Маріян Глушкевич були особами, відомими російському урядові, тож про них пам'ятали, як про радників військових органів. Цю функцію вони могли виконувати разом із колишнім персоналом Львівського консульства.²⁰⁵ Тепер ситуація змінилася, і під приціл окупантів у ролі «ворогів держави» потрапили українські національні сили, ті, хто не зміг утекти або перебував на фронті в австрійському війську.

Для українофілів усе було зрозуміло: це русофіли були натхненниками і помічниками у придушенні українського руху в окупованій Галичині. Винним зробили насамперед гімназійного вчителя Юліяна Яворського, котрий емігрував до Києва ще в 1904 році, адже це він підсував російським офіцерам у надрукованому при штабі Київського військового округу таємному керівництві підказки для впевненої ідентифікації «мазепинців» (за їхніми шличками, кольорами, портретами Шевченка тощо). Після ознайомлення з такими даними відбувалися систематичні переслідування українофільських інтелектуалів, і навіть селян з читалень «Просвіти»; русофіли ж, на переконання українофілів, були донощиками й поліцейськими нишпорками.²⁰⁶ Український наддніпрянський діяч Дмитро Дорошенко (1882–1951), котрий об'їздив окуповані території як уповноважений російського міського союзу, якого після Лютневої революції 1917 року призначили «краєвим комісаром» на ще окупованих землях Галичини й Буковини і який 1918 року був міністром закордонних справ в «Українській Державі» Скоропадського, у своїх спогадах про той час писав:

205 Голова Ради Міністрів Іван Горемікін до царя Ніколая II, Петроград, 14 серпня 1914 р., РГИА СПб ф. 1276, оп. 10, спр. 895, арк. 8.

206 Дмитро Дорошенко, Як українці наддніпрянські помагали своїм наддніпрянським браттям в часі Галицької Руїни 1914–1916 років (уривок із споминів), ЦДІАЛ ф. 786 (редакційні матеріали часопису *Дніпро*, Львів), оп. 1, спр. 24, арк. 1–16. У керівництві до дій Яворського ішлося про працю «Современная Галиція», б/м, липень 1914 р. (надруковано при штабі Верховного командування Південно-Західного фронту). Праця та стала сигналом тривоги і для австрійських військових, див. німецький переклад та супровідний лист Оперативного верховного командування до ц.-к. Військового командування № 11, Мункач (Мукачеве), 14 жовтня 1914 р., ЦДІАЛ ф. 129, оп. 4, спр. 13, арк. 1–10.

Назагал російська адміністрація, під відповідним [русофільським] впливом ставилася до галицьких українців не як до громадян ворожої держави, які перебувають під захистом особливих міжнародних правових конвенцій і проти яких можливо застосовувати лише репресії у випадку проявленої до російської армії ворожості – ні, адміністрація ставилася до них, як до «внутрішніх» ворогів та повстанців, яких ось вона врешті-решт змогла схопити і яким тепер могла помститися за те, що до цього моменту вони були недосяжними для неї.²⁰⁷

Як же насправді стояли справи з російською адміністративною практикою та роллю русофілів у цьому контексті? Приєднання Східної Галичини та тих областей Західної Галичини, які населяли переважно українці, до Росії становило одне з російських військових завдань, відповідно планування тимчасового «управління ворожими територіями» передбачало кроки, які полегшували б допасування до російських структур. Населені поляками території Західної Галичини планували приєднати до майбутнього Королівства Польського під російським правлінням. Окуповані території було охоплено в окремому «військовому генерал-губернаторстві Галичина», а генерал-губернатором призначили брата графа Владіміра Бобрінського, генерал-ад'ютанта графа Георгія Бобрінського. Генерал-губернаторство підпорядковувалося безпосередньо Верховному командуванню Південно-Західного фронту. 19 серпня Верховне командування випустило «тимчасове розпорядження», встановивши в ньому завдання і принципи військової адміністрації Галичини.²⁰⁸ Бобрінський 25 серпня добрався зі своїм штабом до Бродів, а 4 вересня, через два дні після зайняття Львова уже влаштував собі резиденцію в будівлі Галицького намісництва. Його завданням було постачати факти перед початком запобіжних мирних перемовин і форсувати «злиття краю з імперією в політичному й національному плані». Для місцевого населення з цих завдань не робили таємниці: 10 вересня Бобрінський, виступаючи перед львівськими достойниками, роз'яснив, що Росія розглядає Східну Галичину й Лемківщину як «міцно вкорінені російські області», то й візьметься організовувати їх згідно з «російськими принципами», що означатиме впровадження «крок за кроком» російської урядової мови, законів та політичного ладу.²⁰⁹

207 Дорошенко, Українці наддніпрянські, цит. вище, арк. бзв.; схожим є звіт (евакуйованого) Галицького намісництва про «насилля росіян, вчинені стосовно української нації в Галичині», Бяла, 5 жовтня 1915 р., ННStA, PA I, «Війна», K. 931 k), арк. 9–16.

208 «Временное положение объ управленіи областями Австро-Венгрии, занятыми по праву войны», підписав начальник штабу генерал-лейтенант Янушкевич, б/м, 19 серпня 1914 р. Встановлення генерал-губернаторства та його підпорядкування Верховному командуванню Південно-Західного фронту підтвердив 23 серпня своїм указом імператор, РГИА СПб ф. 1276, оп. 10, спр. 895, арк. 1–4, 7зв.

209 ОТЧЕТЪ ГЕНЕРАЛЪ-ГУБЕРНАТОРА, с. 1 і наст., 3 і наст.

Російські окупанти мали про Галичину, а особливо про українське та єврейське населення провінції доволі туманні уявлення, на формування яких впливали російські інформатори та їхні галицькі однодумці. Публікації довідникового характеру з цих джерел, а також складене Яворським керівництвом для офіцерів слугували краєзнавчими довідковими виданнями та «об'єктивним» зображенням відносин на окупованих територіях. Інформаційною основою російської окупаційної політики став, на настійне побажання царя, і «меморандум» (а фактично антисемітський памфлет) русофіла Романа Геровського, який утік до Росії.²¹⁰

Підо впливом таких інформацій окупаційна влада спочатку значно переоцінювала роль русофілів серед українського населення. Український рух відмітався як протиприродне явище без підтримки мас, зате з фінансуванням австрійського уряду. Тож, відповідно, існувала думка, що без сприяння з Відня і за допомогою деяких цілеспрямованих заходів українська проблема відпаде «сама собою».²¹¹ Значно конкретнішою і, очевидно, отриманою з інших джерел, була оцінка польських політичних течій у Галичині, причому наголошувалося на значенні тенденційно проросійської ендеції (росіяни називали її «слов'янським табором»). Присутність ендеків у лавах галицько-польського чиновництва вважалася запорукою плідної співпраці. Найгірше виглядали справи з єврейським населенням. Євреї, вважав генерал-губернатор, «привласнили собі економічне панування в краї» і знали, що російське правління і російське антиєврейське законодавство потягне за собою погіршення їхнього становища. Тож вони усі налаштовані проти росіян і пристануть на бік українських націоналістів та австрійських поляків. Внаслідок такого ставлення до них, до євреїв застосовували особливі репресії, скажімо масові виселення з фронтових територій через «підозри у шпигунстві» та невидачу перепусток. Із перепустками палицю перегнули, тому що через абсолютне обмеження свободи пересування євреїв повністю паралізовано було торгівлю і постачання продуктів харчування. Невдовзі

210 «Записка Д-ра Р. Ю. Геровского о необходимости немедленных экстренных мер против еврейского засилья въ Прикарпатской Руси», Петроград, 20 серпня 1914 р., із супровідним листом міністра внутрішніх справ до голови Ради Міністрів Івана Горемікіна, Петроград, 24 серпня 1914 р., в якому згадано про побажання імператора оголосити про цей меморандум на Раді Міністрів; цар «побажав надати йому великого значення», РГІАСПб ф. 1276, оп. 10, спр. 895, арк. 15–16.

211 Звіт камергера Базілі (Bazili) Раді Міністрів про ситуацію в Галичині, 16 вересня 1914 р., РГІАСПб ф. 1276, оп. 10, спр. 895, арк. 32; «Некоторые соображения о программе правительственной деятельности въ восточной Галиции и Буковине», довірчий меморандум націоналістичного політика Д. Чіхачьова голові Ради Міністрів, грудень 1914 р., РГІАСПб ф. 1276, оп. 10, спр. 177 і наст.

проти репресій усіх без розбору галицьких євреїв виступила армія, залежна від єврейських постачальників продуктів для війська.²¹²

Що ж до офіційних повідомлень російського окупаційного режиму про «споконвічно русскую землю» Східну Галичину, то все вказує на здійснення прагнень галицьких русофілів та російських націоналістів. Ще більшим було невдоволення, коли в адміністративній практиці генерал-губернаторства виявилось, що військові мають свої пріоритети, задля яких, за певних обставин, доведеться приносити в жертву національно-російські програмні положення. Вже 22 вересня Бобрінський у своїй промові перед русофільською делегацією, яку очолив Володимир Дудикевич, натякнув, що новий уряд не бажає прискорювати хід подій: тому російські патріоти з Галичини повинні стримати свої, ніхто не заперечує, «цілковито природні почуття відплати», а передусім новий уряд «не допустить жодних думок про релігійну суперечку». Щоб було зрозуміліше: омріяну російську національну революцію поки що скасовували.²¹³ Перше, чого очікували русофіли, то це, на правах обізнаних з ситуацією в краю осіб, зайняти в російському адміністративному апараті провідні пости; дехто вже з певністю снував плани помсти українським національним або польським супротивникам за заподіяну раніше кривду або за жорстокі репресії наприкінці літа 1914 року, зрештою, частково вони таки втілили ці плани в згаданих уже доносах. Інші, знову ж, прагнули відшкодувати собі на російській службі змарновані кар'єрні шанси та всякі припущення, яких зазнали з боку начальства в австрійські часи. Російське національне угруповання в Росії, насамперед архієпископи Волинський (раніше Холмський) Євлогій, його харківський колега Антоній та їхнє керівництво зі Священного Синоду, а також граф Владімір Бобрінський зі свитою по-

212 ОТЧЕТЪ ГЕНЕРАЛЬ-ГУБЕРНАТОРА, с. 2 і наст., 15–17. Та й з тих російських описів Галичини близько 1914 року, котрі не вписувалися в шовіністичний табір, російські читачі могли черпати за певних обставин лише спотворену інформацію. Так галицьке краєзнавство Е. Вульфсона, яке вийшло друком 1915 року, позитивно представляє у присвяченому русинам (все ж – не росіянам) розділі народно-освітню діяльність греко-католицького духовенства, «Просвіти» та українських радикалів (автор згадує Івана Франка і Михайла Павлика), а також пресу та літературу «малоросійською мовою» – про русофільське ж Товариство імені Михайла Качковського ані слова. Зрештою, у той самий час зовсім немає згадки і про політичне спрямування «Просвіти», та й описувати політичні партії в середовищі галицьких українців автор не береться. Про український націоналізм згадано не як про панівну політичну течію, а як про якесь курйозне збочення; читач без попередніх знань зрозуміє з доволі неточних даних, що ознакою прогресивних приятелів народу поміж русинами є їхня проросійська орієнтація, див.: Е. С. ВУЛЬФСОНЪ, Галиція до великої Европейской войны (Москва 1915), с. 3–82, особл. 73–82.

213 Переписане невідомою рукою повідомлення про аудієнцію русофільської делегації в генерал-губернатора Бобрінського 22 вересня 1914 р. з *Dziennik Kijowski*, № 246/1914, ЦДІАЛ ф. 309, оп. 1, спр. 186, арк. 1 і наст.

кладали надії на швидку русифікацію завойованого краю, передусім на запровадження найближчим часом православної державної релігії в греко-католицьких церковних громадах.

Обидві групи зазнали неприємного розчарування. Русофіли як колишні або дійсні австрійські громадяни не були омріяними кандидатами військової адміністрації. Російська військова адміністрація стягала для передачі місцевого управління і поліцейської управи в новостворених Львівській та Тернопільській губерніях поліційні кадри з українських губерній, насамперед з Києва, Поділля, Волині, Полтави й Чернігова, саме вони мали стати новими російськими чиновниками. А до завойованих областей Західної Галичини відкомандировували адміністративні кадри з Королівства Польського. Тут, як виглядає, ішли іншим шляхом, ніж було намічено раніше: після середини серпня голова Ради Міністрів Іван Горемікін запропонував цареві Миколі II обсадити звільнені посади в Галичині і в провінції «надійними місцевими мешканцями», оскільки в цих областях їх достатньо. Покладатися винятково на російські військові кадри треба було тільки у Східній Пруссії.²¹⁴ Насправді ж у Галичині переважали викликані з Росії службовці, а в середовищі задіяних у практичному адмініструванні австрійців покладалися насамперед на співпрацю з охочими співпрацювати польськими службовцями, які не покинули краю, і тепер виявлялися особливо надійними в гуманітарних питаннях. Чимало прихильників ендеції в польських чиновницьких колах із власного переконання працювали тепер на російську адміністрацію.²¹⁵ У більших містах магістрати та міські адміністрації працювали в колишньому складі. Функцію повітових адміністраторів перейняли російські офіцери, предсідники аристократичних зібрань або функціонери земств. Керівні посади на рівні губернаторств займали тільки військові високого рангу або чиновники вищої гільдії з Росії.

Невдовзі стало очевидним, що російські адміністратори найнижчого рівня не відповідали своїм вишколом поставленим завданням: відкомандировані до Галичини поліцейські чиновники мали у переважній більшості закінчену тільки початкову шкільну освіту, не знали мов, часто були корупціонерами, що спонукало генерал-губернатора до незвично гострої критики: робота російських чиновників виявилася «абсолютно незадовільною», персонал не вигідно відрізняється від прекрасно вишколених австрійців, внаслідок чого Росія стрімко втрачає престиж у галицького населення.²¹⁶ Такий розвиток

214 Голова Ради Міністрів Іван Горемікін до царя Ніколая II, 14 серпня 1914, РГІАСПб ф. 1276, оп. 10, спр. 895, арк. 8.

215 МЗС до прем'єр-міністра Штюрґка, Відень, 26 липня 1915 р., ННStA, PA I, «Війна» 3 d), К. 831, арк. 72–74, 83–85 (з інформаціями, що надав польський агент).

216 ОТЧЕТЪ ГЕНЕРАЛЬ-ГУБЕРНАТОРА, с. 4–6.

намітився вже восени 1914 року, і спеціаліст з галицької проблематики, колишній російський віце-консул у Львові Олферьев, якого Міністерство закордонних справ делегувало до Львова, у своєму звіті кричуще підсумував: непридатними є не лише прислані з Росії адміністративні кадри, а й військові; чинячи насильницькі розбої, грабежі та пљондрування, вони налаштували проти Росії місцеве населення.²¹⁷ Частину музейної колекції Народного Дому російські окупанти 1915 року відправили до Ростова-на-Дону, і (за іронією долі!) пам'ятки галицької культури, які збирали та плекали русофіли, стали жертвою російського пограбування творів мистецтва.²¹⁸

Проте русофіли практично не світилися в російській адміністрації, ані на початку окупаційного періоду, ані в період виразної ганьби російських чиновників. І хоча генерал-губернатор зважував питання заміни чиновників, проте, у зв'язку з напруженою воєнною ситуацією, не бачив можливості провести широкомасштабну кадрову перестановку. І хоча з боку російської влади привітним до Росії австрійцям і пропонували деякі посади, проте це майже ніколи не були керівні посади, а лише посади звичайних клерків. Місце в адміністративному апараті губернаторства отримав Лабенський, Глушкевич став бургомістром Перемишля – а в цьому місті-фортеці право ухвалювати рішення мали все одно лише військові.²¹⁹ Серед охочих до співпраці «австрійців» надійнішими за русофілів виявилися, всупереч очікуванням, польські чиновники; саме від них значною мірою залежала робота, без них важко було б втримувати на належному рівні діяльність цивільних служб. Генерал-губернатор описав цей парадокс у своєму заключному звіті про період окупації:

Мені важко сказати, чия допомога виявилася для нас у кінцевому підсумку вартіснішою. Очікувалося б, що влада зможе розраховувати на готовність співпраці тієї частини російсько-галицької інтелігенції, котра належала до крила російської національної організації²²⁰, проте ця інтелігенція надто багато чекала від російської адміністрації, насамперед запрошення на вищі посади в краї; їх не задовільняла пропозиція зайняти другорядні пости, таким чином серед них утворилася група невдоволених, котрі піддавали критиці діяльність і розпорядження

217 Звіт колезького асесора в МЗС В. Олферьева, б/д, жовтень або листопад 1914 р., РГИАСПб ф. 1276, оп. 10, спр. 895, арк. 107–115.

218 У 1920-х роках пограбовані предмети Народному Дому частково повернули, див. акти про повернення пам'яток культури, ЦДІАЛ ф. 130, оп. 1, спр. 836, 837.

219 Документація про відрядження чиновника Синоду Степана Рункевича в окуповану Галичину, березень 1915 р., РГИАСПб ф. 796, оп. 201, спр. 218, арк. 7; МОКЛАК, Łemkowszczyzna, с. 32 і наст.

220 Натяк на «Русській народный Совѣтъ» Дудикевича у Львові, з яким, після захоплення Львова, об'єднали заснований 11 серпня у Києві «Карпато-русскій освободительный комитетъ» (засновниками були ті русофіли, які втекли чи емігрували).

російської адміністрації. Люди з цієї партії не бажали зрозуміти, що для російського уряду немисливо було допустити до управління краєм, який понад усе, особливо ж у час війни, потребував умиротворення, людей, сповнених за тривалі роки гноблення ненавистю до поляків та євреїв і жагою помститися їм.²²¹

Свідченням того, що припущення Бобрінського були правильними, є меморандум Романа Геровського, який бажав собі від російської окупаційної влади похід помсти на «єврейське засилля» в Галичині. Пропозиції Геровського полягали в тому, щоб використати стан війни для влаштування легалізованого погрому, неможливого в мирний час через зважання на західних союзників та російських опозиційних політиків. Належало без жодних компенсацій відібрати єврейські земельні володіння або ж примусово продати їх за низькими цінами якомусь селянському банку: після приєднання Галичини належало не дати галицьким євреям російського громадянства, що полегшило б подальше виселення. Основний аргумент Геровського був той, що завдяки антиєврейським заходам зростає популярність російської справи серед населення. Щоб це проілюструвати, він вказував, що «в нас у Галичині й Буковині немає нікого, хто б не був антисемітом», цитував сільські перекази про «російського царя, який прийде і повиганяє жидів». Геровський цілком відкрито висловлювався за заохочування потенційних погромників натяками в розпорядженнях окупаційної влади:

Ці шаблонні маніфести до «мирних мешканців» про те, що ніхто їх не зачепить, навряд чи приведуть до мети. В маніфестах потрібно, навпаки, цілком виразно сказати, що російські війська прийшли визволяти. Добре було б, якби в закликах проглядалася інформація, що жидів російська армія не захищатиме.²²²

Сумнівно, звісно, наскільки впевнено можна називати Геровського «нагхненником» російської політики, як його називали українські національні сили. Бо ж войовничий антисемітизм і фантазії «етнічних чисток», які аж вихлюпуються на читача з меморандуму, насправді впровадили в російські урядові кола вперше далеко не галицькі русофіли. Ці настрої вже існували і проклали писанню Геровського шлях до канцелярій царя та Ради Міністрів. Погляди Геровського на конфіскації майна євреїв поділяв і верховнокомандувач Південно-Західним фронтом генерал-лейтенант Янушкевич, обстоюючи перед урядом використання воєнного стану для «збирання фактів». Утім сам він зайняв вичікувальну позицію, передавши Раді Міністрів повноваження до «опрацювання відповідних заходів».²²³ Проте за управління Бобрінського цілеспрямованій погромній політиці успіх не судився, що,

221 ОТЧЕТЪ ГЕНЕРАЛЬ-ГУБЕРНАТОРА, с. 8.

222 Записка Геровського, РГИАСПб ф. 1276, оп. 10, спр. 895, арк. 16.

223 Звіт генерал-лейтенанта Н. Янушкевича голові Ради Міністрів Івану Горемікіну, 19 вересня 1914 р., РГИАСПб ф. 1276, оп. 10, спр. 895, арк. 30.

зрештою, і засвідчує їдка критика Геровським закликів військового уряду. Найвищим пріоритетом проголошували спокій і порядок, а саме це захиталося б у випадку антиєврейських дій. Однак єврейському населенню навіть і за такої «поміркованої» управлінської практики велося значно гірше, ніж його польським та українським співгромадянам. Внаслідок «спричинених воєнними обставинами» примусових виселень тисячі євреїв стали фактично вигнанцями і паріями, і для цього зовсім непотрібними були якісь урядові накази чи русофільські напучування.

Російський військовий уряд мав тим часом інші плани щодо русофільських активістів. Їм призначалася не так роль осіб, які ухвалюють рішення у конкретних управлінських діях, як, радше, роль підсобників окупаційній владі у процесі пропагандистської підготовки «зближення Галичини з Росією». Оскільки заборонили всі українські національні товариства та газетні видання, львівська очільна група русофілів, згуртованих навколо Володимира Дудикевича, опинилася в незвичній монопольній ситуації. Вони вперше справді стали єдиними легальними репрезентантами своєї національної групи в Галичині; генерал-губернаторство щомісяця видавало зі своєї каси 5 тисяч рублів на русофільські газети *Прикарпатская Русь* та україномовну народну газету *Голось Народа*.²²⁴ Перед русофільською пресою стояло завдання ознайомити галицьких українців з відносинами в Росії, а одночасно постачати кореспондентські інформації про Галичину для російських читачів у Росії. Цього завдання русофільська преса не виконала; замість стати голосом окупаційного режиму, вона критикувала дії цього режиму, насамперед щодо того, що стосувалося нібито наближення до двору галицьких поляків, яке форсували нові можновладці. По-іншому поводитися русофільська інтелігенція, яка ще залишилася на провінції. Вона охоче надавала свої послуги російській адміністрації і виконувала її розпорядження. А от львівська група невдовзі стала шпичкою в оці генерал-губернатора Бобрінського. Діяльність українців у газетних редакціях та загалом «Народного Совѣта», який за цим стояв, він оцінював як «далеко не задовільно» і сприймав цю діяльність як додатковий клопіт для адміністрації. Військова цензура неодноразово змушувала *Прикарпатскую Русь* прибрати антипольські та антиєврейські пасажі, мотивуючи це тим, що такі пасажі можуть спричинити безпорядки. Не-

224 «Особый журналъ Совета Министровъ», 14 серпня 1914 р., РГИАСПб ф. 1276, оп. 10, спр. 878, арк. 24 і наст., із згодою (яку тримали в таємниці) на місячну суму 5 тисяч рублів, поки що на період до закінчення війни, для випуску *Прикарпатської Русі* як «офіційного державного органу». Гроші йшли зі спеціального бюджету Міністерства закордонних справ, призначеного «для таємних видатків на організацію боротьби проти поширення брехливої інформації про Росію та російську армію за кордоном». З того ж джерела мали фінансувати продукцію прихильних до Росії повідомлень про безкоштовні доставки газет до нейтральних держав і до США, див.: РГИАСПб там само, арк. 17, 34, 61–68, 82 і наст.

вдоволення російської військової влади зайшло так далеко, що вона навіть зважувала перспективу широких репресій, спрямованих проти корінних русофілів Львова. Та врешті до цього не дійшло, тому що переважила думка про те, що відкриті заходи проти «своїх», «овіяних ореолом борців за російську ідею в краї, з чим у свідомості населення поєднувалася ця партія», можуть тільки нашкодити російському престижу.²²⁵ Таке уявлення про духовну роль лідерів, яку нібито виконували русофіли в українському середовищі, було без перебільшення одним з основних моментів у помилковій оцінці російськими окупантами галицьких русофілів. На протилежному боці стояло не менш хибне уявлення галицьких русофілів: вони аж ніяк не чекали, що за певних обставин військові інтереси суперечитимуть «національним» інтересам. Російська військова адміністрація Галичини була насамперед зацікавлена пацифікацією тилу свого галицького фронту. Там належало дотримуватися «закону й порядку», забезпечувати безперебійне постачання, утихомирювати населення – загалом, отже, реалізувати ті самі завдання, які характеризували свого часу політику щодо Галичини з боку австро-угорських військових кіл. Тож останнє, чого можна було потребувати за таких умов, – це національна русофільська революція, широкомасштабне зведення давніх поррахунків між австрійцями.

На такий поворот подій аж ніяк не розраховували російські націоналісти та патріотичне духовенство в Російській імперії. Граф Владімір Бобрінський, націоналістичний політик у Галичині, також сподівався отримати в управлінні завойованим краєм впливову посаду, а змушений був задовільнитися менш важливою посадою начальника департаменту в управлінні розподілом продуктів харчування при генерал-губернаторстві; за якийсь час його призначили головою краевого «благодійного комітету». Виконуючи ці функції, він мусив займатися постачанням продуктів харчування, закупівлею насіння і худоби, а також гуманітарними питаннями, тож на російську національну політику простору для впливу практично не залишалось.²²⁶ Однодумці Бобрінського, котрі залишилися в Росії, критикували тим часом надто м'яку, як на їхнє переконання, позицію військового уряду в окупованих областях до «українців» та євреїв. У листопаді Всеросійський національний клуб у листі до голови Ради Міністрів Ґоремікіна поскаржився на «небажане спрямування», якого набирає розвиток «національного питання» в окупованих землях Галичини, Буковини та Північної Угорщини. Щоб повернути уряд на праведний шлях, було надіслано меморандум, схожий в основних пунктах із меморандумом Геровського: усі «небажані» елементи (а до них належали євреї й антиросійські українці) не повинні були отримати після інкорпорації

225 ОТЧЕТЪ ГЕНЕРАЛЬ-ГУБЕРНАТОРА, с. 8 і наст., 22.

226 ОТЧЕТЪ ГЕНЕРАЛЬ-ГУБЕРНАТОРА, с. 34, 37.

Галичини російського громадянства, а отже, їх належало позбавити права проживання і права власності в їхній батьківщині.²²⁷ На довгий період був розрахований і меморандум Д. Чіхачьова, надісланий до Горемікіна, з «декількома уявленнями про програму урядової діяльності в Східній Галичині і на Буковині». Чіхачьов ставив вимогу докорінної русифікації Східної Галичини «свіжими культурними силами з території Росії» та багаторічного колоніального адміністрування російськими офіцерами; і тільки після того, як ці «свіжі сили» повністю утвердяться на ворожій території, можна допустити вибори до органів самоврядування. Враховуючи перспективу надокучливого втручання західних союзників та своїх лібералів у мирні часи, відібрати майно в галицьких євреїв та виселити їх з краю потрібно не після закінчення війни, а негайно. Так само варто вчинити і з українською національною елітою. До спільників ж необхідно проявити «м'якість» та визнати на перехідний період за «малоросійським діалектом» деякі менші права. Таким чином, російська асиміляція українського населення є всього лише питанням часу, і відбудеться з русифікацією шкільництва. Тож, починаючи з 1916 року, потрібно буде дозволяти мовою навчання тільки російську.²²⁸

В обох меморандумах можна помітити невдоволення російською окупаційною політикою: в управлінській діяльності військових та у розрахованих на тривалий термін урядових програмах авторам меморандумів бракувало чіткої російської національної політики, яку вони сприймали як єдино правильний шлях до швидкого й успішного приєднання Галичини. Критики урядової діяльності могли розраховувати на потужних союзників. Верховнокомандувач Південно-Західним фронтом генерал-лейтенант Янушкевич уже в перший місяць окупації Східної Галичини виступав за цілковиту заборону української мови, навіть у русофільських народних газетах; про його пропозиції щодо репресій до єврейського населення вже йшлося вище.²²⁹ Горемікін відхилив у своєму листі у відповідь ці пропозиції, захищаючи толерування україномовних газет проросійського змісту і «сторожке» обходження з єврейським населенням.²³⁰ «Винятково обережно й без поспіху» – таким був і девіз урядового інформатора Базілі, який, утім, не мав жодних сумнівів щодо того, що після війни належить позбавити євреїв їхньої власності й таким чином виконати «очікування» християнського населення, яке прагне «звільнення від єврейського гніту».²³¹ Як не-

227 Лист Всеросійського національного клубу до голови Ради Міністрів Горемікіна з меморандумом, 18 листопада 1914 р., РГІАСПб ф. 1276, оп. 10, спр. 895, арк. 126–128.

228 Меморандум Чіхачьова, РГІАСПб ф. 1276, оп. 10, спр. 895, арк. 159–178.

229 Звіт генерал-лейтенанта Н. Янушкевича голові Ради Міністрів Іванові Л. Горемікіну, 19 вересня 1914 р., РГІАСПб ф. 1276, оп. 10, спр. 895, арк. 29–31.

230 Голова Ради Міністрів Іван Горемікін до генерал-лейтенанта Янушкевича, 5 жовтня 1914 р., РГІАСПб ф. 1276, оп. 10, спр. 895, арк. 68–70.

231 Звіт камергера Базілі про ситуацію в Галичині, 16 вересня 1914 р., РГІАСПб ф. 1276, оп. 10, спр. 895, арк. 32.

важко помітити, на предмет політики в Галичині російські вирішальні особи притримувалися різних поглядів, тож поки що перемогла партія «обережних», які надавали перевагу поступовим діям. Прибічники ж насильницьких методів, до яких належали й русофільські лідери, залишилися поки що ні з чим. Не виключено, що в цьому відіграла певну роль прихована конкуренція між петербурзьким цивільним урядом та деякими військовими «гардлайнерами» на місцях.²³² І все ж саме військовий, генерал-ад'ютант Бобрінський зумів перемогти деякий опір, просуваючи у Львові урядову лінію. Втім цей факт не мав би вести до неправильних висновків: стосовно періоду після війни, то тут і «обережні» були прибічниками форсованої антиєврейської та антиукраїнської політики, лише планували підстрахувати таку політику на законодавчому рівні, та вірили, що зможуть обійтися без «доставки фактів» грубими методами русофільських фанатиків чи без випинків-військових.

Подібне до розчарування російських націоналістів чекало розчарування на російських церковних політиків з кола архієпископа Євлогія. Зрештою, у їхньому випадку навіть дійшло до відкритого конфлікту з генерал-губернатором. Євлогій непохитно розраховував на те, що відразу після окупації Східної Галичини можна буде повертати греко-католицьке населення в лоно Російської Православної Церкви. Синод призначив його православним єпископом для новозавойованих територій, і тепер він планував відразу ж розіслати своїх священників по галицьких парафіях. Щоб це вчинити, вистачало заявки, яку б склала навіть невелика меншість у церковній громаді. Проте церковна адміністрація періоду генерал-губернатора Бобрінського однозначно виступала проти такого наміру. Гіркий досвід у Холмі навчив, чого можна очікувати у випадку нав'язаного переходу в іншу конфесію: заворушень у населенні аж до відкритих протестів, опозиції серед представників духовенства, суперечок щодо компетентності всередині адміністрації – словом, саме того, чого, заради подальших військових успіхів, за будь-яку ціну прагнули уникнути. Таку позицію розділяв і російський уряд, відхилиючи в релігійному питанні «надто гвалтовні» методи.²³³ Це в жодному випадку не означало, що тут не ішлося про переконання, що церковну Унію

232 Такі висновки можна зробити після ознайомлення з документацією Ради Міністрів з вересня 1914 року, згідно з якими уряд прагнув якнайшвидше звільнити цивільну адміністрацію Галичини від підпорядкування військовим, а головнокомандувач Янушкевич всляко опирався цим планам, РГИА СПб ф. 1276, оп. 10, спр. 895, арк. 59–63, 76–80.

233 Рекомендація у звіті Базілі, 16 вересня 1914 р., РГИА СПб ф. 1276, оп. 10, спр. 895, арк. 33: наслідком поспішних дій та примусових заходів можуть стати небажані реакції, а противникам росіян народ сам, навіть не усвідомлюючи цього добре, повернеться в лоно православ'я. Неосвічені маси все одно ніколи й не думали, що вийшли з православ'я, таким чином Унія зникне сама собою.» Відповідний пасаж міститься і в листі Горемікіна до Янушкевича, 5 жовтня 1914 р., РГИА СПб там само, арк. 70.

варто ліквідувати; тільки що статися це мало вже після закінчення війни, коли російське правління в Галичині стане незаперечним. А поки тривали воєнні дії, девізом була релігійна толерантність. Та насамперед абсолютно небажаним було втручання некомпетентних органів у окупаційну політику, а саме це трапилося з втручанням архієпископа Євлогія.²³⁴

Граф Георгій Бобрінський тверезо оцінював церковну ситуацію в Галичині і прийшов до висновку, що призначення православних священиків слід відхилити не лише тому, що час на це ще не настав і що це викликало б безпорядки серед населення. Він наводив набагато вагоміший аргумент, а саме закорінення греко-католицького духовенства в населенні, вказував на функції греко-католицького духовенства, яке було національною елітою і становило резервуар кадрів для української інтелігенції. Воно, на відміну від православних священиків, які підкорялися єпископові Євлогію, було набагато освіченішим. Бобрінський притримувався думки, що прислані без попередньої підготовки православні священики не витримають порівняння зі своїми колегами-унітатами, тож через це вважав їх «непридатними» як місіонерів. Таке переконання він неодноразово висловлював безпосередньо єпископові Євлогію. Тепер він відповідно розпорядився надсилати православних священиків винятково до тих громад, де б 75 відсотків парафіян висловили в таємному голосуванні бажання отримати православного попа. Проте навіть і в цьому випадку не дозволяли чіпати ані будівлі церкви, ані плебанії. Їх належало спорудити для православного приходу наново. Тільки в січні 1915 року Бобрінський (після неодноразових «наполегливих домагань», як він сам про це казав) єпископа Євлогія, пішов на поступки і дозволив для таких випадків, щоб православна парафія забирала собі церкву. В осиротілих церковних парафіях, звідки священиків забрали до в'язниці або звідки священики втекли, православний священик мав право почати відправляти й тоді, якщо заявку подавала меншість вірних. На підставі цього до завершення російської окупації в травні-червні 1915 року було організовано 38 православних парафій – як реакцію на прохання більшості населення. У 45 випадках православних священиків надіслали до спорожнілих парафій. Дехто з них був галичанином і здобув духовну освіту в російських семінаріях.²³⁵ Щоправда, критичний підсумок цих відсилянь Бобрінський таки зробив, вказавши, що чужих священиків прийняли хоч і не

234 ОТЧЕТЪ ГЕНЕРАЛЬ-ГУБЕРНАТОРА, с. 42.

235 ОТЧЕТЪ ГЕНЕРАЛЬ-ГУБЕРНАТОРА, с. 43. Обер-прокурор Священного Синоду Владімір Саблер називав у лютому 1915 року в заявці до Ради Міністрів на отримання коштів для православних громад про 52 випадки переходу (без вказівки, чи це було рішення більшості чи прихід до спорожнілої парафії). У січні 1915 року для цих парафій дали дозвіл на 20 тисяч рублів. Саблер подав прохання на наступних 76 100 рублів, проте через напружену фінансову ситуацію дозвіл дали тільки на 39 400 рублів, див.: «Особый журналъ Совѣта Министровъ» про цю заявку з підписом Ніколая II, 16 березня 1915 р., РГИА СПб ф. 1276, оп. 10, спр. 1427, арк. 7 і наст. Про перехід русофільських

вороже, проте зі значною стриманістю, що ж до матеріального забезпечення новоприбулих священиків церковна влада взагалі не подбала, тож священики стали у важкий час війни тягарем для своїх нових громад. У звіті Олферєва згадано випадки у Львові та Бродах, коли генерал-губернатор змушений був підтримувати православних священиків з власної кишені або використовувати не за призначенням бюджетні кошти. Олферєв повідомляє також про труднощі у взаєминах конвертованих парафій та скерованих їм з Росії священиків. Про випадок з трьома східногалицькими прикордонними селами Попівці, Борятин і Накваша, де більшість парафіян відразу ж після вступу російських військ проголосувала за вимогу православного священика, а тоді розпочала конфлікт з прибулими, вже тут ішлося. У випадку цих трьох парафій ішлося, найімовірніше, про села з русофільською, проправославною більшістю, проте навіть за таких сприятливих вихідних умов політика Євлогія наштовхувалася на перепони.²³⁶

Утім недостатньо було й поступок Бобрінського церковним політикам з кола Євлогія. Архієпископ неодноразово подавав скарги і вимагав скасувати таємні голосування. Навесні 1915 року Священний Синод у досє розкритикував дії окупаційної влади:

Народний рух [за перехід у православ'я], який уособлює прадавню мрію галицько-російського народу, наштовхнувся на перепони у зв'язку з розпорядженнями місцевої російської влади. Очевидно та боїться, що це вільне, спокійне і природне прагнення народу до православ'я можуть неправильно потрактувати як порушення принципу релігійної толерантності або як наслідок впливу, який виходить від російської адміністрації; тож влада застосувала заходи для приглушення цього руху.²³⁷

Далі у звіті стоїть, що таємні голосування за принципом більшості щодо конфесійної належності парафії суперечать, мовляв, Православній Церкві, як вона сама себе розуміє. Прибічники якомога швидшого переходу на православ'я притримувалися думки, що віру необхідно визнавати відкрито; до того ж, розпорядження давати населенню можливість вибрати не

греко-католицьких священиків у православ'я, що робило зайвим надсилання російського духовенства, у звіті Бобрінського даних немає. Згідно з НІМКА, Religion and Nationality, «десятки» греко-католицьких священиків перейшли в час російської окупації на православ'я, а в українських клерикальних колах згодом навіть припускали, що таких були б «сотні», якщо б австрійці не депортували найактивніших із-посеред русофілів, див. лист отця Олександра Стефановича до митрополита Андрея Шептицького від 26 грудня 1917 р., там само, с. 211, прим. 421.

236 ОТЧЕТЪ ГЕНЕРАЛЬ-ГУБЕРНАТОРА, с. 43; звіт Олферєва, РГИА СПб ф. 1276, оп. 10, спр. 895, арк. 113–114зв.; див. підрозділ 5.1.

237 «О возвращеніи въ Православіе русскихъ униатовъ въ Галичине», досє Священного Синоду, б/д, імовірно березень-квітень 1915 р., у документах про службу поїздки синодального чиновника від Державної Думи Степана Рункевича до Львова, кінець березня 1915 р., РГИА СПб ф. 796, оп. 201, спр. 218, арк. 2.

відповідало твердому переконанню Євлогія та представників Синоду, що всім галицьким українцям властиве природне прагнення повернутися в лоно православ'я. Противники чинних норм намагалися наполягти на своїх поглядах у перемовинах з Бобрінським: вважаючи, що голосування варто проводити відкрито, що вирішувати має проста більшість; у випадку програшу групи, яка бажає перейти на православ'я, їх необхідно підтримати на державному рівні під час організації власної парафії, а у випадку програшу уніатів церкву належало передати православним, а уніатів залишити на розсуд долі.²³⁸ Однак Бобрінський від своїх розпоряджень не відмовився, за що отримав гострий осуд від Російської Православної Церкви.²³⁹ До нього і так уже, повідомляв губернатор, дійшла інформація про багато випадків, коли місцеві російські урядники впливали на хід голосування, видаючи розпорядження проводити їх відкрито; в інших випадках він дізнавався про самочинне призначення священників Євлогієм уже як про dokonаний факт. Військова адміністрація потрапила в скрутну ситуацію: з одного боку, вона не могла дозволити втручатися у сферу своєї влади, з іншого – політична доцільність забороняла відправляти назад священників, поставлених без відома адміністрації. Тож Бобрінський у звіті гостро критикував політику Синоду, який не радився з військовою адміністрацією і, що головне, не радився з військовим духовенством, коли висував Євлогія архієпископом, чи коли встановлював майбутню організацію Церкви в Галичині. Ця невидима суперечка щодо сфери повноважень мала важкі наслідки:

Я переконаний, що на окупованій ворожій території, де адміністрація військова і де діяльність усіх органів влади має узгоджуватися з військовими інтересами, підпорядковуватися військово-церковній ієрархії ... повинне також і керівництво церковно-релігійними справами. Якщо б цього дотримувалися, то в Галичині не дійшло би до самочинної церковної політики, яка нерідко перебувала в опозиції до політики військової адміністрації; і тоді б, мабуть, не дійшло до жалюгідного явища, що під час евакуації Галичини зі страху перед переслідуваннями свою батьківщину покинули цілі церковні громади, які надміру швидко приєднали до православ'я, утворивши таким чином десятитисячну армію біженців з невизначеним майбутнім.²⁴⁰

238 «О возвращении въ Православіе», досьє Синоду, арк. 5 і наст.

239 «О возвращении въ Православіе», досьє Синоду, арк. 63в.

240 ОТЧЕТЪ ГЕНЕРАЛЬ-ГУБЕРНАТОРА, с. 44; про жалюгідне становище біженців див. зокрема документацію Ради Міністрів про отримання коштів для організації православної церкви в Галичині, РГИА СПб ф. 1276, оп. 10, спр. 1427, арк. 17 і наст., 20–22. У звіті Синоду до Ради Міністрів від 2 грудня 1915 року йдеться про безвихідну ситуацію біженців, які «блукають», не маючи батьківщини, Волиню і можуть знайти дуже нужденний прихисток у покинутих домівках прогнаних німецьких колоністів. Звіт називає 127 православних і 6 греко-католицьких священників, які втекли до Росії; 75 із них служили тепер у надзвичайно скрутних умовах на Волині.

Тож загалом ніяк не назвеш період російської окупації в Галичині політичним ренесансом для русофілів. Їх, як галичан та громадян Австрії, якими вони у переважній своїй більшості продовжували залишатися, зараховували фактично до переможених, надаючи мінімальні привілеї за зразкову поведінку або за «відданість російській справі». Самотужки вони могли хіба що організовувати гуманітарну допомогу для односторонців; політична ж діяльність, про що вже ішлося, була можливою тільки під якнайпильнішим наглядом окупантів, а непокірні, радикальні політичні заявки були небажаними. Щоправда, існували особливі кошти, призначені для сімей депортованих або замордованих русофілів. Також можливим було виняткове ставлення, наприклад, звільнення військовополонених, за проросійськість яких могли поручитися активісти «Народного Совѣта». Родини русофілів, які втратили все своє майно, насамперед отримували тимчасові житла у Львові та інших східногалицьких містах. Якщо серед них були селяни, їм надавалися можливості заробітку в межах Галичини або в Російській імперії. «Галицко-русское благотворительное общество» організовувало таку допомогу з Петрограду. Для 320 дітей з русофільських родин підготували місця в дитячих будинках Петрограда, Москви та Харкова. Загалом на волю відпустили 4 290 українських військовополонених, які не проживали у фронтових областях, якщо за них поручилися русофіли. Цю акцію однак, в очікуванні австрійського контрнаступу, в березні 1915 року припинили.²⁴¹

Політику русифікації, на яку так чекали і якої так прагли галицькі русофіли, почали частково втілювати тільки в одній сфері, а саме в освіті. Зрештою, і тут не все відбувалося саме так, як того хотілося. Польських середніх шкіл, які переважали по галицьких містах, спочатку не чіпали, для них тільки встановили певну кількість годин російської мови на тиждень. У Львові відновлення польських та українських народних шкіл провалилося через бойкот магістрату, який не бажав толерувати запровадження російської мови викладання в обох українських школах, і задля цього навіть змирився з фактом невідкриття польських народних шкіл. На початку 1915 року окупаційна влада взялася втілювати конкретні заходи, спрямовані на русифікацію українських шкіл. Готувалися курси швидкого навчання галицько-українських вчителів. На курси записалося чимало молодих русофілів, хоча, не виключено, що й просто українців, котрі шукали роботу. Курси відбувалися спо-

241 ОТЧЕТЪ ГЕНЕРАЛЪ-ГУБЕРНАТОРА, с. 14, 39 і наст.; звіт ГРБО до Татянінсько-го/Тетянинського комітету (російський комітет допомоги біженцям та військовополоненим під патронатом великої княжни Татяни), б/д, весна 1915 р., про акції допомоги, що профінансував цей комітет у Галичині й скоординував ГРБО: дитячі будинки і ясла, польові кухні, санітарні станції, курси гігієни для сільського населення тощо. Цю діяльність Татянінський комітет підтримував солідними грошовими сумами (одноразова виплата 22 тисяч рублів, щомісячна виплата 12 тисяч рублів), див.: РГИАСПб ф. 465, оп. 1, спр. 26, арк. 212.

чатку в Києві. Їх запланували відкрити у багатьох галицьких містах. Утім через відступ росіян у травні 1915 року плани реалізували лише частково. Зі схвалення міністра освіти такі курси, що організувало «Галицко-русское благотворительное общество», почали функціонувати з початку 1915 року в Петрограді. Молоді русофільські біженці записувалися на курси в надії на відвоювання Галичини, сподіваючись цього навіть після того, як росіяни покинули край.²⁴² На ГРБО покладали й інші важливі завдання в гуманітарній сфері: через руки відповідальних за це членів товариства проходили значні суми державної допомоги для дитячих будинків, польових кухонь та медичної допомоги населенню; крім того, до товариства зверталися галицько-українські військовополонені, які перебували в російських таборах.²⁴³

Не набагато краще велося в Росії тим галицьким біженцям, які втекли, боячись репресій з боку австрійців за свою готовність до співпраці з окупаційною владою. Ті галицькі емігранти, котрі опинилися в Росії ще перед 1914 роком, з початком війни стали жертвами репресій проти «вражих чужинців». Їх інтернували.²⁴⁴ Як повідомляв губернатор Бобринський, навесні 1915 року більшість українців, котрі перейшли на православ'я, дійсно разом

242 ОТЧЕТЪ ГЕНЕРАЛЬ-ГУБЕРНАТОРА, с. 32 і наст.; список слухачів учительських курсів для галичан, 14 липня 1915 р., РГИА СПб ф. 465, оп. 1, спр. 26, арк. 69–75, 77зв. У списку 137 молодих учителів, а також випускників з австрійським дипломом, окрім них гімназисти, які втекли з Галичини й записалися на вчительські курси в Росії. Для них ГРБО клопотало за перепустки. Більшість з них народилася в 1880–1890-х роках. Вони переважно уже перейшли на православ'я ще в Галичині або ж улітку 1915 року відбули обряд переходу в Почаївському монастирі, лист ГРБО до Міністерства внутрішніх справ, 9 вересня 1915 р., РГИА СПб ф. 465, оп. 1, спр. 26, арк. 112зв.; документація ГРБО про організацію петроградських учительських курсів для галичан, ф. 465, оп. 1, спр. 28, арк. 17–56; ф. 465, оп. 1, спр. 26, арк. 10.

243 Листи й телеграми працівників ГРБО, які працювали в Галичині, Йосіфа Ніканорова, Марії Нестерової та Єкатеріни Філевич до петроградського керівництва, березень–квітень 1915 р., РГИА СПб ф. 465, оп. 1, спр. 18, арк. 87–94; листи галицько-українських військовополонених у Росії, 1914–1915 рр., ф. 465, оп. 1, спр. 23; ГРБО до постійної комісії при Міністерстві освіти в справі організації заходів з народної освіти, Петроград, 5 травня 1915 р., з проханням надати підтримку читальням ОМК, які стали жертвами наслідків війни, ф. 465, оп. 1, спр. 26, арк. 4; лист ревізора від ГРБО Семьона Пісарєва до керівництва, Петроград, 30 квітня 1915 р.: Пісарєв покидав свій (почесний) пост, оскільки вважав непрофесійним теперішню бухгалтерську комісію, у зв'язку з «сотнями тисяч рублів», якими товариство розпоряджається і які видає.

244 ГРБО до губернатора Тули у справі галичанина Дмитра Джилина, котрого інтернували, пізніше звільнили, а тоді відправили на заслання, 5 грудня 1915 р., РГИА СПб ф. 465, оп. 1, спр. 26, арк. 186зв.; лист інтернованого галичанина Петра Чиж, Солигалич, Костромська губернія, б/д, грудень 1915 р., ф. 465, оп. 1, спр. 26, арк. 188: Чиж з дитинства мешкав разом з батьками на Волині, які переїхали сюди з Галичини, тут він виріс, одружився з місцевою дівчиною. Незважаючи на все це, його депортували вглиб Росії. Оригінали своїх особових документів він, на вимогу органів влади, здав у губернській управі для отримання російського громадянства, що тільки погіршило його ситуацію. Подібні випадки траплялися й перед війною, див. ф. 465, оп. 1, спр. 2, арк. 49–56 (1909 р.).

зі священниками рятувалися втечею від австрійців, котрі поверталися. Частина їх зібралася у волинському таборі Шубково під Клеванню на залізничних шляхах у напрямку Києва. Тисячі ж галицьких селян блукали волинськими селами, знаходячи не більше, ніж тимчасове нужденне пристановище. Церковна ієрархія подала в Раді Міністрів прохання (яке задовольнили) на отримання фінансових засобів для опіки над цими людьми, водночас висловлюючи сподівання, що невдовзі біженці зможуть повернутися у свої рідні села разом із переможною російською армією. Сподівання не виправдалися, а біженці стали проблемою, вирішення якої затягнулося на невизначений час.²⁴⁵ Іншим галичанам як іноземцям і вихідцям з ворожої держави значно обмежили свободу пересування, за певних обставин їм навіть погрожували ув'язненням, їм складно було отримувати перепустки, а процедура отримання російського громадянства була для них дуже складною. Тому чимало їх зверталось до ГРБО або в інші місця з воляннями про допомогу і проханням посприяти.²⁴⁶ Товариство змушене було щоразу заступатися (не завжди успішно) в жандармських та військових установах за галичан, які стали жертвами помилкових рішень російської бюрократичної машини.²⁴⁷

-
- 245 Звіт Синоду Раді Міністрів, Петроград, 4 вересня 1915 р., про долю галицьких біженців, особливо тих, які поміняли конфесію, РГИАСПб ф. 1276, оп. 10, спр. 1427, арк. 17 і наст.; Синод до Ради Міністрів, 2 грудня 1915 р., там само, арк. 20–22. Для допомоги біженцям у вересні надали 25 тисяч рублів, у грудні – знову 25 тисяч рублів.
- 246 Прохання ГРБО підготувати перепустки слухачам учительських курсів, 14 липня 1915 р., РГИАСПб ф. 465, оп. 1, спр. 26, арк. 69–77; скарга Константина Павликова, колишнього чиновника російської повітової адміністрації в Самборі, який утік до Києва (складена через ненадання російського громадянства і невидачу перепусток) до Йосіфа Ніканорова, ГРБО, 19 серпня 1915 р. Заступництво Ніканорова було успішним, і в вересні 1915 року Павликів отримав принаймні перепустку, РГИАСПб ф. 465, оп. 1, арк. 95–102; Скарга сестер Теофіли і Павлини Мамальховських, котрі утекли з Галичини, на складнощі з поліцією через нібито недійсні документи, до ГРБО: «[...] Ми галичанки, які тільки завдяки випадкові ... уникнули в'язниці ... а тепер нам загрожує російська в'язниця, лише через те, що ми не в стані погладити декілька невеликих формальностей», 24 лютого 1915 р., РГИАСПб ф. 465, оп. 1, спр. 23, арк. 5–8. Так само через неповний комплект документів погрожували висилкою з Петрограда галичанинові Стефанові Васильціву, якій почав службу в Управлінні російською залізницею ще гімназистом і також утік до Росії, див. лист від вересня 1915 р., РГИАСПб ф. 465, оп. 1, спр. 26, арк. 114–115; прохання дванадцяти галичан, які працювали шахтарями на Донбасі, допомогти в отриманні громадянства, Пошківська шахта, 16 серпня 1915 р., РГИАСПб ф. 465, оп. 1, спр. 26, арк. 122.
- 247 Лист ГРБО до Міністерства внутрішніх справ про загальну проблематику галицьких біженців, 11 вересня 1915 р., РГИАСПб ф. 465, оп. 1, спр. 26, арк. 113; лист ГРБО до департаменту поліції Петрограда у справі Васильціва, 11 вересня 1915 р., ф. 465, оп. 1, спр. 26, арк. 115зв.; лист ГРБО до Департаменту поліції Петрограда у справі неправомірно заарештованого галичанина Михайла Котовича, 13 жовтня 1915 р., ф. 465, оп. 1, спр. 26, арк. 142зв.; два листи у відповідь від коменданта штабу Петроградського

Місцем, куди після відступу росіян з Галичини втікали русофільські галичани, був Ростов-на-Дону. Там Володимир Дудикевич з однодумцями Львом Алексевичем та Григорієм Мальцем реорганізували «Рускій народный Совѣтъ Прикарпатской Руси», який мав координувати гуманітарну допомогу для галицьких біженців, військовопідлених та популяризувати галицьку тематику серед російської громадськості. Петроградське ГРБО підтримувало Ростовський комітет, намагаючись, однак, під претекстом неодмінної централізованої координації перейняти контроль над допомогою біженцям і пропаганду Галичини – продовжуючи таким чином домінуючу роль, яка припала вже товариству в умовах окупованої Галичини.²⁴⁸ Протягом осені 1915 року відносини між Ростовом і Петроградом ставали все напруженішими, оскільки петербуржців тривожили розмаїті газетні повідомлення про ситуацію в Ростові. У цих повідомленнях йшлося про нужду зосереджених у Ростові й Богос-Мартиновці галицьких біженців, з якою, через всякі організаційні негаразди і брак коштів, не давав собі ради комітет Дудикевича; ліберальніша преса знущала з реакційних політичних поглядів галичан. Частині російської громадськості, як виглядає, дуже допікала діяльність галицьких русофілів на російській землі. Петроградці змушені були, щоб виправити ситуацію, наприкінці листопада відправити до Ростова свого нового голову, надійного журналіста Дмитра Вергуна, котрий також був родом з Галичини. Вергун мав завдання від імені «Галицко-руського благодотворительного общества» розподіляти принагідно негайну матеріальну допомогу найубогішим серед біженців.²⁴⁹

округу оборони до ГРБО від 22 жовтня 1915 р., із відхиленням прохання про дозвіл на перебування для галичан Василя Дідуха та Василя Курдидика, ф. 465, оп. 1, спр. 26, арк. 147, 148; ГРБО до Міністерства війни у справі відмови приймати галичан на навчання у військовій академії, листопад 1915 р., ф. 465, оп. 1, спр. 26, арк. 175зв.; начальник штабу Петроградського військового округу до ГРБО про висилку з країни галичанина Олександра Яца, 30 листопада та 10 грудня 1915 р., ф. 465, оп. 1, спр. 26, арк. 183 і наст., 193зв.

248 Лист Ростовського комітету до ГРБО, 8 жовтня 1915 р., з відповіддю на пропозицію централізації та оголошенням про те, що Алексевича та Мальця посилають до Петрограда, РГИА СПб ф. 465, оп. 1, спр. 26, арк. 138. Майже до самої Жовтневої революції петроградські виплати допомоги галицьким біженцям відбувалися через ГРБО, Синод до ГРБО, Петроград, 21 червня 1917 р. (переказ 600 рублів для дитячого будинку в Бердянську [Таврійська губернія]; чернетка листа ГРБО до Міністерства духовних справ і народної освіти з проханням виплат на потреби біженців, 22 вересня 1917 р., ф. 465, оп. 1, спр. 17, арк. 18–20.

249 ГРБО, граф Владімір Бобрінський до Володимира Дудикевича, 26 жовтня 1915 р., про статтю в часописі *Речь*, № 290/1915, «яка справила на російське суспільство вкрай сильне враження і, поза сумнівом, стане зброєю в руках тих, хто налаштований вороже до тієї частини галицького суспільства, яке визнає свою єдність з російським народом». ГРБО, стояло в листі, вимагає від Ростовського комітету чіткої позиції і негайного спростування шляхом протилежного представлення фактів у пресі, РГИА СПб ф. 465, оп. 1, спр. 26, арк. 143зв.; лист «галицько-російської студентської молоді» Ростова до ГРБО, 6 листопада 1915 р., з висловленим обуренням з приводу

5.4. Підсумки: в тіні війни

У передвоєнні роки політику щодо русофілів австрійської влади характеризувала неоднотайність та зміни курсу. Гнучкість підходу була властивою політиці намісника Бобжинського. Його політика спрямовувалась на підтримку поміркованих сил. З іншого боку, Бобжинському також не вдавалося розсіяти підозри, що польські володарі Галичини бажали притримувати для себе русофілів як запоруку рівноваги з українським національним рухом, не припиняючи вкрай жорсткого контролю за русофілами. Ролі помінялися: якщо раніше ініціатива агресивного подолання русофільства виходила насамперед від галицької адміністрації, і Відню не раз доводилося втручатися з поміркованішою позицією, то в пізніші роки все було навпаки. Центральні установи визначали спосіб дій, а Галицьке намісництво, яке намагалося ослабити конфлікт, перебувало загалом у незручній ситуації поміж усіма партіями. Тепер віденські реакції на русофілів визначали стратегічні східно-політичні міркування, і не було випадковістю те, що багато хто з політиків, дотичних до Росії та України в австро-угорському Міністерстві закордонних справ, тих які вимагали рішучих дій проти русофілів, одночасно симпатизували «партії війни», в якій заправляли військові. Завуалювати цю тенденцію не змогли й зовнішньополітичні загравання з Росією, які спостерігалися певний час.²⁵⁰ Із проблеми між польською та українською національністю на рівні провінції русофільство перетворилося на зовнішньополітичну проблему. В тих декілька років, які передували Першій світовій війні, до однієї категорії проблем належала русофільська політика, галицька політика й політика визначення завдань війни. Щоправда, чинники, які впливали на русофільську політику, були вельми розмаїтими, тож цій політиці бракувало, відповідно, часами однозначної лінії. До всього, немалу роль, поряд із різними групами інтересів у межах австрійської та галицької державної адміністрації, відіграли також національні українські лобісти, які фабрикували наклепи й постачали гасла. Для політики порозуміння і добросусідства з поміркованими українцями (байдуже – русофільсько чи українофільсько

низки статей у ростовській газеті *Приазовский Край*, у яких критикували діяльність комітету Дудикевича. Метою цих статей, стояло в листі, є «знищення» довіри російської громадськості до комітету й «тенденційне» зображення «політично-культурного життя галичан». Для розповсюдження в Ростові галицькі студенти склали резолюцію у відповідь, ф. 465, оп. 1, спр. 26, арк. 176зв.; Бобринський до Вергуна, 29 листопада 1915 р., ф. 465, оп. 1, спр. 26, арк. 177зв.

250 Щодо цього див. зокрема: RAUCHENSTEINER, *Tod des Doppeladlers*, насамперед «Der Ballhausplatz und das Defizit an Krieg», с. 16–27.

налаштованими) бракувало підтримки з боку галицько-польського чиновництва, а додатково політичні рішення ускладнювала радикалізація різних націоналізмів на галицькому ґрунті. Тож виборений врешті-решт невдовзі перед початком війни «галицький компроміс» настав надто пізно, щоб мати ще хоч якийсь вплив. Невдоволення серед галицьких українців, спричинене такою ситуацією, не лише мобілізувало прихильників національних українців, не лише вело до аграрних страйків, а й створювало умови для напливу русофілів.

Функціонування цього механізму ілюструють наведені приклади форм селянського протесту: у середовищі русофільського (або ж національно індиферентного) селянства протест отримав власну мову, яка, як засвідчує рух за зміну конфесії, частково підхопила елементи провадженої ще з середини ХІХ століття «культурної битви за Русь». Утім галицька влада не надто висилювалася правильно «відчитати» сигнали протесту, за винятком хіба кількох спроб Галицького намісництва: замість усвідомити існування специфічних внутрішньогалицьких передумов та причин селянського русофільства, рушієм цього руху, як припускали, був зовнішній неприяте́ль.

По мірі того, як наростав страх війни, у Відні все помітнішим ставало домінування шулік, які найпридатнішим засобом вважали репресії. Проте існували й протилежні сили, які деякий час не давали здійснитися рішучій «контракції»: фази розпруження у відносинах з Росією або ж дія галицько-(все-)польських поєднань до самої війни вберігали русофілів від найгіршого. Тож до початку війни ситуація була в підвишеному стані. Влада все відкладала остаточний удар по русофілах, а ті, в умовах зростання репресивного тиску, все одно були зайняті переважно тільки собою. У ситуації зростання небезпеки війни тепер і всередині радикально-русофільської партії намітився давній, неможливий для вирішення конфлікт між австрійсько-консервативною лояльністю та російською національною ідеєю. Раніше саме цей конфлікт підірвав рух у цілому зсередини. Проте й тут не було мови більше про якесь рішення. Перша світова зупинила процес розколу; переслідування, які розпочалися разом із початком війни, уже не розрізняли між поміркованими і радикалами різної масті.

До розквіту русофільського руху не спричинився і недовготривалий епізод російської окупації – попри протилежні запевнення з боку українських національних критиків. Вердикт Дорошенка про колаборантів «найгіршого і найбільш корумпованого ґатунку», зайнятих у нижчих та середніх ланках адміністрації (а про них з відrazою висловився навіть губернатор Бобрінський),²⁵¹ мав дискредитувати галицьких русофілів у післявоєнному українському суспільстві. Та Бобрінський, висловлюючи критику, мав на увазі не

251 Дорошенко, Українці наддніпрянські, ЦДІАЛ ф. 786, оп. 1, спр. 24, арк. 63в.

кого іншого як однозначно російські поліційні сили нижчого ешелону. Губернатор піддавав різкій критиці й русофілів, тільки в цілком іншому контексті. Русофіли, без сумніву, зводячи наклепи на українські національні сили, спричинилися до репресій над українцями – відплачуючи, зрештою, тією ж монетою за заподіяну їм національними українськими силами кривду на початку війни. Тільки ж вони не грали ролі *spiritus rector* російської окупаційної політики, ролі, котру їм приписували супротивники. А в Росії їх зустріла атмосфера ворожості, яка ще посилювалася – і з боку підозріливих бюрократів, і з боку громадськості. Свого найстабільнішого політичного ефекту вони добилися не всередині російських структур, а в галицько-українському суспільстві: дії русофілів періоду окупації значно спричинилися до поглиблення прірви між українцями, котрі сповідували різні політичні переконання і призвели врешті до того, що чимало поміркованих прибічників русофілів відвернулися від проросійського руху.

Розділ 6

Заключні спостереження. Русофіли у своєму столітті

Історія русофілів не закінчується початком ХХ століття – та все ж «століттям русофілів» мусимо назвати попереднє, ХІХ століття. А світова війна, яку загалом сприймають завершенням ХІХ століття, визначила долю русофілів: було поруйновано їхні організаційні структури, які виводили свій початок частково навіть і з періоду революції 1848–1849 років, активісти русофільського руху змушені були емігрувати або навіть поплатилися життям. Та насамперед війна зруйнувала умови, необхідні для самого існування русофільського руху: трісли по швах великі імперії, на котрі опиралися русофіли, катастрофу війни не перетривали ані традиційний австрійський консерватизм, ані «білий» російський націоналізм, на який орієнтувалися різні фракції русофілів. Ті, які вижили, змушені були звикати до цілком нової ситуації: Галичина, яка і в Австро-Угорській монархії відігравала роль бідного родича, зазнала адміністративного перерозподілу – з окремої провінції («коронного краю») вона перетворилася на згромадження адміністративних округів, якими ззовні, кожним зокрема, керувала Варшава. Львів деградував до регіонального центру, а галицькі українці перетворилися на меншину, яку не більше ніж терпіла польська національна та централізована держава. Не існувало вже понаднаціонально-династійного уряду монархії, який відіграв роль судді й до якого міг би апелювати консервативний український протест. У минулому залишилася улюблена форма правління консерваторів – монархія. Не пережили війни консервативні утопії русофілів усіх політичних спрямувань та їхні концепції заміни польського панування: австро-угорський воєнний терор, спрямований проти невинних людей, продемонстрував навіть найвірнішим громадянам Австрії, що лагідного, справедливого правління віденського цісаря, який ніколи не полишав напризволяще своїх вірних русинів, більше нема (якщо таке правління взагалі колись було). Національний фанатизм (німецький, польський чи мадярський) «надихав» його представників вішати або забивати до смерті «російських шпигунів» – і тих, які мали державний мандат, і тих, котрі його не мали. Інші, які шукали порятунку в російському монархістському націоналізмі, стали свідками того, як революція, що розпочав «великий російський народ», змела колишніх правителів.

Війна, світова і громадянська, атомізувала русофільський рух. Проте у лавах своїх конкурентів, українофілів, русофіли спричинили якісний стрибок до масового феномену українофільства. За вкрай короткий час активізувалася російська Україна (чого, властиво, ніхто перед початком війни не сподівався), а Галичина, «український П'ємонт», на якийсь час навіть відступила на задній план, тоді як у Києві дійшло до перших спроб створити Українську державу. І хоча державницькі спроби у Східній Галичині та в Наддніпрянській Україні через потугу супротивників та недосвідченість українських патріотів зазнали невдачі, все ж українські націоналісти Галичини озброїлися, на відміну від русофілів, багатьма важливими перевагами на післявоєнний період: вони добре організувалися, мали політичні кадри й воєнний досвід, а комбатанський міф із часів війни додавав їм престижу. Русофіли несли свою стигму зрадників, а для створення позитивної русофільської ідентичності не вистачало навіть міфу мучеництва жертв репресій 1914 року, який русофіли культивували в 1920–1930-ті роки, влаштовуючи заходи вшанування пам'яті та видаючи чорні книги Талергофа. Чимало з тих, хто був вірним рухові до самого початку війни, уже під час польсько-українського конфлікту 1918–1919 років перейшли на бік українських національних сил, вірою і правдою прислужуючись недовготривалій Західно-Українській Народній Республіці.

Із-поміж русофілів молодшого покоління багато хто знайшов для себе інший шлях: вони полівішали й переорієнтувалися на правонаступника Російської імперії – молодий Радянський Союз. Дехто з цих активістів згодом виринув у контексті діяльності Комуністичної партії Західної України. Процеси, які відбувалися в радянській Україні 1920-х років, сприяли появі радянофільства. Ще один раз на різних суспільних рівнях спалахнула потужна симпатія до країни за «російським» кордоном, до країни, яка вабила радикальними соціальними змінами та українською культурною автономією. Навіть українофіли не могли опертися привабливості радянської України раннього періоду. Втім відродження під радянською егідою довго не протримало, а репресії, що запровадив Сталін, повернули традиційну переконаність у російському насильницькому пануванні в Україні. Так розвіявся останній шанс пропаганди Радянського Союзу як модернізованої версії вільної єдиної *Руської держави*. Ліві ж русофільські течії позбулися легітимаційної підстави, навіть не встигнувши гаразд розвинутися.

Щоправда, традиційно-консервативне русофільство в деяких регіонах колишнього коронного краю Галичини, насамперед у Лемківщині, протрималося до початку Другої світової війни. Однак і тут українські національні ідеї здійснили в міжвоєнний період значний поступ, а це призвело до повторних вимушених русофільсько-польських коаліцій проти спільного ворога. Окрім того, робилися спроби зав'язати контакти з «білою» російською емігра-

цією. Щоправда, такі союзи ніколи не виходили за рамці суто декларативних акцій.¹ Та й тимчасова підтримка з польського боку не стала на заваді остаточному перетворенню русофільства на маргінальне явище. Його регіональні центри містились тепер виключно в областях, які Іван Лисяк-Рудницький назвав «маргінальними територіями»: Вони практично не брали участі у творенні української нації, а сьогодні майже всі розташовані поза кордонами Української держави: колишня Західна Галичина та населені українцями райони Верхньої Угорщини, які перейшли після розпаду Австро-Угорської монархії до Чехо-Словаччини/Чехословаччини.²

Так закінчилася епоха сильного колись руху. Однак його значення для творення української нації в Галичині фактично недооцінювали. Цей рух черпав сили з різних політичних традицій галицьких українців: клерикальні консерватори, яких спочатку вразили події 1848 року, натрапили на навернених українських (або польських) патріотів, таких як Головацький, Наумович чи Дідицький. Та найбільше згуртовувало цей рух народне русофільство прагматичних провінційних активістів та близьких до селян парохів, які тією ж мірою, що й українофіли, покликалися на традиції 1848 року. Український націоналізм та русофільський або прото-русофільський консерватизм пройшли однакові стадії розвитку. Обидві течії виникли в «фазі пробудження» доберезневих подій та Весни народів 1848 року. Все сильніша політизація в умовах польського домінування вела, насамперед серед молодших діячів, до формування лівацького контрпроекту, українського народовства. Народовство перестало бути меншиною аж тоді, коли його представникам вдалося увійти в українські офіційні структури, де вони змогли продемонструвати політичну та насамперед економічну компетентність. Консервативна більшість (до котрої аж ніяк не належали тільки «старі») розвинула культурно-русофільську орієнтацію, яка могла співіснувати з австрійським консерватизмом, проте за деяких обставин вела до конфлікту з державною владою.

На зламі сторіч обидва напрями радикалізувалися і сформулювали національно-політичні програми. Державницькій ідеї «України іреденти», яка проклала собі шлях на українській стороні, відповідала «руська» іредента, націоналізм приєднання новокурсників, які зуміли розгледіти слабке місце традиційної русофільської програматики: концепції культурної нації «Русь» бракувало політичної субстанції та неповторних рис, оскільки її прибічники не дійшли згоди щодо того, чи їхньою метою є галицько-русинська общеруськість зі своєю літературною мовою, чи помірковане малоросійство, чи безумовне переймання культури великоросів. Лояльний австріяцизм у

1 Про процеси міжвоєнного періоду див.: МОКЛАК, *Łemkowszczyzna*, с. 45–90.

2 Див.: ІВАН ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ, *Роля України в новітній історії*, у: *Історичні есе*, т. I, с. 145–171.

мультинаціональній імперії, який переважав серед представників старшого покоління русофілів, слабував на програматичну розмитість і вже не в змозі був змобілізувати нових прихильників – такий розвиток можна було спостерігати не лише в середовищі галицьких українців, а й у інших національностей Габсбурзької монархії. Симптомом того ж розвитку було послаблення традиційних союзників «вірних русинів», євреїв, акультурованих у німецьку культуру, та німецько-австрійських централістів. Це пришвидшило занепад консерватизму русинів: період понаднаціональних ідентичностей та солідарності невблаганно підходив до закінчення.

Та насамперед австрійський консерватизм поміркованих русофілів розбився об суперечність, якої так ніколи і не здолали: лояльність до цесаря і монархії щоразу наштовхувалася на національні інтереси власного народу. Енергійний захист своїх національних інтересів проти польського домінування мав наслідком підозри з боку уряду, який у підсумку робив ставку не на «вірних русинів», а на співпрацю з польськими елітами. І трапилося те, що відданим державі консерваторам могло привидітися хіба в кошмарі: до них почали ставитися як до ворогів держави, які становлять загрозу державній безпеці. Кажучи перебільшено: лейтмотивом відносин консервативних українців до Габсбурзької монархії стала «зрада» – або ж гадана зрада. Травма вірності та зради («Маєте, русини, за вашу вірність!» – як це надзвичайно по-австрійськи висловив свого часу Михайло Куземський) стояла 1848 року біля зародження русофільського руху, а висловлене Австрією звинувачення в зраді 1914 року поставило на ньому хрест. Єдиним російським партнером зраджених зрадників виявився великоросійський шовінізм – тільки він ще (зрештою, не на користь русофільського руху) зауважував Галичину. «Помірковані», відлякані великоросійською надмірністю, приєдналися врешті до українського національного руху, який есе більше відкривався для консервативних течій.

Дискусія навколо «походження» русофілів та українофілів навколо дихотомічної чи трирівневої концепції є хибною, адже намагається чітко розмежувати різні напрями, яких насправді ніколи не існувало в чистому вигляді, настільки розмаїтими були відтінки між різними формами українофільства та русофільства, настільки розмитими переходи, недостатньо однозначними ідентичності, про що мали б засвідчити результати вивчення діяльності русофілів на провінції та життєписи русофільських активістів. Навіть старше покоління національних діячів, яке переважно називають «старорусинами», переймалося не тільки русько-національною Східною Галичиною (як це подає Магочій³). Доволі рано важливі ідеологи спрямовували свій погляд понад східний кордон Галичини, обговорюючи «білояльні» концепції. Вирішаль-

3 MAGOCSI, *History of Ukraine*, с. 438.

ним критерієм розрізнення для аналізу українського руху в Галичині є ступінь політизації, який простежувався в різних таборах. Українські народовці та культурні русофіли пройшли шлях розвитку від суто культурних, зокрема мовних, вимог до політичних, щоби врешті сформулювати сепаратистські програмні положення. Паралельно з цим обидві партії зазнали типових для ранньої і середньої фази національного руху пертурбацій, спричинених процесами модернізації: це щораз активніше залучення до національної діяльності низів та прихід нової національної еліти на зміну традиційним керівним групам. Тож і русофіли, як би вони не прагнули відколотися від української нації, підлягали законам внутрішньоукраїнського розвитку. І навпаки: саме русофіли були першими, хто постачав своєю науковою, політичною та культурною діяльністю ідеї для національного українського руху, навіть якщо вони керувалися цілком іншими мотивами.

Визнання за русофілами цієї важливої ролі зовсім не означає, що їх потрібно заднім числом стилізувати на українських національних героїв, якими вони ніколи й не мали наміру ставати. Вони не надаються на роль світлих постатей галицько-української історії: сподіваюся, це дослідження достатньою мірою задокументувало їхні політичні промахи. Додатково цей рух дискредитували російський шовінізм та антисемітизм, котрі часто слугували супровідним явищем, ба, конститутивною ознакою русофільської орієнтації. Втім кожна спроба написати історію галицько-українського національного руху буде неповною, якщо не віддати належне заслугам русофільських діячів та їхній підготовчій праці – яка послужила і на добро, і на погибель. Досі залучення русофілів до української історіографії було надто фрагментарним. Врахування русофільської діяльності може додати гостроти спостереженню, що розвиток Східної Галичини на рівень української національної твердині відбувався не прямолінійно – і що аж до ХХ сторіччя серед галицьких українців не було єдності щодо цього питання. Насамперед треба позбутися уявлення, що активне заступництво за проблеми низів та цілеспрямована діяльність на провінції обов'язково поєднувалася зі сповіданням українофільської ідеї. Можна піти ще далі, вписавши русофілів в історію загальноукраїнських ідей та українського суспільства: розглянуті в цьому світлі русофіли постають впливовою течією українського консерватизму, галицьким відповідником консерватизму малоросів у підросійській Україні, який характеризувався вірністю правлячій царській династії та місцевим патріотизмом. Таке порівняння можна зробити і стосовно носіїв цих ідей: русофільські клерикальні еліти та їхні нащадки виконували функції української шляхти, якої бракувало Галичині. І, знову ж таки, низова знать була кадровим резервуаром малоросів у Наддніпрянській Україні. Цілком імовірно, що пригадування собі останнім часом консервативних шкіл укра-

їнської історіографії полегшить підхід до русофільства як способу прояву українського консерватизму. Це стало б важливим кроком на шляху позбавлення полемічності дискусій про русофільські орієнтації.⁴

Доля русофілів у Першій світовій війні мала б допомогти усвідомити прибічникам української національної перспективи, що саме русофіли змушені були першими заплатити за огульне таврування свідомих українців як нації «п. н. [політично ненадійної]». Політично активних українців убивали й депортовували, а вони ж діяли цілковито мирними засобами у твердому переконанні, що чинять добро для своїх земляків-галичан, а зовсім не тому, що отримували відповідні вказівки з Петербурга чи «Москви». Нехай навіть Росія трактувала якийсь час русофілів як бажаних союзників, усе ж русофіли були однозначно галицьким феноменом, а не керованим з Росії штучним продуктом. Ставлення до Росії і, насамперед, до російських урядових служб, було хистким та проблематичним, русофіли ніколи не могли справді покладатися на російську підтримку. Знову ж таки мало хто з русофілів добре знав Росію, російською мовою володіла тільки нечисленна меншість. Русофіли – то був галицький, а не російський концепт. І коли казали «Росія», то на гадку спадала радше Наддніпрянська Україна, ніж Великоросія чи, тим паче, уся царська Російська імперія. І не в останню чергу державні служби, а також польські й українські неприятели перетворили консервативний протест проти «ситуації русинів» на кшталт того, як це колись сформулював Головацький, на русофільство. Русофіли висловлювались і діяли насамперед як українські галичани, тож жертви, які вони принесли (байдуже, чи йдеться про переконаних русофілів чи про осіб, які волею випадку або через наклеп потрапили між жорна воєнної юстиції), мають зайняти належне їм місце в українській пам'яті. Не можна також замовчувати не завжди почесну роль українофілів, які брали участь у цькуванні своїх земляків.

Питання ставлення до Росії є останнім з трьох класичних екзистенційних питань української нації, питання, яке стоїть досі: монголо-татарський фронт відпав у XVIII ст., польський остаточно припинив своє існування після переділу Європи по війні, і тільки російський фронт все ще містить запальну суміш конфлікту. Існування русофільського руху навіть у «націоналістичній» Галичині засвідчує, що якийсь час зовсім не відкидалася перспектива культурного об'єднання з Росією і що російсько-український ан-

4 Див.: ІВАН ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ, Консерватизм, у: Історичні есе, т. II, с. 125–129; VOLODYMYR POTUL'NYC'KYJ, Das ukrainische politische Denken im 19. und 20. Jahrhundert. Konzeption und Periodisierung [= Українська політична думка в XIX і XX ст. Концепція та періодизація], у: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 45 (1997), ч. 1, с. 2–30, насамперед на с. 9 і наст., 22 і наст. вказано значення українського консерватизму, втім без обговорення ролі його галицького різновиду.

тагонізм аж ніяк не є «генетичним», притаманним українцям та росіянам. Іронічним поворотом долі для русофільської історії була політика Радянського Союзу, який сприйняв себе спадкоємцем Російської імперії у Східній Галичині, приєднаній до Союзу після закінчення Другої світової війни, політики, яка немов би реалізовувала русофільські мрії: Східна Галичина стала частиною Російської імперії, поляків виселили, євреїв, яким вдалося пережити німецький геноцид, відтіснили від занять, якими вони традиційно займалися і піддали масовим репресіям; український національний рух ліквідували найбрутальнішими засобами; таким же способом перевели національну Греко-Католицьку Церкву під крило російського православ'я. До Львова наїхало чимало великоросів та російськомовних українців зі Сходу, тут вони оселилися, російська мова проторувала собі шлях як мова бюрократії та викладання і на Заході України. Одне слово: колишня Галичина, в якій сильним був русофільський рух, остаточно припинила своє існування.

Та одночасно нові радянсько-російські правителі чинили те, чого русофіли не могли б собі уявити і в страшному сні: усе, що вони робили, видавали за втілення давніх українських національних мрій. Вони сформулювали міф про «возз'єднання» Галичини й Наддніпрянщини, вони не перечили проти українізації деяких сфер, у період правління Хрущова вони перетворили Україну на *secunda inter pares*, другу серед рівних, і на «молодшу сестру Росії»⁵ в опануванні поліетнічною імперією. У рамцях Української Радянської Соціалістичної Республіки вони надали українцям псевдодержавні атрибути (кордони, столиця, державний прапор, міністерства, членство в ООН, «національні» установи), мимохіть заклавши деякі з інституційних основ, на яких сьогодні побудована українська державність. Радянська влада приховано була змушена зважати на незнищений український націоналізм, як би сильно не хотілося їй поборювати його гасла й принципи. Вплив на російсько-імперську політику в Україні мала українська національна ідея, а не русофільський рух меншості – і, мабуть, саме це є найнадійнішим свідченням того, що русофіли остаточно відійшли в минуле, залишившись історичним феноменом.

5 BORYS LEWITZKYJ, *Politics and Society in Soviet Ukraine 1953–1980* (Edmonton 1984), с. 5; JOHN A. ARMSTRONG, *The Ethnic Scene in the Soviet Union: The View of the Dictatorship*, у: *Ethnic Minorities in the Soviet Union*, вид.: Eric Goldhagen (New York 1968), с. 3–49, тут с. 32.

Джерела та література

Архівні матеріали

1. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ): ф. 129 (Ставропігійський Інститут, м. Львів); ф. 130 (Руський народний інститут «Народний Дім» / Русский народный институтъ «Народный Домъ», м. Львів); ф. 148 (Науково-літературне товариство «Галицько-руська матиця» / «Галицко-руська Матиця», м. Львів); ф. 152 (Крайовий суд, м. Львів / Landesgericht in Lemberg / Sąd Krajowy we Lwowie); ф. 156 (Вища державна прокуратура, м. Львів / Oberstaatsanwaltschaft in Lemberg) / С. k. Nadprokuratorya Państwa we Lwowie); ф. 182 (Товариство імені Михайла Качковського, м. Львів / Общество имени Михаила Качковского во Львовѣ); ф. 196 (Політичне товариство «Руська Рада» / «Русская Рада», м. Львів); ф. 309 (Наукове товариство імені Шевченка, м. Львів); ф. 786 (Редакція календаря-альманаху «Дніпро», м. Львів).

2. Державний архів Львівської області (ДАЛО): ф. 350 (Дирекція поліції, м. Львів).

3. Львівська наукова бібліотека імені Василя Стефаника НАН України [тепер: Львівська національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника НАН України], відділ рукописів (ЛНБ), ф. 2 (Бібліотека «Народного Дому»); ф. 36 (Яків Головацький), ф. 167 II Лвц. (Матеріали І. О. Левицького для біографічного словника).

4. Österreichisches Staatsarchiv / Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien (HHStA) / Австрійський державний архів / Придворний та державний архів у Відні: Informationsbureau (IB), Karton 3, 6–7, 9, 12–14, 18, 22, 24, 26–27, 32, 150, 167, 240, 275, 288, 292, 365–366, 375, 384, 388, 392, 394–395, 400; Politisches Archiv / Політичний архів (PA) I, Liasse Krieg, K. 831, 931, 967; PA XL Interna, K. 210, 220, 222–224.

5. Österreichisches Staatsarchiv / Allgemeines Verwaltungsarchiv Wien (AVA) / Австрійський державний архів / Загальний адміністративний архів у Відні: Oberste Polizeibehörde / Головне управління поліції, Präsidiale I, Präsidiale II, 1852–1861; Ministerium des Innern / Міністерство внутрішніх справ, Präsidiale, Karton 866–867, 2085, 2087.

6. Российский государственный исторический архив в Санкт-Петербурге (РГИАСПб) / Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі: ф. 465 (Галицко-русское благотворительное общество); ф. 776 (Главное управление по делам печати); ф. 796 (Канцелярия Святейшего Синода); ф. 909 (Вергун Дмитрий Николаевич); ф. 1276 (Совет Министров); ф. 1284 (Департамент общих дел Министерства внутренних дел); ф. 1574 (Победоносцев Константин Петрович).

Опубліковані джерела

АНДРУСЯК, МИКОЛА, Генеза й характер галицького русофільства в ХІХ–ХХ ст. (Прага 1941).

АНДРУСЯК, МИКОЛА, Нариси з історії галицького москвофільства. З портретами москвофільських діячів (Львів 1935).

АРХІЕПИСКОПЪ ВОЛЫНСКІЙ АНТОНІЙ, Отторгнутые отъ насъ и нами забытые (Отрывки изъ рѣчи в собраніи Галицко-русскаго Общества), у: *Червоная Русь*, № 3/1914 (від 15 лютого 1914 р.).

БАРВИНСЬКИЙ, ОЛЕКСАНДЕР, Спомини з мого життя, у 2-х т. (Львів 1912–1913).

БУДЗИНОВСЬКИЙ, ВАСИЛЬ, Наше москвофільство, у: *Народ*, № 3/1891.

ВАВРИКЪ, ВАСИЛІЙ Р., Руска Тройця, передрук із газети «Земля і Воля» (Львовъ 1933).

ВАВРИКЪ, ВАСИЛІЙ Р., Яковъ Федоровичъ Головацкій. Его дѣятельность и значеніе въ галицко-русской словесности (Львовъ 1925).

ВАВРИКЪ, ВАСИЛІЙ Р., Жизнь и дѣятельность Ивана Николаевича Далибора Вагилевича (Львовъ 1934).

ВЕРГУНЪ, ДМИТРІЙ, Преслѣдованія за православную вѣру въ Угорской Руси (съ приложеніемъ и снимками подлинныхъ писемъ) (Санктъ-Петербургъ 1913).

ВЕРГУНЪ, ДМИТРІЙ, Что такое Галиція (Петроградъ 1915).

ВСЕРОССИЙСКАЯ ЭТНОГРАФИЧЕСКАЯ ВЫСТАВКА И СЛАВЯНСКІЙ СЪЕЗДЪ въ мае 1867 года (Москва 1867).

ВУЛЬФСОНЪ, Э. С., Галиція до великой Европейской войны (Москва 1915).

ГАЛИЧИНА, БУКОВИНА, УГОРСЬКА РУСЬ (Москва 1915).

ГДЕ-ЩО О РАДѢ ПОВѢТОВОЙ, вид. Теофіл Павликів, Іван Добрянський і Денис Кулачковський (Львовъ 1870).

ГОЛОВАЦКІЙ, ЯКОВЪ, Историческій очеркъ основанія Галицко-русской Матицѣ и справозданье первого собору ученыхъ русскихъ и любителей народного просвѣщенія (Львовъ 1850).

ГОЛОВАЦКІЙ, ЯРОСЛАВ [Головацький, Яків], Коротка вѣдомость о рукописяхъ Славянскихъ и Русскихъ находящихъся в книжници Монастыря Св. Василия Вел. у Львовѣ, у: Русалка Днѣстровая (У Будимѣ 1837).

ГРУШЕВСЬКИЙ, МИХАЙЛО, Історія України-Руси: в 11-ти т., 12 кн. (Львів-Київ 1905–1936; передрук: Київ 1991–2000).

ГРУШЕВСЬКИЙ, МИХАЙЛО, Конец рутенства, у: *Літературно-Науковий Вістник* (Київ-Львів 1907).

ГРУШКЕВИЧЪ, М., Взглядъ на прошлое, настоящее и будущее Прикарпатской Руси въ связи съ Великой войной (Ростовъ-на-Дону 1917).

ГУШАЛЕВИЧЪ, ИВАНЪ, Воспоминанія старика-очевидца [Івана Гушалеви-ча] изъ семинарской жизни 1848 года, у: *Временникъ Ставропигійского Института на 1888 годъ* (Львовъ 1887).

ДЗЮБИНА, СТЕФАН (о. митрат), І стверди діло рук наших: спогади (Przemyśl-Warszawa 1995).

ДОНЦОВ, ДМИТРО, Модерне москвофільство (Київ 1913).

ДРАГОМАНОВ, МИХАЙЛО, Австро-руські спомини (1867–1877) [Wien 1891], у: *Літературно-публіцистичні праці*, у 2-х т. (Київ 1970), т. II, с. 151–288.

ДРАГОМАНОВ, МИХАЙЛО, Літературно-публіцистичні праці: у 2-х т. (Київ 1970).

ДРАГОМАНОВ, МИХАЙЛО, Три листи до редакції «Друга», у: *Літературно-публіцистичні праці*, у 2-х т. (Київ 1970), т. I, с. 397–427.

ДРАГОМАНОВЪ, МИХАИЛЪ, Процессъ постыдный во всѣхъ отношеніяхъ, у: *Собраніе политическихъ сочиненій М. П. Драгоманова*, у 2-х т. (Paris 1906), т. II, с. 626–637.

ДЪДИЦКИЙ, БОГДАНЪ А., Михаилъ Качковскій и современная галицко-русская литература. Очеркъ біографическій и историко-литературный (Львовъ 1876).

ДЪДИЦКИЙ [ДІДИЦЬКИЙ], БОГДАНЪ А., Антоній Добрянскій, его жизнь и дѣятельность въ Галицкой Руси (Львовъ 1881).

ДЪДИЦКИЙ, БОГДАНЪ А. Въ одинъ часъ научится Малорусину по велико-русски (Львовъ 1866).

ДЪДИЦКИЙ, БОГДАНЪ А., Лѣтопись Руси ѿтъ 1340 до 1887 года (Львовъ 1887).

ДЪДИЦКИЙ, БОГДАНЪ А., Своежитъевые записки, у 2-х т., т. I: Где-що до історії саморозвитія языка и азбуки Галицкой Руси (Львовъ 1906).

ДЪДИЦКИЙ, БОГДАНЪ А., Споръ о русской азбуке (Львовъ 1859).

ДЪДИЦКИЙ, БОГДАНЪ, О неудобности латинской азбуки въ русской письменности (Wien 1859).

ЗАКЛИНСЬКИЙ, ОЛЕКСИЙ, Записки пароха Старих Богородчан (Львовъ 1890: Записки Алексея Заклинского, приходника Старыхъ Богородчанъ, вид. ред. «Червоної Русі»; друге, виправл. і доповн. вид.: Торонто 1960).

ЗУБРИЦКИЙ, ДІОНИЗІЙ, Історія древняго Галицко-русскаго княжества, у 3-х т. (Львовъ 1852–1855).

ИСТОМИНЪ, ФЕДОРЪ, Яковъ Федоровичъ Головацкій [некролог], у: *Извѣстія Санктъ-Петербурскаго Славянскаго Благотворительнаго Общества*, № 4–5 (1888), с. 239–243.

КАЗАНСКИЙ, П., Современное положение Червоной Руси (Одесса 1914).

КАЧАЛА, СТЕФАНЪ, Що нас губить, а що намъ помочи може (Львів 1869).

КОНСКРИПЦІЯ. НАУКА ДЛЯ РУССКИХЪ ГРОМАДЪ ВЪ ГАЛИЧИНЪ И БУКОВИНЪ ОТЬ ВЫДѢЛА ОБЩЕСТВА «РУССКАЯ РАДА» ВО ЛЬВОВЪ, вид. тов-ва «Русская Рада» (Львовъ 1880).

КОРЕСПОНДЕНЦІЯ ЯКОВА ГОЛОВАЦЬКОГО В ЛІТАХ 1835–49, вид. Др. Кирило Студинський (Львів 1909) (= Збірник Фільольогічної секції Наукового Товариства імени Шевченка, т. XI і XII).

КОРЕСПОНДЕНЦІЯ ЯКОВА ГОЛОВАЦЬКОГО В ЛІТАХ 1850–62, вид. Др. Кирило Студинський (Львів 1905) (= Збірник Фільольогічної секції Наукового Товариства імени Шевченка, т. VIII і IX).

КРЕВЕЦЬКИЙ, ІВАН, Галичина і Росія. Кілька історичних пригадок (Львів 1914).

КУПЧАНКО, ГРИГОРІЙ, Народна и вѣросповѣдна борьба русскаго православнаго народа в Буковинѣ. Посвящаетъ бл. п. професора Ивана А. Глѣбовицкаго его вдячный ученикъ Григорій Купчанко, у: *Русская Правда*, Wien, №№ 11–12/1890.

КУРИЛЛО, ФЕОФИЛЬ ВАСИЛ., Дневникъ Лемка изъ Талергофа (съ 14-го сентября 1914-го по 22-ое августа 1915-го), у: Талергофскій Альманахъ, т. III/1 (Львовъ 1930), с. 22–112.

КЪ ВОПРОСУ О ВЫДѢЛЕНІИ ХОЛМСКОЙ РУСИ, вид. «Галицко-русского благотворительного общества» (Санктъ-Петербурзь 1906).

ЛАЗОРЕВСКИЙ, В., Русскій народъ въ Карпатахъ (Кіевъ 1915).

ЛЕВИЦЬКИЙ, КОСТЬ, Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914: на підставі споминів (Львів 1926).

ЛИСОГОРСКИЙ, Г. А., Галицкая Русь (Москва 1915).

ЛИЧАКІВСЬКИЙ ЦВИНТАР. Схема (Львів 1992).

ЛОЗИНСЬКИЙ, МИХАЙЛО, Українство і москвофільство серед українського народу в Галичині (Львів 1909).

М. М. СТАСЮЛЕВИЧЪ И ЕГО СОВРЕМЕННИКИ ВЪ ИХЪ ПЕРЕПИСКѢ, у 5-ти т., вид. М. К. Лемке (Санктъ-Петербурзь, 1911–1913).

МАЛИНОВСКИЙ, МИХАИЛЬ, Историческая вѣдомость о митрополіи русскои въ Галичинѣ (Львовъ 1875).

МАЛИНОВСКИЙ, МИХАИЛЬ, Историческое обозрѣніе митрополіи русскои галицкой (Львовъ 1860).

МОНЧАЛОВСКИЙ, ОСИП А., Участіе малороссовъ въ общерусскои литературѣ (Львовъ 1904).

МОНЧАЛОВСКИЙ, ОСИПЪ А. Житѣе и дѣятельность Ивана Наумовича (Львовъ 1899).

МОНЧАЛОВСКИЙ, ОСИПЪ А. Святая Русь (Львовъ 1911).

МОНЧАЛОВСКИЙ, ОСИПЪ А., Литературное и политическое украинофильство (Львовъ 1898).

МОНЧАЛОВСКІЙ, ОСИПЪ А., Главныя основы русской народности (Львовъ 1904).

МОНЧАЛОВСКІЙ, ОСИПЪ А., Памятная книжка въ 25-лѣтній юбилей Общества имени Михаила Качковского 1874–1899 (Львовъ 1899).

МИКОЛАЄВИЧ [Стахів, Матвій], Москвофільство, його батьки і діти (Львів 1936).

МИХАИЛЬ КАЧКОВСКІЙ [Біографія], вид. Товариства імені Качковського (Львовъ 1886).

ОДИНЪ ИМЕНЕМЪ МНОГИХЪ [Наумович, Иван], Отъ Львова. Поглядъ въ будущность, у: *Слово*, № 59/1866 (від 27 липня / 8 серпня 1866 р.).

ОЛЕСНИЦЬКИЙ, ЄВГЕН, Сторінки з мого життя, у 2-х т. (Львів 1935).

ОТЧЕТЪ ВРЕМЕННАГО ВОЕННАГО ГЕНЕРАЛЬ-ГУБЕРНАТОРА ГАЛИЦИИ по управленію краемъ за время съ 1-го сентября 1914 года по 1-е июля 1915 года (Кієвъ 1916).

ПАВЛИК, МИХАЙЛО, Про русько-українські читальні (Львів 1887).

ПАВЛИЧКО, ДМИТРО, Закарпатські Русини, у: *Покаянні псалми* (Київ 1994), с. 153 і наст.

ПИСЬМА КЪ М. П. ПОГОДИНУ ИЗЪ СЛАВЯНСКИХЪ ЗЕМЕЛЬ (1835–1861) съ предисловіемъ и примѣчаніями Нила Попова: у 5-ти т. (Москва 1880).

ПОЛЯНСКІЙ, ПЕТРЪ, Альбумъ археологическо-библіографической выставки Ставропигійского Института, у: *Новый Галичанинъ*, Львовъ, № 12/1891.

ПОПОВЪ, А., А. И. Добрянскій, его жизнь и дѣятельность (Мукачево 1928).

ПЫПИНЪ, АЛЕКСАНДРЪ, По поводу статьи г. Головацкаго «Заметки и дополненія г. Пыпина, Обзоръ малорусской этнографіи», у: *Вѣстникъ Европы*, № 1/1887, с. 440–444.

ПЫПИНЪ, АЛЕКСАНДРЪ, Польскій вопросъ въ русской литературе, у: *Вѣстникъ Европы*, №№ 2, 4, 5, 10, 11/1880.

ПЫПИНЪ, АЛЕКСАНДРЪ, Этнографія малорусская (Санктъ-Петербургъ 1891).

РУСАЛКА ДНІСТРОВА, вступ. ст. О. І. Білецького (Київ 1972; фотокопія з вид. 1837 р.: Русалка Днѣстровая, у Будимѣ 1837).

СБОРНИКЪ ВЫБОРЧИХЪ ОРДИНАЦІЙ для радъ громадскихъ и повѣтовыхъ, для краевого Сойма и для Думы державной, вид. тов-ва «Русская Рада» (Львовъ 1886).

СВИСТУНЪ, ФИЛИПЪ, Прикарпатская Русь под владѣніемъ Австріи, у 2-х т. (Львовъ 1896).

СВѢНЦИЦКІЙ, И. С., Матеріалы по исторіи возрожденія Карпатской Руси, у 2-х т. (Львовъ 1905–1909).

СОКОЛОВЪ, И., Протоіерей Іоаннъ Григорьевичъ Наумовичъ. Краткій біографическій очеркъ (Санктъ-Петербургъ 1894).

СТАХІВ, МАТВІЙ, Про москвофільство в Зборівщині і Золочівщині, у: *Наш рідний край Зборівщина. Над берегами Серету, Стрипи і Золотої Липи* (Toronto–New York–Paris–Sydney 1985), с. 121–133.

СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ ИЗ СУДОВОЙ РОСПРАВЫ ПО ДѢЛУ ОЛЬГИ ГРАБАРЬ И ТОВАРИЩЕЙ, обжалованныхъ о преступленіе головной зрады изъ § 58 бук. в. карн. зак. (Львовъ 1882).

СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ ИЗЪ РАЗБИРАТЕЛЬСТВА КАСАЦІЙ-НОГО СУДА ВЪ ВѢНѢ въ дняхъ 29 и 30 Окт. н. ч. 1882 г. по дѣлу обжалованныхъ и львовскимъ судомъ присяжныхъ, приговоренныхъ за нарушеніе общественного спокойствія о. Іоанна Наумовича, гг. Венедикта Площанского, Ивана Шпундера и Алексея Залуского, у: Додаток до Слово, № 124/1883.

СТУДИНСЬКИЙ, КИРИЛО, «В один час». Російська мова серед москвофілів у Галичині (Львів 1936).

СТУДИНСЬКИЙ, КИРИЛО, Львівська духовна Семинарія в часах Маркіяна Шашкевича (1829–1843) (= Збірник Фільологічної секції Наукового Товариства імени Шевченка, т. XVII і XVIII) (Львів 1916).

ТАЛЕРГОФСКИЙ АЛЬМАНАХЪ. Пропамятная книга австрійскихъ жестоко-стей, изувѣрствъ и насилій надъ карпато-русскимъ народомъ во время всемір-ной войны 1914–1917 гг., у 4-х т. (Львовъ 1924–1932).

ТЕРЛЕЦЬКИЙ, ОСТАП, Москвофіли і народовці в 70-х роках (Львів 1902).

ТОМАШІВСЬКИЙ, СТЕПАН, Наше старе і нове москвофільство (Львів 1914).

УСТІЯНОВИЧЪ, КОРНИЛО Н., М. Ф. Раевскій и россійскій панславизмъ. Споминки зъ пережитого и передуманого (Львовъ 1884).

ФРАНКО, ІВАН, «Ідеї» й «ідеали» галицької москвофільської молодіжи (Львів 1905).

ФРАНКО, ІВАН, Зібрання творів, у 50-ти т. (Київ 1976–1986).

ФРАНКО, ІВАН, Із історії «москвофільського» письменства в Галичині, у: Зібрання творів, у 50-ти т. (Київ 1976–1986), т. XXXI, с. 458–480.

ФРАНКО, ІВАН, Рутенці. Типи галицьких русинів із 60-тих та 70-тих рр. минулого віку, у: Зібрання творів, у 50-ти т. (Київ 1976–1986), т. XV, с. 7–41.

ЧАЙКОВСЬКИЙ, АНДРІЙ, Зібрання творів, у 8-ми т. (Львів 1992 і наст. роки).

ШАРАНЕВИЧЪ, ИСИДОРЪ, Изслѣдованіе на полѣ отечественной географіи и исторіи (Львовъ 1869).

ШАРАНЕВИЧЪ, ИСИДОРЪ, Исторія Галичско-Владимирской Руси (Львовъ 1863).

ШАРАНЕВИЧЪ, ИСИДОРЪ, Указанія въ писанныхъ источникахъ а особливо въ документахъ до археологическихъ изслѣдованій (Львовъ 1886).

ЮБИЛЕЙНОЕ ИЗДАНИЕ ВЪ ПАМЯТЬ 300-ЛѢТНЯГО ОСНОВАНІЯ ЛЬВОВ-СКОГО СТАВРОПИГІЙСКОГО БРАТСТВА, вид. Исидоръ Шараневичъ (Львовъ 1887).

ЯСТРЕБОВЪ, Н. В., Галиція накануне Великой войны 1914 года (Петроградъ 1915).

BOBRZYŃSKI, MICHAŁ, Z moich pamiętników (Wrocław–Kraków 1957).

DASZYŃSKI, IGNACY, Pamiętniki, y 2-x t. (Kraków 1925–1926).

DENK- UND BESCHWERDE-SCHRIFT der galizisch-ruthenischen Landtag-sabgeordneten über die Beschlüsse und Vorgänge im galizischen Landtage in der verfloßenen sechsjährigen Periode (1861–1866) (Lemberg 1866).

DIE RUTHENISCHE SPRACH- UND SCHRIFTFRAGE IN GALIZIEN (Lemberg 1861).

HARASIEWICZ, MICHAEL, Annales Ecclesiae Ruthenae, вид. Михайло Малиновський (Leopoli 1863).

JABŁOŃSKA, HELENA Z SEIFERTÓW, Dziennik z oblężonego Przemyśla 1914–1915 (Przemyśl 1994).

KIRCHEN- UND STAATSSATZUNGEN BEZÜGLICH DES GRIECHISCH-KATOLISCHEN RITUS DER RUTHENEN IN GALIZIEN, вид. Михайло Малиновський (Lemberg 1861).

KRAUS, KARL, Die letzten Tage der Menschheit. Tragödie in fünf Akten mit Vorspiel und Epilog (Frankfurt/Main 1986).

MALINOWSKI, MICHAEL VON, Die Kirchen- und Staats-Satzungen bezüglich des griechisch-katholischen Ritus der Ruthenen in Galizien (Lemberg 1861).

MALINOWSKI, MICHAŁ, O unii kościoła gr[eco]-kat[olickiego] ruskiego (Lwów 1862).

MARKOV, DMITRIJ, Die russische und ukrainische Idee in Oesterreich (Wien–Leipzig 1912).

OS...RZ, ST. [Wasilewski, Leon], Ukrainstwo, moskalofilstwo a sprawa rosyjska w Galicji, y: *Krytyka*, Kraków, № 9/1910, с. 71–79.

PODLESKI, F., Rusofilizm a ukrainizm (Lwów 1931).

PROTEST DER RUTHENISCHEN NATIONALEN GEGEN DIE ALLFÄLLIGE DEUTUNG DER SOGENANNTEN LUBLINER UNION als eines rechtlich zu Stande gekommenen Actes. Veröffentlichung anlässlich der 300jährigen von den galizischen Polen in Lemberg zu veranstaltenden Gedenkfeier (Lemberg 1869).

ROTH, JOSEPH, Werke, y 6-ти т. (Köln 1990–1992).

RUSIN, HAWRYŁO [Головацький, Яків], Die Zustände der Russinen in Galizien, y: *Jahrbücher für slawische Literatur, Kunst und Wissenschaft*, № 4 (1846), с. 361–379.

SACHER-MASOCH, LEOPOLD RITTER VON, Polnische Revolutionen. Erinnerungen aus Galizien (Prag 1863).

SMOLKA, STANISLAUS VON, Die reussische Welt. Historisch-politische Studien. Vergangenheit und Gegenwart (Wien 1916).

STENOGRAPHISCHE PROTOKOLLE über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrates, 16. Sitzung der XX. Session, 11. Dezember 1909; 28. Sitzung der XX. Session, 9. März 1910; 57. Sitzung der XX. Session, 16. Juni 1910; 2. Sitzung der XXI. Session, 19. Juli 1911; 132. Sitzung der XXI Session, 28. Dezember 1912.

SZARANIEWICZ, IZYDOR, Trzy opisy historyczne staroksiążęcego grodu Hali-
cza w roku 1860, 1888 i 1882 skreślone (Lwów 1883).

T-OV, M. [Драгоманов, Михайло], Русские въ Галиции, у: *Вѣстникъ Европы*,
№ 1/1873, с. 115–152; № 2/1873, с. 769–789.

T-OV, M. [Драгоманов, Михайло], Литературное движеніе въ Галиціи, у:
Вѣстникъ Европы, № 9/1873, с. 240–268; № 10/1873, с. 681–717.

ÜBER DEN VORSCHLAG DAS RUTHENISCHE MIT LATEINISCHEN
SCHRIFTZEICHEN ZU SCHREIBEN. Im Auftrage des k. k. Ministeriums für Kultus
und Unterricht verfaßt von Joseph Jireček (Wien 1859).

ZUBRZYCKI, DYONIZY, Kronika miasta Lwowa (Lwów 1844).

ZUBRZYCKI, DYONIZY, Rys do historyi narodu ruskiego w Galicyi i hierarchii
cerkiewney w temże królestwie: 1. Od zaprowadzenia Chrześcijaństwa na Rusi aż do
opanowania Rusi czerwoney przez Kazimierza wielkiego od roku 988 do roku 1340
(Lwów 1837).

Періодичні видання

Червоная Русь, Львовъ 1888–1891.

Червонная Русь, Санктъ-Петербургъ 1913–1914.

Дрюло / Діло / Діло, Львів 1880–1914.

Додатокъ «Слова» для Громады, Львовъ 1869–1970.

Галичанинъ, Львовъ 1893–1913.

Галицкая Русь, Львовъ 1891–1892.

Голосъ Народа, Львовъ 1866–1867.

Ілюстрований календар товариства «Просвіта», Львів 1870–1914.

Календаръ Общества имени Михаила Качковского, Львовъ 1875–1914.

Наука: Письмо мѣсячное для читающихъ мѣщанъ и селянъ, Коломыя / Львовъ /
Вѣдень 1871–1886.

Новый Проломъ, Львовъ 1883–1887.

Прикарпатская Русь, Львовъ 1909–1914.

Письмо до Громады: Додатокъ до «Слова», Львовъ 1867.

Проломъ (з додатком *Въче: Письмо для народа*), Львовъ 1881–1882.

Русская Рада, Коломыя 1871–1912.

Русское Слово, Львовъ 1890–1914.

Слово, Львовъ 1861–1887.

Временникъ Ставропигійского Института съ мѣсяцесловомъ, Львовъ 1864–
1914.

Изданія Общества имени Михаила Качковского [ИздОМК], Львовъ 1875–1914.

Біографічні джерела (за особами)

Тут вказано імена, роки життя, рід занять і походження, якщо це можливо було встановити, осіб, про яких ішлося в розділі 3.4. Подання географічних місць стосується (у випадку, якщо вказано лише одне місце), як правило, останнього засвідченого документально місця проживання. Приблизні дати життя взято переважно з інформацій, які містяться у фондах Львівської наукової бібліотеки імені Василя Стефаника НАН України, як, наприклад, вказування дати висвячення у некролозі (у некрологах часто не вказували точних даних про народження і смерть).

АВДИКОВСЬКИЙ, Орест: 1843–1913. Публіцист і письменник. [Орест Авдиківський, ЕУ, т. I, с. 13; т. II, с. 598]

АЛЕКСЕВИЧ, Лев, др: початок 1860-х – після 1900, аграрний економ, адвокат. Батько – священик (?). [ЛНБ ф. 167 II Львц. (Матеріали І. О. Левицького до біографічного словника), спр. 27/п. 1]

АНДРЕЙЧУК (Андрійчук), Теодор: 1808, Бабинець – 12 березня 1876, Бабинець. Селянин. Батьки – заможні селяни. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 44/п. 2]

АНДРОХОВИЧ, Василь: 1813–1883, капелан у Якобівцях біля Жукова. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 45/п. 2]

АНТОНЕВИЧ, Микола, др: 25 грудня 1840, Незвисько, Городенський повіт – 1919. Професор гімназії, політик. Батько – священик. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 55/п. 4]

БАРАБАШ, Олексій: 2 березня 1847, Старі Богородчани – після 1900, заможний селянин, війт і дяк у Богородчанах, посол до Галицького сойму. Батьки – вбогі дрібні селяни. [Олексій Барабаш, *Календарь ОМК на 1891 годъ* (Л. 1890), с. 140–142; ЛНБ ф. 167 II, спр. 102/п. 6]

БАРЕВИЧ, Тома: бл. 1830–1894. Священик, директор гімназій у Дрогобичі та Самборі. [Тома Баревич, ЕУ, т. I, с. 94; АНДРУСЯК, Нариси 1935, с. 31]

БАЧИНСЬКИЙ, Андрій: 15 квітня 1824 – 1894. Парох у Тихому, Самбірський повіт. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 143/п. 9]

БАЧИНСЬКИЙ, Іларіон, [др?]: бл. 1820 – після 1868. Адвокат у Стрию. [АНДРУСЯК, Нариси, с. 26–31]

БАЧИНСЬКИЙ, Михайло, др права: 1787–1865. Краєвий адвокат у Львові, власник ґрунтів. Батько – поміщик. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 158/п. 9]

БАЧИНСЬКИЙ, Михайло: бл. 1870, Лемківщина – після 1930. Юрист? Урядовий комісар від Народного Дому в 1920-х рр. [АНДРУСЯК, Нариси, с. 66 і наст.; АНДРУСЯК, Генеза, с. 18 і наст.; МОКЛАК, *Łemkowszczyzna*, с. 46 і далі, 73, 185]

БАЧИНСЬКИЙ, Олександр: 24 березня 1844, Сороцько, Скалатський повіт – 1933. Ректор Львівської духовної семінарії, крилошанин. Батько – господар у Сороцьку; родина належала до української ходячкової шляхти на Самбірщині. [ЛНБ ф.167, спр. 142/п. 9, особл. автобіографія, там само, арк. 4–5; Олександр Бачинський, ЕУ, т. I, с. 102]

БАЧИНСЬКИЙ, Роман: бл. 1860 – після 1901. Нотаріус. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 165/п. 9]

БЕНДАСЮК, Симон (Семен): бл. 1885 – після 1914. Студент права. [Документи судового розслідування проти нього, 1912–1914, Львівський краєвий суд, ЦДІАЛ ф. 152, оп. 2, спр. 25277, 25279–25281, 25761–25765, 26929]

БІЛЕНЬКИЙ, Дмитро: 1809 – 14 березня 1883, Львів. Фінансовий службовець. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 210/п. 12]

БІЛОУС, Михайло: 1 листопада 1838, Виткова Нова, Бродівський повіт – після 1900. Власник друкарні й видавець у Коломиї. Батьки – дрібні містяни у Витковій Новій; брат Теодора Білоуса. [Михаиль Бѣлоушь, *Народный Вѣстникъ*, № 1–2/1900; ЛНБ ф. 167 II, спр. 252/п. 13]

БІЛОУС, Теодор: 27 липня 1827 (ЕУ: 1828), Виткова Нова, Бродівський повіт – 27 лютого 1892, Коломия. Директор гімназії у Коломиї й Бохні. Брат Михайла Білоуса. [Дмитро Вѣнцковскій: Теодоръ Бѣлоушь, *Календарь ОМК на 1893 годъ* (Л. 1892), с. 85–92; ідентична біографія в: *Наука*, Відень 1892, с. 81–99, з копією заповіту Білоуса. ЛНБ ф. 167 II, спр. 253/п. 13; Теодор Білоус, ЕУ, т. I, с. 135]

БЛОНСЬКИЙ, Тит: бл. 1830 – після 1879. Парох у Дорі, Надвірнянський повіт. [ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 71, арк. 18]

БОBIКЕВИЧ, Антін: 1826 – червень 1900. Парох у Студинці, Калуський повіт. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 295/п. 15]

БОBIКЕВИЧ, Олександр: бл. 1845, Галичина – після 1870, Росія. Священик у Соколові Люблінської губернії. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 1692/п. 55 (у документі про Куземського)]

БОГАЧЕВСЬКИЙ, Омелян: 1833 – 2 липня 1893, Плугові, Золочівський повіт. Парох у Плугові. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 309/п. 15]

БОГОНОС, Василь: 1831 – після 1897. Парох у Хоросткові, Тербовлянський повіт. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 316/п. 16]

БОРУХ, Симон: 26 квітня 1861, Ольшаниця, Золочівський повіт – після 1897. Фельдфебель у відставці, селянин в Ольшаниці. Батьки – малоземельні селяни. [Симеонъ Борухъ, *Календарь ОМК на 1898 годъ* (Л. 1897), с. 158–161]

БОЦЮРКІВ, Йосиф: 1826 – 3 липня 1891, Золотники, Тербовлянський повіт. Парох у Золотниках [ЛНБ ф. 167 II, спр. 376/п. 17]

БУЧАЦЬКИЙ, Володимир: бл. 1840 – після 1873. Судовий ад'юнкт у Сяноку. [ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 36, арк. 21зв.]

ВАЛЬНИЦЬКИЙ, Кирило: 1889 – 193? (в'язень радянських таборів). Публіцист, політик. Родич Омеляна Вальницького? [Кирило Вальницький, ЕУ, т. I, с. 206. АНДРУСЯК, Нариси, с. 63, 65 і наст.]

ВАЛЬНИЦЬКИЙ, Омелян: 1888 – після 1918. Родич Кирила Вальницького? [Москвофільство, ЕУ, т. V, с. 1653; Омелян Вальницький, ЕУ, т. I, с. 206; МОКЛАК, Łemkowszczyzna, с. 40, 45]

ВАЛЯВСЬКИЙ, Стефан: бл. 1830 – після 1879. Парох у Старих Лисцях. [ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 71, арк. 29]

ВАНКОВИЧ, Іван: 1815 – 25 вересня 1893. Священик, крилошанин, у Цівкові, Жовківський повіт. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 449/п. 19]

ВЕНГРИНОВИЧ, Іван: бл. 1830 – після 1873. Парох у Дамовій, Сяноцький повіт. [ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 28, арк. 37]

ВЕРГУН, Дмитро, др: 1872, Городок – після 1917 (Росія?). Журналіст, письменник. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 500/п. 21; РГИАСПб ф. 909, оп. 1 (спадщина Вергун), МОКЛАК, Łemkowszczyzna, с. 33]

ВІНЦКОВСЬКИЙ, Дмитро: 5 листопада 1846, Остра – 1917. Учитель, письменник. Батько, імовірно, містянин у Дрогобичі. [Дмитро Вінцовський: Автобіографія, Львів, 12 квітня 1888, ЛНБ ф. 167 II, спр. 550/п. 23; Дмитро Вінцовський, ЕУ, т. I, с. 284]

ВОЛОШИН, Микола: 1828 – 26 квітня 1897, Заріччя, Станиславівський повіт. Парох у Заріччі. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 589/п. 23]

ВОЛОШИНОВИЧ, А.: бл. 1850 – після 1883. Банківський службовець, активіст кооперативного руху. [МОНЧАЛОВСЬКИЙ, Памятная книжка, с. 34]

ВРЕЦЬОНА, Григорій: 8 жовтня 1839, Винники, Львівський повіт – 2 листопада 1901, Львів. Учитель і доцент у Львівській учительській семінарії, публіцист, активіст кооперативного руху. Батьки – селяни у Винниках. [Григорій Врецьона: Автобіографія, Львів, б/д, ЛНБ ф. 167 II, спр. 612/п. 24; Григорій Врецьона, некролог у: *Діло* № 238/1901; ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 310–312]

ГАБЛА, Іларіон: 1853 або 1854, Галичина – 2 червня 1901, Лодзь. Юрист, цензор у Лодзі. Батько – священик. Зять Івана Наумовича. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 2299/п. 69 (у документі про Наумовича)]

ГАВРИШКЕВИЧ, Сильвестр: нар. бл. 1820. Архітектор, головний інженер у Галицькому намісництві. Батько – священик. [Сильвестр Гавришкевич, *Русское Слово*, № 1/1891; ЛНБ ф. 167 II, спр. 625/п. 25]

ГАЛЬКА, Ігнатій: лютий 1824, Золотники, Підгайцівський повіт – 1903. Парох у Дубківцях, Гримайлівський повіт. Батько – польовий робітник, згодом панський економ із зuboжілої ходячкової шляхти. [О. Ігнатій Галька, *Русское Слово*, № 16/1890, О. Ігнатій Галька, *Временникъ Ставропигійского Института на 1896 годъ* (Л. 1895), с. 134–137; ЛНБ ф. 167 II, спр. 653/п. 25; Ігнатій Галька, ЕУ, т. I, с. 352]

ГАНКЕВИЧ, Йосиф: 1814–1885, Пнів, Надвірнянський повіт. Парох у Пнові. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 670/п. 26]

ГАНКЕВИЧ, Климентій, др: 1842–1925. Гімназійний учитель, мовознавець. [Климентій Ганкевич, ЕУ, т. I, с. 354; МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 27]

ГАНЧАКІВСЬКИЙ, Іван: 1838 – квітень 1885, Усте Руське, Ясельський повіт. Парох в Усті Руському. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 683/п. 26]

ГАПОНОВИЧ, Василь: бл. 1815 – після 1898. Священик. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 684/п. 26]

ГЕРАСИМОВИЧ, Денис: бл. 1850 – після 1897. Суддя. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 713/п. 27]

ГЕРАСИМОВИЧ, Микола мол.: 29 травня 1843, Броди – після 1897. Суддя. Родина: Батько Микола Герасимович ст., секретар у Львівському магістраті. Через сестру Олену швагер Василя Ковальського. Через першу дружину Меланію (доньку Ковальського від першого шлюбу, онуку Михайла Куземського) – зять Ковальського. [Николай Герасимовичъ, *Русское Слово*, № 42/1892; Николай Герасимовичъ, *Русская Рада*, № 13/1889; ЛНБ ф. 167 II, спр. 714/п. 27]

ГИНИЛЕВИЧ, Григорій: 5 лютого 1809, Яворів – 30 листопада 1871, Перемишль (?). Священик, крилошанин. Батько – дрібний містянин у Яворові. [О. Григорій Гинилевичъ, некролог у: *Съонъ Русскій. Часопись церковна*, № 22/1871, с. 735; ЛНБ ф. 167 II, спр. 726/п. 28]

ГЛИНСЬКИЙ, Теофан: 1806 – 17 квітня 1893. Парох у Городовичах, Тернопільський повіт. Через дружину швагер Романа Ковшевича. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 737/п. 28. Стоїть у списку активістів у: НІМКА, Villagers (с. 274 і наст., № 95 як дописувач читацьких листів до газети *Батьківщина*, №№ 5, 8/1885)]

ГЛІБОВИЦЬКИЙ, Іван: 10 серпня 1836, Завалля – 2 вересня 1890, Чернівці. Професор гімназії. Батько – священик. [Некролог у: *Vukowiner pädagogische Blätter. Organ des Bukowiner Landes-Lehrer-Vereins* (= Буковинська педагогічна газета. Орган Буковинського краевого вчительського товариства), Чернівці, № 10/1890, с. 131; КУПЧАНКО, Народна і вѣроисповѣдна боротьба, *Русска Правда*, Відень, № 11–12/1890; ЛНБ ф. 167 II, спр. 751/п. 28; Іван Глібовицький, ЕУ, т. I, с. 387]

ГЛІБОВИЦЬКИЙ, Микола: 1876–1918. Публіцист, політик. [АНДРУСЯК, Нариси 1935, с. 77, прим. 72; Микола Глібовицький, ЕУ, т. I, с. 387]

ГЛУШКЕВИЧ, Маріян: 1878–1935. Адвокат у Львові. [Маріян Глушкевич, ЕУ, т. I, с. 389; МОКЛАК, *Łemkowszczyzna*, с. 32 і наст.]

ГМИТРИК, Іларіон: 3 листопада 1852, Постолів, Ліський повіт – після 1891. Священик і гімназійний учитель. Батько – парох Постолова. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 765/п. 29, насамперед Автобіографія, б/д, після 1892]

ГНАТИШАК, Гавриїл: бл. 1850 – після 1916. Священик на Лемківщині, ймовірно Новосондецький повіт, батько Ореста Гнатишака, відомого русофільського діяча міжвоєнного періоду. [МОКЛАК, *Łemkowszczyzna*, с. 25; звинувачення військової прокуратури Відня проти Гнатишака і 23-х інших русофілів, квітень 1916, Львівський краєвий суд, ЦДІАЛ ф. 152, оп. 2, спр. 28060]

ГОЛІЯН, Іван: 1855 – 5 лютого 1901, Трійця, Добромільський повіт. Парох у Трійці. Батько – священик (?). [ЛНБ ф. 167 II, спр. 781, п. 29]

ГОЛОВАЦЬКИЙ, Омелян: 1831 – 23 лютого 1892, Суходоля, Гусятинський повіт. Парох у Суходолі. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 787/п. 29]

ГОЛОВАЦЬКИЙ, Стефан: 1828 – 26 березня 1876. Священик. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 782, п. 29; ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 8, арк. 36–38]

ГОЛОВАЦЬКИЙ, Яків, др: 29 жовтня 1814, Чепелі, Бродівський повіт – 13 травня 1888, Вільно. Священик, історик, філолог. Батько – священик. [ИСТОМИНЪ, Головацкій; Яків Головацький, некролог у: *Діло*, № 103/1888; ЛНБ ф. 167, спр. 786/п. 29; фрагмент мемуарів у рукописі, ЛНБ ф. 36, спр. 832/п. 59, арк. 1–16; Яків Головацький, ЕУ, т. I, с. 394]

ГОШОВСЬКИЙ, Іван: бл. 1830 – після 1871. Священик у Станиславові, капелан у Холмі. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 2094/п. 64 (у документи про Мардаровича)]

ГРАБАР (уроджена Добрянська), Ольга: 1846 – після 1882. Не працювала. Батько – Адольф Добрянський, через сестру Алексію породичалася з Юліаном Геровським. [АНДРУСЯК, Нариси 1935, с. 48 і наст.; Ольга Грабар/Ігор Грабар, ЕУ, т. II, с. 421]

ГУДИМА, Ігнатій: бл. 1885 – після 1914. Православний священик, духовну освіту здобув у Росії. [Слідчі документи 1912, Львівський краєвий суд, ЦДІАЛ ф. 152, оп. 2, спр. 25277–25281; *Червоная Русь*, Санкт-Петербург, № 1/1913]

ГУКЕВИЧ, Константин: бл. 1840 – після 1895. Парох у Квашенинах, Добромільський повіт. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 912/п. 33]

ГУМЕННИЙ, Луць (Лука): 1850, Милошовичі, Львівський повіт – після 1875. Приватний учитель, співробітник у *Науці* Наумовича. Батьки – селяни в Милошевичах. [Слідчі документи проти Луця Гуменного, Львівський краєвий суд, 4 вересня – 16 грудня 1875, ЦДІАЛ ф. 152, оп. 2, спр. 14271–14287]

ГУМЕЦЬКИЙ, Іван: 1814 – 13 січня 1901, Річиця, Рава-Руський округ. Парох у Річиці. Батько Лукіяна й Модеста Гумецьких. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 923/п. 34]

ГУМЕЦЬКИЙ, Лукіян, др: після 1840–1900. Адвокат у Самборі. Батько – Іван Гумецький. [*Бєстьда*, № 18–19/1894]

ГУМЕЦЬКИЙ, Модест, др мед.: після 1840–1900. Лікар. Батько – Іван Гумецький. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 923/п. 34]

ГУШАЛЕВИЧ, Іван: 4 грудня 1823, Палашівка, Чортківський округ – 2 червня 1903, Львів. Священик, учитель, прозаїк, поет, автор знаних русофільських гімнів. Батько – священик. [О. Иоаннъ Гушалевиць, *Временникъ Ставропигійского Института за 1893 годъ* (Л., 1892), с. 162-167; ЛНБ ф. 167 II, спр. 942/п. 34]

ГЕРОВСЬКА (уроджена Добрянська), Алексія: бл. 1840 – після 1901. Не працювала. Батько – Адольф Добрянський, сестра – Ольга Грабар. Одружена з Юліяном Геровським. [*Галичанинъ*, № 288/1901. Див. джерела до Юліян Геровський, Адольф Добрянський]

ГЕРОВСЬКИЙ, Георгій: 1886, Львів – після 1910. Студент. Батько – Юліян Геровський, мати – Алексія Геровська з Добрянських. [ННStA PA XL, К. 222, копія звіту Дирекції поліції у Чернівцях, 20 квітня 1910, арк. 200–205]

ГЕРОВСЬКИЙ, Олексій: 1885 – після 1910. Адвокат (початківець). Батько – Юліян Геровський, мати – Алексія Геровська з Добрянських. [ННStA PA XL, К. 222, копія звіту Дирекції поліції у Чернівцях, 20 квітня 1910, арк. 200–205]

ГЕРОВСЬКИЙ, Роман, др мед.: 1880, Львів – після 1910. Лікар у Карлсбаді. Батько – Юліян Геровський, мати – Алексія Геровська з Добрянських. [ННStA PA XL, К. 222, копія звіту Дирекції поліції у Чернівцях, 20 квітня 1910, арк. 200–205]

ГЕРОВСЬКИЙ, Юліян, др: 1840, Берлоги – 1910. Фінансовий юрист у Львові та Іннсбруці, адвокат у Чернівцях. Батько – священик у Берлогах. Небіж Якова Геровського; дядько Михайла Короля, зять Адольфа Добрянського. [Юліянъ Геровскій, *Календарь ОМК на 1896 годъ* (Л. 1895); ЛНБ ф. 167 II, спр. 721/п. 27]

ГЕРОВСЬКИЙ, Яків: 1794, Ячів біля Яблонова – 5 вересня 1850, Львів. Професор богослов'я і отець-крилошанин у Львові. Батьки – селяни (ходачкова шляхта?) в Ячеві. [О. Яковъ Геровскій, *Русское Слово*, № 52/1890; ЛНБ ф. 167 II, од. зб. 722, п. 27; Яків Геровський, ЕУ, т. I, с. 375]

ГРЕНДЖОЛА, Прокопій: бл. 1840 – після 1899. Селянин і провідний діяч ОМК у Сельничі, Жидачівський повіт. [Протокол річних зборів ОМК у Стрию 1892, ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 12, арк. 4зв.; протокол річних зборів ОМК у Дрогобичі 1897, ф. 182, оп. 1, спр. 16, арк. 4зв.; протокол зборів Бродівської філії ОМК 1892, ф. 182, оп. 1, спр. 23, арк. 5зв., із виступами Гренджоли, Черняка і Захаряка; ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 280–283; МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 65, 132–136]

ДАВИДОВИЧ, Антоній: бл. 1830–1894. Парох у Заболотцях. [ЛНБ ф. 167 II, од. зб. 944, п. 35]

ДАВИДЯК, Василь: 1850–1922. Священик у Коростові, Гребенові, Тухлі, Львові. [АНДРУСЯК, Нариси 1935, с. 75, прим. 57; МОКЛАК, Консерсје 1993, с. 151; Василь Давидяк, ЕУ, т. II, с. 485, 598]

ДАНКЕВИЧ, Лука: 1791–1867, Коломия. Священик у Коломії. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 966/п. 35]

ДАНКЕВИЧ, Олена [дівоче прізвище]: бл. 1840 – після 1884. Дружина священика Т. у Радехові (у джерелі повністю зазначено лише дівоче прізвище). [ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 5, арк. 116 і наст.]

ДЕБЕЛЬСЬКИЙ, Микола: бл. 1825 – після 1893. Парох в Оплицькому, Серафинцях, Ключеві Великому (район Коломії/Городенки). [ЛНБ ф. 167 II, спр. 974/п. 35; ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 33, арк. 8–10]

ДЕЙНИЦЬКИЙ, Омелян: 10 жовтня 1841, Лани, Бережанський округ – після 1893. Учитель. Батько – священик. [Дейницький, Автобіографія, б/д, надійшла 19 серпня 1901, ЛНБ ф. 167 II, спр. 975/п. 35]

ДЕЛЬКЕВИЧ, Йосиф, др: 1822, Лежайськ, Ланьцутський округ – після 1892. Священик, професор богослов'я. Батьки – дрібні містяни в Лежайську. [О. Йосифъ Делькевичъ, Календарь ОМК на 1891 годъ (Л. 1890), с. 124–126. ЛНБ ф. 167 II, спр. 978/п. 35]

ДЕМКІВ (ДЕМКОВ), Микола: бл. 1820 – після 1876. Господар у Вільці Мазовецькій, Белзький повіт, посол до Галицького сойму. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 985/п. 36]

ДЗЕРОВИЧ, Іполит: бл. 1830 – після 1876. Священик у Тлумачі. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 1010/п. 36]

ДИМЕТ, Михайло: 1819–1890, Львів. Купець у Львові, зокрема предметами для церковних потреб, літературний меценат. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 1023/п. 37]

ДІДИЦЬКИЙ, Богдан (Теодосій): 1 лютого 1827, Угнів, Жовківщина – 19 січня 1909 (ЕУ: 1908), Львів. Журналіст, видавець, письменник. Батько – священик. [Богданъ А. Дѣдицкій, *Временникъ Ставропигійского Института на 1895 годъ* (Л. 1894), с. 143–144; Богданъ А. Дѣдицкій, *Русское Слово*, № 4/1890. ЛНБ ф. 167, спр. 1029/п. 37]

ДОБРЯНСЬКИЙ, Адольф (фон, лицар): 18 грудня 1803, Рудлів, комітат Земплін, Верхня Угорщина [Історична область Словаччини] – 19 березня 1901, Іннсбрук. Юрист, високопосадовець, політик. Батько – священик і власник ґрунтів. Родина походить з руської шляхти. [Адольф Добрянський, некролог у: *Діло*, №№ 57, 58/1901; Адольфъ И. Добрянскій, *Русское Слово*, № 50/1901; А. ПО-

ПОВ, А. И. Добрянскій, его жизнь и дѣятельность (Мукачево 1928), ЛНБ ф. 167 II, спр. 1048/п. 37; Адольф Добрянскій, ЕУ, т. II, с. 554 і наст.]

ДОБРЯНСЬКИЙ, Антоній: 26 січня 1810, Бунів, Яворівський повіт (за іншими джерелами – Молошковичі) – 1877, Валява, Перемиський повіт. Священик, доцент духовної семінарії, письменник. Батько – священик. [ДЪДИЦКІЙ, Антоній Добрянскій (Л. 1881); О. Антоній Добрянскій, *Газета Школьна*, № 19 /1877, с. 164; о. Антоній Добрянскій, *Бесѣда*, № 17–18/1898; ЛНБ ф. 167 II, спр. 1047/п. 37]

ДОБРЯНСЬКИЙ, Іван, др: 18 лютого 1842, Валява – 1915. Адвокат і доцент карного права у Львові. Син Антонія Добрянського, брат Михайла Добрянського. [Іван Добрянскій, *Календарь ОМК на 1893 годъ* (Л. 1892), с. 108–111; ЛНБ ф. 167, спр. 1055/п. 38; Іван Добрянскій, ЕУ, т. II, с. 555]

ДОБРЯНСЬКИЙ, Михайло: 1835, Валява, Перемиський повіт – після 1867. Батько – Антоній Добрянскій. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 1047/п. 37 (у документі про Антонія Добрянського)]

ДРИМАЛИК, Сильвестр, др мед.: 11 січня 1855, Ольшани, Перемиський повіт – 1923, Львів. Лікар у Жовкві та Львові. Батько – священик. [Сильвестр Дрималик, Автобіографія, Жовква, 19 березня 1896, ЛНБ ф. 167 II, спр. 1104/п. 39; Сильвестр Дрималик, ЕУ, т. II, с. 594. Ім'я Дрималика стоїть у переліку активістів у: НІМКА, Villagers (с. 268, № 67)]

ДРОГОМИРЕЦЬКИЙ, Василь: бл. 1865 – після 1901. Журналіст. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 1106/п. 39]

ДРОГОМИРЕЦЬКИЙ, Іван, др: бл. 1870 – після 1902. Адвокат у Золочеві. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 1107/п. 39]

ДУДИКЕВИЧ, Володимир, др: 1861–1922, Ташкент. Адвокат у Коломиї, політик. Батько – священик (?). [ЛНБ ф. 167 II, спр. 1122/п. 40; Володимир Дудикевич, ЕУ, т. II, с. 602; МОКЛАК, *Łemkowszczyzna*, с. 33]

ДУМКА, Павло: бл. 1840 – після 1884. Селянин у Ходачковій Великій, Тернопільський повіт. [ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 6, арк. 2 і наст.]

ДУРКОТ, Теодор: бл. 1870 – після 1918. Священик у Ждині, Горлицький повіт. [МОКЛАК, *Łemkowszczyzna*, с. 28 і наст.; звинувачення військової прокуратури Відня, квітень 1916, проти Д. та 23-х інших русофілів, Львівський краєвий суд, ЦДІАЛ ф. 152, оп. 2, спр. 28060]

ЖЕГЕСТІВСЬКИЙ, Віктор: бл. 1830 – після 1873. Парох у Криниці. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 1174, п. 41; ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 36, арк. 18; спр. 43, арк. 1–8]

ЖЕЛЕХІВСЬКИЙ, А.: бл. 1830 – після 1873. Парох у Лубні, Лемківщина. [ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 28, арк. 30 і наст.]

ЖЕЛЕХІВСЬКИЙ, Юстин: 1821–1910. Священик, гімназійний учитель, публіцист у Перемишлі. Батько – священик (?). [Юстин Желехівський, ЕУ, т. II, с. 667; ЛНБ ф. 167 II, спр. 1180, п. 41]

ЖУКОВСЬКИЙ, Іван: 1810–1884. Священик, гімназійний учитель. [Іван Жуківський, ЕУ, т. I; ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 7, арк. 1 і наст.; СВИСТУНЪ, Прикарпатская Русь, т. 2, с. 222 і далі]

ЗАГОРОЙКО, Ілько: бл. 1820 – після 1867. Селянин, посол до Галицького союму. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 1205/п. 42; ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 79]

ЗАКЛИНСЬКИЙ, Олексій: 27 березня 1819, Озеряни, Тлумацький повіт – 26 березня 1891, Старі Богородчани. Священик у Старих Богородчанах, політик (посол до Галицького союму і Державної Ради). Батько – священик. [ЗАКЛИНСЬКИЙ, Записки; ЛНБ ф. 167 II, спр. 1207/п. 42; О. Алексей Заклинский, *Наука* (Відень 1891), с. 158–159; *Діло* № 258/1888]

ЗАЛОЗЕЦЬКИЙ(-САС), Василь: 1833–1915. Священик, письменник, пропагандист тверезості. Родина належить до української шляхти. [Василь Залозецький-Сас, Володимир Залозецький-Сас, Роман Залозецький-Сас, ЕУ, т. II, с. 738 і наст.; Автобіографія, ЛНБ ф. 167 II, спр. 2094/п. 94]

ЗАЛУСЬКИЙ, Олексій (Олекса): 1845 – після 1887. Швець у Збаражі. [И. Наумовичъ: Алексей Залуский. Рукопис статті, імовірно 1883, ЛНБ ф. 2, спр. 126/п. 15, арк. 56зв.]

ЗАЛУЦЬКИЙ, Іван: 1831–1909. Священик у Тереховлі, меценат українських установ. [ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 107, арк. 1–4; Іван Залуцький, ЕУ, т. II, с. 739]

ЗАХАРЯК, Дем'ян (Дам'ян): бл. 1840 – після 1899. Селянин у Лишні. [Протокол зборів ОМК, ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 12, арк. 4зв.; ф. 182, оп. 1, спр. 16, арк. 4зв.; ф. 182, оп. 1, спр. 23, арк. 5зв.; МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 48–150]

ЗАЯЦЬ, Михайло, др: 1885–1940 [замордований у радянській тюрмі?]. Адвокат у Львові. Родич Теодозія Заяця? [Михайло Заяць, ЕУ, т. II, с. 762]

ЗАЯЦЬ, Теодозій, др: бл. 1870 – після 1922. Адвокат у Львові, політик. Родич Михайла Заяця? [*Галичанинъ*, №№ 81, 196/1901; МОКЛАК, *Łemkowszczyzna*, с. 47 і далі, 68]

ЗГАРСЬКИЙ, Євген: 1834–1892. Гімназійний учитель, письменник, журналіст у Тернополі та Львові. [ОЛЕСНИЦЬКИЙ, Сторінки, с. 62; Євген Згарський, ЕУ, т. II, с. 767]

ЗДЕРКІВСЬКИЙ, О. Іван: 2 січня 1823, Товсте, Гримайлівський повіт – 25 квітня 1901, Конохів, Стрийський повіт. Парох у Конохові. Батько – священик. [Іван Здерківський, *Діло*, № 85/1901; Іоаннъ Здерковскій, *Галичанинъ*, № 84/1901]

ЗУБРИЦЬКИЙ, Денис: 1777, Батятичі під Кам'янкою-Бузькою, Жовківський округ – 1862, Львів. Чиновник, історик. Батько – посесор (поміщик з дрібної шляхти) в Батятичах. [Діонізій Зубрицький, *Временникъ Ставропігійского Института на 1896 годъ* (Л. 1895), с. 164–166; ПЕТРО ПОЛЯНСКИЙ, Альбумъ археологическо-библиографической выставки Ставропігійского Института, *Новый Галичанинъ*, № 12/1891; ЛНБ ф. 167 II, спр. 1294/п. 44]

ІВАНИШІВ, Данило: бл. 1830 – після 1900. Господар у Грушеві, Дрогобицький повіт, посол до Галицького союму. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 1299/п. 45]

ІЛЕВИЧ, Іван: бл. 1820 – після 1873. Парох у Мшані, Городоцький повіт. Батько Юліяна Ілевича. [Листи Ілевича до «Русскої Ради», травень 1873, ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 34, арк. 39–42. Див. також дані про Юліяна Ілевича]

ІЛЕВИЧ, Юліян, др: 1858–1899. Адвокат у Львові. Батько – Іван Ілевич, священик. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 1315/п. 45]

ІЛЕЧКО, Іван: бл. 1885, Костяшин, Сокальський повіт – після 1911. Православний священик, духовну освіту здобув у Росії. [Інформація про розвиток схизматичної пропаганди в Галичині, досьє Міністерства внутрішніх справ, Відень, після січня 1912, ННStA, PA XL, K. 222, папка 2, арк. 42 і наст.]

ІЛЬНИЦЬКИЙ, Іван: 1808 – січень 1883 Перемишль. Богослов, віце-ректор Львівської духовної семінарії, ректор Перемиської духовної семінарії. [ЛНБ ф. 167, спр. 1320/п. 45; Воспоминання старика-очевидця (Івана Гушалеви́ча) із семинарської життя 1848 года, у: *Временникъ Ставропігійского Института на 1888 годъ* (Л. 1887), с. 108 і наст., 114 і наст.]

ІСКРИЦЬКИЙ, Олександр: бл. 1840 – після 1882. Адвокат у Сяноку, згодом у Львові. [ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 206; ЛНБ ф. 167 II, спр. 1328/п. 45]

ІЩУК, Роман: бл. 1825 – після 1870. Господар у Сушно, Золочівський повіт. Посол до Галицького союму. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 1331/п. 45]

КАЛИТОВСЬКИЙ, Омелян, др: 1 березня 1855, Бутини, Жовківський повіт – 1924 (Тернопіль?). Історик, директор гімназії. Батько і дід – священики. Родина походить з української дрібної шляхти Жовківщини. Родич Філемона Калитовського (ймовірно, його небіж). Через дружину Юлію у родинних зв'язках з Дідицькими. [Омелян Калитовський: Автобіографія, Львів, 11 липня 1896, ЛНБ ф. 167 II, спр. 1351/п. 46]

КАЛИТОВСЬКИЙ, Філемон: 12 листопада 1841, Замочок, Жовківський повіт – після 1897. Суддя. Батько – священик. У родинних зв'язках з Омеляном Калитовським (імовірно, небожем) та родиною Дідицьких. [Филемонъ Калитовскій, *Календарь ОМК на 1894 годъ* (Л. 1893), с. 181–185; Автобіографія, Заставна, 12 березня 1888, ЛНБ ф. 167 II, спр. 1353/п. 46; спр. 1350/п. 46 (у документі про Івана Калитовського)]

КАЛУЖНЯЦЬКИЙ, Омелян: 23 січня 1845, Тур'є, Старомістянський повіт – 3 липня 1914, Чернівці. Гімназійний учитель, професор-славист. Батько – священик. [Емиліянь Калужняцкій, *Галичанинъ*, № 147/1897; Емиліянь Калужняцкій, *Календарь ОМК на 1895 годъ* (Л. 1894); ЛНБ ф. 167 II, спр. 1355/п. 46]

КАРПИНЕЦЬ, Іван: бл. 1820 – після 1867. Господар, посол до Галицького союму. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 1373/п. 50]

КАЧКОВСЬКИЙ, Михайло: 29 липня 1802, Дубно, Жешувський (Ряшівський) округ – 8 серпня 1872, Кронштадт (Росія). Суддя, літературний меценат, посол до Галицького союму. Батько – священик. [Микола Антоневиц: Михайль Качковскій, *Слово*, №№ 125, 126/1878; Михайль Качковскій, *ИздОМК* (Л. 1886); ЛНБ ф. 167, спр. 1390/п. 47, арк. 14–18]

КАЧМАРЧИК, Теофіл (Теофіль): бл. 1840 – після 1918. Парох у Вільчарові, Грибівський деканат, Новосондецький повіт. Батько Ярослава Качмарчика. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 1391/п. 47; МОКЛАК, *Łemkowszczyzna*, с. 39–42]

КАЧМАРЧИК, Ярослав: бл. 1880 – після 1922. Адвокат, директор ощадної каси «Лемковска каса» в Горлицях. Син Теофіла Качмарчика. [МОКЛАК, *Łemkowszczyzna*, с. 28, 39–42, 46, 109, 149, 190]

КИСІЛЕВСЬКИЙ, Савин: 1842 або 1843 – 1901. Священик у Чорнолозцях, Тлумацький повіт. [О. Савинъ Кисілевскій, некролог у: *Галичанинъ*, № 86/1901; ЛНБ ф. 167 II, спр. 1433/п. 48]

КЛЕМЕРТОВИЧ, Михайло: 1835, Гадинківці, Гусятинський повіт – після 1898. Журналіст. Батько – селянин і садівник у помісті. [Михайль Клемертовичъ, *Календарь ОМК на 1899 годъ* (Л. 1898), с. 155–161; ЛНБ ф. 167 II, спр. 3379/п. 99 (у матеріалі про Чубатого)]

КЛИМКО, Андрій: 1825, Галичина – листопад 1901, Замек, Люблінська губернія. Священик. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 1439/п. 48; ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 43, арк. 1–8]

КМІЦИКЕВИЧ, Георгій: 1815 – 28 квітня 1884. Священик, місцевий політик у Гаях Вижніх, Дрогобицький повіт. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 1450/п. 48]

КМІЦИКЕВИЧ, Константин: бл. 1820 – після 1870. Суддя, наостанок у Вищому краєвому суді у Львові, функціонер Ставропігійського Інституту. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 1459/п. 48]

КМІЦИКЕВИЧ, Юліян, др: 1856–1901. Адвокат у Дрогобичі. Батько – імовірно, священик. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 1454/п. 48]

КОБЛЯНСЬКИЙ, Михайло: бл. 1830 – після 1873. Священик у Кабаках, Косівський повіт. [ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 8, арк. 43зв.]

КОБЛЯНСЬКИЙ, Стефан: 8 лютого 1845, Львів – 17 грудня 1900, Драганівка, Тернопільський повіт. Парох у Драганівці. Батько – священик. [О. Стефань Коблянській, *Календарь ОМК на 1894 годъ* (Л. 1893), с. 165–170; ЛНБ ф. 167 II, спр. 1472/п. 49]

КОБРИНСЬКИЙ, Йосафат: 28 вересня 1818, Коломия – 26 березня 1901, Мишин, Коломийський повіт. Парох у Мишині. Батько – вчитель у центральній окружній школі в Коломиї. По лінії матері Єфросинії в родинних зв'язках з Окуневськими. Зять і небіж – провідні політики-радикали. [А. МАРУЩАКЪ, О. Йосафатъ Кобринській, *Календарь ОМК на 1893 годъ* (Л. 1892), с. 81–85; ЗНАВЕЦЬ, О. Йосафат Кобринський, некролог у: *Громадський Голос*, № 19/1901; ЛНБ ф. 167, спр. 1476/п. 49]

КОВАЛЬСЬКИЙ, Василь, др: 13 січня 1826, Броди – 1911. Суддя, президент сенату Найвищого суду у Відні, політик. Батько – жовнір, а згодом фірман у магістраті, дяк у Бродях і Станиславові. Через дружину Юлію зять Михайла Куземського. [Василій Ковальській, Біографія, вид. «Русскою Радою» (Л. 6/р), і в: *Новый Галичанинъ*, № 24/1890; ЛНБ ф. 167 II, спр. 1483/п. 49; Василь Ковальський, ЕУ, т. III, с. 1061 і наст.]

КОВБАСЮК, Микола: 1817, Вербіж, Коломийський повіт – квітень 1889, Вербіж. Газда, посол до Галицького сойму. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 1489, п. 50]

КОВДРА, Василь: бл. 1885, Святкова, Горлицький повіт – після 1914. Студент права. [Слідча документація проти Ковдри та ін., Львівський краєвий суд, 1911–1912, ЦДІАЛ ф. 152, оп. 2, спр. 25275, 25276, 25277, 25281]

КОВШЕВИЧ, Роман: 1807, Глинське, Жовківський повіт – 22 березня 1896, Ремнів, Жовківський повіт. Парох у Ременові. Батько – священик. Тесть Филипа Свистуна. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 1493, п. 50; ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 6, арк. 16 і наст.]

КОЗАРИЩУК, Данило: 1841, Буковина – після 1896. Журналіст. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 1512/п. 50]

КОЛПАЧКЕВИЧ, Володимир: бл. 1860 – після 1918. Священик і політик місцевого значення в Рава-Руському повіті. [BOBRZYŃSKI, Z moich pamiętników, с. 212 і наст.; Дирекція поліції у Львові до Міністерства закордонних справ, 16 вересня 1910, ННStA, PA XL, K. 222, папка 1, арк. 40 і наст.]

КОМПАНЕВИЧ, Варлаам: 1777, Волинь – 1858, Львів. Монах чину оо. Василян, історик. [АНДРУСЯК, Генеза 1941, с. 5; Варлаам Компаневич, ЕУ, т. III, с. 1092]

КОНСТАНТИНОВИЧ, Іван (Йоганн): бл. 1815, Лемківщина – після 1873. Юрист, міністерський чиновник у Відні. Батько – священик. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 1555/п. 51; ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 40, арк. 4 і наст.]

КОПИСТЯНСЬКИЙ, Іван: бл. 1830 – після 1873. Священик у Кросно. [ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 69, арк. 7 і наст., 10 і наст.]

КОПИТЧАК, Василь: бл. 1830 – після 1902. Гімназійний катехит у Тернополі. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 1564, п. 51]

КОРДАСЕВИЧ, Єронім I: бл. 1830 – після 1879. Священик у Станиславові. [ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 71, арк. 16]

КОРДАСЕВИЧ, Єронім II: 1848 – 31 січня 1901, Львів. Інженер, директор заводу. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 1571/п. 52]

КОРЕЦЬКИЙ, Симеон: 1838, Миколаїв – після 1896. Учитель сільської школи, заможний селянин, місцевий політик, вїт у Крупському, Жидачівський повіт. Батько – селянин у Миколаєві. [Симеонъ Корецкій, *Календарь ОМК на 1897 годъ* (Л. 1896), с. 170–172]

КОРОЛЮК, Олексій (Олекса): бл. 1820 – після 1870. Селянин у Побережжі біля Єзуполя, посол до Галицького сойму. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 1593/п. 52]

КОРОЛЬ, Михайло, др: 16 вересня 1856, Неслухів, Кам'янецький повіт – 1925. Адвокат у Жовкві, політик. Батько – священик, дід – селянин і дяк в Ожидові, Бродівський повіт. По лінії матері Емілії небіж Юліяна Геровського. [Михайло Король: Автобіографія, б/м, б/д, надійшла 3 квітня 1896; Михайль Король, *Русское Слово*, № 45/1890; ЛНБ ф. 167 II, спр. 1591/п. 52; Михайло Король, ЕУ, т. III, с. 1140]

КОСТЕК, Франц Северин, др: бл. 1830 – після 1870. Професор богослов'я, ректор Львівського університету. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 1615/п. 53]

КОСТЕЦЬКИЙ, Іван: бл. 1855 – після 1901. Професор гімназії у Львові. [АН-ДРУСЯК, Нариси, прим. 6; ЛНБ ф. 167 II, спр. 1593/п. 52]

КОСТЕЦЬКИЙ, Келестин: бл. 1840 – після 1885. Священик у Скалі та Чернівцях. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 1619/п. 53]

КОТЛЯРЧУК, Микола: травень 1827, Стопчатів, Коломийський повіт – 26 березня 1887, Кривеньке. Священик і вчитель у Бережанах, Львові, Скалаті. Батько – малоземельний селянин. [Некролог у: *Школьна Часопись*, № 11–12/1887; О. Николай Котлярчукъ, *Галичанинъ*, № 5/1897 (від 20 січня 1897); М. КЛЕМЕРТОВИЧ, О. Николай Котлярчукъ, *Временникъ Ставропигійского Института на 1899 годъ* (Л. 1898), с. 147–149; ЛНБ ф. 167 II, спр. 1627/п. 53]

КОЦОВСЬКИЙ, Кипріян: бл. 1850 – після 1901. Суддя. Батько – священик. Зять Корнила Мандичевського. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 1635/п. 53]

КОЦЬКО, Василь: бл. 1820 – 24 листопада 1897, Дрогобич. Секретар повітового староства в Дрогобичі. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 1633/п. 53]

КРАВЦІВ, Йосиф: бл. 1820 – після 1870. Господар, посол до Галицького сойму. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 11646/п. 54]

КРАСИЦЬКИЙ, Йосиф: 1828, Гринів, Бібрський повіт. Священик. Батько й діди – священики. [О. Иосифъ Красицкій, *Календарь ОМК на 1893 годъ* (Л. 1892); ЛНБ ф. 167 II, спр. 1649/п. 54]

КРИЖАНОВСЬКИЙ, Гавриїл, др: 19 лютого 1837, Бучач – після 1885. Професор богослов'я, політик. Батько – дрібномайновий містянин (ремісник?). [Гавриїл Крижановський: Автобіографія, б/д, ЛНБ ф. 167 II, спр. 1656/п. 54]

КРИНИЦЬКИЙ, Іполит: бл. 1825, Галичина – після 1893, Росія. Богослов, ректор Холмської духовної семінарії. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 1662/п. 54; *Діло*, № 3/1893; УСТІЯНОВИЧЪ, Раєвській, с. 22–24]

КРУШИНСЬКИЙ, Йосиф I: 1814 Деревня, Жовківський округ – червень 1893, Добрушин, Жовківський повіт. Священик і місцевий політик у Добрушині. Батько – священик. Родина – з української дрібної шляхти. [Йосиф Крушинський II: Автобіографія (з даними про предків), Селиська, 5 листопада 1897, ЛНБ ф. 167 II, спр. 1685/п. 54; *Діло*, № 249/1898; ЛНБ ф. 167 II, спр. 1684/п. 54]

КРУШИНСЬКИЙ, Йосиф II: 1839 – після 1897. Священик і місцевий політик у Селиськах, Яворівський повіт. Батько – Йосиф Крушинський I. [Йосиф Крушинський II: Автобіографія, Селиська, 5 листопада 1897, ЛНБ ф. 167 II, спр. 1685/п. 54]

КРУШИНСЬКИЙ, Йосиф (Осип) III: 4 серпня 1866, Острів, Перемиський повіт – після 1899. Офіцер, журналіст. Батько – Йосиф Крушинський II. [Йосиф Крушинський III: Автобіографія, Чернівці, 30 червня 1889, ЛНБ ф. 167 II, спр. 1686/п. 54]

КУЗЬМА, Григорій: бл. 1840 – після 1898. Суддя. [ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 56, арк. 1, 3, 11 (липень–серпень 1876); МОНЧАЛОВСЬКИЙ, Памятная книжка, с. 22; ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 310–312]

КУК, Іван: 3 жовтня 1857, Колоденка, Жовківський повіт – після 1897. Господар і дяк у Колоденці. Батько – селянин. [Иванъ Кукъ, *Календарь ОМК на 1898 годъ* (Л. 1897), с. 155–157]

КУЛАЧКОВСЬКИЙ, Денис (Діонізій): 9 жовтня 1840, Романів, Бібрський повіт – після 1893. Правник у фінансовій адміністрації. Батько – священик, по лінії матері, уродженої Геровської, небіж Якова Геровського. [Діонізій Кулачковський, *Календарь ОМК на 1892 годъ* (Л. 1891), с. 97–100; ЛНБ ф. 167 II, спр. 1704/п. 55]

КУЛЬЧИЦЬКИЙ, Йосиф: бл. 1820–1885, Львів. Крилошанин, церковний функціонер на Святоюрській горі, політик. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 1714/п. 55]

КУЛЬЧИЦЬКИЙ, Яків (фон, лицар): 1837–1880. Інспектор народних шкіл, секретар Галицького намісництва, повітовий староста, політик. Батько – священик. Родина з української дрібної шляхти. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 1723/п. 55]

КУПЧАНКО, Григорій: 8 серпня 1849, Берегомет, Буковина – 10 травня 1902. Журналіст. Батько – селянин. [Григорій Купчанко: Автобіографія, Відень, 21 березня 1889, ЛНБ ф. 167 II, спр. 1735/п. 56; Григорій Купчанко, *Селянинь*, № 2–3/1896; КУПЧАНКО, Народна и вѣроисповѣдна борьба]

КУРБАС, Володимир: бл. 1860 – після 1885. Учитель, страховий агент, журналіст. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 1740/п. 56]

КУРИЛЛО, Василь: бл. 1870 – після 1928. Парох у Муцині Великій (Męcina Wielka), Горлицький повіт, і Флоринці, Грибівський повіт, політик місцевого значення. Через дружину швагер Юліяна Яворського. [МОКЛАК, *Łemkowszczyzna*, с. 39 і наст., 180; Галицьке намісництво до Міністерства внутрішніх справ, 28 липня 1911, ННStA, PA XL, K. 222, папка 2, арк. 29зв.]

КУРИЛОВИЧ, Володимир: бл. 1860 – після 1907. Суддя, посол до Державної Ради. [ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 442 і далі, 572 і далі; МОКЛАК, *Łemkowszczyzna*, с. 25]

КУРИЛОВИЧ, Михайло: бл. 1815 – перед травнем 1884. Священик, місцевий політик у Налужах і Бучачі. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 1748/п. 56]

КУЗЕМСЬКИЙ, Михайло: 20 листопада 1809, Шибалин, Бережанський повіт – 23 листопада 1878, Ляшки, Бережанський повіт. Високопоставлений представник духовенства, політик, останній уніатський єпископ у Холмі. Батько – священик. На Бережанщині родина ще з XV ст. засвідчена як священича династія. Тесть Василя Ковальського. [О. Михайль Куземській, *Бєсьда*, № 19–20/1898; ДМИТРО ВІНЦКОВСЬКИЙ (Вѣнцковскій), Михайль Куземській, *Календарь ОМК на 1892 годъ* (Л. 1891), с. 85–90; Михайль Куземській, *Временникъ Ставропигійско-го Института на 1896 годъ* (Л. 1895), с. 127–131; ЛНБ ф. 167 II, спр. 1692/п. 55]

ЛАБАШ, Стефан: 8 січня 1853 – січень 1889, Білий Камінь, Бродівський повіт. Журналіст, банківський службовець. [Стефан Лабаш, некролог у: *Бєсьда*, № 2/1889 (від 15 січня 1889); ЛНБ ф. 167 II, спр. 1766/п. 57]

ЛАБЕНСЬКИЙ, Симон: бл. 1870 – після 1914. Журналіст. [ЕУ, т. V, с. 1653; МОКЛАК, *Łemkowszczyzna*, с. 32]

ЛАВРЕЦЬКИЙ, Йосиф: бл. 1810 – після 1851. Священик, крилошанин у Самборі. [*Галичо-рускій Вѣстникъ*, Львів, № 64/1849; *Вѣстникъ*, Відень, №№ 79, 131/1851; № 15/1852]

ЛАВРИНОВИЧ, Микола: бл. 1820 – після 1870. Селянин у Надвірній, Станіславівський повіт, посол до Галицького сойму. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 1773/п. 57]

ЛАВРОВСЬКИЙ (Лаврівський), Іван: 1822–1873. Священик, композитор, віце-ректор духовної семінарії в Холмі. [ЛНБ ф. 36, спр. 700/п. 48, арк. 1–2; УСТІЯНОВИЧЪ, Раевскій, с. 22; Іван Лаврівський, ЕУ, т. IV, с. 1251]

ЛАГОЛА, Василь, др: 5 травня 1855, Переволочна, Золочівський повіт – після 1898. Юрист, за основним місцем праці функціонер Народного Дому. Батько – селянин. [Василій Лагола, *Календарь ОМК на 1899 годъ* (Л. 1898), с. 162 і наст.; ЛНБ ф. 167 II, спр. 1790/п. 57; спр. 3379/п. 99 (у матеріалі Чубатого)]

ЛЕВАНДОВСЬКИЙ, Валентій: 1854 – після 1896. Селянин, вїт у Кутківцях, Тернопільський повіт. Батько – латинник, малоземельний селянин. (Л. перейшов у греко-католицьку конфесію аж у дорослому віці.) [Валентій Левандовскій, *Календарь ОМК на 1897 годъ* (Л. 1896); стоїть у списку активних діячів у: НІМКА, Villagers (с. 288, № 186)]

ЛЕВИЦЬКИЙ, Єронім: 1829–1892. Священик і радник консисторії у Стриганцях, Тлумацький повіт. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 1825/п. 58]

ЛЕВИЦЬКИЙ, Іван: 1850–1913. Бібліограф, біограф, збирав матеріали до словника «Прикарпатска Русь в ХІХ-м вѣцѣ». Батько – священик Омелян Левицький. [Іван (Ємельянович) Левицький, ЕУ, т. IV, с. 1267; МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 22, 120 і наст.]

ЛЕВИЦЬКИЙ, Йосиф: 1801, Баранчичі, Самбірський округ – 24 травня 1860, Нагуевичі. Доцент церковнослов'янської мови, автор шкільних підручників, священик у Шклі, Грушевичах, Нагуевичах. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 1840/п. 58; О. Антін Могильницький, *Ілюстрований календар товариства «Просвіта» на рік 1887* (Л. 1886), с. 67]

ЛЕВИЦЬКИЙ, Омелян (Емілій, Емиліан): 1821–1891. Священик, політик місцевого значення у Тартакові, Сокальський повіт. Батько Івана О. Левицького. [ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 87, арк. 50]

ЛЕПКАЛЮК, Кость: бл. 1820 – після 1870. Господар у Старому Косові, посол до Галицького сойму, Державної Ради і повітової ради. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 1881, п. 59]

ЛЕПКИЙ, Григорій: бл. 1840 – після 1884. Ремісник (?) у Бродах. [ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 6, арк. 9]

ЛЕПКИЙ, Онуфрій: 16 червня 1838, Літиня, Дрогобицький повіт – 12 вересня 1905, Львів. Священик, гімназійний катехит, публіцист, літературознавець, наприкінці життя у Львові. Батьки – селяни. [Онуфрій Лепкий: Автобіографія, Львів, 21 травня 1888, ЛНБ ф. 167 II, спр. 1885/п. 59; Некролог у: *Wiek Nowy*, 13 вересня 1905]

ЛИВЧАК, Йосиф: 1839, Тисова, Перемиський повіт – 1914, Росія. Технік, винахідник, журналіст. Брат Миколи Ливчака. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 1892/п. 59; Йосиф Ливчак, ЕУ, т. IV, с. 1289]

ЛИВЧАК, Микола: бл. 1830, Галичина – після 1867, Росія. Священик у Білій, Седлецька губернія. Брат Йосифа Ливчака. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 1892/п. 59 (у документі про Йосифа Ливчака)]

ЛИСЯК, Володимир: бл. 1850 – після 1900. Священик у Добромилі. [ЛНБ ф. 167, спр. 1911/п. 60]

ЛІСЕВИЧ, Теодор: 16 березня 1829, Отинія, Станиславівський округ – після 1897. Священик у Заліщиках і Старих Кутах, Станиславівський повіт, посол до Галицького сойму і повітової ради. Батько – містянин. [О. Феодоръ Лісевичъ, *Календарь ОМК на 1898 годъ* (Л. 1897), с. 148–150; ЛНБ ф. 167 II, спр. 1922/п. 60]

ЛІТИНСЬКИЙ, Іван, др: 15 вересня 1818, Будилів біля Бережан – 21 червня 1898, Львів. Суддя, останнє місце праці Найвищий суд у Відні. Батько – священик (?). Через сестру в родинних зв'язках з Львом Полевим. [Іванъ Литынский, *Календарь ОМК на 1899 годъ* (Л. 1898), с. 149–151]

ЛІТИНСЬКИЙ, Климентій: 1829 – 22 січня 1901, Львів. Військовий капелан. [О. Климентій Литынский, *Галичанинъ*, № 7/1901; ЛНБ ф. 167 II, спр. 1936/п. 61]

ЛОЗИНСЬКИЙ, Йосиф: 1807–1889. Священик, мовознавець і літературознавець, фольклорист. [АНДРУСЯК, Нариси, с. 13, 32 і наст.; Йосиф Лозинський, ЕУ, т. IV, с. 1374]

ЛОПАТИНСЬКИЙ, Василь: 1838 – 4 травня 1888. Священик, політик місцевого значення в Роздолі. Родич Івана Лопатинського (?). [ЛНБ ф. 167 II, спр. 1958/п. 61]

ЛОПАТИНСЬКИЙ, Іван: 1845 – 11 березня 1902. Священик у Долині. Родич Василя Лопатинського (?). [ЛНБ ф. 167 II, спр. 1960/п. 61]

ЛУЖНИЦЬКИЙ, Квінтилян: бл. 1840 – після 1885. Журналіст. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 1882/п. 62]

ЛУКАШЕВИЧ, Максиміліян: 1814, Сосниця – 18 січня 1895, Вишатичі, Перемиський повіт. Священик у Вишатичах, шкільний інспектор. Батько – священик. [О. Максиміліанъ Лукашевичъ, *Календарь ОМК на 1892 годъ* (Л. 1891), с. 199; *Галичанинъ*, № 6 від 20 січня 1895; ЛНБ ф. 167 II, спр. 1982/п. 62]

ЛУЦИК, Володимир Ф.: 1858–1909. Письменник, журналіст. [Володимир Луцик, ЕУ, т. IV, с. 1386; МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 34]

ЛУЦИК, Т. І.: бл. 1840–1896. Співпрацівник бюро Товариства імені Качковського. [МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 37, 59]

МАЗУР, Адріян: 1834 – 26 грудня 1896, Львів. Фельдфебель у відставці та банківський службовець у Львові. Батьки – ймовірно, селяни. [ЛНБ ф. 167, спр. 2033/п. 63]

МАЛЕЦЬ, Григорій: бл. 1880 – після 1928. Основне заняття: функціонер русофільських товариств. [МОКЛАК, *Łemkowszczyzna*, с. 49 і далі]

МАЛИНОВСЬКИЙ, Михайло: 28 листопада 1812, Новосілка – 25 лютого 1894, Львів. Церковний діяч, крилошанин, політик, історик Церкви. Батько – український чиншевий шляхтич із помістям у Новосілці. Дід – священник у Новосілці, з давньої священничої династії. [О. Михайло Малиновський, *Діло*, № 36/1894; О. Михайль Малиновскій, *Временникъ Ставропигійского Института на 1899 годъ* (Л. 1898), с. 143–146; ЛНБ ф. 167 II, спр. 2061/п. 63]

МАНДИЧЕВСЬКИЙ, Корнило: 1828 – 19 квітня 1914. Священик у Надвірній, місцевий політик, посол до Галицького сойму та Державної Ради. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 2089, 2090/п. 64]

МАРДАРОВИЧ, Ілля: 1 серпня 1838, Снятин – після 1888. Священик у Кам'янках Великих і Коломиї, пропагандист тверезості. Батько – містянин у Снятині (1798 – після 1888). Серед предків родини – бургомістр Снятина. [Ілля Мардарович: Автобіографія, Кам'янки, 10 березня 1888, ЛНБ ф. 167 II, спр. 2094/п. 64]

МАРКОВ, Дмитро, др: бл. 1865, Грушів, Дрогобицький повіт (?) – 1938, Брацислава (Чехо-Словаччина). Священик, правник, політик. Батько – селянин у Грушеві. Брат Осипа Маркова. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 2101/п. 64; Дмитро Марков, ЕУ, т. IV, с. 1469]

МАРКОВ, Йосиф (Осип): 1849, Грушів, Дрогобицький повіт – 1909. Журналіст. Батько – селянин у Грушеві. Брат Дмитра Маркова. [Осипъ Марковъ, *Календарь ОМК на 1889 годъ* (Л. 1888); ЛНБ ф. 167 II, спр. 2102/п. 64; Йосиф Марков, ЕУ, т. IV, с. 1469; АНДРУСЯК, Нариси, с. 48, 76, прим. 65]

МАТКОВСЬКИЙ, Павло: 1 січня 1825, Мохнате біля Турки – 1909. Священик, прелат у Горожанах Великих, Комарнівський повіт; меценат русофільських товариств. Батько – господар із зубожілої української дрібношляхетської родини (ходачкова шляхта). [О. Павель Матковскій, *Галичанинъ*, № 50/1902; ЛНБ ф. 167 II, спр. 2129/п. 65]

МАЦЛИНСЬКИЙ, Лев: 20 лютого 1814, Налужжя біля Тереховлі – 12 лютого 1894, Коропець, Бучацький повіт. Парох у Коропці. Батько – священник. [О. Левъ Мацѣлинскій, *Календарь ОМК на 1895 годъ* (Л. 1894), с. 79–82; ЛНБ ф. 167 II, спр. 2139/п. 65; ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 7, арк. 25 і наст.]

МЕЙСЬКИЙ, Іван: 1820 – 6 березня 1892. Священик, власник ґрунтів у Лопинці, Балигородський повіт. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 2229/п. 67]

МЕРУНОВИЧ, Климентій: бл. 1820–1885. Гімназійний професор у Тернополі, Львові, Новому Сончі, Кракові. [Климентій Меруновичъ, некролог у: *Новый Проломъ*, № 234/1885, Климентій Меруновичъ, некролог у: *Временникъ Ставропигійского Института на 1887 годъ* (Л. 1886), с. 66; ЛНБ ф. 167 II, спр. 2171/п. 66]

МИНКОВИЧ, Андрій: бл. 1820 – після 1870. Селянин, посол до Галицького сойму. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 2194/п. 66]

МИРОНОВИЧ, Євген, др мед.: 1848 – 17 січня 1891, Радимно. Лікар, військовий лікар, політик місцевого значення. Родич К. Мироновича? [ЛНБ ф. 167 II, спр. 2199/п. 66]

МИРОНОВИЧ, Корнило, др мед.: 1849 – після 1882. Лікар у Раві-Руській. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 2206/п. 66]

МИХАЛЕВИЧ, Іларіон: 1830 – 2 травня 1901. Парох у Ланчині, Надвірнянський повіт. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 2212/п. 67]

МИХАЛЯК, Максим: 1841 Галичина – 15 грудня 1891, Путилів (Буковина). Суддя у Чернівцях і Путилові. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 2219/п. 67]

МИШКОВСЬКИЙ, Іван: бл. 1830 – після 1873. Парох у Перегримці, Ясельський повіт. По лінії дружини Іванни – у зв'язках з родиною Дуркотів, з котрої вийшло декілька русофільських діячів. Батько Тита Мишковського. [ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 55, арк. 3 і наст.; МОКЛАК, Łemkowszczyzna, с. 28, 57, 59, 63, 85, 190; GALADZA, Tyt Myshkovsky, с. 93–122]

МИШКОВСЬКИЙ, Тит, др: 4 жовтня 1861, Перегримка, Ясельський повіт – 4 лютого 1939, Львів. Професор богослов'я. Батько – Іван Мишковський. [GALADZA, Tyt Myshkovsky, с. 93–122]

МОГИЛЬНИЦЬКИЙ, Антін (Любич-Могильницький): 1811–1873, Бабче. Священик, письменник, піонер української літератури, посол до Галицького сойму і Державної Ради. [О. Антін Могильницький, *Ілюстрований календар товариства «Просвіта» на рік 1887* (Л. 1886), с. 67; ЛНБ ф. 167 II, спр. 2237/п. 67]

МОНЧАЛОВСЬКИЙ, Осип: 1858, Сумни, Кам'янка-Струмилівський повіт – 1906. Правник, журналіст. Батько – вчитель народної школи в Сумнах. Через сестру в родинних зв'язках з Володимиром Дудикевичем. [Осип Мончаловський: Автобіографія, б/д, ЛНБ ф. 167 II, спр. 2251/п. 68; Осип Мончаловський, ЕУ, т. V, с. 1648]

МОХ, Рудольф: 1816–1895 (в ЕУ: 1891). Священик, письменник, пропагандист тверезості. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 2263/п. 68; Рудольф Мох, ЕУ, т. V, с. 1655]

МОШКО, Петро: 15 липня 1842, Ільковичі, Сокальський повіт – після 1898. Селянин, війт. Батько – селянин в Ільковичах. [Петр'я Мошко, *Календарь ОМК на 1899 годъ* (Л. 1898), с. 163–165]

НАГІРНИЙ, Василь: 1847–1921. Архітектор, піонер української кооперації. [Въстник Народного Дома, № 19/1884; МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 34; Календарь ОМК на 1896 годъ (Л. 1895), с. 178 і далі; Василь Нагірний, ЕУ, т. V, с. 1673 і наст.]

НАУМОВИЧ, Володимир: 1860–1884. Студент. Батько – Іван Наумович. [АНДРУСЯК, Нариси, с. 76, прим. 66; Показання звинуваченого на Львівському процесі, СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 27 і наст., 31, 43]

НАУМОВИЧ, Іван: 26 січня 1826, Козлів, Буський повіт – 17 серпня 1891, Новоросійськ (Росія). Священик, публіцист, політик. Батько – вчитель. Матір – донька священика, дівоче прізвище Дроздовська. [ЛНБ ф. 2, спр. 126/п. 15; Матеріали кь біографіи Наумовича, *Бесѣда*, № 18–19/1894; ЛНБ ф. 167 II, спр. 2299/п. 69; ф. 2 (Бібліотека Народного Дому), спр. 126/п. 15 (листування і особисті матеріали); Іван Наумович, ЕУ, т. V, с. 1716 і наст.]

НЕГРЕБЕЦЬКИЙ, Юліян: 1815 – 19 грудня 1878. Парох у Купновичах, Самбірський повіт. Політик місцевого значення, посол до Галицького сойму. Через дружину Петронеллу породичався з родиною Юзичинських. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 2307/п. 70]

НИЖАНКІВСЬКИЙ, Юліян: 1838–1891. Актор, режисер. [ЕУ, т. V, с. 1760; МОНЧАЛОВСЬКИЙ, Памятная книжка, с. 21]

НИКОРОВИЧ, Юліян, др: 1832 – 20 жовтня 1889. Священик, професор богослов'я, фахівець з церковного права, історик. Батько – власник ґрунтів у Коломиї і Балинцях (священик?). [О. Юліянъ Никоровичъ, некролог у: *Русская Рада*, № 19/1889; *Червоня Русь*, № 216/1889; ЛНБ ф. 167 II, спр. 2325/п. 70]

НИЧАЙ, Аполлон: 1 грудня 1846, Голешів, Жидачівський повіт – 1918. Учитель, активний кооперативний діяч. Батько – священик, родом із міщанської родини. Через матір споріднений із сім'єю Бобикевичів. [Аполлонъ Ничай, *Календарь ОМК на 1896 годъ* (Л. 1895), с. 178 і далі; Аполлон Ничай, ЕУ, т. V, с. 1764 і наст.]

ОБУШКЕВИЧ, Теофан: бл. 1840 – після 1882. Парох у Ганчовій, Горлицький повіт. [ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 9, арк. 1]

ОГОНОВСЬКИЙ, Микола: 1850–1907. Священик. Батько – священик (?). Брат Омеляна (1833–1894), Олександра (1848–1891), Петра (1853–1917) Огоновських, відомих зачинателів українського національного руху, та Іларія Огоновського (1854–1929). [АНДРУСЯК, Нариси 1939, с. 48; 77, прим. 67; ЛНБ ф. 167 II, спр. 3391/п. 99 (у матеріалі про Ничая); Микола Огоновський, ЕУ, т. V, с. 1813]

ОЗАРКЕВИЧ, Іван: 5 липня 1826, Глибоке біля Богородчан – 1903. Парох у Белелуї, Снятинський повіт, посол до Державної Ради. Батько – священик. Через дружину Теофілу породичався з активним діячем українського національного руху Окуневським. Донька Наталія (у заміжжі Кобринська) – письменниця, основоположниця українського жіночого руху (1851–1920). [Іван Озаркевич: Автобіографія, Відень, 25 квітня 1888, ЛНБ ф. 167 II, спр. 2362/п. 71; О. Иоаннъ Озаркевичъ, *Календарь ОМК на 1898 годъ* (Л. 1897), с. 151–155; Іван Озаркевич, ЕУ, т. V, с. 1831]

ОЛЬХОВСЬКИЙ, Дмитро: бл. 1840 – після 1886. Ремісник (?) і дяк у Комарно. [ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 7, арк. 126]

ПАВЕНЦЬКИЙ, Антін: 1818 – 5 квітня 1889. Журналіст, нотаріус, посол до Галицького сойму. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 2416/п. 73; Антін Павенцький, ЕУ, т. V, с. 1916]

ПАВЕНЦЬКИЙ, Лев, др: бл. 1850 – після 1897. Адвокат у Львові. [ЛНБ ф. 167, спр. 2418/п. 73]

ПАВЛИКІВ (Павликов), Теофіл (Теофіль): 7 серпня 1821, Бережани – 1905, Львів. Парох Успенської (Волоської) церкви у Львові, політик (посол до Галицького сойму та Державної Ради). Батько – священик і декан у Бережанах. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 2424/п. 73]

ПАЛЮХ, Олексій: 6 березня 1827, Палюхи, Жовківський повіт – 7 червня 1884 Львів. Приватний учитель, функціонер Народного Дому. Батько – сільський господар, імовірно, дрібний шляхтич (на це може вказувати ідентичність назви села і прізвища). [Алексей Палюхъ, *Вістник Народного Дома*, № 19/1884; ЛНБ ф. 167 II, спр. 2438/п. 74]

ПАСІЧИНСЬКИЙ, Ісидор: 1853, Бойківщина – 1930. Священик, письменник. Батько – селянин і польовий робітник. [Ісидор Пасичинський, ЕУ, т. V, с. 1958; ЛНБ ф. 167 II, спр. 2452/п. 74; власні свідчення про життєпис у листі до ОМК, 1886, ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 7, арк. 26; МОНЧАЛОВСЬКИЙ, Памятная книжка, с. 47]

ПЕЛЕХ, Іван: 1859, Поморяни ? – 1914. Журналіст. Батько – вчитель у Поморянах. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 2438/п. 75; Іван Пелех, ЕУ, т. V, с. 1978; МОНЧАЛОВСЬКИЙ, Памятная книжка, с. 38]

ПЕЛЕХАТИЙ, Кузьма: 1886–1952. Журналіст, лідер КПЗУ 1820–1830-х років, після Другої світової війни – провідний радянський урядовець у Львові. [АНДРУСЯК, Нариси 1935, с. 63; Кузьма Пелехатий, ЕУ, т. V, с. 1978]

ПЕТРІВ, Василь: бл. 1850 – після 1899. Селянин у Підмихайльому. [МОНЧАЛОВСЬКИЙ, Памятная книжка, с. 130]

ПЕТРУШЕВИЧ, Антоній: 18 січня 1821, Добряни, Стрийський повіт – 1913, Львів. Священик, історик, політик (посол до Галицького сойму і Державної Ради). Батько – священик. [О. Антоній Петрушевичъ, біографія у: *Календарь ОМК на 1888 годъ* (Л. 1887), с. 56–67; ЛНБ ф. 167 II, спр. 2512/п. 75]

ПЛОЩАНСЬКИЙ, Венедикт: 23 березня 1834, Калуш – 21 лютого 1902, Вільно. Журналіст, видавець газети *Слово*. Батько й дід – містяни в Рожнятові. Із розгалуженої дрібношляхетської родини. [Венедикт Площанський: Автобіографія, Вільно, 14 червня 1899; Венедиктъ Площанскій, Некролог у: *Діло*, № 102/1883; ЛНБ ф. 167 II, спр. 2576/п. 77]

ПОЛЕВИЙ, Лев: 1813 – 12 вересня 1883. Священик у Козлові й Городенці, політик (посол до Галицького сойму та Державної Ради). Батько – священик. Через сестру (в заміжжі Рожанковська) дядько Лонгіна Рожанковського. Через дружину швагер Івана Літинського. [О. Лев Полевий, некролог у: *Діло*, № 102/1883; ЛНБ ф. 167 II, спр. 22576/п. 77]

ПОЛЯНСЬКИЙ, Петро: 1863 – після 1902. Письменник, публіцист. [Петро Полянський, ЕУ, т. VI, с. 2229]

ПОЛЯНСЬКИЙ, Тома: 13 березня 1822 – 3 червня 1886. Священик, директор Перемиської гімназії. [О. Тома Полянський, *Русь*, № 12–13 від 1 вересня 1886; ЛНБ ф. 167, спр. 2590/п. 77; Тома Полянський, ЕУ, т. VI, с. 2229]

ПОПЕЛЬ, Маркил (Маркел): 1825, Галичина – 1900, Росія. Гімназійний катехит, згодом православний єпископ, член російського Священного Синоду. [О. Маркиль Попель, *Галичанинъ*, № 288/1900; ЛНБ ф. 167 II, спр. 2597/п. 77; Маркел Попель, ЕУ, т. VI, с. 2263]

РАДЗИКЕВИЧ, Олександр: бл. 1830 – після 1879. Парох у Ланчині, Надвірнянський повіт. [ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 71, арк. 19 і наст.]

РАСТАВЕЦЬКИЙ, Маркел: бл. 1870 – після 1916. Священик. [Москвофільство, ЕУ, т. V, с. 1653; звинувачення військової прокуратури Відня проти Раставецького і 23-х інших русофілів, квітень 1916, Львівський краєвий суд, ЦДІАЛ ф. 152, оп. 2, спр. 28060]

РІПЕЦЬКИЙ, Теодор: бл. 1850 – після 1890. Священик. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 2713/п. 80]

РОЖАНКОВСЬКИЙ, Лонгин: 1836 – після 1895. Суддя, адвокат, політик (посол до Галицького сойму). Батько – священик. По лінії матері Анни небіж Льва Полевого. [Лонгинъ Рожанковскій, *Русское Слово*, № 44/1890; Лонгинъ Рожанковскій, *Календарь ОМК на 1893 годъ* (Л. 1892), с. 100–102; ЛНБ ф. 167 II, спр. 2716/п. 80; ЛЕВИЦЬКИЙ, Історія, с. 280–283]

РОЗДІЛЬСЬКИЙ, Микола: 18 січня 1821, Вишовадка, Ясельський округ – 17 травня 1896, Сокаль. Священик у Сокалі, політик місцевого значення. Батьки – заможні селяни у Вишовадці (ймовірно, дрібна шляхта?). [О. Николай Роздольскій, *Календарь ОМК на 1894 годъ* (Л. 1893), с. 161–165; ЛНБ ф. 167 II, спр. 2724/п. 80]

РОМАНОВИЧ, Іван: бл. 1830 – після 1879. Вчитель у Гаях Старобрудських, Бродівський повіт. [ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 67, арк. 1 і наст.]

РУЖИЦЬКИЙ, Василь: бл. 1840 – після 1888. Парох у Струтині Нижньому, активний кооперативний діяч. [МОНЧАЛОВСКИЙ, *Памятная книжка*, с. 27, 44, 46]

РУССИНЯК, Симон: бл. 1830 – після 1873. Священик у Мишковій, Кросненський повіт. [ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 40, арк. 4 і наст.; ф. 196, оп. 1, спр. 68, арк. 3 і наст.]

САБАТ, Антін: січень 1814 – 25 листопада 1901, Залуччя. Парох у Залуччі, Снятинський повіт. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 2772/п. 83]

САБАТ, Микола: бл. 1830 – після 1873. Священик у Товмачку (і Річці?), Коломийський повіт. [ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 8, арк. 39; ф. 196, оп. 1, спр. 56, арк. 1, 3, 11]

САВЕЧКА, Георгій: 1886, Калагарівка, Скалатський повіт – після 1914? Православний священик, духовну освіту здобув у Росії. [Галицьке намісництво у Львові до Міністерства внутрішніх справ, 7 вересня 1913, ННStA, PA XL, K. 223, арк. 867 і наст.]

САВЧИНСЬКИЙ, Іларіон: бл. 1850 – після 1899. Нотаріус у Сокалі й Белзі. [МОНЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 65, 130]

САЛАЦЬКИЙ, В.: бл. 1830 – після 1873. Парох у Високій, Лемківщина. [ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 36, арк. 16]

САНДОВИЧ, Максим: 1886, Ждиня, Горлицький повіт – 6 серпня 1914, Горлиці (страчений). Православний священик, освіту здобув у Росії. Батько – селянин і дяк у Ждині. [Слідча документація 1912 р., Львівський краєвий суд, ЦДІАЛ ф. 152, оп. 2, спр. 25276–25281; ДЗЮБИНА, І стверди, с. 15; *Червоная Русь*, Санкт-Петербург, № 1/1913]

СВЕНЦІЦЬКИЙ, Іларіон, др: 7 квітня 1876, Буськ, Бродівський повіт – 18 вересня 1956, Львів. Професор Львівського університету, славист, директор Українського Національного музею. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 2826/п. 84]

СВИСТУН, Филип: 27 листопада 1844, Тоболова, Кам'яно-Струмиловський повіт – 1916. Гімназійний учитель, публіцист. Батько – селянин і ремісник у Толобовій. По лінії матері Марії в родинних зв'язках з Михайлом і Теодором Білоусами. [Филипъ Ив. Свистунъ, *Наука* (Відень 1895), с. 222–247; МОКЛАК, *Łemkowszczyzna*, с. 33; ЛНБ ф. 167 II, спр. 2832/п. 84]

СЕМБРАТОВИЧ, Михайло: 1835 – 18 серпня 1897, Львів. Палітурник у Львові. [Михаиль Сембратовичъ, *Галичанинъ*, № 178/1897; ЛНБ ф. 167 II, спр. 2848/п. 85]

СЕНИК, Корнило: бл. 1860 – після 1916. Священик у Жидачівському повіті, політик місцевого значення. [BOBRZYŃSKI, *Z moich pamiętników*, с. 243 і наст.; *Москвофільство*, ЕУ, т. V, с. 1653; звинувачення проти Сеніка і 23-х інших русофілів, Відень, квітень 1916, ЦДІАЛ ф. 152, оп. 2, спр. 28060]

СІНКЕВИЧ, Іван Хризостом: бл. 1830 – після 1873. Священик у Любинях, Яворівський повіт. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 2895/п. 86; ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 28, арк. 34]

СІРКО, Іван: бл. 1830 – після 1899. Священик у Гаях Старобрудських, Бродівський повіт. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 2002/п. 86]

СОЛОВІЙ, Іван: 1883, Накло, Перемиський повіт – після 1914? Православний священник, освіту здобув у Росії. [Галицьке намісництво у Львові до Міністерства внутрішніх справ, 7 вересня 1913, ННStA, PA XL, К. 223, арк. 868–870]

СОЛОВСЬКИЙ, Никифор: бл. 1820–1895. Священник у Переволочній. Батько – селянин. Вітчизняний. [Дейницький: Автобіографія, б/д, надійшла 19 серпня 1901, ЛНБ ф. 167, спр. 975/п. 35]

СПОЖАРСЬКИЙ, Михайло: 1845, Львів – після 1897. Палітурник у Львові. Батько – львівський містянин, імовірно, також палітурник. [Михайло Спозарський, *Календар товариства «Просвіта» на 1896 рік* (Л. 1895), с. 190 і наст.; ЛНБ ф. 167, спр. 2961/п. 88]

СТАДНИЧЕНКО, Лев: 1830 – 24 листопада 1893, Львів. Містянин (ремісник?) у Коломиї. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 2977/п. 88]

СЬОКАЛО, Ярослав, др: бл. 1870, Криниця, Дрогобицький повіт – після 1928. Адвокат у Борині, Турківський повіт, від 1928 – у Горлицях. [МОКЛАК, *Łemkowszczyzna*, с. 187; звинувачення військової прокуратури Відня проти Сьокала і 23-х інших русофілів, квітень 1916, Львівський краєвий суд, ЦДІАЛ ф. 152, оп. 2, спр. 28060]

ТРЕМБИЦЬКИЙ, Ісидор: 1847, Станиславів – після 1882. Учитель народної школи, публіцист. [АНДРУСЯК, *Нариси*, с. 48, 77, прим. 68; свідчення на Львівському процесі, *СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ*, с. 19]

ТРЕТЯК, Дмитро: бл. 1840 – після 1892. Селянин у Заболотцях. [ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 12, арк. 2]

ТРЕЩАКІВСЬКИЙ, Лев: 1810–1874. Парох у Рудній, посол до Галицького сойму, політик місцевого значення. [Календар товариства «Просвіта» на 1891 рік (Л. 1890), с. 121–122; АНДРУСЯК, *Нариси*, с. 72, прим. 35; ЛНБ ф. 167 II, спр. 3157/п. 92; ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 45, арк. 9 і наст.]

ТРОХАНОВСЬКИЙ, Методій: бл. 1880 – після 1930. Учитель, публіцист. [АНДРУСЯК, *Генега*, с. 18 і наст.; звинувачення військової прокуратури Відня, квітень 1916, проти Трохановського і 23-х інших русофілів, Львівський краєвий суд, ЦДІАЛ ф. 152 оп. 2, спр. 28060; МОКЛАК, *Łemkowszczyzna*, с. 46, 59 і наст., 74 і далі, 136 і наст., 164 і наст., 182 і наст., 188, 190]

ТРУШ, Володимир: бл. 1870 – після 1926. Студент. [ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 114, арк. 44; МОКЛАК, *Łemkowszczyzna*, с. 46 і далі]

УСТИЯНОВИЧ, Корнило: бл. 1840–1905. Письменник, художник. Батько – Микола Устиянович. [УСТИЯНОВИЧЪ, *Раевській*, с. 1–25; ДЪДИЦКІЙ, *Своежильевы записки*, ч. II, с. 45]

УСТИЯНОВИЧ, Микола: 7 грудня 1811, Миколаїв – 3 листопада 1885, Сучава / Південна Буковина. Священник, літератор, посол до Галицького сойму. Батько

Корнила Устияновича. [О. Николай Устияновичъ, *Временникъ Ставропигійско-го Института на 1895 годъ* (Л. 1894), с. 131–134; ЛНБ ф. 167 II, спр. 3200/п. 93]

ФЕДИНСЬКИЙ, Ігнатій: бл. 1840 – після 1884. Професор гімназії у Холмі. Зять Амврозія Яновського. [див. нижче: Амврозій Яновський; УСТІЯНОВИЧЪ, Раевскій, с. 22]

ФОРТУНА, Василь: 1817 – 16 липня 1893. Священик і гімназійний катехит у Тернополі. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 3245/п. 95]

ХИЛЯК, Володимир: 27 липня 1843 – 1893, Літинія, Самбірський повіт. Священик. Батько – священик. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 3259, п. 96; ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 40, арк. 1]

ХИЛЯК, Юліян: 1841–1885. Парох у Тиханах, Дуклівський повіт. [ЛНБ ф. 167, спр. 3261/п. 96]

ХЛОПЕЦЬКИЙ, Вінкентій: 1853 – 12 листопада 1893. Адвокат у Самборі. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 3263/п. 96]

ХЛОПЕЦЬКИЙ, Едвард: бл. 1850 – після 1901. Священик у Завадці, Стрийський повіт. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 3264/п. 96]

ХОМИНСЬКИЙ, Яким (Йоахим): вересень 1796, Карів біля Угнева, Жовківський округ – 7 травня 1867, Львів. Директор поліції у Львові. Батько – священик. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 3272/п. 96]

ЦЕЛЕВИЧ, Юліян, др: 23 березня 1843, Павелча, Станиславівський повіт – 24 грудня 1892, Львів. Професор гімназії. Батько – священик. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 3308/п. 97; ДОРОШЕНКО, Огляд, с. 183]

ЦИБИК, Лука: бл. 1830 – після 1892. Катехит у Тернополі, згодом на Холмщині. Греко-католицький, згодом православний священик у Варшаві й Радомі. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 3311/п. 97]

ЦИМБАЛА, Кипріян: бл. 1885, Ляцьке Велике, Золочівський повіт – після 1912. Православний священик, освіту здобув у Росії. [Галицьке намісництво у Львові до Міністерства внутрішніх справ, 16 липня 1912 і 7 вересня 1913, ННStA, PA XL K. 222, папка 2, арк. 189 і наст.; K. 223, арк. 830зв.]

ЦІПАНОВСЬКИЙ, Яків, др: бл. 1810 – після 1874. Парох у церкві св. Варвари у Відні й ректор Віденської духовної семінарії. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 3316/п. 97]

ЧАЙКОВСЬКИЙ, Михайло: 1836 – 21 квітня 1893, Львів. Купець, банківський службовець. Походив, імовірно, з ходачкової шляхти. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 3330/п. 98]

ЧЕРЛЮНЧАКЕВИЧ, Іван: бл. 1870 – після 1909. Брат К. Черлюнчакевича? [Москвофіли, ЕУ, т. V, с. 1653; звинувачення військової прокуратури Відня, кві-

тень 1916, спрямоване проти нього і 23-х інших русофілів, Львівський краєвий суд, ЦДІАЛ ф. 152, оп. 2, спр. 28060]

ЧЕРЛЮНЧАКЕВИЧ, Йосиф, др: бл. 1825 – після 1869. Професор догматики у Львові, священик у Кракові. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 3350/п. 98]

ЧЕРЛЮНЧАКЕВИЧ, Кирило: бл. 1870, Лемківщина – після 1919. Адвокат у Перемишлі. Брат І. Черлюнчакевича? [Москвофіли, ЕУ, т. V, с. 1653; МОКЛАК, Łemkowszczyzna, с. 42, 45 і наст.]

ЧЕРЛЮНЧАКЕВИЧ, Павло: 1797 – після 1869. Парох у Наконечному, Яворівський повіт. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 3351/п. 98]

ЧЕРНЯК, Василь: бл. 1850 – після 1892. Господар у Чехах, Бродівський повіт. Імовірно, родич Петра Черняка, селянина й активіста читальні у Чехах. [МОН-ЧАЛОВСКИЙ, Памятная книжка, с. 51 і наст.; протокол загальних зборів ОМК у Стрию, 2 вересня 1892, ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 12, арк. 2, стоїть у переліку українських народовських сільських активістів (запис у: *Батьківщина*, №№ 45, 49/1885), наведено у: НІМКА, Villagers, с. 264 (№ 45)]

ЧУБАТИЙ, Григорій: 12 жовтня 1840, Тернопіль – після 1896. Парох у Ступках, Тернопільський повіт. Батьки – містяни. [О. Григорій Чубатий, *Календарь ОМК на 1899 годъ* (Л. 1899), с. 152 і далі; ЛНБ ф. 167 II, спр. 3379/п. 99]

ШАЙДИЦЬКИЙ, Іван: бл. 1830 – після 1873. Парох і декан у Сільці Белзькому, Белзький повіт. [ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 32, арк. 4 і наст., 6 і наст.; спр. 36, арк. 39]

ШАНКОВСЬКИЙ, Амврозій: 1832–1906. Священик, учитель, публіцист. Батько – священик. Через дружину Вікторину – зять Антона Могильницького. [АНДРУСЯК, Нариси 1935, с. 70, прим. 9; Амврозій Шанковський: Автобіографія, зі списком публікацій, Чернівці, 13 травня 1888, ЛНБ ф. 167 II, спр. 3391/п. 95; О. Амврозій Шанковській, *Календарь ОМК на 1896 годъ* (Л. 1895), с. 173–178; Андрусак вказує роки життя 1836–1902]

ШАНКОВСЬКИЙ, Петро: бл. 1840 – після 1885. Парох у Дулібах. [Документація про розслідування Вищої державної прокуратури у Львові проти нього, січень 1867, ННStA ІВ К. 392, ВМ 1867, ЕІ. 352, № 600/ВМ 1867, арк. 15; листи в ЦДІАЛ ф. 182, оп. 1, спр. 6, арк. 79 і наст., 96 і наст., 103 і наст.]

ШАРАНЕВИЧ, Ісидор, др, почесний доктор: 16 лютого 1829, Церковне, Болехівський повіт – 3 грудня 1901, Львів. Історик, учитель, професор Львівського університету, сеньйор Ставропігійського Інституту. Батько – священик. [Др Ісидор Шараневич, *Галичанинъ*, № 262/1901; ЛНБ ф. 167 II, спр. 3400/п. 100]

ШАШКЕВИЧ, Григорій: 24 січня 1809, Сусолівка, Чортківський повіт – 18 серпня 1888, Перемишль. Високий церковний достойник, радник у Міністер-

стві віросповідань і освіти, політик (посол до Державної Ради і Галицького союму). Батько – дяк. Виховувався у стрийка, священника. [О. Григорій Шашкевичь, *Русское Слово*, № 11/1890; О. Григорій Шашкевичь, *Календарь ОМК на 1890 годъ* (Л. 1889), с. 93–97; ЛНБ ф. 167 II, спр. 3411/п. 100]

ШВЕДЗИЦЬКИЙ (Шведицький), Яків: 1817, Розділ, Стрийський повіт – 20 лютого 1886, Львів. Священик у Львові, шкільний інспектор, політик (посол до Галицького союму і Державної Ради). Батько – священник. [Яковъ Шведицкій, *Календарь ОМК на 1897 годъ* (Л. 1896), с. 162–166; ЛНБ ф. 167 II, спр. 3414/п. 100]

ШЕХОВИЧ, Северин: бл. 1830 – після 1864. Публіцист, письменник. [АН-ДРУСЯК, *Нариси*, с. 14, 20]

ШПУНДЕР, Іван: 1835 – після 1883. Селянин у Гниличках, Збаразький повіт. [Свідчення Шпундера як звинуваченого на Львівському процесі, СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 159–169; Іван Наумович: Іванъ Шпундеръ, рукопис біографії, б/д, ймовірно 1883, ЛНБ ф. 2, спр. 126/п. 15, арк. 56зв.]

ЩЕРБАНЬ, Олексій: 1845 – після 1882. Фельдфебель, журналіст. [ЛНБ ф. 167, спр. 3487/п. 103]

ЮЗИЧИНСЬКИЙ, Антоній, др: 29 січня 1815, Колоденці, Жовківський округ – 25 жовтня 1886. Професор богослов'я, крилошанин, посол до Державної Ради. Батько – священник. [Антоній Юзичинскій, некролог у: *Временникъ Ставропигійского Института на 1888 годъ* (Л. 1887), с. 153 і наст., *Новый Проломъ*, № 378/1886; біографія у: *Русское Слово*, № 23/1890, ЛНБ ф. 167 II, спр. 3492/п. 103]

ЮРЧАКЕВИЧ, Йосиф: бл. 1830 – після 1873. Парох у Грабі, Ясельський повіт. Батько Михайла Юрчакевича? [ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 40, арк. 6]

ЮРЧАКЕВИЧ, Михайло: бл. 1870 – після 1920. Парох у Чорному, Горлицький повіт. [Інформація про стан схизматичної пропаганди в Галичині, ННStA, PA XL, K. 222, папка 2, арк. 44; МОКЛАК, *Łemkowszczyzna*, с. 30 і далі, 41]

ЯВДИК, Іван: 1852 – після 1882. Страховий агент, журналіст, працівник ОМК [МОНЧАЛОВСКИЙ, *Памятная книжка*, с. 31; свідчення Явдика на Львівському процесі 1882, СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЕТЪ, с. 240]

ЯВОРСЬКИЙ, Корнило: 25 листопада 1842, Турка, Самбірський округ – 10 березня 1901, Лімна, Турківський повіт. Священик у Лімні. Батько – дрібний шляхтич і заможний господар у Турці. [Корнило Яворський: Автобіографія, Лімна, 27 квітня 1896, ЛНБ ф. 167 II, спр. 3518/п. 108; ЦДІАЛ ф. 196, оп. 1, спр. 11, арк. 13]

ЯВОРСЬКИЙ, Юліян: 1873, Борусів, Бібрківський повіт – 1937. Гімназійний учитель. Батько – священник. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 3521, п. 104; Австро-угорське

консульство в Києві до Міністерства закордонних справ, 1 липня 1914, список основних агітаторів, ННStA, PA XL, К. 224, папка 3, арк. 794зв.]

ЯНКЕВИЧ, Михайло: бл. 1865 – після 1901. Парох у Ганусівцях. Через дружину Михайлину зять Івана Гушалевича. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 35539/п. 104]

ЯНОВСЬКИЙ, Амврозій, др (фон, лицар): 17 грудня 1810, Смольна – 2 березня 1884, Рим. Шкільний інспектор, директор гімназії у Львові. Батько – священник. Тесть Ігнатія Фединського. [Амврозій Яновський, некролог у: *Слово*, № 20/1884; Амврозій Яновский, *Временникъ Ставропигійского Института на 1892 годъ* (Л. 1891); ЛНБ ф. 167 II, спр. 3544/п. 104]

ЯСЕНИЦЬКИЙ, Володимир: бл. 1855 – після 1901. Адвокат у Львові. [ЛНБ ф. 167 II, спр. 3559/п. 105]

ЯХИМОВИЧ, Григорій: 1792–1863. Ректор духовної семінарії, єпископ, митрополит. [АНДРУСЯК, Нариси 1935, с. 8; АНДРУСЯК, Генеза 1941, с. 6, 9]

Бібліографія

АРКУША, ОЛЕНА/ МУДРИЙ, МАР'ЯН, Русофільство в Галичині в середині XIX – на початку XX ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд, у: *Вісник Львівського університету*. Серія історична 34 (1999), с. 231–268.

БЕРНШТЕЙН, М. Д., Журнал «Основа» в українському літературному процесі кінця 50-х – 60-х років XIX ст. (Київ 1959).

БІЛЕЦЬКИЙ, О. І., «Русалка Дністровая», вступна стаття у: *Русалка Дністрова* (Київ 1972; фотокопія з вид. 1837 р.), с. 1–5.

ВЕДЛЯНД, АННА ВЕРОНІКА [Wendland, Anna Veronika], Русофільство: ще один український проект? Зауваги про невітлене прагнення, пер. з нім. С. Онуфрів, у: *Ї. Незалежний культурологічний часопис* 18 (2000), с. 113–122.

ВЕРИГА, ВАСИЛЬ, Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.) (Львів 1996).

ГРИЦАК, ЯРОСЛАВ, Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття (Київ 1996).

ГРУШЕВСЬКИЙ, МИХАЙЛЬ, Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ (Санктъ-Петербургъ 1914).

ГРУШЕВСЬКИЙ, МИХАЙЛО, Історія України-Руси, в 10-ти т., 12 кн. (Львів–Київ 1905–1936; передрук: Київ 1991–2000).

ДОРОШЕНКО, ДМИТРО І., Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право (Прага 1923; передрук: Київ 1996).

КИРЧІВ, РОМАН, Цикл шляхетських повістей Андрія Чайковського, у: *Андрій Чайковський, Зібрання творів*, у 8-ми т. (Львів 1992 і наст. роки), т. V, с. 5–25.

ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ, ІВАН, Історичні есе, у 2-х т. (Київ 1994).

МАТИСЯКЕВИЧ, ЗІНОВІЙ, Український археограф Я. Ф. Головацький (Київ 1993).

МЕЛАМЕД, ВЛАДИМИР, Евреи во Львове. XIII – первая половина XX века (Львов 1994).

МИЛЛЕР, АЛЕКСЕЙ И., «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) (Санкт-Петербург 2000).

НАРИС ІСТОРІЇ «ПРОСВІТИ», ред. Роман Іваничук, Теофіл Комаринець, Ігор Мельник, Алла Середяк (Львів–Краків–Париж 1993).

НИКИТИН, С. А., Славянские комитеты в России в 1858–1876 годах (Москва 1960).

ОСЕЧИНСКИЙ, В. К., Галичина под гнётом Австро-Венгерской монархии в годы первой империалистической войны (Львов 1949).

ПАШАЕВА, Н. М./ КЛИМКОВА, Л. И., Галицко-русская Матица во Львове и ее издательская деятельность, у: Книга. Исследования и материалы, сборн. XXXIV (Москва 1977), с. 61–77.

ПЕТРИВ, РОМАН, Проблеми українсько-польських відносин у Східній Галичині, XIX – початок XX ст. (Коломия 1996).

ПОСТ-РИМ-ВІЗАНТІЯ-РОСІЯ?, ред. Тарас Возняк, (= Ї. Незалежний культурологічний часопис, Львів, № 7/1996).

РАСЕВИЧ, ВАСИЛЬ, Українська національно-демократична партія (1899–1918 рр.), дисертація (...) канд. іст. наук (Львівський державний університет ім. І. Франка, Львів 1996).

РІПЕЦЬКИЙ, СТЕПАН, Москвофільство, у: Енциклопедія Українознавства, т. V, с. 1652–1654.

САВЧЕНКО, ВЛАДИМИР Н., Восточная Галиция в 1914–1915 годах (этносоциальные особенности и проблема присоединения к России), у: Вопросы истории, № 11–12 (1996), с. 95–106.

САВЧЕНКО, ФЕДІР, Заборона українства 1876 р. До історії громадських рухів на Україні 1860–1870-х рр. (Харків–Київ 1930; передрук: München 1970).

СЕРЕДА, ОСТАП, Національна свідомість і політична програма ранніх народовців у Східній Галичині (1861–1867), у: Вісник Львівського університету. Серія історична 34 (1999), с. 199–214.

СЕРЕДЯК, АЛЛА, Діяльність товариства «Просвіта» в 1868–1914 рр., у: Нарис історії «Просвіти», с. 18–41.

ФРАНКО, ІВАН, Зібрання творів, у 50-ти т. (Київ 1976–1986).

ФРАНКО, ІВАН, Нарис історії українсько-галицької літератури до 1890 р., у: Зібрання творів, т. XXXXI, с. 194–470.

ABRAMSKY, CH./ JACHIMCZYK, M./ POLONSKY, A., The Jews in Poland (Oxford 1986).

ALSTON, PATRICK L., Education and the State in Tsarist Russia (Stanford 1969).

ALY, GÖTZ/ HEIM, SUSANNE, Vordenker der Vernichtung. Auschwitz und die deutschen Pläne für eine neue europäische Ordnung (Frankfurt/M. 1991).

AMERICAN CONTRIBUTIONS TO THE NINTH INTERNATIONAL CONGRESS OF SLAVISTS, Kiev, September 1983, y 2-x т. (Columbus 1983), т. II: Literature, Poetics, History, ред. Paul Debreczeny.

ANDERSON, BENEDICT, Die Erfindung der Nation. Zur Karriere eines folgenreichen Konzepts (Frankfurt/M. – New York 1988).

ARMSTRONG, JOHN A., Myth and History in the Evolution of Ukrainian Consciousness, y: Ukraine and Russia, c. 125–139.

ARMSTRONG, JOHN A., The Ethnic Scene in the Soviet Union: The View of the Dictatorship, y: Ethnic Minorities in the Soviet Union, ред. Erich Goldhagen (New York 1968), c. 3–49.

АРТЕМ'ЄВА, ВІКТОРІЯ, Українські студентські гуртки у Львові 1870–1882 рр., дипломна робота (Львівський державний університет ім. І. Франка, Львів 1996).

BACHMANN, KLAUS, Kriegsgrund Galizien. Der ostgalizische Nationälitätenkonflikt und seine außenpolitischen Auswirkungen vor dem Ersten Weltkrieg, y: Österreichische Osthefte 32 (1990), H. 1, c. 40–68.

BARDACH, J., Starorusini a monarchia habsburska w dobie pierwszej wojny swiatowej (= Studia z dziejów ZSRR i Europy Śródkowej, т. 5, Wrocław 1969).

BATOWSKI, HENRYK, Die Polen, y: Die Habsburgermonarchie, т. III/1, c. 522–554.

BEST, PAUL J., Moskalofilstwo wśród ludności łemkowskiej w XX wieku, y: Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego 103 (1993), c. 143–147.

BIEBERSTEIN, CHRISTOPH FREIHERR MARSCHALL VON, Freiheit in der Unfreiheit. Die nationale Autonomie der Polen in Galizien nach dem österreichisch-ungarischen Ausgleich von 1867. Ein konservativer Aufbruch im mitteleuropäischen Vergleich (Wiesbaden 1993).

BIHL, WOLFDIETER, Die Beziehungen zwischen Österreich-Ungarn und Rußland in bezug auf die galizische Frage, 1908–1914, y: Galizien um die Jahrhundertwende, c. 35–50.

BIHL, WOLFDIETER, Die Juden, y: Die Habsburgermonarchie, т. III/2, c. 880–948.

BIHL, WOLFDIETER, Die Ruthenen, y: Die Habsburgermonarchie, т. III/1, c. 555–584.

BINDER, HARALD, Die ukrainische Presse in der Habsburgermonarchie, y: Die Habsburgermonarchie 1848–1918, т. VIII (Wien 2001, y друці [том вийшов друком y 2006 п., Die ruthenische Presse, c. 2091–2116]).

BINDER, HARALD, Die Wahlreform von 1907 und der polnisch-ruthenische Konflikt in Ostgalizien, y: Österreichische Osthefte 40 (1996), H. 3, c. 293–320.

BINDER, HARALD, Parteiwesen und Parteibegriff bei den Ruthenen (Ukrainern) der Habsburgermonarchie bis 1914, y: Österreichische Osthefte 42 (2000), H. 3/4 (Sonderband Ukraine), c. 211–240.

BINDER, HARALD, Polen, Ruthenen, Juden. Politikund Politiker in Galizien 1897–1918, Geisteswiss. Dissertation (Wien 1997).

BIOGRAPHIE – SOZIALGESCHICHTLICH. Sieben Beiträge, ред. A. Gestrich, P. Knoch, H. Merkel (Göttingen 1988).

BIOGRAPHY AND SOCIETY. The Life History Approach in the Social Sciences, ред. Daniel Berteaux (Beverly Hills – London 1981).

BLACKBOURN, DAVID, Marpingen. Apparitions of the Virgin Mary in Bismarckian Germany (Oxford 1994).

BOHACHEVSKY-CHOMIAK, MARTHA, Feminists Despite Themselves: Women in Ukrainian Community Life, 1884–1939 (Edmonton 1988).

BOHACHEVSKY-CHOMIAK, MARTHA, Natalia Kobryns'ka: A Formulator of Feminism, y: Nationbuilding, c. 196–219.

BRAUDEL, FERNAND, Das Mittelmeer und die mediterrane Welt in der Epoche Philipps II, т. I (4-те вид.: Frankfurt/M., 1998).

BRIDGE, FRANCIS ROY, Osterreich(-Ungarn) unter den Großmächten, y: Die Habsburgermonarchie, т. VI/1, c. 196–373.

BROCK, PETER, Ivan Vahylevych (1811–1866) and the Ukrainian National Identity, y: Nationbuilding, c. 111–148.

BUJAK, FRANCISZEK, Galicya. Kraj, ludność, społeczeństwo, rolnictwo (Warszawa 1908).

BUSZKO, JÓZEF, Das autonome Galizien als Zentrum der polnischen Unabhängigkeitsbewegung, y: Galizien um die Jahrhundertwende, c. 27–34.

CHURCH, NATION AND STATE IN RUSSIA AND UKRAINE, ред. G. Hosking (London 1991).

DIE HABSBURGERMONARCHIE 1848–1918, ред. Adam Wandruszka, Peter Urbanitsch, (дотепер вийшло 7 томів; Wien 1973 і далі).

DIE OESTERREICHISCH-UNGARISCHE MONARCHIE IN WORT UND BILD. GALIZIEN. Auf Anregung und unter Mitwirkung Seiner kaiserl. und königl. Hoheit des durchlauchtigsten Kronprinzen Erzherzog Rudolf begonnen, fortgesetzt unter dem Protectorate Ihrer kaiserl. und königl. Hoheit der durchlauchtigsten Frau Kronprinzessin-Witwe Erzherzogin Stephanie (Wien 1898).

DUĆ-FAJFER, OLENA, The Lemkos in Poland, y: The Persistence of Regional Cultures, c. 83–103.

DUNIN-WAŚOWICZ, KRZYSZTOF, Die sozialen und politischen Bewegungen der polnischen Bauern in Galizien am Ende des 19. und zu Beginn des 20. Jahrhunderts, y: Galizien um die Jahrhundertwende, c. 51–67.

EVERETT, LEILA P., The Rise of Jewish National Politics in Galicia, 1903–1907, y: Nationbuilding, c. 149–177.

FELDMAN, WILHELM, Geschichte der politischen Ideen in Polen seit dessen Teilungcn (1795–1914) (Osnabrück 1964; передрук з вид. 1917 р.).

FISHMAN, JOSHUA A., Language and Nationalism: Two Integrative Essays (Rowley, Mass. 1972).

GALADZA, PETER, Tyt Myshkovsky. The Esteemed Russophile of the Lviv Greco-Catholic Theological Academy, y: *Journal of Ukrainian Studies* 18, № 1–2 (Summer–Winter 1993), c. 93–122.

GALIZIEN UM DIE JAHRHUNDERTWENDE. Politische, soziale und kulturelle Verbindungen mit Österreich, ред. Karlheinz Mack (= Schriftenreihe des österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts, т. 16) (Wien 1990).

GESTRICH, ANDREAS, Einleitung: Sozialhistorische Biographieforschung, y: *Biographie – sozialgeschichtlich*, c. 5–28.

GILL, ARNO, Die polnische Revolution von 1846. Zwischen nationalem Befreiungskampf des Landadels und antifeudaler Bauernerhebung (München 1974).

GLETTLER, MONIKA, Pittsburgh – Wien – Budapest. Programm und Praxis der Nationalitätenpolitik bei der Auswanderung der ungarischen Slowaken nach Amerika um 1900 (Wien 1980).

GOTTSMANN, ANDREAS, «Stockböhen» oder «Russenknechce»? Das Bild der Tschechen in der deutschsprachigen Presse Österreichs im Revolutionsjahr 1848/49, y: *Österreichische Osthefte* 34 (1992), H. 2, c. 284–311.

GRODZISKI, STANISŁAW, Historia ustroju społeczno-politycznego Galicji 1772–1848 (Wrocław 1971).

GRODZISKI, STANISŁAW, Sejm Krajowy galicyjski 1861–1914, y 2-x т. (Warszawa 1993).

GRODZISKI, STANISŁAW, W Królestwie Galicji i Lodomerii (Kraków 1975).

HAMANN, BRIGITTE, Hitlers Wien. Lehrjahre eines Diktators (München–Zurich 1996).

HEIM, SUSANNE / SCHAZ, ULRIKE, Berechnung und Beschwörung. Überbevölkerung. Kritik einer Debatte (Berlin 1996).

HELLBLING, ERNST C., Die Landesverwaltung in Cisleithanien, y: *Die Habsburgermonarchie*, т. II, c. 190–269.

HIMKA, JOHN-PAUL, Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century (Basingstoke–London 1988).

HIMKA, JOHN-PAUL, Sheptytsky and the Ukrainian National Movement Before 1914, y: *Morality and Reality*, c. 29–46.

HIMKA, JOHN-PAUL, Galicia and Bukovina. A Research Handbook About Western Ukraine, Late 19th and 20th Centuries (= Historic Sites Service, Occasional Paper No. 20) (Edmonton 1990).

HIMKA, JOHN-PAUL, Hope in the Tsar. Displaced Naive Monarchism Among the Ukrainian Peasants of the Habsburg Empire, y: *Russian History / Histoire Russe* 7/1–2 (1980), c. 125–138.

HIMKA, JOHN-PAUL, Priests and Peasants. The Greek Catholic Pastor and the Ukrainian National Movement in Austria, 1867–1900, y: *Canadian Slavonic Papers* 21 (1979), c. 1–14.

HIMKA, JOHN-PAUL, Religion and Nationality in Western Ukraine. The Greek Catholic Church and the Ruthenian National Movement in Galicia (Montreal–London–Ithaca 1999).

HIMKA, JOHN-PAUL, The Construction of Nationality in Galician Rus': Icarian flights in Almost All Directions, y: *Intellectuals and the Articulation of the Nation*, ред. Ronald Grigor Suny, Michael D. Kennedy (Ann Arbor 1999), c. 109–164.

HIMKA, JOHN-PAUL, The Greek-Catholic Church and Nation-Building in Galicia, 1772–1918, y: *Harvard Ukrainian Studies* 8 (1984), c. 426–452.

HIMKA, JOHN-PAUL, The Greek-Catholic Church in Nineteenth-Century Galicia, y: *Church, Nation and State*, c. 52–64.

HIMKA, JOHN-PAUL, Voluntary Artisan Associations and the Ukrainian National Movement in Galicia (The 1870s), y: *Nationbuilding*, c. 178–195.

HROCH, MIROSLAV, Language and National Identity, y: *Nationalism and Empire*, c. 65–76.

HROCH, MIROSLAV, Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Volkern Europas. Eine vergleichende Analyse zur gesellschaftlichen Entwicklung der patriotischen Gruppen (Praha 1968).

HROCH, MIROSLAV, Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations (Cambridge 1985).

HRNYIUK, STELLA, Peasants with Promise. Ukrainians in Southeastern Galicia 1880–1900 (Edmonton 1991).

HRNYIUK, STELLA, Polish Lords and Ukrainian Peasants. Conflict, Deference, and Accommodation in Eastern Galicia in the Late Nineteenth Century, y: *Austrian History Yearbook* 24 (1993), c. 119–132.

ISAJEWYTSCH, JAROSLAW, «Die mittelalterlichen Wurzeln der ukrainischen Nation», y: *Ukraine. Geschichte und Gegenwart eines neuen Staates*, c. 31–48.

KANN, ROBERT, Zur Problematik der Nationalitätenfrage in der Habsburgermonarchie 1848–1918. Eine Zusammenfassung, y: *Die Habsburgermonarchie*, т. III/2, c. 1304–1338.

KANN, ROBERT, Geschichte des Habsburgerreiches 1526–1918 (3-те вид.: Wien–Köln–Weimar 1993).

KAPPELER, ANDREAS, Kleine Geschichte der Ukraine (München 1997).

KAPPELER, ANDREAS, Rußland als Vielvölkerreich. Entstehung – Geschichte – Zerfall (München 1992).

KAPPELER, ANDREAS, The Ukrainians of the Russian Empire, 1860–1914, y: *The Formation of National Elites*, c. 105–131.

KINDLER, KLAUS, Die Cholmer Frage 1905–1918 (= *Europäische Hochschulschriften*, Reihe III, Geschichte und ihre Hilfswissenschaften, т. 24) (Frankfurt/M. 1990).

KOŘALKÁ, JIŘÍ/CRAMPION, R. J., Die Tschechen, y: *Die Habsburgermonarchie*, т. III/1, c. 489–521.

KOZIK, JAN, Moskalofilstwo w Galicji w latach 1849–1866 na tle odrodzenia narodowego Rusinów, магістерська робота (Uniwersytet Jagielloński, Kraków 1958).

KOZIK, JAN, *The Ukrainian National Movement in Galicia, 1815–1848* (Edmonton 1986).

KÜNZEL, MATTHIAS/ THÖRNER, KLAUS, *Goldhagen und die deutsche Linke oder die Gegenwart des Holocaust* (Berlin 1997).

LEMBERG – LWÓW – LVIV. *Eine Stadt im Schnittpunkt europäischer Kulturen*, ред. Peter Fassler, Thomas Held, Dirk Sawitzki (Köln–Weimar–Wien 1993).

LESLIE, JOHN, *Austria-Hungary's Eastern Policy in the First World War, August 1914 – August 1915*, Ph.D. Diss. (Cambridge 1975).

LEWITZKYJ, BORYS, *Politics and Society in Soviet Ukraine 1953–1980* (Edmonton 1984).

LWÓW. MIASTO – SPOŁECZEŃSTWO – KULTURA, *Studia z dziejów Lwowa*, т. I–II, ред. Henryk W. Żaliński, Kazimierz Karolczak (Kraków 1995/96–1998).

MAGOCSI, PAUL ROBERT, *A History of Ukraine* (Toronto 1996).

MAGOCSI, PAUL ROBERT, *Old Ruthenianism and Russophilism: A New Conceptual Framework for Analyzing National Ideologies in Late 19th Century Eastern Galicia*, y: *American Contributions*, c. 305–324.

MAGOCSI, PAUL ROBERT, *The Kachkovs'kyi Society and the National Revival in Nineteenth-Century East Galicia*, y: *Harvard Ukrainian Studies* vol. XV, № 1/2, June 1991, c. 48–75.

MAGOCSI, PAUL ROBERT, *The Language Question as a Factor in the National Movement in Eastern Galicia*, y: *Nationbuilding*, c. 220–238.

MAGOCSI, PAUL ROBERT, *The Rusyns of Slovakia. An Historical Survey* (New York 1993).

MARK, RUDOLF, *Galizien unter österreichischer Herrschaft. Verwaltung – Kirche – Bevölkerung* (Marburg 1994).

MEISENBURG, TRUDEL, *Zur Typologie der Alphabetschriftsysteme anhand des Parameters der Tiefe*, y: *Linguistische Berichte* 173 (1998), c. 43–65.

MENDELSON, EZRA, *Jewish Assimilation in Lviv: The Case of Wilhelm Feldman*, y: *Nationbuilding*, c. 94–110.

MILLER, ALEKSY I., *Do charakterystyki wsi powłaszczeniowej w latach siedemdziesiątych XIX wieku. Panika galicyjska 1872 roku*, y: *Przegląd Historyczny* LXXLX/1 (1988), c. 103–107.

MILLER, ALEXEY, *Galicia after the Ausgleich. Polish-Ruthenian Conflict and the Attempts of Reconciliation*, y: *Central European University History Department Yearbook* (Budapest 1993), c. 135–143.

MITZMAN, ARTHUR, *Die Offensive der Zivilisation: Mentalitäten, Hochkultur und indi-viduelle Psyche*, y: *Biographie – sozialgeschichtlich*, c. 29–60.

MOKLAK, JAROSŁAW, *Koncepcje staroruskie i prorosyjskie w ukraińskiej myśli politycznej* Ruska Agrarna Organizacja (RAO) i Russka Włosciańska Organizacja (RSO), y: *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego* 103 (1993), c. 149–154.

MOKLAK, JAROSŁAW, *Łemkowszczyzna w Drugiej Rzeczypospolitej. Zagadnienia polityczne i wyznaniowe* (Kraków 1997).

MOKLAK, JAROSŁAW, *Relacje między ukraińskim ruchem narodowym a moskalofilstwem w Galicji w latach 1866–1890*, магістерська робота (Uniwersytet Jagielloński, Kraków 1986).

MORALITY AND REALITY. *The Life and Times of Metropolitan Andrei Sheptytsky*, ред. Paul Robert Magocsi (Edmonton 1989).

NATIONALISM AND EMPIRE. *The Habsburg Empire and the Soviet Union*, ред. D. Good, R. Rudolph (New York 1992).

NATIONBUILDING AND THE POLITICS OF NATIONALISM. *Essays on Austrian Galicia*, ред. Andrei Markovits, Frank F. Sysyn (Cambridge, Mass. 1982).

PARTACZ, CZESŁAW, *Od Badeniego do Potockiego. Stosunki Polsko-Ukraińskie w latach 1888–1908* (Toruń 1996).

PELENSKI, JAROSLAV, *The Contest for the «Kievan Inheritance», y: Ukraine and Russia in their Historical Encounter*, c. 3–19.

PELESZ, JULIAN, *Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom*, y 2-x т. (Würzburg–Wien 1881).

PEOPLES, NATIONS, IDENTITIES: THE RUSSIAN-UKRAINIAN ENCOUNTER. *Selected Papers from the 4th Workshop*, ред. Mark von Hagen (= *The Harriman Review* 9/1–2) (New York 1996).

PLÖCHL, WILLIBALD M., *St. Barbara zu Wien: Die Geschichte der griechisch-katholischen Kirche und Zentralpfarre* (Wien 1975).

PODLESKI, F., *Rusofilizm a ukrainizm* (Lwów 1931).

POTUL'NYC'KYJ, VOLODYMYR, *Das ukrainische politische Denken im 19. und 20. Jahrhundert. Konzeption und Periodisierung*, y: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 45 (1997), H. 1, c. 2–30.

RAUCHENSTEINER, MANFRIED, *Der Tod des Doppeladlers. Österreich-Ungarn und der Erste Weltkrieg* (Graz–Wien–Köln 1993).

RIPETSKY, STEPAN/ SEREDA, OSTAP, *Russophiles (rusofily, or moskvoily)*, y: *Encyclopedia of Ukraine*, т. IV, c. 473–475.

ROSDOLSKY, ROMAN, *Untertan und Staat in Galizien. Die Reformen unter Maria Theresia und Joseph II* (Mainz 1992).

ROSDOLSKY, ROMAN, *Zur nationalen Frage. Friedrich Engels und das Problem der «geschichtslosen» Völker* (Berlin 1979).

RUDNYTSKY, IVAN L. [Лисяк-Рудницький, Іван], *The Ukrainians in Galicia Under Austrian Rule*, y: *Nationbuilding*, c. 30–48.

RUDNYTZKY, LEONID, *The Image of Austria in the Works of Ivan Franko*, y: *Nationbuilding*, c. 239–254.

SAUNDERS, DAVID, *The Ukrainian Impact on Russian Culture 1750–1850* (Edmonton 1985).

SERCZYK, WŁADYSŁAW A., *Drogi i bezdroża ukraińskiej myśli politycznej i narodowej w XX stuleciu*, y: *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne* 103 (1993), c. 11–19.

SINEL, ALLEN, *The Classroom and the Chancellery: State Educational Reform in Russia under Count Dmitry Tolstoi* (Cambridge, Mass. 1973).

STOURZH, GERALD, *Die Gleichberechtigung der Volksstämme als Verfassungsprinzip 1848–1918*, у: *Die Habsburgermonarchie*, т. III/2, с. 975–986.

SUBTELNY, OREST, *Ukraine. A History* (Toronto 1988).

TANTY, MIECZYŚLAW, *Kontakty rosyjskich komitetów słowiańskich ze Słowianami z Austro-Węgier (1868–1875)*, у: *Kwartalnik Historyczny* 71 (1964), с. 59–77.

THE FORMATION OF NATIONAL ELITES, ред. Fikret Adanir, Alan O'Day, Andreas Kappeler (= *Comparative Studies on Governments and Non-dominant Ethnic Groups in Europe, 1850–1940*, т. VI) (Aldershot / New York 1992).

THE PERSISTENCE OF REGIONAL CULTURES. *Rusyns and Ukrainians in their Carpathian Homeland and Abroad / Тривалість регіональних культур. Русини і Українці на їхній карпатській батьківщині та за кордоном*, ред. Paul Robert Magocsi (New York 1993).

THOMPSON, PAUL, *Life Histories and the Analysis of Social Change*, у: *Biography and Society*, с. 289–307.

UKRAINE AND RUSSIA IN THEIR HISTORICAL ENCOUNTER. *Papers from the first Conference on Ukrainian–Russian Relations held on Oct. 8–9, 1981 in Hamilton, Ont.*, ред. Peter J. Potichnyj, Marc Raeff, Jaroslav Pelenski, Gleb N. Čekulin (Edmonton 1992).

UKRAINE. *GEGENWART UND GESCHICHTE EINES NEUEN STAATES*, ред. Guido Hausmann, Andreas Kappeler (Baden-Baden 1993).

WALICKI, ANDRZEJ, *The Slavophile Controversy. History of a Conservative Utopia in Nineteenth-Century Russian Thought* (Oxford 1975).

WANDYCYZ, PIOTR, *The Lands of Partitioned Poland 1795–1918* (Seattle–London 1974).

WEBER, EUGEN, *Peasants into Frenchmen. The Modernization of Rural France, 1870–1914* (Stanford 1976).

WEEKS, THEODORE R., *Nation and Scare in Late Imperial Russia: Nationalism and Russification on the Western Frontier, 1863–1914*, DeKalb, Ill. 1996.

WEEKS, THEODORE R., *The National World of Imperial Russia: Policy in the Kingdom of Poland and Western Provinces, 1894–1914*, Ph.D. Diss. University of California (Berkeley 1992).

WENDLAND, ANNA VERONIKA, *Die Rückkehr der Russophilen in die ukrainische Geschichte: Neue Aspekte der ukrainischen Nationsbildung in Galizien, 1848–1914*, у: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 49 (2001), с. 389–421.

WINTER, EDUARD, *Byzanz und Rom im Kampf um die Ukraine, 955–1939* (Leipzig 1942).

WENDLAND, ANNA VERONIKA, *Galizien: Westen des Ostens, Osten des Westens. Annäherung an eine ukrainische Grenzlandschaft*, у: *Österreichische Oscheft* 42 (2000), H. 3/4 (Sonderband Ukraine), с. 389–421.

ZIMBAJEV, N., Zur Entwicklung des russischen Nationalbewußtseins, у: Die Russen. Ihr Nationalbewußtsein in Geschichte und Gegenwart, ред. Andreas Kappeler (Köln 1990), с. 37–54.

ZÖLLNER, ERICH, Geschichte Österreichs von den Anfängen bis zur Gegenwart (8-ме вид.: München, 1990).

Енциклопедичні видання

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ УКРАЇНОЗНАВСТВА, ред. Володимир Кубійович, у 10(11)-ти т. (Мюнхен 1955–1984(1985); передрук: Львів 1993–2000[2003]).

ENCYCLOPEDIA OF UKRAINE, ред. Volodymyr Kubijovyč, Danylo Husar Struk, у 5-ти т. (Toronto etc. 1985–1993).

Іменний покажчик

- Абрагамович Юзеф 537
Абрусовський 538
Авдиковський Орест 192, 256, 333, 334, 372, 498
Айбесфельд Конрад, фон, барон (Eybesfeld Conrad von) 222, 486
Аксаков 224
Александр II 143, 176, 207, 357, 470, 474
Алексевич Лев 374, 381, 480, 613
Алексевич Роман 445, 446
Анастасій, єпископ 510
Андерсон Бенедикт 379
Андраші 482
Андрейчук Теодор 371, 401
Андрішин Григорій 313
Андріан-Вербунг Леопольд, фон, барон (Andrian-Werbung Leopold von) 409, 412, 449, 511, 520, 551, 564, 566, 568, 583, 584
Андрохович В. 371
Андрусиків Петро 538
Андрусяк Микола 24, 147, 223, 258, 290, 333, 347, 393, 399, 425, 445, 447, 448, 491, 499, 500, 501
Антоневич Микола 136, 188, 245, 261, 272, 281, 290, 293, 342, 347, 376, 378, 381, 395, 396, 397, 419, 420, 424
Антоній, архієпископ 510, 514, 519, 525, 526, 527, 529, 546, 556, 599
Антонович Володимир 61, 102, 165, 245
Аркуша Олена 14
Армстронг Джон А. 30
Артем'єва Вікторія 191
Ауершперг Адольф (Auersperg Adolf) 186, 187, 189
Баар Юліан 536
Бадені Казимир граф 180, 255, 261, 304, 398
Базилевич 179
Базілі, камергер 606
Байсерович Іван 507
Балицький 412
Бановський Олексій 507
Бантиш-Каменський Д. 68, 153
Барабаш Олексій 261, 373, 378, 385, 399, 401, 403, 405, 426
Баранецький Лукас 109
Барвінський Володимир 191, 194, 242, 260, 277, 414
Барвінський Олександр 82, 153, 260, 261, 494
Баревич Тома 217, 372, 419
Барилович Іван 315
Барка Петро 527
Барнич Теодор 437
Басараб Василь 524
Батюшков Помпей 500, 508
Бах фон 111, 120, 124, 157
Бахтуріна Александра 14
Бачинський А. 371
Бачинський І. 372
Бачинський М. 371, 374
Бачинський Олександр 372, 382, 385, 386, 443
Бачинський Роман 275, 374

- Бейст Фрідріх Фердинанд, граф 174, 481
Белей Іван 191, 192, 193
Белькреді Ріхард (Семен) 169, 173
Бендасюк Симон 374, 561, 562, 563, 567, 568, 588
Березовський Роман 590, 591
Берхтольд Леопольд (Berchtold Leopold) 564, 565, 566, 582, 584
Бигус Василь 411
Биліцький М. (Білецький Михайло) 90, 91, 92, 93
Билка Василь 537
Білас Іван 513
Біленький Д. 371
Білецький А. 326
Білецький Ф. 351
Білінкевич Антон 356
Білінський 78
Білоус Михайло 82, 198, 273, 274, 276, 288, 318, 326, 352, 357, 372, 385, 386, 387, 407, 463
Білоус Теодор 82, 97, 161, 181, 273, 371, 374, 380, 381, 383, 385, 386, 387, 397, 405, 407
Біндер Гаральд 19
Бінерт (Bienerth) 581
Бірер Рубен 351, 352, 353
Біркбек Джон 517, 518
Блонський Тит 270, 284, 285, 372
Блюс М. 497
Бобжинський Міхал 32, 443, 453, 457, 520, 533, 540, 541, 544, 551, 558, 559, 560, 561, 563, 566, 568, 575, 580, 586, 614
Бобикевич Антін 371, 408
Бобикевич О. 372, 389
Бобрінський Владімір 451, 507, 509, 511, 512, 514, 515, 516, 517, 523, 526, 576, 580, 582-585, 597, 599, 602, 603, 604, 606, 608, 609, 611, 613, 615
Бобрінський Георгій 597, 607
Бовтач Світлана 19
Богачевський О. 372
Богонос Василь 276, 372
Боднар Іван 179, 181
Бодянський Осип 65, 203
Бойчук Михайло 181
Бомба Андреас 538
Борис Яким 543
Борисікевич Іван 72, 75, 162, 172
Борисікевич Михайло 404
Бортнянський Дмитро 134, 137
Борух Симон 374, 378, 385, 388, 425, 428
Боцюрків Й. 371
Браунер Франтішек 478, 483
Бродель Фернанд 534
Будзиновський В'ячеслав 574
Будзиновський Лев 240
Будилович Антоній 61, 102, 406, 509
Бузек Юзеф 452
Букала Стефан 507
Була Михайло 204
Булик Стефан 423
Буріан Стефан, фон 246
Бучацький Володимир 283, 373
Буяк Іван 276
Вагилевич Іван 44, 63, 64, 68, 86, 545
Валіцький 200
Валявський Стефан 281, 372
Вальницький К. 374
Вальницький О. 374
Ванкович І. 371
Ванутеллі Серафіно (Vanutelli Serafino) 223
Ванцько Данило 507
Василь Калюж 204
Василько Микола 574, 575
Васильців Стефан 612
Вахнянин Анатоль 180, 182, 260, 261
Вебер Юджин 296
Вельзерсгайм Рудольф граф 246
Венгринович Іван 269, 371
Вендланд Дорамарі 19
Вендланд Катаріна 19
Венелін 68

- Верган Торстен 19
Вергун Дмитро 374, 381, 580, 613
Верига Василь 31
Верхратський Іван 167
Веселовський 232
Верховцев Михайл 525
Вилксон 570
Висоцький Василь 278
Відманн Павел 210
Вінтер Карл 573
Вінцковський Дмитро 333, 372, 380,
381, 382, 385, 386, 388, 418, 419
Віньковський Кирило 47
Вітошинський Йосиф 310
Вітте барон 493
Віхонський 204
Віц Лео 354
Владімір, митрополит 510
Власюк Микола 543
Водзіцький Казімеж 180
Войнаровський Симон 313, 314, 361,
443
Войціцький Іван 485, 486, 489
Волошин М. 371
Волошинович А. 320, 373
Волькенштайн, граф 246, 247, 476,
502-506, 578
Вольський Людвік 207
Вольфар 501
Ворон Семен 538
Вретто Амврозій 570
Врецьона Григорій 136, 380, 381, 382,
385, 386, 419
Вуйцик Сенько 213
Вулф Ларрі 9
Вульпіус Рікарда 19
Вульфсон Е. 599
- Габла Іларіон 373, 381, 387, 389, 407
Гавлічек-Боровський Карел 75
Гавришкевич Василь 410
Гавришкевич Михайло 110, 250
Гавришкевич С. 381, 382, 387
- Гайдамаха Теодор 181, 186
Гакман Євгеній, архієпископ 138, 551
Галецький Дмитро 314
Галька Ігнатій 136, 178, 181, 186, 371, 375,
381, 385, 386, 387, 394, 406, 416, 417, 550
Гаманн 400
Гаммер 172, 207
Ганкевич Й. 253, 371
Ганкевич Климентій 252, 372, 382, 419,
436
Ганчаківський І. 372
Гапонович В. 371
Гарасевич Іван 108
Гарасевич Михайло 42, 45
Гарасимович Іларіон 408
Гарасимович Михайло 269, 381
Гаснер Леопольд, фон 177, 180, 189,
252, 253, 429, 482
Геббей Дмитро 570
Герасимович Д. 373, 381
Герасимович Ілярій 430
Герасимович Микола 261, 373, 376,
381, 382, 383, 384, 387, 399
Герасимович Микола молодший 378
Гинилевич Григорій 80, 172, 205, 210,
371, 381, 385, 386, 387, 392, 419
Гітлер Адольф 400
Гладилович Філарет 430
Гладишев 589
Глинський Теофан 73, 371, 412, 418, 419
Глібовицький Іван 372, 376, 381, 387
Глібовицький Микола 374, 382, 389,
400, 450, 512, 518
Глушкевич Маріян 374, 389, 518, 552,
576, 588, 596
Глушкевич Теофіл 282, 512, 522
Гмитрик І. 372, 381, 387
Гнатишак Гавриіл 372, 408
Гнатишак Орест 408
Говорський Ксенофонт 161
Гогенварт 186
Гоголь Микола 65, 68, 102, 332, 359, 513
Гогоць Макарій 467, 507

- Гогоцький Сильвестр 102
 Голик Олександр 401
 Голівка Кирило 543
 Голівка Теофан 543
 Голіян І. 372
 Головацький Іван 69, 70
 Головацький О. 372
 Головацький Стефан 274, 280, 281, 371, 408
 Головацький Яків 23, 33, 44, 45, 63, 64, 68, 70, 73, 76-78, 80, 82, 84, 86-88, 101, 102-104, 107, 115, 133, 152, 161, 167, 168, 197, 199, 205, 207, 208, 236, 263, 347, 371, 372, 378, 381, 382, 387, 389, 407, 408, 419, 435, 468, 470-472, 493, 495, 497, 499, 500, 508, 545, 619
 Горбаль Кость 167
 Горбачевський 425
 Горічар 574
 Горкавий Іван 213
 Городський Омелян 80
 Гошовський Ігнатій 372, 390, 576
 Граб Стефан 591
 Грабар Василь 507, 536
 Грабар Ольга 224, 227, 234, 235, 247, 372, 373, 406, 407, 538
 Грабар Тимко 247, 248, 278
 Грабовецький Лаврентій 276
 Грабовецький Симон 276, 315
 Гребінка 77
 Грегораш Кароль 312
 Григорович Стефан 545
 Гриневецький 552
 Гринюк Стелла 29
 Грицак Ярослав 19
 Грицей Андрій 268
 Гривічч 572
 Грох 35
 Грушевський Михайло 27, 32, 85, 86, 87
 Грушка Григорій 570
 Гудик Яків 82
 Гудима Ігнатій 373, 390, 527, 546, 547, 549, 552, 553, 561, 568
 Гузар Євген 183
 Гукевич К. 372
 Гулак 179
 Гулейчук Ілія 428
 Гуменний Луць 213, 372, 385, 386, 388, 390
 Гумецький Іван 329, 371, 407, 518
 Гумецький Лукіан 380, 381, 387, 390
 Гумецький Модест 372, 407
 Гурбан 478
 Гурик Йосиф 405
 Гуркевич Іван 71, 75
 Гуцаленко 23
 Гушалеви́ч Іван 68, 72, 79, 80, 90, 92, 95, 103, 108, 109, 110, 161, 179, 180, 185, 344, 371, 377, 378, 381, 382, 385, 386, 392
 Гарібальді 255
 Гартенштайн Даніель 64
 Герман, патріарх 526
 Геровська Алексія 372, 373
 Геровський Г. 387
 Геровський Олексій 374, 546, 547, 596
 Геровський Роман 374, 381, 387, 596, 602
 Геровський Юліян 95, 186, 194, 266, 352, 373, 381, 387, 399, 406, 407
 Геровський Яків 138, 371, 381, 385, 386, 387, 407
 Гісовський Теодор 576
 Гневош 354, 501
 Голуховський Агенор (Gołuchowski Agenor) 43, 54, 72, 74, 75, 108, 109, 111, 112, 113, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 127, 135, 136, 141, 142, 154, 157, 165, 169, 170, 173, 208, 478, 486, 558
 Голуховський Агенор молодший 558
 Гольдшейдер Макс 517
 Горемикін Іван 527, 596, 598, 600, 602, 604-606
 Горчаков Александр 470, 496
 Гренджола Прокопій 339, 373, 426, 540
 Громека Петр 493

- Гросс Зіндель 536
Гудзь Теодор 591
Гунин Семен 487
- Давидович Іван 342
Давидсон Мойсей 352
Давидяк А. 380
Давидяк Василь 192, 260, 341, 345, 359, 360, 372, 381, 382, 393, 400, 408, 436, 450
Данек Йозеф 75
Данилевський Григорій 236
Данилишин Михайло 507
Данилович Северин 277
Данилюк Павло 507
Даніель, князь 236
Данкевич Лука 136, 150, 371
Данкевич Олена 371, 373, 421, 422
Дацків Олексій 213
Дволинський Стефан 401
Дебельський Микола 269, 371
Дейницький Омелян 182, 372, 381, 382, 387, 412
Делла-Скалла Геронім, граф (Della-Scala) 222
Делькевич Йосиф 266, 371, 381, 382, 385, 386, 387
Делькевич І. 326
Демків Іван 304
Демків Микола 181, 371, 401, 402
Демків Теодор 514
Демкович Іван 304
Держко 320
Джилин Дмитро 611
Джус Микола 591
Джус Петро 591
Дзвінчик Калина 507
Дзерович Іполіт 179, 372
Дзедушицький Влодзімеж 495
Дзюбатиї 179
Дзюбин Степан 589
Димет Михайло 80, 136, 253, 339, 371, 389, 418, 419
Диндик Василь 274
- Діваковський Андрій 75
Дідицький Богдан 61-63, 80, 100-103, 113, 114, 125, 135, 152, 160, 167, 168, 171-173, 180, 201, 210, 228, 245, 263, 267, 325, 337, 341, 371, 381, 382, 387, 388, 406, 434, 447, 448, 467, 471, 472, 478, 486, 491, 495, 496, 499, 619
Дідицький Омелян 267
Дідух Василь 613
Дмитерко Стефан 276
Дмовський Роман 452
Добрянська Ольга 226
Добрянський Адольф 142, 195, 222, 224, 227, 228, 229, 230, 242, 244, 258, 371, 378, 381, 384, 386, 387, 406, 407, 472, 478, 497, 509, 538
Добрянський Антоній 45, 77, 86, 134, 136, 161, 236, 377, 381, 393, 407, 412, 418, 419, 486, 550
Добрянський Іван 194, 266, 271, 274, 279, 346, 351, 372, 381, 382, 387, 389, 398, 407, 429, 476, 498
Добрянський Мирослав 226, 231, 234, 236, 240, 406
Добрянський Михайло 372, 381, 389, 407, 486
Долішний Гаврило 276
Дольницький Антін 192
Дондуков-Корсаков 482
Дорожинський Василь 576
Дорошенко Дмитро 77, 153, 427, 596, 615
Достоевський 332, 414, 513
Драгоманов Михайло 27, 32, 150, 191, 192, 193, 237, 239, 292, 295, 341, 342, 348, 409, 420, 468, 477, 484
Дрималик Сильвестр 331, 333, 372, 382, 387, 418, 419
Дрогомирецький Василь 374, 387, 388
Дрогомирецький Іван 374, 381, 439
Дубинський Павло 507
Дуда Сава 320
Дудикевич Аполінарій 277

- Дудикевич Володимир 130, 214, 245, 248, 344, 345, 374, 381, 387, 389, 399, 400, 407, 426, 445, 446, 448, 450, 453-455, 463, 480, 552, 569, 574, 588, 596, 599, 601, 603, 613, 614
- Дулємба Броніслав 228
- Думка Павло 373, 427
- Дуркот Теодор 373, 548, 563
- Дуткевич С. 361
- Дяків Святослав 514
- Дячан Филип 80, 494
- Дячек Іван 507
- Енгельс Фрідріх 55, 56
- Еренталь Алоїс Лекса, фон 558, 580, 581, 582
- Євлогій, архієпископ 510, 511, 518, 519, 526, 529, 599, 606-609
- Єндрущак Федір 487
- Жаб'як Пантелеймон 590, 591
- Жегестівський Віктор 267, 282, 372
- Желєхівський А. 268, 230, 372
- Желєхівський В. 371
- Желєхівський Євген 331, 408
- Желєхівський Юстин 168
- Жиньчак 179
- Жуковський Іван 73, 159, 250, 251, 266, 371
- Загоройко Ілько 371, 401, 402
- Загорський Станіслав фон 591
- Задорожний Іван 310
- Заклинський Іван 570
- Заклинський Олексій 51, 136, 181, 183, 186, 270, 276, 284, 285, 286, 287, 295, 356, 371, 377, 378, 381, 382, 394, 403, 416, 418, 426, 551
- Залеський Вацлав 378
- Залеський Філіп 219, 220, 476, 554
- Залозецький(-Сас) Василь 260, 296, 341, 372, 383, 386, 436, 518
- Залуський Олекса 222, 224, 226, 227, 231, 232, 234, 236, 237, 238, 240-242, 258, 310, 373, 389, 390, 410, 425, 500, 501, 554
- Залуцький Іван 280, 372, 375
- Замлинський Ладислаус 538
- Запотоцький Михайло 514
- Заревич Теодор 167
- Зарницький Климентій 252
- Захарчук Т. 547
- Захаряк Дем'ян (Дам'ян) 328, 329, 373, 426
- Захер-Мазох Леопольд, фон 47, 56, 122, 123
- Заяць М. 374
- Заяць Павло 487
- Заяць Теодосій 374, 569
- Заячківський Микола 430
- Заячківський Тит 284
- Зборовський 180
- Зварич Леонтій 507
- Зварич Микола 507
- Згарський Євген 167, 333, 372, 382, 419
- Зданський, лицар фон 248
- Здерківський Іван 371, 382, 389
- Зегадлович Іван 536
- Зеліг Ернст 114, 123
- Земба Анджей 14
- Земляковський Флоріан 169, 181, 396
- Зубрицький Денис 42, 58, 59, 61, 63, 64, 66-68, 71, 83, 85, 88, 99, 100, 104-108, 112, 122, 123, 133, 148, 152, 153, 167, 371, 376, 382, 386, 471
- Йоганн Розенгайм 759
- Йосиф II 39, 212, 335, 407, 542
- Іванишин Василь 276
- Іванишів Данило 373, 401
- Івануса Михайло 576
- Іванчук Іван 552
- Іванчуковський 80
- Ігнат'єв 475
- Ілевич Іван 266, 278, 371, 380, 407

- Ілевич Юрій 372, 382, 387, 437, 441
Ілечко Іван 373, 390, 527, 544, 549, 552, 553
Ільницький Василь 91, 180, 182
Ільницький Іван 80, 92, 93, 110, 134, 371, 382
Їречек Йозеф 114, 115, 116, 117, 122, 123
Ісаевич Ярослав 19
Іскрицький Олександр 80, 228, 237, 239, 240, 245, 372, 382
Ішук Роман 179, 371, 401, 405
- Кабат 180
Казарищук Данило 381
Калинець М. 326
Калинський Іван 485, 486, 489
Калитовський О. 267, 372, 382, 386, 387, 419
Калитовський Філемон 373, 376, 382, 384, 387, 419
Калитчук Ілія 514
Калужняцький Омелян 373, 381, 382, 387
Кальнокі Густав, граф (Kálnoky Gustav) 223, 243, 580
Камінський Ігнацій 188
Каммергофер Леопольд 19
Кані Кузьма 507
Канціані Едуард 398
Капитула Андрій 507
Каппелер Андреас 19
Капушак Іван 57
Караджич Вук 478
Карамзін 68, 153
Карнецький Едуард 537, 538
Карпинець Іван 371, 401-404
Касараба Іван 507
Каструба Теодор 428
Катков 201, 228, 528
Качала Стефан 146, 161, 181, 186, 191, 216, 222, 223, 232, 286, 287, 297, 391, 472
Качковський Михайло 103, 160, 161, 290, 291, 293, 299, 346-348, 371, 375, 382, 384, 386, 387, 390, 399, 418, 419
- Качмарчик Теофіл 376, 407
Качмарчик Я. 374
Квартюк Стефан 276
Квітка-Основ'яненко Григорій 81
Кельсєв Василій 173
Керничний 179
Кинзьо Теодор 315
Кисілевський Ісидор 538
Кисілевський Орест 538
Кисілевський Савин 356, 416, 417
Кисіль Андрій 279
Кицик Григорій 276
Кіндрій Теодор 315
Кіреєвський Іван 200
Кіселевський Філемон 548, 549
Клемертович Михайло 360, 372, 382, 385, 386, 387, 388
Климко Андрій 278, 371, 390
Климкович Василь 96
Климкович Ксенофонт 167, 168, 182, 479
Кміцикевич Георгій 281, 351, 371
Кміцикевич К. 371
Кміцикевич Ю. 372, 380, 382, 387
Кнайпп Себастьян 412
Кобилиця Лукіян 57
Коблянський Йосиф 443
Коблянський Лев 590, 591
Коблянський М. 274, 372, 383
Коблянський Стефан 285, 372, 382, 388, 389, 412, 416, 417, 550
Кобринська Наталія 408, 415, 416
Кобринський Йосафат 44, 92, 98, 136, 149, 296, 371, 377, 378, 380-382, 387, 408, 413-416, 418, 419, 430, 501, 550
Кобринський Теофіл 310, 415, 416, 417
Ковалюк Филип 507
Коваль Антон 591
Коваль Михайло 591
Коваль Петро 591
Ковальський Василь 80, 82, 88-91, 95, 179, 180, 181, 185-187, 189, 190, 209, 246, 253, 266, 272, 283, 351, 355, 371, 381, 382, 384-387, 389, 398, 420, 461, 489

- Ковбасюк Микола 179, 371, 401, 403, 404, 405
Ковдра Василь 374, 548, 553, 561, 567, 568
Ковшевич Роман 267
Кожушко Антон 537, 538
Козанович Михайло 181
Козарищук Данило 248, 372, 381, 480
Козік Ян 32, 44, 49
Козюк І. 309
Колпачкевич В. 373
Колумб Христофор 338
Колянковська Марія 326
Кольпакевич В. 373
Комарницький Йосиф 443
Комарницький-Павликович Лев 513
Компаневич В. 371
Кон Ісаак 537
Конрад (Conrad), міністр 257, 559
Константинович Іван 282, 371, 381, 387
Копистянський Іван 283, 372
Копитчак В. 299, 371
Кордасевич Є. I 284, 285, 372
Кордасевич Є. II 373
Корецький Симон 373, 385, 426
Коритко Іван 262
Коритовський 566, 569
Корнілов 493, 495
Коробчак Іван 507
Коробчак Михайло 507
Коровець Яцько 267
Короленко 513
Королук Ілія 179, 507
Королук Олекса 371, 401
Король Михайло 260, 261, 315, 316, 372, 382, 383, 387, 399, 406, 407, 419, 420, 436, 450, 453-455, 457
Коростенський Іван 278
Косович Іван 513
Косак Михайло 100, 102
Костек Франц С. 372, 382
Костецький Єронім 222
Костецький Іван 237, 372
Костецький К. 372, 382
Костецький Платон 87
Костишак Матвій 278
Костів Михайло 495
Костомаров Микола 81, 102, 332, 359, 466
Котельницький Микола 502, 504
Котиль Михайло 274
Котляревський Іван 81, 82
Котлярчук Микола 136, 139, 207, 214, 371, 382, 385, 386, 387, 416, 417
Котович Михайло 612
Котурницький Міхал 243
Коханчик Михайло 516
Коциловський Петро 181
Коцовський К. 373, 387
Коцько В. 179, 371
Кравців Йосиф 371, 401
Крамарж Карел 453
Красицький Йосиф 179, 181, 186, 189, 341, 345, 376, 393
Краус Карл, фон 398, 589, 590, 591, 595
Крижановський Гавриїл 179, 181, 186, 187, 266, 372, 381, 382, 393, 443
Криницький Іполит 371, 390, 498
Криницький Лукіян 186
Криницький Омелян 432
Крушельницька Лариса 19
Крушинський Йосиф I 376, 378, 407
Крушинський Йосиф II 136, 183, 254, 255, 371, 372, 382, 407, 419
Крушинський Йосиф III 374, 376, 381, 382, 387, 388, 407
Кубійович Володимир 28
Кудашев Ніколай 515, 584
Куземський Михайло 47, 52, 55, 71, 75-78, 80, 95, 113, 115-119, 125, 132, 155, 159, 161, 163, 164, 313, 347, 371, 382, 387, 389, 390-392, 411, 418, 419, 478, 488-491, 498, 620
Кузик Іван 536
Кузмані 478
Кузьма Григорій 373, 382, 419

- Куїловський-Сас Юліян 143
Кук Іван 373, 378, 426
Кукурудза Максим 514
Кулачковський Денис 189, 190, 253, 261, 267, 271, 283, 373, 376, 378, 382, 387, 398, 406, 407
Кулик Тетяна 328
Куліш Пантелеймон 81, 82, 107, 412, 493
Кульчицький Йосиф 80, 95, 110, 161, 174, 181, 266, 371, 393
Кульчицький Іван 404
Кульчицький Яків 80, 179, 373, 387, 397
Кунцевич Йосафат, святий 543
Купчанко Григорій 139, 248, 372, 376, 378, 381, 385, 386, 388, 390, 419, 518
Курбас В. 373, 374
Курдидик Василь 613
Курило В. 373, 407
Курило Іван 507
Курилович В. 374, 450, 457
Курилович Михайло 371, 393, 416, 417, 418
Куровець Дмитро 298, 427
Кухарський Онуфрій 513
- Лабаш Стефан 192, 215, 372, 373, 382
Лабенський Симон 374, 596
Лабенський Ф. 86
Лаврецький Й. 354, 371
Лавринович Микола 179, 371, 401, 402, 404
Лаврівський Іван 93, 134
Лаврівський Юліян 75, 80, 162, 163, 172, 177-179, 181, 182, 294, 395, 419, 471
Лавровський Іван 371, 390, 495, 497
Лавровський Петро 102, 467
Лагола Василь 99, 193, 373, 382, 385, 386
Лашинська Розалія 538
Леб'як Яцько 412
Лебедінцев Феофан (Лебединців Теофан) 102, 471, 493, 494
Левандовський Валентій 373, 378, 385, 426, 428
- Левицький Венедикт 46
Левицький Володимир 192
Левицький Є. 371
Левицький Йосиф 42, 58, 68, 70, 72, 73, 75, 100, 102, 109, 134, 371, 381
Левицький Іван О. 326, 346, 368, 369, 387, 401, 418, 419, 476
Левицький Кость 25, 49, 66, 176, 179, 193, 211, 216, 238, 252, 353, 354, 454
Левицький Михайло 141
Левицький Омелян 228, 256, 276, 373, 432, 434
Левицький Остап 182, 371
Левчук Григорій 486
Лейчак Ян 537
Лейчук Йоганн 538
Леонтович Теодор 182
Леонтєва-Левіцкая Софія 325
Лепкалюк Кость 179, 371
Лепкий Григорій 373, 423
Лепкий Онуфрій 136, 266, 372, 381, 385, 386, 387
Лермонтов Міхаїл 513
Лесков Ніколай 102
Ливчак Йосиф 215, 372, 387, 390, 407, 468, 470, 473, 479, 480, 495
Ливчак Микола 372, 390, 407, 495
Липинський В'ячеслав 153
Лисяк В. 372
Лисяк-Рудницький Іван 408, 619
Литвинович Спиридон 113, 115, 125, 126, 143, 144, 146, 159, 161, 163, 172, 185, 266, 403, 486, 489, 550
Литвиновський Станіслав 360
Литинський К. 326
Ліжник Михайло 507
Лісевич Теодор 261, 277, 371, 381, 385, 386, 387, 404
Лісенецький Евтеній 202
Літинський Володимир 371, 444, 576
Літинський Іван 381, 382, 384, 387, 407
Літинський Климентій 371, 382, 388
Лобай Іван 267

- Лобода Стефан 486
 Лобойка Максим 309
 Лодиганський Микола 580
 Лозинський Йосиф 42, 58, 60, 72, 73, 108, 113, 115, 118, 161, 371, 419, 504
 Лозовий Михайло 513
 Лопатинський Василь 372, 419
 Лопатинський Іван 372, 382, 419
 Лоріс-Меліков 474, 475
 Лотоцький Іван 71, 75, 159
 Лужницький К. 372
 Лука Цибик 498
 Лукасевич М. 352
 Лукашевич Анатолій 281, 354, 371
 Лукашевич Лонгін 182
 Лукашевич М. 183
 Лукашевич Платон 65
 Луцик В. 346, 372
 Луцик Т. 373
 Луцик Ювенал 375
 Любинець Іван 204
 Любінський Людвік 228
 Любкович 133
 Ляго, барон 516
 Лянґ Фердинанд 536
 Ляхович Іван 502, 504
 Льовенштайн 354
- Магочій Павло Роберт 14, 29, 30, 35, 323, 324, 326, 620
 Мазепа Іван 441
 Мазикевич Віктор 399
 Мазур Адріян 275, 373, 382, 385, 386, 388, 538
 Мазуркевич Іван 268
 Мазуряк Борей 428, 431
 Майба Іван 436
 Майхрович Іван 268
 Макович Василь 179, 401, 404
 Максимович Михайло 65, 66, 81, 550
 Малаховський Богдан 513
 Малець Г. 374, 390
- Малиновський Михайло 47, 63, 68, 71, 72, 75, 77, 80, 84, 88, 95, 100, 110, 113, 115, 117, 139, 152, 155, 159, 161, 179, 185, 210, 221, 250, 251, 266, 326, 347, 355, 371, 381, 386-388, 391, 392
 Малишевський Яків 222
 Мальцев Григорій 613
 Мамальховська Павлина 612
 Мамальховська Теофіла 612
 Манастирський 179
 Мандиросевич 400
 Мандичевський Іван 181, 243
 Мандичевський Корнило 371, 393, 404
 Манфред Александер 19
 Мардарович Ілля 136, 296, 372, 380, 381, 383, 385-387, 416, 417, 419
 Марек Людвік 137
 Марія Терезія 39
 Маркевич Микола 68, 153, 306
 Марко Вовчок 81
 Марков Дмитро 374, 381, 385, 386, 388, 389, 390, 400, 407, 447, 448, 450, 518, 531, 552
 Марков Йосиф (Осип) 193, 195, 196, 211, 216, 217, 220, 225, 226, 233, 237, 239, 242, 248, 255, 312, 346, 363, 372, 376, 378, 382, 385-387, 400, 407, 455, 457, 461, 463, 475, 476, 498, 569
 Мартинов Іван 467
 Мартошевський 443
 Марчишин Ілія 267
 Матисякевич Зіновій 87
 Матіїшин Іван 591
 Матковський Павло 371, 385, 386, 387, 419
 Матла Юстин 538
 Мацієвський Іван 442
 Мацілінський Лев 136, 139, 268, 371, 387, 416, 417
 Мацьків Михайло 507
 Мащак Іван 562, 588
 Мейський І. 371

- Мельник Т. 313
Мельницький 443
Менґер Макс 240
Менцель Моріц 205
Мерунович Климентій 80, 81, 82, 89-91, 93, 98, 382, 493
Меттерніх 55
Метьюс Кордула 19
Мешедє (Meschede) 511, 577
Миндиросевич 214
Минкович Андрій 179, 401
Миронів Симон 412
Миронович Євген 373, 381, 382, 388
Миронович К. 372
Мисуля Михайло 375
Миськів Іван 448
Митрофанович 222
Михайлишин Іван 504
Михайляк Максим 283, 372, 384
Михалевич Іларіон 372, 419
Мишковський Іван 282, 372
Мишковський Тит 255, 373, 381, 382, 387, 443
Мищук Іван 507
Мікеш 483
Міллер Алексей 11, 14, 19, 34
Міллс Осцеолі 570
Мілютін 470, 474
Міцман Артур 151
Могильницький-Любич Антін 42, 44, 68, 102, 149, 161, 163, 290, 371, 382, 407, 418, 419
Мокляк Ярослав 14, 32
Мола Григорій 513, 514
Монцибович Олімпія 328, 439
Мончаловський Осип 86, 215, 203, 303, 317, 322, 330, 333, 341, 346, 372, 382, 387, 388, 390, 407, 431, 432, 433-435, 445, 499, 518, 562, 580
Мончаловський Ярослав 514
Мордовець Данило 332
Мофат-Пероз Гіля 19
Мох Рудольф 44, 72, 73, 149, 296, 371, 382, 383, 416, 418
Мохнацька Марія 592
Мохнацький Ігнатій 592
Мохнацький Теофіл 204
Мош Карл, фон 114, 123
Мош Михайло 311
Мошко Петро 373, 426
Мрозінський 538
Мудрий Іван 512
Музика Антон 278
Муравйов 473
Мурин Андрій 547
Мурин Василь 437, 512 547
Мурин Григорій 547
Муць Омелян 362
Мучинський Омелян 204
Нагірний Василь 261, 319, 372, 380-382, 418-420
Назаровець Петро 312
Наливайко Северин 427
Наполеон 338
Наумович Володимир 224, 234, 258, 374, 381, 387, 390, 407
Наумович Іван 20, 22, 77, 92, 137, 138, 139, 143-145, 147, 161, 171, 173, 175, 179, 181, 186, 187, 193, 195, 196, 213, 215, 216, 219, 221-226, 230-237, 239, 241, 242, 244, 247, 256, 257, 263, 273, 285, 286, 288-291, 299, 307, 308, 310, 312, 313, 316, 325, 326, 329, 330-333, 339, 342, 346-348, 356, 357, 360, 363-365, 371, 374, 375, 378, 380, 382, 387, 390, 392, 407, 410-414, 416-418, 420, 425, 427, 429, 461, 463, 476, 477, 498, 499, 502, 503, 518, 536, 538, 549, 550, 553, 555, 619
Негребецький Іван 254
Негребецький Ю. 371
Нестерова Марія 611
Нестерович Михайло 507
Несторов Леонід 524

- Нижанківський Ю. 326, 373, 382
 Никитович Василь 524
 Никорович Ю. 372, 386
 Ничай Аполлон 224, 236, 243, 255, 317, 319, 320, 372, 373, 376, 378, 382, 388, 418-422, 430
 Ніканоров Йосіф 611, 612
 Нікітін Владімір 346
 Ніколаєвіч Константін 470
 Ніколай I 63, 104
 Ніколай II 527, 596, 600, 607
 Нікон, єпископ Кременецький та Красноярский 510

 Обушкевич Теофан 356, 372, 416, 417
 Овчар Кіндрат 536
 Огоновський Микола 224, 235, 318, 372, 408
 Огоновський Омелян 80, 253, 255, 408
 Озаркевич Іван 179, 181, 186, 187, 190, 246, 261, 274, 281, 283, 310, 371, 376, 382, 394, 408, 415, 416
 Окуневська Теофілія 408
 Окуневський Теофіл 261, 293, 408, 414, 415
 Олесницький Євген 26, 191, 195, 253, 258, 259, 399, 575-577, 582
 Олферьев В. 547, 580, 594, 601, 608
 Ольховецький Стефан 524
 Ольховський Д. 373
 Ольховський Дмитро 424
 Онишкевич Ігнатій 207
 Онуфрив Софія 19
 Орбець Іван 547
 Оргинський Стефан 571, 572
 Осадца Михайло 80
 Осадчий Володимир 14
 Осадчук Роман 19
 Осіас Давид 352

 Павенцький Антон 266, 371, 382, 387
 Павенцький Лев 372
 Павлевич Елігій 472

 Павлик Михайло 27, 49, 192, 243, 296, 308, 342, 409, 411, 414, 599
 Павликів Анна 243
 Павликів (Павликов) Теофіл 161, 179, 180, 182, 185, 186, 254, 266, 269, 271, 281, 284, 325, 351, 371, 382, 387, 393
 Павликов Константин 612
 Павличко Дмитро 31
 Павлович Олександр 151
 Павляк Стефан 449, 551, 576
 Пагута Іван 204
 Пакіж Мартин 443, 563
 Палацький Францішек 468, 483
 Палюх Олексій 371, 382, 385, 386
 Пальмов Іван 509
 Панкевич Олексій 437
 Панковський 495
 Панчак Теодор 315
 Панчук Стефан 179, 404
 Партицький Омелян 167, 182
 Парфеній, єпископ 510
 Пасетті 226
 Пасічинський Ісидор 205, 372, 385, 386, 416, 417
 Паславський Гаврило 93
 Паславський Петро 45
 Пашаєва Ніна 14
 Пашковський Францішек 180
 Пелех Іван 181, 183, 372, 382, 387
 Пелехатий К. 374, 382
 Пелеш Юліян 142, 253, 295, 486
 Петришин Гринь 51
 Петрів В. 373
 Петрів Роман 30
 Петрушевич Антоній (Антін) 63, 68, 83, 85, 88, 90, 91, 95, 98, 100, 101, 104, 150, 152, 161, 179, 180, 181, 185, 186, 266, 274, 371, 376, 378, 382, 387, 392, 500
 Петрушевич Іван 430
 Петрушевич Михайло 91
 Пилипів 179
 Пипін Олександр 32, 33, 236
 Писулинський Антін 80

- Пій IX, Папа Римський 489
Піллерсдорф 49
Пілят 501
Пісарев Сьмьон 522, 611
Пітик Михайло 315
Пітнер 501, 504
Платон, архієпископ 525
Плекан Яків 313
Плешкевич Симон 45
Площанський Венедикт 22, 86, 196, 211, 215, 221, 224, 228, 229, 236, 237, 240, 241, 245, 266, 232, 322, 325, 345, 346, 372, 376, 378, 382, 385, 386, 388, 390, 425, 429, 475-477, 500
Победоносцев Константін 130, 224, 247, 477, 518, 521
Погодін Міхаїл 47, 61-68, 103, 104-108, 123, 133, 224, 465, 471, 472, 482
Подолінський Василь 25
Полевий Лев 371, 371, 392, 393, 407, 416, 418
Політ Міхаел 482
Полянський Михайло 80, 371
Полянський П. 374
Полянський Тома 113, 159, 161
Попель Маркил 136, 137, 371, 381, 382, 390, 491, 494, 499
Попов Ніл 471
Посацький Константин 75
Потапов 500
Потебня Александр/Олександр 102
Потоцький Альфред 180, 250, 279
Потоцький Анджей 453, 486, 575
Потульніцький Володимир 19
Пражак 478
Прибило Данило 424
Придиба Гавриїл 507
Пришляк Михайло 437
Продан Ізидор 236, 497
Прокопчук Іван 543
Проскурницький Корнило 576
Пузина Юліан 284, 286
Пуніцький Антон 203
Пустошкін Константін 522, 562, 580
Пушкін Александр 348, 441, 513, 514
Пюрків Теодор 95
Пьотр I 441
Рабчишин Антон 538
Радзикович Олександр 372
Раєвський Міхаїл 208, 474, 478-482
Раковські 478
Расевич Василь 19
Раставецький М. 373
Ревертера (Revertera), граф 496
Решетило Іван 447
Рігер 468, 478
Ріпецький Т. 372
Рожанковський І. 384
Рожанковський Лонгін 189, 261, 372, 373, 382, 387, 399, 407
Роздільський М. 371, 382, 385, 386, 387
Роздольський Іларіон 183
Роздольський Роман 49
Розенберг, граф 578
Розенвальд Герман 361, 362
Романович Іван 275, 276, 280, 372
Романчук Юліан 80, 81, 182, 190, 191, 246, 260, 261, 559
Рот Йозеф 532, 587, 589
Рудольф, крон-принц 86, 236
Ружицький Василь 320, 372, 416
Рункевич Степан 608
Русиняк Симон 281, 282, 283
Сабат А. 371, 372
Сабат Микола 274, 276
Саблер Владімір 521, 607
Савечка Георгій 374, 390, 552
Савечко Г. 374, 390, 552
Савіцький Е. 316
Савіцький Омелян 95
Савка Йосиф 57
Савченко Владімір 34
Савчин Йоаким 375
Савчинський І. 372

- Савчинський Яків 481
Савчук Іван 204
Савчущинський Павло 237
Сав'юк Іван 562
Сазонов Сергей 515, 516, 517, 584, 585
Саламон В. 331
Салацький В. 267, 372
Салтиков-Щедрін Міхаїл 236
Сандович Антон 589
Сандович Максим 373, 385, 386, 390, 527, 548, 549, 552, 553, 561, 568, 589
Сандович Пелагія 589
Сандович Петро 589
Саноцький Іван 340
Саноцький Роман 439, 440
Сапарі Фрідріх фон 585
Сапіга Владислав 517
Сапіга Леон 170
Сапрука 179
Сарака Петро 537
Сараневич І. 387
Свенціцький Іларіон 23, 86, 374, 381, 382, 518
Свистун Филип 325, 372, 372, 382, 385, 386, 518, 519
Сездика Міхал 536
Сельський Щасний (Фелікс) 243
Сембратович Йосиф 147, 181, 187, 210, 236, 249, 250, 252, 256, 443, 447, 489
Сембратович М. 373
Сембратович Сильвестр 249, 251, 254, 291, 302
Семенович 497
Сеник Корнило 562
Сепелинський Лука 213
Серафим, архімандрит 510
Середа Вікторія 19
Середа Остап 14, 19
Сидір Яким 514
Сидорко Василь 267
Сидорчук Григорій 507
Сидорчук Таїсія 19
Симоронюк Грицько 298
Симотюк Іван 276
Синеvodський Микола 305
Сиротюк Василь 513
Сисин Франк 19
Сич 179
Сінгалевиц 497
Сінкевич Денис 269, 270, 480, 495
Сінкевич Іван Хризостом 372
Сірко Іван 261, 280, 356, 372
Січинський Андрій 182
Скальнський Кароль 362
Скобелев 247
Скоропадський 596
Сладковський Карел 483
Слепкевич Дмитро 268
Слободзинський Яків 487
Смаль-Стоцький Стефан 400, 575
Смірнов 122
Смолька Францішек 109, 169, 176, 209
Снігурський Іван (Йоанн) 133, 135, 290
Соловій Іван 374, 552
Соловський Никифор 371, 385, 386, 412, 416, 417
Сондерс Дейвід 19
Сосновський Лев 71, 72
Софія, ерцгерцогиня 52
Спасович В. 332
Срезневський Ізмаїл 65
Стадіон Рудольф (Stadion Rudolf) 70
Стадіон Франц (Stadion Franz) 50, 54, 56, 71, 154
Стадник 537
Стадниченко Лев 274, 352, 373, 424
Сталін 618
Старкель 180
Старощук Тимотей 507
Стасюлевиц Міхаїл 191
Стебельський Володимир 192
Стефанович Олександр 217, 229, 608
Стецула Григорій 205, 213
Стисловський Микола 183
Стояловський Станіслав 360, 366
Стробах Антоніна 75

- Струве Кай 19
 Струк Адам 591
 Суботіч Йован 482
 Субтельний Орест 28
 Сухий Олексій 14
 Сушкевич Корнило 180, 182, 194, 299
 Сьокало Я. 374

 Тааффе Едуард, граф 177, 180, 189, 252, 253, 429, 482
 Таячкєвич Данило 261, 293
 Гарновський, граф 86
 Темницький Еміль 430
 Тенніс Фердинанд (Tönnies Ferdinand) 200
 Тєрашкєвич Іван, єпископ 485
 Терещєнко 68, 69
 Терлєцький Володимир (Іполит) 77, 140, 141, 142, 143, 145, 147, 443, 494
 Терлєцький Остап 24, 243
 Тишовський Іван 591
 Товарницький Михайло 112
 Толстой Дмитрій 470, 473, 475, 492, 497
 Толстой Лев 414, 513, 514
 Томорул Георгій 315
 Торонський Олексій 78, 80, 81
 Тракль Георг 589, 591
 Трємбицький Ісидор 228, 255, 372, 418, 419
 Трєтяк Дмитро 373, 424
 Трєтяк Микола 576
 Трєщаковський Лев 44, 72, 92, 93, 149, 269, 371, 382, 418, 419
 Трільовський Кирило 438, 454, 574, 581
 Трохановський М. 374
 Труш Володимир 130, 374
 Тупичка Семен 276
 Турій Олег 14, 19
 Тургєнев Іван 332, 414, 513
 Туркєвич Лев 443
 Тшасковський 180

 Уваров Сергєй 63
 Удич Катєрина 327
 Уновскі Данієль 19
 Урбан Филип 507
 Устиянович Корнило 182, 183, 373, 377, 378, 381, 382, 389, 390, 403, 418, 419, 479, 488, 491
 Устиянович Микола 44, 66, 72, 73, 100, 161, 162, 371, 382, 392, 479, 497, 498

 Фадєєв Ростіслав 176
 Фединишин Теодор 591
 Фединський Ігнатій 372, 407
 Федорович Василь 313
 Федорович Володимир 110
 Федорович Володислав 253
 Федькович Юрій Осип 167
 Фекула Михайло 525
 Філевич Єкатєріна 518, 611
 Фіхтенштамм Йоганн Кємпєн, фон 109, 112
 Флавіан, митрополит 556
 Фолис 267
 Фонтанє Теодор 412
 Форгач Янош 566, 568, 583
 Фордж Олд 570
 Форліта Петро 313
 Фортуна Василь 181, 371, 393
 Фортуна Михайло 78
 Фос Йоганн Гайнріх 412
 Франко Іван 14, 21, 22, 24, 31, 49, 85, 94, 150, 192, 193, 243, 410, 599
 Франц Йосиф I 52, 77, 184, 189, 207, 261, 318, 335, 591
 Фрас Збігнєв 14
 Френкєль Л. 352
 Фрухтер Абрам 353
 Фурович Юрко 274
 Фусяк Василь 507
 Фусяк Теодор 507

 Хиляк Володимир 281, 372
 Хиляк Євгєн 588

- Хиляк Ігнатій 576
 Хиляк Ю. 372
 Химка Іван-Павло 14, 19, 29, 370, 460, 539
 Хлебовський 180
 Хлопецький В. 372
 Хлопецький Едвард 372, 408
 Хмельницький Богдан 77, 84, 427
 Хойнацький В'ячеслав 356, 441, 442
 Хома Іван 313
 Хоминський Яким (Йоахим) 122, 123, 154, 161, 371, 382, 387
 Хомишин 443, 444
 Хомяков 68
 Хочор Тимко 538
 Хрущов 623
- Цалковський Василь 181
 Царевич Йосиф 495
 Цегельський 544
 Цеглинський (Cegliński) Григорій 575, 581
 Целевич І. 382
 Целевич Юліан 372, 381, 382, 387, 418, 419
 Церкевич Іван 285
 Цирик Антін 372, 513
 Цирик Л. 390
 Цимбала Кипріян 374, 389, 527, 547, 548
 Ціпановський Я. 371
 Цьок Ігнатій 487
- Чайковський Андрій 386
 Чайковський Дмитро 311
 Чайковський М. 372, 385, 386
 Чапельський 443
 Чарторійський Адам 141
 Чвартацький Теофіл 182
 Червонюк Михайло 130, 446
 Черкавський Евзебій 112, 119
 Черкаскій Владімір 485
 Черлунчакевич Єронім 444
 Черлунчакевич Й. 371
- Черлунчакевич І. 374
 Черлунчакевич К. 374
 Черлунчакевич Северин 279
 Чернецький Василь 254, 434
 Чернишевський Ніколай 466, 467
 Чернін Отто (Czernin Otto Graf), граф 584
 Черняк Василь 373, 426
 Чехов Антон 513, 562
 Чехович 443, 444, 566
 Чіхачьов Д. 605
 Чорний Йосиф 504
 Чубатий В. 382
 Чубатий Григорій 136, 168, 372, 376, 378, 385, 386, 416, 417, 550
 Чубинський Павло 165, 463
- Шайдицький Йосиф 496
 Шайдицький Іван 275, 372
 Шайковський Анджей (о. Андрей) 537, 538
 Шанковський Амврозій 248, 372, 381, 382, 387, 389, 407
 Шанковський Петро 201, 202, 372, 416, 417
 Шараневич Ісидор 80, 85, 86, 89, 180, 253, 254, 294, 371, 382
 Шатула 538
 Шафарик Павел Йосеф 86
 Шашкевич Володимир 167, 182
 Шашкевич Григорій 50, 75, 90, 91, 118, 121, 149, 181, 187, 277, 352, 354, 371, 381, 382, 385, 386, 393, 418, 419, 545
 Шашкевич Маркіян 46, 47, 167, 347
 Швайпольт Фіоль 337
 Шварценберг (Schwarzenberg) 53
 Шведицький (Шведицький) Яків 136, 186, 266, 347, 371, 382, 393
 Шебеко 504
 Шевирьов 68
 Шевченко Тарас 81, 82, 185, 338, 347, 348, 411, 427, 479

- Шептицький Андрей 86, 143, 147, 252, 409, 442-444, 608
Шехович Северин 63, 103, 107, 110, 118, 197, 288, 306, 372, 419
Шимонович 224
Шишкін 504
Шишко Василь 507
Шмерлінг Антон, фон (Schmerling Anton von) 126, 157, 162, 169
Шмигельський Йосиф 314, 315
Шмід А. Е. 101
Шніцлер Артур 564
Шпаковський 204
Шпундер Іван 222, 224, 226, 227, 231, 232, 235-238, 240, 241, 255, 356, 373, 378, 390, 411, 418, 427, 554
Штросмаер Йосіп 325
Штюрґк 565, 567, 583, 586
Штьокер 357
- Щербань Олексій 219, 329, 372, 382, 388
Щербатов Ніколай 594
- Юзичинський Антоній 136, 161, 186, 371, 382, 387, 393
Юревич Андрій 268, 546
Юрчакевич Йосиф 282, 372
Юрчакевич Михайло 374, 548, 563
Юрчакевич Омелян 435, 436
Юрченко Ігор 19
- Яблонська Гелена 592, 593
Яблонський Кастан 64
Явдик І. 372
Яворовський Григорій 276
Яворський А. 280
Яворський Владислав Леопольд 454
Яворський Корнило 269, 372, 382, 385, 386, 416-418
Яворський Юліян 86, 374, 381, 382, 390, 407, 445, 446, 447, 518, 596
Якимець Симон 204
Ян Гус 483
Янкевич Володимир 227
Янкевич М. 374
Яновський Амврозій 78, 80, 81, 82, 113, 115, 161, 174, 179, 181, 186, 189, 371, 382, 387, 397, 407
Янушкевич, генерал-лейтенант 597, 602, 605, 606
Яримович К. 326
Ярошевич Роман 261, 293
Ясеницький Володимир 372, 408
Ясеницький Павло 189
Яхимович Григорій 47, 50, 70, 75, 108, 126, 140, 143, 146, 147, 158, 159, 161, 207, 233, 346, 347, 371, 382, 411
Яц Олександр 613
Яцковський Генрик 223

Анна Вероніка Вендланд
Русофіли Галичини
Українські консерватори
між Австрією та Росією, 1848–1915

Переклала з німецької
Христина НАЗАРКЕВИЧ

Науковий редактор
Мар'ян МУДРИЙ

Літературний редактор
Анна-Марія ВОЛОСАЦЬКА

Обкладинка
Анна ЛАДИК

Комп'ютерна верстка
Андрій ВАСИЛІВ

Укладання покажчика
Андрій Зубрицький

Видавництво «Літопис»

79000 м. Львів
вул. Костюшка, 2,
тел./факс (032) 2553431
litopys@ukr.net
www.litopys.lviv.ua
<http://facebook.com/litopys>

Свідоцтво про державну реєстрацію: серія ДК № 426 від 19.04.2001

Формат 70x100 ¹/₁₆
Гарнітура Minion Pro
Папір офсетний
Офсетний друк.

Анна Вероніка Вендланд (1966) – доктор історичних наук, член дирекції Інституту імені Гердера з досліджень Східної та Центральної Європи у Марбурзі, доцент кафедри східноєвропейської історії в Гісенському університеті імені Юстуса Лібіга (Німеччина). Вивчала історію, політологію та слов'янську філологію в Кельні та Києві, завершила докторат під керівництвом Андреаса Каппелера, працювала дослідником та доцентом в Ляйпцигу та Мюнхені. Автор праць про російсько-українські відносини, історію національних рухів у Східній Європі, транснаціональну історію. Активно публікує в блогосфері матеріали про актуальні проблеми України. Нині займається міською історією та історією техніки, пише монографію про історію атомоградів в Україні, Росії та Литві. З чоловіком Романом Осадчуком і трьома синами живе в Ляйпцигу.

Христина Назаркевич (1964) – германістка, перекладачка. У її перекладі українською мовою вийшли, зокрема, такі історичні монографії, як «Росія як поліетнічна імперія» Андреаса Каппелера (2005) та «Блиск і вбогість середньовіччя» Фердинанда Зайбта (2009) (обидві у видавництві УКУ), а також «Історія Австрії» Еріха Цольнера (у співавторстві) (видавництво «Літопис», 2001).

Фото на обкладинці: верхній ряд – Іван Наумович (1826–1891), Михайло Куземський (1809–1878), Богдан Дідицький (1827–1909); середній ряд – Рудольф Мох (1816–1895), Яків Головацький (1814–1888); нижній ряд – Антоній Петрушевич (1821–1913), Йосиф Делькевич (1822–1912), Осип Марков (1849–1909).

Архівні фотографії зберігаються в Інституті дослідження бібліотечних мистецьких ресурсів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаніка.